ISSN 2413-5151

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
2024. №5.

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук
2024. №5.

BULLETIN
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
2024. No.5.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2024

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИҶТИМОӢ–ИҚТИСОДӢ ВА ҶАМЪИЯТӢ

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРРИР:
Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич — *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:
Исмонов Кароматулло — *Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*
ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

иқтисод
Ғаниев Таваралӣ Бобоевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Давлатзода Кудрат Қамбар — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Чая Влидимир Тигранович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Иброҳимзода Илҳомуддин Раҷабалӣ — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исайнов Ҳисайн Раҳимович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Ҷумҳурии Қиргизистон)*
Калемуллоев Мунир Воҳидович — *Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Кодирзода Диловар Бахриддин — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулхакович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳоҷимуҳаммад — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Шамсов Илёс Сафарович — *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

ҳуқуқшиносӣ
Азиззода Убайдулло Абдулло — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Ғаюров Шукрулло Кароматуллоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Раҳмон Дилшод Сафарбек — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарипов Тақдиршо Шарифович — *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*

сиёсатшиносӣ
Зокиров Гулмаҳмад Нозимович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Курбонов Абдураҳмон Шерович — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим Давлатмурод — *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Муҳаммад Абдураҳмон Наврӯз — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Потселуев Сергей Петрович — *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хуҷамурод Куддусӣ — *Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Сафранчук Иван Алексеевич — *Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашриҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ворид гардидааст.
Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:
илмҳои иқтисодӣ:
***илмҳои ҳуқуқшиносӣ**:*
илмҳои сиёсӣ:
Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.
Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.
Матни мукаммали маводи чопӣ дар сомонаи расмии маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
– 2024. – №5.
ISSN 2413-5151
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.
Маҷалла дар Маркази табъу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ДМТ, 2024

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода Эмомали Сайфиддин	*Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич	*Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло	*Доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Давлатзода Кудрат Камбар	*Доктор экономических наук, профессор*
Иброхимзода Илхомуддин Раджабали	*Доктор экономических наук, профессор*
Исайнов Хисайн Рахимович	*Доктор экономических наук, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович	*Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)*
Калемуллоев Мунир Вохидович	*Кандидат экономических наук, доцент*
Кодирзода Диловар Бахриддин	*Доктор экономических наук, профессор*
Низомов Самариддин Фахриевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Низомова Тухфамо Давлатовна	*Доктор экономических наук, профессор*
Одинаев Хаёт Абдулхакович	*Доктор экономических наук, профессор*
Умаров Ходжимухаммад	*Доктор экономических наук, профессор*
Файзуллоев Машраб Курбоналиевич	*Доктор экономических наук, профессор*
Чая Влидимир Тигранович	*Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)*
Шамсов Илёс Сафарович	*Доктор экономических наук, профессор*

Юриспруденция

Азиззода Убайдулло Абдулло	*Доктор юридических наук, профессор*
Гаюров Шукрулло Кароматуллоевич	*Доктор юридических наук, профессор*
Диноршоев Азиз Мусоевич	*Доктор юридических наук, профессор*
Муртазозода Джамшед Сайдали	*Доктор юридических наук, профессор*
Рахмон Дилшод Сафарбек	*Доктор юридических наук, профессор*
Сотиволдиев Рустам Шарофович	*Доктор юридических наук, профессор*
Шарипов Такдиршо Шарифович	*Доктор юридических наук, профессор*

Политология

Зокиров Гулмахмад Нозимович	*Доктор политических наук, профессор*
Курбонов Абдурахмон Шерович	*Доктор философских наук, профессор*
	Доктор философских наук, профессор
Махмадизода Нозим Давлатмурод	*Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ*
Муњаммад Абдурахмон Навруз	
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	*Доктор политических наук, профессор*
Поцелуев Сергей Петрович	*Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)*
Сафарализода Худжамурод Куддуси	*Кандидат политических наук, доцент*
Сафранчук Иван Алексеевич	*Кандидат политических наук (Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан и Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:
экономических наук:
юридических наук:
политических наук:

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук.
– 2024. – №5.
ISSN 2413-5151
Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.
Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2024

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR:

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin — *Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich — *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo — *Doctor of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Davlatzoda Kudrat Kambar — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Chaya Vladimir Tigranovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Russian Federation)*
Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Isainov Khisain Rakhimovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Israilov Mukash Israilovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor (Kyrgyz Republic)*
Kalemulloev Munir Vohidovich — *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor*
Kodirzoda Dilovar Bahriddin — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomov Samariddin Fakhrievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Nizomova Tuhfamo Davlatovna — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Odinaev Hayot Abdukhakovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Faizulloev Mashrab Kurbonalievich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Shamsov Ilyos Safarovich — *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Umarov Khojamuhammad — *Doctor of Economic Sciences, Professor*

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo — *Doctor of Law, Professor*
Gayurov Shukrullo Karomatulloevich — *Doctor of Law, Professor*
Dinorshoev Aziz Musoevich — *Doctor of Law, Professor*
Murtazozoda Jamshed Saidali — *Doctor of Law, Professor*
Rahmon Dilshod Safarbek — *Doctor of Law, Professor*
Sotivoldiev Rustam Sharofovich — *Doctor of Law, Professor*
Sharipov Taqdirsho Sharifovich — *Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich — *Doctor of Political Sciences, Professor,*
Kurbonov Abdurakhmon Sherovich — *Doctor of Philosophy, Professor*
Mahmadizoda Nozim Davlatmurod — *Doctor of Philosophy, Professor*
Muhammad Abdurahmon Navruz — *Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAST*
Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich — *Doctor of Political Sciences, Professor*
Potceluev Sergey Petrovich — *Doctor of Political Sciences, Professor (Russian Federation)*
Safaralizoda Khujamurod Quddusi — *Candidate of Political Sciences*
Safranchuk Ivan Alekseevich — *Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan and the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:
economic sciences:
jurisprudence:.
political sciences.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).
The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.
Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University. Series of economic and social sciences
– 2024. – №5.
ISSN 2413-5151
The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.
The journal is being prepared for publication
in the Publishing Center of TNU.
Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan,
Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Tel.: (+992 37) 227-74-41

©TNU, 2024

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

ТДУ: 332.01

ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ БАРОИ САНОАТИКУНОНИИ МИНТАҚАИ РАШТ

Низамова Т.Д., Мададхонов М.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рашт як минтақаи дилрабоест, ки дар шимолу шарқии Тоҷикистон воқеъ буда, дорои манзараи бой ва гуногунҷанбаи ҷуғрофӣ мебошад, ки дар он унсурҳои табиӣ ба монанди даштҳои сабзу сарсабз шакл гирифтаанд. Мавқеи ҷуғрофии Рашт ба иқлими он таъсири калон мерасонад, ки бо иқлими субтропикии намнок ва боришоти зиёд дар давоми сол хос буда, зимистони сард ва тобистони нисбатан салқин дорад. Боришоти солона дар муқоиса бо бисёре аз минтақаҳои дигари Тоҷикистон бештар аст, ки ба сабзиши сарсабз ва манзараҳои зебо мусоидат мекунад. Мавқеи ҷуғрофии Рашт таърихан дар рушди фарҳангии он нақши ҳалкунанда бозидааст. Рашти қадима як чорроҳаи тиҷорат ва табодули фарҳангӣ буд, ки аз наздикии он ба Ҷумҳурии Қирғизистон ва мавқеаш дар роҳҳои қадимии тиҷорат таъсир дошт. Ҷуғрофиёи мухталиф тарзи зиндагӣ, анъана ва таомҳои мардумии Раштро ташаккул дода, онро ба як макони беназир ва аз ҷиҳати фарҳанг бой табдил додааст. Манзараҳои сералаф ва иқлими мусоид барои парвариши зироатҳо шароити мусоид фароҳам оварда, дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии кишвар саҳми арзанда мегузорад. Соҳаи кишоварзӣ дар Рашт на танҳо барои мардуми маҳаллӣ васоили рӯзгор таъмин мекунад, балки барои содирот ва рушди иқтисодӣ имконият фароҳам меорад.

Мавҷудияти ашёи хом дар якҷоягӣ бо қувваи корӣ боиси рушди соҳаҳои саноати хурди хӯрокворӣ метавонад гардад [1; 5; 6]. Потенсиали иқтисодии минтақа бо ташаббусҳои ҳукумат оид ба пешбурди рушди саноат сол аз сол боз ҳам афзун гардид, ки Раштро ба як макони ҷолиб барои сармоягузороне табдил медиҳад, ки имкониятҳои гуногун доранд.

Минтақаи Рашт сарзамини кӯҳсор буда, дар ҳудуди он захираҳои табиии гуногун вуҷуд доранд, аз ҷумла захираҳои тилло, маҳсулоти сохтмонӣ, оҳаксанг, ки дар асоси он дар оянда корхонаҳои коркарди тилло ва маҳсулоти сохтмониро ба роҳ монд. Инчунин, маҳсулоти истеҳсолшавандаи соҳаи растанипарварӣ, боғу токпарварӣ ва чорводорӣ дар оянда ҳамчун сарчашмаи ашёи хоми маҳаллӣ ва замина барои бунёди корхонаҳои хурди саноатӣ, аз ҷумла корхонаҳои коркарди шир, пашму пӯст ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ шавад.

Таҳлили таърихи шаклгирии саноат дар ҶТ имконият медиҳад натиҷагирӣ шавад, ки ҷумҳурӣ роҳи классикии саноатикунониро тай накардааст. Пешрафти саноатӣ ҳам дар ҶТ ва ҳам дар тамоми минтақаи Осиёи Миёна, бешак, назаррас буд, аммо рушди босуръат дар кишоварзӣ унсури калидии ин пешрафтро ташкил медод [2,с.188].

Хусусияти хосси ин таҷриба афзалияти доимии бахши кишоварзӣ буд, ки ба ин тартиб, зарурати муҳоҷират аз деҳот ба шаҳрҳо аз байн бурда шуд.

Дар шароити амалҳои СУС самаранокии комплекси агросаноатӣ, самаранокии фаъолияти бахшҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ ва, пеш аз ҳама, соҳаҳои таъмини воситаҳои истеҳсолот ва хизматрасониҳои техникӣ, аз ҷумла мошинсозии кишоварзӣ, озуқаворӣ, истеҳсоли нуриҳои минералӣ, агрохимия ва ғайра муайян карда мешавад, ки дар ниҳоят ташаккул ва рушди сохторҳои ҳамгироишавандаро дар КАС дар бар мегирад [15,с.213].

Танҳо соли 2015 дар ноҳияи Рашт ба маблағи 33,1 млн. сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол гардид, ки нисбат ба нишондиҳандаҳои соли 2013–ум 17,6 млн. сомонӣ зиёд мебошад. Дар соли 2020 ин рақам ба 45 млн. 122,5 ҳазор сомонӣ расонида шуд [7,с.30].

Бояд қайд намуд, ки саноатикунонӣ, ин, пеш аз ҳама, рушди рӯзафзуни истеҳсолоти саноатӣ бо дарназардошти комёбиҳои прогрессии илмӣ-техникӣ мебошад [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 19]. Саноатикунонӣ нақши калидиро дар инкишофи хоҷагии халқ ва таъмини рушди иқтисод, беҳтар намудани дараҷаи некуаҳволии моддӣ ва сифатии аҳолӣ, рушди

соҳаҳои ғайрисаноатӣ, таъмини бехатарӣ ва суботи иқтисодиёт ва эҷоди шароит барои афзунгардонии суръати рушди иқтисодиёт фароҳам меоварад. Натиҷаи саноатикунонӣ ин бунёди соҳаи саноати бузурги аз ҷиҳати техникӣ рушди карда, афзоиши арзиши иловашудаи дар ин соҳа тавлидшуда, инчунин, афзудани ҳиссаи он дар иқтисодиёти мамлакат мебошад [16,с.135].

Ҷадвали 1. Динамикаи нишондиҳандаҳои умумии соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2016-2022

Table 1. Dynamics of general indicators of the industry of the Republic of Tajikistan in 2016-2022

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	С.2022 нисбат ба 2016, %
Шумораи корхонаҳо, воҳид	2043	1999	2161	2164	2283	2397	2802	137,1
Маҳсулоти умумии саноатӣ, млн. сомонӣ (бо нархҳои с. 2022)	19650	23835	26362	29841	32467	39221	43025	219,0
Шумораи миёна-солонаи коркунони истеҳсолоти саноатӣ, ҳаз. нафар	80,9	86,8	85,6	84,2	84,3	85,3	86,3	106,7
Аз он ҷумла коргарон, ҳаз. нафар	65,9	73,8	72,1	73,2	67,7	68,3	71,2	108,0

Сарчашма: [16,с.9]

Чи тавре ки аз рақамҳои ҷадвали 1, дида мешавад, дар давоми 7 соли охир шумораи корхонаҳои саноатӣ зиёда аз 37%, маҳсулоти саноатӣ қариб 2,2 маротиба, шумораи миёнасолонаи коркунони истеҳсолоти саноатӣ 6,7%, аз он ҷумла коргарон 8% афзудаанд.

Таҳлили нишондиҳандаҳои саноатӣ дар сатҳи минтақаҳо нишон медиҳад, ки (ҷадвали 2), агар дар сатҳи ҷумҳуриявӣ маҳсулоти саноатӣ дар давраи солҳои 2016-2022 қариб 2,9 маротиба (285,1%) афзуда бошад, пас дар сатҳи минтақаҳо суръати афзоиш нисбатан дар вилояти Суғд (343,7%) ва НТҶ (304,8%) мушоҳида мегардад.

Ҷадвали 2. Динамикаи ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2016-2022 (бо нархҳои дахлдори сол)

Table 2. Dynamics of the volume of industrial products in the regions of the Republic of Tajikistan in 2016-2022 (at the corresponding annual prices)

млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	С.2022 нисбат ба 2016, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	15090	20029	23894	27613	30890	38829	43025	285,1
ВМКБ	128,8	193,4	238,3	249,3	228,8	315,5	184,4	143,2
Вилояти Суғд	7078,5	10066,4	11498,4	13053,6	15573,2	21064,8	24326,3	343,7
Вилояти Хатлон	5047,7	6753,1	7294,0	8661,1	8998,3	10333	10792,5	213,8
ш. Душанбе	1461,8	1659	2664,9	2753,4	2800,6	3339,4	3535,9	241,9
НТҶ	1373,2	1357,1	2198,5	2895,6	3289,4	3776,3	4186,1	304,8

Сарчашма: [16,с.9]

Мувофиқи таҳлилҳои олимони иқтисоддон дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, дар ин давра ҳиссаи саноати коркард қариб ду маротиба (81,5 ва 41,0%) паст шуда, баръакс вазни қиёсии саноати истихроҷи маъдан зиёда аз ду маротиба (14,0 то 28,2%) ва истеҳсолу тақсими неруи барқ, газ ва об 6,8 маротиба аз 4,5 то 30,8% зиёд гардидааст, ки он бевосита вобаста аст аз рушди соҳаи саноати истихроҷи маъдан дар ҳама минтақаҳо ва рушди истеҳсоли неруи барқ [16,с.142].

Барои рушди минтақаҳо албатта ҷалби сармоягузориҳо мувофиқи мақсад мебошад (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Динамикаи ҳаҷми сармоягузориҳо ба сармояи асосӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2022

Table 3. Dynamics of investments in fixed assets in the regions of the Republic of Tajikistan in 2017-2022

млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2022	С.2022 нисбат ба 2016, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	11371,6	13361	12517,8	11775,6	15124,9	16655,2	146,5
ВМКБ	439,6	519,2	257,3	368,2	508,8	622,6	141,6
Вилояти Суғд	2008,4	1514,8	1736,0	1321,5	1793,6	2594,1	129,2
Вилояти Хатлон	2185,1	2802,6	2623,0	2404,9	3840,1	3283,1	150,2
ш. Душанбе	2833,1	2829,0	3243,9	3275,8	4736,1	4768,0	168,3
НТҶ	3905,4	5659,4	4666,5	4405,2	4246,4	5387,3	137,9
Аз он ҷумла							
н.Рашт	32,4	39,2	38,0	32,4	116,9	31,4	96,9
н.Тоҷикобод	7,7	17,1	5,0	10,2	9,9	17,4	226,0

Сарчашма: [16,с.37-40]

Чи тавре аз рақамҳои ҷадвали 3, дида мешавад, дар давоми солҳои 2017-2022 ба сармояи асосӣ дар минтақаҳо сармоягузориҳои зиёде ҷалб гардидааст. Аз он ҷумла ба НТҶ сармоягузориҳои зиёд ворид шудаанд ва ҳиссаи онҳо дар соли 2022 дар ҳаҷми умумии сармоягузориҳо зиёда аз 32%-ро ташкил намудаанд ва он, пеш аз ҳама, вобаста аст ба сохтмони НОБ-и Роғун.

Яке аз роҳҳои сармоягузорӣ ва ҷалбӣ сармоя дастрасиии аҳолӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба таври якзайл рушд надорад. Дар баъзе минтақаҳо ин хизматрасониҳо агар тамоюли инкишофёбӣ дошта бошанд, дар минтақаҳои дигар тамоюли рушд ба назар намерасад. Махсусан, минтақаҳои дурдасти кишварро метавон арзёбӣ намуд, ки аҳолӣ ба хизматрасонҳои бонкӣ ба таври зарурӣ дастрасӣ надорад. Таҷрибаи давлатҳои рушдёфта нишон медиҳад, ки бонкҳои давлатӣ дар бозор нисбат ба дигар бонкҳо рақобатпазириашон устувортар аст. Зеро ин бонкҳо дастрасӣ ба маблағҳои буҷетиро доро мебошанд ва аз ин маблағҳо истифода намоянд. Дастрасӣ ба ин маблағҳо метавонад вазъи рақобатпазирии ин гуна бонкҳоро хубтар гардонад [21,с.5].

Имрӯз барои рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан дар минтақаҳо мо бояд, пеш аз ҳама, технологияҳои иттилоотӣ ва пешниҳоди хизматрасониҳо тариқи интернетро дар низоми бонкӣ инкишоф диҳем. Аслан, хизматрасониҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воситаи интернет, телефон, телефонҳои мобилӣ ва дигар дастгоҳҳои худхизматрасонии бонкӣ ба муштариён пешниҳод мегарданд. Бояд қайд намуд, ки мутаассифона ин гуна хизматрасониҳо танҳо дар марказҳои шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ дастраси аҳолӣ ҳастанду халос. Бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ имрӯз бояд ба муштариёне, ки дар минтақаҳои дурдастанд, ин гуна хизматрасониҳоро дастрас намоянд.

Ҷалби сармояи хориҷӣ барои рушди иқтисодии ҳар минтақа муҳим аст ва минтақаи Рашт дар шимоли ҶТ низ истисно нест. Рашт бо мавқеи стратегӣ, захираҳои фаровони табиӣ ва бозори афзоянда, имкон дорад, ки ба магнити сармояи хориҷӣ табдил ёбад. Ин стратегияҳои калидии ҷалби сармояи хориҷӣ дар минтақаи Раштро омӯхта, ба эҷоди фазои мусоиди тиҷорат, рушди зерсохтор ва ташаббусҳои таблиғотӣ тамаркуз мекунем.

Самти умедбахши рушди ҳамкориҳои байналмилалии сармоягузорӣ дар Тоҷикистон, афзоиши нақши салоҳияти иқтисодии минтақаҳо мебошад. Таҳияи тадбирҳо оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузории минтақаҳо ба мақомоти маҳаллӣ имкон медиҳад, ки барои ҳалли проблемаҳои баланд бардоштани рақобатпазирии комплексҳои иқтисодии

минтақавӣ ва баланд бардоштани суръати рушди иқтисодӣ, сармояи хориҷиро ҷалб намоянд [4,с.7].

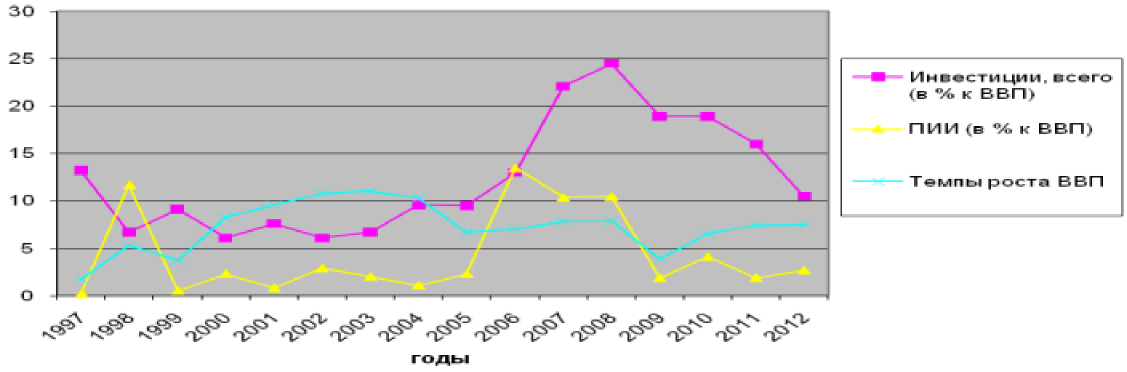

Сарчашма [4,с.4]

Татбиқи сиёсатҳои дӯстона ба сармоягузорон, аз қабили имтиёзҳои андоз, равандҳои танзимшавандаи танзим ва ҳифзи ҳуқуқӣ сармоягузорони хориҷиро ҷалб кунад. Муҳити танзими шаффоф ва барои соҳибкорӣ ҷолибияти Раштро ҳамчун макони сармояи хориҷӣ афзоиш медиҳад.

Беҳбуди инфрасохтор, аз ҷумла нақлиёт, энергетика ва телекоммуникатсия барои ҷалби сармояи хориҷӣ муҳим аст. Инфрасохтори хуб рушдёфта на танҳо хароҷоти амалиётиро барои сармоягузорон коҳиш медиҳад, балки инчунин, аз уҳдадории рушди дарозмуддати иқтисодӣ шаҳодат медиҳад.

Ба таври муассир таблиғ кардани иқтидори минтақаи Рашт ба сармоягузорони хориҷӣ аҳаммияти ҳалкунанда дорад. Маъракаҳои таблиғотӣ, ки ҷиҳатҳои тавонои минтақаро нишон медиҳанд, аз қабили қувваи кории баландихтисос, захираҳои табиӣ ва дастрасии бозор таваҷҷуҳи сармоягузорони эҳтимолиро ба худ ҷалб мекунад.

Муайян ва бартарият додани бахшҳои калидӣ барои сармоягузорӣ, барои мутобиқ кардани ташаббусҳо ва барои ҷалби сармояи хориҷӣ кумак мекунад. Новобаста аз он ки пешбурди тиҷорат, сайёҳӣ ё технология аст, тамаркуз ба бахшҳои мушаххас бо тавоноӣ ва иқтидори минтақаи Рашт мувофиқат мекунад.

Ҳавасмандгардонии шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба ҳамкории сохторҳои давлатӣ ва сармоягузорони хусусӣ мусоидат мекунад. Ин ҳамкориҳо дар таҳияи лоиҳаҳои бузург, истифода аз захираҳо ва тақсими хатарҳо нақши муҳим дошта, Раштро ба як макони ҷолиб барои сармоягузории хориҷӣ табдил медиҳанд.

Сармоягузорӣ дар соҳаи маориф ва рушди қувваи корӣ захираи кории соҳибихтисос ва донишмандро таъмин менамояд, ки барои сармоягузорони хориҷӣ, ки қувваи кории қобилиятнокро меҷӯянд, ҷолиб аст. Ҳамкорӣ бо муассисаҳои таълимӣ ва пешниҳоди барномаҳои таълимӣ сармояи инсонии минтақаро афзоиш медиҳад.

Таъмини суботи сиёсӣ ва муҳити амният, барои сармоягузорони хориҷӣ муҳим аст. Фазои устувори сиёсӣ ва чораҳои устувори амниятӣ ба сармоягузорон кафолат дода, хатарҳои эҳтимолии марбут ба сармоягузории онҳоро коҳиш медиҳанд.

Қабули таҷрибаҳои рушди устувор на танҳо ба тамоюлҳои ҷаҳонӣ мувофиқат мекунад, балки ҷолибияти минтақаро низ афзоиш медиҳад. Сармоягузорони хориҷӣ бештар ба муҳити тиҷоратӣ аз ҷиҳати экологӣ масъул ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ огоҳ афзалият медиҳанд.

Ҷалби сармояи хориҷӣ ба минтақаи Рашт бархӯрди гуногунҷанбаро тақозо мекунад. Рашт бо татбиқи сиёсатҳои дӯстона ба сармоягузорон, зерсохтор, маркетинги стратегии минтақа ва густариши ҳамкориҳои худро ҳамчун як макони ҷолиб барои сармояи хориҷӣ муаррифӣ мекунад. Бо стратегияи фаъол ва ҳамоҳангшуда, минтақаи Рашт иқтидори иқтисодии худро боз кунад ва ба рушди устувори дарозмуддат саҳм мегузорад.

Минтақаи Рашт дар шимоли ҶТ, ки бо даштҳои ҳосилхез ва иқлими мусоиди худ маъруф аст, дар як саёҳати дигаргунсоз ба сӯи индустриализатсияи иқтисоди кишоварзии худ аст. Ин гузариш як таҳаввулоти назаррасро аз таҷрибаҳои анъанавии кишоварзӣ ба

равишҳои муосир, ки ба технология асос ёфтааст, нишон медиҳад. Ин унсурҳо ва мушкилоти асосӣ дар роҳи индустриализатсия, аз ҷумла қабули технологияҳои пешрафта, таҷрибаҳои устувор ва таъсири иҷтимоӣ-иқтисодиро ба ҷомеаи маҳаллӣ омӯхтааст.

Аз як тараф, технологияҳои нав, маҳсулот, хизматрасонӣ, шаклҳои ташкил ва идоракунӣ пайдо мешаванд, ки гузарандаҳои рушд мебошанд. Аз тарафи дигар, дар шароити нави зиндагонӣ воситаю механизмҳои мавҷудаи идораи вилоят натиҷаи дилхоҳ намебахшанд, таҷрибаи пештараи рушди вилоят самара намебахшад [19,с.3].

Тавре маълум аст, соҳаи кишоварзӣ, новобаста аз усули ташкили он, мансубияти миллӣ, шакли моликият, сатҳи рушд, хусусиятҳои ба худ хос дорад, ки онро аз ҳамаи дигар соҳаҳои комплекси хоҷагии халқ фарқ мекунад. Ин хусусиятҳо асосан дар шароити иқтисодиёти бозор ҳангоми рақобати озод ва сатҳи заифи танзими давлатии равандҳои бамиёномада падидор мешаванд. Дар натиҷаи ин, дар аксарияти кишварҳои ҷаҳон на танҳо зарурати дахолати давлатӣ ба сатҳи рушди соҳаи кишоварзӣ эътироф шудааст, балки санадҳои мушаххаси меъёрӣ қабул карда шудаанд, ки дар асоси онҳо самтҳои самаранок, барномаҳое, ки на танҳо рушди устувори истеҳсолоти кишоварзӣ, балки тамоми соҳаҳои фаъолият ва шароити зисти аҳолии деҳотро таъмин мекунанд, коркард шудаанд [4,с.2].

Интегратсияи технологияҳои пешқадам, аз қабили кишоварзии дақиқ, техникаи автоматикунонидашуда ва таҳлили ба маълумот асосёфта дар индустрикунонии бахши кишоварзӣ дар Рашт нақши муҳим мебозад. Ин навоварӣ самаранокиро баланд мебардорад, ҳосилнокии онро зиёд мекунад ва ба навсозии куллии таҷрибаи кишоварзӣ мусоидат мекунад.

Индустриализатсия диверсификатсияи фаъолияти кишоварзиро аз зироатҳои анъанавӣ дар бар мегирад. Рашт парвариши махсусгардонидашуда, корхонаҳои агробизнес ва маҳсулоти арзиши иловашударо кашф мекунад. Диверсификатсия на танҳо заминаи иқтисодиро васеъ мекунад, балки хатарҳои вобастагӣ аз як зироатро кам мекунад.

Сохтани инфраструктураи устувори кишоварзӣ барои раванди индустрикунонӣ муҳим аст. Аз ҷумла, рушд додани системаҳои ирригасионӣ, анборҳо ва сети нақлиётро дарбар мегирад, то ки аз фермаҳо ба бозор самаранок ва сари вақт кашонидани маҳсулоти хоҷагии қишлоқро таъмин намояд.

Саноатикунонии иқтисодиёти кишоварзӣ дар Рашт тақозо мекунад, ки таҷрибаҳои устувор дошта бошанд. Ин истифодаи оптимизатсияи захираҳо, кам кардани таъсири муҳити зист ва қабули технологияҳои экологиро барои таъмини устувории дарозмуддат ва ҳадди ақал кам кардани изи экологӣ дар бар мегирад.

Гузаштан ба хоҷагии қишлоқи индустриалӣ қувваи кории соҳибихтисос ва маълумотнокро талаб мекунад. Сармоягузорӣ ба барномаҳои таълимӣ ва омӯзиши кишоварзӣ кафолат медиҳад, ки деҳқонон бо дониш барои истифодаи самараноки технологияҳо ва таҷрибаҳои муосир муҷаҳҳаз карда шаванд.

Таъмини дастрасии деҳқонон ба захираҳои молиявӣ барои азхудкунии технологияҳои нав ва тавсеаи корхонаҳои кишоварзӣ аҳаммияти ҳалкунанда дорад. Дастгирии ҳукумат, ташаббусҳои маблағгузории хурд ва ҳамкорӣ бо институтҳои молиявӣ ба ин ҷанбаи саноатӣ мусоидат мекунанд.

Индустриализатсия пайвастани деҳқонони маҳаллӣ бо бозорҳои васеъро дар бар мегирад. Ташкили занҷирҳои самарабахши таъминот, робитаҳои бозорӣ ва пешбурди корхонаҳои агробизнес ба деҳқонон дар дастрасӣ ба бозорҳои миллӣ ва байналмилалӣ ва беҳтар кардани дурнамои иқтисодии онҳо кумак мекунад.

Барои индустрикунонии бомуваффақияти хоҷагии қишлоқ муҳити дастгирикунандаи сиёсат аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Ҳукумат тавассути татбиқи сиёсатҳое, ки қабули технологияро ҳавасманд мекунанд, субсидияҳо пешниҳод мекунанд ва чаҳорчӯбаи танзимкунандаи мувофиқро эҷод мекунанд, нақши ҳалкунанда мебозад.

Яке аз мушкилоти ҷиддии индустрикунонии иқтисодиёти ҶТ, омилҳои институтсионалии таъсиркунанда мебошад. Дар байни онҳо муассисаҳои таълимӣ ва илмӣ омилҳои муҳимми иҷтимоию иқтисодӣ мебошанд. Дараҷаи рушди илмию техникӣ, афзоиши истеҳсолоти инновасионӣ ва ҳосилнокии меҳнат ба ҳамин омилҳо вобаста аст.

Аз сабаби мавҷуд будани ин проблемаҳо дар ҷумҳурӣ татбиқи индустрикунонӣ кори душвор мегардад. Тибқи ҳисобҳои коршиносон, барои ҳалли ин мушкил танҳо ба иқтисоди минтақаи Рашт 1,5 миллиард доллар ниёз дорад ва ин маблағ ҳанӯз дастрас нест. Дар ин шароит тадриҷан ба амал баровардани индустрикунонӣ ба мақсад мувофиқ мегардад. Муҳим он аст, ки ин амалҳои зина ба зина дар ҳуҷҷати расмии ҳукумат дар шакли барнома инъикос ёбанд. Пеш аз ҳама, дараҷаи интенсификасияи хоҷагии қишлоқро, ки баъд аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ тамоюли тези пастшавӣ дошт, баланд бардоштан лозим аст [21,с.108].

Рушди устувори минтақа ҳамчун низоми ҳудудии иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ чаҳор принсипи ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад: навоварӣ, рақобатпазирӣ, амнияти инноватсионӣ ва устуворӣ; амнияти инноватсионӣ омили рушди устувор ҳамчун зарурати бунёдии мавҷудияти минтақа мебошад [7,с.10].

Модернизатсияи хоҷагии халқ дар заминаи саноатӣ маънои навсозӣ, рафъи ақибмонӣ, расидан ба сатҳи муосири рушди иқтисодӣ, ки дар муқоиса бо кишварҳои пешрафта қобили муқоиса аст ва пайвастани саъю кӯшиши иқтисодии давлат ва соҳибкорӣ мебошад. Тавре таҷрибаи пешқадам нишон медиҳад, шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи истеҳсолот буда, ба ҷалби сармояи хусусӣ ба лоиҳаҳои таҷдиди инноватсионӣ ва технологии бахши воқеии иқтисодиёти миллӣ, пеш аз ҳама, дар саноати ватанӣ нигаронида шудааст [20,с.65].

Роҳи саноатикунонии кишоварзии минтақаи Рашт роҳи мураккаб, вале дигаргунсозист. Рашт бо истифода аз технологияҳои пешрафта, диверсификатсияи фаъолиятҳои кишоварзӣ, рушди инфрасохтор ва пешбурди таҷрибаҳои устувори иқтидори пурраи бахши кишоварзии худро афзун мегардонад. Ҳамгироии бомуваффақияти ин унсурҳо на танҳо ба баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва натиҷаҳои иқтисодӣ мусоидат мекунад, балки ба рушди умумӣ ва устувории минтақа мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Гоибназаров, С.М. Стратегия эффективного управления человеческими ресурсами в условиях кризисного развития / С.М. Гоибназаров, Н.И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2012. -№2/3(86). -С.175-180. – EDN VWKYQL.
2. Икромов, Ҷ.З. Таърихи саноатикунонии иқтисоди Тоҷикистон / Ҷ.З. Икромов, А.Х. Шамсуддинов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2020. -№4(261). -С.184-191.
3. Инвестиционная привлекательность регионов таджикистана / А.О. Шарифов, Х.Б. Усмонов, З.М. Джабборова, С.К. Ниязова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. -№2/5(117). -С.133-135.
4. Кластерный принцип организации производства и привлечения иностранных инвестиций / А.А. Солиев, Ф.А. Кодиров, А.В. Гулмамадов, Л.И. Абдуллоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. -№2/10-2(152). -С.3-10.
5. Мададхонов, М.Б. Идоракунии сифат ва самаранокии хизматрасониҳо дар соҳаи таҳсилоти олӣ / М.Б. Мададхонов, А.А. Идибеков, Муминзода М.Н. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. -№8. -С.165-172. – EDN SJFBLS.
6. Мададхонов, М.Б. Рушди минтақаи озоди иқтисодӣ дар мисоли минтақаи Рашт / М.Б. Мададхонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. -№10-2. -С.59-66. – EDN GFIGJJ.
7. Махсудов А.М. Ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии водии Рашти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият (1991-2021): дис. … номзади илмҳои таърих: 6D020301 / Махсудов Аслиддин Муҳаббатович. -Душанбе, 2022. -195 с.
8. Михайлова, А.А Инновационная безопасность как фактор устойчивого развития региона: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 25.00.24 / Михайлова Анна Алексеевна. -Калининград, 2017. -24 с.
9. Муминзода, М.Н. Исследование правовой основы налоговой политики в сфере предпринимательства по законодательству Республики Таджикистан / Муминзода М.Н., Муминзода Н.И. // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2023. -№1(45). -С.351-360. – EDN CBIUVW.
10. Муминзода, М.Н. Механизмҳои дастгирии давлатии бахши соҳибкорӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) / Муминзода М.Н. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. -№11. -С.82-88. – EDN BDCCMQ.
11. Муминзода, Н.И. Замимаҳои ҳуқуқии муайян намудани нақши маориф дар низоми иқтисодиёт / Муминзода Н.И., Муминзода М.Н. // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. -№2(30). -С.122-136. – EDN BIWIFL.
12. Муминзода, Н.И. Нақши сармояи инсонӣ дар иқтисодиёт / Муминзода Н.И. // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. -№1(45). -С.171-180. – EDN UKGENT.

13. Муминзода, Н.И. Правовые основы международного туризма / Муминзода Н.И., Муминзода М.Н. // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2023. -№2-2(47). -С.303-313. – EDN OWXXHH.
14. Муминов, Н.И. Экономическая безопасность Республики Таджикистан: внутренние и внешние угрозы / Н.И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. -№3-12. -С.136-139. – EDN VUSGGN.
15. Начбудинзода, Ҳ.Ш. Ташаккулёбӣ ва рушди воридотивазкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақа / Начбудинзода Ҳ.Ш., Маҳмадизода Ф.Б., Маҳмадизода С.Б. // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2022. -№3(50). -С.213-223.
16. Низомова, Т.Д. Саноатикунонии босуръат ва таъмини рушди инноватсионии саноати миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Т.Д. Низомова, Ҷ.Р. Раҳмонов // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2022. -№2(78). -С.134-149.
17. Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмуаи оморӣ. АОПҶТ. -Душанбе, 2023. -89 с.
18. Сохтмон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. АОПҶТ. –Душанбе, 2023. -66 с.
19. Токарев, А.А. Обеспечение сбалансированности организационно-экономического механизма развития региона: автореф. дисс. … канд. эком. наук: 08.00.05 / Токарев Алексей Александрович. -Воронеж, 2017. -23 с.
20. Файзуллоев, М.К. Индустриализация как базис инновационно-промышленной политики и драйвер модернизации экономики Таджикистана / М.К. Файзуллоев // Таджикистан: экономика и управление. – 2020. -№1. -С.60-67.
21. Хушвахтзода, Қ.Х. Ҷараёни инкишофи хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақаҳои кишвар ва муаммоҳои ҷойдошта дар ин самт / Хушвахтзода Қ.Х., Ғ.Ҳ. Ғаюров, Т.А. Имомназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2022. -№4. -С.5-10. - EDN MCVYOF.
22. Хофизов Х.А. Эконометрический анализ факторов, влияющих на привлечение прямых иностранных инвестиций / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2021. -№2. -С.44-53.
23. Шокиров, Р.С. Факторы реализации ускоренной индустриализации в экономике региона / Р.С. Шокиров, А.Ш. Гоибназаров // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. – 2022. -Т. 93. -№4. -С.104-111.

ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ БАРОИ САНОАТИКУНОНИИ МИНТАҚАИ РАШТ

Дар мақола доир ба масъалаи рушди саноатии минтақаи Рашт дар давраи муосир бахшида шудааст. Ҷойгиршарии минтақа дар наздисарҳадӣ имкон медиҳад, ки ба бозорҳои ҷаҳонӣ тавассути сиёсати савдои кушод пайвандад. Таҳлил нишон медиҳад, ки инкишоф додани соҳаи иқтисод, аз ҷумла, соҳаҳои саноат, кишоварзӣ ва туризм Раштро ба як маркази фаъолияти иқтисодӣ табдил додан мусоидат менамояд. Таҳлили соҳавӣ ва минтақавии вазъияти саноат дар ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки рушди бемайлон мушоҳида мегардад. Инчунин, таҳқиқи динамикаи ҳаҷми сармоягузориҳо ба сармояи асосӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2022 нишон медиҳад, ки дар ҳама ноҳияву минтақаҳо сармоягузориҳо ворид мешаванд, ки боиси рушди минтақаҳо мегарданд. Сармоягузориҳои хориҷӣ дар ташаккули манзараи саноатии Рашт нақши муҳим мебозад. Аз ин хотир, дар мақола ҷалби сармоягузориҳо таҳлил гардидааст. Ин имкон медиҳад, ки технология ва таҷриба боиси таъсиси корхонаҳои нав гардида, бахусус дар бахшҳои коркарди хӯрокворӣ, истихроҷ, инчунин сайёҳӣ ва дигар соҳаҳои иқтисодиёти минтақаро дар ҷумҳурӣ ба пеш барорад, инчунин ба модернизатсияи соҳаҳо мусоидат карда, боиси таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва беҳбуди сохтори иҷтимоию иқтисодии минтақа гардад. Ҳамгироии сармоягузории хориҷию дохилӣ интиқоли технологияро осон карда, ба саноати маҳаллӣ имкон медиҳад, ки равандҳои пешрафтаи истеҳсолӣ ва стандартҳои байналмилалиро қабул кунанд. Корхонаҳои муштарак байни соҳибкорони маҳаллӣ ва сармоягузорони хориҷӣ мавқеи Раштро дар занҷири ҷаҳонии таъминот мустаҳкам намуда, ба устувории иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: минтақа, саноат, тиҷорати кушод, сармоягузорӣ, сармоягузории хориҷӣ, минтақаи Рашт, инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РАШТСКОГО РЕГИОНА

В статье рассматривается вопрос промышленного развития Раштского региона в современную эпоху. Расположение региона на границе позволяет ему подключаться к мировым рынкам посредством открытой торговой политики. Анализ показывает, что развитие экономики, включая промышленность, сельское хозяйство и туризм, способствует превращению Рашта в центр экономической активности. Отраслевой и региональный анализ состояния отрасли в республике показывает, что наблюдается устойчивое развитие. Также исследование динамики объема инвестиций в основной капитал в регионах Республики Таджикистан в 2017-2022 годах показывает, что инвестиции поступают во все районы и области, что приводит к развитию регионов. Инвестиции, в том числе иностранные, играют важную роль в формировании промышленного ландшафта Рашта. По этой причине в статье анализируется привлечение инвестиций. Это позволяет технологиям и опыту привести к созданию новых предприятий, особенно в сферах пищевой промышленности, горнодобывающей промышленности, а также туризма и других сферах региональной экономики республики, а также способствовать модернизации производств, создавая новые рабочие места и улучшая структуру экономики.Социально-экономическое развитие региона. Интеграция иностранных и внутренних инвестиций облегчает передачу технологий и позволяет местной промышленности внедрять передовые производственные процессы и международные стандарты. Совместные

предприятия местных предпринимателей и иностранных инвесторов укрепили позиции Рашта в глобальной цепочке поставок и будут способствовать экономической стабильности.
Ключевые слова: регион, промышленность, открытая торговля, инвестиции, иностранные инвестиции, Раштский район, социально-экономическое развитие, создание рабочих мест, привлечение иностранного капитала.

ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENT FOR THE INDUSTRY OF THE RASHT REGION

The article examines the issue of industrial development of the Rasht region in the modern era. The region's border location allows it to connect to global markets through open trade policies. The analysis shows that economic development, including industry, agriculture and tourism, is helping to transform Rasht into a center of economic activity. Sectoral and regional analysis of the state of the industry in the republic shows that sustainable development is observed. Also, a study of the dynamics of the volume of investments in fixed assets in the regions of the Republic of Tajikistan in 2017-2022 shows that investments are coming to all districts and regions, which leads to the development of the regions. Investments, including foreign ones, play an important role in shaping the industrial landscape of Rasht. For this reason, the article analyzes the attraction of investment. This allows technology and experience to lead to the creation of new enterprises, especially in the areas of the food industry, mining, as well as tourism and other areas of the regional economy of the republic, as well as contribute to the modernization of production, creating new jobs and improving the structure of the economy. Socio-economic development region. Integrating foreign and domestic investment facilitates technology transfer and allows local industry to adopt advanced manufacturing processes and international standards. Joint ventures between local entrepreneurs and foreign investors have strengthened Rasht's position in the global supply chain and will contribute to economic stability.
Keywords: region, industry, open trade, investment, foreign investment, Rasht region, socio-economic development, job creation, attracting foreign capital.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Низамова Туҳфамо Давлатовна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Сурога**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 934-23-82-20.** E-mail: **tuhfamoh49@mail.ru**
Мададхонов Маҳмадрузи Баҳодурхуҷаевич **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Сурога**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (**+992) 934-47-47-41**

Сведения об авторах: ***Низамова Тухфамо Давлатовна*** - Таджикский национальный универститет, доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предпиятий и предпринимательства. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 934-23-82-20.** E-mail: **tuhfamoh49@mail.ru**
Мадахонов Махмадрузи Бахадурхуджаевич - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. Телефон: (**+992) 934-47-47-41**

Information about the authors: ***Nizamova Tukhfamo Davlatovna*** – Tajik National University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics of Enterprises and Entrepreneurship. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 934-23-82-20.** E-mail: **tuhfamoh49@mail.ru**
Madadhonov Mahmadruzi Bahadurkhujaevich - Tajik National University, doctoral student of Ph.D. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 17 Rudaki Ave. Phone: (**+992) 934-47-47-41**

ТДУ: 339.9+311.313 (5745.3)

МАСОИЛИ РУШДИ ДИНАМИКИИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАВӢ

Мирбобоев Р.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир мақсади асосии сиёсати дарозмуддати иқтисодии ҳар як давлат бояд таъмини рушди устувори иқтисодии кишвар бошад. Бе ин ба баланд шудани дараҷаи некуаҳволии аҳолӣ, ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ, баланд бардоштани нуфузи иқтисодию сиёсии мамлакат дар иттиҳоди ҷаҳонӣ расидан имконнопазир бошад. Дар робита бо ин, коркарди масъалаҳои устувории иқтисодӣ ва афзоиши динамикии иқтисодиёти миллӣ дар доираи иттиҳодияҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ хеле фаъолона роҳандозӣ шуда истодааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ рушди динамикӣ яке аз афзалиятҳои асосӣ дар раванди рушди устувори иқтисодиёти миллӣ, ҳам дар доираи муносибатҳои мутақобилаи сиёсии хориҷӣ ва берунииқтисодӣ он бо дигар кишварҳои ҷаҳон ба шумор меравад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунанд, ки «рушди динамикии Тоҷикистон аз сулҳу ваҳдати пойдор, суботи устувор дар ҷомеа, ҳуввияти миллии солим ва худшиносӣ вобаста аст». Ҳамзамон, бо зикри аҳаммияти рушди муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ бо шарикони стратегии кишвар, таъкид кардаанд, ки «рушди динамикии ҳамкорӣ бояд на танҳо ба манфиатҳои ҷонибҳои мутақобила, балки ба суботу амният ва рушди устувори минтақа ҷавобгӯ бошад». Дар баробари ин, пешниҳод гардидааст, ки «Тоҷикистон ҳамчун узви ҷомеаи ҷаҳонӣ наметавонад аз равандҳои пурқуввати ҷаҳонишавӣ, паҳлуҳо ва зуҳуроти мусбату манфии он дар канор монад» [12].

Рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ, ин раванди доимии рушди босуръати соҳаҳои иқтисодиёт ва баланд бардоштани дараҷаи умумии рушди иқтисодиёти мамлакат мебошад. Ба рушди динамикӣ суръати баланди рушди иқтисодӣ, инноватсияҳо, навсозии истеҳсолот, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, беҳтар шудани сифати зиндагии аҳолӣ, афзоиши талаботи истеъмолӣ, тавсеаи имкониятҳои содиротӣ ва таҳкими суботи макроиқтисодӣ хос аст.

Рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ, одатан тавассути сиёсати фаъоли иқтисодии давлат, такмили низоми идоракунии давлатӣ, сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, рушди инфрасохтор, беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ, дастгирии инноватсия ва соҳибкорӣ, саноатикунонии босуръат ва афзун кардани имкониятҳои содиротии кишвар, иштирок дар ҳамкориҳои дутарафа ва бисёртарафаи байналмилалии тиҷоратию иқтисодӣ, инчунин, дар равандҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ ба даст меояд.

Барои ноил гаштан ба рушди динамикии иқтисодиёти кишвар, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи гузаштанро аз модели кишвари аграрию индустриалӣ ба индустриалию аграрӣ пеш гирифт. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23-юми апрели соли 2014 қайд карда буданд, ки «вазифаҳои барои оянда гузошта шуда, танҳо ба хотири рушди динамикии иқтисодиву иҷтимоии кишвар, афзун кардани имкониятҳои иқтисодии он ва албатта, ба хотири боз ҳам беҳтар шудани сатҳи зиндагии халқамон равона гардидаанд» [12].

Аз ин рӯ, дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, вазифаи табдил додани иқтисодиёти миллии кишвар дар соли 2030 ба низоми динамикии рақобатпазир гузошта шудааст, ки ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди муътадили он ва устувор ба таъсири таконҳои беруна нигаронида шудааст.

Дар доираи афзалиятҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар метавон ду хусусияти муҳимми низоми динамикиро дар дохили ҷомеа ҷудо кард: якум, қодир ба афзун кардани имкониятҳо ва беҳтар кардани зиндагӣ ва дуюм, устувор ба таконҳои беруна. Ба фикри мо, ин хусусиятҳо моҳияти категорияи «рушди динамикӣ»-ро аллакай васеътар шарҳ медиҳанд.

Барои дуруст дарк кардани моҳияти дохилӣ ва асосҳои «рушди динамикӣ» ва «низоми динамикӣ» дар маҷмуъ, баррасии консепсияҳои дар адабиёти илмӣ ҷойдошта нисбати таҳқиқоти онҳо аз аҳаммият холӣ намебошад.

Рушди динамикии ҷомеа, иқтисодиёт ва мамлакат, дар маҷмуъ, низоми рушдкардаи муташаккил ва ниҳодҳои рушдкардаро талаб мекунад. Дар ҷаҳони муосир, ки дар он иқтисоди бозорӣ бартарӣ дорад ва ба он иқтисодиёти Тоҷикистон ҳамгиро шуда истодааст, ниҳодҳои рушдкардаи ҷамъияти динамикӣ мебошанд. Чунин ҳолат бо гузариши ин ҷомеаҳо аз меъёрҳои статикии самаранокӣ ба динамикӣ шарҳ дода мешавад. Яъне, чунин тавсиф намудан, на ба истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда, балки бо афзун кардани сарвату имкониятҳо муайян карда мешавад.

Иқтисодчиёни бузург Людвиг фон Мизес, Ф. фон Хайек ва Й. Шумпетер ва дигарон дар бораи самаранокӣ ақидаҳоеро таҳия кардаанд, ки ба консепсияи динамикӣ қаробат доранд. Ин андешаҳоро назариячиёни муосир М. Ротбард, И. Кирзнер ва Д. Норт идома дода, кӯшиши пешниҳоди меъёрҳои нави самаранокии динамикиро кардаанд. Ин мулоҳизахо ва як қатори дигари онҳо аз тарафи ҳамсафони мактаби Австрия, аз ҷумла дар асари Уэрта де Сото Х. пешниҳод гардидааст. Уэрта де Сото Х. ҷанбаҳои гуногуни раванди динамикии ҳамкории ҷамъиятиро бо додани таваҷҷуҳи махсус ба нақши соҳибкорӣ ва ниҳодҳои ҷамъиятӣ таҳқиқ кардааст [8].

Маълум аст, ки яке аз омилҳои рушди иқтисодӣ қобилияти соҳибкорӣ мебошад. Инсоният дар рушди худ барои на танҳо эҳтиёткорона истифода бурдани захираҳои мавҷудаи худ, балки барои афзун гардонидани онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳад. Танҳо соҳибкор аз нигоҳи Ксенофонт бо иқтидор ва уҳдабароии худ дар асоси истифодаи равишҳои эҷодӣ, яъне бо бастани қарордодҳо ва пешбурди тиҷорат метавонад доираи фаъолият ва манфиатҳоро васеъ намояд. Дар шароити муосир, ин ҳамчун равишҳои инноватсионии соҳибкорӣ барои баланд бардоштани сатҳи капитализатсияи бизнес ва афзун кардани захираҳои молиявӣ ва моддӣ баррасӣ карда мешаванд, ки онҳо ба сифати сармоягузории оянда мавриди истифода қарор мегиранд.

Як қатор муаллифони ватанӣ рушди динамикиро дар доираи сатҳи минтақавӣ ва соҳавӣ баррасӣ мекунанд. «Минтақаҳо метавонанд тасмим гиранд, ки захираҳои худро зиёд кунанд, барномаҳои минтақавии махсус барои ин минтақа таҳия карда шаванд, инфрасохтори минтақаро аз ҳисоби худ беҳтар созанд, сатҳи зиндагии мардумро баланд бардоранд ва ба соҳибкорон барои рушди ин соҳа имтиёзҳои заруриро фароҳам оранд. Муаллифон қайд мекунанд, ки рушди динамикии минтақа дар ҳалли вазифаҳои ба миён гузошташуда нақши муҳим мебозад» [6,с.114].

Бинобар ин, нақши давлат дар густариши фаъолияти соҳибкорон ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо дар сатҳи иқтисодиёти миллӣ ва минтақавӣ хеле муҳим аст. Бе фароҳам овардани чунин шароит дар доираи банақшагирии стратегӣ ноил шудан ба ҳадафҳои рушди динамикӣ ғайриимкон аст.

Инкишофи динамикии ҳар як низом банақшагирӣ ва ташкил карданро талаб мекунад. Чунон ки П. Савченко қайд мекунад, «банақшагирии стратегӣ шарти муҳимми рушди устувор ва динамикии иқтисодиёт мебошад. Аммо барои ин зарур аст, ки вай дар низоми идоракунии давлатӣ ҷои сазовори худро ишғол намояд ва бояд ниҳодҳои фаъолиятбарии он ташкил карда шаванд. Низоми воқеии ташаккулёфта ба омили рушд табдил мегардад ва самараи зиёди фузунсозро ба вуҷуд меорад, ки ба рушди динамикии он мусоидат мекунад» [5,с.5].

Аз ин рӯ, нақши аввалиндараҷа ба ниҳодҳои баландсифат дода мешавад, ки онҳо дар ҳақиқат дар ҷомеаи пешрафтаи иқтисодӣ ба низоми динамикӣ табдил меёбанд.

Дар баробари ин, муаллифони ватанӣ рушди босуръати сохторҳои соҳавиро ба назар гирифта, қайд мекунанд, ки «банақшагирии соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёти минтақа муҳим мебошад», онҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда зарур ҳастанд [1,с.169].

Дар доираи банақшагирии саноат вазифа гузошта мешавад, ки дар навбати аввал, барои рушди соҳибкорӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ шароити мусоид фароҳам оварда шавад ва соният, имконият ва қобилият эҷодии онҳо зиёд карда шавад.

Як зумра муҳаққиқон рушди динамикиро тавассути нигоҳи соҳибкорӣ баррасӣ карда, моҳияти ин категорияро дар қобилияти соҳибкорӣ ҷиҳати саривақт ва тадриҷан бе дигаргуниҳои ҷиддии гуногунсамт ва рукуд дар марҳалаҳои шакливазкунӣ, гузаштанро аз як марҳалаи сикли иқтисодӣ ба марҳалаи дигар шарҳ медиҳанд [9,с.92-96].

Дар доираи микроиқтисодиёт ду равиши асосии рушди динамикиро ҷудо мекунанд. Якум, ин равиши миқдорӣ, ки он одатан бо афзоиши солонаи даромади корхона (соҳибкор) беш аз 20-30% чен карда мешавад. Дуюм, сифатӣ, ки он ҳадафи ба даст овардани натиҷаҳои беҳтарро аз ҳисоби тағйир додани таносуби омилҳои истеҳсолот ва истифодаи технологияҳои нав, равишҳои инноватсионӣ, дастовардҳои илмию техникӣ, беҳтар намудани шароити кор ва сифати қувваи корӣ ва дигар хусусиятҳо дар давраи дарозмуддат пешбинӣ менамояд [11,с.129-132].

Дар таҳлили макроиқтисодӣ устувории статикӣ ва динамикиро фарқ мекунанд. Ба монанди микроиқтисодиёт, дар макроиктисодиёт низ динамикаи статикӣ қобилияти дохилии барқарор гаштани иқтисодиёти миллиро дар шароити тағйирёбии начандон калон дар давраи кӯтоҳмуддат инъикос менамояд. Ин дар суръати рушди иқтисодӣ ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар давраи кӯтоҳмуддат инъикос меёбад. Дар рушди динамикӣ дар ин ҷо нақши муҳимро хусусиятҳои низоми статикии баррасӣ гардида, чӣ тавр афзун кардани захираҳо, инчунин устуворӣ ба таъсири таконҳои беруна дар давраи дарозмуддат иҷро мекунанд. Ин хусусиятҳои низом манфиатҳои дарозмуддати рушди динамикии иқтисодиёти миллиро инъикос мекунанд. Чунин ҷанбаи статикӣ ва динамикӣ дар асарҳои Н.Д. Кондратев, Д.С. Вахрушев ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд [3,с.298].

Ҷанбаҳои соҳавӣ, молиявӣ, маконӣ, сохторӣ ва дигари ноил шуданро ба рушди устувор дар доираи низоми иқтисодии кушод ва дар шароити ҳамгироӣ ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар асарҳои олимони ватанӣ, аз қабили Т.Н. Назаров, Н.Қ. Қаюмов, Л.Ҳ. Саидмуродзода, Ҳ.У. Умаров, И.Р. Иброҳимзода ва як қатор дигарон таҳқиқ карда шудаанд.

Бо вуҷуди ин, ҷиҳатҳои назариявӣ ва методологии рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ, махсусан дар шароити иштирок дар иттиҳодияҳои ҳамгироии минтақавӣ дар асарҳои таҳқиқотчиён ва олимони ватанӣ ҳанӯз дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ нагардида боқӣ мемонад.

Пажуҳиш ва маводҳои илмии нашркардаи олимони ватанӣ Л.Ҳ. Саидмуродзода ва М.Ф. Ҳакимова ба объекти баррасишавандаи ин мақола наздик мебошанд. Дар як қатор маводи ба табъ расонидаи М.Ф. Ҳакимова таваҷҷуҳ ба «ба баррасии устувории динамикии иқтисодиёти миллӣ ҳамчун категорияи мустақили илми муосир дода шудааст. Сабаби асосноккунии устувории динамикӣ дар доираи рушди иқтисодии кишвар, тавре муаллиф қайд мекунад, равандҳои тағйирёбӣ ва мураккабии муносибатҳои мутақобилаи субъектҳои иқтисодӣ, механизмҳо ва омилҳое мебошанд, ки тағйироти сохторӣ ва динамикаи рушди иқтисодиро дар кишвар, инчунин афзоиши номуайянӣ ва пурзӯр шудани нақши танзими давлатии равандҳои макроиқтисодӣ ва таконҳои беруна/дохилиро дар ташаккулёбии динамика ва сохтори иқтисоди миллӣ муайян мекунанд» [10,с.154].

Дар воқеъ, Тоҷикистон то ба имрӯз ҳамоно дар баробари таконҳои беруна осебпазир аст, ки баъзан дар замони бухронҳо боис ба ноустувории иқтисодӣ ва динамикаи пасти рушди соҳаҳои алоҳида, бахусус саноат мегардад. Тавре профессор Л.Ҳ. Саидмуродзода қайд мекунад «коҳиши вазни қиёсии саноат дар сохтори арзиши умумии иловашуда, яке аз сабабҳои таъсири назарраси таконҳои беруна ба иқтисоди миллӣ гардид» [7,с.294].

Аз ин лиҳоз, «дар шароити номуайянӣ ва хавф иқтисодиёти ба назарияи рушди динамикӣ асосёфта, раванди рушди иқтисодӣ дар иқтисодиёти трансформатсионӣ ва кушод маҷмуи дигаргуниҳои пай дар пайи сифатӣ ва миқдорӣ мебошад». Дар иқтисодиёти трансформатсионӣ ва кушод таъмин ва нигоҳ доштани суръати баланди рушди иқтисодӣ дар сатҳи 7-10% ҳамчун шарти устувории низом муҳим маҳсуб меёбад [7,с.294].

Таҳқиқоти олимон Л.Ҳ. Саидмуродзода ва М.Ф. Ҳакимова нишон медиҳад, ки ба динамизми иқтисодиёти кишвар чунин шароиту омилҳои гуногун, ба монанди тағйирёбии шароити такрористеҳсол ва сохтори иқтисодӣ, шароитҳои таърихии рушд, муносибатҳои иҷтимоӣ, байналмилалишавӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодӣ ва ғайра таъсир мерасонад.

Ҳамин тавр, рушди системаи иқтисодӣ аз ҳисоби тафриқаи он ба вуҷуд меояд, ки ба даст овардани устувории ҳадди аксари системаро тавассути ташаккули унсурҳои иловагӣ, ба монанди ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ таъмин менамояд.

Дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, ба сифати сенарияи интенсивии рушд, ноил шудан ба суръати миёнаи солонаи рушди иқтисодӣ дар сатҳи 7-10% ба нақша гирифта шудааст. Ҳиссаи сармоягузории хусусӣ дар ММД 10% пешбинӣ шудааст. Дар ин давра афзоиши миёнаи солонаи маҳсулоти саноат бояд дар дараҷаи 15-17% таъмин карда шавад.

Таҳлили вазъи воқеӣ ва имкониятҳои мавҷуда нишон медиҳад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 муқарраргардида ва ҳифзи суботи макроиқтисодӣ, инчунин таъмини зиндагии шоиста ва осоиштаи сокинони кишвар аз се сенария пешбинишуда, сенарияи интенсивӣ қобили қабул аст, зеро Тоҷикистон дорои иқтидори рушди иловагӣ мебошад ва татбиқи он барои ноил шудан ба нишондиҳандаҳо дар доираи ин сенария замина мегузорад [4,с.48].

Аз ин рӯ, барои дар амал татбиқ намудани сенарияи интенсивии рушд иштироки фаъолонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар равандҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ, тавсеаи ҳамкориҳои байналмилалӣ ва дастгирии рушди инфрасохтор ва дигар соҳаҳои калидӣ дар кишвар ҷанбаҳои муҳимми таъмини рушди динамикии кишвар маҳсуб меёбанд.

Дар диаграммаи 1 сохтори соҳавии иқтисодиёти Тоҷикистон дар давраи аз соли 1991 то 2022 оварда шудааст.

Диаграммаи 1. Сохтори соҳавии иқтисодиёти Тоҷикистон дар солҳои 1991-2022, бо % дар ММД

Diagram 1. Sectoral structure of the economy of Tajikistan in 1991-2022, as a percentage of GDP

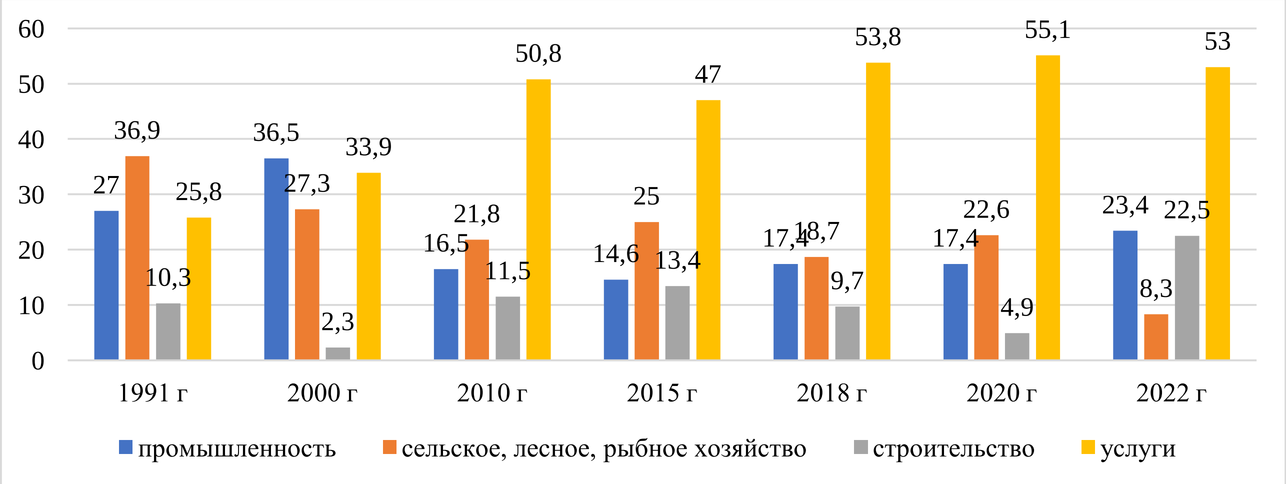

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маълумоти Бонки ҷаҳонӣ ва Кумитаи омори ИДМ.

Аз диаграммаи 1 маълум мешавад, ки дар соли 2022 сохтори иқтисодиёти Тоҷикистон нисбат ба соли 1991 хеле тағйир ёфтааст. Масалан, ҳиссаи саноат дар иқтисодиёти Тоҷикистон ба таври зайл тағйир ёфтааст: дар соли 1991 вазни қиёсии саноат дар сохтори умумии иқтисодиёт 27%-ро ташкил дода, соли 2000 то 36,5% афзун гардидааст, дар давраи аз соли 2010 то 2018 коҳиш ёфта, ба 14-17% баробар шудааст ва дар соли 2022 бошад, ҳиссаи саноат дар иқтисодиёт то ба 23,4% дар ҳаҷми умумии ММД ба шарофати саъю кӯшиши ҳукумати мамлакат боло рафтааст.

Шуруъ аз соли 2010 инҷониб тамоюли афзоиши ҳиссаи хизматрасонӣ дар ММД мушоҳида мешавад: дар соли 2010 ҳиссаи он 50,8%, соли 2018 – 53,8% ва дар соли 2020 – 55,1%-ро ташкил дод.

Ҳаҷми сохтмон дар сохтори ММД дар соли 2000 - 2,3%, соли 2015 - 13,4%, соли 2018 - 9,7%, соли 2020 - 4,9% ташкил карда ва дар соли 2022 - 22,5% баробар шудааст.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир рушди саноат сарчашмаи асосии инноватсияҳо ва пешрафти технологӣ маҳсуб ёфта, ба бунёди ҷойҳои нави корӣ, сармоягузориҳо барои беҳтар кардани шабакаҳои нақлиётӣ, системаҳои энергетикӣ, инфрасохторӣ коммуникатсионӣ, инчунин афзоиши ММД, иқтидори содиротии кишвар ва дар маҷмуъ ба баланд шудани самаранокии истеҳсолот ва рақобатпазирии кишвар мусоидат мекунад ва рушди устувору динамикии иқтисодиёти миллиро таъмин менамояд.

Афзоиши назарраси ММД дар соли 2022, тибқи маълумоти Бонки ҷаҳонӣ, аз ҷониби соҳаҳои зерин таъмин карда шудааст (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Ҳиссаи маҳсулоти саноатии истеҳсолшуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2022 аз рӯи соҳаҳо (дар фоиз)

Diagram 2. Share of industrial products produced in the Republic of Tajikistan in 2022 by industry (percentage)

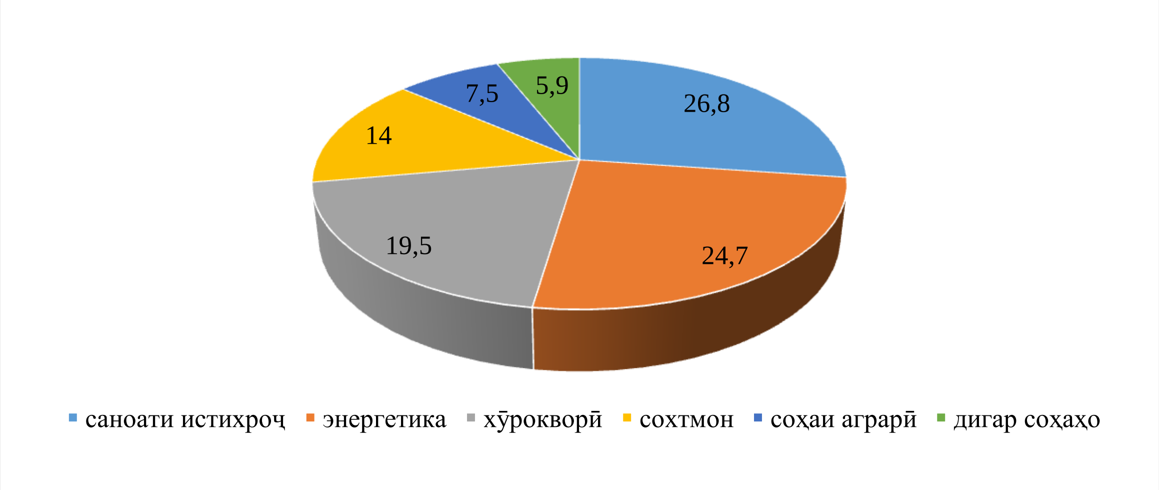

1. Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Маъруза дар бораи сармоягузориҳои ҷаҳонӣ, соли 2022. Тезисҳо ва шарҳҳои асосӣ https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_overview_ru.pdf

Тибқи маълумоти диаграммаи 2, афзоиши бештари ММД (26,8%) аз ҳисоби саноати кӯҳӣ - истихроҷи алюминий, тилло, нуқра ва дигар канданиҳои фоиданок таъмин гардидааст. Соҳаи энергетика низ 24,7% ММД-и кишварро таъмин намуда, дар иқтисодиёти Тоҷикистон нақши муҳим дорад, зеро кишвар яке аз бузургтарин тавлидкунандаи неруи барқи обӣ дар Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Рушди соҳаи энергетика дар Тоҷикистон барои рушди устувори иқтисодӣ ва рушди иҷтимоии кишвар аҳаммияти стратегӣ дорад. Аз ин рӯ, Ҳукумати Тоҷикистон барои навсозӣ ва тавсеаи инфрасохтори энергетикӣ фаъолона талош дорад. Ин тасдиқ менамояд, ки Ҳукумати кишвар роҳи ноил шуданро ба рушди динамикӣ ва рушди устувори иқтисодӣ, инчунин ҷалби васеи сармоягузорӣ ва татбиқи босамари онҳо интихоб кардааст. Ин ҳолат, ба фикри мо, яке аз омилҳои асосии гузариш аз мувозинати статикӣ ба динамикӣ мебошад.

Барои рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ дар шароити трансформатсия, тақвият ёфтани кушодии иқтисодиёт ва ҳамгироӣ ба равандҳои хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ муҳим аст?

Таҳлили равишҳои асосии консептуалӣ дар омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии категорияи рушди динамикӣ моро ба шарҳи хусусиятҳои фарқкунандаи рушди босуръат ва динамикӣ мерасонад.

Чунон ки як қатор олимон кайд мекунанд, «инкишофи босуръат бо раванди рушди пай дар пай алоқаманд аст. Дар рушди динамикӣ бошад, шикастани моделҳои кӯҳнаи иқтисодӣ ба миён омада метавонанд, ки боис ба пайдоиши моделҳои нави пешрафта мегарданд ва инчунин дар он эҳтимолияти давраҳои ноустуворӣ ҷой дошта метавонад.

Рушди босуръат бо назардошти захираҳои мавҷуда ва пайдошаванда, кашфиётҳои илмӣ ва техникӣ, инноватсияҳо ва истеъдоди соҳибкорӣ асос меёбад. Рушди динамикӣ низ ба инкишофи миқдорӣ ва сифатӣ асос меёбад, аммо бо назардошти ҳамкории мутақобила бо ҷомеаи шаҳрвандӣ, иттиҳоди соҳибкорӣ, мақомоти давлатӣ, иштирок дар равандҳои ҳамгироии минтақавӣ ва дар худ шумораи бештари унсурҳоро дар бар мегирад» [11,с.129-130].

Ба андешаи мо, унсури асосии низоми динамикӣ ниҳодҳои баландсифат ва фаъол, инчунин банақшагирии стратегӣ дар доираи ин низом мебошанд, ки барои ноил шудан ба ҳадафи баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ нигаронида шудаанд.

Ин дар навбати худ, ҳадафи дарозмуддати стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 мебошад.

Ҳамин ҳолатро низ қайд кардан лозим аст, ки рушди динамикӣ барои васеъ намудани захираҳо ва беҳтар намудани сифати онҳо нигаронида мешавад.

Ҳамин тавр, дар доираи ин мақола ба сифати ҳадафҳои рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ дар раванди ҳамгироӣ (ки маҳз ба шароити кушод будани хусусияти трансформатсионии иқтисодиёти кишвар мувофиқат мекунад) ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ, инчунин иштирок дар гурӯҳҳои ҳамгироӣ инҳоро метавон ҷудо кард.

1. Суръати устувор ва нисбатан баланди рушди иқтисодиёт аз ҳисоби саноатикунонии босуръат бо мақсади «рушди баробаршаванда» дар шароити афзоиши рақобати байналхалқӣ.

2. Коҳиш додани вобастагӣ аз воридоти маҳсулоти стратегӣ ва озуқаворӣ, инчунин аз самти ашёвӣ доштани содирот тавассути татбиқи сиёсати воридотивазкунӣ ва тамоюли содиротидошта. Дар ин қарина зарур аст воситаҳои ҳимоятгароии муътадил истифода карда шавад, ки онҳо, албатта, ба манфиатҳои мамлакатҳои иштироккунандаи гурӯҳи ҳамгироӣ мувофик нестанд.

3. Тақвияти тадбирхои амалигардонии сиёсати пешгирикунанда ва баланд бардоштани устувории иқтисодиёт барои коҳиш додани таъсири омилҳои манфии беруна ба низоми иқтисоди миллӣ.

4. Ба таври васеъ ҷалб намудани сармояи хориҷӣ, аз ҷумла дар доираи иттиҳодияҳои ҳамгироӣ бо истифода аз афзалиятҳои махсусгардонӣ ва кооператсияи истеҳсолӣ. Захираҳои беруна барои Тоҷикистон ҷиҳати татбиқи сиёсати саноатикунонии босуръат ва коркарди ниҳоии маҳсулот, яъне ба даст овардани арзиши баланди изофашуда зарур мебошанд.

5. Дохилшавӣ ба роҳҳои ягонаи нақлиётӣ дар шароити баробар бо дигар кишварҳои иттиҳодияи ҳамгироӣ ва ташкили занҷираи ягонаи ҳамлу нақл ва логистика. Ин дар навбати худ равона кардани захираҳои калонро барои сохтмони роҳҳои нақлиётӣ дар доираи иттиҳодияи ҳамгироӣ талаб мекунад.

6. Вусъат додани савдо ва ноил гардидан ба нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи интенсификатсияи тиҷорат на танҳо дар дохили гурӯҳи ҳамгироӣ, инчунин фазои ягонаи иқтисодии ба содирот нигаронидашуда.

7. Ташаккул додани ниҳодҳои фаъол ва рушдёфтаи ба баланд бардоштани иқтидор ва қудрати иттиҳодияҳои ҳамгироӣ нигаронидашуда, ки қобилияти пешгирӣ кардан аз таконҳои беруна, таҳким додании худташкилнамоии низом ва рушди мувозинро доро мебошанд.

Ин ва дигар ҳадафхо бояд дар доираи иштироки мамлакат дар гурӯҳи ҳамгироӣ, ҳамчун мақсади рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ ба даст оварда шаванд.

Алоқамандии иштироки кишвар дар равандҳои ҳамгироии минтақавӣ ва рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ тавассути якчанд механизмҳо ва самараҳои асосӣ таъмин карда мешавад:

1. Иштирок дар сохторҳои ҳамгироии минтақавӣ (масалан, минтақаҳои савдои озод, иттиҳодияҳои гумрукӣ ва ғайра) ба ширкатҳои миллӣ имкон медиҳад, ки бозорҳои худро тавассути коҳиш додани монеаҳои тиҷоратӣ ва баланд бардоштани дастрасӣ ба истеъмолкунандагон дар кишварҳои дигари ширкаткунанда васеъ намоянд.

2. Дар шароити ҳамгироӣ ширкатҳо маҷбур мешаванд, ки сифати маҳсулоти худро беҳтар гардонанд, ҳосилнокии меҳнатро баланд бардоранд ва инноватсияҳоро барои рақобат кардан дар бозорҳои васеъ ҷорӣ намоянд. Ин ба баланд шудани рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ дар маҷмуъ мусоидат мекунад.

3. Ҳамгироӣ ба ширкатҳои ватанӣ имкон медиҳад, ки сарфаи миқёсро аз ҳисоби истеҳсолоти нисбатан самаранок ва тақсимоти захираҳо дар дохили минтақаи васеъ кардашудаи тиҷорат истифода баранд, ки метавонад боис ба коҳиш додани хароҷот ва баланд шудани самаранокии истеҳсолот гардад.

4. Тавассути ҳавасмандгардонии воридшавии сармояҳо аз дигар кишварҳои иштирокчӣ, трансфери технологияҳо ва ноу-хау равандҳои ҳамгироии минтақавӣ метавонанд азнавсозӣ ва рушди соҳаҳои иқтисодиётро имконпазир гардонанд.

5. Ҳамгироӣ аксар вақт ба рушди инфрасохтори умумӣ ва робитаҳои нақлиётӣ дар минтақа боис мегардад, ки ба ҳаракати нисбатан самараноки молҳо, ашёи хом ва одамон мусоидат карда, барои беҳтар кардани шароити рушди соҳибкорӣ ва умуман иқтисодиёт меоварад.

6. Иштирок дар равандҳои ҳамгироӣ ба афзоиши содироти маҳсулот ва хизматрасониҳо ба бозорҳои ҷаҳонӣ мусоидат карда, на танҳо даромади ширкатҳоро афзоиш медиҳад, балки диверсификатсияи иқтисодиёт ва коҳиш додани вобастагиро аз бозорҳои ҷудогона имконпазир мегардонад.

Умуман, ҳамгироии минтақавӣ барои рушди иқтисодиёти миллӣ тавассути васеъ намудани дастрасӣ ба бозорҳо, ҳавасмандгардонии рақобат, воридшавии сармоягузориҳо ва азнавсозии истеҳсолот ва инфрасохтор шароити созгор фароҳам меорад.

Сарфи назар аз динамикаи мусбати рушди иқтисодиёт, як қатор мушкилоте вуҷуд доранд, ки ба рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ халал мерасонанд. Дар қатори онҳо: нокифоя будани сармояи хориҷӣ ва дохилӣ, ҷой доштани номукаммалӣ дар бахши молиявии кишвар, номутавозунӣ дар бозори меҳнат ва сатҳи баланди бекорӣ дар алоқамандӣ бо он, мушкилот дар сохтмон ва барқарор намудани системаҳои ирригатсионӣ барои обёрии заминҳои хоҷагии қишлоқ, қарздиҳии нокифоя ба корхонаҳои соҳаи аграрӣ ва ғайра. Барои бартараф кардани ин мушкилот бояд роҳи "иқтисодиёти кушод" ва фаъолгардонии иштироки кишвар дар равандҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ идома дода шавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Саидмуродова М.А.

АДАБИЁТ

1. Джонмамадов Ш.Б. Развитие отраслевых структур субъектов экономики Хатлонской области / Ш.Б. Джонмамадов, Х.Х. Джураева // Экономика Таджикистана. - 2023. -№2. -С.166-173.
2. Доклад о мировых инвестициях, 2022 год. Основные тезисы и обзоры. [Электронный ресурс]. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_overview_ru.pdf.
2. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз / Н.Д. Кондратьев. -М.: Наука, 1991. -С.298.; Вахрушев Д.С. Самоорганизация и динамическая устойчивость экономических систем: теоретико-методологические аспекты: автореф. дис. … докт. экон. наук: 08.00.01, 08.00.05 / Д.С. Вахрушев. -Кострома, 2004. -48 с.
3. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на период 2021-2025гг. -Душанбе, 2021. -С.48.
4. Савченко П. Феномен системы как способ развития российской цивилизации / П. Савченко // Общество и экономика. - 2020. -№7. -С.5.
5. Саидмуродзода Л.Х. Пространственно-отраслевой анализ структуры предпринимательства в Хатлонской области / Саидмуродзода Л.Х., Х.Х. Джураева // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. - 2021. -№1-4-2(92). -С.112-118.
6. Саидмуродов Л.Х. Республика Таджикистан в системе современных мирохозяйственных связей: модель малой открытой экономики / Л.Х. Саидмуродов. -Душанбе: Дониш, 2021. -294 с.
7. Урта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эффективности / Хесус Уэрта де Сото; пер. с англ. В. Кошкина; под ред. А. Куряева. -Челябинск: Социум, 2011. - xvi + 409 с. (Серия: «Австрийская школа». Вып. 6.)
8. Урумова З.С. Устойчивое и динамичное развитие горных территорий в условиях инновационного развития российской экономики / З.С. Урумова // Устойчивое развитие горных территорий. - 2013. -№2. -С.92-96.
9. Хакимова М.Ф. Динамическая устойчивость как доминирующая парадигма современного развития национальной экономики Республики Таджикистан / М.Ф. Хакимова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2021. -№3. –часть 2. -С.152-157.
10. Шумик Е.Г. Роль факторов в контексте динамичного развития предпринимательства в регионе / Е.Г. Шумик, К.В. Смицких, Б.Е. Куприянов // Карельский научный журнал. - 2018. -Т.7. -№1(22). -С.129-132.
11. [Электронный ресурс]. URL: http://www.president.tj/ru/node/6599 [Электронный ресурс].

МАСОИЛИ РУШДИ ДИНАМИКИИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАВӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ дар шароити иштироки кишвар дар равандҳои ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ бахшида шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба ошкор намудани моҳияти дохилии мафҳуми «рушди динамикӣ» ва «системаи динамикӣ» равона гардидааст. Мафҳумҳои устувории статикӣ ва динамикиро дар макроиқтисод баррасӣ

намуда, асоснок карда шудааст, ки ҳамгирои̅ ба иқтисодиёти ҷаҳони̅ дар давраи дарозмуддат бояд барои ноил шудан ба манфиатҳо ва ҳадафҳои рушди динамикии иқтисодиёти кишвар нигаронида шавад. Дар қаринаи ин, дар мақола ҳадафҳои рушди динамикии иқтисоди милли̅ муайян карда шуда, механизму самараҳои асосии татбиқи онҳо тавассути тавсеаи дастраси̅ ба бозорҳои беруна, ҳавасмандгардонии рақобат, воридшавии сармоягузори̅ ба кишвар, инчунин, навсозии истеҳсолот ва инфрасохтор дар шароити иштироки мамлакат дар равандҳои ҳамгироии минтақави̅ нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: рушди устувор, рушди динамики̅, рушди босуръат, инфрасохтори саноат, иқтисодиёти милли̅, ҳамгироии минтақави̅.

ПРОБЛЕМЫ ДИНАМИЧНОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Статья посвящена анализу теоретических и методологических аспектов динамичного развития национальной экономики в условиях участия страны в региональных экономических интеграционных процессах. Особое внимание уделено раскрытию сущностных основ понятий "динамичное развитие" и "динамическая система". Рассматривая понятия статической и динамической стабильности в макроэкономике, доказано, что интеграция в мировую экономику в долгосрочной перспективе должна быть направлена на достижение интересов и целей динамичного развития экономики страны. В этом контексте в статье освещаются цели динамичного развития национальной экономики и показаны основные механизмы и эффекты их реализации путем расширения доступа на рынки, стимулирования конкуренции, притока инвестиций в страну, а также модернизации производства и инфраструктуры в условиях участия страны в региональных интеграционных процессах.

Ключевые слова: устойчивый рост, динамичный рост, опережающее развитие, инфраструктура, промышленность, национальная экономика, региональная интеграция.

PROBLEMS OF DYNAMIC DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY IN THE CONDITIONS OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

The article is devoted to the analysis of theoretical and methodological aspects of the dynamic development of the national economy in the context of the country's participation in regional economic integration processes. Special attention is paid to the disclosure of the essential foundations of the concepts of "dynamic development" and "dynamic system". Considering the concepts of static and dynamic stability in macroeconomics, it is proved that integration into the world economy in the long term should be aimed at achieving the interests and goals of the dynamic development of the country's economy. In this context, the article highlights the goals of the dynamic development of the national economy and shows the main mechanisms and effects of their implementation by expanding market access, stimulating competition, inflow of investments into the country and modernization of production and infrastructure in the context of the country's participation in regional integration processes.

Keywords: sustainable growth, dynamic growth, advanced development, infrastructure, industry, national economy, regional integration.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мирбобоев Раҳматуло Мадюбович*** **-** Донишгоҳи милиии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисоди̅, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. **Суроға:** 734025, ш Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдаки̅, 17. Телефон: **(+992) 884-29-07-00.** E-mail: **mirrah56@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Мирбобоев Рахматуло Мадаюбович*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 884-29-07-00.** E-mail: **mirrah56@mail.ru**

Information about the author: ***Mirboboev Rahmatulo Madaubovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: **(+992) 884-29-07-00.** E-mail: **mirrah56@mail.ru**

ТДУ: 336.648 (575.3)

БАҲОДИҲИИ ОМОРИИ ЗАХИРАҲОИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗИИ БАХШИ СУБЪЕКТҲОИ КИШОВАРЗӢ ДАР МИНТАҚАҲО

Одинаев М.А., Давлатов Н.А., Раҷабов Т.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Низоми самарабахши иқтисодии хоҷагидории хориҷӣ тули даҳсолаҳо ташаккул ёфтааст. Имрӯзҳо раванди пайвастаи васеъ гардидани хоҷагиҳо аз ҳисоби пора шудан ва харобшавии хоҷагиҳои хурду миёна идома дорад. Истеҳсоли маҳсулотҳои калонҳаҷми кишоварзӣ дар хоҷагиҳои хурд бешубҳа бартарӣ дорад, ки ин яке аз қонунҳои асосии иқтисодиёт мебошад. Хоҷагиҳои калон аз ҷиҳати иқтисодӣ самарабахшанд ва аз технологияҳои муосир самаранок истифода мебаранд. Талаботи воқеии хоҷагиҳои фермерии калон ба захираҳо дар як қитъаи замин нисбат ба хоҷагиҳои фермерии хурд ду маротиба камтар аст. «Таҷриба нишон медиҳад, ки дар хоҷагиҳои калон ҳосилнокии меҳнат нисбат ба хоҷагиҳои хурди фермерӣ 1,5-2 маротиба зиёдтар ва арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшуда хеле кам аст. Дар ИМА, Олмон, Канада ва дигар кишварҳо он хоҷагиҳои калон ва ассотсиатсияҳо амал менамоянд, ки таъминкунандагони асосии маҳсулоти кишоварзӣ мебошанд. Ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, ки алоқаи мутақобиларо байни онҳо ва вазъияти демографӣ тавсиф мекунад, ҳаҷми истеҳсолот, ҳаҷми маҳсулоти хоҷагии қишлок, ҳаҷми музди меҳнат, маблағгузориҳо ва ғайраҳо дохил мешаванд. Тамоми нишондиҳандаҳои номбаргардида ҳам дар сатҳи ҷумҳурӣ ва ҳам дар сатҳи минтақаҳои ҷудогона ҳисоб карда мешаванд [16]. Дар 6 соли охир, маблағи умумии дастгирии мустақим ба фермерони Иёлоти Муттаҳида беш аз 81 миллиард доллар ё дар як сол 13 миллиард долларро ташкил додааст. Мувофиқи қонуни нави кишоварзӣ, ки то соли 2011 мавриди амал қарор мегирад, танҳо пардохтҳои зиддибуҳронӣ дар як сол 35 миллиард доллар ва пардохтҳои мустақим 9,5 миллиард долларро ташкил медиҳанд, хароҷоти умумие, ки қонуни нав пешбинӣ кардааст, 182,8 миллиард долларро ташкил медиҳад, ки ин 78% (80 миллиард доллар) нисбат ба солҳои пеш зиёд аст. Маблағҳое, ки барои дастгирии давлатӣ ҷудо карда мешаванд, беш аз 2 маротиба зиёд гардиданд. Дар 8 соли оянда, даромади софи фермерон ба 4,5 миллиард доллари амрикоӣ афзоиш меёбад ва тақрибан 85%-и он тавассути дастгирии сатҳи оптималии нархҳо ба даст меояд ва боқимонда ба ҳифзи муҳити зист сармоягузорӣ карда мешаванд». Вобаста аз принсипҳои нархгузорӣ, усулҳои гуногуни муайян намудани нархро истифода мебаранд [15].

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷомеаи ҷаҳонӣ фаъолона бо ташкилотҳои молиявии байналхалқӣ, мамлакатҳои хориҷӣ, бонкҳои умумиҷаҳонӣ бо мақсади ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ баҳри амалисозии ҳадафҳои стратегии мамлакат, амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ ҳамкориҳояшро ба роҳ монда истодааст [13]. Дар бист соли охир, яъне аз соли 2001 ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиву иҷтимоии кишвар ба маблағи беш аз 150 миллиард сомонӣ сармояи хориҷӣ ҷалб карда шуд, ки 59 миллиард сомонии он сармояи мустақим мебошад. Дар давраи зикршуда бо ҷалби сармояи хориҷӣ ба маблағи умумии беш аз 91 миллиард сомонӣ зиёда аз ҳазор лоиҳаи сармоягузории давлатӣ, бахусус, дар соҳаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла маориф ва тандурустӣ, инчунин, энергетика, нақлиёт, обтаъминкунӣ ва дигар бахшҳо амалӣ карда шуд. Ҳоло 74 лоиҳаи сармоягузории давлатӣ амалӣ шуда истодааст, ки маблағи умумии онҳо 40,5 миллиард сомониро ташкил медиҳад. Тоҷикистон тибқи арзёбиҳои байналмилалӣ дар даҳ соли охир, чор маротиба ба даҳгонаи кишварҳои пешсафи ислоҳотгари ҷаҳон дар самти пешбурди соҳибкориву сармоягузорӣ дохил гардид [4]. Ҳамзамон, бояд ба назар гирифт, ки корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ доир ба масъалаҳои кишоварзӣ аз ҳисоби маблағҳои ҷудогонаи ҳукумат гузаронида мешавад. Аз ҳамин ҳисоб, маблағгузории навовариҳои илмие, ки барои татбиқи амалӣ дар ҳар як хоҷагии фермерӣ тавсия дода мешаванд, пешбинӣ мегардад. Татбиқи машваратҳои илмӣ ба фермер ҳуқуқи гирифтани қарзи имтиёзнокро медиҳад.

Дар солҳои 90-ум, дастгирии давлатии истеҳсолоти кишоварзӣ тавассути сармоягузории буҷетӣ, ҷудо кардани маблағҳои буҷети давлатӣ барои маблағгузории

хароҷот дар соҳаи зироаткорӣ, хоҷагии ҷангал, моҳипарварӣ, чорводорӣ ва обёрӣ, ҷорӣ намудани дастовардҳои илмӣ ва техникӣ, инчунин, тавассути ташкили фондҳои гуногун барои мусоидат намудан барои инкишофи истеҳсолот амалӣ мегардид. Кӯшишҳои сармоягузорони ҳукумати маҳаллӣ ва хоҷагиҳои коллективии деҳот барои сармоягузорӣ ба пойгоҳҳои моддию техникии минтақавӣ равона карда шудаанд. Тибқи хисобҳои иқтисоддони чинӣ, «бо мақсади таъмин намудани афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба андозаи 4% дар як сол зарур аст, ки ҳиссаи сармоягузорӣ ба сохтмони асосии (капиталии) деҳот на камтар аз 10%-и сармоягузориҳои буҷетӣ, 25% буҷетҳои вилоятӣ бошад».

Инчунин, дар назар аст, ки дар ҳолати пурқувват намудани махсусгардонии минтақавӣ дар ҳамкории тарафайн, дар оянда рушди қувваҳои истеҳсолии вилоят пеш рафта, ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ, болоравии сатҳи зиндагии аҳолӣ ва ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ мусоидат менамояд [14].

Ҳамзамон, нақши давлат ҳамчун субъекти идоракунӣ дар амри ба таври возеҳ муқаррар кардани ваколатҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мақомоти дахлдори иҷроия ва иқтисодӣ муҳим арзёбӣ мегардад [1].

Дар Англия, хоҷагиҳои деҳқонии миёна дар ҳудуди масоҳати замини мавриди истифода қарордоштаи тақрибан 70 гектар тақсим карда мешаванд. Ҳамзамон, дар ихтиёри шумораи умумии хоҷагиҳо тақрибан 405 қитъаи замин, ки аз 100 га зиёд нест, қарор дорад.

Сарфи назар аз рушди истеҳсоли маҳсулоти асосии зироат ва чорводорӣ, фермерҳои британиёӣ ҳамеша саъй мекунанд, ки пешбурди иқтисодиёти бисёрҷониба ё омӯзиши якчанд намуди фаъолиятро ба роҳ монанд. Ин ба зарурати ноил шудан ба суботи молиявӣ, гардиши ягонаи сармоя ва кам кардани хатари нокомии эҳтимолӣ ҳангоми сарукор доштан бо монополияҳо вобаста аст.

Кишоварзӣ дар Англия ва Шотландия дорои фарҳанги олии кишоварзӣ мебошад, ки дар онҳо технология дар аксари минтақаҳо бартарӣ дошта, имкон медиҳад механизми баланди равандҳо бо миқдори ками хароҷот ва истифодаи сарфакоронаи сӯзишворӣ ба роҳ монда шавад. Дар аксар ҳолатҳо деҳқонон соҳиби замини худ ҳастанд, вале онҳо мудири тиҷорати худ низ мебошанд. Зимнан, онҳо бидуни хизматрасониҳои шумораи зиёди ширкатҳо ва созмонҳои маркетингӣ ва консалтингӣ кор карда наметавонанд.

Аз тамоми маҷмуи ин гуна хизматрасониҳо ҷудо кардани идоракунии берунае, ки ширкати идоракунанда тавассути менеҷерони худ иҷро мекунад, зарур аст.

Ин усули идоракунӣ рӯз аз рӯз васеътар шуда истодааст, зеро ширкати идоракунанда ба деҳқон имкон медиҳад, ки натиҷаҳои нисбатан баландтар ва устувортар ба даст орад, гарчанде хоҷагӣ бояд то 30% фоидаи худро барои ин хизматрасонӣ пардохт намояд.

Ба ғайр аз мудирияти соф, ширкати идоракунӣ метавонад сармояи кории худро истифода барад. Дар ин ҳолат, деҳқон аксар вақт даромади муқарраркардаи шартномаро мегирад, аммо ҳатто дар ин сурат, фермер нисбат ба идоракунии мустақил ва истифодаи танҳо захираҳои худ фоида ба даст меорад.

Ягон ширкати хизматрасонӣ ё хизмартасонии машваратдиҳӣ наметавонад мушкилиҳои ворид шудан ба бозори маҳсулоти кишоварзӣ ва таъминоти муассири хонаводаҳоро бо сӯзишворӣ, нуриҳо ва ғайра ҳал кунад.

Қарзи кишоварзӣ як омили таъсирбахши рушди соҳаи кишоварзӣ, тағйироти сохтории он ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад. Он қарздиҳии вазнин ва маблағгузории бебозгашт аст, ки дар кишварҳои саноатӣ ҳамчун роҳи асосии таъсири молиявӣ ба соҳаи кишоварзӣ эътироф карда мешавад.

Вақтҳои охир дар кишварҳои пешрафтаи саноат нисбати қарздиҳӣ ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар марҳилаи ташаккулёбии он таваҷҷуҳи бештар дода мешавад. Қариб дар ҳама ҷо қоидаҳои махсуси қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ вуҷуд доранд ва низомҳои қарздиҳӣ асосан ба муассисаҳои махсуси молиявию қарзии давлатӣ такя мекунанд.

Таҷрибаи дастгирии давлатии молиявӣ дар соҳаи кишоварзӣ дар кишварҳои тараққикарда нишон медиҳад, ки новобаста аз сатҳи рушди иқтисодӣ ба бахшҳои гуногуни кишоварзӣ, кумаки молиявии калони давлатӣ ба аҳолӣ расонида мешавад, ки

ҳадафи ниҳоии он таъмин кардани аҳолӣ бо маҳсулоти дорои нархҳои қобили қабул ва то ҳадди имкон фароҳамсозии шароит барои даромаднокии муътадили истеҳсолӣ мебошад [1].

Талабот ба қарзҳои кишоварзӣ дар кишварҳои пешрафтаи саноатӣ хеле баланд аст ва ин имкон медиҳад, ки фоизи қарз барои қарзи ипотека тақрибан 10% нигоҳ дошта шавад. Ҳамзамон, ба бозори сармоягузорӣ рақобати шадид хос мебошад, ки ба зиёд шудани муҳлати қарз оварда мерасонад, аммо дар навбати худ, ташкилотҳои қарзӣ барои истифодаи маблағҳои қарзӣ шароити сахттарро муқаррар мекунанд [1].

Ҳоло бошад, мо таҷрибаи давлатҳои Осиёи Марказиро дар радифи дигар давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон низ дида мебароем.

Дар Осиё Марказӣ аслан панҷ давлат: Ӯзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркманистон воқеанд. Дар раванди таҳқиқот мо аз сомонаҳои расмии бонкҳои марказӣ ва дигар институтҳои давлатии кишварҳои Осиёи Марказӣ истифода намудем, лекин дар ҷараёни таҳқиқот дарёфти маълумотҳои омории Туркманистон ба мо муяссар нагашт (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Маблағгузориҳои бонкӣ ба соҳаи кишоварзии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои 2017-2021, млн. долл. ИМА
Table 1. Bank financing to the agricultural sector of Central Asian countries in 2017-2021, mln. dollar USA

Номи давлатҳо		2017	2018	2019	2020	2021	2021/2017 (+/-, %)
Ӯзбекистон	I	6 100,99	12 918,35	14 805,31	12 141,69	15 339,19	**+ 151,4**
	II	1 655,59	2 208,09	1 477,95	1 791,77	1 949,98	**+ 17,8**
Қазоқистон	I	38 231	34 075	36 371	34 758	42 851	**+ 12,1**
	II	2 092	1 275	667	557	788	**- 62,3**
Қирғизистон	I	1565,6	1821,5	2091,0	1958,2	2138,2	**+ 36,6**
	II	324	355	371	390	417	**+ 28,9**
Тоҷикистон	I	783,9	710,6	791,2	787,9	77,1**	**- 90,2**
	II	94,4	81,7	15,9	67,6	6,5**	**- 93,2**
Ҳамаи қарзҳои бонкӣ	**I**	**46681,64**	**49525,84**	**54058,41**	**49645,90**	**60405,89**	**+ 29,4**
	II	**4 165,71**	**3 919,21**	**2 531,34**	**2 806,44**	**3 161,54**	**- 24,1**
Замима: I– ҳамагӣ;**II** – аз ҷумла, кишоварзӣ.							

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки марказии Ӯзбекистон: https://cbu.uz/ru/statistics/; Сомонаи расмии Бонки миллии Қазоқистон: https://www.nationalbank.kz/ru/page/statistika; Сомонаи расмии Бонки миллии Ҷумҳурии Қирғизистон: https://www.nbkr.kg/index.jsp?lang= RUS; Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон: https://www.nbt.tj/tj/statistics /statisticalbulletin.php.
Маълумоти омории Тоҷикистон дар соли 2021 омори 9-моҳа мебошад.

Ҳаҷми умумии захираҳои ҷалбшудаи бонкӣ аз ҳисоби пасандозҳо дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар соли 2021 ба андозаи 369 916,64 млн. долл. ИМА баробар гардид. Аз ин нишондиҳанда 82,0% ба Ӯзбекистон, 17,0% ба Қазоқистон, 0,8% ба Қирғизистон ва 0,2% ба Тоҷикистон рост меояд. Таҳлили нишондиҳандаҳои мазкур аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, бозори хизматрасонии пасандозии бонкӣ дар Ӯзбекистон ва Қазоқистон рушд намудааст (ниг. ба расми 1) [1].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ бонкҳои тиҷоратӣ қисми зиёди захираҳои худро ба воситаи пешниҳоди қарз байни субъектони иқтисодӣ тақсим мекунанд. Ҳаҷми гардиши маблағгузориҳои бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар соли 2021 ба 60 405,89 млн. долл. ИМА баробар гардид. Аз ин нишондиҳанда 15 339,19 млн. долл. ИМА ё 25,4% ба Ӯзбекистон, 42 851 млн. долл. ИМА ё 70,94% ба Қазоқистон, 2138,2 млн. долл. ИМА ё 3,53% ба Қирғизистон ва 77,1 млн. долл. ИМА ё 0,13% ба Тоҷикистон рост меояд (ниг. ба ҷадвали 2) [1].

Расми 1. Ҳиссаи захираҳои бонкӣ аз ҳисоби пасандозҳо дар давлатҳои Осиёи Марказӣ барои соли 2021 (бо %)
Figure 1. The share of bank reserves due to deposits in Central Asian countries for 2021 (in %)

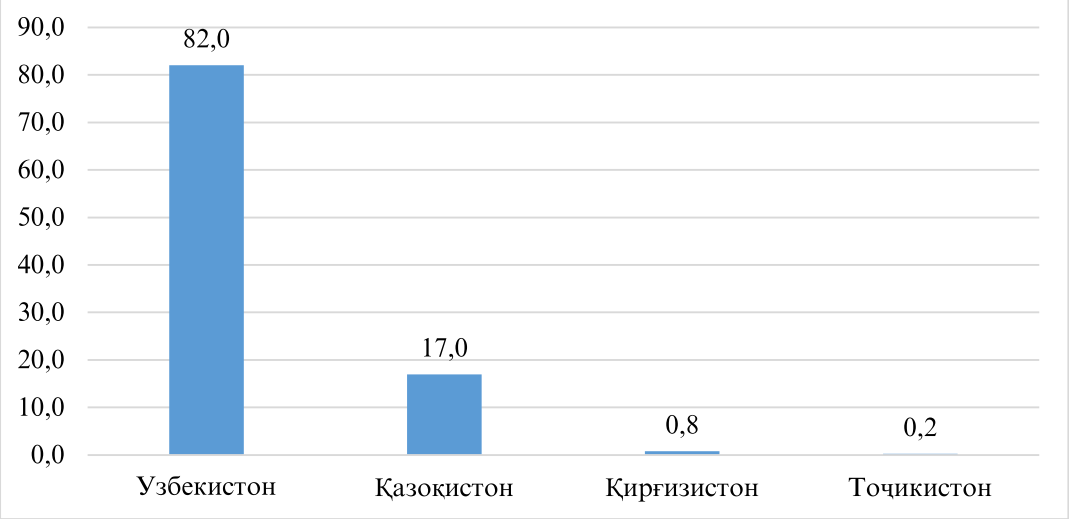

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки марказии Ӯзбекистон: https://cbu.uz/ru/statistics/; Сомонаи расмии Бонки миллии Қазоқистон: https://www.nationalbank.kz/ru/page/statistika; Сомонаи расмии Бонки миллии Ҷумҳурии Қирғизистон: https://www.nbkr.kg/index.jsp?lang=RUS; Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон: https://www.nbt.tj/tj/statistics/statistical_bulletin.php.

Ҷадвали 2. Маблағгузориҳои бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ барои солҳои 2017-2021 (бо млн. долл. ИМА)
Table 2. Bank financing for agriculture in Central Asian countries for 2017-2021 (in millions of US dollars)

Номи давлатҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2017, (+/-, %)
Ӯзбекистон	6 100,99	12 918,35	14 805,31	12 141,69	15 339,19	**+151,4**
- ба кишоварзӣ	1 655,59	2 208,09	1 477,95	1 791,77	1 949,98	**+17,8**
Қазоқистон	38 231	34 075	36 371	34 758	42 851	**+12,1**
- ба кишоварзӣ	2 092	1 275	667	557	788	**-62,3**
Қирғизистон	1565,6	1821,5	2091,0	1958,2	2138,2	**+36,6**
- ба кишоварзӣ	324	355	371	390	417	**+28,9**
Тоҷикистон	783,9	710,6	791,2	787,9	77,1**	**-90,2**
- ба кишоварзӣ	94,4	81,7	15,9	67,6	6,5**	**-93,2**
Ҳамаи қарзҳои бонкӣ	**46 681,64**	**49 525,84**	**54 058,41**	**49 645,90**	**60 405,89**	**+29,4**
- аз ҷумла, ба соҳаи кишоварзӣ	**4 165,71**	**3 919,21**	**2 531,34**	**2 806,44**	**3 161,54**	**-24,1**

Сарчашма: Сомонаи расмии Бонки марказии Ӯзбекистон: https://cbu.uz/ru/statistics/; Сомонаи расмии Бонки миллии Қазоқистон: https://www.nationalbank.kz/ru/page/statistika; Сомонаи расмии Бонки миллии Ҷумҳурии Қирғизистон: https://www.nbkr.kg/index.jsp?lang=RUS; Сомонаи расмии Бонки миллии Тоҷикистон: https://www.nbt.tj/tj/statistics/statistical_bulletin.php.
Маълумоти омории Тоҷикистон дар соли 2021 омори 9-моҳа мебошад.

Аз ҷадвали 2 бармеояд, ки дар соли 2021 дар Осиёи Марказӣ аз 60405,89 млн. долл. ИМА қарзҳои пешниҳодшуда, 3 161,54млн. долл. ИМА ё 5,2%-аш ба соҳаи кишоварзӣ тааллуқ дорад, яъне аз ҳиссагузории мазкур Ӯзбекистон 3,2%, Қазоқистон 1,8%, Қирғизистон 19,5% ва Тоҷикистон 8,4%-и қарзҳои бонкиро ба соҳаи кишоварзӣ равона намудаанд. Тамоюли рушди маблағгузориҳои бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, дар умум, рӯ ба таназзул аст. Масалан, суръати рушди қарзи бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар соли 2018 ба андозаи 5,9%, соли 2019 - 39,2%, соли 2020 - 32,6% ва соли 2021 - 24,1% нисбати соли 2017 кам шуда истодааст. Таъсири ҷиддиро дар нишондиҳандаҳои тамоюли пешниҳоди қарз ба соҳаи кишоварзӣ дар байни ин давлатҳо Қазоқистон ва Тоҷикистон гузошта истодааст. Бинобар ин, аз натиҷаи ин таҳлилҳо бармеояд, ки таваҷҷуҳи низоми бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар ин ду давлат кам ба назар мерасад. Натиҷаи рӯ ба таназзулёбии ҳаҷми қарзҳои бонкӣ ба соҳаи кишоварзиро дар

ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзии давлатҳои Осиёи Марказӣ дидан мумкин аст [1].

Ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар соли 2021 ба 38 928,9 млн. долл. ИМА баробар гардид, ки аз инҳо 20502,4 млн. долл. ИМА ё 52,7% ба Ӯзбекистон, 12745,8 млн. долл. ИМА ё 32,7% ба Қазоқистон, 2910,5 млн. долл. ИМА ё 7,5% ба Қирғизистон ва 2770,3 млн. долл. ИМА ё 7,1% ба Тоҷикистон рост меояд (ниг. ба ҷадвали 3) [2].

Ҷадвали 3. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзии давлатҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои 2017-2021 (бо млн. долл. ИМА)
Table 3. The volume of production of agricultural products of Central Asian countries in 2017-2021 (in millions of US dollars)

Номи давлатҳо	2017	2018	2019	2020	2021**	2021/2017, (+/-, %)
Ӯзбекистон	19010,8	23394,0	23588,2	24853,2	20502,4	**+7,8**
Қазоқистон	12487,5	12979,3	13458,3	15121,1	12745,8	**+2,1**
Қирғизистон	3026,2	2971,8	3155,8	3202,0	2910,5	**-3,8**
Тоҷикистон	3064,1	2823,1	2911,9	3257,9	2770,3	**-9,6**
Ҳамагӣ	**37588,6**	**42168,2**	**43114,2**	**46434,2**	**38928,9**	**+3,6**

Сарчашма: Сомонаи расмии Кумитаи омори байнидавлатии давлатҳои ИДМ: http://www.cisstat.com/
Маълумотҳои омории соли 2021 омори 9-моҳа мебошанд.

Тибқи нишондоди ҷадвали 3, аз ҳамасуръати рушдёфтаи истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ дар Ӯзбекистон ва Қазоқистон ба назар мерасад, ки нишондиҳандаи ҳардуи ин давлатҳо дар соли 2021 таносуби 7,8% (Ӯзбекистон) ва 2,1% (Қазоқистон) нисбати соли 2017 мебошад.

Аз рӯйи тамоюли рушди захираҳои молиявии бонкҳо ва истифодаи онҳо дар соҳаи кишоварзӣ ба кор бурдани таҷрибаи Ӯзбекистон ва Қазоқистон барои Тоҷикистон самараи бештар дода метавонад, чунки механизми дастгирии молиявии ин ду давлат ба соҳаи кишоварзӣ назар ба дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ натиҷаи мусбӣ ва назаррас доранд. Бинобар ин, таҷрибаи ин ду давлатро дар самти дастгирии давлатии молиявӣ дар соҳаи кишоварзӣ дида мебароем.

Дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон яке аз механизми дастгирии молиявӣ дар соҳаи кишоварзӣ, ин додани имтиёзҳои андозӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ мебошад. Албатта, тибқи маълумотҳои сомонаи расмии Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Ӯзбекистон «... дар Ӯзбекистон барои 22 соҳаи иқтисодиёт имтиёзҳои андоз пешбинӣ шудаанд, ки ин имтиёзҳо дар соҳаи кишоварзӣ низ татбиқ мегарданд. ... имтиёзҳои мазкур барои ҳамаи вилоятҳо татбиқ мегардад, ба ғайр аз шаҳри Тошкант ва вилояти Тошкант», чунки дар ин шаҳру вилоят инфрасохтори истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бештар рушд намудааст. Бинобар ин, давлат ҳавасмандии молиявиро бештар ба шаҳру вилоятҳое, ки истеҳсоли маҳсулоти кишоварзияш рӯ ба таназзул аст, таъмин менамояд. Ҳамин тариқ, сармоягузоҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон сол аз сол афзоиш ёфта истодаанд, ки ин то андозае метавонад ба рушди босуботи иқтисодӣ оварда расонад, хусусан ба соҳаҳои ҳақиқии иқтисоди миллӣ [13].

Дар ин давлат, вобаста ба ҳаҷми ҷалби сармояи хориҷӣ ба корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ имтиёзҳои андозии мувофиқ дода шудааст. Масалан, агар ҳаҷми сармояи хориҷии ҷалбшуда ба корхона дар ҳудуди аз 0,3 млн. то 3 млн. доллари ИМА бошад, корхонаи мазкур аз супоридани андоз аз фоида, андоз аз амвол ва андози ягонаи соҳибкорӣ барои корхонаҳои хурд озод карда мешавад. Дигар имтиёзҳои андозӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар ҷадвали 4 оварда шудааст [3].

Кишоварзӣ дар Қазоқистон як бахши хурди иқтисодӣ боқӣ мондааст. Саҳми кишоварзӣ дар ММД камтар аз 10% аст, «яъне солҳои охир дар ҳудуди то 6,7% ба қайд гирифта шуда, аз маҷмуи қувваи кории истифодашуда танҳо 20% қувваи кориро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, зиёда аз 70%-и замини мамлакат дар самти зироаткорӣ ва чорводорӣ банд гардидааст».

Бузургтарин ҳосили зироати кишоварзии Қазоқистон, ин гандум аст, ки онро содирот мекунад. Қазоқистон дар истеҳсоли гандум дар ҷаҳон ҷойи шашумро ишғол

мекунад. Ба зироатҳои дорои аҳаммияти камтар ҷав, пахта, лаблабуи қанд, офтобпараст, зағир ва шолӣ дохил мешаванд.

Ҷадвали 4. Имтиёзҳои андозӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон
Table 4. Tax incentives for agriculture in the Republic of Uzbekistan

Ҳаҷмисармоягузорӣ	Муҳлати имтиёз	Озоднамои аз:
0,3 млн – 3 млн	3 сол	Андоз аз фоида Андоз аз амвол Андози ягонаи соҳибкорӣ барои корхонаҳои хурд
3 млн – 10 млн	5 сол	барои воридоти молу мулки худӣ ба корхонаҳои дорои сармояи хориҷӣ - на камтар аз 33%
Зиёда аз 10 млн	7 сол	Андоз аз фоида

Сарчашма: Сомонаи расмии Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Ӯзбекистон: https://www.agro.uz/ru/imtiyozlar/

Дар доираи Барномаи агробизнес 2020 Ҳукумати Қазоқистон бастаи ҳавасмандкунӣ - қоидаҳои субсидияи кӯшишҳо барои барқарорсозии ширкатҳои кишоварзиро дар моҳи апрели соли 2014 тасдиқ кард. Дар нимсолаи аввали соли 2014 барои ин мақсадҳо «ба бонкҳои сатҳи дуюм 140 миллиард тенге (770 миллион доллар)» ҷудо гардид. Муҳаққиқони ватании ин кишвар бар он ақидаанд, ки «танҳо субсидияҳои сармоя метавонад ба ҳалли мушкилоти рушди кишоварзии Қазоқистон мусоидат кунад. Ба ҷои ин, ислоҳоти густурдаи институтсионалӣ, аз қабили такмили системаи маорифи деҳот ва интиқоли қудрати сиёсӣ ба дасти тасмимгирандагони маҳаллӣ тавсия дода мешавад».

Дар соли 2021 барои татбиқи барномаи субсидияҳои сармоягузорӣ 104,4 миллиард тенге (201,6 млн. долл. ИМА) пешбинӣ гардида буд, вале иҷроиши ин лоиҳаҳо дар сатҳи маҳаллӣ 104,3 миллиард тенге (201,45 млн. долл. ИМА)-ро ташкил дод, ки ин имкон дод, то ба 24 ҳазору 189 лоиҳаи сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ субсидия дода шуда, 20 ҳазору 183 ҷойи корӣ таъсис гардад.

Рушди қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ дар ҷаҳон на танҳо ба пайдоиши ташкилотҳои маблағгузории соҳаи кишоварзӣ мусоидат намуд, балки ба ташаккули низоми пурқуввате, ки суръат ва сатҳи рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, банақшагирии сармоягузорӣ дар миқёси миллиро муайян менамояд, оварда расонд. Ҳамзамон, аз як тараф, нақши вазоратҳои кишоварзӣ дар кафолати пардохтҳои қарзӣ афзуда, аз ҷониби дигар, кам шудани иштирок дар қарздиҳии кишоварзии фондҳои давлатӣ ба мушоҳида расид.

Ҳамин тавр, таҷрибаи хориҷии соҳаи кишоварзӣ аз ташвиши ҳамешагии мақомоти давлатӣ ҷиҳати фароҳам овардани шароити иқтисодӣ ва моддию техникӣ барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, ки барои аҳолии кишвар заруранд, шаҳодат медиҳад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Боҳирова Х.С.

АДАБИЁТ

1. Давлатов Н.А. Роҳҳои таъмини субъектҳои соҳаи кишоварзӣ бо захираҳои молиявию қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. … ном. илм. иқт: 08.00.12 / Н.А. Давлатов. -Душанбе, 2020. -196 с.
2. Давлатов Н.А. Таҳлили вазъи молиявию қарзии таъмини талаботҳои субъектҳои кишоварзии Тоҷикистон / Н.А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. –Душанбе, 2021. -№4. -С.104-111.
3. Давлатов Н.А. Таҳлили хароҷотҳои буҷети давлатӣ барои соҳаҳои иҷтимоию-иқтисодии кишвар / Н.А. Давлатов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзуи: «Механизмҳои молиявию қарзии татбиқи ҳадафҳои стратегии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» (18-уми феврали соли 2022). - Душанбе, 2022. -С.81-90.
4. Иброҳимзода И.Р. Рушди низоми молиявию бонкии кишвар дар 31-соли истиқлолияти давлатӣ / Иброҳимзода И.Р., А.Б. Мирсаидов, М.А. Одинаев // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2022. -№8. -С.82-90. EDN:RTTQMA
5. Қонуни ҶТ «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ». –Душанбе, 19.03.2013. -№944.
6. Қонуни ҶТ «Дар бораи сармоягузорӣ». Душанбе, 15.03. 2016. -№1299.
7. Мирзоев С.С. Тенденция изменения инфляционных процессов в условыях Республики Таджикистан / С.С. Мирзоев, М.А. Одинаев // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Некоторые проблемы моделирования экономических и естественных наук». - 25 мая 2018 года. -С.77-85.
8. Маҷаллаи «Молия ва ҳисобдорӣ» дар 5-соли охир.

9. Одинаев М.А. Ҷалби инвеститсия ҳамчун омили беҳтаршавии сатҳи зиндагии аҳолӣ / М.А. Одинаев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии «Баъзе муаммоҳои моделсозӣ дар илмҳои иқтисодӣ ва табиӣ». -25-уми майи соли 2018. -С.45-4-52.
10. Одинаев М.А. Омӯзиши омори сармоягузорӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.А. Одинаев, А.Ҷ. Ҳайдаров // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назарявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба Даҳсолаи байнанмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028», «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ», «140-солагии зодрӯзи Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айнӣ» ва «70-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон». –Душанбе, 2018. -С.88-94.
11. Одинаев М.А. Таҳқиқоти иқтисодии устувории рушди сармоягузорӣ дар ҷумҳурӣ / М.А. Одинаев, М.Н. Изатуллоев // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба «30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар мавзуи «Рушди соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар даврони истиқлолият: дастовард ва дурнамо» (10.12.2021). –Ваҳдат, 2021. -С.67-76.
12. Одинаев М.А. Таҳлили омории сармоягузориҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.А. Одинаев, Н.А. Давлатов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзуи «Муаммоҳои низоми андозбандӣ дар шароити муосир». -Душанбе, 25 - ноябри соли 2022. -С.275-282.
13. Одинаев М.А. Таҳлили омории ҳолати сармоягузориҳои минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир / М.А. Одинаев, Н.А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№2. -С.129-137. ISSN: 2413-5151. EDN:CZSWYE
14. Одинаев М.А. Таҳлили омории соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Вилояти хатлон барои солҳои 2016-2020 / М.А. Одинаев, Н.А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№3. -С.74-83. ISSN: 2413-5151. EDN:EBRDUN
15. Одинаев М.А. Нархгузории биржавӣ дар системаи савдои электронӣ / М.А. Одинаев, Н.А. Давлатов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои гузариш ба иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӣ ва дурнамо». –Душанбе, 2023. EDN:JVCXCB.
16. Одинаев М.А. Таҳқиқи омории тағйирёбии равандҳои иҷтимоӣ-демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. … ном. илм. иқт: 08.00.12 / М.А. Одинаев. -Душанбе, 2020. -196 с.
17. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.
18. Хушвахтзода, К.Х. Обеспечение конкурентоспособности отечественных производителей в условиях ВТО / Хушвахтзода К.Х., Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 3-2. – С. 77-83.
19. Хушвахтзода, К.Х. Создание регионального агропродовольственного кластера в условиях ВТО / Хушвахтзода К.Х., Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 2. – С. 5-12.
20. Хофизов Х.А. Институциональные аспекты страхования инвестиционного риска в регионе / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2019. -№8. -С.33-39.

БАҲОДИҲИИ ОМОРИИ ЗАХИРАҲОИ МОЛИЯВИЮ ҚАРЗИИ БАХШИ СУБЪЕКТҲОИ КИШОВАРЗӢ ДАР МИНТАҚАҲО

Бояд қайд кард, ки ҳама гуна ислоҳотҳои иқтисодие, ки барои ноилгардии мақсадҳои стратегии рушди иқтисодиёт дар маҷмуъ равона карда шудаанд, дар сурати норасоии воситаҳои молиявии дохилии ҳар як мамлакатро водор месозад, то рӯ ба воситаҳои молиявии ҷалбкардашуда орад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ба сифати яке аз воситаҳои молиявии ҷалбкардашуда, метавонанд сармоягузориҳо, махсусан сармоягузориҳои хориҷӣ баромад намоянд. Сармоягузориҳои хориҷӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ саҳми босазо гузошта, рушди натанҳо соҳаҳои алоҳидаи онро таъмин месозанд, балки мусоидат менамоянд, то мамлакат ба андозае рушди устувори иқтисодиро таъмин созад. Ба сифати қувваи такондиҳанди рушди иқтисодиёти миллӣ баромад намуда, сармоягузориҳои хориҷӣ инчунин дар сурати самаранок ва мақсаднок истифода нагардиданашон метавонанд муаммоҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва миллиро ба мамлакати қабулкунанда эҷод намоянд. Яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини рушд, ин сармоягузории дохилӣ ё хориҷӣ мебошад. Барои бардоштани сатҳи иқтисодиёти кишвар ва зиндагии аҳолӣ, сармояи дохилӣ ва сармояи хориҷӣ зарур аст. Аз рӯи назария сармоягузорӣ, ин маҷмуи манбаҳои иқтисодиёт, ки ба такрористеҳсоли воситаҳои асосии истеҳсолот равона карда шудаанд. Ҷараёни ҷалбнамоии сармоягузории хориҷӣ барои баромадан аз буҳрони иқтисодӣ, васеъгардонии истеҳсолот ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолӣ дар ҷумҳурӣ ҳаётан зарур мебошад.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, буҷети давлатӣ, сармоягузории мустақим, қарзи давлатӣ, дотатсия, субсидия, сармоягузории ғайримустақим.

СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ РЕСУРСОВ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ СУБЪЕКТОВ РЕГИОНОВ

Следует отметить, что любые экономические реформы, направленные на достижение стратегических целей развития экономики в целом, при недостатке внутренних финансовых средств каждая страна намерена обращаться к заемным финансовым средствам. Мировой опыт показывает, что инвестиции, особенно иностранные, могут быть одним из задействованных финансовых инструментов. Иностранные инвестиции вносят значительный вклад в развитие национальной экономики и не только обеспечивают развитие отдельных отраслей, но и способствуют устойчивому экономическому развитию страны. Выступая движущей силой развития национальной экономики,

иностранные инвестиции могут также создавать экономические, политические и национальные проблемы для принимающей страны, если она не использует их эффективно и целенаправленно. Для того чтобы поднять уровень экономики страны и жизни населения, необходимы отечественный капитал и иностранный капитал. Согласно теории, инвестиции представляют собой совокупность экономических ресурсов, направленных на воспроизводство основных производственных средств. Процесс привлечения иностранных инвестиций жизненно необходим для выхода из экономического кризиса, расширения производства и повышения уровня жизни населения республики.

Ключевые слова: инвестиции, государственный бюджет, прямые инвестиции, государственный долг, дотация, субсидия, косвенные инвестиции.

STATISTICAL ASSESSMENT OF FINANCIAL AND CREDIT RESOURCES OF AGRICULTURAL SUBJECTS IN THE REGIONS

It should be noted that any economic reforms aimed at achieving the strategic goals of developing the economy as a whole, with a lack of domestic financial resources, each country intends to turn to borrowed funds. World experience shows that investments, especially foreign ones, can be one of the financial instruments involved. Foreign investments make a significant contribution to the development of the national economy and not only ensure the development of individual industries, but also contribute to the sustainable economic development of the country. As a driving force in the development of the national economy, foreign investment can also create economic, political and national problems for the host country if they do not use it effectively and purposefully. In order to raise the level of the country's economy and the life of the population, domestic capital and foreign capital are needed. According to the theory, investments are a set of economic resources aimed at the reproduction of fixed production assets. The process of attracting foreign investment is vital for overcoming the economic crisis, expanding production and improving the living standards of the population of the republic.

Keywords: investments, state budget, direct investments, public debt, subsidies, subsidies, indirect investments.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Одинаев Меҳрубон Абдураҳмонович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омор. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru.** Телефон**: (+992) 900-17-17-59**

Давлатов Навруз Амиршоевич **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи молия ва суғурта. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **navruz.davlatov.1995@mail.ru**. Телефон: **(+992) 987-54-52-53**

Раҷабов Туймурод Бободавлатович **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Radjabov.tb@mail.ru**. Телефон: **(+992) 909-00-26-68**

Сведения об авторах: ***Одинаев Мехрубон Абдурахмонович*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru.** Телефон: **(+992) 900-17-17-59**

Давлатов Навруз Амиршоевич **-** Таджикский национальный университет, ассистент кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **navruz.davlatov.1995@mail.ru**. Телефон: **(+992) 987-54-52-53**

Раджабов Туймурод Бободавлатович **-** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Radjabov.tb@mail.ru**. Телефон: **(+992) 909-00-26-68**

Information about the authors: ***Odinaev Mehrubon Abdurakhmonovich*** **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Statistics. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Mehrubon.01@mail.ru.** Phone**: (+992) 900-17-17-59**

Davlatov Navruz Amirshoevich **-** Tajik National University, assistant at the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **navruz.davlatov.1995@mail.ru.** Phone**: (+992) 987-54-52-53**

Rajabov Tuymurod Bobodavlatovich **-** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Radjabov.tb@mail.ru.** Phone: (+**992) 909-00-26-68**

ТДУ: 338.24(575.3)

РАВИШҲОИ МЕТОДИИ БАҲОГУЗОРИИ АРЗИШҲОИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗАИ ИҚТИСОДИЁТ

Искандаров Ҳ.Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дигаргуниҳои муосире, ки имрӯз дар саросари ҷаҳон мушоҳида мешавад, талаботҳои навро нисбат ба системаи таҳсилоти олӣ муайян карда истодаанд. Мутахассисоне, ки дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт омода карда мешаванд, пеш аз ҳама, бояд ба талаботҳои бозори меҳнати миллӣ ва байналмилалӣ инчунин, ба динамикаи тағйиротҳои ҷаҳонӣ ба амаломада ҷавобгӯ бошанд. Имрӯз асосҳо ва принсипҳои асосии раванди таълим мавриди тағйиротҳои ҷиддӣ қарор доранд, ки ғояи марказии он омода намудани мутахассисони баландихтисос барои ширкатҳои инноватсионии истеҳсолию ғайриистеҳсолӣ, рушди неруи касбӣ ва таълимии донишҷӯён бо маълумотҳои муосири ҷаҳонӣ ва такмили ихтисоси кормандон дониста мешавад.

Талаботҳои рӯзафзуни тезтағйирёбандаи истеъмолкунандагон, дараҷаи маълумотнокии мутахассисон, мавқеи муассисаҳои таҳсилотдиҳанда ва, пеш аз ҳама, дар кадом дараҷа омода кардани мутахассисони ояндаро муайян мекунад. Нодида гирифтани аҳаммияти масъалаҳои зикргардида, ба сармояи инсонии кишвар хатари дар як ҳолати номуайянӣ (оқибатҳои беманфиат, заиф шудани рушди иқтисодиёти кишвар, паст гаштани шохиси рушди инсонӣ ва ғайраро) қарор доштанашро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, системаи муосир ва инноваисионии таҳсилот бояд бештар ба қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти имрӯзаи ширкатҳои баландтехнологии дохилӣ ва берунӣ нигаронида шуда, мувофиқ ба талаботҳои онҳо мутахассисони ояндаро омода намояд.

Баҳодиҳии саривақтӣ ва объективии сармояи инсонӣ метавонад роҳи ҳалли мушкилоти вуҷудоштаро аз байн бурда, роҳҳои муосири расидан ба ҳадафҳои гузошташударо таъмин намояд ва барои роҳбарон дар идоракунандагони муассисаҳои таълимӣ равишҳои навини иловагии замонавӣ гардад. Дар асоси хусусияти номбурдашуда, як қатор меъёрҳо ё принсипҳои асосиро метавон риоя намуд, ки раванди дурустар арзёбии сармояи инсониро дар муассисаҳо таъмин менамояд:

- объективият - дар раванди баҳодиҳӣ субъективият ва ғаразнокӣ нисбат ба объекти таҳқиқотшаванда бояд истисно карда шавад;
- конструктивӣ - ҳар як қарори баровардашуда, дар бораи рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ бояд асоснок ва бо далелҳои шайъӣ тасдиқ карда шавад;
- риояи меъёрҳо - тартиби арзёбии сармояи инсонӣ аз рӯйи як модели ягона, ки пешакӣ барои ҳамаи распандентҳо муайянбуда, гузаронидани шуда, натиҷаи он таҳия ва татбиқ карда шавад;
- махфият - натиҷаҳои арзёбӣ набояд дастраси умум бошад;
- мақсаднокӣ - дурустӣ, пуррагӣ ва эътимоднокии маълумоти гирифташуда бояд таъмин карда шавад.

Риояи ин меъёрҳои номбурдашуда, боиси дуруст баҳогузории сармояи инсонӣ гашта, барои қабули қарорҳои идоракунии ояндаи ин сармояи муҳимми ҷамъиятӣ мегардад. Бахусус дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ таваҷҷуҳнамоӣ ва риояи ин меъёрҳо ҳангоми баҳогузории сармояи инсонӣ бисёр ба манфиати фаъолият хоҳад буд, чунки ягона элементе, ки бузургии сармояи инсониро нишон медиҳад, ин дониш, таҷриба ва ихтисосмандии инсон дониста мешавад ва ин дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ба даст оварда мешавад.

Системаи арзёбии сармояи инсонӣ як раванди мураккаб ва бисёрсатҳа дониста мешавад, бинобар ин, он бояд то ҳадди имкон объективӣ ва шаффоф бошад. Муқаррар намудани таърифҳои сармояи инсонӣ мувофиқ ба нишондиҳандаҳои арзишӣ ё сифатӣ (дар расми 1 оварда шудааст), ки онҳоро ҳамчун меъёри инъикоскунандаи ҳадафҳои ниҳоии оъекти истеҳсолӣ қабул кардан мумкин аст, нақши муҳим мебозад.

Расми 1. Нишондиҳнадаҳои сармояи инсонӣ ва паҳлуҳои арзишӣ ва сифатии он
Figure 1. Indicators of human capital and its value and quality aspects

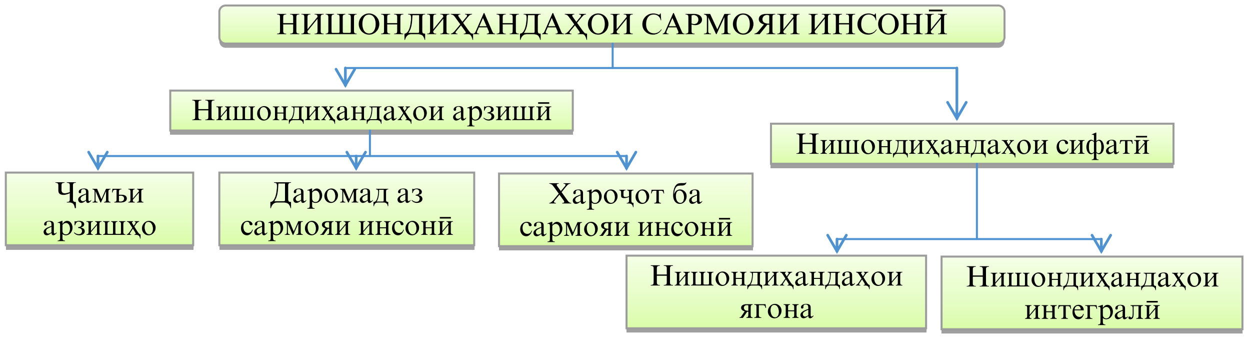

Аз сабаби гуногун будани усулҳои баҳодиҳӣ дар адабиёти иқтисодии муосир онҳоро одатан ба панҷ гурӯҳ ҷудо мекунанд, ки мо онро дар шакли ҷадвал бо чунин шакл овардаем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Равишҳои муосири методологии баҳогузории сармояи инсонӣ
Table 1. Modern methodological approaches to the assessment of human capital

Равишҳои методологӣ	Муаллиф (он)	Вижагиҳо
Ҷамъи арзишҳо	Добринин А.И., Дятлов С.А., Критский М.М., Критон М.М. ва дигарон	Дар ин равиши методологӣ сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ дар шакли маҷмуавӣ сурат гирифта, дар вақти ҳисоб ҳама паҳлуҳои он ба ҳисоб гирифта мешавад.
Даромад аз сармояи инсонӣ	И.Фишер, Журавлев М.В., Сменов И.Н. ва дигарон	Ин равиши методологӣ баҳогузории арзиши сармояи инсониро аз рӯйи даромаднокии сармояи инсонӣ ба ҳисоб мегирад.
Хароҷот ба сармояи инсонӣ	Ҷ. Кендрик, Т. Шултс, К.Н. Чигоряев ва дигарон.	Ин равиши методологӣ баҳогузории арзиши сармояи инсониро аз рӯйи хараҷотнамоии сармояи инсонӣ ба ҳисоб мегирад.
Нишондиҳандаҳои ягона	Бонки Ҷаҳонӣ, Ҷоргенсон Д.В., Фраумени Б.М. ва дигарон	Имкон медиҳад, ки баҳодиҳии сармояи инсониро аз рӯйи сарвати миллӣ берун намудани сармояи ҷисмонӣ ва табиӣ муайян намоем.
Нишондиҳандаҳои интегралӣ	Шохиси рушди инсонии СММ,	Хароҷот ва самаранокии сармояи инсониро дар якҷоягӣ тавсиф мекунад.

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Оид ба мавзуи сармояи инсонӣ ба хусус дараҷаи маълумотгирию маълумотнокии инсон то ба имрӯз методҳо ва методологияҳои маъмултарини арзёбии сармояи инсонӣ, ки аз ҷониби олимони хориҷӣ ва ватанӣ таҳия ва пешниҳод шудаанд. Вале таҳлилҳо нишон дод, ки сарфи назар аз шумораи зиёди равишҳо ба арзёбии сармояи инсонӣ, то ҳол равиши ягонаи муайянкунандаи ин сармояи муҳимми ҷамъиятӣ, ки аз ҷониби умум қабулшуда бошад, таҳия нашудааст.

Методологияи арзёбии самаранокии сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ дар сатҳи донишгоҳ асосан ба принсипҳои идоракунии сармоягузориҳо (давлатӣ, хусусӣ, омехта ва ғайра) ба сармояи инсонӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт бо истифода аз маҷмуи муайяни нишондиҳандаҳое, ки равандҳои ташаккулро тавсиф мекунанд, асос ёфтаанд.

Дар адабиёти илмӣ таркиб ва ҳаҷми сармоягузориҳо ба сармояи инсонӣ бо равишҳои гуногуни методологӣ пешниҳод шудаанд. Олимони иқтисодон А.И. Добринин, С.А. Дятлов, В.А. Коннов ва С.А. Курганский исбот мекунад, ки аз миқдори умумии маблағгузориҳо ба сармояи инсонӣ маблағҳои асосӣ ба саломатӣ ва дониш (маориф) ба ҳисоб меравад [3]. Саломатии хуб, дараҷаи пасти беморӣ, шароити хуби зиндагӣ довомнокии фаъолияти меҳнатии инсонро дароз мекунад. Илова бар ин, дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ фарсудашавии табиии сармояи инсонӣ ба амал меояд ва сармоягузорӣ ба саломатӣ ва дониши инсон ин равандро аз байн мебарад. Такмили ихтисос, бозомӯзӣ

ва гирифтани донишҳои муосири замонавӣ дар ҷои кор захираи дониши кормандро зиёд намуда, сифат ва дараҷанокии сармояи инсониро афзун мегардонад. Дар аксари мақолаҳои илмии олимони хориҷӣ, эътироф ва нақши назарраси сармоягузорӣ дар низоми маориф ва тандурустӣ низ дастгирӣ ёфтааст. Илова бар ин, сармоягузориҳо барои рушди қобилиятҳои эҷодӣ, инноватсионӣ ва соҳибкории шахс аҳаммияти назаррасе дар рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ дошта, ҳам ҷанбаи маълумотнокӣ ва ҳам саломатии инсонро хуб мегардонад.

Таҳлили пешниҳодҳо оид ба арзёбии хароҷоти такрористеҳсоли сармояи инсонӣ дар таҳқикоти олимони иқтисодон С.А. Дятлов низ қайд гардидааст. Мувофиқ ба ақидаи ин олим «моделҳои арзёбии сармоягузориҳо ба сармояи инсонӣ бо шабеҳи арзёбии сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои сармоягузориҳо ба ҷисми инсон ташаккул меёбанд» [4]. С.А. Дятлов дар таҳқиқоти худ як қатор усулҳою омилҳои ислоҳиро ҷорӣ мекунад, ки пурра қобилияти инсонро фаро мегиранд.

Усули боэътимодтар ва дақиқтари арзёбии сармоягузорӣ ба фаъолияти эҷодии сармояи инсониро М.М. Критский пешниҳод намудааст. Методи пешниҳоднамудаи ин олим нишон медиҳад, ки давраи сармоягузорӣ инҳоянд: синни томактабӣ - 7 сол, мактаби миёна - 11 сол, таҳсилоти касбӣ-тахассусӣ дар донишкадаю донишгоҳо аз 4 то 6 сол [10]. Вай хароҷоти миёнаи солонаи ташкили сармояи инсониро бо нархҳои базавӣ муайян карда, қайд намудааст, ки вобаста ба болоравии нархҳо, хароҷотҳо низ барои рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ дигаргун мешавад.

Аммо ин хароҷоти сармоягузорӣ танҳо як ҷанбаи асосиро ифода мекунад, ки омодагии сармояи инсониро ба фаъолият инъикос мекунад. Дар раванди бозгашт сармояи инсонӣ фарсуда мешавад, донишҳо кухна мешавад, қобилиятҳо гум мешаванд, аз ин рӯ, такмил додани он муҳим аст, ки яке аз талаботҳои иқтисоди муосир дониста шуда, бо рушди фаъолияти инноватсионӣ алоқаманд мебошад.

Олими иқтисоддон М.М. Критон консепсияи мукаммалтари молиягузориро дар шакли умумӣ ба ҷамъ кардан ва инкишофу рушд додани сармояи инсонӣ медонад. Ин олим баъди таҳқиқотҳои зиёди илмӣ ба хулосае меояд, ки барои муайян кардани арзиш ва ҳаҷми ҳама он маблағгузориҳое, ки ба сармояи инсонӣ гузошта шудааст, бо чунин роҳ ҳисоб карданашон мумкин аст [9]:

$$I = Ia + Iuc + Ip + Inom + Io, \quad (1)$$

ки дар ин ҷо: *Ia* – сармояи инсонии пешпардохтшуда;

Iuc – сармояи инсонии истифодашуда;

Ip – сармояи инсонии амалигардида;

Inom – иқтидори сармояи инсонӣ;

Io – сармояи инсонии боқимонда.

Аз ин бармеояд, ки аз рӯйи равиши методологии ҷамъи арзишҳо, сармоягузорӣ ба маълумотгирӣ ва дар як ҳолати хуб нигоҳ доштани саломатии инсонро дар бар гирифта, дар маҷмуъ рушди сармояи инсониро дар бар мегирад. Дар шакли умум ин равиши методологӣ аз қисматҳои зерини хароҷотҳо иборат мебошад:

– хароҷоти таълим ва нигоҳдории саломатии инсонҳо то синни қобили меҳнат;

– хароҷоти таҳсилоти умумӣ ва олии касбӣ;

– хароҷоти таълими истеҳсолӣ, такмили ихтисос, бозомӯзии касбӣ ва барқароркунии саломатӣ;

– хароҷот барои дарёфти иттилооти иловагии фаъолияти касбӣ;

– хароҷотҳои дигаре, ки дар фаъолияти инсонҳо дида мешавад.

Яке аз методҳои маъмултарини арзёбии сармояи инсонӣ аз нуқтаи назари даромад аз сармояи инсонӣ, аз ҷониби олими иқтисоддон И. Фишер пешниҳод шудааст. Ба ақидаи И. Фишер «истифодабарии сармояи инсонӣ гирифтани фоизеро мемонад, ки пешакӣ сармоягузорӣ карда шудааст» [14]. Ба ақидаи ин олим сармояи гузошташуда, маблағи тахфифшудаи даромади оянда дониста мешавад ва барои ҳисоб кардани арзиши он формулаи зеринро пешниҳод менамояд:

$$Dc = Dt / (1 + i)t, \quad (2)$$

ки дар ин ҷо: Dc – бузургии даромад дар шароити ҳозира;

Dt – бузургии даромад дар оянда;

i – фоизи ҷорӣ дар шароити ҳозира;

t – вақт, сол.

Дар маҷмуъ Dc маблағест, ки барои t сол бо меъёри фоизии i сармоягузорӣ карда шуда, арзиши Dt меафзояд.

М.В. Журавлев усули асосии арзёбии самаранокии сармоягузорӣ ё самаранокии лоиҳаҳои инвеститсионӣ (лоиҳаи саҳми инвеститсионӣ ба сармояи инсонӣ)-ро баҳодиҳии дисконтшудаи гардиши маблағҳо медонад [5].

Чун қоида, ҳангоми арзёбии татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар мисоли сармояи инсонии донишгоҳҳо, самаранокии арзёбии лоиҳа тавассути таносуби самараи иқтисодии сармоягузорӣ ба ҳаҷми хароҷоти сармоявӣ, ки ба сармояи инсонӣ гузошта мешавад, муайян карда мешавад. Яъне хароҷот нисбат ба фоидаи ба даст омада муқоиса карда мешавад. Дар ҳолати натиҷа мусбӣ будан, сармоягузорӣ самаранок дониста мешавад. И.Н. Сменов «лоиҳаи рушди сармоягузориҳо ба сармояи инсонии донишгоҳҳоро дар рушди фаъолияти таълимӣ, илмӣ ва инноватсионии муосир, ки бо донишҳои нав асос ёфтааст маънидод менамояд, натиҷа додани онро дар ихтирои маҳсулоти нави муосир медонад» [12].

Мақсад аз арзёбии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар сармояи инсонӣ муайян кардани самараи иқтисодии сармоягузорӣ ва сатҳи рушди фаъолияти инноватсионии донишгоҳ дар асоси сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ барои асосноккунии қарорҳои идоракунӣ мебошад.

Объекти арзёбӣ лоиҳаи сармоягузорӣ дар рушди сармояи инсонии ҳам як корманди алоҳида ва ҳам дар маҷмуъ донишгоҳ дониста мешавад.

Воситаҳои методии баҳодиҳии сармоягузорӣ ба сармояи инсонии донишгоҳ ва рушди фаъолияти инноватсионӣ дар асоси донишҳои нав бо дарназардошти технологияҳои иқтисоди инноватсионӣ ба ҳалли масъалаҳои зерин мусоидат мекунанд:

- рушди фаъолияти инноватсионии донишгоҳ дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои арзёбӣ ва таҳияи чораҳо бахри бартараф намудани камбудиҳои ҷойдошта;
- ба даст овардани маълумоти объективӣ дар бораи фаъолияти функсионалии кадрҳо, рушди қобилиятҳои эҷодӣ, қобилиятҳои эҳтимолӣ, дараҷаи азхудкунии салоҳиятҳои зарурӣ, инчунин, пешгӯии фаъолияти минбаъдаи инноватсионӣ;
- ташхиси ташкили равандҳои инноватсионии бизнес ва равандҳои сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, таҳияи тадбирҳо оид ба бартараф намудани мушкилотҳои мавҷуда;
–ислоҳот ба шакл ва самтҳои фаъолияти инноватсионии донишгоҳ оид ба ҳифз, истифода ва рушди сармояи инсонӣ.

Т. Шултс дар корҳои илмии худ асоснок менамояд, ки сармояи инсониро бо ёрии хароҷоти давлат ва худи шахсони алоҳида барои нигаҳдории тандурустӣ, маориф ва хароҷоти меҳнати шунавандагон барои такмили тахассус баҳо додан мумкин аст [18].

Асоси усулҳои муосири баҳодиҳии сармояи инсониро дар таҳқиқотҳои Ҷ. Кендрик мушоҳида намудан мумкин аст, ки камбудиҳои коркарди методологии Т. Шултсро ба назар гирифта онро пурра намудааст. Ҷ. Кендрик дар асарҳои худ баҳодиҳии сармояи инсониро дар асоси «усули инвентаризатсияи доимӣ»-и хароҷот барои таҳсили шахсони алоҳида дар давоми сол ва мансубияти онҳо ба аҳолӣ аз рӯйи гурӯҳҳои синну соли муайян пешниҳод кардааст [7]. Формулаи пешниҳоднамудаи Т. Шултс чунин шаклро дорад:

$$\text{ЧК} = \sum_{i=1}^{n} TCi/Ni, \quad (3)$$

ки дар ин ҷо: TCi – хароҷоти умумии солонаи таҳсилот;

Ni – категорияҳои синну соли аҳолӣ.

Дар баробари ин методҳои пешниҳодшуда, методологияи пешниҳоднамудаи муҳаққиқ К.Н. Чигоряев яке аз методҳое мебошад, ки тамоми хароҷотҳои сарфашударо барои рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ муайян намуда, самаранокии натиҷаҳои бадастомадаро муайян менамояд. Мувофиқ ба ақидаи К.Н. Чигоряев «арзиши сармояи инсониро аз рӯйи ҷамъи хароҷотҳои сарфакардашуда ва самаранокии меҳнати бадастомада дидан мумкин аст» [15]. Хароҷоти сармояи инсонӣ бо назардошти омилҳои вазнкунӣ ба 3 гурӯҳ тақсим мешаванд: хароҷот барои сармояи зеҳнӣ; хароҷоти сармояи тиббӣ (нигоҳдории тиббӣ); фонди музди мехнат.

$$\text{ЧК} = \sum_{i=1}^{n} \text{К1х}T\text{Сик} + \text{К2хТСко} + \text{К3хТСфот}, \quad (4)$$

ки дар ин ҷо: *К – коэффитсиентҳои аҳаммиятӣ;*

ТСик – нишондиҳандаи хароҷот ба сармояи зеҳнӣ;

ТСко – нишондиҳандаи хароҷот ба сармояи саломатӣ;

ТСфот – нишондиҳандаи хароҷот ба музди меҳнат.

Дар методологияи баҳодиҳии сармояи инсонӣ, ки К.Н. Чигоряев ғайр аз нишондиҳандаҳои боло нишондиҳандаҳои зеринро низ меомузад:

- хароҷоти бозомӯзӣ ва такмили ихтисоси корманд дар объекти истеҳсолӣ ва берун аз он;
- хароҷоти ғизо, беҳтар намудани шароити зисти корманд;
- хароҷоти ҳаракати кормандон.

Равиши методологии дигаре, ки баҳодиҳии сармояи инсонии инфиродии кормандро арзёбӣ мекунад, ин моделест, ки дар Донишгоҳи Мичиган таҳия шудааст. Тибқи ин модел арзиши як корманди инфиродӣ аз рӯйи ҳаҷми хизматҳое, ки ӯ ҳангоми иҷрои вазифаҳои меҳнатиаш дар ташкилоти мазкур фурӯхтааст, муайян карда мешавад, яъне ин арзиши шартии пешбинишудаи корманд мебошад, ки дар маҷмуъ ҳама чизро дар бар мегирад. Он аз рӯйи эҳтимолияти кор кардани корманд дар ташкилоти додашуда ва дарк кардани қобилиятҳои меҳнатии худ дар он муайян карда мешавад [15]. Гипотезаи техникии он чунин муайян карда мешавад:

$$РСР = УСР \times Р(Т), \quad (5)$$

$$Р(У) = 1 - Р(Т), \quad (6)$$

$$ИТК = РСР \times Р(У), \quad (7)$$

ки дар ин ҷо: *УСР – арзиши пешбинишудаи шартии корманд;*

РС – арзиши пешбинишудаи амалишавандаи корманд;

Р(Т) – эҳтимолияти кор кардани корманд дар як муддати муайян дар ташкилот;

Р(У) – эҳтимолияти аз кор ихроҷ шудани корманд;

ИТК – хароҷоти имконпазири ҷойивазкунии кодҳо.

Аз рӯйи методи мазкур бештар ҷанбаи амалии фаъолияти кормандон муайян карда мешавад, чунки ин ба манфиати ширкатҳо дониста мешавад ва ин метавонад ба рушд ва инкишофёбии равишҳои инноватсионии корхона мусоидат намояд.

Олими иқтисоддон, дорандаи ҷоизаи Нобел Г. Беккер, ки яке аз муҳаққиқон дар ин бахш дониста мешавад, барои арзёбии арзиши инфиродии сармояи инсонӣ таҳқиқотҳои зиёди илмӣ намудааст ва чунин методро барои муайян намудани арзиши сармояи инсониро вобаста ба синну сол пешниҳод кардааст [1]:

$$СЧКа = \sum_{i=1}^{n}(ФОТ - 1)\,(1 - i)^{-t}, \quad (8)$$

ки дар ин ҷо: *СЧКа* – арзиши сармояи инсонии корманд вобаста ба синну сол, *а* сол;

ФОТ – фонди музди меҳнат;

С – музди меҳнати корманд;

n – синну соли қатъшавии фаъолияти меҳнатӣ;

i – меъёри тахфиф.

Сарфи назар аз он, ки усули баҳодиҳии арзиши инфиродӣ дар шумораи зиёди корҳои назариявӣ истифода мешавад, он чандон татбиқи амалӣ надорад. Ба гуфтаи олими иқтисоддон И.В. Соболева, «ин усул ба назар намегирад, ки кадом хароҷот ба сармоягузории сармояи инсонӣ ва кадомаш ба хароҷоти истеъмолӣ баҳри таҷдиди қувваи корӣ дахл дорад» [13].

Ҳангоми арзёбии арзиши сармояи инсонии ташкилот ё минтақа, мо мебинем, ки дар сатҳҳои арзёбӣ маҳдудиятҳои муайян мавҷуданд, ки фарқияти вазифаҳои таҳқиқотӣ ва таҳияи воситаҳои мушаххаси арзёбиро талаб мекунанд. Мувофиқи ақидаи олимони иқтисодон А.В. Комарова ва О.В. Пешков, онҳоро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст [8]:

– таҳлил ва арзёбии сармояи инсонии кишвар, минтақа, ташкилот;

– дурнамои рушди сармояи инсонӣ;

– арзёбии самаранокӣ ва натиҷаҳои истифодаи сармояи инсонӣ.

Тибқи равиши методологии Бонки Ҷаҳонӣ оид ба муайяннамоии арзиши сармояи инсонӣ, тамоми сармоягузориҳо ба сармояи инсонӣ дар шакли хароҷот барои соҳаи

тандурустӣ, маориф, таълими технологӣ ва дигар фаъолиятҳое, ки ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат мусоидат мекунанд, пешниҳод карда мешаванд.

Олимон Д.В. Ҷоргенсон ва Б.М. Фраумени ин равиши методологии Бонки Ҷаҳониро дастгирӣ намуда, чунин мешуморанд, ки «афзоиши сармояи инсонӣ ҳосилнокии меҳнати кормандро зиёд мекунад ва на танҳо баҳри пешбурди фаъолияти иқтисодӣ, балки барои пешрафти дигар фаъолиятҳо низ таъсири худро мерасонад» [17]. Муаллифони мазкур арзиши сармояи инсониро дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико баҳо дода, арзиши ғайрибозории онро аз рӯйи параметрҳои вақт (одам/соат) ҳангоми машғул шудан ба ин гуна фаъолият, бо назардошти вақти омӯзиши ӯ ҳисоб кардаанд.

Инчунин, Бонки Ҷаҳонӣ истифодаи усули тахфифшударо барои арзёбии арзиши сармояи инсонӣ пешниҳод кард, ки бо фарқияти байни сарвати миллии кишвар ва ифодаи арзиши сармояи ҷисмонӣ ва табиӣ муайян карда мешавад [2]. Дар аксари кишварҳо он нисф ё бештар аз сарвати миллии мавҷударо ташкил медиҳад. Онро дар шакли формула чунин нишон додан мумкин аст:

$$СИ=СМ\text{-}СҶ \text{ ва } Т, \quad (9)$$

ки дар ин ҷо: СМ – сарвати миллии кишвар;

СҶ ва Т - сармояи ҷисмонӣ ва табиии кишвар.

Дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX аз ҷониби коршиносони Барномаи рушди Созмони Милали Муттаҳид барои муайян намудани арзиши сармояи инсонӣ шохиси рушди инсонро истифода бурданд, ки дар асоси он консепсияи рушди инсон муайян карда шуд. Дар ин консепсия рушди фард тавассути афзоиши имкониятҳои ӯ барои интихоби таҳсилоти эҳтимолӣ, даромади оянда ва зиёд шудани давомнокии умр сурат мегирад. Дар ин консепсия рушди инсон ҳамчун ҳадаф қарор дода шуда, ҳамчун меъёр тамоми пешрафти иҷтимоиёти ҷомеа пешниҳод карда мешавад. Дар консепсияи мазкур инчунин, инъикос ёфтааст, ки «барои фароҳам овардани шароит, баҳри зиндагии шоиста ва дар як сатҳи хуб зиндагӣ кардани одам даромади доимии калон лозим нест» [16].

Мувофиқи ақидаи О.В. Лосева «байни мафҳумҳои рушди инсон ва шохиси рушди инсон фарқияти куллӣ вуҷуд надорад - онҳо захираи потенсиалии дониш ва саломатиро бидуни ба назар гирифтани иштироки инсон дар фаъолияти иқтисодӣ арзёбӣ мекунанд, ки дар он объекти асосӣ арзёбии неруи инсонӣ дониста мешавад, ки дар раванди иштирок дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ ба сармояи инсонӣ табдил меёбад» [11].

Аз ҳама он методҳои овардашуда, методе, ки сатҳи маълумотнокии сармояи инсониро пуратар арзёбӣ менамояд, методи олими амрикоӣ Ҷ. Кендрик дониста мешавад. Методи пешниҳонамудаи Ҷ. Кендрик яке аз роҳҳои содатарини баҳодиҳии сармояи инсонӣ, бахусус бахши маълумотнокии он, ба ҳисоб гирифтани вақти барои омӯзиш гузаронидашуда, ченкунии сармояҳои гузоштташуда ба сармояи инсонӣ аз нуқтаи назари маълумотгирӣ дар солҳои баҳо доданро дар назар дорад. Қисмати таҳсилоти сармояи инсонӣ, ба ҷуз аз таҳсилоти расмӣ, инчунин: таҳсилоти ғайрирасмӣ (худомӯзӣ, васоити ахбори омма, муассисаҳои фарҳангӣ ва маърифатӣ ва ғайра), маълумотнокии оилавӣ ва дигар инфрасохторҳоеро дар бар мегирад, ки шахс таълиму тарбия мегирад. Мувофиқи ақидаи ин олим «Ҳар қадаре вақти пурарзиши инсон барои таҳсил сарф шавад, ҳамон қадар сатҳи маълумот баланд шуда, сармояи инсонии ӯ ҳамон қадар зиёд мешавад» [7]. Ин олим барои дурусттар муайян намудани арзиши сармояи инсонӣ таҳсилоти инсонро ба давраҳои таҳлилшаванда ҷудо намудааст (масалан, таҳсилоти миёнаи умумӣ, таҳсилоти миёнаи касбӣ ва таҳсилоти олии касбӣ).

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки сармояи инсониро дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт маҷмуи донишҳои муосир, қобилият, малака ва таҷрибаи андӯхташуда муайян менамояд, ки дар маҷмуи салоҳияти касбӣ, таҳсилоти доимӣ, зеҳнияти воло, фарҳангнокӣ ва тандурустии бардавоми инсонҳо ифода ёфтаанд. Инсон дар фаъолияти меҳнатии худ зеҳният, малака ва истеъдоди худро истифода намуда, кӯшиш менамояд, ки зиндагиашро то дараҷае хуб гузаронад. Ин талаботи табии ҳар як инсон буда, омодагии ҳаматарафаи моро бо дарназардошти талаботи имрӯзаи ҷомеа иникос менамояд. Системаи таҳсилоти олии касбӣ як ҷузъи асосии сармояи инсонӣ ба ҳисоб рафта, дорои як қатор хусусиятҳои ба худ хос аст:

- сармояи инсонӣ дар як низом – низоми таълиму тарбия ташаккул ва инкишоф меёбад;

- номутавозунӣ ва нобаробарӣ дар рушди сармояи инсонӣ, асосан дар ҷузъи сармояи зеҳнии инсон;

- нисбат ба дигар захираҳои иқтисодӣ доим такмилталаб будани сармояи инсонӣ;

- самаранок истифода шудани сармояи инсонӣ аз ҳавасманд будани соҳиби он, яъне инсон вобаста аст;

- ягона сармояест, ки аз соҳибаш ҷудо намешавад, танҳо натиҷаи он истифода мешавад.

Тағйироти ҷидии инноватсионии фазои таълимӣ дигаргуншавии моҳият ва мазмуни таҳсилоти олии касбиро дигаргун намуда, сохторҳои ташкил, идоракунӣ ва азхуднамоии донишҳои муосири замонавиро бо механизмҳои ҷадиди фаъолияти иқтисодӣ муайян мекунад. Ҳамзамон, шаклҳои муосири ҳамгироии таҳсилот, илм ва истеҳсолотро дар якҷоягӣ дар системаи таҳсилоти олии касбӣ нишон медиҳанд.

Баназаргирии талаботи бозори меҳнат, ба мо нишон медиҳад, ки сармояи инсониро ҳамчун асоси рушд ва инкишофёбии иқтисодӣ дар асоси равишҳои зерин омӯзем.

1. Зарурати омода намудани мутахассисони дорои дараҷаи баланди сармояи инсонӣ, ки дар худи ҷомеа чи дар дохил ва берун аз он бошад. Барои чунин мутахассис омода кардан, пеш аз ҳама, талаботи бозори меҳнатӣ дохилӣ ва берунӣ ҳатман бояд ба инобат гирифта шуда, ояндабинӣ карда шавад, чунки агар ин талабот ба инобат гирифта нашавад, мутахассиси омодаменамудаи мо қариб, ки ба ҳеҷ кас лозим намешавад.

2. Зарурати нигоҳ доштани анъанаҳои мувафақи таҳсилоти олии касбӣ ва эҳтиром ба неруи мавҷудаи илмӣ, таълимӣ ва зеҳние, ки сармояи инсониро тавлид, такмил ва густариш мебахшанд. Дар ин ҷо сухан дар бораи элитаи илмӣ, эҷодӣ ва зеҳнӣ меравад, ки аз ҷониби донишмандони донишгоҳҳои бонуфуз тавлид мешаванд. Эҳтиромгузорӣ ба дониш ва донишмандони миллӣ, яъне сармояи инсонӣ боиси аз насл ба насл рушд ва инкишоф ёфтани такрористеҳсолшавии ин сармояи муҳимми ҷамъиятӣ мегардад.

3. Сармояи инсонӣ ҳамчун яке аз омилҳои асосии таъмини рақобатпазирии ширкатҳо ва соҳаҳои гуногуни ҷамъиятӣ дониста шуда, муаррифгари илму дониш ва аз ҳама муҳим, ба ҳайси даромади миллӣ баромад мекунад.

4. Сармояи инсонӣ ҳамчун манбаи асосии даромаднокии аҳолӣ дониста шуда, таъминкунандаи талаботҳои инсонӣ дониста мешавад. Сармояи инсонӣ ҳарчи қадар дараҷаи баландро соҳиб шавад, қонеънамоии талаботҳои инсонӣ ҳамон қадар хуб мешавад. Яъне, маълумотнокии инсон боиси болоравии сатҳи хуби зиндагӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, мушкилоти рушди сармояи инсонӣ тавассути воситаҳо ва имкониятҳои системаи муосири таълим, ки иқтидори он ба донишҷӯён таъсири мақсаднок ва мунтазамро таъмин мекунад, такмил дода мешавад. Ин тавассути навовариҳо дар раванди таълим ва таҳқиқоти донишгоҳҳои муосир бо мақсади ба даст овардани салоҳиятҳои касбӣ ва ташаккули як қатор сифатҳои инноватсионии он нигаронида шуда, ба даст оварда мешавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ҳодиев Д.А.

АДАБИЁТ

1. Беккер Г. Человеческий капитал. Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал / Г. Беккер // США: ЭПИ. – 1993. -№11.
2. Всемирный экономический форум. [Электронный ресурс]. URL: http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness (дата обращения: 05.10.2023).
3. Производительные силы человека: структура и формы проявления / А.И. Добрынин, С.А. Дятлов, В.А. Коннов, С.А. Курганский. -СПб.: Изд-во СПб. ГУЭФ, 1993. -163 с.
4. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала / С.А. Дятлов. -СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1994. -160 с.
5. Журавлев М.В. Управление человеческим капиталом в интересах инновационного развития: новый подход к определению / М.В. Журавлев // Теория и практика общественного развития. – 2011. -№2. -С.285-290.
6. Искандаров Ҳ.Ҳ. Ташаккулёбӣ ва инкишофи сармояи инсонии ташкилотҳо дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт / Ҳ.Ҳ. Искандаров // Пайёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2024. -№2. -С.202-209.
7. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование / Д. Кендрик. –М.: Прогресс, 1978. -275 с.

8. Комарова А.В. Оценка вклада человеческого капитала в экономический рост регионов России (на основе модели Мэнкью-Ромера-Уэйла) / А.В. Комарова, О.В. Пешков // Вестник НГУ. Серия социально-экономические науки. – 2007. -Т. 7. -Вып. 3.
9. Критский М.М. Развитие человеческого капитала / М.М. Критский. -М.: Кнорус, 2014. -314 с.
10. Критский М.М. Человеческий капитал в информационной рыночной экономике / М.М. Критский // Человеческий капитал в условиях современной трансформации экономики: сб. науч. тр. -СПб.: СПбГИЭУ, 2000. -С.6-46.
11. Лосева О.В. Оценка состояния и динамики развития человеческого капитала региона на основе индексного анализа / О.В. Лосева // Социально-экономическая и финансовая политика России в процессе перехода на инновационный путь развития: материалы междунар. научно-практич. конф. -М.: Изд-во ВЗФЭИ, 2008. -226 с.
12. Семенов И.Н. Творчество и человеческий капитал: рефлексивно-психологические аспекты взаимодействия и развития / И.Н. Семенов // Мир психологии. – 2010. -№2. -С.3.
13. Соболева И.В. Парадоксы измерения человеческого капитала / И.В. Соболева // Научный доклад. -М.: Институт экономики РАН, 2009. -50 с.
14. Фишер С. Экономическая теория / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. -М.: Юнити, 2002.
15. Чигоряев К.Н. Оценка стоимости человеческого капитала на основе произведенных затрат / К.Н. Чигоряев // Известия ТПУ. – 2008. -№6.
16. Human Development Statistical Tables. [Electronic resource]. URL: http://hdr.undp.org/en/data (accessed 06.11.2023).
17. Jorgenson D.W. The Output of the Education Sector / D.W. Jorgenson, B.M. Fraumeni // Output Measurement in the Services Sector, Studies in Income and Wealch / ed. by Z. Griliches. -Chicago: University of Chicago Press, 1992. -Vol. 55. -P.303-341.
18. Schultz T. Investment in human capital: the Role of education and of research. –Los Angeles: Free Press, 1971. -272 p.

РАВИШҲОИ МЕТОДИИ БАҲОГУЗОРИИ АРЗИШҲОИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗАИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба равишҳои методии баҳогузории арзишҳои сармояи инсонӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт маълумотҳои зарурииеро ҷамъоварӣ намуда, назарияҳои олимони соҳаро нисбати методҳои баҳогузории арзишии сармояи инсонӣ пешниҳод намудааст. Мувофиқи ақидаи муаллиф баҳодиҳии саривақтӣ ва объективии сармояи инсонӣ метавонад роҳи ҳалли мушкилоти вуҷудоштаро аз байн барад ва роҳҳои муосири расидан ба ҳадафҳои гузошташударо таъмин намояд ва барои роҳбарон дар идоракунандагони муассисаҳои таълимӣ равишҳои навини иловагии замонавӣ гардад. Дар асоси хусусияти номбурдашуда, як қатор меъёрҳо ё принсипҳои асосиро метавон риоя намуд, ки раванди дурусттар арзёбии сармояи инсониро дар муассисаҳо таъмин менамояд: объективият - дар раванди баҳодиҳӣ субъективият ва ғаразнокӣ нисбат ба объекти таҳқиқотшаванда бояд истисно карда шавад; конструктивӣ - ҳар як қарори баровардашуда дар бораи рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ, бояд асоснок ва бо далелҳои шайъӣ тасдиқ карда шавад; риояи меъёрҳо - тартиби арзёбии сармояи инсонӣ аз рӯйи як модели ягона, ки пешаки барои ҳамаи распандентҳо муайян буда, гузаронидани шуда, натиҷаи он таҳия ва татбиқ карда шавад; махфият - натиҷаҳои арзёбӣ набояд дастраси умум бошад; мақсаднокӣ - дурустӣ, пуррагӣ ва эътимоднокии маълумоти гирифташуда бояд таъмин карда шавад. Дар охир муаллиф қайд менамояд, ки баназаргирии талаботи бозори меҳнат, нишон медиҳад, сармояи инсониро ҳамчун асоси рушд ва инкишофёбии иқтисодӣ бояд донист ва зарурати омода намудани мутахассисони дорои дараҷаи баланди сармояи инсонӣ, ки дар хурди ҷомеа чи дар дохил ва берун аз он бошад ва инчунин, зарурати нигоҳ доштани анъанаҳои муваффақи таҳсилоти олии касбӣ ва эҳтиром ба неруи мавҷудаи илмӣ, таълимӣ ва зеҳние, ки сармояи инсониро тавлид, такмил ва густариш мебахшанд.

Калидвожаҳо: сармояи ионсонӣ, равишҳои методии баҳогузорӣ, арзиши сармояи инсонӣ, маълумотнокӣ, сармояи зеҳнӣ, неруи инсонӣ, иқтисодиёт, меҳнат, бозори меҳнат.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ СТОИМОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В данной статье автор собрал необходимые данные о методах оценки стоимости человеческого капитала в современных экономических условиях, а также представил теории ученых в данной области относительно методов оценки стоимости человеческого капитала. По мнению автора, своевременная и объективная оценка человеческого капитала способна исключить решение существующих проблем, обеспечить современные пути достижения поставленных целей и стать новыми и современными подходами для руководителей образовательных учреждений. На основании указанных характеристик можно соблюдать ряд основных критериев или принципов, обеспечивающих более корректный процесс оценки человеческого капитала в учреждениях: объективность - в процессе оценки должны быть исключены субъективность и предвзятость в отношении исследуемого объекта; конструктивный – каждое принятое решение по развитию и развитию человеческого капитала должно быть обосновано и подтверждено вещественными доказательствами; соответствие нормам – проводится процедура оценки человеческого капитала по единой модели, которая заранее определена для всех респондентов, разрабатываются и внедряются ее результаты; конфиденциальность – результаты оценки не должны быть общедоступными; целенаправленность – должна быть обеспечена правильность, полнота и достоверность полученных данных. В заключение автор отмечает, что анализ потребностей рынка труда показывает, что человеческий капитал следует рассматривать как основу экономического формирования и развития, а также необходимость подготовки специалистов с высоким уровнем человеческого капитала как внутри общества, так и

за его пределами, а также необходимость сохранения успешных традиций высшего профессионального образования и уважения к существующим научным, образовательным и интеллектуальным силам, генерирующим, совершенствующим и расширяющим человеческий капитал.

Ключевые слова: человеческий капитал, методические подходы к оценке, стоимость человеческого капитала, образование, интеллектуальный капитал, человеческая сила, экономика, труд, рынок труда.

METHODOLOGICAL APPROACHES FOR ESTIMATING THE VALUES OF HUMAN CAPITAL IN CURRENT ECONOMIC CONDITIONS

In this article, the author has collected the necessary data on the methods of estimating the value of human capital in today's economic conditions, and presented the theories of scientists in the field regarding the methods of estimating the value of human capital. According to the author's opinion, a timely and objective evaluation of human capital can eliminate the solution to existing problems, provide modern ways to achieve the set goals, and become new and modern approaches for managers of educational institutions. Based on the mentioned characteristics, a number of basic criteria or principles can be observed, which ensures a more correct process of evaluating human capital in institutions: objectivity - in the evaluation process, subjectivity and bias towards the object under study should be excluded; constructive - every decision made on the development and development of human capital must be justified and confirmed by physical evidence; compliance with norms - the procedure for evaluating human capital according to a single model, which is determined in advance for all respondents, is carried out, and its results are developed and implemented; confidentiality - evaluation results should not be publicly available; purposefulness - correctness, completeness and reliability of the received data should be ensured. In the end, the author notes that the analysis of labor market requirements shows that human capital should be considered as the basis of economic development and development, and the need to prepare specialists with a high level of human capital, both inside and outside the society, as well as the need to preserve the successful traditions of higher professional education and respect for the existing scientific, educational and intellectual forces that generate, improve and expand human capital.

Keywords: human capital, methodical approaches to evaluation, value of human capital, education, intellectual capital, human power, economy, labor, labor market.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Искандаров Ҳофиз Ҳакимович*** **–** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии захираҳои инсонӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 988-28-60-05.** E-mail: **hofiz.iskandarov@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Искандаров Хофиз Хакимович*** **–** Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры управления человеческими ресурсами. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 988-28-60-05.** E-mail: **hofiz.iskandarov@mail.ru**

Information about author: ***Iskandarov Khofiz Khakimovich*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Human Resource Management. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Rudaki 17. Phone: **(+992) 988-28-60-05**. E-mail: **hofiz.iskandarov@mail.ru**

ТДУ: 336.581

ОМИЛҲОИ РУШДИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ИНФРАСОХТОРИ САЙЁҲӢ

Аҳмади Зоҳидҷон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди сайёҳӣ аз имконияти воқеие, ки бо шароити табиию ҷуғрофӣ ва манзараҳои нотакрор, мавҷудияти ёдгориҳои таърихию фарҳангӣ муайян мегарданд, ба таври назаррас ақиб мондааст. Раванди истифодаи самараноки иқтидори сайёҳии мамлакатро як қатор душвориҳо ва мушкилоти ҳалталаби дорои хусусияти ташкилӣ, меъёрию ҳуқуқӣ, илмию техникӣ, истеҳсолӣ ва молиявӣ халалдор мекунанд. Имрӯз истифодаи имкониятҳои захиравии мамлакат барои рушди соҳаи сайёҳӣ нокифоя аст, ки сабаби асосии онро мутахассисон ва коршиносон рушди сусти инфрасохтори сайёҳӣ ном мебаранд [9; 10]. Нишонаҳои муҳимми тасдиққунандаи ҳолати номуътадили инфрасохтори сайёҳӣ аз ҷумла инҳо мебошанд: сатҳи нокифояи маҷмааҳои меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти ҷойгиркунонии сайёҳон, сатҳи нисбатан сусти хизматрасониҳои нақлиётӣ ба сайёҳони хориҷӣ ва дохилӣ (нисбат ба меъёрҳои ҷаҳонӣ), ҳолати ғайриқаноатбахши шумораи зиёди объектҳое, ки сайёҳон ҳангоми ташриф овардан ба иншооти сайёҳӣ ва ҳангоми дар роҳ будан аз онҳо истифода мебаранд (аз ҷумла, ташнобҳо ва ҳоҷатхонаҳои сароҳӣ).

Бинобар ин, рушди босуботи соҳаи сайёҳӣ бе ҳалли мушкилоти инфрасохтори он ғайриимкон аст. Ҳалли масъалаи мазкур захираҳои молиявии зиёд, аз ҷумла таъминоти молиявии лоиҳаҳои сармоягузориро талаб мекунад. Ҳамин тариқ, унсури таъминоти молиявии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ, дар раванди ташаккул ва рушди сайёҳии рақобатпазир ҳамчун соҳаи афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ нақши ҳалкунанда дорад.

Тавре таҷрибаи хориҷӣ, инчунин таҷрибаи солҳои охири Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, давлат сармоягузориҳои хусусиро дар соҳаҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ, аз ҷумла сармоягузориҳои хориҷиро тавассути таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар шакли шарикии давлат ва бахши хусусӣ, таъсиси корхонаҳои муштарак, хариди иншооти инфрасохтор ва дигар амволи ғайриманқул аз ҷониби сармоягузорони хориҷӣ ҳавасманд мекунад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои сармоягузорон маҷмуи имтиёзҳо ва афзалиятҳоро муқаррар мекунад. Ба онҳо тадбирҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ, аз ҷумла сода кардани расмиёти раводид, пешниҳоди қарзҳои дастрас, шароити имтиёзнок барои истифодаи замин ва захираҳои табиӣ, имтиёзҳои андоз, таътилҳои андозӣ ва дигар кафолатҳо барои сармоягузорон мансуб мебошанд.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари кафолатҳо ва тадбирҳои умумии ҳимояи манфиатҳои сармоягузорон ва дастгирии фаъолияти сармоягузорӣ кафолат ва тадбирҳои иловагии ҳимоя ва дастгирии сармоягузориро муқаррар кардааст. Аз ҷумла, тибқи муқаррароти моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» [15] ин гуна кафолатҳо ва тадбирҳо ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки ҳаҷми умумии маблағгузории онҳо на кам аз маблағи муродифи панҷ миллион доллари ИМА-ро ташкил медиҳад, ҷорӣ карда мешаванд. Кафолат ва тадбирҳои иловагии мазкур дар доираи созишнома ва шартномаҳои дахлдор дар асоси Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» [14], «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ» [16], «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот» [17], «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ» [18] ва дигар санадҳои меъёрию қонунгузорӣ амалӣ карда мешаванд.

Дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Шурои машваратӣ оид ба беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ фаъолият мекунад, ки дар он масъалаҳои муҳимтарини муколаммаи байни давлат ва бахши хусусӣ вобаста ба рушди соҳибкорӣ ва беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ дар мамлакат, инчунин масъалаҳои бо рушди сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ алоқаманд низ баррасӣ мешаванд. Аз ҷумла, дар ҷаласаи шуро аз 18 декабри соли 2013 таҳти №1С/12.2-8 муаррифии натиҷаҳои таҳлил ва лоиҳаи Нақшаи чорабиниҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои

сармоягузорӣ дар бахши сайёҳӣ баргузор гардида, оид ба масъалаҳои мубрами рушди инфрасохтори сайёҳӣ қарорҳои дахлдор қабул карда шуданд. Тадбирҳои минбаъд дар доираи иҷрои қарорҳои мазкур дар мамлакат роҳандозӣ шуда, ба рушди сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат карданд.

Дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, қайд карда шудааст, ки дар мамлакат заминаҳои қонунгузорӣ вобаста ба танзими фаъолияти сайёҳӣ такмил ёфта, инфрасохтори сайёҳӣ ва шароит барои хизматрасонӣ ба сайёҳони дохилию хориҷӣ беҳтар шуда истодааст [1]. Дар доираи иҷрои Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (нақшаи чорабиниҳо барои давраи солҳои 2019-2022), тадбирҳои зиёде, ки самтҳои гуногуни соҳаи сайёҳӣ, аз ҷумла масъалаҳои марбут ба рушди инфрасохтори сайёҳӣ, чун беҳтар намудани сифати хизматрасониҳо дар фурудгоҳҳо, додани раводид ва бақайдгирии сайёҳони хориҷӣ, иҷозатномадиҳӣ дар соҳаи сайёҳӣ дар минтақаҳои мамлакат ва дигар масъалаҳои зарурии сайёҳӣ ва инфрасохтори сайёҳиро фаро мегиранд, роҳандозӣ шудаанд. Ба хотири рушди соҳаи сайёҳӣ, хусусан инфрасохтори он бо ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ ҳамкорӣ ба роҳ монда шудааст. Дар ин маврид, вобаста ба рушди инфрасохтори сайёҳӣ роҳандозӣ намудани чунин тадбирҳо зарур шуморида мешавад:

- ташкили сохтмони иншооти нав ва таҷдиди иншооти мавҷудаи муассисаҳои хӯроки умумӣ, обтаъминкунӣ ва беҳдошт, иншооти нақлиётӣ ва логистикӣ, муассисаҳои фарҳангию варзишӣ, иншооти намоишии сайёҳон;
- дастгирии ташкили инфрасохтори сайёҳии роҳ дар шаҳрҳои калон, иншооти намоишии сайёҳӣ, марказҳои сайёҳӣ ва фароғатӣ (роҳҳо, ишораҳо ва аломатҳо, роҳравҳо, марказҳои санитарию гигиенӣ);
- таъмини барқарорсозии инфрасохтори муҳандисию коммуникатсионӣ дар марказҳои сайёҳӣ, иншоот ва хатсайрҳо.

Дар солҳои охир Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд тадбирҳоро вобаста ба пешниҳод намудани имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ ба корхонаҳои инфрасохтори сайёҳӣ роҳандозӣ намудааст. Аз ҷумла, субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳӣ фаъолияткунанда тибқи муқаррароти банди 7, қисми 2, моддаи 189 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар давоми панҷ сол аз санаи бақайдгирии давлатии худ, дар сурати доштани иҷозатнома барои пешбурди фаъолияти сайёҳӣ аз супоридани андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ озод карда шудаанд [11]; инчунин тибқи муқаррароти сархати 8, қисми 4, моддаи 251 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, воридоти таҷҳизоту техника, масолеҳи сохтмонӣ ва маводи дигар барои таъмини эҳтиёҷоти иншооти сайёҳӣ (аз ҷумла меҳмонхона, осоишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои табобатӣ, марказҳои сайёҳӣ ва иншооти дигари сайёҳӣ), ба истиснои молҳои дар дохили ҷумҳурӣ истеҳсолшаванда аз супоридани андоз аз арзиши иловашуда озод карда шудаанд. Воридоти мазкур ҳамчунин, тибқи муқаррароти қисми 13, моддаи 345 Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз супоридани боҷи гумрукӣ низ озод аст [12].

Бояд зикр кард, ки имтиёзҳои андозию гумрукӣ ба рушди инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат мекунанд, вале онҳо ба ҷалб ва истифодаи манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дахолат намекунанд. Бинобар ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои рушди воқеии инфрасохтори сайёҳӣ тадбирҳое зарур мебошанд, ки ба дастгирии молиявии рушди иншооти инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат кунанд. Ба андешаи мо, яке аз тадбирҳои зарурӣ ҷорӣ намудани имтиёзҳои сармоягузорӣ, аз ҷумла барои иштироки бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ дар сармояи субъектҳои иқтисодӣ, инчунин, пешниҳоди имтиёзҳои қарзӣ, ки метавонанд дар доираи ҳам маблағгузории буҷетӣ ва ҳам маблағгузории бонкӣ роҳандозӣ шаванд, мебошад.

Маълумоти омори сармоягузории низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дастгирии рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он, аз ҷумла дар самти маблағгузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ тавассути иштирок дар сармояи оинномавии субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он фаъолияткунанда, тамоман саҳм намегузоранд. Барои тақвият бахшидани гуфтаҳои худ маълумотро дар бораи сармоягузориҳои бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба корхонаҳо ва ташкилотҳо пешниҳод мекунем (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Саҳми бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сармояи субъектҳои иқтисодӣ, ба ҳолати 30 июни соли 2023
Table 1. Contribution of banks of the Republic of Tajikistan to the capital of economic entities, as of June 30, 2023

Бонк	Субъектҳое, ки саҳми бонк дар сармояи онҳо зиёда аз 25% мебошад	Ҳиссаи бонк дар сармояи субъектҳои иқтисодӣ, %	Соҳаи фаъолияти корхона ё ташкилот
ҶСК «Ориёнбонк»	ҶДММ «Ориён-Лизинг»	100	Лизинг
КВД БА ҶТ «Амонатбонк»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСК «Бонки эсхата»	ҶДММ «Эсхата Лизинг»	100	Лизинг
ҶСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСП «Бонки Рушди Тоҷикистон»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
Филиали бонки «Тиҷорат»-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСП «Халиқ Бонк Тоҷикистон»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСП «Душанбе Сити Бонк»	ҶДММ «ДС суғурта»	70	Суғурта
ҶСК «Тавҳидбонк»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСП «Спитамен Бонк»	Сармоягузорӣ надорад	-	-
ҶСП «Бонки байналмилалии Тоҷикистон»	ҶСП Ташкилоти иҷораи молиявии хурди «Стандарт-иҷора»	100	Лизинг
	ҶСП «Халик Бонк Тоҷикистон»	100	Фаъолияти бонки
	ҶДММ «Суғуртаи асри 21»	100	Суғурта
	ҶСП «Маркази Технологияҳои Муосир»	25	Протсессинг
ҶСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	ҶСП «Маркази Технологияҳои Муосир»	25	Протсессинг
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	Сармоягузорӣ надорад	-	-

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [20]

Аз ҷадвали 1 ба назар мерасад, ки бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан дар самтҳои лизинг ва суғурта фаъолияти сармоягузориро тавассути иштирок дар сармояи субъектҳои иқтисодӣ анҷом медиҳанд.

Самти дигари дастгирии бонкии фаъолияти сармоягузорӣ пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок, яъне қарзҳо бо фоизҳои паст ба корхонаҳои инфрасохтори сайёҳӣ мебошад. Вале омори қарзҳои бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳад, ки дар мамлакат низоми қарзҳои имтиёзнок барои ягон соҳаи афзалиятнок, аз ҷумла барои субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он фаъолияткунанда вуҷуд надорад, меъёрҳои фоизҳои қарзҳои пешниҳодшаванда баланд мебошанд, ки барои рушди инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат намекунанд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Меъёри фоизҳои қарз дар соли 2023
Table 2. Loan interest rate in 2023

	янв.	фев.	мар.	апр.	май	июн	июл	авг.	сен.	окт.	ноя.	дек.
Қарзҳо бо пули миллӣ	22,33	22,71	22,93	23,13	23,29	23,10	23,23	23,22	23,27	23,35	23,29	
Қарзҳо бо асъори хориҷӣ	12,78	11,83	11,98	12,30	12,21	12,18	12,09	12,05	12,00	11,98	11,94	

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси [4,с.71]

Тавре аз ҷадвали 2 дида мешавад, меъёри миёнаи фоизҳо дар соли 2023 барои қарзҳо бо пули миллӣ 23,07% ва барои қарзҳо бо асъори хориҷӣ (доллари ИМА) 12,12%-ро ташкил додааст. Меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ, ки бо асъори хориҷӣ дода мешаванд,

нисбатан паст аст, лекин бо сабаби сатҳи баланди таваррум на ҳама субъектҳои иқтисодӣ барои гирифтани қарз бо асъори хориҷӣ ҷуръат мекунанд. Инчунин, маблағи қарзҳое, ки бонкҳои тиҷоратӣ бо асъори хориҷӣ медиҳанд, аксаран маҳдуд аст. Тибқи маълумоти омори бонкӣ, субъектҳои иқтисодии дар инфрасохтори сайёҳӣ фаъолияткунанда барои гирифтани қарзҳои бонкӣ муроҷиат намекунанд, ки албатта, сабаби асосии ин баланд будани фоизи қарз аст. Аз ин рӯ, дар омори қарзҳои бонкҳо, ки ба субъектҳои соҳаҳои иқтисодиёт пешниҳод карда шудаанд, ҳиссаи маблағҳои қарзҳои ба соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он додашуда нишон дода намешавад.

Дар шароити муосир рушди инфрасохтори сайёҳӣ бо ҷустуҷӯ ва дарёфти манбаъҳо, роҳҳо ва усулҳои нави маблағгузорӣ ҳамбастагӣ дорад. Дар ин маврид, барои оқилона ва ба таври муносиб ба роҳ мондани маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ хусусиятҳои фаъолияти ҳар як иншооти инфрасохтори сайёҳӣ ба инобат гирифта шуда, арзёбӣ карда мешаванд, дурнамои рушди иншооти инфрасохтори сайёҳӣ дар асоси татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ муайян карда мешавад. Корхонаҳои инфрасохтори сайёҳӣ барои гирифтани фоида тавассути қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти мизоҷон – аҳолии маҳаллӣ ва сайёҳони хориҷӣ ба саёҳат, сайру тамошо, пешниҳоди намудҳои гуногуни хизматрасонии сайёҳӣ, табобатию солимгардонӣ, фароғатию варзишӣ ва фарҳангӣ, будубош, хӯрок, нақлиёт фаъолият мекунанд. Рушди инфрасохтори сайёҳӣ ба рушди соҳаи сайёҳӣ таъсир расонида, тавассути он ба рушди дигар соҳаҳои иқтисодиёт ва вазъи умумии иҷтимоию иқтисодии мамлакат таъсир мерасонад. Ҳамин тариқ, дар умум, соҳаи сайёҳӣ якҷоя бо инфрасохтори худ ба фаъолияти наздики 50 соҳаҳои бо ҳам алоқаманд таъсир расонида, дар онҳо ҷойҳои нави корӣ фароҳам меорад. Ба ҳисоби миёна, як сайёҳ тақрибан 10 нафарро бо ҷойи кор таъмин мекунад. Ташкили як ҷойи корӣ дар ширкатҳои сайёҳӣ бо корхонаҳои инфрасохтори он нисбат ба соҳаи саноат 20 маротиба арзонтар аст [19,с.9].

Дар чунин шароит омили муҳимми рушди инфрасохтори сайёҳӣ, фаъолияти сармоягузорӣ бо роҳи татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва таъминоти молиявии онҳо ба хотири беҳгардонии шароити хизматрасонӣ ба сайёҳон ва таҷдиди пойгоҳи моддию техникии корхонаҳои соҳаи сайёҳӣ мебошад. Бо назардошти ин, ошкор кардан ва таҳлили омилҳои асосӣ, ки ба воруди сармоягузориҳо ба инфрасохтори сайёҳӣ тавассути татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва барномаҳои ҳадафноки давлатӣ таъсир мерасонанд ва ба беҳсозии ҳам фаъолияти сармоягузорӣ ва ҳам фаъолияти иншооти инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат мекунанд, масъалаи мубрам аст.

Воқеияти иқтисодии имрӯза, ки дар афзоиши бошиддати аҳаммияти омили маблағгузорӣ дар амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва дар инфрасохтори сайёҳӣ дар мамлакат ифода меёбад, шарти муҳимтарин ва ҳатмии татбиқи онро ҳамчун муайян намудани эҳтиёҷоти аз ҷиҳати илмӣ асосноки рушди иншооти инфрасохтори сайёҳӣ муқаррар мекунад. Бинобар ин, таҳлил ва ҷамъбасткунии таъминоти захиравии дахлдор ва маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва дар ин асос таҳия намудани тавсияҳои методӣ ва дастурҳои амалии дахлдор, муайян кардани равишҳо ба беҳгардонии фазои сармоягузорӣ ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҷиҳати рушди инфрасохтори сайёҳӣ бо назардошти вазъи имрӯза ва пешомадҳои рушди он дар мамлакат вазифаҳои аввалиндараҷа барои рушди муносиби инфрасохтори сайёҳӣ мебошанд.

Равандҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ, пеш аз ҳама, муайян кардани иншооти сармоягузорӣ ва лоиҳаи сармоягузории дахлдор, интихоби манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва арзёбии самаранокии лоиҳаҳои сармоягузориро дар корхонаҳои инфрасохтори сайёҳӣ пешбинӣ менамоянд. Ҳангоми таҳия ва ташаккули сиёсати сармоягузорӣ дар мамлакат диққати махсус бояд ба ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ равона карда шавад. Ба мусоидии фазои сармоягузорӣ дар мамлакат, омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки онҳоро сармоягузор бояд ба инобат гирад. Дар ин маврид, фазои сармоягузорӣ на чун вазифаи махсуси ҳукумати мамлакат, балки ҳамчун натиҷаи сиёсати иҷтимоию иқтисодии пешгирифтаи ҳукумат баррасӣ карда мешавад.

Тавре муҳаққиқи украинӣ М.М. Скопен [22,с.279] қайд мекунад, Бонки Ҷаҳонӣ омилҳоеро муайян кардааст, ки ба рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсир мерасонанд: суст иҷро шудани конунҳо; фасод; пули миллии

ноустувор; дигаргуниҳои бошиддат дар соҳаҳои иҷтимоӣ, вазъи равандҳои сиёсӣ, мунокишаҳои ҳарбӣ. Ҳамчунин, пандемияи ковид-19 собит кард, ки вазъи эпидемологӣ низ яке аз омилҳое мебошад, ки ба маблағгузорӣ дар тамоми соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ таъсир мерасонад, вале таъсири он аз ҷумла дар соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори сайёҳӣ манфӣ мебошад.

Фазои сармоягузорӣ аз иқтидори сармоягузорӣ ва хавфи сармоягузорӣ вобастагии назаррас дорад. Он бо нишондиҳандаҳои ҳам миқдорӣ (захираҳои табиию рекреатсионӣ дар мамлакат, вазъи иншооти инфрасохтори сайёҳӣ, сатҳи кордонӣ ва тахассуси кормандон ва ғайра) ва ҳам сифатӣ (сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар мамлакат, суботи сиёсӣ, пойгоҳи қонунгузорӣ ва сатҳи иҷрои он ва ғайра) тавсиф дода мешавад. Вобаста ба ин, муҳаққиқон [2; 13; 21] чунин омилҳои ба фазои сармоягузорӣ таъсиррасонро муайян мекунанд: суботи сиёсӣ; пойгоҳи қонунгузорӣ ва сатҳи риояи меъёрҳои қонунҳо, ки ба фаъолияти пурраи сармоягузорӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ мусоидат мекунад, ҳуқуқ ва манфиатҳои сармоягузорон, махсусан сармоягузорони хориҷиро ҳифз мекунад, ба ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат мекунад; сатҳи рушди бозори сармоягузорӣ ва инфрасохтори он; мавҷудияти захираҳои худии сармоягузорӣ ва сиёсати пулию қарзӣ; сатҳи фасод ва расмиётпарастӣ (бюрократия) дар фаъолияти сармоягузорӣ; рақобатпазирии корхонаҳои ватании соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он, пойгоҳи моддию техникии онҳо, ки бояд ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ бошад; низоми андозбандӣ; қобилияти ташкилотҳои сохтмонии мамлакат, ки маҷмааҳои меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти инфрасохтори сайёҳиро месозанд, маводу таҷҳизот барои ширкатҳои сайёҳӣ истеҳсол мекунанд.

Фазои сармоягузорӣ аз иқтидори сармоягузорӣ ва хавфи сармоягузорӣ вобаста аст. Он ҳам бо нишондиҳандаҳои миқдорӣ (вазъи инфрасохтори сайёҳӣ, сатҳи тахассуси кормандони корхонаҳои сайёҳӣ ва инфрасохтори он) ва ҳам бо нишондиҳандаҳои сифатӣ (сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ, суботи сиёсӣ ва ғайра) тавсиф мешавад. Ташкили фазои мусоид ва устувори сармоягузорӣ дар мамлакат барои фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи сайёҳӣ шарти зарурии коҳиш додани хавфҳо, махсусан хавфҳои молиявӣ мебошад, ки дар навбати худ ба самаранокии татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсир мерасонад.

Таҳияи механизми самарабахши фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, боиси фароҳам овардани шароити мусоид барои табдили пасандозҳо ба захираҳои сармоягузорӣ, инчунин фаъолгардии ҷалби манбаъҳои берунии сармоягузорӣ барои рушди инфрасохтори сайёҳӣ мегардад. Дар баробари ин, афзоиши ҳаҷми сармоягузориҳо, ки ба иншооти муҳимми инфрасохтори сайёҳӣ равона карда мешаванд, дар навбати худ, барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки танҳо омода намудани фазои мусоиди сармоягузорӣ бе таъсиси пойгоҳи техникии муносиб барои рушди инфрасохтори сайёҳӣ натиҷаҳои самарабахш намедиҳад. Бинобар ин, таъсис ва таҷдиди пойгоҳи техникии рушди сайёҳӣ, ки унсури муҳимтарини инфрасохтори он маҳсуб меёбад, истифодаи маблағҳои назарраси сармояро талаб мекунад. Дар ин маврид масъалаҳои ошкор кардан ва таҳқиқи манбаъҳои маблағгузорӣ, ки метавонанд барои ҳадафҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ истифода шаванд, мубрамии хосса пайдо мекунанд.

Гузаронидани таҳқиқоти дахлдори таҳлилӣ бидуни таҳияи равишҳои асосии методологӣ барои таҳлили ҳамаҷонибаи манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ, ки барои муайян кардани ҷанбаҳои асосии таҳқиқоти таҳлилии дахлдор имкон медиҳад, имконнопазир аст. Бинобар ин, мо кӯшиш менамоем, ки самтҳои асосии истифодабарии манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузориро дар инфрасохтори сайёҳӣ ва омилҳои мусоидаткунандаи рушди инфрасохтори сайёҳиро таҳлил ва арзёбӣ намоем.

Ба андешаи мо, таҳлили манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ, бояд ба таври амудӣ гузаронида шавад: аз таҳқиқи иқтидори макроиқтисодии мамлакат барои рушди инфрасохтори сайёҳӣ то шаклҳои мушаххаси захираҳои сармоягузорӣ, ки метавонанд барои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ

истифода шаванд. Ғайр аз ин, ҳангоми таҳияи равишҳои методӣ, бояд чунин самтҳои ҳадафноки таҳлили манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба инобат гирифта шаванд [3,с.75]:

- таҳлили умумии таркиби манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ – ҳама манбаъҳои аз ҷиҳати назариявӣ мавҷудаи маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ;
- таҳлили манбаъҳои имконпазири маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ – ҳиссаи таркиби умумии манбаъҳои маблағгузорӣ, ки воқеан метавонанд барои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ истифода шаванд (аз ҷумла, манбаъҳои воқеан истифодашаванда ва ҳам манбаъҳое, ки бо сабабҳои субъективӣ истифода намешаванд);
- таҳлили манбаъҳои маблағгузории воқеан истифодашавандаи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ.

Чунин таҳлили бонизоми манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ имкон медиҳад, ки доираи умумии онҳо муайян ва ҳудудҳои воқеъбинонаи иқтидори мавҷудаи онҳо (ҳам истифодашаванда ва ҳам истифоданашаванда) муқаррар карда шавад. Ғайр аз ин, ошкор кардан, таҳлил ва муқоисакунии ҳиссаҳои истифодашаванда ва истифоданашавандаи иқтидори захиравии маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ ба таҳияи механизми амалисозӣ ва рушди ҳиссаи истифоданашавандаи манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат хоҳад кард.

Албатта, Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди инфрасохтори сайёҳӣ, ки омили муҳимтарини рушди умумии соҳаи сайёҳӣ дар мамлакат мебошад, метавонад иқтидори захиравии манбаъҳои маблағгузориро истифода барад. Тибқи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло дар мамлакат татбиқи 188 лоиҳаи сармоягузории давлатӣ дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодию иҷтимоии мамлакат идома дорад, ки аз ин шумора танҳо ду лоиҳа ба соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он марбут аст: «Рушди иқтисодиёти деҳот» (бо маблағгузории Бонки Ҷаҳонӣ – 15,7 млн. доллари ИМА) ва «Рушди сайёҳӣ» (бо маблағгузории БОР – 10 млн. доллари ИМА ва саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – 1 млн. доллари ИМА) [23].

Дар доираи татбиқи лоиҳаи «Рушди иқтисодиёти деҳот» Ҷумҳурии Тоҷикистон аз Ассотсиатсияи Байналмилалии Рушди Гурӯҳи Бонки Ҷаҳонӣ 15,7 млн. доллари ИМА маблағ гирифтааст, ки барои беҳгардонии манбаъҳои даромад ва зиндагии аҳолии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва вилояти Хатлон тавассути рушди соҳаҳои сайёҳӣ ва агробизнес сафарбар карда мешаванд. Лоиҳа аз ҷониби Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамоҳангӣ бо Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (гурӯҳи ҳамоҳангсози лоиҳа) татбиқ карда мешавад.

Дар асоси таҳқиқоти худ, мо, муқаррар кардем, ки муҳаққиқони самти таъминоти молиявии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба масъалаи омӯзиш ва таҳлили омилҳои ба рушди манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсиррасон диққати зарурӣ ҷудо намекунанд, ки ин раванди ҳамкориҳои мунтазами ҳамаи субъектҳои манфиатдори татбиқи лоиҳаҳои сармоягузориро душвор мегардонад. Дар натиҷа, ҷалби маблағҳои сармоягузорон ба иншооти инфрасохтори сайёҳӣ коҳиш мeёбад, ки ин ба рушди самтҳои афзалиятноки сайёҳӣ монеъ мешавад. Дар баробари ин, мавҷуд набудани рӯйхати ҳамаҷониба ва пурраи омилҳое, ки ба рушди сармоягузориҳо дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсир мерасонанд, барои менеҷерон ва масъулони лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар омода кардани иттилооти саривақтӣ ва боэътимод барои сармоягузорони хусусӣ, аз ҷумла сармоягузорони хориҷӣ мушкилот эҷод мекунад. Бинобар ин, мо рӯйхати омилҳои асосии ба рушди манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсиррасонро тартиб дода, сатҳи таъсири ҳар як омилро муайян мекунем (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Омилҳои ба рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсиррасон
Table 3. Factors affecting the development of financing of investment projects in tourism infrastructure

Омил	Тавсифи мухтасари таъсир	Дараҷаи таъсир
Хавфи сармоягузорӣ	Сармоягузорон паёмадҳои маблағгузории худро ҳамаҷониба таҳлил ва арзёбӣ мекунанд. Дар ин маврид онҳо бештар ба мавҷудияти хавфҳои сармоягузорӣ аҳаммият медиҳанд.	Баланд
Сатҳи таваррум	Таваррум ба сатҳи даромаднокии сармоягузориҳо дар давраи тулонӣ таъсир мерасонад. Вале сатҳи баланди даромаднокии корхона таъсири таваррумро метавонад ҷуброн кунад.	Миёна
Иқтидори захиравии сармоягузорӣ	Омили аз ҳама муҳимми ба маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ таъсиррасон, ки, пеш аз ҳама, таъминоти молиявии лоиҳаҳои сармоягузориро муайян мекунад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз ҳисоби маблағҳои буҷетӣ, шарикони рушд ва бахши хусусӣ ташаккул меёбад.	Баланд
Вазъи роҳҳои нақлиётӣ	Маҳз ба ҳамин омил дар солҳои охир Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Зеро ҳолати роҳҳои расидан ба бештари иншооти инфрасохтори сайёҳӣ қаноатбахш нест.	Баланд
Вазъи меҳмонхонаҳо ва муассисаҳои хӯроки ҷамъиятӣ	Меҳмонхонаҳо ва муассисаҳои хӯроки ҷамъиятӣ аввалин эҳсосоти сайёҳонро аз сафар ба вуҷуд меоранд. Аз сатҳи хизматрасонӣ дар меҳмонхонаҳо ва муассисаҳои хӯроки ҷамъиятӣ сатҳи қонеъгардии аксари эҳтиёҷоти сайёҳон, хусусан сайёҳони хориҷӣ вобаста аст.	Баланд
Вазъи муассисаҳои табобатию солимгардонӣ	Ҳадафи аксари сайёҳони дохилӣ маҳз хизматрасониҳои табобатию солимгардонӣ мебошад. Бинобар ин, рушди иншооти табобатию солимгардонӣ омили асосии рушди сайёҳии дохилӣ мебошад.	Миёна
Вазъи инфрасохтори сайёҳии деҳот, иншооти сарироҳӣ	Аксари иншооти инфрасохтори сайёҳӣ (осоишгоҳҳо, фароғатгоҳҳо, хонаҳои истироҳатӣ ва ғайра) дар маҳаллҳои деҳот ҷойгир мебошанд. Бинобар ин, рушди инфрасохтори деҳот ва иншооти сарироҳӣ ба рушди умумии инфрасохтори сайёҳӣ таъсири муҳим мерасонад.	Миёна

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёт [6; 7; 8] ва маълумоти оморӣ

Бояд қайд кард, ки рӯйхати мазкур пурра нест ва вобаста ба шароити ҳар як иншооти инфрасохтори сайёҳӣ, ки барои рушди фаъолияти он лоиҳаҳои сармоягузорӣ таҳия карда мешаванд, он метавонад пурра карда шавад.

Қобили зикр аст, ки омилҳои мазкур дар асоси омӯзиши адабиёти илмии хориҷӣ ва маълумоти омори расмии аз манбаъҳои дахлдори Ҷумҳурии Тоҷикистон гирифташуда, муайян карда шудаанд. Дар раванди таҳқиқ ва ошкоркунии таъсири омилҳо санадҳои меъёрию қонунгузории танзимкунандаи соҳаи сармоягузорӣ ва сайёҳӣ, аз ҷумла Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи давлатии рушди сайёҳӣ барои солҳои 2021-2025, Нақшаи чорабиниҳои амалисозии Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 барои солҳои 2023-2026 ба омӯзиш фаро гирифта шудаанд.

Ҳангоми ташаккули таркиби миқдории рӯйхати омилҳои ба рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ таъсиррасон, принсипҳои илмии зерин ба инобат гирифта шудаанд:

- рӯйхат бояд танҳо омилҳои муҳимро дар бар гирифта, вобаста ба шумораи онҳо муносиб бошад, то ки менеҷерони лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва шахсони масъули онҳо вазъ, сатҳи зоҳиршавӣ ва таъсири онҳоро ҳамаҷониба ва дуруст арзёбӣ карда тавонанд;
- рӯйхати ташаккулёфта бояд муҳтаво ва моҳияти омилҳоро пурра ва ҳамаҷониба инъикос кунад;
- дараҷаи таъсири ҳар як омили дар рӯйхат овардашуда ба нишондиҳандаи натиҷавӣ (рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ) ба таври мухтасар дар алоҳидагӣ муайян карда шавад (бо сатҳи таъсири паст, миёна, баланд);
- таркиби омилҳои таъсиррасон бо пайдо шудани шароити нав бозбинӣ карда шуда, омилҳои воқеан таъсиррасон ва қобили таваҷҷуҳ ба хотири баланд бардоштани таъсири мусбати онҳо ба рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ ба рӯйхат илова карда шаванд.

Натиҷанокии маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ метавонад аз ҳисоби воситаҳои давлатии сармоягузории дастгирии барномаҳои рушди сайёҳӣ ва инфрасохтори он, қарздиҳии имтиёзнок ба субъектҳои иқтисодӣ – истифодабарандагони иншооти инфрасохтори сайёҳӣ, таъмини сатҳи баланди ҷолибияти сармоягузории онҳо барои сармоягузорони хусусии дохилӣ ва хориҷӣ, мусоидати ташкилотҳои молиявию қарзӣ ба ҷамъоварии маблағҳои сармоягузорони хурд ва аҳолӣ баланд бардошта шавад. Ҳамчунин, рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ бевосита аз дастгирии давлатии сайёҳӣ ҳамчун соҳаи афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ вобаста аст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Саидов Қ.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.medt.tj/images/20-07-2022-5.pdf
2. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента: в 2-х томах. Т. 1 / И.А. Бланк. -Киев: Ника-Центр: Эльга-Н, 2004. -536 с.; Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов / В.В. Ковалев. -М.: Финансы и статистика, 2008. -144 с.
1. 3 Булгакова Л.Г. Методический подход к анализу источников финансирования инвестиционных проектов / Л.Г. Булгакова // Российское предпринимательство. – 2013. -№22(244). -С.73-86.
3. Бюллетени омори бонкӣ // Бонки миллии Тоҷикистон. – 2023. -№12. -101 с.
4. Воробей Е.К. Влияние мер государственной поддержки на сферу рекреации и туризма региона / Е.К. Воробей // Проблемы прогнозирования. – 2021. -№6(189). -С.72-83.
5. Джабборова, З.М. Активизация инвестиционной поддержки развития мясопродуктового подкомплекса региона / З.М. Джабборова, Р.Б. Махмадизод // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. – № 11. – С. 181-185.
6. Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. -М.: Финансы и статистика, 2004. -464 с.
7. Казанцева Н.В. Проблемы финансирования инновационных проектов малого и среднего предпринимательства / Н.В. Казанцева, К.Н. Сергеева // Вестник евразийской науки. – 2022. -Т. 14. -№3. -С.1-9.

8. Каримов Б.Ҳ. Ҷанбаҳои иқтисодии идоракунӣ ва рушди соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Ҳ. Каримов, М.А. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2022. -№3(42). -С.180-188.
9. Каримов Б.Ҳ. Асосҳои идоракунии стратегии рушди сайёҳӣ / Б.Ҳ. Каримов, Ҳ.С. Аҳтамов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№11. -С.144-151.
10. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.andoz.tj/docs/kodex/Tax-Code__18-03-2022-RT_tj.pdf
11. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон 2021. [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content.
12. Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ: учебное пособие / Т.С. Колмыкова. -М.: ИНФРА-М, 2009. -204 с.
13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо». [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content/
14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ». [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content/
15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаи сармоягузорӣ». [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content.
16. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот». [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content/
17. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ». [Манбаи электронӣ]. URL: http://mmk.tj/content/
18. Мальская М.П. Основы туристического бизнеса / М.П. Мальская, В.В. Худо, В.И. Чубук. -Киев: Центр учебной литературы, 2004. -272 с.
19. Рӯйхати сармоягузории бонкҳо. [Манбаи электронӣ]. URL: https://nbt.tj/tj/banking_system/investments_of banks.php
20. Свиридова, Н.Д. Инвестиционная деятельность как форма развития регионального туризма / Н.Д. Свиридова // Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса. – 2020. -Т.6. -№1. -С.22-29.
21. Скопень М.М. Усовершенствования управления вложением инвестиций в предприятия туристической отрасли с использованием компьютерных технологий / М.М. Скопень // Научные записки КУТЕП. -Киев: Знания страны, 2002. Выпуск 2. -С.274-292.
22. Феҳристи лоиҳаҳои ШДБХ. [Манбаи электронӣ]. URL: http://ppp.tj/loihahoi-amalishuda/
23. Хофизов Х.А. Институциональные аспекты страхования инвестиционного риска в регионе / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№8. -С.33-39.

ОМИЛҲОИ РУШДИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ИНФРАСОХТОРИ САЙЁҲӢ

Табиати зебои кӯҳистон, олами наботот ва ҳайвоноти нодир, дарёҳо, кӯлҳо, пиряххо, чашмаҳои обҳои шифобахш имкон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сайёҳии табобатию солимгардонӣ, экологӣ, сайёҳати сайругаштӣ, кӯҳнавардӣ, шикор ва дигар намудҳои фаъоли сайёҳӣ рушд ёбанд. Тавассути ташаккули инфрасохтори муносиб ва роҳандозӣ намудани фаъолияти дурусти корхонаҳои инфрасохтори сайёҳӣ метавон ба сайёҳони дохилию хориҷӣ маҳсулот ва хизматрасониҳои сайёҳиро бо сифати баланд ва нархи дастрас пешниҳод карда, рақобатпазирии онҳоро баланд бардошт. Барои ин, пеш аз ҳама, манбаъҳои муносиб барои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузории сершумор дар инфрасохтори сайёҳӣ зарур аст. Дар мақолаи мазкур омилҳои рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ ба таҳқиқ фаро гирифта мешаванд. Қайд карда шудааст, ки дар мамлакат солҳои охир тадбирҳои зиёд барои дастгирии рушди соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он андешида мешаванд, имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ барои субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он фаъолияткунанда пешниҳод карда шудаанд. Албатта, имтиёзҳои андозию гумрукӣ ба рушди инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат мекунанд, вале онҳо ба масъалаҳои ҷалб ва истифодаи манбаъҳои маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дахолат намекунанд. Бинобар ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои рушди воқеии инфрасохтори сайёҳӣ тадбирҳое зарур мебошанд, ки ба дастгирии молиявии рушди иншооти инфрасохтори сайёҳӣ мусоидат кунанд. Тасдиқ карда шудааст, ки омили муҳимми рушди инфрасохтори сайёҳӣ, фаъолияти сармоягузорӣ бо роҳи татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва таъминоти молиявии онҳо ба хотири беҳгардонии шароити хизматрасонӣ ба сайёҳон ва таҷдиди пойгоҳи моддию техникии корхонаҳои соҳаи сайёҳӣ мебошад.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, иқтидори сайёҳӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ, маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ, имтиёзҳои андозию гумрукӣ, дастгирии бонкии фаъолияти сармоягузорӣ.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Прекрасная природа гор, редкая флора и фауна, реки, озера, ледники, источники целебной воды позволяют Республике Таджикистан развивать лечебно-оздоровительный, экологический, пеший туризм, альпинизм, охоту и другие активные виды туризма. Путем формирования соответствующей инфраструктуры и правильной организации работы предприятий туристической инфраструктуры можно предложить отечественным и зарубежным туристам туристические продукты и услуги высокого качества и по доступным ценам, повысить их конкурентоспособность. Для этого, прежде всего, необходимы адекватные источники для финансирования многочисленных инвестиционных проектов в туристической инфраструктуре. В данной статье исследуются

факторы развития финансирования инвестиционных проектов в туристической инфраструктуре. Отмечается, что за последние годы реализовано множество мер по поддержке развития туристической отрасли и ее инфраструктуры, предоставлены налоговые и таможенные льготы для хозяйствующих субъектов, функционирующих в сфере туризма, и ее инфраструктуры. Конечно, налоговые и таможенные льготы способствуют развитию туристической инфраструктуры, но не затрагивают вопросы привлечения и использования источников финансирования инвестиционных проектов. Поэтому в Республике Таджикистан для реального развития туристской инфраструктуры необходимы меры по содействию финансовой поддержке развития объектов туристической инфраструктуры. Подтверждено, что важным фактором развития туристской инфраструктуры является инвестиционная деятельность посредством реализации инвестиционных проектов и их финансовое обеспечение в целях улучшения условий обслуживания туристов и обновления материально-технической базы туристических предприятий.

Ключевые слова: туризм, туристический потенциал, туристическая инфраструктура, инвестиции в туристическую инфраструктуру, финансирование инвестиционных проектов, налоговые и таможенные льготы, банковская поддержка инвестиционной деятельности.

DEVELOPMENT FACTORS OF FINANCING INVESTMENT PROJECTS IN TOURIST INFRASTRUCTURE

The beautiful nature of the mountains, rare flora and fauna, rivers, lakes, glaciers, sources of healing water allow the Republic of Tajikistan to develop medical and health, environmental, hiking, mountaineering, hunting and other active types of tourism. By creating the appropriate infrastructure and proper organization of the work of tourism infrastructure enterprises, it is possible to offer domestic and foreign tourists tourist products and services of high quality and at affordable prices, and increase their competitiveness. For this, first of all, adequate sources are needed to finance numerous investment projects in tourism infrastructure. This article examines factors in the development of financing investment projects in tourism infrastructure. It is noted that in recent years, many measures have been implemented to support the development of the tourism industry and its infrastructure, tax and customs benefits have been provided for business entities operating in the field of tourism and its infrastructure. Of course, tax and customs benefits contribute to the development of tourism infrastructure, but do not address the issues of attracting and using sources of financing for investment projects. Therefore, in the Republic of Tajikistan, for the real development of tourism infrastructure, measures are needed to promote financial support for the development of tourism infrastructure. It has been confirmed that an important factor in the development of tourism infrastructure is investment activity through the implementation of investment projects and their financial support in order to improve the conditions of service for tourists and update the material and technical base of tourism enterprises.

Keywords: tourism, tourism potential, tourism infrastructure, investments in tourism infrastructure, financing of investment projects, tax and customs benefits, banking support for investment activities.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аҳмади Зоҳидҷон*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи молия ва суғурта. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **ahmadizohir@mail.ru**. Телефон: (**+992) 553-05-05-57**

Сведения об авторе: ***Ахмад Зохиджон*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры финансов и страхования. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **ahmadizohir@mail.ru.** Телефон: (**+992) 553-05-05-57**

Information about the author: ***Ahmad Zohidjon*** - Tajik National University, Ph.D student of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 17. E-mail: **ahmadizohir@mail.ru.** Phone: (**+992) 553-05-05-57**

ТДУ: 336.2(575.3)

ТАДБИРҲОИ ВУСЪАТ БАХШИДАНИ РУШДИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Исхаков Д.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Зарурати рушди рақамикунонӣ, бешубҳа, яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа ҳам барои давлат, ҳам барои ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Дар бораи муҳиммияти рақамикунонии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт, дар Паёмҳои солҳои охир, аз тарафи Роҳбари давлат махсус таъкид гардидааст. Дар Паёми соли 2023, аз ҷумла омадааст: «...Вазорати молия вазифадор карда мешавад, ки якҷо бо сохтору мақомоти дахлдор ҷиҳати таъмин намудани нишондиҳандаҳои қисми даромади буҷети давлатӣ, самаранокии хароҷоти он ва фарогирии пурраи сарчашмаҳои имконпазири даромади буҷет раванди рақамикунонии молияву андозро густариш бахшида, дар мӯҳлатҳои наздиктарин низоми мукаммали муносибатҳои молияи рақамиро роҳандозӣ намояд» [16]. Ҳамчунин, поёнтар қайд гаштааст: «....бояд ба масъалаҳои аз такмили ихтисос ва бозомӯзӣ гузаронидани омӯзгорон, рушди таҳсилоти иловагӣ, тақвияти мақоми омӯзгор дар ҷомеа, ҷалби бештари хонандагону омӯзгорон ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, рақамикунонии соҳаи маориф, омода кардани омӯзгорон ва таҷдиди назар кардани стандартҳои касбӣ барои омӯзгорон, нозирон ва такмили муносибати босалоҳият ба таълим эътибори аввалиндараҷа зоҳир гардад» [16].

Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ»-и соли 2021 қайд шудааст, ки «....ҷиҳати рақамикунонии бомароми иқтисоди миллӣ ва ташаккул додани заминаи технологии он ба ислоҳоти соҳаи алоқа тақвият бахшида, гузариши тадриҷӣ ба иқтисоди рақамӣ ва амалиётҳои рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳо таъмин карда шавад» ва дар идома омадааст, ки «....ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ кардани рақамикунонӣ дар соҳа чораҳои судманд андешад» [15].

Таваҷҷуҳи баланди Призеденти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки масъалаи рақамикунонии тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва дар ин замима, гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ, масъалаи стратегӣ ба шумор меравад. Ба ғайр аз ин, дар ҷумҳурӣ дар давоми солҳои охир як қатор ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки ба рушди равандҳои рақамикунонӣ таъсир мерасонанд, қабул гардиданд [17$; 13; 11; 20; 18; 8; 7; 14; 6].

Низоми бонкӣ яке аз аввалинҳо шуда, дар амал ба рақамикунӣ шурӯъ намуд ва ин раванд идома доранд. Ба камбудиҳои ҷойдошта нигоҳ накарда, ташкилотҳои қарзӣ рӯз то рӯз намуд ва шумораи амалиётҳои рақамии бонкиро зиёд карда истодаанд. Аммо, бояд қайд намуд, ки рақамикунонии иқтисодиёт танҳо ба низоми бонкӣ вобаста нест, бояд ҳама соҳаҳо дар ин раванд фаъол бошанд, ки дар аксарият ҳолатҳо аз давлат вобастагии калон дорад. Қайд кардан бамаврид аст, ки бе дастгирӣ ва иштироки фаъоли давлат ва мақомотҳои он расидан ба ҳадафи гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ғайриимкон аст.

Дар идома аз тарафи мо тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ оварда шудаанд.

Пешниҳодҳо барои такмили дастгирии давлатӣ:

Мукаммалгардонии базаи меъёрию ҳуқуқии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ. Ба рушди замимаи меъёрию ҳуқуқӣ рушди минъбаъдаи амалиётҳои рақамии бонкӣ вобастагии калон дорад. Гуфтан бамаврид аст, ки талаботҳои минималӣ барои амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст. Аммо барои рушди босуръат замимаи боқуввати меъёрию ҳуқуқӣ лозим аст. Қонунгузории амалкунанда дар соҳаи бонкдорӣ ва дар умум, аксаран ба бонкдории анъанавӣ (бо дарназардошти бонкдории исломӣ) мутобиқ буда, амалиётҳои рақамии бонкӣ дар он

қисман ҷойгир шудааст. Ҳолатҳое ҷой доранд, ки ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ принсипҳои умумиро ба танзим дароварда ҷиҳати амалисозии равандҳо аз мадди назар берун мондаанд. Аз ин хотир, қонунгузории ҷорӣ бояд бо назардошти равандҳои рақамикунонии низоми бонкӣ таҷдиди назар карда шавад. Пеш аз ҳама, ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» [12] тағйиру иловаҳо ворид карда шаванд, аз ҷумла мафҳумҳои зерин бо шарҳ ва татбиқи амалии онҳо ҳамроҳ карда шаванд: «бонкӣ рақамӣ», «амалиётҳои рақамии бонкӣ», «необонк», «пулҳои рақамӣ», «сомонии рақамӣ».

Номукаммалӣ ва дар баъзе ҳолатҳо набудани қонунгузорӣ, ки рушди технологияҳо ва амалиётҳои рақамиро ба танзим медарорад, ба тез ва сари вақт коркард ва ворид намудани ин хизматрасониҳо монеаи калон мебошад. Бо базаи меъёрию ҳуқуқии мукаммал иҷро намудани вазифаи назоратии Бонки миллии Тоҷикистон мушкил мегардад. Ба андешаи мо, бояд Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дороиҳои рақамии молиявӣ», ки мақсади асосиаш ин – танзими дороиҳои рақамии молиявӣ, пайдоиш, истифодабарӣ ва намуди баҳисобгирии он мебошад, қабул гардад.

Дигар намудҳои ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқие, ки бояд таҳия ва қабул гарданд, инҳоянд:

- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкдории кушода (Open banking)», ки муносибатҳои байни мизоҷ ва тарафҳои сеюм оид ба дастрасии маълумотҳои бонкӣ ва пардохтии мизоҷ аз тарафи пешниҳодкунандагони хизматрасониҳо ва инчунин, амалӣ намудани амалиётҳои бонкӣ бо супориши мизоҷро муқаррар менамояд. Ҳалли ин масъала ба ширкатҳои молиявӣ-технологӣ, ташкилотҳои қарзӣ ва мизоҷон, барои амалӣ намудани амалиётҳои рақамӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад.
- Қоидаҳои танзими API кушода – API (application programming interfaces – англ.) ё барномаҳои интерфейсии кушода, ки барои ҳамгироии байни ташкилотҳои қарзӣ ва ширкатҳои барномасоз ёрӣ мерасонад. API воситаест барои додугирифти бехатари иттилоот байни ташкилотҳои қарзӣ ва дигар иштирокчиён-таъминкунандагони барномаҳои иттилоотӣ.
- Танзими зеҳни сунъӣ дар ташкилотҳои қарзӣ. Зеҳни сунъӣ – низом ё таҷҳизоти компютерие, ки қодир аст қобилияти зеҳнӣ ва таҳлилии инсонро барои иҷрои вазифаҳои муайян такрор намояд. Рушди соҳаи технологияҳои зеҳни сунъӣ ва истифодаи амалии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз такмилдиҳии низоми ҳуқуқӣ ва дар ин замина таъсиси инфрасохтори соҳавӣ, бахусус паркҳои технологӣ ва марказҳои инноватсионӣ сарчашма мегирад. Танзим ва назорати ин соҳа дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор ба роҳ монда шудааст [18]. Бояд қайд намоем, ки ташкилотҳои қарзӣ барномаҳо ва амалиётҳои рақамии бонкиеро, ки дар асоси зеҳни сунъӣ сохта шудаанд, истифода мебаранд, аммо қонунгузории дахлдор то ҳол таҳия ва тасдиқ нашудааст.

Ҳамин тариқ, дастгирии давлатии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, дар қисмати мукаммалгардонии базаи меъёрию ҳуқуқӣ бояд самтҳои зеринро дар бар гирад:

- коркарди базаи меъёрию ҳуқуқии танзими хизматрасонии рақамии инноватсионии бонкӣ;

- мукаммалгардонии қонунгузории амалкунанда дар қисмати андозбандӣ бо мақсади ҳавасмандкунии иштирокчиёни бозор барои васеъ ва зиёд намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ.

Беҳтар намудани инфрасохтори зарурӣ барои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ. Пеш аз ҳама, сухан дар бораи инфрасохтори фундаменталӣ – рушди интернет меравад. Бояд гуфт, ки рушди ин нишондиҳанда яке аз пастарин дар Осиё Марказӣ мебошад. Тибқи таҳдқиқоти [9] Созмони Милали Мутаҳид дар соли 2022 Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи индекси инфрасохтори телекоммуникатсионӣ байни 5 давлат ҷойи 4-умро ишғол намуд (ниг. ба ҷадвали 1).

Натиҷаҳои ҷадвали 1, аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳамагӣ қариб 22% аҳолӣ ба шабакаи интернет дастрасӣ доранд. Дар муқоиса бо Ҷумҳурии Қазоқистон қариб 4 маротиба, бо Ҷумҳурии Қирғизистон зиёда аз 2 маротиба ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон зиёда аз 3 маротиба

нишондиҳандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пастар мебошад. Ҳамзамон, дигар бандҳои ҷадвали мазкур дар ҷойи паст қарор доштани нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро нишон медиҳанд.

Ҷадвали 1. Индекси инфрасохтори телекоммуникатсионӣ
Table 1. Telecommunications Infrastructure Index

	Шумораи муштариёни алоқаи мобилӣ ба ҳар 100 нафар аҳолӣ	Истифодабаран-дагони интернет, %	Шумораи муштариёни дорои интернети хатти васеи симин (собит) ба ҳар 100 нафар аҳолӣ	Шумораи муштариёни фаъоли дорои интернети хатти васеи мобилӣ ба ҳар 100 нафар аҳолӣ
Тоҷикистон	**120**	**21,96**	**0,06**	**24,86**
Қазоқистон	120	85,94	13,96	94,9
Қирғизистон	120	51,0	4,43	119,33
Туркманистон	120	21,25	0,17	14,61
Ӯзбекистон	99,75	71,1	14,4	93,71

Сарчаша: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, дар асоси: [9,с.236-243].

Дар чунин ҳолат, ҳангоме ки қисми зиёди аҳолӣ аз шабакаи интернет берунанд, оид ба рушди босуръати хизматрсониҳои рақамии бонкӣ сухан рондан ниҳоят мушкил аст. Давлат бояд оид ба беҳтар намудани дастрасӣ ба интернет, инчунин нарх ва сифати он чораҷӯйӣ намояд. Бе ҳалли ин мушкилот ба дараҷаи сифатан баланд бардоштани сатҳи рақамикунонии иқтисодиёт дар умум ва хоссатан низоми бонкӣ ғайриимкон аст.

Пешниҳодҳои мо дар самти мавриди назар инҳоянд: якум, аз нав дида баромадани сиёсати андозбандӣ нисбати таъминкунандагони интернет. Баланд будани меъёрҳои андозбандӣ ба гаронӣ ва паст шудани суръати интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонид. Пешниҳод менамоем, ки меъёри андози аксизӣ барои хизматрсониҳои ширкатҳои мобилӣ ва интренет-провайдерҳо аз 7%-и амалкунанда ба меъёри соли 2014, яъне ба 5% баргардонида шавад. Ба ғайр аз андози аксизӣ, боз андозҳои дигар, аз қабили андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз даромад ва дигар намуди андозҳое, ки тибқи қонунгузории амалкунада муайян шудаанд, бояд таҷдиди назар карда шаванд.

Дуюм, бояд монополияи интернет аз байн бурда шавад. Бояд гуфт, ки то соли 2018 рақобат дар бозори хизматрасонии интернет вуҷуд дошт ва чун натиҷа нархи он пасттар ва сифаташ беҳтар буд. Баъди соли 2018, ки Маркази ягонаи коммутаторӣ дар назди интрент-провайдери миллии «Тоҷиктелеком» таъсис ёфт, рақобат дар ин бозор аз байн рафт, чунки тибқи талаботҳои нав ҳамаи интрет-провайдерҳои боқимонда ва ширкатҳои мобилӣ бояд интернетро маҳз аз ин Марказ харидорӣ намоянд. Пешниҳоди мо оид ба беҳтар намудани ҳолати кунунӣ – ин баргардонидани рақобат дар бозори хариду фурӯши интернет, озодӣ дар масъалаи интихоби таъминкунандаҳо (фурӯшандаҳо) -и интернет аз хориҷи кишвар мебошад. Мо боварӣ дорем, ки ҳангоми пурра ва озод кор кардани қонунҳои бозорӣ мушкилотҳои номбурда аз байн мераванд.

Дигар нишондиҳандаи рушди технологияҳои рақамӣ, ин индекси иштироки электронӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми ҳисоби ин индекс ниҳоят паст мебошанд (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Индекси иштироки электронӣ
Table 2. E-participation index

	Ҷой	Хабардорнамоии электронӣ	Машварати электронӣ	Қабули қарор тариқи электронӣ
Тоҷикистон	**135**	**0,3818**	**0**	**0,05**
Қазоқистон	15	0,9273	0,9286	0,3
Қирғизистон	79	0,6182	0,6429	0,05
Туркманистон	180	0,1636	0	0
Ӯзбекистон	55	0,7636	0,5	0,25

Боз як нишондиҳандаи муҳим, ки сатҳи рақамикунонии давлатро нишон медиҳад, ин Индекси (рейтинги) рушди ҳукумати электронӣ мебошад. Рейтинги ҳукумати электронии СММ (e-Government Development Index, EGDI)* яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди ҷомеаи иттилоотӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон ба шумор меравад. Он андозаи ба амалисозӣ ва истифодабарии хизмтарсониҳои ҳукумати электронӣ тайёр будани мамлакатро нишон медиҳад. Индекси мазкур аз тарафи Департаменти рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии СММ (United Nations Department of Economic and Social Affairs, UN DESA) як маротиба дар ду сол ҳисоб карда мешавад [1,с.7].

Тибқи ин нишондиҳанда Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойи 129-умро байни 193 мамлакат ишғол менамояд. Байни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ низ нишондиҳандаҳои кишвари мо, яке аз пасттаринҳо мебошад (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Индекси рушди ҳукумати электронӣ (соли 2022)
Chart 1. E-Government Development Index (2022)

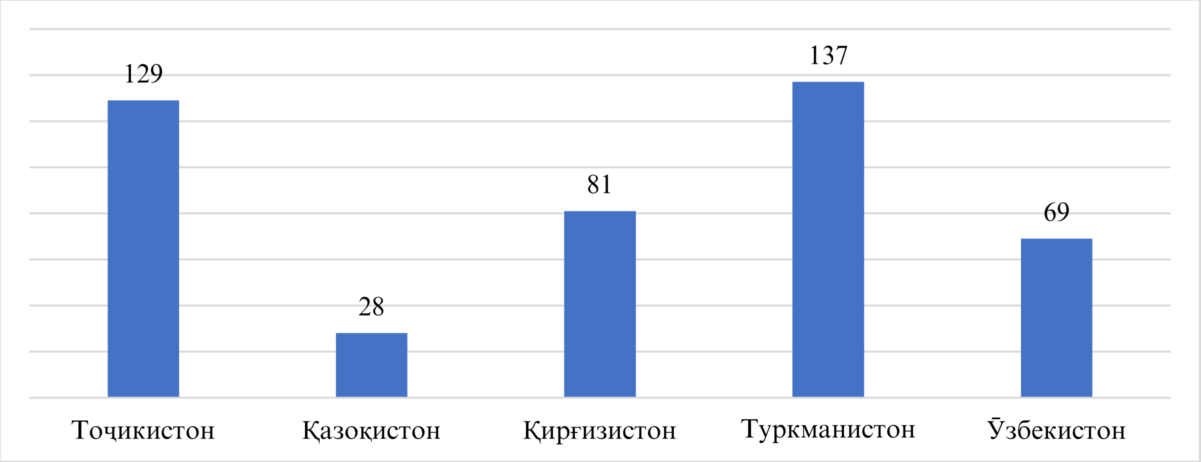

Сарчаша: Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, дар асоси: [8,с.250-254].

Барои беҳтар намудани индекси рушди ҳукумати электронии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ташкили ҳукумати электронӣ ҳамчун фазои ягонаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, ки дар он низоми коркард ва пешниҳоди тамоми амалиётҳои давлатӣ тариқи технологияҳои рақамӣ ба аҳолӣ ва субъектони хоҷагидорӣ фаъолият менамояд.
2. Ташаккули инфрасохтори махсуси ҳамгироии электронӣ байни ҳамаи ташкилот, идора ва мақомотҳои давлатӣ.
3. Коркард ва пешниҳоди низоми содакардашудаи хизматрасонӣ ба аҳолӣ дар ҳолатҳои махсус ҳангоми ғайриимкон будани дастрасӣ ба хизматрасонӣ тариқи онлайн.
4. Гузоштани заминаи устувори базаи ҳуқуқию меъёрии ташаккул ва рушди амалиётҳои электронӣ аз тарафи мақомотҳои давлатӣ.
5. Таъмин намудани инфрасохтори техникӣ (компютерҳо, серверҳо ва барномаҳои махсус) -и ҳамаи мақомотҳои давлатии барномаи ҳукумати электронӣ.

---

* Нишондиҳандаи EDGI, аз рӯйи методикаи СММ ҳисоб карда мешавад, ва аз 3 субиндекс иборат аст: - субиндекси рушди онлайн-хизматрасониҳои давлатӣ (Online Service Index, OSI), ки дар худ нишондиҳандаҳое, ки дар бораи ҳаҷм ва сифати пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ва инчунин, сатҳи пешниҳоди техникии онҳоро дар бар мегирад; - субиндекси инфрасохтори телекоммуникатсионӣ (Telecommunication Infrastructure Index, TII), ки аз рӯйи таъминнокии аҳолӣ бо алоқаи телефонӣ ва дастрасӣ ба интернет баҳо дода мешавад; - субиндекси неруи инсонӣ (Human Capital Component, HCI), ки саводнокӣ, дастрасӣ ва давомнокии таҳсилотро дар мамлакат баҳогузорӣ менамояд. Ҳар як субиндекс дар асоси нишондиҳандаҳои меъёршуда, ки ба таркиби он дохил мешаванд, ташаккул меёбад. Низомномаи меъёркунӣ чунин тартиб дода шудааст, ки нишондиҳандаи максималии субиндекс, яъне индекси интегралӣ ба – 1 баробар бошад ва минималӣ ба – 0. Бо назардошти он, ки субиндексҳо вазни якхела доранд, индекси интегралии EGDI ҳамчун миёнавазни арифметикии ҳар се субиндексҳо: EGDI = (OSI + TII + HCI) / 3 ҳисоб карда мешавад.

6. Коркард ва ба низом даровардани қоидаҳои коркард ва пешниҳоди амалиётҳои давлатӣ ба истифобарандагон. Муайян намудани талаботҳои идентификатсия истифодабарангони барнома ва хизматрасониҳо.

7. Ташкили омӯзишҳои махсус ба кормандони мақомотҳои давлатӣ оид ба кор ва истифодабарии барнома.

8. Таъмини бехатарии иттилоотии нигоҳубин ва истифодабарии маълумотҳо. Истифодабарии барномаҳо ва технологияҳои махсус барои таъмини бехатарии иттилоотии маълумот.

9. Ба аҳолӣ омӯзонидани истифодабарӣ аз амалиётҳои ҳукумати электронӣ.

Бо мутахассисони соҳаи IT таъмин намудани низоми бонкӣ. Бояд гуфт, ки рақамикунонӣ дар низоми бонкӣ ва дигар соҳаҳо бе мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла, барномасозон, муҳандисони омӯзиши мошинӣ ва дигар мутахассисони соҳа ғайриимкон аст. Онҳо низ бо навиштани барномаҳои махсус барои амалиётҳои рақамии бонкӣ заруранд.

Бо рушди рақамикунонии ҷомеа ниёз ба коргароне пайдо мешавад, ки дорои малакаҳои хуби рақамӣ ва салоҳиятҳои баланди касбӣ баланданд [10,с.262].

Рақамикунонӣ раванди объективии тағйирёбии муосири тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла муносибатҳои меҳнатӣ мебошад. Иқтисодиёти рақамӣ шаклҳои нави шуғл ва намудҳои фаъолияти меҳнатиро ташаккул медиҳад, хусусияти инноватсионии муносибатҳои меҳнатиро ба вуҷуд меорад, мундариҷа ва сохтори тайёр кардани кадрҳоро тағйир медиҳад. Ҳама унсурҳои ташкили меҳнат – аз тақсимот ва ҳамкорӣ то интихоб, омодагӣ ва такмили ихтисоси кадрҳо – тағйироти сифатиро аз сар мегузаронанд. Маҷмуи ин равандҳо ба зарурати аз нав дида баромадани равандҳои ташкили омодасозии кадрҳо барои иқтисоди рақамӣ оварда мерасонад [2,с.4].

Ҳамин тариқ, сиёсати давлат дар масъалаҳои таъмини иқтисодиёт бо мутахассисони соҳаи IT, бояд дар ду самти асосӣ равона карда шавад:

- Тайёр намудани кадрҳои баландихтисос дар дохили ҷумҳурӣ – дар ин самт бояд муносибат ба тайёр намудани кадрҳо куллан иваз карда шавад. Имрӯз мактабҳои олӣ мутахассисони технологияҳои иттилоотӣ тайёр мекунанд, аммо сифати онҳо талаботи бозорро қонеъ гардонида наметавонад. Барномаҳои таълимӣ бе назардошти талаботҳои корфармоҳо тартиб дода шуда, омӯзиш бо усулҳои пештара гузаронида мешавад. Ҳамзамон, сатҳи дониши муаллимон низ бояд ба сатҳи сифатан баландтар бурда шавад.
- Ҷалби мутахассисон аз хориҷи кишвар барои фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – барои ин ташкил намудани муҳити мусоид барои фаъолияти IT ширкатҳо зарур аст.

Муҳити мусоид барои IT ширкатҳо. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳити махсус барои ҷалби мутахассисони соҳаи IT аз хориҷи кишвар барои кору фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вуҷуд надорад. Дар шароити мавҷуда ҷалби онҳо ба ҷумҳурии мо дар он шумора ва сифати лозима ғайриимкон аст.

Барои мисол, дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон IT-Парк ташкил шудааст, ки он минтақаи махсуси иқтисодӣ ба шумор меравад ва ба IT ширкатҳо як қатор имтиёзҳои назаррас, аз қабили андоз аз даромади шахсони воқеӣ – 7,5%, ки ин андоз берун аз ин минтақа баробари 12% мебошад, пешниҳод месозад. Ҳамзамон, меъёри пасти андоз аз дивидентҳо ва озод будан аз андози корпоративӣ, пардохтҳои иҷтимоӣ ва боҷ ҳангоми воридоти маҳсулот барои эҳтиёҷоти худӣ. Ба ғайр аз ин, имконияти ба даст овардани IT-Visa вуҷуд дорад, ки он ба муддати то 3 сол пешниҳод карда мешавад.

Чунин минтақаҳои махсус дар Қазоқистон, Қирғизистон ва дигар мамлакатҳои дуру наздик таъсис шудаанд, ки барои ҳалли мушкилоти норасоии кадрҳо дар соҳаи IT мусоидат мекунанд.

Баландбардории сатҳи саводнокии молиявӣ ва васеъ истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ байни аҳолӣ зимни шартҳои зерин амалишавандаанд:

- фоиданок будани амалиётҳои рақамии бонкӣ барои аҳолӣ. Ин намуди хизматрасониҳо, чун қоида, ба сарфаи вақт ва маблағҳои пулии аҳолӣ мусоидат менамояд;

- зиёд намудани маълумотнокии аҳолӣ дар хусуси бехатарии амалиётҳои рақамии бонкӣ, инчунин оид ба дастрасӣ ва қулай будани онҳо;
- гузаронидани корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба аҳаммияти стратегӣ доштани амалиётҳои рақамии бонкӣ барои рушди иқтисодиёти миллӣ;
- ҷалби воситаҳои ахбори омма барои паҳн намудани иттилооти дастрас ва фаҳмо оид ба бартариҳои амалиётҳои рақамии бонкӣ. Тайёр намудани барномаҳои махсус бо ҷалби мутахассисон, гузаронидани озмоиш ва ғайра барои ҷалби таваҷҷуҳи аҳолӣ ба зарурати истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ;
- ташкили конкурсҳои «Мақолаи беҳтарин» байни журналистон доир ба мавзуи баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ нисбати амалиётҳои рақамии бонкӣ, истифодабарии дуруст ва бартариҳои онҳо;
- дастгирӣ ва ҷалби ташкилотҳои қарзӣ барои ташкил ва гузаронидани тренингҳо ва корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба амалиётҳои рақамии бонкӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолӣ;
- коркард ва паҳннамоии маҳсулотҳои таблиғотӣ дар мавзуи амалиётҳои рақамии бонкӣ байни аҳолӣ;
- ташкили озмун аз тарафи Бонки милии Тоҷикистон байни ташкилотҳои қарзӣ бахшида ба фаъолияти онҳо дар баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявӣ ва сатҳи саводнокии рақамии аҳолӣ.

Роҳҳои таъмини бехатарии амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ инҳоянд:

- пурзӯр намудани назорати давлатӣ ба масъалаҳои таъмини бехатарӣ ва риояи талаботҳо оид ба коҳиш додани хафвҳои мизоҷон ҳангоми амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ;
- вусъат додани чорабиниҳо оид ба рух надодани дуздии маълумотҳои мизоҷон аз тарафи хакерон;
- гузаронидани корҳои таблиғотӣ ва омӯзишӣ нисбат ба бехатар истифода бурдани хизматрсониҳои рақамии бонкӣ;
- таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолгарони амалиётҳои рақамии бонкӣ аз тарафи давлат.

Ғайр аз роҳҳои зикршуда, ба шумораи мушкилоти рақамикунонии бахши бонкӣ, хавфҳои амнияти иттилоотӣ шомиланд. Масалан, онлайн-бонкдорӣ хеле осебпазир аст, агар онро аз нуқтаи назари бехатар анҷом додани амалиётҳо ва ҳифзи маълумоти гуногуни шахсӣ дида бароем [4,с.35]. Гузашта аз ин, афзудани шумораи ҳамлаҳои DDoS ҳангоми рушди шабакаи интернет мушоҳида мешавад. Вазъияти мазкурро метавон тариқи татбиқи зеҳни сунъӣ тағйир дод, зеро ин имкон намедиҳад, то амалҳои ҳамлагарон ба нокомиҳои гуногуни ҷиддӣ, талафот дар бахши бонкӣ ва соҳаҳои фаъолияти ҳаётии аҳолӣ боис шаванд [19,с.67].

Дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ дар самти амалиётҳои рақамии бонкӣ. Тавре маълум аст, амалиётҳои рақамии бонкӣ, ин на танҳо анҷомдиҳии амалиётҳои бо маҳсулоту амалиётҳои бонкӣ алоқаманд мебошанд. Ҳамзамон, фаъолиятҳои берун аз низоми бонкӣ, алалхусус соҳибкорӣ бо амалиётҳои рақамии бонкӣ зич алоқаманд мебошанд. Дар бораи дастгирии давлатии ташкилотҳои қарзӣ мо дар боло гуфта гузаштем, дар идомаи мавзуъ мехостем оид ба дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, ки бо амалисозии амалиётҳои рақамии бонкӣ алоқаманд мебошанд, пешниҳодҳои худро иброз намоем.

1. Дастгирии давлатии соҳибкорон ҷиҳати қабули пардохтҳои ғайринақдӣ тавассути кортҳои бонкӣ, QR, ҳамёнҳои электронӣ ва ғайра – дастгирии андозӣ. Бояд чунин шароит ташкил карда шавад, ки қабули пардохтҳои ғайринақдӣ барои субъектҳои соҳибкорӣ нисбати қабули пардохтҳои нақдӣ ба маротиб фоидаовар бошад.
2. Дастгирии давлатии ташкилотҳои қарзие, ки барои зиёд намудани ҳаҷми амалиётҳои рақамии бонкӣ аз ҳисоби худ ба мизоҷ ҳамчун бонус, маблағ сарф мекунанд.

Пешниҳод менамоем, ки чунин хароҷотҳо ҳангоми андозбандӣ ҳамчун «тарҳи андозӣ» эътироф шаванд.

3. Пешниҳоди субсидияҳо ба субъектони соҳибкорӣ барои барпо намудани инфрасохтори қабули амалиётҳои рақамии бонкӣ.

4. Дастгирии соҳибкорӣ дар фазои электронӣ – интернет-мағозаҳо, маркет-плейсҳо ва ғайра.

Лоиҳаҳое, ки дарояндаи наздик, бояд амалӣ шаванд инҳоянд:

1. Лоиҳаи «Сомонии рақамӣ» – яке аз лоиҳаҳои стратегӣ ба шумор рафта, амалӣ намудани он ниҳоят муҳим мебошад. Пеш аз ҳама, бояд қайд намоем, ки сомонии рақамӣ намуди нави пули миллӣ ба ҳисоб меравад, яъне ба ғайр аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ, сомонии рақамӣ илова мешавад. Амалӣ намудани ин лоиҳа бояд ба зиммаи Бонки милии Тоҷикистон гузошта шуда, амалиётҳо бо сомонии рақамӣ тавассути платформаи махсуси Бонки миллии Тоҷикистон ба анҷом расанд. Сомонии рақамӣ аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ ягон фарқият надошта, бояд дорои имкониятҳои васеъ гардад, аз ҷумла:

- Дастрасӣ ба суратҳисоби рақамии худ тавассути дилхоҳ барномаи мобилии ташкилоти қарзие, ки ба ӯ дар он ҷо хизмат расонда мешавад. Яъне, ин маънои онро дорад, ки ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ ба платформаи махсуси БМТ пайваст шуда, дар фазои рақамии ягона фаъолият мекунанд.
- Имконияти анҷом додани амалиётҳо дар ҳолати дастрас набудани интернет (технологияи USSD-фармон).
- Сатҳи баланди бехатарӣ ва имкониятҳои васеи зиёд намудани амалиётҳои нави рақамӣ.
- Паст кардани хароҷоти давлат барои чопи пулҳои қоғазӣ.

Ҳамчун пешниҳод рамзи сомонии рақамиро коркард намудем (ниг. ба расми 2).

Расми 2. Рамзҳои пулҳои рақамии баъзе давлатҳои ИДМ*ва лоиҳаи рамзи сомонии рақамӣ
Chart 2. Symbols of digital currencies of some CIS countries* and the draft symbol of the digital somoni

Ҷумҳурии Қазоқистон	Федератсияи Россия	Ҷумҳурии Қирғизистон	Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тенгии рақамӣ	**Рубли рақамӣ**	**Соми рақамӣ**	**Сомонии рақамӣ**

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф дар асоси маводҳои интернетӣ ҳамчун пешниҳод, тартиб дода шудааст.

2. Коркарди қоидаҳои танзими бозори «криптоасъор» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Пеш аз ҳама, бояд ёдрас намоем, ки «Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон зимни нишасти матбуотӣ эълон кардааст, то ҳол танзимгар омода нест, ки амалиёти бонкиро бо асъори рақамӣ ё криптоасъор танзим кунад» [3]. Аммо набояд инкор намуд, ки чунин воситаи пулии рақамӣ рушд ёфта истодааст ва баъзе давлатҳои пешрафта дунё [12], ба монанди Британияи Кабир, ИМА, Канада, Япония, Австралия ва ИА, онро расман эътироф намуда, ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо истифода мебаранд. Ҳамзамон, бояд гуфт, ки дар бисёр мамлакатҳо криптоасъор расман эътироф нашудааст. Аз ин хотир, БМТ бояд дар ин самт таҳқиқотҳо гузаронида, дар лоиҳаи шарикӣ бо мамлкакатҳое, ки аллакай таҷриба доранд, иштирок намояд.

Ҳамин тариқ, мақсад аз тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, ки аз тарафи мо оварда шудаанд, ин вусъатдиҳии раванди рушди низоми бонкии ватанист, то ки сатҳ ва сифати амалиётҳои рақамӣ боло рафта, ташкилотҳои қарзӣ аз нигоҳи технологӣ пешрафта гарданд.

Аксарияти пешниҳодҳо ба дастгирии давлатӣ алоқаманд буда, бори дигар нақши калидии давлатро дар рушди амалиётҳои рақамӣ исбот намуд.

Қайд гардидааст, ки маҳз ҳамгироӣ ва ҳамкории зичи мақомотҳои давлатӣ ва ташкилотҳои қарзӣ шарти асосии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ ва рушди низоми бонкӣ мебошанд.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Ҳикматов У.С.

АДАБИЁТ

1. Азоева О.В. Индекс развития электронного правительства (EGDI) и его связь с уровнем экономического развития в странах ЕАЭС / О.В. Азоева, К.К. Нурашева, Г.А. Шим // Вестник университета. - 2022. -№4. -С.5-12.
2. Анисимова Н.Ю. Организация подготовки кадров в цифровой экономике: методология трансформации и реализация: диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / Н.Ю. Анисимова. - Симферополь, 2023. -167 с.
3. Бонки миллӣ омода нест амалиёти бонкиро бо асъори рақамӣ ё криптоасъор танзим кунад (03.02.2022). [Электронный ресурс]. URL: https://sputnik.tj/ 20220203 /bonki-milli-amaliyoti-bonki-asori-raqami-kriptoasor-tanzim-1045446665.html (дата обращения: 02.03.2024).
4. Васильева И.А. Актуальные тенденции развития систем Интернет-банкинга / И.А. Васильева // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. XLVI междунар. науч.-практ. конф. - Новосибирск: СибАК, 2015. -№2(46). -С.32-37.
5. Закон Республики Таджикистан «О банковской деятельности». №524, от 19.05.2009.
6. Закон Республики Таджикистан «О платёжных услугах и платёжной системе». №1397, от 24.02.2017.
7. Инструкция №201. «О дистанционных банковских услугах». №235, аз 26.09.2013.
8. Инструкция №257 "О надлежащей проверке клиента". №85, от 02.08.2023.
9. Исследование ООН: Электронное правительство 2022 Будущее цифрового правительства. -Нью-Йорк, 2022. - 311 с.
10. Кауфман Н.Ю. Трансформация управления знаниями в условиях развития цифровой экономики / Н.Ю. Кауфман // Креативная экономика. - 2018. -Т. 12. -№3. -С.261-270.
11. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан. №642, аз 30.12.2019. -С.33.
12. Легализация биткоина: список стран, где разрешена криптовалюта. [Электронный ресурс]. URL: https://cryptocloud.plus/blog/strany-razreshivshie-bitkoin (дата обращения: 02.03.2024).
13. Национальная стратегия финансовой инклюзивности Республики Таджикистан на 2022-2026 годы. №314, от 01.07.2022. -72 с.
14. Порядок привлечения банковских платежных агентов и осуществления контроля за соблюдением условий их привлечения. №51, от 12.04.2018.
15. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 28.12.2023. [Электронный ресурс]. URL: http://president.tj/ru/node/32195 (дата обращения: 22.02.2024).
16. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 21.12.2021. [Электронный ресурс]. URL: http://president.tj/ru/node /27418 (дата обращения: 22.02.2024).
17. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021–2025 годы. №460, от 26.10.2021. -309 с.
18. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года. №483, от 30.09.2022. -64 с.
19. Сурова Е.Ю. Перспективы развития цифровых технологий в сфере банковских услуг: социально-экономические проблемы развития нового общества / Е.Ю. Сурова, А.С. Ветров. - 2020. -№4(31). -С.68-77.
20. Указ Президента Республики Таджикистан "О мерах по расширению безналичных расчётов". №586, аз 22.06.2023.

ТАДБИРҲОИ ВУСЪАТ БАХШИДАНИ РУШДИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Дар мақола масъалаҳои марбут ба амалиётҳоиҳои рақамии бонкӣ аз нуқтаи назари беҳтар намудани шароит ва истифодаи имкониятҳои мавҷуда баҳри вусъат додани рушди он баррасӣ карда мешаванд. Муайян карда шуд, ки номукаммалӣ ва дар баъзе ҳолатҳо набудани қонунгузорӣ, ки рушди технологияҳо ва амалиётҳои рақамиро ба танзим медарорад, ба тез ва сари вақт коркард ва ворид намудани ин хизматрасониҳо монеаи калон мебошад. Дар асоси таҳлили гузаронида шуда имконияти пешниҳоди амалҳои мушахас оид ба мукаммалгардонии базаи меъёрию ҳуқуқии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, ба вуҷуд омад. Инчунин, пешниҳодҳо баҳри беҳтар намудани инфрасохтори зарурӣ барои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ; зарурати бо мутахассисони соҳаи IT таъмин намудани низоми бонкӣ; баландбардории сатҳи саводнокии молиявӣ бо мақсади васеъ истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ; роҳҳои таъмини бехатарии амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ ва дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ дар самти амалиётҳои рақамии бонкӣ оварда шудаанд. Зарурати ба муомилот баровардани «сомонии рақамӣ» –

намуди нави пули миллӣ, ки аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ ягон фарқият надоранд аммо дорои имкониятҳои васеъ мебошанд, аз қабили: дастрасӣ ба суратҳисоби рақамии худ тавассути дилхоҳ барномаи мобилии ташкилоти қарзие, ки ба ӯ дар он ҷо хизмат расонида мешавад; имконияти анҷом додани амалиётҳо дар ҳолати дастрас набудани интернет (технологияи USSD-фармон); сатҳи баланди бехатарӣ ва имкониятҳои васеи зиёд намудани амалиётҳои нави рақамӣ; паст кардани хароҷоти давлат барои чопи пулҳои қоғазӣ асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, дастгририи давлатӣ, саводнокии молиявии аҳолӣ, инфрасохтори зарурӣ, сомонии рақамӣ, ҳукумати электронӣ.

МЕРЫ ПО УСИЛЕНИЮ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ В КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с цифровыми банковскими операциями, с точки зрения улучшения действующих условий и использования имеющихся возможностей для расширения их дальнейшего развития. Было выявлено, что несовершенство, а в некоторых случаях и отсутствие законодательной базы, регулирующей развития цифровых технологий и операций, является большим препятствием для быстрого, своевременного внедрения этих операций. На основе проведенного анализа предложены конкретные меры по совершенствованию нормативно-правовой базы развития цифровых банковских операций. Также разработаны конкретные предложения по улучшению инфраструктуры, необходимой для развития цифровых банковских операций; обеспечению банковской системы ИТ-специалистами; повышению уровня финансовой грамотности населения с целью широкого использования цифровых банковских операций; обеспечения безопасной реализации цифровых банковских операций и государственной поддержки предпринимательской деятельности в сфере цифровых банковских операций. Обоснована необходимость введения в обращение «цифрового сомони" - нового вида национальной валюты, который ничем не отличается от наличных и безналичных денег, но обладает широкими возможностями, такими как: доступ к ускоренному цифровому счету через любое мобильное приложение кредитной организации, где обслуживается клиент; возможность совершения операций при отсутствии интернета (технология USSD); высокий уровень безопасности и широкие возможности расширения новых цифровых операций; снижение государственных расходов на печать бумажных денег.

Ключевые слова: банковская система, кредитные организации, развитие цифровых банковских операций; государственная поддержка; финансовая грамотность населения, необходимая инфраструктура, цифровой сомони, электронное правительство.

MEASURES TO EXPAND THE DEVELOPMENT OF DIGITAL BANKING TRANSACTIONS IN CREDIT INSTITUTIONS

The article discusses issues related to digital banking transactions from the point of view of improving conditions and using available opportunities to expand its development. It was revealed that the imperfection, and in some cases the lack of legislation regulating the development of digital technologies and transactions, is a major obstacle to the rapid and timely processing and implementation of these transactions. Based on the analysis, it became possible to propose specific actions to improve the regulatory framework for the development of digital banking transactions. In addition, proposals to improve the infrastructure necessary for the development of digital banking transactions; the need to provide IT specialists to the banking system; increasing the level of financial literacy in order to make widespread use of digital banking transactions. The ways of ensuring the safe implementation of digital banking transactions and government support for entrepreneurial activity in the field of digital banking transactions are presented. The necessity of introducing the "digital somoni" into circulation is justified - a new type of national currency that does not differ in any way from cash and non-cash money, but has wide possibilities, such as: access to an accelerated digital account through any mobile application of the credit institution where it is serviced; the ability to perform transactions in the absence of the Internet (USSD-Command technology); high level of security and ample opportunities to expand new digital transactions; reduction of government spending on printing paper money.

Keywords: banking system, credit organizations, Development of digital banking transactions; government support; financial literacy of the population, necessary infrastructure, digital website, e-government.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Исхаков Дилшод Илҳомович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи кори бонкӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **di780-85@mail.ru.** Телефон: **(+992) 887-71-88-88**

Сведения об авторе: ***Исхаков Дилшод Ильхомович*** **–** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры банковского дела. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 887-71-88-88.** E-mail: **di780-85@mail.ru**

Information about the author: ***Iskhakov Dilshod Ilkhomovich*** – Tajik National University, applicant for the Department of Banking. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 887-71-88-88.** E-mail: **di780-85@mail.ru**

ТДУ: 331 (575.3)

ДАРОМАДИ АҲОЛӢ ҲАМЧУН НИШОНДИҲАНДАИ САТҲИ ЗИНДАГӢ

Алимардонов Т.А., Набиев Б.А., Шоймардонов Ҳ.Қ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сатҳи некуаҳволии тамоми маҷмуи шароити ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҷамъиятро фаро гирифа, бо системаи нишондиҳандаҳои оморӣ, ки аз фаслҳои зерин иборатанд, хос аст: хусусиятҳои демографии аҳолӣ, шуғл ва шароити меҳнат, даромад ва хароҷоти аҳолӣ, истеъмоли мол ва хизматрасонӣ, шароити зист (манзил, тозагӣ, санитарию гигиенӣ, амнияти шахсӣ, сиёсӣ ва ғ.); инкишофи маориф, маданият, нигаҳдории тандурустӣ, амнияти иҷтимоӣ. Нишондиҳандаҳои умумие, ки сатҳи зиндагии аҳолиро муайян мекунанд, нишондиҳандаҳои ҳаҷми истеҳсолот ва тақсимоти онҳо ба ҳар сари аҳолӣ, давомнокии умр, зичӣ ва тозагиии маҳалли истиқомат, бехатарии шахс ва сатҳи истеъмоли молу хизматҳо ба ҳар сари аҳоли мебошанд, ки аз даромади аҳолӣ вобаста аст [3,с.176-188].

Даромади аҳолӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарини сатҳи зиндагӣ дар кишвар мебошад. Даромади аҳолӣ маблағҳое мебошад, ки аз ҷамъият ва муассисаҳои он аз рӯйи натиҷаҳои фаъолияти омилҳои истеҳсолоти онҳо: меҳнат, сармоя, замин ва соҳибкорӣ ба ихтиёри одамон меоянд. Даромадро аз фаъолияти истеҳсолӣ, аз моликият, инчунин дар натиҷаи амалиёти аз нав тақсимкунӣ ба даст овардан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Таҳлили даромади пулии аҳолӣ (млн. сомонӣ) дар соли 2023 нисбат ба соли 2016
Table 1. Analysis of monetary income of the population (million somoni) in 2023 compared to 2016

Солҳо	Даромади пулии аҳолӣ, млн. сомонӣ	Муқоиса аз соли 2023 нисбат ба соли 2016
2016	31373,0	3 маротиба нисбат ба соли 2016
2017	37247,5	
2018	41083,9	
2019	47986,3	
2020	65347,0	
2021	80508,8	
2022	95124,6	

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2023. -С.419

Барои таҳлил намудани нишондиҳандаи даромади пулии аҳолӣ ҷадвали электронии MS Excel истифода бурда шуд. Ҳангоми таҳлили муқоисанамоии ин нишондиҳанда натиҷаи назаррас ба даст оварда шуд. Қайд намудан мумкин аст, ки нишондиҳандаи даромади пулии аҳолӣ нисбат ба соли 2016 дида, ин нишондиҳанда дар соли 2023 афзоиш ёфтааст, яъне 3 маротиба ин нишондиҳанда рушд намудааст. Барои пешраваии аҳолии кишвар нишондиҳандаи муқоисанамуда басо муҳим мебошад. Агар даромади аҳолии кишвар зиёд гардад, пас сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ беҳтар мегардад. Барои бештар гардидани сатҳу сифати зисти аҳолӣ ин нишондиҳандаро дар солҳои минбаъда, яъне то соли 2026 пешгӯӣ менамоем. Ҳангоми пешгӯӣ аз маълумотҳои оморӣ истифода намуданамон мумкин аст.

Ҷадвали 2. Пешгӯии нишондиҳандаи даромади пулии аҳолӣ то соли 2026 [2,с.38-44]
Table 2. Forecast of the monetary income of the population until 2026

Солҳо	Даромади пулии аҳолӣ, млн. сомонӣ	Пешгӯӣ
2016	31373	
2017	37247,5	
2018	41083,9	
2019	47986,3	
2020	65347	
2021	80508,8	

2022	95124,6	
2023		100101,6571
2024		110888,8179
2025		121675,9786
2026		132463,1393
2027		143250,3

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Аз маълумотҳои омории дастрасшуда дар ҷадвали электронии MS Excel таҳлилҳо гузаронида шуд. Дар сутуни пешгӯӣ натиҷаҳои таҳлилкардашуда оварда шудааст. Қайд намудан бамаврид аст, ки дар солҳои минбада ин нишондиҳанда рушд менамояд. Ҳангоми таҳлил намудан функсияи оморӣ (Статистические) ва функсияи (Линейн) истифода бурда шуданд.

Барои дақиқтар гардидани таҳлилҳо вобаста ба ин нишондиҳанда майдони коррелятсионӣ сохта мешавад.

Расми 1. Даромади пулии аҳолӣ ва натиҷаҳои пешгӯии он
Figure 1. Monetary income of the population and its forecast results

Аз расми 1 дида мешавад, ки ҳақиқатан нишондиҳандаи даромади пулии аҳолӣ дар солҳои минбаъда афзоиш меёбад. Мо метавонем дар диаграммаи сохташуда модели хаттии ин нишондиҳандаро барои иқтисодиёт пешниҳод намоем. Модели хаттӣ чунин мешавад:

Y = 10787x - 2E+07

Аз модел бар меояд, ки коэффитсиенти детерминатсия R^2 = 0,9424 мебошад, ин маънои онро дорад, ки агар ҳар чи қадар ин нишондиҳанда ба 1 наздик бошад, ҳамон қадар зичии алоқамандӣ дида мешавад.

Даромади аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз методологияи низоми ҳисобҳои миллӣ, тавозуни даромадҳои пулию хароҷоти аҳолӣ ва таҳқиқоти интихобӣ оид ба хонавода ҳисоб карда мешавад. Даромади шахсӣ ин маблағи ҳақиқӣ ва пулӣ мебошад. Даромади пулӣ аз рӯи шакл хеле гуногун аст ба ин дохил мешавад: музди меҳнат, даромади соҳибкорӣ, масъалаҳои иҷтимоӣ (аз ҷумла нафақа, мукофотпулӣ, кумакпулиҳо), даромад аз фурӯши амволи шахсӣ ва хонагӣ, даромад аз иҷора ё фурӯши амволи ғайриманқул, аз фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, дивидендҳо. Даромади ҳақиқӣ аз чиҳати арзиш ба даромади ҳақиқӣ аз хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, молу хизматрасониҳое, ки бе хеҷ як ҷуброн истеъмол карда мешаванд ва аз музди меҳнати ҳақиқӣ вобаста мебошад.

Даромади ҳақиқии аҳолӣ, ин миқдори молҳои истеъмолӣ (мол ва хизматрасонӣ) мебошад, ки шахс дар асл бо даромади худ харида метавонад. Ҳамин тавр, даромади ҳақиқии аҳолӣ бо ҳаҷми даромади номиналӣ, сатҳи нархи молу хизматрасониҳо ва андозҳо муайян карда мешавад.

Дар низоми ҳисобҳои миллӣ, дар асоси ҳисобҳои ҷорӣ барои бахши хонавода даромадҳои зерин муайян карда мешаванд:

- даромади ибтидоӣ, ки аз музди меҳнати кормандон, даромади соф аз молу мулк, фоида ва даромади умумии омехтаи эквиваленти он иборат аст;

- даромади дар ихтиёрдошта, аз ҷумла даромади ибтидоӣ ва трансфертҳои ҷорӣ гирифташуда (нафақа, кумакпулиҳо, стипендияҳо, ҷуброни суғуртавӣ ва ғ.), бе интиқоли ҷорӣ, ки аз ҷониби хонаводаҳо ба дигар соҳаҳои иқтисодиёт гузаронида мешаванд (ҳиссаҳои суғуртаи иҷтимоӣ, андозҳо, ҷаримаҳо ва ғ.); яъне даромаде, ки аҳолӣ бо дасти худ гирифтааст;

- даромади тасҳеҳшуда, аз ҷумла даромади ихтиёрӣ ва трансфертҳои иҷтимоӣ дар шакли ҳақиқӣ, ки аҳолӣ аз мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратие, ки ба хонаводаҳо хизмат мерасонанд, дар шакли хизматрасонии ройгон ё имтиёзноки инфиродӣ дар соҳаи маориф, тандурустӣ, фарҳанг, таъмини иҷтимоӣ, дин ва ғ.

Манбаи навбатии маълумот дар бораи даромади аҳолии ҷумҳурӣ ҳангоми таҳлили сатҳи зиндагии мардум тавозуни даромад ва хароҷоти пулии аҳолӣ мебошад, ки дар асоси консепсия тартиб дода шудааст. Қисмҳои даромад ва хароҷоти баланс аз рӯи нишондиҳандаҳои зерин муайян карда мешаванд:

- даромади пулии аҳолӣ, даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ, даромадҳо аз фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ: даромад аз молу мулк, аз ҷумла даромад аз иҷораи амвол ё амволи ғайриманқул ва трансфертҳои иҷтимоӣ гирифташуда, дигар даромадҳое, ки аксар вақт аз нуқтаи назари консепсия даромад нест (масалан, квитансияҳо аз фурӯши асъор ё мол тавассути мағозаҳо дар асоси комиссия ва ғайра).

Ҷадвали 3. Таҳлили муқоисаи нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ дар солҳои 2021-2016
Table 3. Analysis of the comparison of the indicator of expenditure and savings of the population in 2021-2016

Нишондиҳанда	Солҳо						Муқоиса аз соли 2021 нисбат ба соли 2016
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Хароҷот ва пасандоз - ҳамагӣ, миллион сомонӣ	38430,6	42346,4	48857,2	72555,7	91885,0	110606,2	2,9 маротиба нисбат ба соли 2017

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Ҳангоми муқоиса намудан муайян карда шуд, ки нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ дар соли 2022, нисбат ба соли 2017 дида 2,9 маротиба афзоиш намудааст. Ба ҳамагон маълум аст, ки бе хароҷот ва пасандози аҳолӣ мо ба пеш амал карда наметавонем. Барои мо зарур аст то ки пасандози худро зиёд намоем.

Ҷадвали 4. Пешгӯии нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ дар солҳои 2022-2016
Table 4. Forecast of population expenditure and savings indicators in 2022-2016

Солҳо	Хароҷот ва пасандоз - ҳамагӣ, миллион сомонӣ	Пешгӯӣ
2017	38430,6	
2018	42346,4	
2019	48857,2	
2020	72555,7	
2021	91885	
2022	110606,2	
2023		120766,1
2024		136000,1
2025		151234,2
2026		166468,3
2027		181702,3

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Барои ба даст овардани натиҷаҳои дигар моро лозим аст аз маълумотҳои бадастомада истифода намуда, онро дар барномаи ҷадвали электронии MS Excel таҳлил ва пешгӯӣ намоем. Барои пешгӯи намудан аз функсияҳои оморӣ (Статистичкские) ва ё Линейн истифода менамоем.

Аз ҷадвали 4 дида мешавад, ки ишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ дар солҳои минбаъда рушд менамояд. Барои бадастовардани чунин натиҷа, функсияи (Линейн) истифода бурда шуд. Мавриди зикр аст, ки натиҷаҳое, ки ҳангоми пешгӯӣ намудан муайян карда шуд, ки нисбат ба соли 2022 дида ин нишондиҳанда дар соли 2027 рушд менамояд, ки натиҷаи он ба 181702,3 миллион сомонӣ баробар мегардад.

Нисбат ба нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ модели регрессияи хаттии онро месозем. Ҳангоми сохтани модели хаттӣ таҳлили диаграммавии онро омода месозем [8,с.94-102].

Расми 2. Натиҷаҳои пешгӯии хароҷот ва пасандози аҳолӣ
Figure 2. The results of the forecast of the expenditure and savings of the population

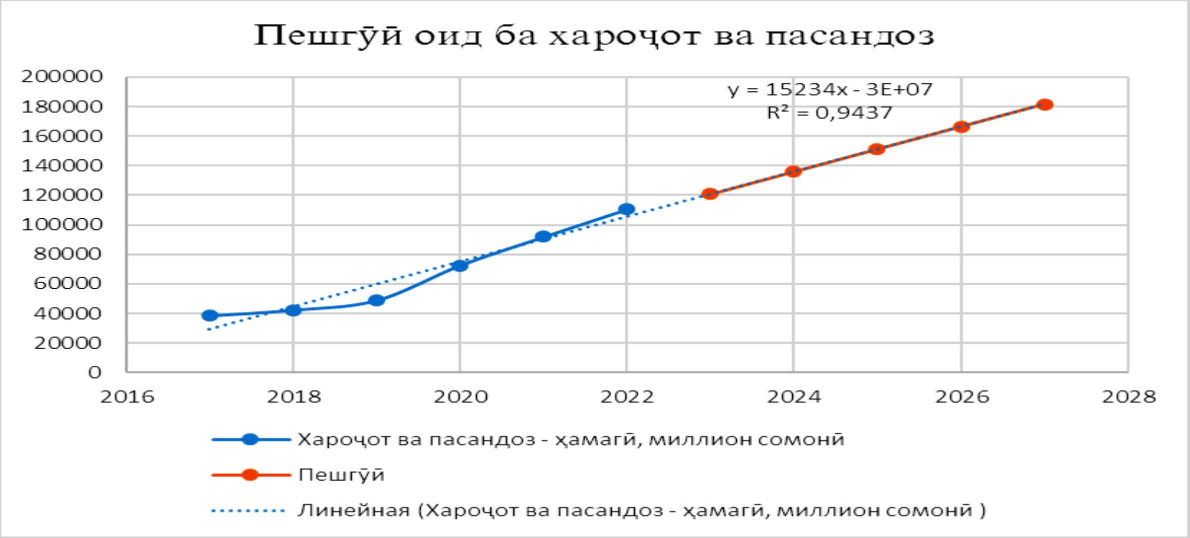

Оид ба нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ модели он чунин мешавад:

$$Y = 15234x - 3E+07 \qquad R^2 = 0,9437$$

Ҳангоми таҳлил намудан диаграмма бо коэффитсиенти детерминатсия баҳо дода шудааст. Қайд менамоем, ки коэффитсиенти детерминатсия ин баҳои коэффитсиенти коррелятсияро муайян менамояд ва коэффитсиенти коррелятсия бошад, зичии алоқамандии нишондиҳандаҳоро муайян менамояд. Яъне, коэффитсиенти детерминатсия зичии алоқамандии коррелятсияро баҳо медиҳад. Аз таҳлилҳо дида мешавад, ки коэффитсиенти детерминатсия ба 1 наздик аст, ин маънои онро дорад, ки агар ҳар қадар ин нишондиҳанда ба 1 наздик бошад, ҳамон қадар алоқамандӣ дида мешавад.

- хароҷоти пулӣ ва пасандозҳои аҳолӣ (хароҷоти истеъмолӣ барои харидани молу хизматрасониҳо, пардохтҳои ҳатмӣ ва саҳмҳои ихтиёрӣ, андозу хироҷҳо, пардохтҳои сугуртавӣ, ҳиссаҷудокунӣ ба ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва корҳонаҳо, баргардонидани карзҳои банк, фоизи карзи тиҷоратӣ ва ғайра, хароҷот барои хариди асъори хориҷӣ, ҷамъ кардани пасандозҳо дар пасандозҳо ва коғазҳои қиматнок);

-даромади пулии ихтиёрии аҳолӣ, ки аз даромади пулии пардохтҳои ҳатмӣ ва саҳмгузорӣ камтар аст.

Дар асоси таҳқиқоти интихобшудаи хонаводаҳо инҳо муайян карда мешаванд:

- даромади пулии аҳолӣ, ки аз инҳо иборат аст: музди мехнат, нафақа, кумакпулӣ, мукофотпулӣ ва дигар трансфертҳои иҷтимоӣ, даромад аз фуруши маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, даромад аз амвол дар шакли фоизҳо аз рӯи пасандозҳо ва коғазҳои қиматнок, инчунин дивидендҳо, даромади шахсоне, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ машғуланд, қарзҳо, даромад аз фурӯши асъори хориҷӣ, алимент, тухфаҳо, тарҷумаҳо ва ғайра;

- даромади пулии ихтиёрӣ: даромади пулӣ бо тарси пардохтҳои ҳатмӣ ва саҳмҳое, ки аҳолӣ мустақилона мепардозанд;

– захираҳои дар ихтиёри аҳолӣ, ки аз даромади пулии ихтиёрии аҳолӣ барои даромаде, ки аз хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ ба шакли ҳақиқӣ барои истеъмоли онҳо гирифта шудаанд ва барои неъматҳои иҷтимоии ҳақиқӣ зиёдтаранд.

Ҳамаи нишондиҳандаҳои даромади дар боло зикршударо ҳам бо нархҳои ҳақиқӣ, хам бо даромади номиналӣ ва ҳам бо нархҳои муқоисашаванда ва ё ба таври ҳақиқӣ ҳисоб кардан мумкин аст. Сабаб он аст, ки тағйирёбии нарх ба ҳаҷми молу хизматрасониҳое, ки аҳолӣ бо даромади гирифтааш харида метавонад, хеле таъсир мерасонад. Яке аз масъалаҳои муҳим оид ба даромади аҳолӣ ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи зиндагӣ вобаста аст, ин индекси нархҳои истеъмолӣ мебошад.

Индекси нархҳои истеъмолӣ нишондиҳандае мебошад, ки бо мурури вақт тағйир ёфтани дараҷаи умумии нархи молҳо ва хизматгузориро, ки аҳолӣ барои истифодаи ғайриистеҳсолӣ ба даст меорад, нишон медиҳад.

Ҷадвали 5. Индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ (ба ҳисоби фоиз, декабр нисбат ба декабри соли гузашта)
Table 5. Index of consumer prices of goods and services to the population (percentage, December compared to December last year)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Муқоиса аз соли 2021 нисбат ба соли 2017
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Ҷамъи намуди молҳо ва хизматрасонӣ	107,3	103,8	107,9	108,6	109	106,6	1,0
Молҳои озуқа	109,1	102,4	111,4	112,5	110,6	107,2	1,0
Молҳои ғайриозуқа	104,3	105,2	105,1	105	107,8	105,7	1,0
Хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ	106	105,9	102,6	104,7	106,7	106,7	1,0

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2023. -С.419

Қайд менамоем, ки нишондиҳандаҳои дар ҷадвали 5, овардашуда қариб, ки баробар афзоиш ёфтанд. Дар натиҷаи таҳлил муайян гардид, ки нишондиҳандаи хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ 1 маротиба нисбат ба соли 2017 дида дар соли 2022 зиёд шудааст.

Индекси нархҳои истеъмолӣ, нишондиҳандаи таваррум дар даромади пулии аҳолӣ мебошад. Он бо мурури замон тағйир ёфтани арзиши маҷмуи устувори мол ва хизматрасониро дар сабади истеъмолӣ, ки одатан аҳолӣ истеъмол мекунад, тавсиф менамояд. Индекси қобилияти харидории пул тағйирёбии ҳаҷми молҳо ва хизматрасониҳоеро тавсиф мекунад, ки дар давраи ҳисоботӣ нисбат ба давраи базавӣ бо ҳамон маблағи пул харидорӣ кардан мумкин аст.

Таъмини даромади аҳолӣ аз рӯи меъёрҳои қабулшуда: музди меҳнат, нафақа, кумакпулӣ, стипендия ва даромад ба ҳар сари аҳолӣ омӯхта мешавад. Якрангии тақсимоти даромад дар байни аҳолӣ бо истифода аз коэффитсиентҳои фондӣ ва тафриқа (таносуб ба ҳар сари аҳолӣ) омӯхта мешавад [1,с.57-65].

Фондҳо ва коэффитсиентҳои дифференсиалӣ нишон медиҳанд, ки даромади одамони сарватманд аз даромади одамони камбағалон чанд маротиба зиёд аст ва дараҷаи зиндагонӣ дар мамлакат ҳар қадар паст бошад, ин нишондиҳандаҳо ҳамон қадар зиёд мешавад. Таносуби миқдории майдони сегменти байни диагонали мураббаъ ва каҷхаттаи Лоренс ба нисфи майдони мураббаъ коэффитсиенти Джинни номида мешавад. Он аз 0 то 1 фарқ мекунад ва ҳар қадаре ки арзиши он ба 1 наздик бошад, ҳамон қадар сатҳи нобаробарии тақсимоти даромад дар байни аҳолӣ баланд мешавад.

Коэффитсиенти Лоренс ҳамчун хусусияти нисбии нобаробарӣ дар тақсимоти даромад мебошад. Дар сурати баробарии комил дар тақсимоти даромад коэффитсиенти Лоренс баробари нул (0), дар сурати нобаробарии комил ба 1 баробар аст [7,с.2-5].

Қисми таркибии системаи нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагонии аҳолӣ истеъмоли мол ва хизматрасонӣ мебошад. Он бо нишондиҳандаҳои ҳаҷм, таркиб, динамикаи истеъмол аз

рӯи ҷисмонӣ ва арзишии тамоми аҳолӣ, аз ҷумла аз рӯи табақаҳои алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ҳудудҳо, соҳаҳо, намудҳои истеъмол ва ғайра тавсиф мешавад. Дар ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои истеъмоли маҳсулоти озуқа ва ғайриозуқа хусусиятҳои муайян мавҷуданд. Ҳамин тариқ, нишондиҳандаҳои истеъмоли озуқаворӣ, чун қоида, барои як сол барои аҳолӣ, инчунин ба ҳар сари аҳолӣ аз рӯи арзиш, табиӣ ва шартии табиӣ ҳисоб карда мешаванд. Нишондиҳандаҳои истеъмоли молҳои ғайриозуқаворӣ (либос, пойафзол ва ғайра) аз рӯи ҳисоби ҳар сари аҳолӣ муайян карда мешаванд.

Мо метавонем барои дар алоҳидагӣ пешгӯӣ намудани нишондиҳандаҳои индекси нархҳои истеъмолӣ таҳлилҳо гузаронем.

Ҳангоми гузаронидани таҳлилҳо аз маълумотҳои ҷадвали 5 истифода менамоем.

Ҷадвали 6. Пешгӯии индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ (бо ҳисоби фоиз) [5,с.162-173]

Table 6. Forecast of consumer price index of goods and services to the population (in percentage)

Солҳо	Ҷамъи намуди молҳо ва хизматрасонӣ	Молҳои озуқа	Молҳои ғайриозуқа	Хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ
2017	107,3	109,1	104,3	106
2018	103,8	102,4	105,2	105,9
2019	107,9	111,4	105,1	102,6
2020	108,6	112,5	105	104,7
2021	109	110,6	107,8	106,7
2022	106,6	107,2	105,7	106,7
2023	108,5	110,5	107,0	106,2
2024	108,8	110,9	107,4	106,5
2025	109,2	111,4	107,8	106,7
2026	109,6	111,9	108,2	106,9
2027	109,9	112,3	108,7	107,1

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Аз ҷадвали 6 дида мешавад, ки нишондиҳандаҳои индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ дар солҳои минбаъда рушд менамоянд. Ҳангоми таҳлил намудан, натиҷаҳои муҳим ба даст оварда шудаанд, ки онҳо дар ҷадвал нишон дода шудааст. Масалан, дар соли 2027 ҷамъи намуди молҳо ва хизматрасонӣ 109,9 молҳои озуқа 112,3 молҳои ғайриозуқа 108,7 хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ 107,1% зиёд мегарданд.

Расми 3. Таҳлили диаграммавии нишондиҳандаи индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ

Figure 3. Diagrammatic analysis of the index of consumer prices of goods and services to the population

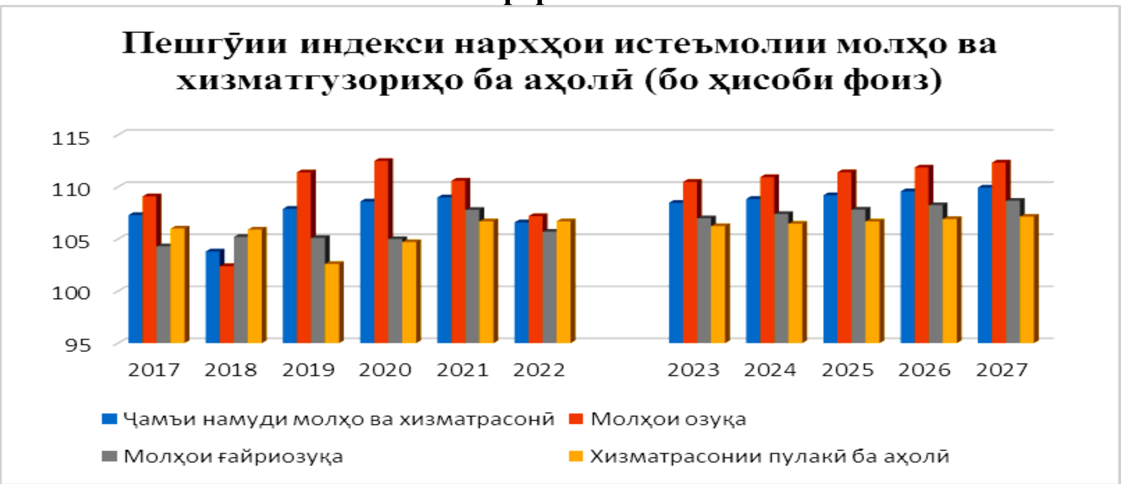

Ҳангоми таҳлил намудан муайян гардид, ки индекси нархҳои истеъмолӣ дар солҳои минбаъда афзоиш меёбад. Моро лозим меояд, ки истеҳсоли маҳсулоти ватании худро зиёд намоем. Дар ҷумҳурӣ бояд корхонаҳои нави замонавӣ сохта шуда, бо технологияҳои нав муҷаҳҳаз гардонида шавад ва ҷойҳои кории нав зиёд карда шавад. Дар ин маврид, метавонем нархҳои маҳсулоти озуқаро каме коҳиш диҳем.

Ҷадвали 7. Индекси нархҳои истеъмолӣ (бо фоиз нисбат ба соли гузашта)
Table 7. Consumer price index (in percentage compared to last year)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Муқоиса аз соли 2021 нисбат ба соли 2016
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Маҷмуи индекси нархҳои истемолӣ	107,3	103,8	107,9	108,6	109,0	106,6	1,0
-гӯшти гов	111,3	107,4	120,4	113,6	114,1	98,0	0,9
-гӯшти гӯсфанд	109,1	108,7	118,3	116,4	120,4	104,5	1,0
-колбаса	104,6	105,3	104,7	103,3	101,3	109,0	1,0
-шир ва маҳсулоти ширӣ	103,9	104,0	104,0	106,5	107,6	121,7	1,2
-равғани чорво	109,1	124,9	104,6	111,0	106,4	108,3	1,0
-равғани растанӣ	105,1	98,6	99,8	109,8	156,0	101,3	1,0
-тухм	103,9	102,6	104,0	108,8	113,3	99,0	1,0
-қанд	103,0	88,7	103,4	108,9	129,7	111,1	1,1
-нони гандум	99,7	96,5	110,0	124,1	105,1	107,2	1,1

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Дар ҷадвал индекси нархҳои истеъмолӣ нисбат ба солҳои 2016 муқоиса карда шуданд. Натиҷаҳои бадастомада дар сутуни охир оварда шудааст. Нишондиҳандаҳое, ки барои таҳлил намудан дар ҷадвал оварда шудааст, нисбат ба соли 2017 дида дар соли 2022 рӯ ба афзоиш қарор дорад. Ҳангоми гузаронидани таҳлилҳо муайян карда шуд, ки нишондиҳандаи гӯшти гӯсфанд 1, гӯшти гов 0,9, равғани ратанӣ 1, шир ва маҳсулоти ширӣ 1,2 маротиба нисбат ба соли 2017 афзоиш намудааст, ки он барои беҳтар гардидани сатҳу сифати зисти аҳолӣ хело хуб мебошад.

Камбизоатӣ ҳамчун мушкилот дар нобаробарии даромад ба ҳисоб меравад [6,с.28-36].

Нобаробарии аз ҳад зиёди даромад метавонад ба суботи сиёсии кишвар таҳдид кунад. Вақте шумораи зиёди одамон аз мавқеи худ дар ҷомеа норозӣ ҳастанд, ба созиши сиёсӣ байни сарватмандон ва камбағалон ноил шудан душвор аст. Ноустувории сиёсӣ ба дурнамои рушди иқтисодии кишвар зарари калон расонида, хатари сармоягузорӣ ба иқтисоди кишварро афзоиш дода, сармоягузорони эҳтимолиро метарсонад. Дараҷаи баланди нобаробарии даромад имконияти татбиқи усулҳои муҳимтарини бозории танзими иқтисодиёт, ба монанди баланд бардоштани нарх ва ё ситонидани андозу ҷаримаҳоро маҳдуд мекунад. Масалан, хеле зиёд кардани маблағи хизмати коммуналӣ метавонист роҳи ҳалкунандаи баланд бардоштани самаранокии хизмати манзилию коммуналӣ бошад, вале дар шароити нобаробарии шадиди даромад, ин гуна тадбирҳо боиси маҳрумияти ғайриқобили қабул дар байни табақаҳои камбизоаттарини аҳолӣ мегардад.

Нобаробарии аз ҳад зиёди даромад, метавонад ба меъёрҳои ахлоқии рафтори иштирокчиёни равандҳои иқтисодӣ таъсири манфӣ расонида, ба пайдоиши муносибатҳои боварӣ ва саъю талош барои иҷрои уҳдадориҳояшон халал расонад. Дар натиҷа, ҳама гуна фаъолияти тиҷоратӣ ба таври назаррас мушкилтар мешавад.

Аз тарафи дигар, аз ҳад зиёд баробар тақсим кардани даромад ба самаранокии иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад. Тафовути минималии даромад (бо дараҷаи ба таври сунъӣ баробар карда шудани музди меҳнат барои кори мураккабиашон гуногун) барои иштироки фаъолона дар фаъолияти хоҷагӣ ва софдилона меҳнат кардани одамон ҳавасмандии кофии моддиро ба вуҷуд намеоварад. Нобаробарии аз ҳад зиёди даромад,

инчунин ба сифати зиндагии мардум таъсири манфӣ мерасонад ва боиси афзоиши нисбатан зиёди одамони камбизоат дар аҳолии кишвар мегардад.

Камбизоатӣ - аз неъматҳои моддии зарурӣ аз сабаби паст будани даромад маҳрум мондани ғайриқобили қабул аст [13,с.28-41].

Идеяи сатҳи даромаде, ки камбизоатӣ аз он сар мешавад, дар ҳар як кишвар хеле фарқ мекунад. Одатан, кишвар дар маҷмӯъ сарватмандтар бошад, ҳамон қадар хатти камбизоатии миллии он ё ҳадди ниҳоии камбизоатӣ баландтар аст. Барои муқоисаи байналмилалӣ хатти ба истилоҳ байналхалқии камбизоатии даромад истифода мешавад, ки онро Бонки ҷаҳонӣ дар сатҳи даромади воқеии каме бештар аз як доллар барои як нафар дар як рӯз муқаррар кардааст.

Камбизоатии мутлақ - ин сатҳи зиндагии оила, гурӯҳ ё шаҳрвандон мебошад, ки даромади онҳо бадастовардани молҳои зарурӣ (мол, хизматрасонӣ)-ро мувофиқи меъёрҳои муайяни ҷомеа таъмин намекунад. Он чизе, ки дар як кишвар зарур дониста мешавад, метавонад дар дигар кишвар муҳим набошад ва ё баръакс, моли бонуфуз ҳисобида шавад. Аз ин рӯ, ягон ченаки ягонаи умумии камбизоатии мутлақ вуҷуд дошта наметавонад.

Камбизоатии нисбӣ - ин набудани даромади кофӣ дар муқоиса бо дигар аъзоёни ҷомеа мебошад, масалан, дар муқоиса бо сатҳи миёнаи даромади кишвар ё сатҳи некуаҳволии оила, гурӯҳ ё шаҳрванд дар гузашта.

Камбизоатии субъективӣ - баҳодиҳии шахс ба некуаҳволии ӯ аз рӯи он аст, ки то кадом андоза даромади мавҷудааш ба ӯ ва оилааш барои бошарафона зиндагӣ кардан имкон медиҳад.

Дар амалия якчанд усулҳои муайян кардани камбизоатӣ мавҷуд аст:

- меъёрӣ (дар асоси стандартҳои ғизоӣ ва дигар стандартҳои маҷмуи ҳадди ақали истеъмолӣ, масалан, сабади ҳадди ақали истеъмолӣ);
- оморӣ, вақте ки як қисми аҳолӣ (масалан, 10-15%-и аввал) дар силсилаи умумии тақсимоти он аз рӯи андозаи даромади ба ҳар сари аҳолӣ гирифташуда камбизоат ҳисобида мешавад;
- табақабандӣ, вақте ки ба камбизоатон одамоне дохил мешаванд, ки қобилияти худтаъминкуниро маҳдуд мекунанд (пиронсолон, маъюбон, оилаҳои серфарзанд ва кӯдакон, кӯдакони бе падару модар, бекорон, муҳоҷирон ва ғ.);
- эвристикӣ, ки дар асоси баҳодиҳии афкори ҷамъиятӣ ё аз мавқеи худи мусоҳиб сатҳи кофӣ ё нокифояи зиндагиро муайян мекунад;
- иқтисодӣ, муайян кардани категорияи камбизоатон дар асоси имкониятҳои давлат дар таъмини амнияти моддии онҳо.

Барои мақсадҳои сиёсати иҷтимоӣ аксаран меъёри эҳтиёҷот муқаррар карда мешавад, ки он ҳамчун сатҳи ҳадди ақали даромад, ки ҳуқуқи гирифтани ин ё он шакли дастгирии давлатӣ (имтиёзҳо, кумаки натуралӣ ва ғайра) медиҳад, мефаҳмад. Ҳадди расмии камбизоатӣ ва меъёри эҳтиёҷот, чун қоида мувофиқат намекунанд. Меъёри эҳтиёҷот бояд нишондиҳандаи чандир бошад ва ҳам бо мақсади пешгирии пастшавии ҳавасмандии меҳнатӣ ва ҳам дар асоси имкониятҳои воқеии молиявии кишвар мунтазам баррасӣ карда шавад. Аз ҷиҳати сиёсӣ пурзур кардани меъёри эҳтиёҷот яке аз тадбирҳои номаълум аст.

Дар баробари беҳтар шудани вазъи иқтисодӣ, афзоиши даромади аҳолӣ ва тағйир ёфтани намуди камбизоатӣ, арзиши меъёри эҳтиёҷот бояд аз нав дида шавад [10,с.1-12].

Сатҳи зиндагӣ бо чунин нишондиҳандаҳо тавсиф карда мешавад:

1. Музди миёнаи якмоҳаи ҳисобшудаи коргарони соҳаи иқтисодиёт.
2. Даромади пулӣ ба ҳисоби миёна ба ҳар сари аҳолӣ дар як моҳ.
3. Маблағи миёнаи нафақаҳои таъиншуда.
4. Маоши миёна ба ҳар сари аҳолӣ дар як моҳ.
5. Шумораи одамоне, ки даромадашон аз меъёри зиндагӣ камтар аст.
6. Таносуби сатҳи зиндагонии даромади миёнаи ҳар сари аҳолӣ, музди миёнаи меҳнати ҳисобшуда, маблағи миёнаи нафақаи таъиншуда.

7. Таносуби даромади пулии аҳолӣ.

Сарчашмаҳои маълумот оид ба нишондиҳандаҳои молу мулки ҷамъшуда ва бо манзил таъмин намудани аҳолӣ: аз рӯи ҳаҷми моликияти хоҷагӣ, таҳқиқоти намунавии буҷет, омори савдо оид ба шароити зисту зиндагонии аҳолӣ, омори хоҷагии манзилию коммуналӣ, барӯихатгирии аҳолӣ, таҳқиқоти интихобӣ, дар мамлакат аз рӯйи индекси нархҳои истеъмолӣ ҳисоб карда мешавад. Арзиши сатҳу сифати зиндагӣ аз динамикаи нархҳои истеъмолӣ ва шакли истеъмол вобаста аст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Тоҳирова Р.С.

АДАБИЁТ

1. Алимардонов Т.А. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва баландбардории сатҳу сифати зисти аҳолӣ / Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2024. -№1. -С.57-65. (0,56 ҷч)
2. Алимардонов Т.А. Анализ средней месячной заработной платы / Т.А. Алимардонов, О.С. Табаров // Вестник Таджикского национального университета. –Душанбе, 2018. -№5. -С.38-44.
3. Алимардонов Т.А. Баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолӣ дар шароити муосири иқтисодӣ / Т.А. Алимардонов, Д.Т. Расулов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. -№4/1(49). -С.176-188. Ҷч.0,81
4. Джабборова, З.М. Активизация инвестиционной поддержки развития мясопродуктового подкомплекса региона / З.М. Джабборова, Махмадизод Р.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. -№11. -С.181-185.
5. Комилов С.Дж. Моделирование параметров качества жизни населения в территориальных образованиях / С.Дж. Комилов, Т.А. Алимардонов // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе, 2020. -№2. -С.162-173.
6. Комилов С.Дж. Основы повышения качества жизни населения и формирование среднего класса / С.Дж. Комилов, Г.Ш. Алиева, Т.А. Алимардонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе 2020. -№1. -С. 28-36. (0,56 пл.).
7. Одинаев М.А. Арзёбии омори сатҳи зиндагии аҳолӣ / М.А. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2018. -№6. - Қ. 2. – 0,4 ҷ.ч.
8. Расулов Д.Т. Модели иқтисодӣ-риёзии таҳлил ва баҳодиҳии сифати зиндагии аҳолӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Т. Расулов, Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№10. -қисми 1. -С.94-102. (0,5 ҷч)
9. Расулов Д.Т. Мониторинги ташаккулёбии сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ / Д.Т. Расулов, Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2023. -№11. -С.30-39. (0,63 ҷч)
10. Таҳлили омории инкишофи равандҳои демографӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Хушвахтзода Қ.Х., М.А. Одинаев, Ф.С. Обидов, И.С. Шамсов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. -№2. -С.1-12– 0,5 ҷ.ч.
11. Ходиев Д.А. Моделирование и прогнозирование привлечения инвестиций для освоения природно-ресурсного потенциала региона / Д.А. Ходиев, Х.А. Хофизов, О.С. Табаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. -№6. -С.30-36.
12. Хофизов Х.А. Институциональные аспекты страхования инвестиционного риска в регионе / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№8. -С.33-39.
13. Шоймардонов Ҳ.Қ. Баҳодиҳии меъёри арзёбии сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ / Ҳ.Қ. Шоймардонов, Т.А. Алимардонов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. –Душанбе, 2024. -№4/1(49). -С.28-41. (0,81 ҷч)

ДАРОМАДИ АҲОЛӢ ҲАМЧУН НИШОНДИҲАНДАИ САТҲИ ЗИНДАГӢ

Дар мақола мафҳумҳои асосӣ доир ба даромади аҳолӣ ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи зиндагӣ оварда шудааст. Ҳангоми навиштани мақола пешниҳод карда шудааст, ки мафҳуми сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ ва роҳҳои беҳтар кардани он тавассути фаъолияти иҷтимоӣ ва худшиносии шахсӣ баррасӣ карда шудааст. Қайд намудан бамаврид аст, ки "сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ" ҳамчун нишондиҳандаи ҷудонашавандаи ҳолати шахс таваҷҷуҳи афзояндаи таҳқиқотчиёнро ҷалб мекунад. Ин мафҳум ҳамчунин фаъолияти ҷисмонӣ, эҷодӣ, иҷтимоӣ, эҳсосӣ ва сиёсии шахсро дар бар мегирад. Масъалаи сифати зиндагонӣ дар илмҳои ҷамъиятӣ ба туфайли майлу хохиши дарк ва омӯзиши яктарафаи инсон фаъолона инкишоф мёбад. Сатҳу сифати зисти аҳолӣ, пеш аз ҳама, бо сифати муҳити зист, нишондиҳандаҳои динамикаи даромади аҳолӣ ва миқёси азхудкунии неъматҳои моддии онҳо алоқаманд буда, бо мафҳумҳои сатҳи зиндагонӣ, дараҷаи зиндагонӣ муайян карда мешавад. Ҳангоми навиштани мақола доир ба даромади пулии аҳолӣ, пешгӯии нишондиҳандаи даромади пулии аҳолӣ, таҳлили муқоисаи нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ, пешгӯии нишондиҳандаи хароҷот ва пасандози аҳолӣ дар солҳои 2022-2017, индекси нархҳои истеъмолии

молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ, пешгӯии индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хизматгузориҳо ба аҳолӣ (бо ҳисоби фоиз) маълумотҳо оварда таҳлил ва пешгӯӣ карда шудааст. Албатта, сатҳу сифати зисти аҳолӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар иқтисодиёт ба шумор меравад, ки доир ба он ҳам маълумот оварда шудааст. Инчунин, дар мақола мафҳумҳо оид ба индекси нархҳои истеъмолӣ, камбизоатӣ, камбизоатии мутлақ, камбизоатии нисбӣ, камбизоатии субъективӣ маълумотҳои муҳим оварда шудааст. Сифати зиндагӣ маҷмуи нишондиҳандаҳои некуаҳволии умумии одамон мебошад, ки сатҳи истеъмоли моддӣ (сатҳи зиндагӣ), инчунин истеъмоли неъматҳои бевосита пардохтнашавандаро тавсиф мекунад. Сатҳу сифати зисти аҳолӣ чунин мафҳумҳоро дар бар мегирад: муҳити тоза, амнияти шахсӣ ва миллӣ, озодиҳои сиёсию иқтисодӣ ва дигар шароитҳои некуаҳволии инсон, ки миқдораш душвор аст. Баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ мақсади афзалиятноки рушди ҷамъият, муҳимтарин самти сиёсати даромад ва музди кори давлат мебошад, ки оид ба ин мафҳум ҳам дар мақола маълумотҳо оварда шудааст.
Калидвожаҳо: даромади аҳолӣ, сатҳу сифати зиндагонии аҳолӣ, хароҷот, пасандози аҳолӣ, индекси нархҳои истеъмолӣ, камбизоатӣ, камбизоатии мутлақ, камбизоатии нисбӣ, камбизоатии субъективӣ.

ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ УРОВНЯ ЖИЗНИ

В статье представлены основные понятия доходов населения как показателя уровня жизни. В ходе написания статьи было предложено обсудить понятие уровня и качества жизни населения и пути его улучшения посредством социальной активности и личностного самосознания. Стоит отметить, что «уровень и качество жизни населения» как интегральный показатель состояния человека привлекает все большее внимание исследователей. В это понятие входит также физическая, творческая, социальная, эмоциональная и политическая деятельность человека. Проблема качества жизни в социальных науках активно развивается в связи со стремлением одностороннего понимания и познания человека. Уровень и качество жизни населения связаны, прежде всего, с качеством окружающей среды, показателями динамики доходов населения и степенью поглощения его материальных благ и определяются понятиями уровня жизни и уровня жизни населения. При написании статьи о денежных доходах населения необходимо учитывать прогноз показателя денежных доходов населения, анализ сравнения показателя расходов и сбережений населения, прогноз показателя расходов и сбережений населения в 2022-2017 годах, индекс потребительских цен на товары и услуги для населения, прогноз индекса потребительских цен на товары и услуги для населения (в процентах). Конечно, уровень и качество жизни населения – один из важнейших вопросов экономики, о котором также представлена информация. В статье также представлена важная информация о понятиях индекса потребительских цен, бедности, абсолютной бедности, относительной бедности и субъективной бедности. Качество жизни – совокупность показателей общего благосостояния людей, характеризующая уровень материального потребления (уровень жизни), а также потребление товаров, которые непосредственно не оплачиваются. Уровень и качество жизни населения включает в себя следующие понятия: чистая окружающая среда, личная и национальная безопасность, политические и экономические свободы и другие условия благосостояния человека, которые трудно измерить количественно. Повышение уровня благосостояния населения является приоритетной целью развития общества, важнейшим направлением политики доходов и заработной платы государства, информация об этом понятии также представлена в статье.
Ключевые слова: доходы населения, уровень и качество жизни населения, расходы, сбережения населения, индекс потребительских цен, бедность, абсолютная бедность, относительная бедность, субъективная бедность.

POPULATION INCOME AS AN INDICATOR OF LIVING STANDARD

The article presents the basic concepts of population income as an indicator of living standards. During the writing of the article, it was proposed to discuss the concept of the level and quality of life of the population and ways to improve it through social activity and personal identity. It is worth noting that the “level and quality of life of the population” as an integral indicator of the human condition is attracting increasing attention from researchers. This concept also includes the physical, creative, social, emotional and political activities of a person. The problem of quality of life in social sciences is actively developing in connection with the desire for one-sided understanding and knowledge of man. The level and quality of life of the population are associated, first of all, with the quality of the environment, indicators of the dynamics of the population's income and the degree of absorption of its material goods and are determined by the concepts of the standard of living and standard of living of the population. standard of living. When writing an article on the monetary income of the population, a forecast of the indicator of the monetary income of the population, an analysis of the comparison of the indicator of expenses and savings of the population, a forecast of the indicator of expenses and savings of the population in 2022-2017, the consumer price index for goods and services for the population, a forecast of the consumer price index for goods and services for the population (in percent). Of course, the level and quality of life of the population is one of the most important issues of the economy, about which information is also presented. The article also provides important information about the concepts of consumer price index, poverty, absolute poverty, relative poverty and subjective poverty. Quality of life is a set of indicators of the general well-being of people, characterizing the level of material consumption (standard of living), as well as the consumption of goods that are not directly paid for. The level and quality of life of the population includes the following concepts: a clean environment, personal and national security, political and economic freedoms and other conditions of human well-being that are difficult to quantify. Increasing the level of well-being of the population is a priority goal for the development of society, the most important direction of the state’s income and wage policy; information about this concept is also presented in the article.

Keywords: income of the population, level and quality of life of the population, expenses, savings of the population, consumer price index, poverty, absolute poverty, relative poverty, subjective poverty.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич* -** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Телефон: **207-56-56-44**
***Набиев Баҳодур Аҳмадович* -** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-67-50-65**
***Шоймардонов Ҳабибулло Қурбоналиевич* -** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудит. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-38-38-58.** E-mail: **habib26_01@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Алимардонов Тохирджон Ашуралиевич*** - Таджикский национальный университет, кандидат экономический наук, старший преподаватели кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Телефон: **207-56-56-44**
Набиев Баходур Ахмадович - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-67-50-65**
Шоймардонов Хабибулло Курбоналиевич - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и аудита. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-38-38-58**. E-mail: **habib26_01@mail.ru**

Information about the authors: ***Alimardonov Tokhirjon Ashuralievich* -** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, senior lecturer at the Department of Cybernetics and Digital Economics**. Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **Alimardonov.86@bk.ru.** Phone: **207-56-56-44**
***Nabiev Bakhodur Akhmadovich* -** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting**. Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-67-50-65**
Shoimardonov Habibullo Kurbonalievich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and Audit. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-38-38-58.** E-mail: **habib26_01@mail.ru**

ТДУ: 336.2.02 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САВОДНОКИИ МОЛИЯВИИ АҲОЛИИ КИШВАР ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗАИ ИҚТИСОДӢ

Ҳикматов С.Ҳ., Амонова Д.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҳадафҳои олитарини давлат – Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии сокинони мамлакат ба ҳисоб меравад, амалӣ гардида истодааст. Дар Паёми навбатии худ (26.12.2022) Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Призиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки дар чанд соли охир дар сатҳи некуаҳволии мардум тадриҷанд баланд шуда, даромади пулии аҳолӣ аз 41,1 миллиард сомонии соли 2018, ба 87 миллиард сомонӣ дар соли 2022 баробар шуд, яъне 2,1 баробар зиёд гардид. Музди миёнаи меҳнат дар кишвар якуним баробар ва андозаи нафақаи меҳнат 1,3 баробар афзоиш ёфт. Дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ аз 27,4%-и соли 2018 то 22,5% дар соли 2022 коҳиш дода шуд. Инчунин, ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ аз 9,1 миллиард сомонии соли 2018 то 14,7 миллиард сомонӣ дар соли 2022 ё 62% зиёд гардид.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар 5-соли охир танҳо барои рушди соҳаҳои маориф ва тандурустӣ 36 миллиард сомонӣ равона гардида, ҳиссаи маблағгузории соҳаҳои иҷтимоӣ дар ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ 44%-ро ташкил дод, ки дар соли 2023 ин рақам ба 48% хоҳад расид [10,с.1].

Ногуфата намонад, ки дар ҳалли ин масъалаҳои муҳимми давлатӣ, бо баробари афзоиш ёфтани маблағгузории буҷетӣ ба соҳаҳои иқтисодиёт, махсусан соҳаҳои иҷтимоии кишвар, аз ҷумла барои баланд бардоштани саводнокии аҳолӣ аз аҳаммияти хосса холӣ нест.

Афзоиши саводнокии молиявии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳимест, ки барои пешрафти иқтисодиёт ва рушди низоми молиявӣ, махсусан рушди низоми ташкилотҳои молиявию қарзӣ боис мешавад. Рушди саводнокии молиявии аҳолии кишвар дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Точикистон барои солҳои 2030» қайд гардидааст ва дар асоси он вазорату идораҳои дахлдори давлат бояд тадбирҳои муҳимеро барои баланд бардоштанӣ сатҳи саводнокии мардуми кишвар амалӣ намоянд [6,с.10]. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар доираи ин стратегия бо мақсади баланд бардоштани маърифати молиявии аҳолӣ ва беҳтар намудани сатҳу сифати зиндагӣ ба шаҳрвандон идоракунии маблағҳо самаранок истифодабарӣ аз хизматрасониҳои низоми молиявӣ, махсусан хизматрасониҳои бонкӣ ва пайдо кардани иттилоот оид ба маҳсулот ва хизматрасониҳои муосири молиявиро омӯзонидан ба мақсад мувофиқ мебошад. Бояд гуфт, ки бо дастуру супоришҳои Пешвои миллат, Призиденти кишвар ва татбиқи стратегияҳои миллии рушд то соли 2030 ҷиҳати амалисозии татбирҳои баланд бардоштани саводнокии молиявӣ, вазорату идораҳо ва ташкилотҳои дахлдори ин соҳа дар солҳои охир ба ин масъала диққати хосса дода истодаанд. Вале ба ақидаи мо, чорабиниҳое, ки онҳо андешида истодаанд, барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолӣ басанда нестанд, чунки дар ин саф, пеш аз ҳама, вазоратҳои соҳавӣ, махсусан Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар сохторҳои идоракунии молиявии давлатӣ бояд пешсаф бошанд, яъне баҳри маърифатнокии аҳолии кишвар ҳиссагузор бошанд.

Бояд фарқ намуд, мафҳуми маърифатнокии молиявиро аз саводнокии молиявӣ, ки маърифати молиявӣ тамоми намудҳои рафтор ва қарорҳои молиявии шахсро дар бар мегирад. Маърифати молиявӣ, мустақиман аз сатҳи огоҳии ҷомеа, маърифати иқтисодӣ ва сифати қонунгузории амалкунанда вобаста аст [10,с.20]. Саводнокии молиявӣ дар ин ҷо шарти асосии ташаккули маърифати молиявӣ мебошад. Бинобар ин, маърифати молиявӣ

ба шахсоне хос аст, ки тафаккури иқтисодӣ доранд, яъне ҳисоби маълумоти миёнаи махсуси иқтисодӣ мебошанд ё дар соҳаи молия таҷрибаи бисёрсола доранд.

Аз ин лиҳоз, саводнокии молиявиро дар навбати худ, бояд қисми асосии аҳолии мамлакат доро бошад.

Бояд қайд кард, ки маърифати молиявӣ метавонад дар натиҷаи амалисозии барномаи мукаммал, афзоиши салоҳият ва саводнокии молиявӣ, ба даст овардани маҳорати касбии молиявӣ ва ҷорӣ намудани маърифати оммавии молиявӣ ташаккул ёбад. Дар айни замон, ченаки асосии маърифати молиявӣ – саводнокии молиявии аҳолӣ мебошад.

Бинобар ин, баланд шудани саводнокии молиявии аҳолии кишвар, таъминкунандаи рушди иҷтимоию-иқтисодӣ ва баланд шудани сатҳи некуаҳволии шаҳрвандон ба ҳисоб меравад.

Ба ақидаи мо, дар ҳалли ин масъалаи муҳим баланд бардоштанӣ маърифату саводнокии молиявии аҳолии кишвар, пеш аз ҳама, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳнамо бошанд. Вале то ҳол дар низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон фанни саводнокии молиявӣ ҳамчун фанни таълимӣ пешбинӣ нагардидааст, ё ба пуррагӣ амалӣ нагаштааст. Дар бисёр кишварҳои хориҷӣ дониши саводнокии молиявӣ аз синни хурдӣ дар боғчаҳо, дар мактабҳои ҳамагонӣ ва баъдан дар мактабҳои олӣ бо барномаҳои таълимии махсус омӯхта мешаванд. Вале дар ҷумҳурии мо, то ҳол ин масъала ба пуррагӣ ҳаллу фасли худро наёфтааст.

Ба ақидаи мо, ин фан бояд барои ҳамаи ихтисосҳои мактабҳои олӣ ҳамчун фанни махсуси таълимӣ ҷорӣ карда шавад ва он гоҳ шароити зарурӣ барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии мутахассисон ва аҳолии кишвар хоҳад ба миён омад.

Қайд кардан зарур аст, ки маводҳои лозими барои омӯхтан ва ташкили ҷараёни таълим аз фанни мазкур, алоқаи мавҷуд, ки ба монанди васоити таълимӣ, китоби дарсӣ аз фанни саводнокии молиявӣ бо иҷозатномаи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барномаи таълимии он ба таъб расидааст. Ба Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки ба стандартҳои таълимии мактабҳои олии кишвар ин фанро ворид намуда, ҳамчун фанни таълимӣ барои ҳамаи мактабҳои олӣ ва дигар низоми таълимии кишвари сатҳи поёнӣ, бояд ташкил ва амалӣ намуд ва дар ҳамин ҳолат мумкин аст, ки муаммои саводнокии молиявии аҳолии кишвар давра ба давра ҳаллу фасли худро хоҳад ёфт.

Гумон мекунам, ки агар кӯдак аз хурдсолӣ ба фоида ё зарари худ, ё дар оила оқилона сарф намудани маблағи худ ва ё оила, даромаду зарарро аз ҳамдигар фарқ карда тавонад, он гоҳ барои баланд гаштани саводнокии молиявии онҳо хеле кумак мерасонад. Вале ин масъала то ҳол дар кишвари мо ҳаллу фасли худро бо пуррагӣ наёфтааст ва ё қисман ёфтааст, ки зарурати андешидани чорабиниҳо доир ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолии кишвар ба миён омадааст.

Бо мақсади иҷрои дастуру супоришҳоиАсосгузори сулҳув ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Призиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва татбиқи босамари Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, ҷиҳати амалисозии татбиқи баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ, нақши низоми бонкии кишвар, махсусан Бонки миллии Тоҷикистон хеле назаррас мебошад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ барои рушди низоми бонкии кишвар аз аҳаммият холӣ нест. Чунки он ба коҳиши хафҳои қарзӣ ва пешгирии мушкилотҳои саривақтӣ, бознагардонидани қарзҳо мусоидат мекунад. Зеро таҷрибаи низоми бонкии кишвар нишон медиҳад, ки баланд набудани сатҳи саводнокии молиявии аҳолӣ боиси ғайримақсаднок истифода бурдани қарзҳо аз ҷониби баъзе муштариёни каммасъул мешавад ва дар навбати худ, ин барои ташкилотҳои молиявию қарзӣ муаммоҳои дар вақташ пардохт накардани қарзро ба миён меорад. Бинобар ин, татбиқи барномаҳо афзоиши саводнокии молиявӣ ба коҳиши хавфҳои қарзӣ ва беҳтар шудани идораи маблағҳои шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Қайд кардан лозим аст, ки аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ ба соҳаҳои мухталифи иқтисодиёти кишвар дар соли 2022 ба маблағи 14,4 миллиард сомонӣ қарзҳо пешниҳод шуданд, ки нисбат ба соли қаблӣ 700,0 миллион сомонӣ ё 5,1% зиёд мебошанд. Бақияи қарзҳо бошад ба санаи 31.12.2022 маблағи 13,7 миллиард сомониро ташкил дода, нисбат ба ҳамин санаи соли гузашта 13,3% ё 1,6 миллиард сомонӣ афзоиш ёфт [2,с.13].

Аз маълумотҳои болои маълум гардид, ки бақияи қарзи дар низоми бонкии кишвар то ҳол назаррас мебошад. Аз ин сабаб, баланд бардоштани сатҳи саводнокӣ ва масъулияти қарзгирандагон, инчунин баланд бардоштани маърифати молиявии онҳо ба мақсад мувофиқ мебошанд.

Ба ин хотир, солҳои охир Бонки миллии Тоҷикистон барои баланд бардоштани маърифати молиявии аҳолӣ, фаъолияти густурдаеро ба роҳ монда, дар ҳамкории ташкилоту созмонҳои байналмилалӣ тадбирҳоеро амалӣ карда истодааст. Зеро афзоиши маърифати молиявии аҳолии кишвар, пеш аз ҳама, барои дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, рушди истеҳсолот ва афзоиши сатҳи некуаҳволии мардуми кишвар мусоидат менамояд.

Ба ақидаи мо, баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ дар рушди тамоми соҳаҳои иқтисодиёти кишвар аз аҳаммият холӣ нест, махсусан дар рушди низоми бонкии кишвар. Рушди низоми бонкии кишвар, дар навбати худ барои рушди иқтисодиёти кишвар ҳамчун базаи молиявӣ хизмат мекунад, чунки дар лаҳзаҳои мушкилоти молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ, низоми бонкӣ мушкилотҳои молиявии онҳоро (бо роҳи додани қарз) сабук хоҳад кард. Дар коҳиш додани хавфҳои қарзӣ ва пешгирии мушкилоти саривақт бознагардонидани қарзҳо мусоидат мекунад.

Аз таҳқиқоти анҷомдодаи гурӯҳи бонки ҷаҳонӣ оиди муайян намудани сатҳи саводнокии молиявии аҳолии кишвар маълум гардид, ки қисми зиёди мардуми кишвар маълумоти кофии молиявӣ дар бораи фаъолияти бонкҳо ва идоракунии даромаду хароҷоти оилаи худро надорад. Тибқи маълумот Бонкӣ Ҷаҳонӣ дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронида, ки беш аз 40%-и иштирокчиёни пурсиш даромади худро (даромади умумии худро) пурра истифода мекунад ва танҳо нисфи онҳо як қисми даромади худро пасандоз менамоянд. Инчунин, тибқи ин таҳқиқот 83%-и иштирокчиён дар вақти пурсиш маълум гашт, ки ислоҳоти асосии бонкдории кишварро намедонанд, яъне оиди ислоҳот маълумот дода наметавонанд. Ба ғайр аз ин, 90%-и иштирокчиёни таҳқиқот умуман дар бораи бюрои қарзӣ тасавурот надоранд ва фақат 40%-и онҳо хоҳиш пайдо карданд, ки дар бораи бюрои қарзӣ ва таърихи қарзӣ маълумот дода шавад [7,с.43].

Аз маълумотҳои таҳқиқот маълум гашт, ки кулли аҳолии кишвар ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии иқтисодию молиявӣ ниёз доранд. Яъне, аҳолии кишвар, бояд ҳадди ақали фаъолияту амалиётҳои бонкҳо ва ҳисоб намудани даромаду хароҷоти хонаводаи худро омӯзанд ва дошта бошанд.

Бояд гуфт, ки баланд бардоштани сатҳи саводнокии мардуми кишвар дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва беҳтар кардани шароити зиндагонии онҳо хеле зарур ва мувофиқи мақсад мебошад.

Баланд шудани сатҳи саводнокии молиявӣ ва маърифатнокии аҳолии кишвар боиси он мешавад, ки шаҳрвандон, пеш аз ҳама, молияи хонаводаи худро дуруст ба роҳ монда, маблағҳои буҷети оиларо самарабахш ва мақсаднок истифода менамоянд ва ба ҳамин роҳ устувории молияи оила таъмин карда мешавад.

Қайд кардан ба мавридаст, ки аксари шаҳрвандон маълумоти кофӣ доир ба фаъолияти низоми молиявию қарзӣ ва қоидаҳои дурусти қарзгирӣ ва истифодаи онро намедонанд, агар дошта бошанд ҳам қисми ками аҳолии кишварро ташкил медиҳанд, яъне аксарияти онҳо қоидаҳои қарзгирӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагони хизматрасониҳои молиявию қарзӣ ва ҳатто интихоби ташкилотҳои самарабахши қарзиро дарк карда наметавонанд. Бинобар ин, зарурати баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии шаҳрвандон аз аҳаммият холӣ нест.

Аз ин лиҳоз, гумон мекунем, ки ташкилотҳои молиявию қарзӣ чорабиниҳои гуногунро ба монанди гузаронидани вохӯриҳои ташкиливу ташвиқотию тарғиботи доир

ба саводнокии молиявӣ дар байни мардуми кишвар, ба саволу ҷавобҳо ва иттилоотҳо доир ба амалиётҳои қарзгирӣ, қарздиҳӣ, интихоби ташкилотҳои қарзӣ ба этибор гирифтани %-и қарз, муҳлати пардохти он, имтиёзҳои молиявию қарзӣ огоҳ бояд бошанд, ки он яке аз роҳҳои баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолӣ ба ҳисоб меравад. Бояд мақомоти молиявию қарзӣ ва дигар ташкилотҳои ваколатдори давлатӣ ин гуна вохӯриҳоро мунтазам амалӣ хоҳад кард, ки ба мақсад мувофиқ хоҳад буд.

Бинобар ин, баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолӣ барои роҳандозӣ намудани принсипҳои маблағгузории бо масъулият ва таъмини устувории бозори молиявӣ мусоидат мекунад.

Бояд қайд кард, ки оиди ин масъалаи муҳимми мазкур, аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон корҳои назаррасро барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолии кишвар самти худрогузошта истодаанд, пайваста пеш мебарад.

Бинобар ин, Бонки миллии Тоҷикистон дар солҳои охир бо мақсади амалӣ намудан ва татбиқи босамари Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, ҷиҳати амалисозии тадбирҳои баланд бардоштани саводнокии молиявӣ, санаи 13 майи соли 2023 дар шаҳри Душанбе бо иқдоми Бонки миллии Тоҷикистон ва иштироки ташкилотҳои қарзии молиявию суғуртавӣ ва шарикони рушд, аз ҷумла шарикони маҳаллӣ ва хориҷӣ нахустин Фестивали «Саводнокии молиявӣ» доир гардид.

Иштирокчиёни фестивали мазкур асосан барои ҷалби таваҷҷуҳи наврасон ва ҷавонон равона шуд, зеро неруи созандаи ҷавонон дар рушду ташаккули иқтисоди рақамӣ саҳми назаррас дорад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар Форуми мазкур беш аз 150 нафар, аз ҷумла роҳбарият ва намояндагони воҳидҳои сохтории БМТ, шуъбаҳои минтақавӣ, роҳбарияти ташкилотҳои қарзии молиявии кишвар ва кормандони ташкилотҳои байналмилалӣ иштирок намуданд.

Ҳадаф аз баргузории чунин чорабиниҳо, васеъ намудани дастрасии аҳолӣ ба хизматрасониҳои молиявию суғуртавӣ, муаррифии хизматрасониҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ, суғуртавӣ ва дигар институтҳои молиявию қарзӣ, ба мақсади баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолӣ мусоидат мекунад, ки он дар навбати худ барои рушди иҷтимоию иқтисодии аҳолӣ ва кишвар ҳиссаи худро хоҳад гузошт.

Иннак, маълумотҳои омории БМТ, ММД дар нимсолаи 1-уми соли 2022 бо арзиши номиналӣ ба 46,2 миллиард сомонӣ баробар гардида, афзоиши воқеии он 7,4%-ро ташкил дод.

Афзоиши ММД аз ҳисоби истеҳсоли саноатӣ 17,3%, хизматрасонии пулӣ 12,8%, гардиши саводои чакана 9,3%, кишоварзӣ 7,2% ва соҳаи сохтмон 2,5% таъмин гардид.

Инчунин, гардиши савдои хориҷӣ бошад, нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 14,6% ё 448,4 миллион доллари ИМА зиёд мебошад. Сатҳи таваррум дар моҳҳои январ-июни соли 2022, бинобар нисбатан қиматшавии нархи маҳсулотҳои воридотӣ ва мавсимӣ 4,1%-ро намуд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли қаблӣ 0,2 банди фоизӣ зиёд мебошад [3,с.3].

Баланд шудани саводнокии молиявии аҳолии кишвар нафақат ба сатҳи иҷтимоию иқтисодӣ самаранок истифодабарии даромади оила (буҷети оила), аҳолӣ, балки ба афзоиши дастрастрасии онҳо ба маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявию қарзӣ мусоидат мекунад.

Мавриди қайд аст, ки афзоиши дастрасӣ ба маҳсулот ва хизматрасониҳои босифати молиявӣ, ҳамчунин, истифодаи пурсамари онҳо, яке аз шартҳои муҳимми рушди иқтисодию молиявӣ ва баланд бардоштани сатҳу сифати некуаҳволии мардуми кишвар ба ҳисоб меравад.

Пайваста аз ин, дар шароити имрӯзаи рушди босуръати технологияҳои инноватсионӣ, фарогирии молиявӣ, воситаи самараноки бехатар намудани дастрасӣ ва истифодаи хизматрасониҳои босифати молиявӣ маҳсуб ёфта, дар таъмини рушди устувори низоми молиявӣ таҳкими бахши хусусӣ, беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ, ҳифзи

иҷтимоии аҳолӣ, рушди сармояи инсонӣ ва дар ин замина баланд бардоштани сатҳи некуаҳолӣ дар кишвар нақши муҳим мебозад.

Фарогирии молиявӣ кафили рушди ичтимоию иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути Стратегияи миллии рушд амалӣ карда мешавад.

Бояд гуфт, ки Бонки миллии Тоҷикистон ба сифати мақоми татбиқкунандаи сиёсати пулию қарзӣ дар самти васеъ намудани доираи фарогирии аҳолӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии онҳо ҳиссаи арзанда гузашта истодааст ва хоҳад гузашт.

Бо ин мақсад, раванди татбиқи нақшаи чорабиниҳои амалисозии Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1-уми июли соли 2022 тасдиқ гардид, ки иҷрои он зина ба зина аз тарафи БМТ таъмин карда истодааст ва онҳо ҳиссагузор мебошанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки яке аз сатҳи муҳимми таъмини фарогирии молиявӣ, саводнокии молиявии аҳолӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути он мардуми кишвар дорои фаҳмишу дониши молиявӣ гардида, усулу услубҳои истифодаи самараноки захираҳои молиявиро аз худ менамоянд. Дар баробари ин, ин иқдом дар навбати худ ба рушди соҳибкории хурду миёна, дастрасӣ ва истифодаи хизматрасониҳои ташкилотҳои қарзӣ, афзоиши суратҳисобҳои ташкилотҳои қарзӣ, ҳисоббаробаркуниҳо тавассути низомҳои пардохтии электронӣ, интиқоли маблағҳои пулӣ, афзоиши пасандозҳои аҳолӣ ва қарзҳо мусоидат менамояд.

Бояд гуфт, ки мувофиқи муқаррароти Стратегияи миллии рушди кишвар барои давраҳои то соли 2030, бо мақсади таҳкими иқтидори захираҳои инсонии ташкилотҳои молиявии ҳамаи сатҳи низоми бонкӣ, таҳия намудани Барномаҳои давлатии баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолӣ пешбинӣ карда шудааст, ки он давра ба давра амалӣ гашта истодааст.

Гумон мекунем, ки амалишавии ин иқдоми нек саҳми худро дар баланд бардоштани сатҳу сифати саводнокии аҳолии кишвар хоҳад гузашт.

БМТ дар якҷоягӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ таҳқиқоти «Арзёбии сатҳи саводнокии молиявии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро анҷом додаанд, ки рафти он 1500 нафар шаҳрвандони синни 18 сола ва болотар аз он, аз тамоми минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок ва пурсиш гузаронида шуд, ки аз онҳо 49,3%-ро занҳо ва 50,7%-ро мардҳо ташкил намудаанд [3,с.33].

Қайд кардан зарур аст, ки аз тарафи ташкилотҳои қарзию молиявии кишвар, барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолӣ корҳои назаррасро анҷом дода истодаанд, ин албатта, иқдоми хуб арзёбӣ мешавад, вале аз таҳқиқотҳое, ки аз тарафи БМТ бо иштироки намояндагони ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ таҳқиқоти «Арзёбии сатҳи саводнокии молиявии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо тариқи пурсиш гузаронида ва натиҷаҳои он ҷамъбаст гардид, маълум гашт, ки қисми зиёди аҳолии кишвар, ки саводнокии молиявии онҳо дар сатҳи паст қарор дорад, чораҳои заруриро пурзур кардан лозим.

Бинобар ин, ба ақидаи мо, на фақат БМТ ва низоми ташкилотҳои қарзию молиявии он ба ин масъала диққати ҷиддӣ диҳанд, балки тамоми сохторҳои мақомоти идоракунии давлатӣ, пеш аз ҳама, Вазорату идораҳои соҳавии кишвар, махсусан Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала бояд пешсаф бошад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки то ҳол дар мактабҳои олии кишвар саводнокии молиявӣ ҳамчун фанни махсус ҷорӣ нагаштааст. Аз ин лиҳоз, мутахассисоне, ки мактабҳои олии кишварро тайёр мекунанд, қисми зиёди онҳо аз маълумоти саводнокии молиявӣ хабар надоранд ва ҳатто онҳо барои баланд бардоштани саводнокии молиявӣ ниёз доранд.

Дар мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон саводнокии молиявӣ ҳамчун фанни махсус эътироф гардидааст, ки аз мактабҳои миёнаи ҳамагонӣ, коллеҷҳо, литсейҳо, гимназяҳо ва дар мактабҳои олӣ ҳамчун фанни махсус бо барномаҳои таълимии махсус вобаста аз типи мактабҳо ба стандартҳои таълимии низоми маорифи онҳо дохил карда шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаи тамоми шароитҳои таълимӣ мавҷуд аст, ба монанди барномаи таълимии саводнокии молиявӣ, воситаи таълимӣ ва китоби дарсӣ аз фанни махсус, ки аз тарафи Вазорати Маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷозат дода шудааст.

Бояд қайд намуд, ки ин иқдомро Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама тарафа дастгирӣ намуда, барои амалӣ гаштани он вазорату идораҳо ва ташкилотҳои молиявии кишвар чораҳои заруририро бояд андешад ва такмил диҳанд, ба мақсад мувофиқ хоҳад буд.

Агар аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро аз хурдсолӣ (мактабҳои миёна, мактабҳои миёнаи касбӣ ва олӣ) фанни саводнокии молиявиро ҳамчун фанни таълимӣ омӯзонанд, он гоҳ шароит барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолии кишвар бамиён меояд ва ҳаллу фасли худро меёбад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки тавре аллакай дар боло қайд кардем, дар баробари Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, низоми қарзию молиявии кишвар дар баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолӣ чорабиниҳои зиёдеро андешида истодаанд, ки дар он аз БМТ сар карда, тамоми бонкҳои хурду калони молиявию қарзии мамлакат ширкат варзида истодаанд. Ба монанди ташкили семинарҳо ва озмунҳои фестивали саводнокии молиявӣ дар миқёси ҷумҳуриявӣ дар байни ҷавонон оиди фаҳмиши саводнокии молиявӣ, семинарҳои иттилоотӣ доир ба саводнокии молиявӣ ва дигар чорабиниҳо доир ба он, амалӣ шуда истодааст, бояд ташкил дод.

Аз таҳлили маълумотҳои омории БМТ ва ташкилотҳои молиявию қарзӣ бо фарогирии бештари аҳолӣ ба семинарҳои омӯзишии саводнокии молиявӣ дар моҳҳои апрел-июни соли 2023 маълум гашт, ки онро аз ҷадвали зерин дидан мумкин аст.

(нафар)

ҶСК «Бонки Эсхата»							1500
ҶСК «Бонки Арванд»						1250	
ҶСА «Спитаменбонк»					1000		
ҶСК «Алифбонк»				800			
Ҷ ҶСК «Тақх Матин»			750				
ҶСП «Душанбе Сити бонк»		500					
ФҚХ «Имдоди Хута» ва ғайра	250						

Сарчашма: Маҷаллаи БМТ, апрел-июни соли 2023. -№2. –С.43.

Дар семинари мазкур пешсаф ҶСК «Бонки Эсхата» - 1250, ҶСК «Бонки Арванд» - зиёда аз ҳазор нафар ва ҶСА «Спитаменбонк» зиёда аз 800 нафарро аҳолии кишвар фаро гирифта, дар баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолии кишвар ҳиссаи худро гузаронида истодааст. Ба ақидаи мо, ин иқдоми нек қадамҳои аввалини ташкилотҳои қарзӣ буда, ҳоло онҳо имкониятҳои хуберо доранд, ки дар ҷалб ва фарогирии семинарҳои омӯзиши саводнокии молиявӣ бояд истифода кард.

Маврид ба зикр аст, ки ҳамаи чорабиниҳои дар боло зикршуда аз тарафи БМТ ва низоми ташкилотҳои қарзӣ-молиявии кишвар бо мақсади баланд бардоштани саводнокии молиявии ҷавонону наврасон ва дигар иштирокчиёни аҳолии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Дар ҳақиқатан таҳлилҳо доир ба сатҳи саводнокии аҳолии кишвар нишон медиҳад, ки саводнокии молиявии қисми зиёди онҳо дар сатҳи паст қарор дошта, аз одитарин фаҳмишҳои (маълумотҳои) молиявӣ бехабар ҳастанд. Бинобар ин, ба ақидаи мо, барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолии кишвар анҷом додан ва амалӣ намудани чорабиниҳои давлатии зерин зарур мебошад, ки онҳо:

1. Раванди омӯзиши дониши молиявӣ бояд дар синни хурдсолӣ, яъне аз муассисаҳои мактабӣ оғоз гардида ва баъдан дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ новобаста аз факултет ва аз ихтисосҳо ҷорӣ, бояд кард.

2. Ба Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки ба нақшаи таълимии мактабҳои олию миёна ва миёнаи махсус (литсейҳо, гимназияҳо, коллеҷҳо ва ғайра) ҳамчун фанни таълимӣ ворид ва ҷорӣ карда шавад.

3. Такмил додани чорабиниҳо доир ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолии кишвар ба монанди ташкили озмунҳо, гузаронидани семинари иттилоотӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар доир ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии мардуми кишвар.

4. Назорати қатъӣ аз тарафи мақолаҳои маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба амалӣ гаштан ва ҷорӣ намудани фанни саводнокии молиявӣ ҳамчун фанни таълимӣ дар тамоми низоми таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

5. Ба ақидаи мо, аҳолии кишвар, ақалан саводнокии молиявии минималӣ дошта бошанд, яъне даромад ва хароҷоти худро ба нақша гирифта тавонанд, захиракунии маблағҳои худ ё оиларо таъмин карда тавонанд, оқилона қарз гиранд, хавфҳои молиявиро баҳогузорӣ карда тавонанд ва ин нишондиҳандаҳоро таҳлил намуда, аз он хулосаи даркорӣ бароварда тавонанд, он гоҳ гуфтан мумкин аст, ки шаҳрванд аз донишу саводнокии молиявӣ огоҳ буда ва ба маълумоти минималии саводнокии молиявӣ мансуб мебошад.

Ба ақидаи мо, агар чорабиниҳо ва пешниҳодҳои дар боло зикршуда татбиқ гардад, он гоҳ гуфтан мумкин аст, ки саводнокии молиявии аҳолии кишвар баланд хоҳад шуд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Икромӣ Ф.Н.

АДАБИЁТ

1. Аҳаммият ва зарурати саводнокии молиявӣ // Маҷаллаи БМТ. – 2023. -№3(102).-С.33.
2. Аҳаммият ва зарурати саводнокии молиявӣ // Маҷаллаи БМТ. Ҷаҳонишавӣ рушди бонкдорӣ. - 2023. -№2. –С.43.
3. Дастурамали №197, «Дар бораи тартиби танзими ташкилотҳои қарзии хурд», аз 28.05.2015.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузории хурд», аз 16.04.2021.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», аз 19.05.2009.
6. Маҷаллаи БМТ №1 (100) январ-марти соли 2023. –С.13.
7. Маҷаллаи БМТ. – 2022. –С.21.
8. Ҳикматов У.С. Саводнокии молиявӣ. Воситаи таълимӣ / У.С. Ҳикматов. -Душанбе, 2021. -С.27-47.
9. Оуэн Д. Финансовое воспитание детей / Д. Оуэн. -Минск: Попурри, 2013. -240 с.
10. Пайёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Призиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2022. –С.1-5.
11. Рубцов Е.Г. Финансовая грарамотность населения как элемент финансового поведения / Е.Г. Рубцов // Международный журнал экспериментального образования. –М., 20115. -№3. –С.255-256.
12. Стратегия повышения финансовой грамотнасти в РФ на 2017-2023 годы от 25.09.2017г., №2039-р.
13. Стратегияи миллии рушди иқтисодиёт барои давраи то соли 2030.

МАСЪАЛАИ ТАШКИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САВОДНОКИИ МОЛИЯВИИ АҲОЛИИ КИШВАР ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗАИ ИҚТИСОДӢ

Дар ҳар як Паёмҳои худ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Призиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо қайд карда гузаштанд, ки ҳадафи олитарини давлат, ин баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагонии сокинони кишвар мебошад. Бинобар ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри амалишавии он чораҳои зарурӣ меандешанд ва андешида истодаанд. Инак, дар панҷ соли охир музди меҳнати аҳолӣ 1,5 баробар ва андозаи нафақаи ниҳоӣ 1,3 баробар афзоиш ёфта, дар натиҷа, сатҳи камбизоатӣ аз 27,4%-и соли 2018, то 22,5% дар соли 2022 коҳиш дода шуд. Инчунин, ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ аз 1,9 миллиард сомонӣ соли 2018, то 14,7 миллиард сомонӣ дар соли 2022 ё 62% зиёд гардид. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар ҳалли ин масъалаи муҳимми давлатӣ бо баробари афзоиш ёфтани ҳаҷми маблағгузории давлатӣ, инчунин, баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳолии кишвар ба мақсад мувофиқ ва мусоид мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки дар айни ҳол масъалаи баланд бардоштани сатҳи саводнокии аҳолии кишвар масъалаи муҳимми ҷомеа ва давлат буда, то ҳол дар самти иқтисодию иҷтимоии мамлакат муаммоҳои муайян низ ҷой дорад. Аз ин лиҳоз, мақолаи мазкур маҳз барои бартараф намудани муаммоҳои ҷойдоштаи бахши саводнокии молиявӣ бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: саводнокӣ, молия, маърифат, рушд, стратегия, бонк, ташкилот, пасандоз, соҳа, иқтисодиёт, қарз, маҳсулот, хизматрасонӣ, чорабиниҳо, вазорат, идораҳо.

ВОПРОС ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ СТРАНЫ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В каждом своем очередном послании лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отмечал, что высшей целью государства является повышение уровня и качества жизни жителей страны. Поэтому Правительством Республики Таджикистан приняты и принимаются необходимые меры для его реализации. Так, за

последние пять лет зарплата населения выросла в 1,5 раза, размер финальной пенсии увеличился в 1,3 раза. В результате уровень бедности сократился с 27,4% в 2018 году до 22,5% в 2022 году. Также общий объем расходов государственного бюджета на социальную сферу увеличился с 1,9 млрд сомони в 2018 году до 14,7 млрд сомони в 2022 году, или на 62%. Стоит отметить, что в решении этого важного государственного вопроса увеличение объемов государственного финансирования, а также повышение уровня финансовой грамотности населения страны является целесообразным. Необходимо отметить, что в настоящее время вопрос повышения уровня грамотности населения страны является важным вопросом общества и государства, и в этом экономическом и социальном направлении страны все еще существуют определенные проблемы. С этой точки зрения, данная статья посвящена решению существующих проблем в сфере финансовой грамотности.

Ключевые слова: грамотность, финансы, образование, развитие, стратегия, банк, организация, сбережения, сектор, экономика, кредит, продукты, услуги, события, министерство, офисы.

THE ISSUE OF INCREASING THE FINANCIAL LITERACY OF THE COUNTRY'S POPULATION IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

In each of his next messages, the leader of the nation, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahman noted that the highest goal of the state is to improve the level and quality of life of the country's residents. Therefore, the Government of the Republic of Tajikistan has taken and is taking the necessary measures for its implementation. Thus, over the past five years, the population's salary has increased by 1.5 times, the size of the final pension has increased by 1.3 times. As a result, the poverty rate fell from 27.4% in 2018 to 22.5% in 2022. Also, the total volume of state budget expenditures on the social sector increased from 1.9 billion somoni in 2018 to 14.7 billion somoni in 2022, or by 62%. It is worth noting that in solving this important government issue, increasing the volume of government funding, as well as increasing the level of financial literacy of the country's population, is appropriate and helps. It should be noted that at present, the issue of increasing the literacy level of the country's population is an important issue for society and the state, and there are still certain problems in this economic and social area of the country. From this point of view, this article is devoted to solving existing problems in the field of financial literacy.

Keywords: literacy, finance, education, development, strategy, bank, organization, savings, sector, economy, credit, products, services, events, ministry, offices.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Ҳикматов Сафаралӣ*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 93-505-55-99**
Амонова Дилором Абдувахидовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи фаъолияти гумрукӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 985399999.** E-mail: **damonova-2020@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Хикматов Сафарали*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры таможенной деятельности. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 93-505-55-99**
Амонова Дилором Абдувахидовна - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры таможенной деятельности. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 985399999.** E-mail: **damonova-2020@mail.ru**

Information about the authors: ***Khikmatov Safarali*** **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Customs Activities. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 93-505-55-99**
Amonova Dilorom Abduvahidovna - Tajik National University, senior lecturer at the department of customs activities. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 985399999.** E-mail: **damonova-2020@mail.ru**

ТДУ: 575.3

АВТОМАТИКУНОНИИ КОРКАРДИ ҲУҶҶАТҲО БО ИСТИФОДА АЗ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ

Рустамова Х.Р., Комилов О.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳукумати электронӣ як ҷузъи ҷомеаи иттилоотӣ мебошад, ки ҳоло дар арафаи шаклгирии умумиҷаҳонӣ қарор дорад. Дар шароите, ки интернет ҳамчун воситаи муҳимми алтернативии пахши иттилоот зуҳур намудааст, ин масъала аз ҳар ҷиҳат аҳаммиятнок менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои гузаштан ба ҳукумати электронӣ бо мақсади амалисозии Стратегияи давлатии "Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон", ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 ноябри соли 2003 таҳти №1174 ва барномаи давлатии рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2004 таҳти №468† тасдиқ шуда, замина гузошта шуда, барои омӯзонидани хизматчиёни давлатӣ дар ин самт тасмими ҷиддӣ гирифта шудааст. Айни ҳол шабакаи ягонаи давлатии байни мақомоти идоракунӣ таъсис ёфта, ба он 48 мақомот пайваст гардидаанд.

Мисоли равшани он Фармони Президенти мамлакат «Дар бораи Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон»», ки соли 2003 ба тасвиб расида буд, инчунин таҳияи «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба шумор меравад.

Имрӯз барои ташаккули низоми мукаммали ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар асоси технологияҳои иттилоотии муосир боэътимод ва бехатар марҳила ба марҳила гузаштан ба шаклҳои электронии мубодилаи маълумот, рушди соҳаи хизматрасониҳои иттилоотӣ ҳалли масъалаҳои ҳамкории низоми иттилоотии мақомоти давлатӣ, татбиқи лоиҳаҳо оид ба таъсиси марказҳо оид ба пешкаш намудани хизматрасониҳои давлатӣ аз рӯи усули “равзанаи ягона” дар тамоми минтақаҳои кишвар бо роҳи баланд бардоштани ихтисоси кормандон, истифодаи имзои рақамии электронӣ ва васеъ намудани хизматрасониҳои асосии иҷтимоӣ барои аҳоли хеле муҳим мебошад.

Дар шароити имрӯза мутахассисони соҳаҳои гуногун истифода аз техникаю технологияи электрониро ҷиҳати расидан ба ҳадаф хеле муҳим мешуморанд. Техникаи муосир имкон медиҳад, ки коркарди босифати иттилоот бо суръати баланд анҷом ёфта, ба ин васила муштариён ба ахбори лозим дар кӯтоҳтарин муддат даст ёбанд, яъне худкорсозии ҳуҷҷатҳои лозимаро. Дар ҳамаи корхона, маъориф, завод, фабрика ва донишгоҳҳо бо коргарон дар қадами аввал шартнома месозан.

Бо ворид шудани технологияҳои иттилоотию иртиботӣ дар соҳаҳои гуногун тарзи идора кардан ва муносибат ба иҷрои корҳо дар ин соҳаҳо низ куллан тағйир ёфта, доираи равишу методҳои анъанавӣ ё суннатӣ маҳдуд гардид. Яке аз барномаҳое, ки пайдоиши он боиси маҳдуд шудани истифодаи равишу методҳои анъанавӣ ё суннатӣ дар иҷрои амалиёти муҳосиботӣ гардид, ин барномаи Ms Excel аст.

Масъалаи худкорсозии ҳуҷҷатҳо яке аз масъалаи муҳим арзёбӣ гардида, ҳалли он бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ вобаста мебошад ва яке аз воситаҳое, ки барои худкорсозии ҳуҷҷатҳо самаранок истифода карда мешавад, забони барномасозии дохилии Ms Excel, VBA – Visual Basic for Application мебошад. Лозим ба таъкид аст, ки забони барномасозии дохилии Ms Excel (VBA) худкорсозии корҳо ва дигар имкониятҳои ин барномаро чандин маротиба афзоиш медиҳад. Масалан, бо истифода аз барномаи Ms Excel метавон додаҳоро пайгирӣ кард, тарҳ (модел)-и таҳлили додаҳоро таҳия намуд, барои анҷом додани муҳосиба бо ин додаҳо формулаҳоро сохт, додаҳоро бо равишҳои зиёде ҷамъу хулосабандӣ кард, инчунин онҳоро дар намудор (диаграмма)-ҳо намоиш дод.

† Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, № 643 тасдиқ шудааст Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.pdf (khadamotialoqa.tj)

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки барномаи Ms Excel дар ҳақиқат як барномаи қудратманд барои таҳлили додаҳои ҳаҷман зиёд аст, вале аз он метавон барои анҷом додани муҳосибаҳои сода ва пайгирӣ кардани ҳар маълумоте истифода кард [4]. Содатарин корбурди барномаи Ms Excel, захирасозии маълумот ва қобилияти муназзаму мураттаб кардани он аст. Ҳамин тариқ, ин барнома аз як тараф, як барномаи умумитарин ва аз тарафи дигар, як барномаи тахассуситарин ба шумор меравад, зеро он тавоноии анҷом додани корҳои содатарин то мураккабу печидатарини тахассусиро бо суръати баланд ва дақиқии зиёд дорад.

Содатарин коре, ки дар барномаи Ms Excel метавон худкор намуд, иҷрои амалиётест, ки чанд маротиба ба такрор бояд анҷом дод. Ин кор бо истифода аз забони барномасозии дохилии барнома анҷом дода мешавад.

Истифодаи макросҳо дар Ms Excel иҷрои вазифаҳои якхелаи заҳматталабро худкор карда, иштироки корбарро ба ҳадди ақал мерасонад. Макрос пайдарпайии фармонҳост, ки корбар онҳоро дар кори худ бояд анҷом диҳад.

Қайд намудан зарур аст, ки солҳои охир дар самти коргузории кормандон, ки иҷрои як амал нисбат ба якчанд нафар кормандон такрор меёбад ва ба он бастани шартнома бо кормандон, рақами шартнома, шакли пурраи ному насаби шаҳрванде, ки бо ӯ шартнома баста мешавад, шакли кӯтоҳи ному насаби шаҳрванде, ки бо ӯ шартнома баста мешавад, таърихи бастани шартнома ва ғайраҳо мансуб меёбад, ки ҳар яки онро дар ҳуҷҷати алоҳида тайёр намудан зарур аст, ки барои ҳалли вай масъалаи худкорсозии ҳуҷҷатҳо пайдо мегардад.

Дар ин кор аз имкониятҳои барномасозии дохилии Ms Excel барои сохтани шартномаҳо бо шахсоне, ки иҷрои кори муайян ба онҳо супорида мешавад, истифода карда мешавад. Лозим ба зикр аст, ки фаъолияти ҳар муассисаю ширкате бо кори шартномавӣ алоқаманд аст. Аз ин лиҳоз, оқилона ба роҳ мондани раванди таҳияи шартномаҳо бо мақсади сари вақт оғоз кардан ва ба анҷом расонидани корҳои нақшавӣ бо дарназардошти афзоиши ҳам ҳаҷми корҳо ва ҳам теъдоди кормандоне, ки ба кор ҷалб карда мешаванд, хеле муҳим ба ҳисоб меравад.

Мо метавонем, ки ин гуна технологияро дар корхонаҳо барои худкорсозии ҳуҷҷатҳои болозикр истифода намоем. Масъалагузорӣ карда шуд, ки барои ширкати “Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди “Сохтмони нав” (минбаъд – ҶММ “Сохтмони нав”) зарурати бастани шартнома бо теъдоди зиёди шаҳвардон барои иҷрои корҳои гуногун пеш омадааст. Вобаста ба ин, бо пешниҳоди ҶММ “Сохтмони нав” дар вараќи алоҳидаи китоби Ms Excel қолаби шартнома таҳия карда шуд (ниг. ба расмҳои 1 ва 2). Пас аз омода гардидани қолаби шартнома ва омӯзиши матни он маълум карда шуд, ки бо дарназардошти талаботи пешниҳодкардаи ҶММ “Сохтмони нав” дар қолаби шартнома бояд маълумоти зерин вобаста ба ҳар як шаҳрванде, ки бо ӯ шартнома баста мешавад, пур карда шавад:

1) рақами шартнома;
2) шакли пурраи ному насаби шаҳрванде, ки бо ӯ шартнома баста мешавад;
3) шакли кӯтоҳи ному насаби шаҳрванде, ки бо ӯ шартнома баста мешавад;
4) таърихи бастани шартнома;
5) коре, ки иҷрои он ба шаҳрванд супорида мешавад;
6) маблаѓи шартнома;
7) муҳлати пардохти ҳаққи кор баъди иҷро;
8) муҳлати иҷрои корҳо;
9) андозаи ҷарима барои таъхири иҷрои кор;
10) андозаи ҷарима барои таъхири пардохти ҳаққи кор аз ҷониби ширкат;
11) муҳлати эътибори шартнома;
12) муҳлати оғози корҳо аз ҷониби шаҳрванд;
13) рақами шиносномаи шаҳрванд;
14) мақоме, ки шиносномаи шаҳрвандро додааст;
15) таърихи додани шиносномаи шаҳрванд;

16) суроғаи шаҳрванд;

17) РМА (рақами мушаххаси андозсупоранда)-и шаҳрванд.

Маълумоти зикргардида вобаста аз шарту талаботе, ки барои шартнома муайян карда мешавад, метавонад тағйир, аз ҷумла кам ё зиёд гардад.

Лозим ба зикр аст, ки истифодаи барномасозии дохилии Ms Excel солҳои охир дар коргузории самти кадрҳо ва бахши умумӣ, ки гоҳе вақтҳо иҷрои як амалро нисбат ба якчанд нафар, масалан, бастани шартнома бо теъдоди зиёди кормандон ё ҷавоб ба мурочиати шаҳрвандони зиёд, васеъ гардидааст.

Дар варақи қолаби шартнома ҳамчунин ду хоначае муайян карда шуд, ки маълумоти дар онҳо воридшаванда барои кори макрос (барнома) лозим аст. Хоначаи 1-ум (“V1”) “Аввалин рақами тартибие, ки маълумоти шахси дахлдор аз варақи "Додаҳо" гирифта мешавад” номгузорӣ шудааст. Дар ин хонача, масалан, агар корбар хоҳиши сохтани шартномаҳоро барои шаҳрвандони таҳти рақамҳои аз 15 то 50 дошта бошад, адади 15-ро дохил мекунад. Ба таври пешфарз адади дар ин хонача воридшуда 1 ҳаст. Қимати ин хонача ҳамчунин барои аз пойгоҳи додаҳо пайдо кардани маълумоти шаҳрванд, ки таҳти рақами мазкур ҷой дода шудааст, истифода карда мешавад.

Хоначаи 2-юм (“V2”) “Охирин рақами тартибие, ки маълумоти шахси дахлдор аз варақи "Додаҳо" гирифта мешавад”, номгузорӣ шудааст. Дар ин хонача, масалан, агар корбар хоҳиши сохтани шартномаҳоро барои шаҳрвандони таҳти рақамҳои аз 1 то 35 дошта бошад, адади 35-ро дохил мекунад. Ба таври пешфарз адади дар ин хонача воридшуда 10 мебошад.

Яъне, бо истифода аз ин маълумот корбар муйян мекунад, ки шартномаҳо барои шаҳрвандони таҳти кадом рақамҳо (аз чанд то чанд) сабтгардида сохта шаванд.

Азбаски маълумоти мазкур ҳангоми чоп набояд дар варақ чоп карда шавад, зеро он маълумоти ёрирасон аст, барои чопи танҳо шартнома бо истифода аз менюи “Намуд” (“Вид”) маҳдудаи чопро муайян кардан лозим аст. Ин корро бо интихоби маҳдуда (диапазон)-и “A4:W58” ва интихоби менюи “Муқаррар кардан” (“Задать”) аз менюи “Соҳаи чоп” (“Область печати”)-и забона (вкладка)-и “Нишонагузории саҳифа” (“Разметка страницы”) низ анҷом додан мумкин аст.

Барномаи Ms Excel-ро танҳо гурӯҳи муайяни одамон барои иҷрои корҳои муайяни печидаю мураккаб истифода менамоянд, вале дар асл, барномаи мазкур аз муҳосибаи хароҷоти шахсӣ то муҳосиботи ҳисобдории корхонаю ширкатҳои бузургтарин мавриди истифода қарор мегирад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши барномаи Ms Excel барои ҳар як нафар, аз донишҷӯён сар карда, то кормандони ширкату муассисаҳо ба як кори ҳатмӣ табдил ёфтааст. Дар аксарияти мавридҳо донистани ин барнома барои ишғоли ҳатто вазифаҳое, ки бевосита ба муҳосибот алоқаманд нест, як навъ бартарӣ ё имтиёз дониста мешавад.

Расми 1. Қолаби шартнома (саҳ.1)
Figure 1. Contract template (page 1)

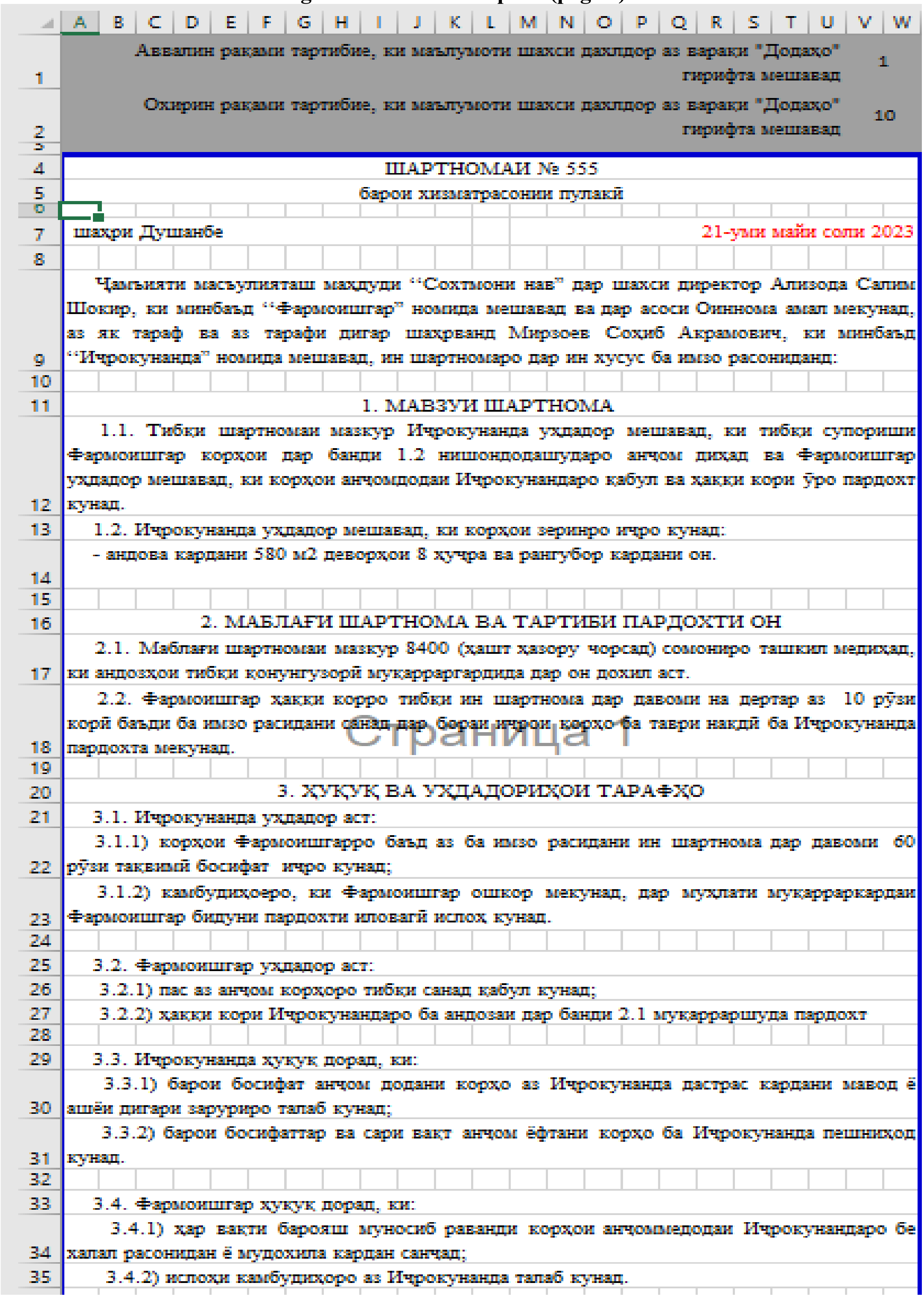

Аввалин рақами тартибие, ки маълумоти шахси дахлдор аз варақи "Додаҳо" гирифта мешавад | 1

Охирин рақами тартибие, ки маълумоти шахси дахлдор аз варақи "Додаҳо" гирифта мешавад | 10

ШАРТНОМАИ № 555

барои хизматрасонии пулакӣ

шаҳри Душанбе — 21-уми майи соли 2023

Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди ‘‘Сохтмони нав” дар шахси директор Ализода Салим Шокир, ки минбаъд ‘‘Фармоишгар” номида мешавад ва дар асоси Оинномa амал мекунад, аз як тараф ва аз тарафи дигар шаҳрванд Мирзоев Соҳиб Акрамович, ки минбаъд ‘‘Иҷрокунанда” номида мешавад, ин шартномаро дар ин хусус ба имзо расониданд:

1. МАВЗУИ ШАРТНОМА

1.1. Тибқи шартномаи мазкур Иҷрокунанда уҳдадор мешавад, ки тибқи супориши Фармоишгар корҳои дар банди 1.2 нишондодашударо анҷом диҳад ва Фармоишгар уҳдадор мешавад, ки корҳои анҷомдодаи Иҷрокунандаро қабул ва ҳаққи кори ӯро пардохт кунад.

1.2. Иҷрокунанда уҳдадор мешавад, ки корҳои зеринро иҷро кунад:

- андова кардани 580 м2 деворҳои 8 ҳуҷра ва рангубор кардани он.

2. МАБЛАҒИ ШАРТНОМА ВА ТАРТИБИ ПАРДОХТИ ОН

2.1. Маблағи шартномаи мазкур 8400 (ҳашт ҳазору чорсад) сомониро ташкил медиҳад, ки андозҳои тибқи қонунгузорӣ муқарраргардида дар он дохил аст.

2.2. Фармоишгар ҳаққи корро тибқи ин шартнома дар давоми на дертар аз 10 рӯзи корӣ баъди ба имзо расидани санад дар бораи иҷрои корҳо ба таври нақдӣ ба Иҷрокунанда пардохта мекунад.

3. ҲУҚУҚ ВА УҲДАДОРИҲОИ ТАРАФҲО

3.1. Иҷрокунанда уҳдадор аст:

3.1.1) корҳои Фармоишгарро баъд аз ба имзо расидани ин шартнома дар давоми 60 рӯзи тақвимӣ босифат иҷро кунад;

3.1.2) камбудиҳоеро, ки Фармоишгар ошкор мекунад, дар муҳлати муқарраркардаи Фармоишгар бидуни пардохти иловагӣ ислоҳ кунад.

3.2. Фармоишгар уҳдадор аст:

3.2.1) пас аз анҷом корҳоро тибқи санад қабул кунад;

3.2.2) ҳаққи кори Иҷрокунандаро ба андозаи дар банди 2.1 муқарраршуда пардохт

3.3. Иҷрокунанда ҳуқуқ дорад, ки:

3.3.1) барои босифат анҷом додани корҳо аз Иҷрокунанда дастрас кардани мавод ё ашёи дигари заруриро талаб кунад;

3.3.2) барои босифаттар ва сари вақт анҷом ёфтани корҳо ба Иҷрокунанда пешниҳод кунад.

3.4. Фармоишгар ҳуқуқ дорад, ки:

3.4.1) ҳар вақти барояш муносиб раванди корҳои анҷоммедодаи Иҷрокунандаро бе халал расонидан ё мудохила кардан санҷад;

3.4.2) ислоҳи камбудиҳоро аз Иҷрокунанда талаб кунад.

Расми 2. Қолаби шартнома (саҳ.2)
Figure 2. Contract template (page 2)

4. МАСЪУЛИЯТИ ТАРАФҲО

4.1. Барои риоя накардани мӯҳлати дар банди 3.1.1-и ин шартнома вобаста ба мӯҳлати иҷрои корҳо муқарраргардида Иҷрокунанда ба Фармоишгар ҷаримаро ба андозаи 0,01 % аз маблағи шартнома барои ҳар як рӯзи таъхиршуда пардохт мекунад.

4.2. Барои риоя накардани мӯҳлати дар банди 2.2-и ин шартнома вобаста ба пардохти ҳаққи кор муқарраргардида Фармоишгар ба Иҷрокунанда ҷаримаро ба андозаи 0,02 % аз маблағи шартнома барои ҳар як рӯзи таъхиршуда пардохт мекунад.

5. МӮҲЛАТИ АМАЛИ ШАРТНОМА

5.1. Шартномаи мазкур аз рӯзи ба имзо расиданаш эътибори ҳуқуқӣ пайдо карда, то 15-уми сентябри соли 2023 амал мекунад. Иҷрокунанда бояд на дертар аз 5 рӯз рӯз баъди ба имзо расидани ин шартнома ба иҷрои корҳои ба ӯ супоридашуда шурӯъ кунад.

5. ШАРТҲОИ ИЛОВАГӢ

5.1. Ворид намудани тағйиру иловаҳо ба шартномаи мазкур бо розигии тарафҳо тибқи тартиби пешбининамудаи қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардад.

5.2. Баҳсу ихтилофоте, ки дар заминаи иҷрои талаботи шартномаи мазкур ба амал меоянд, аз рӯйи имкон бо роҳи гуфтушунид ҳал карда мешаванд.

Страница 2

5.3. Дар сурати имконнопазир будани ҳалли баҳсҳо бо роҳи гуфтушунид тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳи судӣ ҳал карда мешаванд.

5.4. Шартномаи мазкур дар 2 (ду) нусхаи дорои эътибори ҳуқуқии баробар таҳия гардида, якнусхагӣ ба ҳар яке аз тарафҳо дода шудааст.

6. СУРОҒА ВА ИМЗОИ ТАРАФҲО

ФАРМОИШГАР	ИҶРОКУНАНДА
Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди “Сохтмони нав”	Мирзоев Соҳиб Акрамович Шиносномa: АХХХХХХ , аз тарафи ШВКД дар ноҳияи Сино аз 10-уми октябри соли 2005 дода шудааст.
Суроға: ХХХХХХ, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, ХХ	Суроға: н. Сино, к. Маяковский, х. 555
РМА: ХХХХХХХХХ	РМА: ХХХХХХХХХ
Директор_______________С. Алиизода	_______________С. Мирзоев
имзо	имзо

Бо дарназардошти талаботи пешниҳодкардаи ҶММ “Сохтмони нав”, дар варақи алоҳидаи дигари китоби Ms Excel сохтори пойгоҳи додаҳои шаҳрвандон, ки бо онҳо шартнома баста мешавад, муайян карда шуд (ниг. ба расми 3).

Расми 3. Сохтори пойгоҳи додаҳои шаҳрвандон, ки бо онҳо шартнома баста мешавад
Figure 3. The structure of the database of citizens with whom the contract is concluded

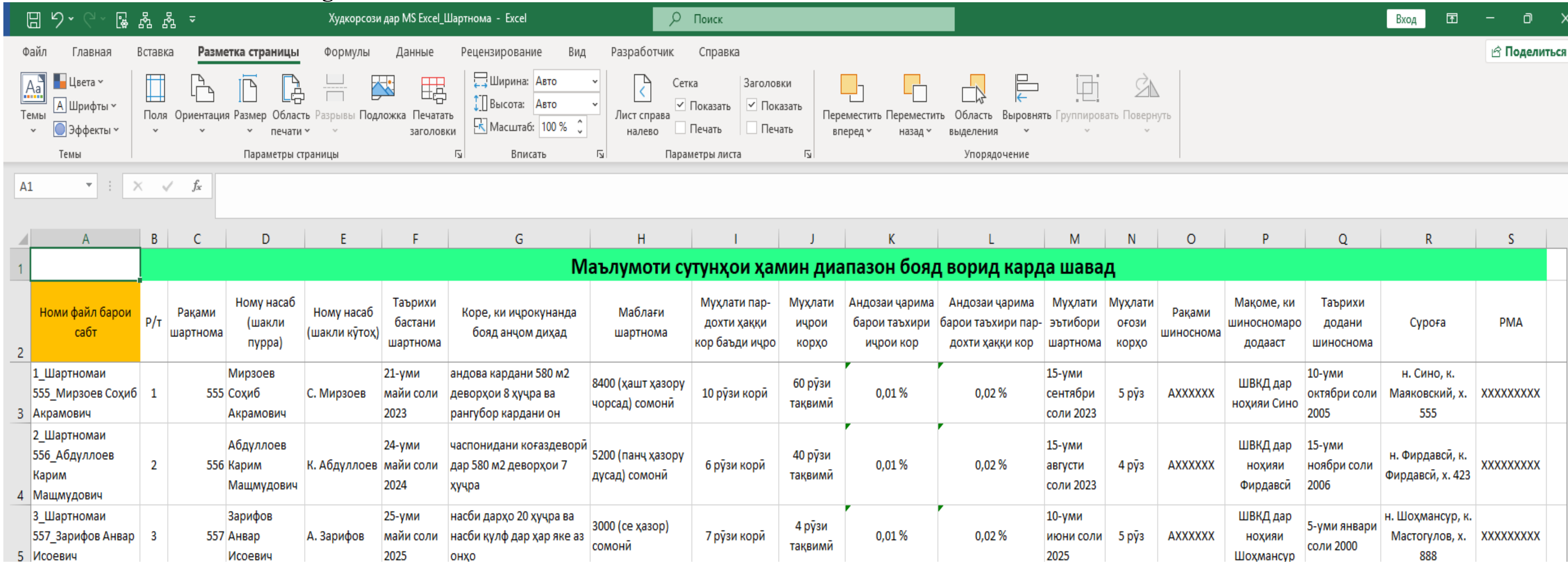

Маълумоти сутунҳои ҳамин диапазон бояд ворид карда шавад

Номи файл барои сабт	Р/т	Рақами шартнома	Ному насаб (шакли пурра)	Ному насаб (шакли кӯтоҳ)	Таърихи бастани шартнома	Коре, ки иҷрокунанда бояд анҷом диҳад	Маблағи шартнома	Муҳлати пар-дохти ҳаққи кор баъди иҷро	Муҳлати иҷрои корҳо	Андозаи ҷарима барои таъхири иҷрои кор	Андозаи ҷарима барои таъхири пар-дохти ҳаққи кор	Муҳлати эътибори шартнома	Муҳлати оғози корҳо	Рақами шиноснома	Мақоме, ки шиносномаро додааст	Таърихи додани шиноснома	Суроға	РМА
1_Шартномаи 555_Мирзоев Соҳиб Акрамович	1	555	Мирзоев Соҳиб Акрамович	С. Мирзоев	21-уми майи соли 2023	андова кардани 580 м2 деворҳои 8 ҳуҷра ва рангубор кардани он	8400 (ҳашт ҳазору чорсад) сомонӣ	10 рӯзи корӣ	60 рӯзи тақвимӣ	0,01 %	0,02 %	15-уми сентябри соли 2023	5 рӯз	АХХХХХХ	ШВКД дар ноҳияи Сино	10-уми октябри соли 2005	н. Сино, к. Маяковский, х. 555	XXXXXXXXX
2_Шартномаи 556_Абдуллоев Карим Мащмудович	2	556	Абдуллоев Карим Мащмудович	К. Абдуллоев	24-уми майи соли 2024	часпонидани коғаздеворӣ дар 580 м2 деворҳои 7 ҳуҷра	5200 (панҷ ҳазору дусад) сомонӣ	6 рӯзи корӣ	40 рӯзи тақвимӣ	0,01 %	0,02 %	15-уми августи соли 2023	4 рӯз	АХХХХХХ	ШВКД дар ноҳияи Фирдавсӣ	15-уми ноябри соли 2006	н. Фирдавсӣ, к. Фирдавсӣ, х. 423	XXXXXXXXX
3_Шартномаи 557_Зарифов Анвар Исоевич	3	557	Зарифов Анвар Исоевич	А. Зарифов	25-уми майи соли 2025	насби дарҳо 20 ҳуҷра ва насби қулф дар ҳар яке аз онҳо	3000 (се ҳазор) сомонӣ	7 рӯзи корӣ	4 рӯзи тақвимӣ	0,01 %	0,02 %	10-уми июни соли 2025	5 рӯз	АХХХХХХ	ШВКД дар ноҳияи Шоҳмансур	5-уми январи соли 2000	н. Шоҳмансур, к. Мастогулов, х. 888	XXXXXXXXX

Дар ин ҷадвал маълумоти шахсии одамони воқеӣ истифода нашудааст ва маълумоти воридшуда ба воқеият ҳеҷ алоқае надорад.

Дар қадами баъдӣ, аз пойгоҳи додаҳо пайдо кардани ҳар яке аз бахшҳои маълумоти шаҳрванди дахлдор ва дар ҷойҳои дахлдори матни қолаби шартнома гузоштани он меистад. Тавре зикр гардид, қимати хоначаи “V1”-и вараќи “Қолаби Шартнома” – “Аввалин рақами тартибие, ки маълумоти шахси дахлдор аз варақи "Додаҳо" гирифта мешавад” – ҳамчунин, барои аз пойгоҳи додаҳо пайдо кардани маълумоти шаҳрванд, ки таҳти рақами мазкур ҷой дода шудааст, истифода карда мешавад.

Барои кори мазкур дар Ms Excel аз функсияи “ВПР” истифода кардан лозим аст. Ин функсия барои пайдо кардани додаҳо аз рӯйи сатрҳо дар ҷадвал ё маҳдудаи дахлдор ба кор бурда мешавад. Ҳангоми истифодаи ин функсия маълумоти ҷустуҷӯшаванда бояд беҳамто бошад. Аз ин лиҳоз, дар пойгоҳи додаҳо дар сутуни “B” рақами тартибии ҳар яке аз сабтҳои марбут ба маълумоти шаҳрвандон гузошта мешавад, ки ҳеҷ кадоме аз онҳо такроршаванда нест.

Барои сохтани синтаксиси функсияи “ВПР” 4 маълумоти зерин лозим аст:

1. қимате, ки бояд ёфта шавад, яъне қимати мавриди ҷустуҷӯ;
2. маҳдуда (диапазон)-е, ки қимати мавриди ҷустуҷӯ дар он ҷой дорад. Бояд дар хотир дошт, ки барои кори дурусти функсияи “ВПР” қимати мавриди ҷустуҷӯ бояд дар сутуни якуми маҳдуда бошад. Тавре ки аз сохтори пойгоҳи додаҳои шаҳрвандон мушоҳида кардан мумкин аст, қимати мавриди ҷустуҷӯ, яъне рақами тартибии ҳар як шаҳрванд дар сутуни “B” ҷой дорад, аз ин лиҳоз, маҳдуда (диапазон)-и мо аз “B3” оғоз мешавад;
3. рақами сутуне, ки қимати баргардонидашаванда дар он аст. Масалан, агар мо аз пойгоҳи додаҳои шаҳрвандон маблағи шартномаро, ки бо шаҳрванди дахлдор баста мешавад, пайдо кардан хоҳем, рақами сутуни он (“H”) 7 мешавад;
4. агар мақсад ёфтани қимати тахминӣ бошад, калимаи “Истина” ё адади 1-ро нишон додан мумкин аст ва агар мақсад ёфтани қимати дақиқ бошад, бояд калимаи “Ложь” ё адади 0-ро нишон дода шавад.

Ҳамин тариқ, синтаксиси функсияи “ВПР” чунин аст:

= ВПР (қимати ҷустуҷӯшаванда; ҷой (ҷадвал) барои ҷустуҷӯи қимати мазкур; рақами сутун дар маҳдуда, ки қимати он баргардонида мешавад; баргардонидани қимати тақрибӣ ё дақиқ) [4].

Масалан, барои пайдо кардани таърихи бастани шартнома (хоначаи “M7” дар варақи қолаби шартнома “Колаби Шартнома”) “ВПР” намуди зеринро мегирад:

=ВПР ($V$1; Додахо!$B$3:$S$501;5;0), ки дар он “$V$1” – қимати ҷустуҷӯшаванда, “Додахо!$B$3:$S$501” – ҷой (ҷадвал) барои ҷустуҷӯи қимати ҷустуҷӯшаванда, 5 – рақами сутун дар маҳдуда, ки қимати он баргардонида мешавад ва 0 – шарт барои баргардонидани қимати дақиқ аст.

Дар натиҷаи ворид кардани формулаи боло, матни зерин ҳосил мешавад:

“21-уми майи соли 2023”, яъне аз хоначаи “F3”-и варақи “Додаҳо” маълумоти дахлдор ба хоначаи “M7”-и варақи “Колаби Шартнома” баргардонида шудааст.

Агар дар хонача дар баробари қиматҳои тағйирёбанда (қиматҳое, ки бо истифода аз функсияи ВПР аз пойгоҳи додаҳо баргардонида мешаванд) қиматҳои собит (тағйирнаёбанда) истифода шаванд, дар ин сурат барои пайваст кардани қисматҳои як ё якчанд сатрҳои матнӣ бояд қиматҳои тағйирнаёбанда дар дохили аломати нохунак ("") ҷой дода ва аз амалгар (оператор)-и “&” (амперсанд) истифода карда шавад.

Масалан, барои сохтани матни муқаддамотии шартнома формула намуди зеринро мегирад:

="Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди “Сохтмони нав” дар шахси директор Ализода Салим Шокир, ки минбаъд “Фармоишгар” номида мешавад ва дар асоси Оинномa амал мекунад, аз як тараф ва аз тарафи дигар шаҳрванд " &ВПР($V$1;Додахо!$B$3:$S$501;3;0) & ", ки минбаъд “Иҷрокунанда” номида мешавад, ин шартномаро дар ин хусус ба имзо расониданд:"

Дар натиҷаи ворид кардани формулаи боло, матни зерин ҳосил мешавад:

“Ҷамъияти масъулияташ маҳдуди “Сохтмони нав” дар шахси директор Ализода Салим Шокир, ки минбаъд “Фармоишгар” номида мешавад ва дар асоси Оиннома амал мекунад, аз як тараф ва аз тарафи дигар, шаҳрванд Мирзоев Соҳиб Акрамович, ки

минбаъд “Иҷрокунанда” номида мешавад, ин шартномаро дар ин хусус ба имзо расониданд:”

Ба ҳамин тартиби бахшҳои дигари қолаби шартнома бо формулаҳои мувофиқи иборат аз қиматҳои тағйирёбанда ифода карда мешавад.

Пас аз ворид кардани фомулаҳои дахлдор, дурустии онҳо санҷида мешавад. Барои ин кофист, ки дар хоначаи “V1”-и вараќи “Қолаби Шартнома” қимати дигар ворид карда шавад. Масалан, баъд аз ворид кардани адади 2 дар ин хонача ҳамаи маълумоти зарурии шаҳрванд – Абдуллоев Карим Маҳмудович, ки дар маҳдудаи *“!$B$3:$S$501”*-и вараќи “Додаҳо” таҳти рақами 2 ҷой дорад, ба ҷойҳои дахлдори қолаби шартнома, яъне дар вараќи “Колаби Шартнома” гузаронида мешавад. Ва ба ҳамин тартиб, агар дар хоначаи “V1”-и вараќи “Колаби Шартнома” адади 3 ворид карда шавад,

Баъди бовар ҳосил кардан ба дурустии формулаҳо қадами навбатӣ худкорсозии сохтани шартномаҳо барои ҳамаи шаҳрвадони дар пойгоҳи додаҳо воридшуда ва сабти ҳар яке аз ин шартномаҳо дар қолаби ҳуҷҷатҳои интиқолпазир – “.pdf” (Portable Document Format) аст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Қурбонов К.Ю.

АДАБИЁТ

1. Excel: Профессиональные диаграммы. [Электронный ресурс]. URL: http://excel2.ru/gruppy-statey/professionalnye-diagrammy, свободный.
2. Microsoft Excel – Профессиональное использование MS EXCEL 2003, 2007, 2010, 2013. [Электронный ресурс]. URL: http://excel2.ru/, свободный.
3. MS EXCEL: практикум / О. А. Новицкий [и др.]. -Минск:БГУФК, 2016. -59 с.
4. Гарнаев А.Ю. Excel, VBA, Internet в экономике и финансах / А.Ю. Гарнаев. -СПб.: БХВ-Петербург, 2005. -796 с.
5. Гарнаев, А.Ю. Microsoft Office Excel 2010: разработка приложений / А.Ю. Гарнаев, Л.В. Рудикова. -СПб.: БХВ-Петербург, 2011. –528 с.
6. Джураева, А. Совершенствование системы оплаты труда преподавателей высшей школы (на примере вузов Республики Таджикистан): монография / А. Джураева, Г.А. Ходжабекова. -Екатеринбург: УрГЭУ, 2008. -132 с.
7. Имена в MS EXCEL [Электронный ресурс]. URL: http://excel2.ru/articles/imena-v-ms-excel, свободный.
8. Карлберг К. Бизнес-анализ с помощью Microsoft Excel / К. Карлберг. -2-е изд. -М.: Вильямс, 2003. -446 с.
9. Левин, А.Ш. Word и Excel / А.Ш. Левин. – 3-е изд. -СПб.:Питер, 2015. -191 с.
10. Пикуза В. Экономические расчеты и бизнес-моделированиев Excel / В. Пикуза. -СПб.: Питер, 2012. -400 с.
11. Пикуза, В. Автоматизация и моделирование бизнеспроцессов в Excel. [Электронный ресурс]. URL: http://www.cfin.ru/itm/excel/pikuza/index.shtml, свободный.
12. Рустамова, Х.Р. Модернизация системы высшего образования Республики Таджикистан / Х.Р. Рустамова // Международная конференция по компьютерному анализу проблем науки и технологии. -Душанбе, 2015. -С.221-226.
13. Сингаевская Г.И. Функции в Microsoft Office Excel 2010 / Г.И. Сингаевская. -М.: ООО «ИД Вильямс», 2011. -672 с.
14. Уокенбах, Дж. Excel 2010: лучшие трюки Джона Уокенбаха /Дж. Уокенбах; пер. И. Дубенок. -СПб.: Питер, 2011. -464 с.
15. Хитрости: Excel для всех [Электронный ресурс]. URL: http://www.excel-vba.ru/chto-umeet-excel/, свободный.
16. Шакель, Е.В. Табличный процессор Microsoft Excel 2010:учебно-методическое пособие / Е.В. Шакель; под ред. С.И. Максимова. -Минск: РИВШ, 2013. -131 с.

ХУДКОРСОЗИИ ҲУҶҶАТҲО БО ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ

Дар мақолаи илмӣ худкорсозии (автоматикунонии) ҳуҷҷатҳо бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ баррасӣ мешавад, ки ин барои соҳаи байниидоравӣ, мубодилаи фаврии иттилоотӣ ва ҳуҷҷатгузории байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти иҷроия ва дигар муассисаҳои таълим муҳим аст. Дар замони имрӯза худкорсозии ҳуҷҷатҳо яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, вай имконият медиҳад, ки иттилоот оид ба кормандон дар вақти зарурӣ дастрас карда шавад. Ҳалли ин масъала бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ вобаста мебошад. Дар мақолаи мазкур оиди худкорсозии ҳуҷҷатҳо бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ баррасӣ гардида, худкорсозии шартномаи коргарон дар барномаи Ms Excel, дида баромада шудааст. Дар шароити кунунӣ, ки ҳама гуна иттилоот дорои мавқеъ ва қимати хос мебошад ва барои мутахассисони соҳаҳои гуногун дар вақти зарури дастрас намудани он мувофиқи мақсад буда, амалишавии вай бо масъалаи худкорсозии ҳуҷҷатҳо вобаста аст. Худкорсозии ҳуҷҷатҳо имкон медиҳад, ки тарзи идора кардан ва муносибат ба иҷрои ҳуҷҷатҳоро куллан тағйир дода, коркарди босифати иттилоот бо суръати баланд анҷом дода шуда, дар муддати кӯтоҳ иттилооти даркорӣ оид ба кормандони соҳаҳои гуногун дастрас карда шавад.

Калидвожаҳо: худкорсозии иттилоот, иттилоот, корхона, кормандон, ҷадвали электронӣ, компютер, барнома, шартнома, системаи худкоргардонидашуда.

АВТОМАТИЗАЦИЯ ОБРАБОТКИ ДОКУМЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В научной статье рассматривается важность автоматизации документооборота с использованием информационных технологий в межведомственной сфере. Эта сфера представляет собой непосредственный обмен информацией и документацией между Правительством Республики Таджикистан, органами исполнительной власти и другими образовательными учреждениями. В настоящее время автоматизация документооборота является одним из важнейших вопросов, она позволяет получить информацию о сотрудниках в нужный момент. Решение этой проблемы тесно связано с применением информационных технологий. В данной статье освещается вопрос автоматизации документооборота с использованием информационных технологий, а также рассматривается процесс автоматизации трудовых договоров с помощью MS Excel. В современных условиях, когда каждая информация имеет свою значимость и специалистам из различных областей важно иметь к ней доступ в нужный момент, реализация этого требования тесно связана с вопросом автоматизации обработки документов. Автоматизация документооборота позволяет определить методы управления и подход к оформлению документов. Качественная обработка информации происходит с высокой скоростью, а необходимая информация о сотрудниках из различных сфер доступна в электронном виде в короткие сроки.

Ключевые слова: информационная автоматизация, информация, предприятие, сотрудники, электронная таблица, компьютер, программное обеспеченit, автоматизированная система

AUTOMATION OF DOCUMENT PROCESSING USING INFORMATION TECHNOLOGY

The scientific article discusses the importance of automating document management using information technology in the interdepartmental sphere. This sphere represents a direct exchange of information and documentation between the Government of the Republic of Tajikistan, executive authorities, and other educational institutions. At present, the automation of document management is one of the most important issues, it allows obtaining information about employees at the right time. The solution to this problem is closely related to the use of information technology. This article covers the issue of automating document management using information technology, and also considers the process of automating labor contracts using MS Excel. In modern conditions, when every piece of information has its significance and specialists from various fields need to have access to it at the right time, the implementation of this requirement is closely related to the issue of automating document processing. Document management automation allows defining management methods and an approach to document design. High-quality information processing takes place at high speed, and the necessary information about employees from various spheres is available in electronic form in a short time.

Keywords: information automation, information, enterprise, employees, spreadsheet, computer, software, automated system.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Рустамова Хуршедабону Раҳимовна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 93-575-44-77.** E-mail: **hursheda_2317@mail.ru**

Комилов Окил Одилович **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физика-математика, дотсенти кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рудакӣ, 17. Телефон: **(+992) 928281221.** E-mail: **okil.komilov@yandex.ru**

Сведения об авторах: ***Рустамова Хуршедабону Рахимовна*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой информационной и комуникационной технологии. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 93-575-44-77.** E-mail: **hursheda_2317@mail.ru**

Комилов Окил Одилович - Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информационной и комуникационной технологии. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 928281221.** E-mail: **okil.komilov@yandex.ru**

Information about the authors: ***Rustamova Khurshedabonu Rakhimovna*** **–** Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Information and Communication Technology. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 93-575-44-77.** E-mail: **hursheda_2317@mail.ru**

Komilov Okil Odilovich **-** Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Information and Communication Technology. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 928281221.** E-mail: **okil.komilov@yandex.ru**

ТДУ: 36.1/.5(575.3)

НИЗОМИ БАНАҚШАГИРИИ СТРАТЕГӢ ВА ДУРНАМОСОЗИИ ДАВЛАТӢ ДАР ДАВРОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити вазъи зудтағйирёбандаи иқтисоди ҷаҳон дар пасманзари таҳдидҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ ташкили низоми дурусти банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар ҳар як кишвар нақши асосӣ мебозад. Зеро, низоми дурусти банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ имконият медиҳад, ки иқтидору имкониятҳои воқеии бахшу соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ба нақша гирифа шуда, барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ истифода карда шаванд.

Таҷрибаи як қатор кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки барои ноил гардидан ба натиҷаҳои назаррас дар иқтисодиёт, асоси муваффақияти онҳо ҷорӣ намудани низоми дурусти банақшагирии стратегии рушди иқтисоди миллӣ ва роҳандозии нақшаҳои индикативӣ ҳамчун модели асосии идоракунии рушди иқтисодиёти кишвар ба ҳисоб меравад [1].

Банақшагирии стратегӣ барои иҷрои вазифаҳои муҳимми давлатӣ хизмат менамояд, аз қабили муайян намудани ҳадафҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, афзалиятҳои миллию минтақавӣ, муайян ва ҷалби захираву сарчашмаҳо, муайян намудани механизми фаъолсозии фаъолияти ҳамаи соҳаҳо ва қишрҳои ҷомеа [13].

Низоми дурнамосозии давлатӣ дар давраи начандон тулонии истиқлолият марҳила ба марҳила ба яке аз низомҳои инкишофёбанда ва ба рушди иқтисодиёт мусоидаткунанда табдил ёфта истодааст. Ташкили низоми миллии банақшагирии стратегӣ таърихи начандон тулонӣ дошта, аз соли 2017 оғоз гардидааст.

Бо назардошти муҳиммияти масъалаи ташкили низоми банақшагирии стратегӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми ироаи Паёмашон ба Маҷлиси Олӣ соли 2017 Ҳукумати мамлакатро барои идомаи корҳо дар самти такмили низоми идоракунии давлатӣ, бахусус тарҳрезӣ ва амалӣ намудани асосҳои банақшагирии стратегӣ дар сатҳи марказӣ ва маҳаллии идоракунӣ вазифадор намуда буданд [10].

Бунёди низоми миллии дурнамосозии давлатӣ, ки яке аз ҷузъҳои муҳим ва ҷудонашавандаи низоми иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад, дар фазои мураккаби иқтисодиёти кишвар солҳои 1991-2000 (марҳилаи якум) дар шароити низоъҳои сиёсӣ ва номуйяниҳо дар низоми иқтисодӣ оғоз гардид. Дар ин давра, ба ғайр аз мушкилиҳои сиёсию иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, коста гардидани робитаҳои иқтисодию молиявӣ бо кишварҳои хориҷӣ, мавҷуд набудани қонунгузории миллӣ ба раванди рушди устувори низоми иқтисодӣ монеа эҷод менамуд.

Баъди ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ва Ваҳдами миллӣ (солҳои 2001-2005) марҳилаи ибтидоии амалӣ намудани ислоҳоти иқтисодӣ, асосан ба ташаккули асосҳои ҳуқуқии низоми нави иқтисодӣ равона гардида буд. Дар ҳамин марҳила бо мақсади ба танзим даровардани низоми дурнамосозӣ аввалин маротиба дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2003 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ» қабул карда шуд.

Қонуни мазкур мақсаду мазмуни дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақҳои онро муайян карда, асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии тартиби таҳия, баррасӣ ва тасдиқи онҳоро муқаррар намуд [6].

Тибқи талаботи қонуни мазкур, дурнамои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бароиояндаи кӯтоҳмуддат ҳар сол ва дар таркиби дурнамои миёнамуҳлат барои се соли минбаъда дар асоси муқаррароти барномаи инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бароиояндаи миёнамуҳлат (барои давраи панҷсола) таҳия карда мешуд.

Вазифаҳои асоси Шуро таҳияи масъалаҳои методологӣ, илмию техникии ояндабинӣ, таҳияи пешниҳод оид ба такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба масъалаҳои ояндабинӣ, инчунин таҳлилу таҳқиқи илмиии дурнамоҳо, консепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ, лоиҳаи мақсадноки давлатӣ, минтақавӣ ва байниминтақавӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар марҳилаи навбатӣ, яъне солҳои 2006-2015 дурнамосозии рушди иқтисодию иҷтимоӣ бо шаклу воситаҳои дар ҳамон замон дастрас таҳия карда мешуд, ки аз нигоҳи муаллиф на ҳамаи паҳлуҳо ва нишондиҳандаҳои рушди иқтисодию иҷтимоиро дар бар мегирифт. Бо назардошти тағйирёбии вазъ ва талабот оид ба мукаммалгардонии раванди таҳияи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ба қонуни асосии танзимкунандаи раванди таҳияи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои стратегӣ, яъне Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ» се маротиба, аз ҷумла солҳои 2009, 2011 ва 2017 тағйиру иловаҳо ворид карда шудааст. Дар асоси муқаррароти қонуни болоқайдшуда бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2007 таҳти №649 Тартиби таҳияи дурнамоҳои кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлати давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд [5].

Нақши дурнамосозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ маҳз дар марҳилаи сеюм, яъне солҳои 2006-2015 дар таъмини рушди иқтисодии кишвар, ҳамоҳангсозии сиёсати буҷетӣ, монетарӣ ва макроиқтисодӣ бараъло мушоҳида мешуд, зеро марҳилаи сеюми ташаккулёбии низоми дурнамосозӣ ба марҳилаи барқароршавӣ ва вусъат ёфтани пояҳои низоми иқтисоди миллӣ рост меояд. Дар ин давра зарур буд, ки иқтидорҳои воқеии соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ муайян шуда, дар асоси иқтидорҳои мавҷуда самтҳои стратегии рушди кишвар тарҳрезӣ карда шаванд. Маҳз дар ҳамин давра Ҳукумати кишвар аввалин маротиба Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2015-умро қабул кард. Дар баробари ин, ду Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ барои солҳои 2007-2009 ва 2010-2012 таҳия ва амалӣ шуд. Ин санадҳои муҳимми стратегӣ бо назардошти дурнамои рушди нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва иқтидорҳои мавҷудаи дохилӣ таҳия ва амалӣ карда шудаанд.

Дар ин давра дурнамои рушди иқтисодию иҷтимоӣ бо усулҳои математикӣ ҳисоб ва таҳия карда мешуд, ки меҳнат ва вақти зиёдро талаб мекард. Дар баробари ин, ҳамбастагии соҳаҳо, яъне муайян намудани тағйирёбии нишондиҳандаҳои як соҳа ё бахш ҳангоми тағйирёбии соҳа ё бахши дигар ба таври пурра ба инобат гирифта намешуд.

Гарчанде дар ин давра низоми дурнамосозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ба пешрафтҳои назаррас ноил гардида бошад ҳам, масъалаи баланд бардоштани дақиқияту ба воқеият наздик будани дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, инчунин ҷорӣ намудани механизмҳои наву муосири дурнамосозӣ фаъолсозии фаъолияти минбаъдаро дар ин самт тақозо менамуд.

Барои ҳамқадами замон будан ва истифодаи механизмҳои наву муосир барои таҳияи дурнамои нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ҳамкориҳо бо шарикони рушд дар ин самт тақвият дода шуд. Дар натиҷаи омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафта муайян карда шуд, ки аксари кишварҳо дурнамои нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро ба воситаи моделҳои макроиқтисодӣ ё худ эконометрикӣ таҳия менамояд, ки дақиқият ва воқеияти баланд дошта, ҳамбастагии соҳаҳоро ба таври худкор муайян менамояд.

Вобаста ба ин, ҷиҳати ҷорӣ намудани механизм ва воситаи дурнамосозии мазкур коршиносони сатҳи байналмилалӣ даъват карда шуда, раванди таҳияи модели дурнамосозии макроиқтисодии мутобиқ ба шароити Тоҷикистонро оғоз намуданд.

Дар марҳилаи чорум, шуруъ аз соли 2016 то инҷониб дурнамосозии давлатӣ тибқи таҷрибаи ҷаҳонӣ ба воситаҳои муосири дурнамосозӣ, яъне моделҳои макроиқтисодӣ ба роҳ монда шудааст, ки аз ҷиҳати техникию технологӣ ва ҳамоҳангии нишондиҳандаҳои соҳаҳои мухталифи иқтисодию иҷтимоӣ самаранок мебошад.

Модели макроиқтисодӣ нақшаи ҳисобкунии нишондиҳандаҳои миқдориро иҷро намуда, имкон медиҳад, ки динамикаи нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ вобаста

ба вариантҳои сенариявии рушди вазъи иқтисодии хориҷӣ дар асоси алоқамандии сохтори муайяншудаи параметрҳои гуногун ба роҳ монда шавад.

Натиҷаҳои ҳисобкунӣ ҳамчун арзишҳои эҳтимолӣ баррасӣ карда мешаванд, зеро модел маҷмуи тахминҳоро (аз ҷумла ташаккули қурби асъор, таваррум, сармоягузориҳо) ба назар мегирад. Барои ба даст овардани сенарияҳои алтернативӣ, тағйир додани тахминҳои аввалия кофӣ хоҳад буд. Аз ин рӯ, истифода аз моделҳои макроиқтисодӣ метавонад воситаи муосири арзёбии мувофиқати вариантҳои гуногуни сиёсати макроиқтисодӣ бошад.

Бояд қайд намуд, ки аз сабабе ки тамоми ҳуҷҷатҳои стратегӣ, аз ҷумла дурнамоҳои давлатӣ, стратегияҳо, консепсияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иҷтисодии ҷумҳурӣ дар асоси қонуни мазкур таҳия ва ба тасвиб расидаанд, ҳуҷҷатҳои мазкур самтҳои ояндаи рушди иқтисодиётро бо дарҷи роҳҳои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии давлатӣ муайян менамоянд, зарурати такмили қонуни зикршуда ба миён омад.

Дар ин росто бо мақсади гузарониданиислоҳот дар қонунгузории кишвар, бахусус дар самти такмили низоми дурнамосозӣ ва таҳияи сифатноки ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва барномавӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар таҳрири нав 3 августи соли 2018 таҳти №1544 қабул карда шуд [7].

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ дурнамоҳои рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон тавассути моделҳои иқтисодӣ таҳия карда мешаванд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин усули муосири дурнамосозӣ истифода намуда истодааст.

Аз ин лиҳоз, дар қонун мафҳуми моделҳои дурнамосозии давлатӣ дарҷ гардид. Ҳадаф аз таҳияи қонун дар таҳрири нав ин, пеш аз ҳама, ба талаботи равандҳои муосир ва ба таҷрибаи давлатҳои пешрафтаи минтақа ва ҷаҳон мутобиқ намудани қонунгузории кишвар дар ин самт ба ҳисоб мерафт.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» раванди таҳия ва муҳлати дурнамоҳои давлатӣ, Консепсияи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва Стратегияи рушди иҷтимоию иқтисодии кишварро муқаррар менамояд. Дар таҳрири нави қонун муҳлат ва пайдарҳамии таҳияи ҳуҷҷатҳои болоқайдшуда мушаххас карда шуд.

Аз ҷумла, дурнамоҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ва таъмини амнияти иқтисодӣ барои ояндаи кӯтоҳмуҳлат (як сол), миёнамуҳлат (то 5 сол) ва дарозмуҳлат (на кам аз 10 сол) таҳия мегардад.

Консепсияи рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо мақсади муайян кардани самтҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ояндаи дарозмуҳлат ба муҳлати на кам аз 20 сол таҳия карда мешавад.

Стратегияи рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати муайян кардани ҳадафҳои стратегӣ, афзалиятҳо ва принсипҳои рушди миллӣ ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум бо муҳлати на кам аз 15 сол таҳия мегардад.

Моҳияти батанзимдарории идоракунии ҷараёнҳои иқтисодӣ тавассути амали қонуни мазкур дар он буд, ки дар асоси дурнамои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон Барномаи миёнамуҳлати хароҷоти давлатӣ таҳия гардида, ҳамчунин, лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли навбатии молиявӣ ва нишондиҳандаҳои он барои ду соли минбаъда» ташаккул меёбад.

Бо мақсади дар сатҳи зарурӣ таҳия ва пешниҳод намудани нишондиҳандаҳои дақиқу босифати дурнамоҳои давлатӣ Тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ояндаи кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат (тибқи моддаи 4 қонун), Тартиби таҳияи барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон (тибқи моддаи 5 қонун) ва Тартиби таҳияи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии маҳал (тибқи моддаи 13 қонун) пешбинӣ шуда буд.

Бо мақсади ҳамоҳангсозии фаъолияти вазорату идораҳо оид ба таҳияи дурнамоҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз нуқтаи назари илмӣ асоснок намудани дурнамоҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии ҷумҳурӣ, аз ҷумла

Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру ноҳияҳо дар қонуни мазкур аввалин шуда дар таҷрибаи ҷумҳурӣ ташкили Шурои методӣ оид ба дурнамосозӣ пешбинӣ гардида буд.

Шурои мазкур мақоми машваратии назди Вазорати рушди иқтисод ва савдо буда, бо мақсади ҳамоҳангсозии фаъолияти вазорату идораҳо дар самти таҳияи дурнамоҳои давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз нуқтаи назари илмӣ асоснок намудани онҳо таъсис дода шуда буд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ҷараёни таҳияи якчанд ҳуҷҷатҳои стратегиро танзим намуда, мақсад ва мазмуни онро муайян намекард.

Ҳамзамон, дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда масъалаҳои ҳамоҳангсозии банақшагирии стратегӣ, салоҳият ва ваколатҳои мақомоти давлатӣ дар соҳаи банақшагирии стратегӣ, масъалаҳои мониторинг, ҳисоботдиҳӣ ва баҳогузорӣ ба таври кофӣ ба низом дароварда нашудаанд. Ҳамчунин, дар қонунгузории амалкунанда меъёрҳои баҳодиҳии самаранокии буҷетии банақшагирии стратегӣ мушаххас нагардида буд.

Вобаста ба ин, бо мақсади такмил додани раванди банақшагирии ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва муқаррар намудани низоми ягона ва умумии банақшагирии стратегӣ аз 19 июли соли 2022 таҳти №1894 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» қабул гардид. Қонуни мазкур аз 7 боб ва 23 модда иборат мебошад [8].

Тибқи муқаррароти дар он муайянгардида, рӯйхати ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва ба ҳам тобеию алоқамандии онҳо, таъмини ҳамгироии банақшагирии стратегӣ бо раванди буҷетӣ, ҷорӣ намудани низоми назорати сифат, таҳияи низомҳои ба натиҷа асосёфтаи мониторинг, ҳисоботдиҳӣ, баҳогузорӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд муайян карда мешаванд.

Аз ин рӯ, ҳадафи асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» ташаккули чаҳорчӯбаи меъёрии ягона ва муназзами низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд мебошад, ки тибқи он меъёрҳои зарурии идоракунии банақшагирии стратегӣ дар қонуни мазкур муқаррар гардида, раванди банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии рушд аз давраи банақшагирию таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ то амалисозии онҳо ба низом дароварда мешавад.

Меъёрҳои қонуни мазкур мафҳумҳои навро оид ба низоми иттилоотӣ пешниҳод намуда, салоҳият ва ваколатҳои мақомоти давлатӣ дар соҳаи банақшагирии стратегӣ, сохтор ва мазмуни ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва ба ҳам вобастагию тобеияти онҳо, банақшагирии таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ, арзиши хароҷот барои амалишавии чорабиниҳои пешбининамудаи ҳуҷҷати стратегӣ, ҳаҷм ва манбаи маблағгузории чорабиниҳои банақшагирифташудаи ҳуҷҷатҳои стратегии таҳияшаванда, назорати сифати ҳуҷҷатҳои стратегӣ, дурнамосозии давлатии рушд, модели дурнамосозии рушд, ҳисоботдиҳӣ ва арзёбии ин ҳуҷҷатҳоро ба таври мушаххас пешбинӣ менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки дар асоси муқаррароти банди 7 моддаҳои 4 ва 20 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» санади зерқонунӣ қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ» аз 28 апрели соли 2023 таҳти №168 қабул карда шуд.

Тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ дар асоси омӯзиши таҷрибаи кишварҳои муваффақ омода гардида, раванди таҳияи дурнамоҳои давлатӣ барои давраҳои кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлатро муайян ва ба танзим медарорад.

Тибқи тартиби мазкур, дурнамоҳои давлатӣ фарогири соҳаҳои демографӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, экологӣ, илмию техникӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, ҳифзи ҳуқуқ ва мудофиа буда, аз рӯи сенарияҳои бухронӣ, заминавӣ ва некбинона таҳия карда мешаванд.

Қарори мазкур имкон дод, ки раванди банақшагирии стратегӣ, низоми дурнамосозӣ дар кишвар, тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатии нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва шаҳру

ноҳияҳои ҷумҳурӣ мукаммал гардида, дақиқияти нишондиҳандаҳои пешбинишаванда баланд бардошта шавад [4].

Дар марҳилаи ниҳоӣ, низоми дурнамосозии давлатӣ ва банақшагирии стратегӣ бо ҳам пайваст гардида, пояҳои асосии низоми банақшагирии стратегӣ гузошта шуда истодааст. Аз рӯи таҳлилҳои мо дар самти низоми банақшагирии стратегӣ, ки низоми нав дар шароити имрӯзаи кишвар мебошад, таҳқиқотҳои илмӣ қариб, ки вуҷуд надоранд.

Дар ин ҷо зарур мешуморем, ки таҷрибаи кишварҳои минтақа ва шарикони асосии тиҷоратиро дар самти низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Омӯзиши пайдоиши заминаи меъёриии ҳуқуқии низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ нишон медиҳад, ки дар бештари кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ заминаи қонунгузорию институтсионалии низоми банақшагирии стратегӣ тақрибан аз солҳои 2010 оғоз гардида, марҳила ба марҳила бо назардошти пойдо шудани корҳои амалӣ такмил ёфта истодааст.

Пайдоиши заминаҳои меъёрии ҳуқуқии низоми банақшагирӣ ва дурнамосозӣ дар кишварҳои шарикони тиҷоратию иқтисодии кишвар аз он гувоҳӣ медиҳад, ки низоми банақшагирии стратегӣ, низом ё худ механизми муосир буда, тамоми кишварҳо марҳила ба марҳила ба низоми мазкур мегузаранд.

Дар шароити имрӯзаи иқтисоди ҷаҳон, маҳз тавассути банақшагирии стратегӣ ва дунамосозии рушди иҷтимоию иқтисодӣ имкониятҳои ноилгардӣ ба мақсадҳои стратегии гузошташудаи кишвар ва вариантҳои эҳтимолии тағйирёбии иқтисодиёт муайян карда мешавад.

Зеро Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, дар асоси муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия гардида, индикаторҳои асосии мақсадноки Стратегия барои давраи то соли 2030, дар асоси нишондиҳандаҳои дурнамои вазорату идораҳои соҳавӣ ҳисоб карда шудаанд [11].

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, самтҳои рушди кишвар мушаххас карда шуданд, ки ба консепсияи гузариши иқтисоди миллӣ ба рушди устувор асос ёфтааст. Ин ҳуҷҷат уҳдадориҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба Рӯзномаи асри XXI ва Ҳадафҳои рушди устувор (ҲРУ)-ро, ки дар ҷаласаи 70-уми Ассамблеяи Генералии СММ моҳи сентябри соли 2015 тасдиқ шудаанд, ба инобат мегирад.

Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, тавассути се давраи миёнамуҳлат амалӣ мегардад:

- марҳилаи гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ (солҳои 2016-2020);
- марҳилаи рушди суръатнок, ки ба ҷалби сармоягузориҳо асос ёфтааст (солҳои 2021-2025);
- марҳилаи ба анҷом расонидани саноатикунонии босуръат ва баланд бардоштани иқтидорҳо дар асоси дониш ва навовариҳо (солҳои 2026-2030).

Амалишавии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, дар се марҳила тавассути барномаҳои миёнамуҳлати рушд пешбинӣ шудааст. Бо ин мақсад бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 тасдиқ шуда, босамар амалӣ гардид [2].

Дар марҳилаи аввали татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амалишавии ҳадафҳои стратегии кишвар равона гардид.

Дар кишвар ислоҳоти мушаххаси иқтисодӣ ва идоракунӣ роҳандозӣ гардида, ҳамоҳангсозии фаъолияти соҳаҳо ва истифодаи оқилонаи захираҳои дохилӣ аз рӯи имконият ва иқтидорҳои мавҷуда таъмин карда шуд. Идомаи бунёд ва азнавсозии инфрасохтори иҷтимоию иқтисодӣ ва таҳкими низоми молиявӣ дар давраи амалишавии Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 имкон дод, ки суръати рушди устувори иқтисодӣ ба ҳисоби миёна дар сатҳи 7% таъмин гардад.

Бояд қайд кард, ки марҳилаи дигари татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (рушди суръатнок, ки ба ҷалби сармоягузориҳо асос ёфтааст), дар доираи Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, бо муайян намудани дурнамои индикаторҳои асосӣ бо маром идома дорад [3].

Қайд бояд кард, ки дурнамосозӣ яке аз омилҳои ҳалкунандаи илмии таҳия намудани стратегия ва муайян намудани самтҳои асосии рушди иҷтимоию иқтисодӣ баромад мекунад.

Вобаста ба ин, дар замони муосир ба таври васеъ истифода бурдани ҷанбаҳои дурнамосозию банақшагирии стартегӣ ва мунтазам такмил додани методология ва методикаи дурнамосозӣ зарур мебошад, зеро аз раванди таҳия ва сифати дурнамо дуруст пешгӯйӣ кардани рушди минбаъдаи иҷтимоию иқтисодӣ вобастагии амиқ дорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани Истиқлолияти давалтӣ низоми дурнамосозӣ ва банақшагирии стратегиро такмил дода, дар раванди таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ барои пешгӯии фарзияҳои гуногун муайян намудани дурнамои минбаъдаи соҳаҳо истифода намуда истодааст.

Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи рушди устувор қарор дорад ва дар ояндаи дарозмуҳлат бояд механизми амалигардонии низоми банақшагирии стратегӣ барои муайян намудани тамоми захираю имкониятҳои мавҷуда комилан ба роҳ монда шавад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳуҷҷатҳои стратегӣ на бояд зиёд бошанд, балки нишондиҳандаҳои он иҷрошаванда бошад. Дар ин ҷо роҳандозии низому механизмҳои муосиру самаранок барои иҷрои вазифаҳои стратегии гузошташуда зурур мебошад. Таҷрибаи Олмон дар ин самт бисёр қобили қабул мебошад, зеро дар ин кишвар низоми доимим мониторинги пешрафт, ки бо назорати доимии амалишавии тадбирҳои дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ дарҷшуда машғул аст, амал менамояд [9].

Вобаста ба ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон такмили доимии низоми мазкур, бахусус қабули санадҳои зерқонунии Қонуни Ҷумҳурии Точикистон дар бораи банақшагирии старетегӣ ва дурнамосозии давлатӣ, такмили сохтори амалкунандаи вазорату идораҳо ва иқтидори кадрии онҳо дар самти банақшагирии стратегӣ ва бо назардошти ҳадафу афзалиятҳои муайянгардида, таҷдиди назар намудани муқаррароти стратегияву барномаҳои амалкунанда ба мақсад мувофиқ мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Табарзода О.С.

АДАБИЁТ

1. Государственное стратегическое планирование: перспективы и пути развития, издание Государственной думы. - 2022. -81 с.
2. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020» аз 28 декабри соли 2016, №678.
3. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» аз 16 июни соли 2021, №441.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Тартиби таҳияи дурнамоҳои давлатӣ» аз 28 апрели соли 2023, №168.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Тартиби таҳияи дурнамоҳои кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлати давлатии рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2007, №649.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ» аз 8 декабри соли 2003, №53.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 августи соли 2018, №1544.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ» аз 19 июли соли соли 2022, №1894.
9. Мироненко, В.О. Стратегическое планирование, его значение и этапы // Молодой ученый. - 2017. -№12(146). - С.331-333. [Электронный ресурс]. URL: https://moluch.ru/archive/146/40933/ (дата обращения: 13.10.2023).
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 22.12.2017.
11. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз 1 декабри соли 2016, №636.

12. Ходиев Д.А. Приоритетные направления привлечения прямых инвестиций в освоение природно-ресурсного потенциала региона / Д.А. Ходиев, Х.Р. Исайнов, Х.А. Хофизов // Аудит и финансовый анализ. -М., 2018. -№2. -С.270-274.
13. Шумаева Е.А. Стратегическое планирование социально-экономического развития стран ЕАЭС / Е.А. Шумаева // Вестник института экономических исследований. – 2021. -№4(24). –С.10.

НИЗОМИ БАНАҚШАГИРИИ СТРАТЕГӢ ВА ДУРНАМОСОЗИИ ДАВЛАТӢ ДАР ДАВРОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола марҳилаҳои ташаккулёбӣ ва рушди низоми миллии банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои аввали соҳибистиқлолӣ то ба имрӯз нишон дода шуда, дастовардҳои муҳиме, ки ба ташаккул ва рушди низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ мусоидат намудаанд, ҷамъоварӣ шудааст. Инчунин, дар мақола вобаста ба марҳилаҳои ташаккули низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ, бахусус таҳияи санадҳоди меъёриву ҳуқуқии батанзимдароварандаи ин соҳа маълумоти мушахас пешниҳод гардидааст. Ҳамзамон, дар мақола қайд гардидааст, ки дар шароити вазъи зудтағйирёбандаи иқтисоди ҷаҳон дар пасманзари таҳдидҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ ташкили низоми дурусти банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ дар ҳар як кишвар нақши асосӣ мебозад. Зеро, низоми дурусти банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ имконият медиҳад, ки иқтидору имкониятҳои воқеии бахшу соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ба нақша гирифа шуда, барои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ истифода карда шаванд. Хулоса карда шудааст, ки гузариш ба низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ талаботи замони муосир буда, истифодаи васеи воситаҳои муосир (моделҳои макроиқтисодӣ) ҳангоми таҳия ва татбиқи ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва дурнамоҳо ба мақсад мувофиқ мебошад. Дар баробари ин аз ниҳодҳои кишвар амалигардонии марҳилаи нави ислоҳоти рушди низоми банақшагирии стртаегӣ ва дурнамосозии давлатӣ талаб карда мешавад.

Калидвожаҳо: дурнамосозӣ, стратегия, барнома, консепсия, рушди иқтисодӣ, низом, низоми банақшагирии стратегӣ, дурнамоҳои давлатӣ, дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, моделҳои макроиқтисодӣ, ташаккул.

СИСТЕМА СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье показаны этапы становления и развития национальной системы стратегического планирования и государственного прогнозирования Республики Таджикистан с первых лет независимости до наших дней, а также собраны важные достижения, которые способствовали становлению и развитию системы стратегического планирования и государственного прогнозирования . Также в статье приведены конкретные сведения об этапах развития системы стратегического планирования и государственного прогнозирования, особенности разработки нормативно-правовых документов, регулирующих эту сферу. При этом в статье отмечается, что в условиях быстроменяющегося состояния мировой экономики на фоне геополитических и экономических угроз в каждой стране большую роль играет организация правильной системы стратегического планирования и государственного прогнозирования. Потому что правильная система стратегического планирования и государственного прогнозирования позволяет планировать и использовать реальные возможности секторов экономики и социальной сферы для достижения стратегических целей. Сделан вывод о том, что переход на систему стратегического планирования и государственного прогнозирования является требованием современности и целесообразно широкое использование современных инструментов (макроэкономических моделей) при разработке и реализации стратегических документов и прогнозов. Наряду с этим от институтов страны требуется реализация нового этапа реформ по развитию системы стратегического планирования и государственного прогнозирования.

Ключевые слова: прогнозирование, стратегия, программа, концепция, экономическое развитие, система, система стратегического планирования, государственное прогнозирование, прогнозирование социально-экономического развития, макроэкономические модели, формирование.

THE SYSTEM OF STRATEGIC PLANNING AND STATE FORECASTING DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article shows the stages of formation and development of the national system of strategic planning and state forecasting of the Republic of Tajikistan from the first years of independence to the present day, as well as collects important achievements that contributed to the formation and development of the system of strategic planning and state forecasting. The article also provides specific information about the stages of development of the strategic planning and state forecasting system, the specifics of the development of regulatory documents regulating this area. At the same time, the article notes that in the context of the rapidly changing state of the world economy against the background of geopolitical and economic threats, the organization of a proper system of strategic planning and state forecasting plays an important role in each country. Because the correct system of strategic planning and government forecasting allows you to plan and use the real opportunities of the economic and social sectors to achieve strategic goals. It is concluded that the transition to a system of strategic planning and state forecasting is a requirement of modernity and it is advisable to widely use modern tools (macroeconomic models) in the development and implementation of strategic documents and forecasts. At the same time, the country's institutions are required to implement a new stage of reforms to develop the system of strategic planning and state forecasting.

Keywords: forecasting, strategy, program, concept, economic development, system, strategic planning system, state forecasting, forecasting of socio-economic development, macroeconomic models, formation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон –*** Донишогоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 900-10-70-70.** E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Джалолзода Мухаммад Шарафджон –*** Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 900-10-70-70.** E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

Information about the author: ***Jalolzoda Muhammad Sharafjon*** - Tajik National University, Ph.D of The Department of Cybernetics and Digital Economy. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 900-10-70-70.** E-mail: **mjalolzoda1@gmail.com**

ТДУ: 336.027

МАСОИЛИ МОНЕТИЗАТСИЯКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР МЕҲВАРИ СИЁСАТИ МОНЕТАРӢ

Одинаев Э.С.
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар ҳалли масъалаҳои рушди иқтисодӣ, мувозинати иқтисодӣ, равандҳои таваррум, бекорӣ ва азнавтақсими даромади механимҳои сиёсати пулию қарзӣ нақши хосса доранд. Барои амалисозии рушди иқтисодӣ ва мубориза бо буҳрони иқтисодӣ, давлат маҷбур аст ҷараёни даромад ва хароҷотро ба танзим дарорад. Хусусан, дар давраҳои фишори шадиди таваррумӣ барои муътадил сохтани иқтисодиёт, тақсимоти даромади миллӣ аз ҳама фишангҳои дигари таъсиррасони ҳукумат механизмҳои сиёсати пулию қарзӣ самарабахш мебошад.

Сиёсати монетарӣ сиёсати устувори зиддидаврӣ буда, дар баробари сиёсати фискалӣ, савдои берунӣ ва асъорӣ ба самти бартараф кардани ноустувории иқтисодӣ равона карда мешавад. Тартиб додани барномаи пулию қарзӣ барои муайян намудани мақсадҳои умумии сиёсати пулию қарзӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Бинобар ин, Бонки марказӣ ба таври доимӣ барномаи пулию қарзиро тартиб дода, аз рӯи иҷроиши он назорат мебарад ва нишондодҳои онро таҳлил намуда, мақсадҳои ояндаро муайян менамояд. Аз ин рӯ, ин барнома асос ва таҳкурсии тартиб додани сиёсати пулию қарзии давлат ба шумор меравад. Бонки марказӣ вобаста ба мақсадҳои дарпешистода, дар давраи тартиб додани сиёсати пулию қарзии мамлакат, истифодаи фишангҳои ин сиёсатро интихоб ва амалӣ менамояд.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», Бонки миллии Тоҷикистон мақоме мебошад, ки сиёсати давлатии пулию қарзӣ ва асъории Ҷумҳурии Тоҷикистонро такмил дода, амалӣ менамояд. Мақсади сиёсати пулию қарзӣ ва асъории Бонки миллии Тоҷикистон таъмини устувории асъори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қобилияти харидории он нисбати асъорҳои серталаби хориҷӣ мебошад.

Ташкил ва тартиб додани сиёсати пулию қарзӣ истифодаи фишангҳоест, ки бо ёрии онҳо мақсади дар ин сиёсат пешбинишуда дар амал татбиқ гардад. Сиёсати пулию қарзӣ бо сиёсати андозию буҷетии давлат алоқамандии зич дорад, зеро дар вақтҳои муайяншуда ва пурра ба буҷети давлатӣ дохил шудани андозҳо ва сатҳи хароҷоти он ба сиёсати пулию қарзӣ таъсир мерасонад. Ба ин сиёсат тавозуни воридотӣ ва содиротӣ низ алоқаманд аст. Сиёсати пулию қарзӣ бо дигар сиёсату чораҷӯиҳои давлат низ алоқаманд аст.

Дар сиёсати монетарии Бонки марказӣ, масъалаи таъмини талабот бо пули барои муомилот зарурбуда пешбинӣ мешавад, то ин ки баробарии мубодилавӣ дар иқтисодиёти мамлакат риоя гардад.

Ҳаҷми дар муомилот будаи пул бо агрегатҳои он муайян карда мешавад, ки имрӯз дар тамоми ҷаҳон истифода мегарданд ва онҳо иборатанд аз: M0, M1, M2, M3, M4.

Агрегати M0 – пули берун аз бонкҳоро дар бар мегирад: яъне, пулҳои нақд.

Агрегати M1 – аз M0 ҷамъ маблағи пули дар суратҳисоб ва ҳисобҳои ҷории субъектҳои хоҷагидории дар бонкҳо буда иборат аст.

Агрегати M2 – аз агрегати M1, амонатҳои муҳлатнок ва пасандозҳои дар бонкҳои тиҷоратӣ буда, инчунин, аз векселҳои кӯтоҳмуддати давлатӣ иборат аст. Векселҳои кӯтоҳмуддати давлатӣ чун воситаи муомилот амал намекунанд, аммо эҳтимолияти ба пули нақд ва чекҳои ҳисоббаробаркунӣ табдил ёфтани онҳо вуҷуд дорад.

Агрегати M3 – аз агрегати M2 ва коғазҳои қиматноки дар бозори пулӣ амалкунанда, аз ҷумла векселҳои тиҷоратие, ки корхонаҳо мебароранд, иборат мебошад.

Агрегати M4 – аз агрегати M3 ва амонатҳои дар ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ буда иборат аст.

Дар амалияи Бонки миллии Тоҷикистон ҳангоми муайян намудани ҳаҷми пул таркиби агрегатҳои пулӣ ба таври зайл қабул гардидааст: M0 – пулҳои нақд, ки берун аз бонкҳо мавҷуд мебошад; M1= M0 + пасандозҳо ва амонотҳои дархостшаванда; M2 = M1+

пасандозҳо ва амонотҳои мухлатнок; M3 = M2 + коғазҳои қиматнок (вомбаргҳо); M4 = M3 + пасандозҳо ва амонотҳо дар асъори хориҷӣ.

Қайд кардан зарур аст, ки то тартиб додани сиёсати пулию қарзӣ талабот ба пул ҳаматарафа таҳлил карда мешавад. Дар ҷараёни ин таҳлил муайян мегардад, ки ба кадом андоза ҷамъият пулро дар дасти худ ва дар бонкҳо дар шакли амонат нигоҳ медорад ва инчунин, дар ҳисоби муросилотии бонкҳои саҳомию тиҷоратӣ чӣ қадар маблағ бояд нигоҳ дошта шавад.

Дар ҳолати афзудани миқдори пул дар муомилот, Бонки марказӣ фишангҳои сиёсати пулию қарзиро истифода намуда, ҳаҷми пули дар муомилот бударо танзим менамояд.

Сиёсати монетарӣ ба вазъи иқтисодӣ ва маҷмуи тақозо таъсири зиёд расонида, объекти танзими сиёсати монетарӣ, пеш аз ҳама, бозори пул ва ҳаҷми пул мебошад. Дар як вақт тағйирдиҳии пешниҳоди пул дар иқтисодиёт на танҳо аз ҷониби Бонки марказӣ, балки аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ ва бахши ғайрибонкӣ ба амал бароварда мешавад.

Мақсади сиёсати монетарии Бонки марказӣ аз инҳо иборат аст:

> назорати пешниҳоди пул ё ҳаҷми пул;

> назорат ба сатҳи меъёри фоиз;

> назорат ба қурби мубодилавии воҳиди пули миллӣ;

Тағйирдиҳии пешниҳоди пулро Бонки марказӣ ба воситаи таъсир ба пойгоҳи пул (Money base) ва ба мултипликатори пулӣ амалӣ менамояд. Дар сатҳи низоми бонкӣ, ин таъсир ба воситаи танзими бузургии имконияти қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ ва мултипликатори бонкӣ амалӣ карда мешавад.

Бояд тазаккур дод, ки дар замони ҳозира ба пойгоҳи (базаи) пул аҳаммияти зиёд дода мешавад, зеро пойгоҳи пул барои танзими муомилоти пул дар мамлакат омили аз ҳама муҳимтарин аст. Ҳукумат ва Бонки миллии Тоҷикистон дар вақти тартиб додани сиёсати пулию қарзии мамлакат маълумоти пойгоҳи пулро истифода намуда, ба сатҳи таварруми пул ва пулҳои берун аз бонкҳо буда, таъсир мерасонанд.

Пойгоҳи пул (захираҳои пулӣ) чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- маблағи пули дар муомилот ва хазинаи бонкҳои тиҷоратӣ буда;
- маблағи захираҳои ҳатмии бонкҳои тиҷоратӣ;
- бақияи маблағҳои ҳисоби муросилотии бонкҳо дар Бонки миллии Тоҷикистон.

Таъсири пойгоҳи пулро ба ҳаҷми пул бо формулаи зерин ҳисоб мекунанд:

$M = m \cdot H$, дар ин ҷо

M - ҳаҷми пули дар муомилот буда;

M - Мултипликатори пулӣ

H - пойгоҳи пул.

Мултипликатор - ин нишондиҳандаи миқдори воҳидҳои пулиест, ки аз тарафи ҳар воҳиди пойгоҳи пулӣ сохта мешавад, яъне M: H.

Ду намуди сиёсати монетариро фарқ мекунанд:

> сиёсати монетарии ҳавасмандӣ;

> сиёсати монетарии боздоранда.

Сиёсати монетарии ҳавасмандӣ дар давраи таназзули иқтисодӣ бо мақсади инкишофи истеҳсолот, ҳавасмандии рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва кам кардани бекорӣ гузаронида мешавад. Сиёсати монетарии боздоранда бошад, дар давраи равнақи иқтисодӣ ва таваррум бо мақсади паст кардани рушди фаъолияти корӣ ва кам кардани сатҳи таваррум гузаронида мешавад.

Сиёсати монетарии ҳавасмандиро бонкҳои марказӣ бо мақсади зиёд намудани пешниҳоди пул мегузаронанд. Фишангҳои асосии гузаронидани ин сиёсат чунинанд:

> паст кардани меъёри захираҳои ҳатмӣ;

> паст кардани меъёри бозтамвил;

> аз тарафи Бонки марказӣ харидани коғазҳои қиматноки давлатӣ.

Сиёсати монетарии боздорандаро бонки марказӣ бо мақсади кам кардани пешниҳоди пул мегузаронад. Барои гузаронидани сиёсати боздоранда, Бонки марказӣ чунин фишангҳоро истифода мебаранд:

> баланд кардани меъёри захираҳои ҳатмӣ;

> баланд кардани меъёри бозтамвил;

> аз ҷониби Бонки марказӣ фурӯхтани коғазҳои қиматноки давлатӣ.

Механизми таъсири тағйирёбии пешниҳоди пул дар иқтисодиёт ба худ номи «Механизми трансмиссияи пул» ё ин ки гузаронидани механизми пулӣ (Money transmission mechanism)-ро гирифтааст. Механизми трансмиссияи пул нишон медиҳад, ки чи тавр тағйирёбии пешниҳоди пул ба тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот таъсир мерасонад.

Тағйирёбии меъёри фоиз ҳаҷми хароҷоти сармоягузориро тағйир медиҳад. Хоҷагиҳои хонавода, ки қарзи истеъмолӣ мегиранд, ҳангоми арзоншавии он, хароҷотҳои истеъмолии онҳо зиёд мешавад. Инчунин, харочотҳо ба содироти соф меафзояд, ки ин ҳангоми пастшавии меъёри фоиз, ки ба пастшавии қурби пули миллӣ боис мегардад, ба вуҷуд меояд. Молҳои мамлакати содиркунанда дар ин ҳолат барои хориҷиҳо арзон мешавад. Ин сиёсат, ки дар давраи таназзули иқтисодӣ истифода мешавад, сиёсати монетарии ҳавасмандӣ ном дорад.

Дар ҳолати татбиқи сиёсати монетарии боздоранда, бонкҳои марказӣ коғазҳои қиматноки давлатиро ба бонкҳои тиҷоратӣ ва ба аҳолӣ мефурӯшад, ки таъсири он ба иқтисолиёт ба тавре зайл зоҳир мегардад:

- имконияти қарздиҳии бонкҳои тиҷоратӣ ба аҳолӣ кам мешавад;
- пешниҳоди пул дар муомилот кам мешавад;
- меъёри фоиз меафзояд;
- тақозо ба қарзи қимат аз тарафи корхонаҳо кам мешавад;
- хароҷоти сармоягузорӣ кам мешавад;
- маҷмуи тақозо кам мешавад;
- ҳаҷми истеҳсолот кам мешавад.

Бонкҳои марказӣ бо мақсади танзими иқтисодиёт сиёсати пулҳои арзон ва сиёсати пулҳои қиматро мегузаронанд. Сиёсати пулҳои арзон дар ҳолате гузаронида мешавад, ки дар иқтисодиёт пастравӣ мушоҳида шуда, бо мақсади инкишофи истеҳсолот, талаботи харидорон ба воситаи зиёд намудани пешниҳоди пул амалӣ карда мешавад.

Нишондиҳандаи асосӣ, ки ба гардиши ҳаҷми пул алоқамандии зич дорад, сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт мебошад. Дар натиҷаи муайян кардани ин нишондиҳанда, сатҳи таъминоти пулро дар иқтисодиёт то андозае тасвир кардан мумкин мегардад.

Раванди монетизатсиякунонии иқтисодиёт падидаи мураккаби иқтисодӣ буда, бо таъминнокии равандҳои истеҳсолӣ ва мубодила бо ҳаҷми пул, ки барои амалигардонии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо, ташаккули таносубҳо дар соҳаи сармоягузориҳо ва истеъмол, рушди бахши молия, бозори пулӣ ва кулли низоми молиявии давлат зарур мебошад, ифода мекунад. Бинобар ин, таҳлили раванди монетизатсиякунонии иқтисодиёт аҳаммияти басо амалӣ дошта, онро бо дарназардошти маҷмуи нишондиҳандаҳое, ки на танҳо сатҳи таъмини иқтисодиёт бо пул, балки ҳаҷм, сохтор ва динамикаи онро ифода мекунад, гузаронидан лозим аст. Дар ниҳояти кор, раванди монетизатсиякунонии иқтисодиёт тамоми низоми муносибатҳои пулӣ-қарзиро тавсиф дода, характер ва динамикаи рушди низоми пули давлат ва таъсири онро инъикос менамояд.

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми «монетизатсия»-ро ҳамчун кофӣ будани бароришн пул барои муомилоти молҳо [2], раванди таъмини иқтисодиёт бо пул, ки барои амалигардонии ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохтҳо зарур мебошад [6], сатҳи таъминнокии иқтисодиёт бо воситаҳои пулӣ [7] ва ҳамчун нишондиҳандаи макроиқтисодӣ, ки сатҳи таъминнокии иқтисодиётро бо воситаҳои пулӣ ифода менамояд [1] ва ғайра, муайян мекунанд.

Бояд қайд кард, ки дар давлатҳои мутараққӣ сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ҳамчун нисбати М2 ба ММД ҳисоб карда мешавад. Дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт бо истифодаи нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул (М4) муайян карда мешавад, яъне:

М4 / ММД* 100 фоиз = сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт

Усулҳои гуногуни ҳисоб кардани сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар давлатҳои пешрафта ва рӯ ба рушд сабабҳои объективӣ дорад.

Дар бозорҳои молиявии давлатҳои пешрафта асъори миллӣ ва асъорҳои хориҷӣ хусусиятҳои умумӣ дошта, дар алоҳидагӣ танзим намудани онҳо зарурат надорад. Ғайр аз

ин, дар баробари асъори миллӣ, дар гардиш маблағҳои пулӣ ва дигар фишангҳои молиявӣ, аз ҷумла асъори озод гардишкунанда (СКВ) мавҷуд мебошад, ки онҳоро зуд ва бо хароҷоти ками молиявӣ метавон бо ҳамдигар иваз намуд. Инчунин, ба бозорҳои рушдкардаи молиявӣ, ҳаҷми калони бозори асъорӣ, нархгузори рақобатпазирии бозорӣ, тағйирёбии бешадиди курсҳои мубодилавии асъорҳо хос мебошад. Зерсохтори тараққикардаи бозори молиявӣ дар давлатҳои мутараққӣ ба ҳамаи иштироккунандагони ватанию хориҷӣ дастрас будани бозорро бо усулҳои фосилавӣ таъмин мекунад.

Аз сабаби мавҷуд набудани имкониятҳои дар боло номбаршуда оиди истифодаи асъорҳои миллию хориҷӣ дар давлатҳои рӯ ба рушд, зарурати истифодаи унсурии пулӣ М4 ҳангоми ҳисоб намудани сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба миён омадааст.

Бояд қайд кард, ки то соли 2012 Бонки миллии Тоҷикистон бо дастурҳои ХБА сиёсати пулҳои қиматро пеш гирифта, ҳаҷми пулро дар муомилот маҳдуд мекард, ки боиси долларизатсияи иқтисодиёт, болоравии фоизи қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ ва паст шудани нақши пули миллӣ гардид.

Махсусан баъди ислоҳоти пулӣ соли 1995, ки сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ якуякбора аз 80% то 4,5% коҳиш дода шуда буд, ки ин ба иқтисодиёт мушкилиҳои зиёдро эҷод намуд: аксарияти корхонаҳо бе воситаҳои гардон монда, фаъолияти худро қатъ карданд, сатҳи бекорӣ боло рафта, ҳаҷми истеҳсоли ММД то 50% коҳиш ёфт [10].

Аз тарафи дигар, ақидаи олимон, ки болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ ба рушди иқтисодӣ мусоидот мекунад, на ҳама вақт дуруст мебошад, зеро таҷрибаи солҳои аввали истиқлолияти давлати мо, ин ақидаро тасдиқ накард.

Бинобар ин, на ҳама давру замон болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт ба рушди иқтисодӣ мусоидот мекунад, баръакс дар ҳолатҳои муайян болоравии сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ба рушди иқтисодӣ таъсири манфӣ расонида, онро боз медорад ва омили болоравии сатҳи таваррум мегардад. Ин ҳолат дар рисолаи доктории Шарипов Б.М. мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф вобаста ба ин масъала қайд мекунад, ки «сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар аввали солҳои истиқлолият баланд буд. Дар солҳои 1992-1994 сатҳи он то 80%-и ММД расид. Сарфи назар аз он, ки аксарияти иқтисодчиён болоравии сатҳи монетизатсияи иқтисодиётро ҳамчун омили мусбат арзёбӣ мекунанд, вале дар шароити солҳои аввали истиқлолияти Тоҷикистон, сатҳи баландии монетизатсиякунонӣ ба рушди иқтисодиёт таъсири манфӣ расонид. Дар ин давра болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт натиҷаи баръакс дода, то 50% коҳишёбии ҳаҷми истеҳсоли ММД оварда расонид.

Ҷадвали 1. Унсурҳои пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2005-2022, млн. сомонӣ
Table 1. Monetary elements of the Republic of Tajikistan in 2005-2022, mln. Somoni

Номгӯйи унсурҳои пулӣ	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2021/2005 (бо мар.)
Унсури пулии М0	537	2 003	4 591	7 588	10 950	12 196	15 332	18 058	20 874	29 632	**55,2**
Унсури пулии М1	669	3 214	5 403	8 728	12 258	13 495	16 697	20 010	22 215	31 765	**47,5**
Унсури пулии М2	669	3 214	6 535	10 238	13 982	15 387	18 937	22 504	25 266	36 224	**54,1**
Ҳаҷми пулии М3	807'	2 972'	6 535	10 238	13 982	15 387	18 937	22 504	25 266	36 224	**44,9**
Нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул М4	1041'	4 458'	10 790	14 788	18 018	18 949	22 155	26 140	28 400	39 884	**38,3**

Эзоҳ: Нишондиҳандаҳои М3 ва М4 дар солҳои 2005-2010 аз сомонаи расмии БМТ: https://www.nbt.tj/tj/statistics/monetary_sector.php гирифта шудааст.

Сарчашма: Бюллетени омори бонкӣ. -Душанбе, 2011. -№12(197). -С.22.; 2018. -№12(281). -С.18.; 2019. -№12(293). -С.19.; 2020. -№12(305). -С.22-23.; 2021. -№12(316). -С.16.; 2022. -№12(329). -С.17.

Бинобар ин, сиёсати аз ҷиҳати илмӣ асоснокро нисбат ба боздоштан ва ё паст намудани монетизатсиякунонии иқтисодиёт (демонетизатсия), инчунин, нисбат ба болоравии он (ремонетизатсия), бо дарназардошти оқибатҳои эҳтимолии он ба рушди иқтисодӣ ва сатҳи зиндагии аҳолӣ татбиқ намудан зарур мебошад» [11].

Аз соли 2013 Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати монетариро ба таври куллӣ тағйир дода, чорабиниҳоро оиди дедолларизатсияи иқтисодиёт, табдил додани сомонӣ ба ягонаи воситаи пардохт дар қаламрави мамлакат ва пурра қонеъ гардонидани талабот ба сомонӣ, ҳаҷми пулро дар муомилот зиёд кард (ниг. ба ҷадвали 1). Дар натиҷа, дар солҳои 2005-2022 ҳаҷми пули дар муомилотбуда ҳамасола бемайлон афзудааст. Дар соли 2022 нисбат ба соли 2005 ҳаҷми пули дар муомилотбуда аз рӯйи унсури пулии М0 55,2 маротиб ва аз рӯйи нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул М4 38,3 маротиб зиёд гардидааст. Сабаби асоси зиёдшавии ҳаҷми пул дар ин давра аз муомилот бардоштани асъорҳои хориҷӣ мебошад ва бинобар ин, вай ба сатҳи таваррум он қадар таъсири ҷиддӣ нарасонидааст.

Дар давраи таҳлилшаванда (солҳои 2005-2022) ҳаҷми ММД-и мамлакат аз 7206,6 млн.сомонӣ, то 115 739,4 млн.сомонӣ ва ё 16,1 маротиб [9] ва нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул М4 аз 1041 млн.сомонӣ, то 39 884 млн.сомонӣ ва ё 38,3 афзоиш ёфтааст. Дар ин давра, тавре мебинем, нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул М4 нисбат ба ҳаҷми ММД-и мамлакат бо суръати баланд афзудааст, ки ин ба болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти Тоҷикистон аз 14,25%, то 34,5% ва ё 2,4 маротиб овардааст (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Динамикаи сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон дар солҳои 2005-2022
Table 2. Dynamics of the level of monetization of the economy of Tajikistan in 2005-2022

Солҳо	ММД (млн. сомонӣ)	ММД нисбат ба соли гузашта, %	Ҳаҷми васеи пул М4 (млн. сомони)	М4 нисбат ба соли гузашта, %	Сатҳи монетизатсия аз рӯйи ҳаҷми васеи пул М4, %	Сатҳи монетизатсия нисбат ба соли гузашта
2005	7206,6	100,0	1027	100,0	14,25	-
2006	9335,2	129,5	1864	181,5	19,97	5,72
2007	12804,4	137,2	3327	178,5	25,98	6,01
2008	17609,0	137,5	3176	95,4	18,04	-7,4
2009	20628,2	117,1	4275	134,6	20,73	2,69
2010	24707,1	119,8	4458	104,3	18,0	-2,73
2011	30071,1	121,7	7131	160,0	23,72	5,72
2012	36161,2	120,3	7 093	99,5	19,62	-4,10
2013	40 524,5	112,1	8 491	119,7	20,96	1,34
2014	45605,4	112,5	9 091	107,1	19,94	-1,02
2015	50977,8	111,8	10790	118,7	21,16	1,22
2016	54790,3	107,5	14 788	137,1	26,99	5,83
2017	64434,3	117,6	18 018	121,8	27,96	0,97
2018	71059,2	110,3	18 949	105,2	26,67	-1,29
2019	79109,8	111,3	22 155	116,9	28,00	1,33
2020	82543,0	104,3	26 140	118,0	31,66	3,66
2021	98 910,7	119,8	28 400	108,6	28,71	-2,95
2022	115739,4	117,0	39 884	140,4	34,5	+5,79

Сарчашма: Омори Тоҷикистон: 30-соли Истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. -Душанбе, 2021. -С.334-335.; Бюллетени омори бонкӣ. -Душанбе, 2011. -№12(197). -С.22.; 2018. -№12(281). -С.18.; 2019. -№12(293). -С.19.; 2020. -№12(305). -С.22-23.; 2021. -№12(316). -С.8,16.; 2022. -№12(329). -С.17.; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2023. -С.214.

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 бармеояд, ки дар ин давра вобаста ба сиёсати монетарии Бонки миллии Тоҷикистон сатҳи таъминоти пул дар иқтисодиёт томоюли афзоишӣ дорад. Динамикаи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти Тоҷикистонро дар солҳои 2005 – 2022 таҳлил намуда, бояд қайд кард, ки томоюли афзоишии он устувор намебошад. Дар баъзе солҳо сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ то 6% зиёд ва дар баъзе солҳо то 3% кам мешавад. Тибқи таҳлилҳои мо, ноустувории сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ аз омилҳои зиёди дохилӣ ва беруна вобаста мебошад.

Бояд қайд кард, ки ҳанӯз сатҳи монетизатсияи иқтисодиёти Тоҷикистон аз меъёрии ҳадди ақал, ки 30% дар асоси таҷрибаи ҷаҳонӣ муқаррар шудааст (ба ҷуз аз солҳои 2020, 2022) дар дигар солҳо паст мебошад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар сатҳи зиёда аз 30% будани монетизатсиякунонии иқтисодиёт, сиёсати монетарӣ метавонад ба рушди иқтисодӣ мусоидот намояд. Барои муқоиса сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти давлатҳои ҷаҳонро меоварем (ниг. ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаҳои монетизатсиякунонӣ, таваррум ва қарзҳои давлатии давлатҳои пешрафта, рӯ ба рушд ва иқтисодиёти гузаришдошта дар соли 2022
Table 3. Indicators of monetization, inflation and public debt of developed, developing and transitional economies in 2022

Гурӯҳи мамлакатҳо	Мамлакат	Сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт,%	Қарзҳои берунаи давлатӣ нисбат ба ММД, %	ММД ба ҳар сари аҳолӣ, долл. ИМА	Сатҳи таваррум, %
Давлатҳои пешрфта	ИМА	81,6	121,7	76399	8,00
	Ҷопон	144,7	261,3	33815	2,50
	Британияи Кабир	93,4	102,6	4585	7,92
	Фаронса	83,0	111,1	40964	5,22
	Олмон	74,1	66,5	48433	6,87
	Австралия	-	55,7	64491	6,59
	Швейтсария	130,9	39,1	92102	2,84
	Италия	63,5	144,7	34158	8,20
Давлатҳои минтақаи Осиё-Уқёнусии Ором	Таиланд	43,3	60,5	6909	6,08
	Малайзия	48,1	66,3	11972	3,38
	Кореяи Ҷанубӣ	117,3	54,3	32255	5,09
	Сингапур	757,4	134,2	82808	6,12
	Хитой	146,7	77,1	1272	1,97
Давлатҳои рӯ ба рушд	Ҳиндустон	6,5	83,1	2,389	6,70
	ҶАҶ (ЮАР)	26,9	71	6,777	7,04
	Бразилия	29,6	85,9	9,46	9,28
	Туркия	23,3	31,2	10616	72,31
Давлатҳои собиқ «лагери Шуравӣ»	Чехия	9,5	42,3	27638	15,10
	Руминия	0,1	48,7	15892	13,80
	Венгрия	26,7	76,4	18463	14,53
	Полша	31,0	49,6	18321	14,43
	Болгария	45,1	21,8	13773	13,02
Давлатҳои ИДМ	Россия	28,1	19,6	15345	13,77
	Беларусия	6,9	39,8	7905	15,21
	Қозоқистон	36,0	23,5	11243	19,60
	Украина	15,7	81,7	4534	20,18
	Тоҷикистон	34,5	34,6	1054	6,64

Сарчашма: Муаллиф ҷадвалро дар асоси сарчашмаҳои зерин таҳия намудааст: Статистика стран мира: https://svspb.net/danmark/gosudarstvennyj-dolg-stran.php, Список стран по уровню инфляции: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.aadddd11-65fd447c-232490fb74722d776562/ https/en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_inflation_ rate, Список стран по ВВП (номинальному): https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.ebd33c2a-65fd44cb-a4d824d6-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_ (nominal)

Аз маълумотҳои ҷадвали 3, мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар байни давлатҳои оварда шуда аз рӯйи сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар мавқеи аввал - Сингапур (757,4%), дуюм - Хитой (146,7%), сеюм - Ҷопон (144,7%), чорум - Швейтсария (130,9%), панҷум - Кореяи Ҷанубӣ (117,3%), шашум - Британияи Кабир (93,4%), ҳафтум - Фаронса (83,0%), ҳаштум - ИМА (81,6%), нуҳум – Олмон (74,1%) ва даҳум - Италия (63,5%) мебошад. Дар давлатҳои Таиланд, Малайзия, ҶАҶ (ЮАР), Бразилия, Туркия, Венгрия, Болгария, Россия, Қозоқистон ва Тоҷикистон дар ҳудуди 23,3-45,1% қарор дорад. Ҳиндустон, Чехия, Руминия, Полша, Беларусия ва Украина дар байни давлатҳои

баррасишаванда аз рӯйи монетизатсиякунонии иқтисодиёт мавқеи охиринро ишғол мекунанд, ки сатҳи онҳо ҳудуди 0,1-16% ташкил медиҳад.

Хулоса, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёт нисбат ба давлатҳои Ҳиндустон, Чехия, Руминия, Полша, Беларусия ва Украина дар стаҳи хуби баррасишаванда қарор дорад. Ин вазъият моро водор месозад, ки омилҳо ва роҳҳои баланд бардоштани сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллиро таҳлил намуда, ба зинаи болотар қадам намудан лозим меояд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДДМИТ – Бегматов А.

АДАБИЁТ

1. Арбузов, С.Г. Банківська енциклопедія / С.Г. Арбузов, Ю.В. Колобов, В.І. Міщенко, С.В. Науменкова. -К.: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. -504 с. [Электронный ресурс]. URL: http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document? id=112997 (дата обращения: 10.01.2014). -С.286-287.
2. Деньги. Кредит. Банки: учеб. пос. - 2–е изд., перераб. и доп. / под ред. В.В. Иванова, Б.И. Соколова. -М.: ТК Велби, Изд–во Проспект, 2009. -С.167.
3. Икромов Н.К. Основные направления и перспективы развития банковской системы Республики Таджикистан / Н.К. Икромов // Russian Economic Bulletin. - 2019. -Т.2. -№6. -С.127-131.
4. Икромов Н.Қ. Асосҳои базавии назарияи қарз ва захираҳои қарзӣ / Н.К. Икромов, Ф.С. Обидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2019. -№10. –қиси 1. - С.9-14.
5. Икромов Ф.Н. Обзор эффективности применения многосторонних санкций на примере санкционных мер по отношению к Ирану / Содикзода П., Ф.Н. Икромов, М.Д. Кишваров // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2023. -№1(52). -С.170-179.
6. Кравцова, Г.И. Деньги, кредит, банки / Г.И. Кравцова. -Минск: БГЭУ, 2007. -С.88.
7. Лопатников, Л.И. Экономико–математический словарь: Словарь современной экономической науки / Л.И. Лопатников. -5–е изд., перераб. и доп. -М.: Дело, 2003. -С.94.
8. Икромов Ф.Н. Таҳлили вазъи қарзҳои бонкӣ ва чараёни идоракунии хавфҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф.Н. Икромов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2022. -№4-1(43). -С.85-95.
9. Тоҷикистон: 20-соли истиқлолияти давлатӣ // Маҷмуаи оморӣ. -Душанбе, 2011. -С.357.; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2023. -С.214.
10. Умаров Х. Денежно-кредитные проблемы развития национальной экономики / Х. Умаров, З. Зарифова. - Душанбе: Ирфон, 2005. -121 с.
11. Шарипов Б.М. Теоретико-методологические аспекты формирования и развития финансового рынка в переходной экономике (на примере Республики Таджикистан): дисс.на соиск.уч. степ.д.э.н. по спец. 08.00.01 - экономическая теория / Б.М. Шарипов. -Душанбе, 2019. -219 с.

МАСОИЛИ МОНЕТИЗАТСИЯКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ ДАР МЕҲВАРИ СИЁСАТИ МОНЕТАРӢ

Дар мақола масоили монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар меҳвари сиёсати монетарӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар бобати сиёсати монетарӣ муаллиф қайд менамояд, ки сиёсати монетарӣ - сиёсати устувори зиддидаврӣ буда, дар баробари сиёсати фискалӣ, савдои берунӣ ва асъорӣ ба самти бартараф кардани ноустувории иқтисодӣ равона карда мешавад. Тартиб додани барномаи пулию қарзӣ, барои муайян намудани мақсадҳои умумии сиёсати пулию қарзӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Инчунин, дар таҳқиқот ақидаи олимоне мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки гӯё болоравии сатҳи монетизатсиякунонии иқтисодиёти миллӣ ба рушди иқтисодӣ мусбӣ мусоидот мекунад. Албатта, натиҷаи таҳлилҳои мо дар мисоли Тоҷикистон собит намуд, ки на ҳама вақт ин нуқтаи назар дуруст мебошад, зеро таҷрибаи солҳои аввали истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ин ақидаро тасдиқ накард.

Калидвожаҳо: пул, унсурҳои пулӣ, ҳаҷми пул, муомилот, бонк, қарз, сиёсат, монетарӣ, монетизатсия, иқтисод, рушд, сиёсати монетарӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, рушди иқтисодӣ, суръат.

ВОПРОСЫ МОНЕТИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ В РУСЛЕ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассматриваются вопросы монетизации экономики в контексте денежно-кредитной политики. Автор отмечает, что монетарная политика является устойчивой антициклической политикой, наряду с фискальной политикой, внешней торговлей и валютой, она направлена на устранение экономической нестабильности. Подготовка денежно-кредитной программы создает благоприятные условия для определения общих целей денежно-кредитной политики. Также в исследовании рассматривается мнение ученых о том, что повышение уровня монетизации национальной экономики положительно способствует экономическому развитию. Конечно, результат нашего анализа на примере Таджикистана доказал, что эта точка зрения не всегда верна, поскольку опыт первых лет независимости государства Таджикистан не подтвердил это мнение.

Ключевые слова: деньги, монетарные элементы, объем денег, обращение, банк, кредит, политика, денежная, монетизация, экономика, развитие, денежно-кредитная политика, коммерческие банки, экономическое развитие, скорость.

ISSUES OF MONETIZATION OF THE ECONOMY IN THE AXIS OF MONETARY POLICY

The article discusses the issues of monetization of the economy in the context of monetary policy. The author notes that monetary policy is a stable countercyclical policy, along with fiscal policy, foreign trade and currency, it is aimed at eliminating economic instability. The preparation of the monetary program creates favorable conditions for determining the general goals of monetary policy. The study also considers the opinion of scientists that increasing the level of monetization of the national economy positively contributes to economic development. Of course, the result of our analysis on the example of Tajikistan proved that this point of view is not always true, since the experience of the first years of independence of the state of Tajikistan did not confirm this opinion.

Keywords: money, monetary elements, amount of money, circulation, bank, credit, politics, monetary, monetization, economy, development, monetary policy, commercial banks, economic development, speed.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Одинаев Эраҷ Сарахонович*** **-** Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон**: 918-81-42-40**

Сведения об авторе: ***Одинаев Эрадж Сарахонович*** **–** Таджикский государственный финансово-экономический университет, соискатель. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон**: 918-81-42-40**

Information about the author: ***Odinaev Eraj Sarahonovich*** – Tajik State University of Finance and Economics, applicant. **Address**: 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **918-81-42-40**

ТДУ: 334.71,334.7

ТАҲЛИЛИ РАВАНДИ ИСТЕҲСОЛОТИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДА ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ХӮРОКВОРИИ ТОҶИКИСТОН

Қурбонзода Абдулло Абдуҷалол
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз омилҳои асосии пайдошавии тамоюлҳои буҳронии бозори ҷаҳонии озуқаворӣ, бахусус афзоиши нархи маҳсулоти хӯрокворӣ, сиёсати таҳримонаи мамлакатҳои рушди иқтисодидошта, монеаҳои гуногун дар амалиётҳои молиявии ҷаҳонӣ, маҳдудиятҳои ҳамли маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, инчунин дастгоҳу таҷҳизотҳои технологӣ барои корхонаҳои саноати хӯрокорворӣ маҳсуб меёбад. Афзоиши нархи маҳсулоти хӯрокворӣ ва маҳсулоти озуқаворӣи соҳаи кишоварзӣ, афзоиши ҳаҷми норасогии ашёи хоми саноати хӯрокворӣ, фарсудашавии объектҳои инфрасохторӣ ва технологии корхонаҳои соҳа, инчунин канда шудани робитаҳои истеҳсолии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ бо соҳаҳои кишоварзӣ ва коркарди маҳсулоти хӯрокворӣ тамоюлҳои афзоиши воридоти маҳсулоти хӯроквориро ба бозорҳои ватанӣ дар Тоҷикистон бештар намуд.

Ҳар як кишвари соҳибистиқлол кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки бехатарии кишварро аз ҳама ҷиҳат таъмин намояд. Яке аз мушкилоти кишварҳои ҷаҳони муосир, ин таъмини бехатарии озуқаворӣ мебошад, ки он аз сиёсати кишоварзӣ-озуқаворӣи пешгирифтаи давлат вобастагии зиёд дорад [1,с.177].

Қобили қайд аст, ки дар сохтори молу маҳсулоти воридотшавандаи мамлакат бештар феҳристи маҳсулоти саноати хӯрокворӣ дида мешавад, ки албатта, барои татбиқи мақсадҳои олии рушди мамлакат метавонад монеаҳо эҷод намояд. Вобаста ба ин, таҳқиқ ва таҳлили мунтазами вазъи муосири саноати хӯрокворӣи мамлакат, ҷиҳати пайдо намудани механизмҳои гуногуни ташкилӣ-институтсионалӣ ва молиявӣ, ҳамзамон, таҳияи роҳу усулҳои таъмини истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ мубрам гардида истодааст.

Дар шароити муосир тамоюлҳои гуногуни истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноатии мамлакатҳои ҷаҳон мушоҳида гардида истодааст. Аз ҷумла, мамлакатҳое, ки қобилияти худтаъминкунии хӯроквориро доранд, тамоюлҳои буҳронии маҳсулоти хӯрокворӣ танҳо дар афзоиши нархи онҳо, инчунин тағйирёбии таркиби меъёрии хӯрока мушоҳида мегардад. Ҳамзамон, ҳангоми барзиёд будани захираҳои хӯрокворӣ, онро ба содирот равона намуда, бо ҳамин васила мавқеи худро дар бозори ҷаҳонии хӯрокворӣ ва муносибатҳои тиҷоратии байналхалқӣ устувор менамояд. Маҳсулоти хӯрокворӣи содиротиро ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ истифода менамоянд. Гузашта аз ин, чунин мамлакатҳо барои худтаъминкунӣ бо маҳсулоти хӯрокворӣ ҳаҷми содиротро маҳдуд намуда, вазъи мамлакатҳои аз воридот вобаста бударо нигарон менамоянд.

Бахусус, соли 2022 таҳримҳои иқтисодиву тиҷоратӣ вусъат гирифта, занҷираҳои мавҷудаи таъминоти молу маҳсулот канда шуданд, истеҳсоли маҳсулот коҳиш ёфт ва нархҳо, махсусан, нархи маводи ғизоӣ ба таври бесобиқа боло рафтанд [10].

Дар адабиёти муосири иқтисодии ватаниву хориҷӣ, ҳалли маъсалаҳои таъмини истеҳсолоти воридотивазкунанда мафҳумҳои «воридотивазкунӣ», «содиротнигаронӣ», «худтаъминкунӣ» ва «бехатарии озуқаворӣ» бештар баҳсҳои гуногуни илмиро пайдо намудаанд. Гарчанде, фарзияи илмии истеҳсолоти воридотивазкунанда дар маҳсулоти хӯрокворӣ аз сиёсати протексионистӣ оғоз шуда бошад ҳам, то имрӯз иқтисоддонон ҳамаи ин мафҳумро дар доираи ҳамин сиёсати протектисонистӣ баррасӣ менамояд. Масалан, муҳақиқи аргентинӣ Раул Пребиш истифодабарии истилоҳи «воридотивазкунанда»-ро ҷонибдорӣ намуда, дар ақидаи назариявии худ, чунин маънидод намуда буд «воридотивазкунӣ – ин иваз намудани маҳсулоти воридотшаванда бо маҳсулоти дар дохили кишвар истеҳсолмешуда мебошад ва барои иваз намудани воридоти маҳсулоти ватанӣ, усулҳои протексиониро истифода намудан мумкин аст» [13]. Албатта, чунин ақида фаҳмиши илмии воридотивазкунандаро барои корхонаҳои саноати хӯрокворӣ возеҳтар маънидод менамояд. Зеро дар чунин тафсилот таваҷҷуҳи асосӣ на ба маҳдудсозии молу

маҳсулоти беруна, балки ба иваз намудани ҳаҷм ё шаклҳои дилхоҳи маҳсулоти аз берун воридшаванда бо маҳсулоти ватанӣ равона карда мешавад.

Дар доираҳои илмиву таҳқиқотии Федератсияи Россия муҳаққиқони зиёд атрофи мафҳуми илмӣ ва сиёсати воридотивазкунанда таҳқиқот намудаанд. Аз ҷумла, ба ақидаи Коновалов Ю.В. «воридотивазкунанда, ин иваз намудани дастгоҳу таҷҳизоти воридшаванда бо истеҳсолоти ватанӣ буда, набояд тавсифи нархи таҷҳизотро маҳдуд намояд, балки бояд масъалаҳои самаранокии сармоягузориро ҳангоми воридотивазкунӣ фарогир бошад» [6,с.960]. Чунин тафсилот ба таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ рабт дошта, муаллиф иваз намудани дастгоҳу таҷҳизоти корхонаҳоро бо назардошти нигоҳдории нархи дастгоҳҳои аз бозори беруна ворид мешуда таҳқиқ намудааст. Албатта, яке аз талаботҳои асосии рақобатпазирии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, ин таъмин ва таҷдиди технологии мунтазами олоти меҳнат мебошад. Зеро ҳамарӯза чӣ истеҳслокунандагони ватанӣ ва чӣ воридоткунандагони хориҷӣ ба истеҳсолоти инноватсионии маҳсулоти хӯрокворӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуда истодаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқи мавзуи таъмини истеҳсолоти воридотивазкунанда масъалаи нав набуда, солҳои охир таваҷҷуҳи муҳаққиқони ватаниро бештар ҷалб намуда истодааст. Бахусус масъалаи мазкурро муҳаққиқони ватанӣ Низомова Т.Д., Ризоқулов Т.Р., Алиҷонов Д.А. ва Раҳмонов Ҷ.Р. ба таври таҳлили гуногунпаҳлу, чӣ ҷанбаҳои рушди истеҳсолоти инноватсионӣ, ҳам дар сатҳи минтақавӣ таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ мавриди таҳқиқот қарор дода шуда истодааст. Аз ҷумла, ба ақидаи Т.Р. Ризоқулов, «воридотивазкунӣ – ин ҳамчун унсури инъикоскунандаи стратегияи миллии рушди иқтисодие мебошад, ки барои устувор гардонидани истеҳсолоти дохилаи ҳамон маҳсулоте, ки метавонад маҳсулоти воридотиро бомуваффақият иваз кунад, равона карда мешавад» [12,с.132]. Гарчанде, доираи таҳқиқоти Ризоқулов Т.Р. сатҳи иқтисодиёти минтақавӣ дошта бошад ҳам, лекин муаллиф дақиқ маънидод менамояд, ки истеҳсолоти воридотивазкунанда ҳамон вақт муваффақ мегардад, агар раванди иваз намудани маҳсулоти воридотшаванда бе тағйирдиҳии сохтори истеҳсолии молу маҳсулоти истеъмолӣ гузаронида шавад. Гузашта аз ин, заминаҳои асосии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунанда маҳз аз иқтисодиёти сатҳи минтақавӣ оғоз мегардад. Ҳамзамон, Алиҷонов Д.А. дар таҳқиқотҳои худ қайд менамояд, ки «воридотивазкунӣ дар ҳама гуна ҳолат ташкили шароитҳои алоҳидаро пешбинӣ менамояд, ки самаранокии истифодаи ҳамаи иқтидори иқтисодиёти миллиро таъмин карда тавонад» [4,с.125].

Таҳқиқи тафсилоти илмии воридотивазкунӣ, бахусус таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии маҳсулоти корхонаҳои саноати мамлакат муайян менамояд, ки худи истеҳсолоти воридотивазкунӣ набояд дар фаҳмиши маҳдудсозии ин ва он маҳсулоти саноати хӯрока фаҳмида шавад, балки ҳамчун мафҳуми илиме, ки дорои фарзияи асосии фарогирандаи таҳқиқи ҳадафҳои стратегии иқтисодиёти мамлакат - саноатикунонии иқтисодиёт, ҳифзи манфиатҳои молистеҳсокунандагони ватанӣ, рафъ намудани вобастагии бозори хӯрокаи дохилӣ аз бозорҳои беруна, инчунин таъмини ғановати маҳсулот ва танзими нарх бошад. Ҳамзамон, маълум мегардад, ки ҷиҳати таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии маҳсулоти корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат, талаботҳои асосии бозор-рақобатпазирӣ, маркетинг ва қонеъгардонии талаботи аҳолӣ бо маҳсулоти хушсифат ва рушди истеҳсолоти инноватсионӣ бояд дар назар гирифта шавад. «… фаъолнокии нисбатан баланди корхонаҳо дар саноати хӯрока мушоҳида мегардад, ки он ба афзоиши татбиқи шаклҳои гуногуни номгӯи маҳсулот ва равандҳои инноватсионӣ алоқамандӣ дорад» [11,с.191].

Қобили қайд аст, ки тамоюлҳои таҳлили равандҳои истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ тавассути таҳлили вазъи воқеӣ ва истифодаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва микроиқтисодӣ муайян карда мешавад. Мусаллам аст, ки таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ бо назардошти нишондиҳандаҳои иқтисодии худи соҳаи саноат тасаввурнопазир аст. Амнияти озуқаворӣ на танҳо бехавф гардонидани таҳдидҳои мавҷуд буда, балки таҳдидҳои пайдошавандаро, ки метавонанд боиси бад шудани дастрасии аҳолӣ ба навъҳои

ҳаётан муҳимми маҳсулоти озуқаворӣ ё кам шудани истеҳсолоти он гарданд, дар бар мегирад. Муносибати такрористеҳсолӣ ба омӯзиши моҳияти амнияти озуқаворӣ имконият медиҳад, ки он ҳамчун хусусияти рушди низоми комплекси агросаноатӣ баррасӣ карда шавад, ки он ҳадди ақал се ҷанбаро дар бар мегирад: мавҷудият, дастрас ва бехатар [2,с.156].

Таҳлилу таҳқиқ, инчунин муайянсозии раванди истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои санотаи хӯрокворӣ бо истеҳсолоти соҳаҳои кишоварзӣ, ки нисбатан маҳсулоти таёри хӯрокворӣ истеҳсол менамояд, корхонаҳои соҳаи коркарди маҳсулот, ташкилотҳои хизматрасониҳои маркетингӣ, бахусус логистика ва низоми нигоҳдориву фурӯши маҳсулоти хӯрока алоқамандии зич дорад. Зеро бисёр мамлакатҳои рушди иқтисодидошта таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи худро дар ҳошияи сиёсати бехатарии озуқаворӣ, сиёсати воридоту содирот, ҳамзамон, тиҷорати берунмарзӣ ноил гардидаанд.

Ҷадвали 1. Сохтори таркибии соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (%) [9,с.143]
Table 1. Composite structure of the industry of the Republic of Tajikistan (%)

	Соҳаҳо	солҳо					2022/2018
		2018	2019	2020	2021	2022	
1	**Ҳамагӣ саноат**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**-**
2	Саноати истихроҷи маъдан	19,6	17,6	13,9	21,6	20,7	**1,1**
3	Саноати коркард	56,6	57,8	61,7	57,5	61,6	**5**
4	Аз ҷумла: Истеҳсоли маҳсулоти хӯрока, аз ҷумла нӯшокиҳо ва тамоку	20,5	19,6	22,9	19,6	24,1	**3,6**
5	Истеҳсоли металлургӣ	11,3	14,0	16,1	15,4	14,2	**2,9**
6	Истеҳсолу тақсими неруи барқ, газ ва об	23,8	24,6	24,4	20,9	17,7	**-6,1**

Сарчашма: Омори солонаи АОПҶТ. –Душанбе, 2023. -С.253

Нишондиҳандаҳои ҷадвали 1 исбот менамоянд, ки дар сохтори соҳавии саноати ҷумҳурӣ ҳамаи соҳаҳои асосӣ, ғайр аз истеҳсолу тақсимоти неруи барқ, газ ва об тамоюли мусбии афзоиш доранд. Аз ҷумла, дар соли таҳлилӣ ҳиссаи саноати коркард дар сохтори соҳавӣ 61,6%-ро ташкил дода, дар маҷмуъ 5% зиёд гардидааст. Соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти хӯрока бошад, дар соли 2022 24,1% ҳиссаи истеҳсолии маҳсулоти саноати мамлакатро ташкил намуда, бо ҳисоби истеҳсоли нӯшокиҳо ва тамоку ҳамагӣ 3,6% зиёд гардидааст.

Ҷадвали 2. Истеҳсоли маҳсулоти муҳимтарини саноати коркард
Table 2. Production of the most important products of the processing industry

Нишондиҳандаҳо	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	2022	**2022 нисбат ба соли 2018**
Шумораи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, адад	468	462	501	515	634	+166
Гӯшт ҳаз.т	59,0	65,1	69,5	67,6	70,7	+11,7
Гӯшти мурғ тон	2,1	6,5	10,3	12,2	14,1	+12
Маҳсулоти ҳасибӣ тон.	4629	5039	7057	5952	4543	-86
Маҳсулоти шири холис	14,6	15,2	15,4	16,4	17,3	+2,7
Равғани растанӣ ҳаз.т.	16,3	21,6	23,9	23,6	24,8	+8,5
Консерва млн. қут.	23,6	27,1	62,4	66,5	66,4	+42,8
Меваи хушк тон.	2929	3707	5303	6664	6520	+3591
Маҳсулоти қаннодӣ ҳаз.т.	13,9	15,3	17,4	31,3	25,8	+11,9
Маҳсулоти макаронӣ	4,4	3,4	6,0	9,5	10,0	+5,6

Сарчашма: Омори солонаи АОПҶТ. –Душанбе, 2023. -С.262.

Дар қатори нишондиҳандаҳои иқтисодии истеҳсолии маҳсулотҳои асосии саноати хӯрокворӣ, шумораи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ нақши калидӣ доранд. Вобаста ба шумораи корхонаҳо мумкин аст, ки иқтидори истеҳсолӣ, ҳамзамон, иқтидори худтаъминкунии аҳолӣ бо маҳсулоти саноати хӯроквориро муайян намуда, инчунин тамоюлҳоиояндаи вазъи истеҳсолоти воридотивазкунандаи соҳаро дақиқ намоем. Тавре

маълум мегардад, дар соли 2022 шумораи корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат зиёда аз 634 адад расидааст, ки ин шумора нисбат ба соли 2018 қариб 116 адад зиёд мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ дар Тоҷикистон, дар солҳои таҳлилӣ дар маҷмуъ, тамоюли афзоишёбӣ доранд. Аз ҷумла, истеҳсоли гӯшти ватанӣ дар соли 2022 ҳамагӣ 70,7 ҳаз. тонна истеҳсол шудааст, ки нисбат ба соли таҳлилӣ 11,7 ҳаз. тонна зиёд мебошад, бахусус истеҳсоли гӯшти мурғи ватанӣ дар ин солҳо ба миқдори 12 тонна зиёд гардидааст. Дар баробари нишондиҳандаҳои афзоишёбандаи маҳсулотҳои муҳимтарини соҳа, истеҳсоли консерва ва меваи хушк тамоюли нисбатан зиёд доранд, ки дар давраи таҳлилӣ мутаносибан 42,8 млн.дона қуттӣ ва 3591 ҳаз. тонна зиёд шудааст. Инчунин, дар қатори маҳсулоти муҳимтарини соҳаи хӯрокворӣ, нишондиҳандаҳои истеҳсолии маҳсулоти ҳасибӣ тамоюлҳои камшавӣ доранд, ки дар соли 2022 нисбат ба 2018 86 тонна кам истеҳсол шудааст.

Ҷадвали 3. Динамики афзоиши нархи маҳсулоти асосии соҳаи хӯрокворӣ дар Тоҷикистон (2019-2022)

Table 3. Dynamics of price growth of the main food products in Tajikistan (2019-2022)

Номгӯи озуқа	**Нархҳо мувофиқи солҳо (сомонӣ)**				**2022 нисбат ба соли 2019**
	2019	**2020**	**2021**	2022	
Картошка	2,78	3,5	3,9	6,3	**+3,5**
Шир	3,89	4,46	4,9	9	+4,9
Гандум	2,86	4,27	4,58	6,2	+3,3
Орди якум	3,88	5	5,58	7,2	+34,3
Шакар	6,77	9,09	9,56	11	+4,2
Равғани растанӣ	11,98	16,29	22,14	23,7	+11,8
Гӯшти гов	43,06	50,88	61,9	68	+25,3
Гӯшти мурғ	24,81	25,04	28,17	31,1	+6,3
Тухм, 10 дона	8,52	10,86	10,1	9,4	+0,5

Сарчашма: Омори солонаи АОПҶТ. –Душанбе, 2023. -С.143-147.

Барои муайян намудани раванди таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи маҳсулоти корхонаҳои саноати мамлакат, нархи бозории онҳо низ аҳаммияти иқтисодӣ дорад. Маълумотҳои ҷадвали 3, собит менамоянд, ки нархи маҳсулоти хӯрокворӣ дар солҳои 2019-2022 дар ҳамаи намудҳои маҳсулот тамоюли болоравӣ доранд. Чунончи нархи картошка дар ин давра 3,5 сомонӣ, нархи шир қариб 5 сомонӣ, нархи гандум 3,3 сомонӣ ва нархи орди навъи якум бошад 34,3 сомонӣ, нархи шакар 4,2 сомонӣ, нархи равғани растанӣ 11,8 сомонӣ, гӯшти гов ва гӯшти мурғ мутаносибан 25,3 сомонӣ ва 6,3 сомонӣ боло рафтааст. Ҳамзамон, дар раванди таҳлил мушоҳида мегардад, ки дар бозорҳои ватанӣ нархи биринҷ 2,5%, картошка 2,8%, қанди сафед 4,5% ва гӯшти мурғ 1,2%, коҳиш ёфта, ҳамзамон, як халта орди навъи якум ба 2,2%, шакар 1,8%, равғани офтобпараст 3,1%, равғани пахта 1,6%, шир 7,6%, гӯшти гов 0,2%, гӯшти гӯсфанд 0,8% ва тухми мурғ 2,5% афзоиш ёфтааст.

Муҳаққиқони соҳа ҷиҳати муайянсозии раванди таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, инчунин нишондиҳандаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро ба сари ҳар як нафар аҳолии мамлакат, ҷиҳати ошкорсозии ҳаҷми норасогии маҳсулоти хӯрокворӣ бештар мавриди исифода қарор медиҳанд. Соҳаи кишоварзии мамлакат, ҳамчун соҳаи калидии иқтисоди миллӣ дониста шуда, ҳукумати мамлакат ҳамасола ба рушди ин соҳаи муҳим таваҷҷуҳи бештар зоҳир менамояд. Дар сохтори истеҳсолии ММД ҳиссаи истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ дар соли 2022 ба 24,6% расида буд, ки он баробари 19% ҳаҷми содироти маҳсулоти кишоварзии мамлакат мебошад [5,с.8].

Тибқи маълумотҳои расми 1, Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар аз 50% маҳсулоти кишоварзии худро, бахусус нуриҳои минералӣ ва техникаи кишоварзиро аз хориҷи кишвар ворид менамояд. Аз рӯи маълумотҳои таҳлилӣ муайян мегардад, ки ҷиҳати қонеъгардонии талаботи аҳолӣ, ҳамасола ба бозори ҷумҳурӣ тахмин 1 млн. тонна ғалла ворид карда мешавад. Ҳаҷми умумии воридоти орди гандум дар маҷмуъ 40% талаботи дохилиро ташкил медиҳад, ки аз рӯи нишондиҳандаҳои расми 1, талаботи аҳолии

мамлакат аз рӯи маҳсулотҳои хӯрокворӣ-картоша, сабзавот, шир (90%), гӯшт (85%) ва тухм аз ҳисоби истеҳсолоти ватанӣ пурра қонеъ карда мешавад.

Расми 1. Истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ ба сари аҳолӣ, кг/одам/сол
Figure 1. Food production per capita, kg/person/year

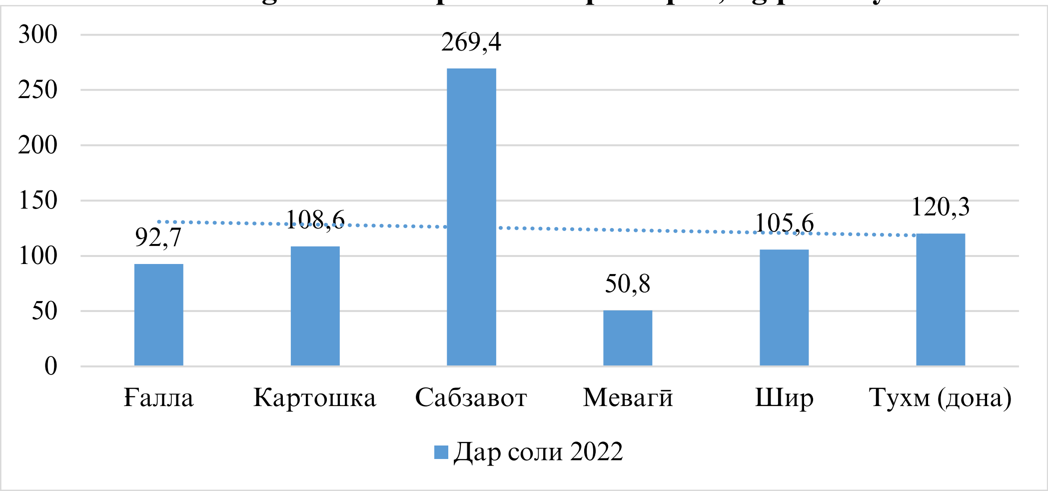

Сарчашма: Таҳлили муаллиф аз рӯи сарчашмаи: Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2023. -С.8-9.

Албатта, сабабҳои чунин тамоюли нигаронкунандаи истеҳсолоти корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакатро дар як чанд омилҳо шарҳ додан мумкин аст. Агар ҳамасола вобаста ба болоравии қурби асъори хориҷӣ, бекурбшавии асъори миллӣ, истеҳсолоти нокифоя ба сари ҳар як нафар аҳолӣ тавсиф дода шавад ҳам, дар ин маврид омили беруна низ таъсири манфии худро ба нархҳои бозории маҳсулоти хӯрокворӣ расонидааст. Ҳамзамон, чунин тамоюлҳо зарурати таъмини саривақтии истеҳсолоти воридотивазкунандаи маҳсулотҳои корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакатро асоснок менамояд.

Қобили қайд аст, ки дар раванди таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи маҳсулоти корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, нишондиҳандаҳои савдои хориҷӣ, бахусус мувозинати ҳаҷми содирот ва воридоти молу маҳсулот нақши калидӣ дорад.

Расми 2. Тавозуни ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ ва мувозинати ҳаҷми содирот ва воридот
Figure 2. Balance of foreign trade volume and balance of export and import volumes

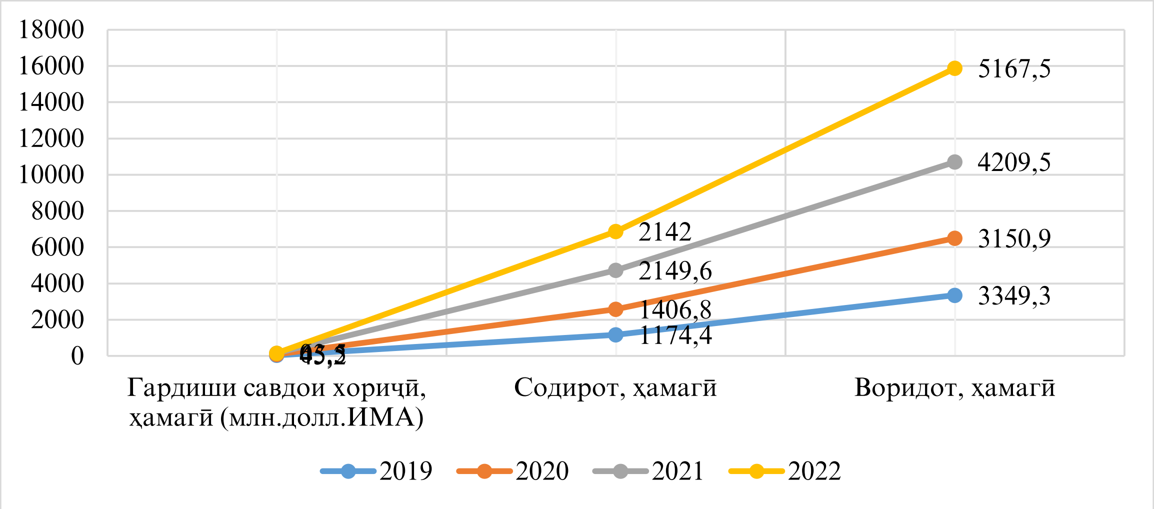

Сарчашма: Таҳлили муаллиф аз рӯи: Омори солонаи АОПҶТ. –Душанбе, 2023. -С.308. [7,с.143]

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки барои муайянсозии раванди истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат, дар қатори нишондиҳандаҳои дигари иқтисодӣ, таҳқиқу таҳлили нишондиҳандаҳои иқтисодии соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ, саноати коркард, мувозинати ҳаҷми содирот ва воридоти

маҳсулот муҳимтар мебошанд. Зеро, маҳз тавассути ҳамин нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ масъалаҳои муҳимми таъмини аҳолӣ бо маҳсулоти хӯрока, инчунин раванди таъмини истеҳсолоти воридотивазкунии маҳсулоти корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дақиқтар муайян карда мешавад. Дар ин маврид, қабули қарорҳои дахлдори сохторҳои идоракунандаи давлатӣ, соҳавӣ ва ҳатто корпоративӣ осонтар мегардад.

Норасогии савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати моҳи январи соли 2023 ҳамагӣ 265,1 млн. долл.ИМА ташкил дода буд, ки ин нишондиҳанда дар ҳаҷми 43,4 млн.долл.ИМА нисбат ба соли 2022, ки 308,5 млн. долл.ИМА буд, кам аст. Коҳишёбии мувозинати савдои берунаи Тоҷикистон ба коҳишёбии сатҳи воридотӣ мусоидат намудааст, ки ин вазъиятро дар боздории афзоиши талаботи истеъмолии бозори дохилӣ шарҳ додан мумкин аст. Ҳиссаи зиёди ҳаҷми воридотиро маҳсулоти хӯрокворӣ ташкил медиҳад, ки дар ҳамин сол воридоти чунин намудҳои хӯрокворӣ-биринҷ, чойи хушк, қаҳва, ғалладонагӣ ва дигарҳо ба бозори дохилӣ бештар мушоҳида гардида буд. Воридоти ин намуд маҳсулоти хӯрокворӣ дар сохтори умумии воридоти мамлакат ҳамагӣ 9,3% ташкил медиҳад. Қобили қайд аст, ки зиёда аз 60% гирдгардиши маҳсулоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба се давлат - Федератсияи Россия - 22%, Ҷумҳурии Чин - 21% ва Ҷумҳурии Қазоқистон - 20% рост меояд.

Ҳамин тариқ, аз рӯи натиҷаҳои таҳлил маълум мегардад, ки танҳо тавассути таҳлилу таҳқиқи мунтазами нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ, аз ҷумла шумораи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣи соҳаи кишоварзӣ, савдои хориҷӣ ва мувозинати ҳаҷми воридоту содирот раванди таъмингардонии истеҳсолоти воридотивазкуниро ошкор намудан имконпазир аст. Зеро вобаста ба ҳадафҳои олии мамлакат, бахусус таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳолӣ бо ғизои хушсифат меҳвари асосии онро маҳз фаъолгардонии равандҳои таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ташкил медиҳад.

«…барои корхонаҳои саноати хӯрокворӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи асосӣ, ин ба даст овардани амнияти озуқаворӣ, беҳтар намудани заминаи моддию техникии корхонаҳои саноати хӯрокворӣ, тадбирҳои комплексӣ, мустаҳкам намудани марказҳои таҳқиқотӣ-илмӣ, таҳия ва ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ зарур мебошад» [3,с.97].

Аз ин рӯ, зарур меояд, ки ҷиҳати таъмини сатҳи лозимаи истеҳсолоти воридотивазкунандаи маҳсулоти саноати хӯрокворӣи мамлакат бештар ба ҳамоҳангсозии давраҳои истеҳсолии соҳаҳои саноати хӯрока, саноати коркарди маҳсулот, соҳаи кишоварзӣ, савдо ва инчунин логистикаву хизматрасонӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуд. Ба назари мо, асоси ҳамоҳангии давраҳои истеҳсолии соҳаҳои хӯроквориро таъмини механизмҳои молиявии онҳо, чи аз тарафи мабалғгузориҳои мақомотҳои давлатӣ ва чи аз тарафи сармоягузорони ватаниву хориҷӣ таъмин карда метавонанд. Ҳамзамон, такмили давра ба давраи механизми молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ имкон фароҳам меоварад, ки ба таъмини занҷираи истеҳсолии бетаъхири маҳсулоти хӯрокворӣ, беҳтаргардонии заминаҳои ашёи хом, объектҳои инфрасохторӣ ва таҷдиди технологии муосири корхонаҳои саноати хӯрокворӣи мамлакат заминаҳои асосӣ гузошта шавад. Бахусус, ҷиҳати баланд намудани сатҳи рақобатпазирии корхонаҳои саноати хӯрокворӣи мамлакат, содагардонии таъмини онҳо бо стандартҳои сифатии сатҳи байналмилалӣ, ҳамзамон, таъмини ҳифзи манфиатҳои молистеҳсолкунандагони ватанӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Раҳмонов Ҷ.Р.

АДАБИЁТ

1. Алиев О.М. Сиёсати кишоварзӣ-озуқаворӣ: мафҳум, моҳият ва арзёбии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / О.М. Алиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№2. -С.177.
2. Алиев О.М. Арзёбии таҳдидҳо ва хавфҳои асосӣ ба амнияти озуқаворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / О.М. Алиев // Паёми Донишгоҳи давлатии ба номи Носири Хисрав. Бахши илмҳои гуманитари ва иқтисодӣ. - 2023. -№1-7(116). -С.158.
3. Алиев О.М. Пищевая промышленность Республики Таджикистан и ее роль в обеспечении продовольственной безопасности: современное состояние и приоритетные направления развития / О.М. Алиев, Г.А. Курбонов // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства:

Сборник научных трудов, Симферополь, 02 апреля 2021 года; под общей редакцией З.О. Адамановой. Том Выпуск 7. -Симферополь: «АРИАЛ», 2021. -С.97.
4. Алиджанов Д.А. Модернизация национальной экономики Республики Таджикистан как условие реализации программы импортозамещения / Д.А. Алиджанов // Экономический журнал. -М.: Смелый дизайн, 2015. -№4. -С.25-35.
5. Бехатарии озуқаворӣ ва камбизоатӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. -С.8-9.
6. Коновалов Ю.В. Механизмы промышленной политики, влияющие на импортозамещение и инновационную стратегию предприятий / Ю.В. Коновалов // Российское предпринимательство. -Нижний Новгород, 2017. -№5. -том.18. -С.960.
7. Махмадизода, Ф.Б. Импортозамещение сельскохозяйственной продукции региона в контексте обеспечения продовольственной безопасности страны / Ф.Б. Махмадизода // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 1. – С. 182-189.
8. Махмадизода, Ф.Б. Пути устойчивого развития сельхозтоваропроизводителей регионов в условиях ВТО / Махмадизода Ф.Б., Наджбудинзода Х.Ш., Махмадизода С.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 5. – С. 138-145.
9. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. -С.143-147.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». –Душанбе, 2022 (23.12.2022). Сомонаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: http://president.tj/node/29823 (санаи муроҷиат 14.04.2024).
11. Рахмонов Дж.Р. Оценка современного состояния инновационной активности предприятий пищевой промышленности Республики Таджикистан / Дж.Р. Рахмонов // Научный журнал ТНУ. Таджикистан: экономика и управление. - 2020. -№1. -С.91.
12. Ризокулов Т.Р. Управление ресурсным потенциалом региона в условиях реализации импортозамещающей политики (на примере Согдийской области Республики Таджикистан) Спец: 08.00.05 - экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика): дисс. на соис. ученой степени канд. экон.наук / Т.Р. Ризокулов. –Худжанд, 2020. -С.132.
13. Смит А. (3 мая 2023 г.). Импортозамещение, индустриализация | История и примеры. Исследование.com. [Электронный ресурс]. URL: https://study.com/academy/lesson/import-substitution-industrialization-history-policies-examples.html.

ТАҲЛИЛИ РАВАНДИ ИСТЕҲСОЛОТИ ВОРИДОТИВАЗКУНАНДА ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ХӮРОКВОРИИ ТОҶИКИСТОН

Паҳлуҳои илмиву назариявии мақолаи илмӣ дар таҳлили ақидаҳои назариявии муҳаққиқон, иқтисоддонҳо ва мутахассисони соҳаи саноат возеҳ дарҷ гардидааст. Мавқеи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дар сохтори соҳавии саноати Тоҷикистон нишон дода шуда, мубраммияти таҳлили равандҳои истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати Тоҷикистон асоснок карда шудааст. Муайян карда шудааст, ки таъмини истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ бо рушди дигар соҳаҳои истеҳсолоти моддии иқтисодиёти миллӣ дар талъам мебошад. Вобаста ба омилҳои мавҷуда, хусусиятҳои соҳавӣ, инчунин алоқамандии истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ ҷиҳати таъмини амнияти озуқавории мамлакат таҳлил карда шудааст. Аз рӯи натиҷаҳои таҳлили вазъи кунунии соҳаи саноати хӯрокворӣ, мушкилоти соҳаи хӯроквории мамлакат ошкор карда шуда, ҳамзамон, роҳҳои ҳалли онҳо пешниҳод карда шудааст. Равандҳои таъминшавии истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ дар асоси ҳамоҳангии соҳаҳои кишоварзӣ, саноати коркарди маҳсулот, маркетинг ва логистика, инчунин хизматрасониҳои гуногун муайян карда шудааст. Пешниҳод гардидааст, ки такмили давра ба давраи механизми молиявии таъмини истеҳсолоти воридотивазкунандаи корхонаҳои саноати хӯрокворӣ метавонад занҷираи истеҳсолии бетаъхири маҳсулоти хӯроквориро ташкил намуда, ба таҷдиди технологии муосири корхонаҳои саноати хӯроквории мамлакат заминаҳои асосӣ гузорад.

Калидвожаҳо: саноат, корхона, хӯрокворӣ, истеҳсолот, воридотивазкунанда, содирот, маҳсулот, озуқаворӣ, бозор, ашёи хоми саноатӣ, талабот, истеъмолот.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ИМПОРТОЗАМЕЩАЮЩЕГО ПРОИЗВОДСТВА В ПРЕДПРИЯТИЯХ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Научно-теоретические аспекты научной статьи четко изложены при анализе теоретических мнений исследователей, экономистов и специалистов отрасли. Показаны место и роль предприятий пищевой промышленности в отраслевой структуре промышленности Таджикистана, а также обоснована проблема анализа импортозамещающих производственных процессов промышленных предприятий Таджикистана. Определено, что обеспечение импортозамещающей продукции на предприятиях пищевой промышленности соответствует развитию других сфер материального производства национальной экономики. В зависимости от существующих факторов проанализированы особенности отрасли, а также актуальность импортозамещающего производства на предприятиях пищевой промышленности в целях обеспечения продовольственной безопасности страны. По результатам анализа современного состояния пищевой промышленности выявлены проблемы пищевой промышленности страны и одновременно предложены пути их решения. Процессы поставок импортозамещающей

продукции на предприятиях пищевой промышленности определены на основе координации отраслей сельского хозяйства, перерабатывающей промышленности, маркетинга и логистики, а также различных услуг. Предлагается, что поэтапное совершенствование финансового механизма обеспечения импортозамещающего производства предприятий пищевой промышленности позволит организовать непрерывную производственную цепочку пищевой продукции и заложить базовые основы современного технологического обновления предприятий пищевой промышленности страны.

Ключевые слова: промышленность, предприятие, продукты питания, производство, импорт и обмен, экспорт, продукция, продукты питания, рынок, промышленное сырье, спрос, потребление.

ANALYSIS OF THE PROCESS OF IMPORT SUBSTITUTION PRODUCTION IN FOOD INDUSTRY ENTERPRISES OF TAJIKISTAN

The scientific and theoretical aspects of the scientific article are clearly stated by analyzing the theoretical opinions of researchers, economists and industry specialists. The place and role of food industry enterprises in the sectoral structure of industry in Tajikistan is shown, and the problem of analyzing import-substituting production processes of industrial enterprises in Tajikistan is substantiated. It has been determined that the provision of import-substituting products at food industry enterprises corresponds to the development of other areas of material production of the national economy. Depending on existing factors, the characteristics of the industry are analyzed, as well as the relevance of import-substituting production at food industry enterprises in order to ensure the country's food security. Based on the results of an analysis of the current state of the food industry, problems of the country's food industry were identified and at the same time ways to solve them were proposed. The processes for supplying import-substituting products at food industry enterprises are determined on the basis of coordination of agricultural sectors, processing industries, marketing and logistics, as well as various services. It is proposed that the gradual improvement of the financial mechanism for ensuring import-substituting production of food industry enterprises will make it possible to organize a continuous production chain of food products and lay the basic foundations for modern technological renewal of the country's food industry enterprises.

Keywords: industry, enterprise, food, production, import and exchange, export, products, food, market, industrial raw materials, demand, consumption.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Қурбонозода Абдулло Абдуҷаллол*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 981-18-17-77**. E-mail: **gulbidink@bk.ru**

Сведения об авторе: ***Курбонзода Абдулло Абдуджалол*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры экономики предприятий и предпринимательства. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 981181777.** E-mail: **gulbidink@bk.ru**

Information about the author: ***Kurbonzoda Abdullo Abdujalil*** – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 981181777.** E-mail: **gulbidink@bk.ru**

ТДУ: 338.47(575.3)

МУҚАРРАРОТИ КОНСЕПТУАЛӢ ВА АЛОҚАМАНДИИ САМАРАНОКИИ МЕҲНАТ ВА ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ КОРГАРОНИ КОРХОНАҲОИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛӢ

Ҳазраткулов А.Р.
Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

Дар шароити муосир рушди хизматрасониҳои автомобилӣ дар Тоҷикистон мавқеи хосро ишғол менамояд. Аз ин рӯ яке аз масъалаи мубрам арзёбии асосҳои консептуалӣ ва алоқамандии самаранокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии коргарони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ ба ҳисоб меравад.

Аз омӯзиши адабиётҳо бармеояд, ки ҳавасмандгардонӣ ва ҳавасмандкунӣ дар доираи таваҷҷуҳи фаъолонаи таҳқиқотӣ идома дорад, вале то ҳол ягонагии ақидаҳо, чӣ дар дарки онҳо ва чӣ дар робита бо рафтор, махсусан бо меҳнат вуҷуд надорад. Аз ин рӯ, Х. Хекхаузен қайд мекунад: «Психологияи ҳавасмандгардонӣ дар шакли имрӯзааш яке аз соҳаҳои мураккаб ва баҳсталаби психологияи муосир мебошад» [9]. Таҳлили эволютсияи фаҳмиши ҳавасмандгардоние, ки Д.А. Леонтев анҷом додааст, ақидаи дар боло зикршударо дар бораи мураккаб ва номутобиқатии таҳқиқот оид ба ҳавасмандгардонӣ пурра тасдиқ мекунад [4].

Олим Илин Е.П. қайд мекунад: «Камбудии умумии нуқтаи назар ва назарияҳои мавҷуда, набудани муносибати мунтазам ба баррасии раванди ҳавасмандгардонӣ мебошад» [1]. Ба назар чунин мерасад, ки равиши системавӣ таҳлили муносибати байни мафҳумҳои меҳнат, эҳтиёҷот, арзишҳо, ирода, ҳавасмандгардонӣ ва муносибатҳоро дар бар мегирад. Макклелланд Д. хоҳиши худро барои таҳқиқот ба таври зайл ифода кардааст: «Ҳадди ақал каме назарияи умумии ҳавасмандгардониро сохтор кунед ва рӯйхати на он қадар калони ҳавасмандгардонии асосии инсониро тартиб диҳед» [5].

Мақсади ин банд пешниҳод намудани мафҳуми дарки ҳавасмандгардонӣ ва муносибат дар доираи равиши захиравӣ, таҳлили падидаҳои ҳавасмандии меҳнатӣ ва муносибатҳои меҳнатӣ дар робита бо ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳои нақлиёти автомобилии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин тавсифи мунтазами мафҳумҳои асосие, ки рафтори мехнатро инъикос мекунанд.

Фаҳмиши содатарин ва шояд маъмултарини ҳавасмандгардонӣ сабабҳое мебошад, ки субъектро ба иҷрои амалҳои муайян водор мекунад. Ба сифати чунин сабабҳо, аз ҷумла: а) эҳтиёҷот, б) ҳавасмандгардониҳо - омилҳои муайянкунандаи рафтор дида баромада мешавад. Ҳамчун як сабаби бештар амалкунанда, баррасии захираҳоеро, ки субъект ба даст овардан мехоҳад, дар бар мегирад. Таносуби имконпазири тафсирҳои гуногуни ҳавасмандгардониҳо дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Муносибати баъзе тафсирҳои ҳавасмандгардонӣ ва таркиби онҳо
Table 1. Relationship of some interpretations of motivation and their composition

Муайян намудани ҳавасмандгардонӣ		
Ҳавасмандгардонӣ- - намудҳои асосии ниёзҳо	Ҳавасмандгардонӣ – барангезандаҳо, муайянкунандаи рафтор	Ҳавасмандгардонӣ- ба даст овардани захираҳо
Ғизо	Эҳсоси гуруснагӣ, ташнагӣ, хоҳиши халос шудан аз натиҷаҳои коркарди ғизо.	Бароҳатӣ, лаззат, истироҳат аз эҳсосоти таъмӣ, ҳолати сершавӣ, аз хориҷ кардани натиҷаҳои коркарди ғизо аз бадан.
Ғайримаҳсулотию ҷинсӣ	Инстинктҳои ғайримаҳсулотию ҷинсӣ, рефлексҳо, меъёрҳои иҷтимоии ғайри маҳсулотӣ.	Таҷрибаҳои оргазмӣ, алоқаи издивоҷ ва ғайримаҳсулотӣ, вазъияти падару модарӣ ва оилавӣ, ташаббуси никоҳ.
Вазъи иҷтимоӣ	Рефлексҳои иҷтимоии рафтори гурӯҳӣ, алтруизм, меъёрҳои иҷтимоӣ.	Эҳсоси мансубият ба гурӯҳ, тасдиқи гурӯҳ. Статуси гурӯҳӣ - ҳисси бартарият/зердастӣ. Қаноатмандӣ аз

		татбиқи меъёрҳои иҷтимоӣ, робитаҳо ва алтруизм.
Бароҳатӣ	Эҳсоси дард, тарс, нороҳатӣ, роҳат, лаззат.	Шароит ва ҳисси бароҳатие, ки аз ҷониби муҳити беруна ташаккул ёфтааст - обу ҳаво, манзил, либос ва ғайра. Ҳисси тасаллӣ аз набудани таҳдидҳо ва ранҷу азоб, ҳолати оптималии психофизикӣ.
Муҳоҷиратӣ	Рефлекси муҳоҷиратӣ	Бароҳатӣ аз ҳаракат ва афзоиши (тағйир додани) ҷойи зист
Бозӣ	Рефлекси бозӣ	Эҳсоси роҳат, лаззат бевосита аз намуди муайяни фаъолият.

Сарчашма: Дар асоси [4; 5] аз тарафи муаллиф пешниҳод шудааст.

Таҳлили шаклҳои гуногуни рафтор имкон дод, ки шаш гурӯҳи асосии эҳтиёҷот муайян карда шавад: озуқаворӣ, таҷдиди ҷинсӣ, вазъи иҷтимоӣ, роҳат, муҳоҷират ва бозӣ. Ҳар яке аз ин ниёзҳо худкифо буда ва ин яке аз сабабҳои тасниф мебошад [11].

Ҳамчун яке аз омилҳои рафтор ба рефлексҳои иҷтимоӣ дахл дорад, ки он ҳамчун аксуламали стихиявӣ, аз ҷониби шуур суст идорашаванда ё беҳушӣ, иҷтимоӣ (яъне ба татбиқи робитаҳо ва муносибатҳои гурӯҳӣ нигаронида шудааст) ба ҳолатҳои муайяни иҷтимоӣ фаҳмида мешавад. Ба рефлексҳои иҷтимоӣ рафтори бартаридошта ва субдоминантӣ, пайравӣ аз роҳбар ё гурӯҳ, муайянкунии гурӯҳ, рефлекси коммуникатсионӣ, рефлексҳои тақлидӣ, алтруизм ва ғайра дохил мешаванд [12].

Ба ғайр аз эҳтиёҷот, ҳавасмандгардонии рафтор асосӣ баҳисоб меравад. Ҳамин тавр, Д.Маклелланд менависад, ки ҳавасмандгардонии табиб шудани З.Фрейд хоҳиши кумак ба невротикҳо буд [5]. Бо вуҷуди ин, чунин хоҳиш наметавонад сабаби ниҳоии рафтор бошад ва ҳавасмандгардонии рафтори ӯ манбаи қаноатмандии маънавӣ ва аз амалӣ шудани робитаҳои иҷтимоӣ иборат аст.

Ҳангоми дарки ҳавасмандгардонӣ “мақсади ниҳоӣ” ҳамчун сабаби рафтор – хоҳиши субъект барои нигоҳ доштан ё зиёд кардани захираҳои худ: ғизо, мақоми иҷтимоӣ, ҳудудӣ – муҳоҷират, роҳат ва ғайра иборат аст. Ба ақидаи Д.Маклелланд, “рафтори барангезанда, ҳатман бо таваҷҷуҳ ба ҳолати мақсаднок хос аст” [5; 7]. Дар доираи равиши захиравӣ фаҳмиши зерин пешниҳод карда мешавад, ки ҳавасмандгардонӣ ин захира (қудрат, пул, роҳат ва ғ.), хоҳиши ба даст овардан ё нигоҳ доштани он рафтори субъектро муайян мекунад. Ба ибораи дигар, ҳавасмандгардонӣ захираест, ки рафтори муайяни субъектро муайян мекунад. Сарчашма дар зери таъсири системаи тамоюли арзиш ва мубраммияти рефлексҳои муайянкунанда мегардад.

Ҳавасмандӣ барои пешгирӣ кардани нокомӣ дар зери таъсири ҷазо ташаккул меёбад. Ба афзоиши ҳушёрӣ, дуруштӣ, муносибати демобилизатсия ба монеаҳо, маҳдуд кардани зуҳуроти эҷодии корманд мусоидат мекунад ва боиси набудани рафтори ташаббускорӣ мегардад [5; 7].

Ҳавасмандгардонии гуногун метавонанд барои субъектҳои алоҳида потенсиали гуногун дошта бошанд, ки дар асл омӯзиши онҳо ва хоҳиши назорат кардани рафтори корманд тавассути истифодани низоми ҳавасмандгардонӣ асос ёфтааст. Мазмуни раванди ҳавасмандгардонӣ, баланд бардоштани самаранокии истифодаи ин низомро дар корхона дар бар мегирад.

Хулоса, раванди пайдоиш ва амалишавии ҳавасмандгардониро ҳангоми ташкил ва натиҷагирии меҳнат дида баромадан зарур аст.

Барои таҳлили ҳавасмандии меҳнатӣ чунин ба назар мерасад, ки фаҳмиши ибтидоии меҳнат ҳамчун як намуди мушаххаси рафтор муҳим аст. Дар ин шароит рафтори меҳнатӣ, ки дар он ҳавасмандгардонӣ захираҳои бевосита аз худи раванди меҳнат гирифташуда мебошад.

Таснифи ҳавасмандгардонӣ инчунин аз рӯи намудҳои рафтор-меҳнатӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, харидорӣ, издивоҷ, репродуктивӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад. «Бо дараҷаи муайяни итминон метавон баҳс кард, - қайд мекунад Д.Маклелланд - ҳар як соҳаи фаъолияти инсон назарияи ҳавасмандгардонии худро дорад» [5]. Ҳавасмандгардонии

рафтори меҳнатӣ сабабҳое мебошанд, ки субъектро ба фаъолияти меҳнатӣ водор мекунанд. Ҳавасмандгардониҳои меҳнатӣ (ҳавасмандии меҳнатӣ) дар доираи равиши пешниҳодшуда хоҳиши субъект барои нигоҳ доштан ё зиёд кардани захираҳои худ тавассути рафтори меҳнатӣ мебошад.

Таҳқиқотчиён ҳавасмандгардониҳои бошуурона ва бешууронаро фарқ мекунанд. Дар ҷомеашиносӣ асосан ҳавасмандгардониҳои бошуурона омӯхта мешаванд. А.Н. Леонтев онҳоро ҳавасмандгардонӣ ва Ч.Р. Миллс [6] низ ҳавасмандгардониҳо номидаанд. Ба ақидаи М.Вебер «Ҳавасмандгардониро алоқаи семантикӣ бояд асоси пурмазмуни рафтор мешуморад» [14].

Дар раванди баррасии ҳавасмандгардонӣ бояд қобилияти шахс баҳо дода шавад. Аксар вақт, маҳз ҳамин қобилияти шахс аст, ки барои тартиб додани номгӯи ҳавасмандгардониҳо (талабот, ҳавасмандгардониҳо, хоҳишҳо, арзишҳо) истифода мешавад ва амалан ягона "асоси назариявӣ" барои чунин муносибат аз тарафи А.Маслоу [14] пешниҳод шудааст.

Бояд қайд намуд, ки пирамидаи эҳтиёҷот як номи маъмули модели иерархии ниёзҳои инсон аст, ки муаррифии содакардашудаи ғояҳои равоншиноси амрикоӣ Авраам Маслоу мебошад. Ин пирамидаи эҳтиёҷот яке аз маъмултарин ва маъруфтарин назарияҳои ҳавасмандкунӣ - назарияи иерархияи талаботро инъикос мекунад [15].

Ҳавасмандгардониҳои рафтори меҳнатиро низ ба таври шартӣ, чунон ки дар боло зикр гардид, ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: ба ҳавасмандгардониҳои бевосита ва бавосита ба меҳнат алоқаманд дар асоси баррасии муносибати байни ҳавасмандгардонии мустақим ва ғайримустақими рафтори меҳнатӣ ва бадастовардани захираҳои гирифташуда (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Муносибати байни ҳавасмандгардонии мустақим ва ғайримустақими рафтори меҳнатӣ ва бадастовардани захираҳои гирифташуда
Table 2. The relationship between direct and indirect motivation of labor behavior and the acquisition of received resources

№ б/т	Пайвастагии ҳавасмандгардонии рафтори меҳнатӣ бо раванди меҳнат	Ҳавасмандкунӣ	Захираҳои гирифташуда (ҳавасмандкунӣ)
1.	Ба раванди меҳнат бевосита алоқаманд аст	Мазмуни ҷамъиятии меҳнат аҳаммияти ҷамъиятии он мебошад	Бароҳатӣ аз татбиқи меъёрҳои иҷтимоӣ, «ҳисси муваффақият»
		Мазмуни иҷтимоию психологии меҳнат	Бароҳатӣ аз мансубият ба гурӯҳ, аз мақоми гурӯҳӣ гирифташуда ва татбиқи робитаҳои иҷтимоӣ
		Мазмуни функсионалии меҳнат	Бароҳатӣ, лаззат аз раванди иҷрои кор
		Тарси бешуурона ё бошуурона аз нарасидани захираҳо	Коҳиши психотерапевтӣ аз тарси норасоии захираҳо дар давом ва дар натиҷаи кор
2.	Бавосита ба раванди меҳнат вобаста аст	Пул, дигар ҳавасмандгардонии моддӣ	Истеъмоли молҳо - тасаллӣ аз далели доштани пул, коҳиш додани тарси нарасидани захираҳо дар натиҷаи доштани пул. Вазъи иҷтимоӣ дар қисми пулии худ
		Вазъи иҷтимоии мавқеъ / ташкилот	Бароҳатӣ аз вазъи иҷтимоии ишғолшуда (бартарият / зерсохтор, амният)
		Нуфузи вазифа/ташкилот	Роҳат аз обруи мавқеи худ дар ҷамъият
3.	Аз ҷойи кор вобаста аст	Ташкили оптималӣ ва шароити меҳнат, аз ҷумла иқлими психологӣ	Афзоиши бароҳати раванди кор, кам шудани нороҳатӣ аз зарурати кор

Сарчашма: Дар асоси Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2002. -512 с. пешниҳод шудааст.

Аз ҷадвали 2 бар меояд, ки ҳавасмадгардониҳое, ки бевосита ба раванди меҳнат алоқаманданд, он ҳолатҳое мебошанд, ки субъект бевосита аз худи раванди меҳнат захираҳои муайянро ба даст меорад.

Аз ин рӯ, корхонаҳо на танҳо тавассути системаҳои самараноки ҳавасмандгардонӣ, балки тавассути интихоби коргарони муассир ба натиҷаҳои хуб ноил мешаванд. Шояд ақидаи мавҷудбуда дар бораи вобастагии ҳосилнокии меҳнат ба навъи коргар ба воқеият мувофиқ бошад.

Аз омӯзиши кори [8] бар меояд, ки дар асоси баррасии асосҳои илмӣ-назариявӣ ва методологӣ муайян намудании ҳавсмандгардонии меҳнат дар корхонаҳо зарур буда, он ба мукаммалгардонии ҳавасмандгардонии кормандон дар асоси баназар гирифтани хусусиятҳои ҳавасмандгардонии меҳнат сурат мегирад.

Дар монографияи коллективии [3] ба муттаҳидшавии ташкилот, ягонагии рафтори аъзоёни он, ки ба умумияти мақсадҳо, арзишҳо асос ёфтааст, меъёр ва интизориҳо муайян карда шудааст. Муаллифон нишондиҳандаҳои зерини муттаҳидии дастаро муайян карданд: а) бо ташкилот (нишондиҳандаҳо - умумияти мақсадхо ва меъёрҳо); б) дохил шудан ба ташкилот; в) тобеъ будани рафтор ба манфиати ташкилот; г) омодагӣ ба берун рафтан аз уҳдадориҳои расмӣ барои муваффақияти ташкилот ва баланд бардоштани эътибори он.

Баррасии таҳқиқот нишон медиҳад, ки равиши консептуалӣ ба омӯзиши муносибатҳои меҳнатии корпоративӣ ҳанӯз таҳия нашудааст. Масалан, Д.П.Шултс, С.Е. Шултс барои чен кардани «уҳдадориҳо ба ташкилот» нишондиҳандаҳои зеринро ҷудо мекунанд: а) қабули арзишҳо ва ҳадафҳои ташкилӣ; б) омодагӣ ба саъю кӯшиш ба манфиати созмон; в) майли сахти мондани узви тими ташкилот» [12]. Гуфтан мумкин аст, ки Н.И. Лапин ва ҳамкорони ӯ қайд менамоянд, ки дар фаҳмиши масоили рафтори корпоративӣ пешрафти назаррас ба назар намерасад [2].

Дар солҳои охир, дар робита ба равандҳои ҷаҳонишавии иқтисод, афзоиши ҳаракати меҳнатӣ, муттаҳидии корпоративиро дар бар гирифта, дар натиҷаи он муносибатҳои дар корхонаҳои меҳнатӣ, ҳиссаи коркунон ва ҳосилнокии меҳнати онҳоро чен кардан душвор аст, меафзояд ва омили рафтори мехнатии корпоративӣ дар самаранокии корхона нақши калонро мебозад.

Дар ин раванд таҳқиқи ҳосилнокии меҳнат дар нақлиёти автомобилӣ зарур аст. Аз тарафи дигар, банақшагирии афзоиши ҳосилнокии меҳнати кормандони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ бояд дуруст ба роҳ монда шавад.

Мувофиқи консепсияи кор карда баромадашуда, шаклҳои асосии ҳавасмандгардонии моддии меҳнатӣ инҳо мебошанд:

• музди кор, мукофотпулӣ ва ёрдампулие, ки баҳодихии ҳиссаи коркунони алоҳидаро ба фаъолияти корхона тавсиф мекунанд. Музди меҳнат бояд, пеш аз ҳама, рақобатпазир бошад, зеро ин омили асосии интихоби кор аст. Мутаассифона, дар айни ҳол ин шакли ҳавасмандгардонии моддӣ дар бисёр корхонаҳо нақши худро дар бобати баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва истеҳсолот иҷро накарда, аксар вақт ба ин раванҳо халал мерасонад. Мукофотҳои гуногун торафт бештар бо меъёрҳои доимӣ дода мешаванд, ки онҳо вобаста ба нишондиҳандаҳои кори корхона тағйир намеёбанд;

• низоми имтиёзҳои дохили корхона, ки пардохти қисман барои хӯрок ё роҳкиро ба ҷои кор, фурӯши маҳсулотро ба кормандон бо нархи имтиёзнок, додани қарз ё қарзҳои бефоиз ё бо фоизи кам, пардохти иловагиро барои собиқаи кор дар корхона, суғуртаи коргарон аз ҳисоби корхона дар бар мегирад. Дар баробари сатҳи муносиби музди меҳнат, системаи имтиёзҳои дохили корхона яке аз шаклҳои самараноки ҳавасмандгардонии меҳнат мебошад, зеро он ба таври равшан нишон медиҳад, ки корхона дар бораи коргарони худ ғамхорӣ мекунад ва ба онҳо имкон медиҳад, ки вақт ва маблағро сарфа ва манфиатҳои ташкилот ҳимоя ва дар айни замон амал кунанд.

Дар баробари ҳавасмандгардонии моддию маънавии меҳнати коргарон, ҷудо намудани чунин намудҳоро дида баромадан зарур аст:

1. пешравии корманд дар зинаи мансаб, пардохти ҳаққи таҳсил дар курсҳои такмили ихтисос, ташкили таҷрибаомӯзӣ. Ин гуна ҳавасмандкунии маънавӣ махсусан барои мутахассисони навкор ҷолиб аст, зеро онҳо фаъолтар ва ҳаракаткунанда мебошанд.

Дар баробари ин, зарур аст, ки низоми пешбарӣ намудани коркунон равшан бошад. Одам бояд фаҳмад, ки имрӯз маҳз чӣ кор кардан лозим аст, то фардо ба мансаби баланд ноил шавад. Маҳз ҳамин аст, ки менеҷерони аксари корхонаҳо ҳангоми ба кор қабул кардани корманд имконпазир будани пешравии мансабро қайд мекунанд, на пайдарҳамии дақиқи амалҳоро;

2. имтиёзҳои ғайримоддӣ ба коллектив: додани ҳуқуқ ба ҷадвали муътадил вобаста ба ҳаҷми кори корхона, пеш аз муҳлат ба нафақа баромадан, додани рухсатӣ ё рухсатии иловагӣ барои комёбиҳои махсус дар меҳнат, ташкили таътили тобистонаи бачагон ва калонсолон. Чунин имтиёзҳо бояд дар асоси баназаргирии шароити душвори меҳнат алоқаманд аст;

3. муҳайё намудани муҳити мусоид дар байни коргарони корхона, рафъи монеаҳои маъмурию статусӣ. Ин шакли ҳавасмандгардонии меҳнат дар ҳақиқат ба фаъолияти молиявию иқтисодии корхона таъсири мусбӣ мерасонад, зеро кормандон дар дохили коллектив дастгирӣ ва ҳамдигарфаҳмиро ҳис мекунанд, ва барои баланд бардоштани самаранокии кор кӯшиш мекунанд. Ба ташкили чунин муҳит бештар гузаронидани чорабиниҳои маданӣ, коллективӣ, варзишӣ, иштироки корхона дар чорабиниҳои шаҳрӣ ва ноҳиявӣ мусоидат мекунад.

Мақсади асосии ҳар кадоми шаклҳои дар боло зикршуда ба амал баровардани манфиатҳои корхона мебошад, ки афзоиши даромад, интенсификатсияи хизматрасонӣ, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва кам кардани арзиши аслии махсулот ва ҳавасмандгардонии меҳнатро дар бар мегирад.

Дар асоси таҳлили ин пурсишҳо роҳбарияти корхона дар бораи сатҳи сифати самаранокии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ дар асоси баҳодиҳии барномаҳои ҳавасмандгардонии меҳнат хулоса мебарорад ва онҳоро натиҷагирӣ менамояд.

Аз тарафи дигар, вобаста ба воқеияти татбиқи тадбирҳо ва оқилона будани худи пешниҳод, навоварӣ на танҳо дар корхона, балки дар сатҳи минтақавӣ ва ҷумҳурӣ амалӣ карда мешавад ё барои баррасӣ ба роҳбарияти давлат фиристода шуда, амалӣ карда мешавад.

Таҳлили самаранокии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатиро дар ин ҷо метавон аз рӯи нишондиҳандаи сарфаи захираҳо арзёбӣ кард:

$$ЭК_{рес} = ЭК_{рес}ИН – ОТ_{раб}ИН, (1)$$

Дар ин ҷо,

$ЭК_{рес}$ – наитиҷаи ниҳоии сарфаи захираҳои корхона;

$ЭК_{рес}ИН$ -сарфаи захираҳои корхона аз ҳисоби ҷорӣ намудани навоварӣ;

$ОТ_{раб}ИН$ -андозаи ҳавасмандгардонӣ барои ҷорӣ намудани навоварӣ аз тарафи коргарон.

Чунин нишондиҳандаро метавон барои давраҳои гуногун: моҳ, семоҳа, сол, инчунин барои миёнамуҳлат ва дарозмуддат ҳисоб кард.

Дар як корхона ҷорӣ намудани системаи бе тарифи музди меҳнатро таҳлил кардан ба мақсад мувофиқ аст, ки мувофиқи он корманд метавонад ба музди меҳнати худ дар тамоми фаъолияти меҳнатиаш дар асоси меъёрҳои гуногуни дар ҳуҷҷатҳои меъёрии корхона пешбинишуда, таъсир расонад.

Системаи бе тарифи музди кор ба корманд тасаввуроти равшан медиҳад, ки кадом омилҳо музди меҳнати ӯро зиёд карда метавонанд ва чӣ кам карда метавонад.

Системаи бе тарифи музди меҳнат бо тақсимоти ҳамаи коркунони корхона аз рӯи категорияҳо вобаста аст. Дар ҳар як категория меъёрҳои музди меҳнати коргарони категорияҳои гуногун муқаррар нашуда, балки дар шакли фарқҳо ба доираи хеле васеъ муқаррар карда мешаванд, ки ин имкон медиҳад меҳнати эҷодӣ ва пурсамари коргарон ба вазифаҳои худ, муносибати масъулиятнок дар истеҳсолот бештар ҳавасманд карда шавад.

Маълум аст, ки чунин низоми додани музди меҳнат барои ҳавасмандгардонии моддии коргарон имкониятҳои калон ба вуҷуд меоварад, инчунин нишондиҳандаҳои меҳнатӣ ва шавқу ҳаваси коргаронро ба натиҷаҳои меҳнат беҳтар мекунад.

Барои ба даст овардани фоида зарур аст, ки суръати афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар корхона аз суръати афзоиши музди он пеш бошад. Агар ин принсип риоя карда нашавад,

пас аз ҳад зиёд харҷ шудани фонди музди кор, зиёд шудани арзиши аслии маҳсулот ва мувофиқан кам шудани маблағи фоида ба амал меояд.

Умуман, ҳавасмандгардонии кормандон яке аз самтҳои душвортарини фаъолияти роҳбарияти корхона мебошад, зеро бе кадрҳои босалоҳият ва соҳибихтисос, бе модели самараноки ҳавасмандкунии кормандон, баррасӣ ва арзёбии доимии он, бе фикру мулоҳизаҳои кормандон корхона наметавонад дар бозор дар рақобат бошад, зеро чунин система кормандони мушаххас ва дар маҷмуъ, дастаро барои ноил шудан ба ҳадафҳои шахсӣ ва умумӣ ҳавасманд мекунад.

Аз ин рӯ, таҳлили доимии самаранокии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ, гирифтани фикру мулоҳизаҳо аз кормандон ва сари вақт ислоҳ кардани системаи ҳавасмандгардонӣ вазифаи аввалиндараҷаи ҳайати роҳбарикунандаи корхона мебошад, агар онҳо ба беҳтар шудани фаъолияти корхона ва минбаъд манфиатдор бошанд.

Аз тарафи дигар, мо, кор карда баромадани таклифҳоро оид ба беҳтар намудани ҳавасмандгардонӣ ва, пеш аз ҳама, ҳавасмандгардонии меҳнати коргарон муҳим мешуморем. Дар ҷадвали 3, тадбирҳои ҳавасмандгардонии кори корхонаи нақлиёти автомобилӣ пешбинӣ шудааст.

Ҷадвали 3. Тадбирҳои ҳавасмандгардонии кори корхонаи нақлиёти автомобилӣ
Table 3. Measures to stimulate the work of the automobile transport enterprise

Ҷорабиниҳо	Натиҷаҳо аз амалисозӣ
1.Ташаккули системаи муттаҳидаи ҳавасмандгардонӣ (СМҲ) барои кори ронандагон барои шумораи сафарҳои зиёда аз нақша, мавҷуд набудани садамаҳо ва кам кардани шумораи вайроншавии воситаҳои нақлиёт дар сайрхат.	Афзоиши нақшаи хизматрасонии нақлиёти автомобилӣ, даромади иловагӣ аз фурӯши хизмати нақлиёти автомобилӣ, дар ҳолати аз ҷиҳати техникӣ дуруст нигоҳ доштани автомобилҳо.
2.Татбиқи системаи комиссионӣ барои сарфаи сӯзишворӣ ва сӯзишворию равғанҳои молиданӣ, кам кардани хароҷоти иваз кардани чархҳо	Ҳавасмандгардонии меҳнати коргарон барои сарфаи хароҷоти МНА. Сарфа кардани хароҷоти сӯзишворӣ, кам кардани сарфи зиёдатии сӯзишворӣ, кам кардани хароҷоти иваз кардани чархҳо ва дар натиҷа арзон кардани арзиши хизматрасонии нақлиётӣ
3.Дар қитъаи таъмири мошинҳо муқаррар намудани супориши бамеъёрдаровардашуда	Кам кардани хароҷот дар асоси системаи ҳавасмандгардонӣ ва гирифтани музди иловагии мукофот барои коргарон
4.Муттаҳид кардани касбҳо дар қитъаи таъмири мошинҳо (якҷоя кардани кори ронанда ва таъмиргари мошин)	Имконияти ба ҳам пайвастани касбу ҳунар ва ба даст овардани имконияти иловагии коргарон
5.Таҳияи бастаи иҷтимоӣ, танзими имтиёзу кафолатҳо	Ҳавасманд ва баланд бардоштани шавқу ҳаваси кадрҳо дар ташкилот дар асоси ба инобат гирифтани фаъолияти меҳнатии онҳо ба роҳ монда шавад

Ба ақидаи мо, ҷорӣ намудани воситаҳои автоматикикунонидани равандҳои алоқа, васеъ намудани номгӯи техникаи навтарини идоракунӣ, ки барои ба ҳам пайвастани касбҳо имконият медиҳад, аҳамияти махсус дорад. Ин чорабинӣ инчунин имкон медиҳад, ки ҳосилнокии меҳнат дар ин соҳаи кор баланд бардошта, талафоти беасоси вақти кор кам карда шавад.

Инчунин, дар ин раванд ҷорӣ намудани системаи CRM барои таъмин намудани хизматрасонии зуд ба мизоҷон ва беҳтар кардани ҳамкории байни менеҷерҳо ва ронандагон, бояд ба нақша гирифта шавад. Он барои беҳтар кардани алоқаҳои коммуникатсионӣ аз рӯи схемаи менеҷер - ронанда - муштарӣ амалӣ карда мешавад.

Бояд қайд намуд, ки воситаҳои гуногуни система қадамҳои минбаъдаро метавонанд дар раванди беҳсозии таҷрибаи муштариён андешида, пешниҳод намояд. Ба амал баровардани тадбирҳои зикршуда боиси баланд шудани самараи кори корхона, арзон

шудани арзиши хизматрасонии нақлиётӣ, баланд шудани ҳавасмандии моддии коргарони корхона ва паст шудани дараҷаи арзиши аслии хизматрасонии нақлиётӣ мегардад.

Ба ақидаи мо, ба назар гирифтани равишҳои методологии баҳодиҳии таъсири ҳавасмандгардонӣ ва ҳавасмандкунии меҳнати кормандон ба самаранокии корхона муҳим мебошад.

Самараи фаъолияти меҳнатиро як қисми самараи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҳисоб кардан қонунист, зеро меҳнат яке аз омилҳои муҳимтарини истеҳсолот мебошад. Дар назарияи иқтисодӣ, самаранокӣ дар асоси мақсадҳо ҳамчун функсияи натиҷаҳои ба даст овардашуда ва захираҳои барои он сарфшуда, муайян карда мешаванд.

Дар маҷмуъ, арзёбии муқаррароти консептуалӣ ва алоқамандии самаранокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии коргарони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ дар шароити муосир имконият медиҳад, ки сифати хизматрасонии нақлиётӣ ба мардум баланд бардошта шавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Бобоева Р.М.

АДАБИЁТ

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. -СПб.: Питер, 2002. -512 с.
2. Лапин Н.И. Формирование социального государства – способ успешной эволюции общества / Н.И. Лапин // Социологические исследования. 2018. № 8, С. 3-11.
3. Лапин, Н.И. Теория и практика социального планирования / Н.И. Лапин, Э. Коржева, Н. Наумова. -М.: Прогресс, 1980. -240 с.;
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. -2-е, испр. изд. -М.: Смысл, 2003. -487 с.
5. Макклелланд Д. Мотивация человека. -СПб.: Питер, 2007. -672 с. «Мотивация человека» (англ. Human Motivation, 1987). [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/.
6. Милз Ч. Властвующая элита / Ч. Милз; пер. с англ. Е.И. Розенталь, Л.Г. Рошаль, В.Л. Кон. -М.: Директ-Медиа, 2007. -844 с.
7. Никитин А.С. Теория менеджмента: учебник для вузов / А.С. Никитин, С.С. Серебренников; редактор Латфуллин Габдельахат Рашидович. -2-е. -СПб.: Издательский дом «Питер», 2013. -464 с.
8. Токарева, Ю.А. Мотивация трудовой деятельности персонала: комплексный подход: Монография / Ю.А. Токарева, Н.М. Глухенькая, А.Г. Токарев; Урал. федер. ун-т им. Б.Н. Ельцина, Шадр. гос. пед. ун-т. -Шадринск: ШГПУ, 2021. -216 с.
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. / Х. Хекхаузен. -М.: Педагогика, 1986. -Т. 1. -408 с.
10. Шульц Д.П. История современной психологии / Д.П. Шульц, С.Э. Щульц; пер с англ. -СПб, 1998. -476 с.
11. Classics in the History of Psychology - A. H. Maslow (1943) A Theory of Human Motivation. psychclassics.yorku.ca.
12. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki Потребность Архивная копия от 1 мая 2009 на Wayback Machine // glossary.ru.
13. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/.(санаи муроҷиат 12.07.2023).
14. [Электронный ресурс]. URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.8bc95c2a-64cc6b83-58743791-74722d776562/ https/en. wikipedia. org/wiki/Reflex (санаи муроҷиат 3.08.2023).

МУҚАРРАРОТИ КОНСЕПТУАЛӢ ВА АЛОҚАМАНДИИ САМАРАНОКИИ МЕҲНАТ ВА ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ КОРГАРОНИ КОРХОНАҲОИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола асосҳои консептуалӣ ва алоқамандии самаранокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии коргарони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ дар шароити муосир дида баромада шудааст. Дар ин радиф муносибати баъзе тафсирҳои ҳавасмандгардонӣ ва таркиби онҳо, инчунин муносибати байни ҳавасмандгардонии мустақим ва ғайримустақими рафтори меҳнатӣ ва ба даст овардани захираҳои гирифташуда барои ҳавасмандгардонии моддию маънавии меҳнати коргарон, ҷудо намудани чунин мухталиф дида баромада шудааст. Инчунин, дар мақола тадбирҳои ҳавасмандгардонии кор дар корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ пешниҳод карда шуда, самараи фаъолияти меҳнатиро як қисми самараи истеҳсолоти ҷамъиятӣ муаллиф ҳисоб кардааст, ки зеро меҳнат яке аз омилҳои муҳимтарини истеҳсолот ба шумор меравад. Ғайр аз ин, дар мақола самаранокӣ дар асоси мақсадҳо ҳамчун функсияи натиҷаҳои ба даст овардашуда ва захираҳои барои он сарфашуда муайян карда мешавад. Дар маҷмуъ, арзёбии муқаррароти консептуалӣ ва алоқамандии самаранокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии коргарони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ имконият медиҳад, ки сифати хизматрасонии нақлиётӣ ба мардум баланд бардошта шавад.

Калидвожаҳо: муқаррароти консептуалӣ, алоқамандии самаранокии меҳнат, ҳавасмандгардонии коргарон, корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ, ҳавасмандгардонии моддӣ ва маънавӣ, самаранокӣ.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬЮ ТРУДА И МОТИВАЦИЕЙ РАБОТНИКОВ АВТОТРАНСПОРТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются концептуальные основы и взаимосвязь между производительностью труда и мотивацией работников автотранспортных предприятий в современных условиях. В данной статье рассматривается связь между некоторыми трактовками мотивации и их составом, а также связь между прямой и косвенной мотивацией трудового поведения и приобретением ресурсов для материальной и моральной мотивации труда работников. Также в статье представлены меры поощрения труда в автотранспортных предприятиях, причем эффект трудовой деятельности автор считает частью эффекта общественного производства, поскольку считает труд одним из важнейших факторов производства. Кроме того, в статье определена эффективность исходя из целей как функция достигнутых результатов и затраченных на это ресурсов. В целом оценка концептуальных положений и связи производительности труда и мотивации работников автотранспортных предприятий позволяет повысить качество транспортного обслуживания населения.

Ключевые слова: концептуальные термины, связь производительности труда, мотивация работников, автотранспортные предприятия, материальная и моральная мотивация, эффективность.

CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND RELATIONSHIP BETWEEN LABOR PRODUCTIVITY AND MOTIVATION OF EMPLOYEES OF MOTOR TRANSPORT ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

The article examines the conceptual foundations and relationship between labor productivity and motivation of employees of motor transport enterprises in modern conditions. This article examines the relationship between some interpretations of motivation and their composition, as well as the connection between direct and indirect motivation of labor behavior and the acquisition of resources for the material and moral motivation of workers. The article also presents measures to encourage labor in motor transport enterprises, and the author considers the effect of labor activity to be part of the effect of social production, since he considers labor one of the most important factors of production. In addition, the article defines effectiveness based on goals as a function of the results achieved and the resources spent on it. In general, an assessment of the conceptual provisions and the connection between labor productivity and motivation of employees of motor transport enterprises makes it possible to improve the quality of transport services to the population.

Keywords: conceptual terms, connection between labor productivity, employee motivation, motor transport enterprises, material and moral motivation, efficiency.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Хазратқулов Анвар Раҳмонқулович*** - Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисод ва идоракунӣ. **Суроға**: 735500, ш.Панҷакент, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рӯдакӣ, 106. Телефон: **927-37-41-41.** E-mail: **anvarjon_h@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Хазраткулов Анвар Рахмонкулович*** – Педагогический институт Таджикистана в городе Пенджикент, старший преподаватель кафедры теории экономики и управления. **Адрес**: 735500, г.Пенджикент, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 106. Телефон: **927-37-41-41.** E-mail: **anvarjon_h@mail.ru**

Information about the author: ***Khazratkulov Anvar Rakhmonkulovich*** **–** Pedagogical Institute of Tajikistan in the city of Penjikent, senior lecturer at the department of theory of economics and management. **Address:** 735500, Penjikent, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 106. Phone: **927-37-41-41.** E-mail: **anvarjon_h@mail.ru**

ТДУ: 338.1

ХУСУСИЯТҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ ИТТИЛООТИИ ИДОРАКУНИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ АГРАРӢ

Одинаев Ш.Т., Аюбҷони Саломудин
Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзӣ

Тағйирёбии муҳити иқтисодии кишвар, пеш аз ҳама, бо тағйирёбии иқтисодиёти иҷтимоии система, инчунин, бо тағйирёбии иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ алоқаманд аст. Бо тақвияти назаррасӣ нақши амнияти иқтисодии корхона ҳамчун асоси бунёди давлатӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ самарабахш ҳамроҳ мешавад. Бuҳрони молиявии ҷаҳонӣ зарурати ташаккули низоми муносиби амнияти иқтисодиро дар давлати мо муайян кард, ки рушди тиҷоратро дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт бо усулҳои қонунӣ ва самаранок таъмин менамояд.

Вазъи иқтисодиёт, ки ба талаботи амнияти иқтисодӣ ҷавобгӯ аст, бояд бо меъёрҳо ва параметрҳои муайяни сифатӣ (арзишҳои ҳадди ақал) тавсиф карда шавад, ки барои аксарияти аҳолӣ шароити қобили қабул барои зиндагӣ ва рушди шахс, устувории вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, суботи ҳарбӣ ва сиёсии ҷомеа, тамомияти давлат, қобилияти муқовимат ба таъсири таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷиро таъмин мекунанд.

Дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ, корхонаҳо ҳуқуқ пайдо карданд, ки барномаҳои истеҳсолии худро мустақилона таҳия кунанд, стратегияи сиёсати нархро муайян кунанд. Ин боиси афзоиши масъулияти менеҷерон барои қарорҳои тиҷоратии онҳо гардид. Барои таҳияи қарорҳои самараноки идоракунӣ, менеҷерони ҳама сатҳҳо ба маълумоти боэътимод ниёз доранд, ки фаъолияти молиявию хоҷагии корхонаро тавсиф мекунанд. Ин маълумот барои таъмини идоракунии иттилоотӣ истифодабарандагони манфиатдор пешбинӣ шудааст.

Идоракунии ҳама гуна раванд, ҳама гуна ташкилот ва дар ҳама гуна низом бидуни иттилоот ғайриимкон аст. Бе маълумот банақшагирии фаъолият, бо ягон захира таъмин кардани нақшаҳо, равандҳои ҷараёнро зуд идора кардан, баҳисобгирӣ ва таҳлил комилан ғайриимкон аст. Ин ба идоракунии бехатарӣ дар истеҳсолот комилан дахл дорад.

Маълумот як падидаи глобалӣ мебошад, ки онро мутахассисон ва олимони соҳаҳои гуногуни дониш меомӯзанд. Ҳамаи назари имконпазири ин падидаро шартӣ ба се равиш тақсим мекунем, ки аз рӯйи онҳо:

1) маълумот бо иттилоот муайян карда мешавад;
2) маълумот бо дониш муайян карда мешавад;
3) маълумот, иттилоот ва дониш мафҳумҳои гуногун мебошанд.

Таърифи олимоне, ки мо ба самти аввал нисбат додем, ба он асос ёфтааст, ки иттилоот маълумот аст. Масалан, М.А. Василик чунин мешуморад, ки маълумот иттилоотест, ки аз як шахс ба шахси дигар ба таври шифоӣ, хаттӣ ё дигар интиқол дода мешавад [8]. Дар тафсири иқтисодии мафҳуми иттилоот П.М. Мартинюк [3] диққати худро ба он равона мекунад, ки барои истеъмолкунандаи иттилоот маълумоте, ки ӯ гирифтааст (аз филтри синтаксикӣ гузаштааст) ба ӯ фаҳмо аст (филтри семантикиро паси сар кардааст) ва барои иҷрои ҳама гуна вазифа ё мушкилот (филтри прагматикӣ) муфид аст.

Ба ақидаи мо, муносибат ба иттилоот ҳамчун маълумот то андозае сода аст ва ин ду мафҳумро муайян мекунад, ки аз ҷиҳати пуррагии маъноӣ фарқ мекунанд, гарчанде бо ҳам зич алоқамананд. Таърифи олимон дар бораи дохилшавӣ ба самти дуюм ба он асос ёфтааст, ки иттилоот дониш аст. Тарафдорони чунин тасаввурот дар бораи иттилоот муаллифони асар мебошанд, қайд мекунанд, ки "иттилоот ё дониш на ҳамчун моддае, ки дар равандҳо ё воситаҳои истеҳсолот таҷассум ёфтааст, балки ҳамчун қувваи бевоситаи истеҳсолии муосир фаҳмида мешавад" [7]. Т.В. Макаров чунин мешуморад, ки амали истеъмоли иттилоот тавассути татбиқи дархост сурат мегирад. "Дархост як зуҳури таваҷҷуҳ ва омодагӣ ба"истеъмол"-и муфассалтар аст. Ва танҳо талабот муайян мекунад, ки оё дониш минбаъд фаъолият мекунад ё не" [2].

Мо боварӣ дорем, ки муносибат ба иттилоот ҳамчун дониш нофаҳмиҳо меорад ва боиси тағйири мафҳумҳо мегардад. Ба ақидаи мо, иттилоот шакли табдилёфтаи дониш аст.

Таърифи олимон, ки мо онро ба самти сеюм нисбат медиҳем, ба он асос ёфтааст, ки иттилоот, маълумот ва дониш мафҳумҳои гуногун бо хусусиятҳои хосси худ мебошанд. Мо чунин мешуморем, ки ин равиш ба фарқ кардани се мафҳум муосиртарин аст ва робита ва фарқияти онҳоро инъикос мекунад. Ҳамин тавр, маълумотро метавон ҳамчун мушоҳидаҳои сабтшуда баррасӣ кард, ки онҳоро нигоҳ медоранд, аммо бо сабабҳои муайян истифода намебаранд. Ба ибораи дигар, маълумот тавассути амалисозии мушоҳидаҳо ба вуҷуд меояд, ки одатан раванди муназзам, аз ҷиҳати илмӣ ташкилшуда ва мунтазами ба даст овардани хусусиятҳои нав дар бораи ҳолати мавҷудаи ҳаёти ҷамъиятӣ тавассути сабти аломатҳои муҳимми онҳо мебошад. Ин маълумот танҳо ба иттилоот табдил дода мешавад, агар имконият пайдо шавад, ки онро барои кам кардани раванди номуайянии он (истеҳсолот, иқтисод ё идоракунӣ) истифода барад.

Дониш ва иттилоот аксар вақт ҳамчун як мафҳум муайян карда мешаванд, аммо бояд ҷудо карда шаванд. Тавре И.Т. Фролов [9] дуруст қайд мекунад, "дар бораи дониш сухан ронда, мо сатҳи баланди иттилоотро дар назар дорем, ки дар ҷомеаи инсонӣ амал мекунад". Ҳангоми табдил додани иттилоот ба дониш, намунаҳои муайян, фаъолияти мағзи шахси мушаххас, равандҳои гуногуни равонӣ ва қоидаҳои гуногун дар заминаи давраи муайян таъсири назаррас доранд.

Пас, дониш танҳо он қисми иттилоотест, ки инсон коркард кардааст ва аҳаммият дорад.

Гуногунии равишҳо дар таҳқиқи иттилоот боиси пайдоиши назари зиёде дар бораи ин падида гардид, ки баъзан бо ҳам мухолифат мекунанд. Ин маънои онро дорад, ки таърифи иттилоот аз сабаби гуногунии он вуҷуд надорад. Аз як тараф, маълумотро барои иҷрои вазифаи расмӣ ба компютер ворид кардан, ё тавассути симо ё каналҳои радио интиқол додан мумкин аст. Ва аз тарафи дигар, иттилоот метавонад ба дониши шахс ва арзёбии ҷаҳони атроф таъсир расонад. Мувофиқи самти иқтисодии таҳқиқот, мо тафсири худро дар бораи мафҳуми "маълумот" пешниҳод мекунем.

Маълумот манбаи тағйирёбии ҷомеа бо мақсади мутобиқсозии оптималӣ ба шароити ҷаҳони беруна тавассути афзоиши некуаҳволии олии ҷамъияти дониш ва моддии минбаъдаи он мебошад. Дар таърифи овардашуда маълумот ҳамчун проексияи системаи идоракунӣ баромад мекунад. Инчунин, маълумот метавонад ҳолати агрегатии худро тағйир диҳад ва ҳаҷм пайдо кунад: афзоиш ё пахншавӣ ва дар сифати нав ба вуҷуд меояд. Мо чунин мешуморем, ки ин равиш имкон медиҳад, ки равандҳое, ки дар давраи тавсеаи доимии ҷараёни иттилоот дар иқтисодиёти муосир ба амал меоянд, ошкор ва моделиронӣ карда шаванд.

Дар ҳақиқат, чи гуна метавон чорабиниҳои амниятиро ба нақша гирифт, агар рӯйхати ҷойҳои корӣ мавҷуд набошад, дар бораи натиҷаҳои санҷишҳои давраи гузашта маълумоти боэътимод мавҷуд набошад, дар бораи шумораи кормандон маълумот мавҷуд набошад, дар давраи қаблӣ натиҷаҳои таҳлили амният мавҷуд набошад, дар бораи шароити табиӣ ва иқлими кор маълумот мавҷуд набошад. Танҳо дар сурати мавҷуд будани чунин маълумот, метавонед дар бораи имкониятҳои таъмини нақша бо молия савол диҳед. Маълумот дар бораи ҳаҷм ва манбаъҳои маблағгузорӣ яке аз муҳимтарин иаълумот барои банақшагирӣ мебошад, зеро бо маблағгузории нокифоя нақшаро бояд тағйир ёбад. Ғайр аз он, маълумот дар бораи захираҳои инсонӣ, ки ин нақша бояд иҷро кунад – шумораи мутахассисон ва тахассуси онҳо хеле муҳим аст. Агар мавҷуд бошад, пас нақша метавонад иҷро шавад ва агар не, пас онҳо бояд омода карда шаванд.

Маълумот дар бораи мавҷудияти захираҳои зарурии моддӣ: таҷҳизот, асбобҳо, воситаҳои муҳофизатӣ, ки барои татбиқи нақша заруранд, хеле муҳим аст. Дар бисёр ҳолатҳо, дар корхонаҳо ва ташкилотҳо, озмоишгоҳҳои санҷиши воситаҳои муҳофизатӣ, истгоҳҳои озмоишӣ, майдонҳои озмоишӣ, озмоишгоҳҳои санҷиши воситаҳои ченкунӣ ва ғайра мавҷуд нестанд. Маълумот дар бораи имкониятҳои озмоишгоҳҳои дахлдор, муҳлати санҷиш ва санҷишҳо барои банақшагирии корҳо зарур аст.

Идоракунии амалиётӣ бидуни маълумоти пайваста воридшаванда дар бораи хатарҳо дар ҷойҳои корӣ ва раванди технологӣ, инчунин, имкониятҳои коҳиш додани хатар тавассути амалҳои муайяни кормандон ё автоматикӣ ғайриимкон аст. Аён аст, ки маълумот дар бораи ҳама ҳолатҳои дуршавӣ аз реҷаҳои кории додашуда, асоси баҳисобгирӣ ва таҳлил мебошад. Ин маълумот, аз як тараф, имкон медиҳад, ки дар бораи вазъи амният хулоса бароварда шавад ва аз тарафи дигар, ба нақшаҳои давраи оянда ислоҳот ворид шавад. Ҳамин тариқ, иттилоот дар низоми амният шарти зарурии идоракунӣ мебошад.

Хусусияти саривақтӣ нишон медиҳад, ки маълумот дар бораи хатар дар муқоиса бо вақти муайяншудаи рушди хатар чи қадар зуд ворид мешавад. Агар аз гирифтани маълумот дар бораи хатар то фарорасии воқеаи ҳодиса барои амалиёти муҳофизатӣ вақт боқӣ монад, пас маълумот саривақтӣ аст. Дар акси ҳол, маълумот бефоида аст.

Хусусияти пуррагии иттилоот дар он аст, ки маълумот дар бораи ҳамаи параметрҳои хатар имкон медиҳад, ки қарори дуруст қабул карда шавад. Агар маълумот танҳо як қисми параметрҳоро арзёбӣ кунад, пас чунин маълумот метавонад ба қарори нодуруст ва дар натиҷа ба хатари пеш аз ҳодиса оварда расонад.

Хусусияти эътимоднокӣ дар он аст, ки маълумот дар бораи ҳолати параметрҳои хатар бояд арзишҳои ҳаққиқии параметрҳоро дақиқ ва бе хатогӣ тавсиф кунад. Агар маълумот дар бораи параметрҳо нодуруст бошад, яъне дар он хатогӣ мавҷуд бошад, ин метавонад ба қарори нодуруст оварда расонад.

Дар байни иттилоот дар низоми идоракунии амнияти иқтисодӣ, иттилооти идоракунӣ муҳим аст.

Маълумоти идоракунӣ маҷмуи маълумот дар бораи ҳолат ва равандҳое мебошад, ки дар дохили ташкилот ва берун аз он ба амал меоянд, ки бо таъмини амнияти иқтисодӣ алоқаманд мебошад.

Маълумоти идоракунӣ аз рӯйи меъёрҳои зерин тасниф карда мешавад:

- аз рӯйи мазмун – кадрӣ, техникӣ, молиявию иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоию сиёсӣ, экологӣ ва ғайра;
- аз рӯйи таъинот - барои роҳбарон ва иҷрокунандагон, барои амалҳои якдафъаина ва идоракунии ҳаррӯза, барои истифодаи беруна ё дохилӣ;
- аз рӯйи дараҷаи махфият барои истифодаи умумӣ - истифодаи хизматӣ, махфӣ, махфии аҳаммияти махсус, ки бояд пас аз муҳлати муқарраршуда ошкор карда шавад;
- аз рӯйи дараҷаи эътимоднокӣ боэътимод ва санҷидашуда, бояд санҷиши иловагӣ, шубҳанок, дар асоси тахминҳо ва овозаҳо;
- аз рӯйи дараҷаи омодагӣ барои истифода аз он - ибтидоӣ, систематикӣ ва коркарднашуда, мобайнӣ, аз коркарди пешакӣ гузаштааст ва ниҳоӣ, барои таҳлил ва қабули қарор дар бораи он омода аст;
- аз рӯйи ҳаҷм, манбаъҳо, муҳлати ҷамъоварӣ ва расонидан, усулҳои гирифтан ва паҳн кардан ва дигар аломатҳо.

Манбаъҳои иттилооти идоракунӣ метавонанд: роҳбарияти болоӣ, роҳбарон ва мақомоти идоракунии тобеи онҳо, воситаҳои ахбори омма, системаҳои иттилоотӣ, чопи даврӣ, намунаҳои техника, ҳуҷҷатҳои техникӣ, дастурамалҳо, ҳуҷҷатҳои тиҷоратӣ, аксҳо, микрофилмҳо, нишондиҳандаҳои асбобҳо ва ғайра бошанд.

Қисми зиёди вақти менеҷерон ба кор бо манбаъҳои иттилоотӣ, ба монанди: ҳисоботи баҳисобгирӣ, санадҳои санҷиш ва ревизия, натиҷаҳои аудит, ҳуҷҷатҳои молиявӣ, маълумот дар бораи ҳаракати кадрҳо, таъминот, ҳаҷми истеҳсолот ва фурӯш сарф карда мешавад.

Дар раванди интихоби иттилоот, "хишова кардан" ба амал меояд, ки таваҷҷуҳ ва иттилооти нолозимро талаб намекунад. Дар ин ҷо муҳим аст, ки таҷрибаи шахс, дониш дар бораи мушкилоте, ки аз рӯйи онҳо маълумот гирифта шудааст, ҳолати равонии ӯ, руҳия, саломатӣ, муносибат ба ҳодисаҳои рухдода ва ғайра мебошад. Бо ин сабабҳо, метавонад аз даст додани маълумот бошад.

Дар раванди ба низом даровардани иттилоот шахс он чизеро, ки дарк мекунад, «коркард» мекунад. Ин кори пурҷӯшу хуруш, серҷанба ва мураккаби майнаи ӯ мебошад. Одам бо истифода аз эҳсосот, эътиқодҳо, афзалиятҳо, эҳсосот (мусбат ва манфӣ)

иттилоотро мантиқӣ коркард мекунад. Менеҷер бояд донад, ки одамон дар фазои орому осуда маълумотро тезтар қабул мекунанд ва усули интиқол ва қабули маълумот ба онҳо шинос аст [1].

Дар чоряки охири асри XX умуман истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва корхонаҳои алоҳида дар мамлакати мо, бо роҳи ба вуҷуд овардани системаҳои автоматикунидашудаи идоракунӣ (САИ) инкишоф ёфт. Ин раванд махсусан пас аз баровардани компютерҳои насли сеюм дар асоси микросхемаҳои интегралӣ босуръат идома ёфт. Имрӯз низоми иттилоотӣ хуб инкишоф ёфта, на танҳо корхонаҳои калон, балки аксари корхонаҳои миёна ва ҳатто хурдро фаро мегирад. Хизматҳои низоми иттилоотӣ дар ҳама ҷо истифода мешаванд. Комплексҳои калони алоқаи спутникӣ, комплексҳои маълумотию ҳисоббарорӣ, марказҳои иттилоотӣ ва ҳисоббарорӣ, системаҳои автоматиконидашудаи идоракунии равандҳо ба вуҷуд оварда шуданд.

Системаи иттилоотӣ маҷмуи дастгоҳҳои алоқаи техникии ба ҳам алоқаманд мебошад, ки ба як воҳиди ягона муттаҳид карда шудаанд. Бо ёрии системаҳои иттилоотӣ идоракунии истеҳсолот, мубодила, молия, тайёр кардани кадрҳо дар муассисаҳои таълимӣ, таҳқиқоти илмӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад. Дар ҳамаи кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта, ширкатҳо системаи иттилоотии идоракуниро (СИИ) дар заминаи ҳамгироии инфрасохтори ширкатҳо ва системаҳои иттилоотӣ самаранок истифода мебаранд. Ин ба роҳбарон имкон медиҳад, ки бо ҳам зуд ҳамкорӣ кунанд, раванди таҳия ва қабули қарорҳои заруриро суръат бахшанд. Дар корхонаҳои ватанӣ бо ёрии системаҳои иттилоотӣ бисёр масъалаҳои омодагии техникӣ ва технологии истеҳсолот, ҳисобҳои технологӣ, илмӣ-техникӣ, конструкторӣ ва меъёрӣ, асосҳои иқтисодӣ, банақшагирӣ ва баҳисобгирӣ ҳал карда мешаванд.

Дар КАС бояд маркази иттилоотӣ-таҳлилӣ ташкил карда шавад. Вазифаҳои асосии маркази иттилоотию таҳлилӣ, ки иҷрои дурусти онҳо барои ноил шудан ба сатҳи қобили қабули таъмини ҷузъи иттилоотии амнияти иқтисодии ташкилот зарур аст, дар поён оварда шудаанд.

1. Ҷамъоварии ҳама гуна маълумоте, ки ба фаъолияти ин ташкилоти кишоварзӣ дахл дорад:

- маълумот дар бораи бозорҳои молӣ, технологӣ, меҳнатӣ, молиявӣ ва дигар бозорҳое, ки дар онҳо корхона фаъолият мекунад ё вазъияте, ки дар он метавонад ба фаъолияти ташкилот дар оянда алоқаманд бошад, бо мушаххас кардани самтҳои фаъолияти ташкилот;

- маълумоти илмӣ-техникӣ, ки таҳлили он метавонад ба фаъолияти ташкилот таъсир расонад;

- маълумот оид ба тамоюлҳои рушди макроиқтисодии иқтисоди ҷаҳонӣ ва миллӣ.

Маълумоти воридотӣ, ки ҷамъоварӣ ва таҳлили он барои таъмини ҷузъи иттилоотии амнияти иқтисодии ташкилоти кишоварзӣ зарур аст, метавонад ба:

- маълумоти расмии кушода барои дастрасии озод дар воситаҳои ахбори омма, нашрияҳои расмӣ, ҳисоботҳо ва ҳуҷҷатҳои мақомоти давлатӣ ё дигар ташкилотҳо нашр карда мешавад;

- маълумоти шифоӣ ё дигар маълумоти махфӣ, ки аз тамосҳои ғайрирасмии кормандони ташкилот бо интиқолдиҳандагони иттилоот гирифта мешавад;

- маълумоти махфии мақомоти давлатӣ ё дигар мақомот, ташкилот ва ашхосе, ки кормандони ташкилот тавассути дастрасии беиҷозат ба ин иттилоот мегиранд;

- маълумоти дохилӣ дар бораи тамоми ҷанбаҳои фаъолияти ташкилот.

Усулҳои асосии ҷамъоварии иттилоот:

- гирифтани маълумоти кушоди расмӣ дар асоси тиҷоратӣ тавассути системаи обуна ба манбаъҳои иттилоот, кор бо агентиҳои иттилоотӣ, пойгоҳи додаҳо, мақомоти давлатӣ, системаи ташкилотҳои илмӣ, фондҳо, китобхонаҳо, бойгонӣ ва ғайра;

- гирифтани дигар маълумоти кушода тавассути тамоси кормандони ташкилот бо намояндагони ташкилотҳои гуногуни давлатӣ ва тиҷоратӣ ва дигар шахсони салоҳиятдор;

- гирифтани маълумоти пӯшида тавассути муошрати кормандони ташкилот бо одамони салоҳиятдор, инчунин истифодаи воситаҳои техникии ҷамъоварии чунин маълумот;

- таҳия ва ташкили системаи ҷамъоварии иттилооти дохили корпоративӣ оид ба тамоми ҷанбаҳои фаъолияти ташкилот.

2. Таҳлили маълумоти гирифташуда аз ҷумла:

- систематизатсия ва таснифи иттилооти гирифташуда: ҷараёни иттилооти номуташаккил аз рӯйи мавзуъ ва мундариҷаи иттилоот аз рӯйи соҳаҳои фаъолияти ташкилот, аз рӯйи салоҳияти воҳидҳои функсионалии он, молҳо, бозорҳо, таҳияҳои технологӣ ҷудо ва ба низом дароварда мешавад ва барои таҳлили минбаъда шакли маводи қуллайи аввалия коркардшударо мегирад;

- фаъолияти доимии таҳлилӣ: раванди муттасили коркард ва таҳлили иттилооти гирифташуда ба ҷараёни иттилоот сифати маводро барои таҳлили оморӣ, мантиқӣ, муқоисавӣ ва вазъиятӣ, инчунин усулҳои гуногуни моделсозии равандҳои фаъолияти ташкилот медиҳад.

Дар байни таъсири манфӣ ба амнияти иқтисодии ташкилоти кишоварзӣ аз рӯйи ҷузъи иттилоотии он ду гурӯҳи асосӣ ҷудо карда мешаванд.

Гурӯҳи якуми таъсири зараровар. Ба ин гурӯҳ амалҳои ягон шахс ё ташкилоте дохил мешаванд, ки ҳадафи онҳо расонидани зарар ба некуаҳволӣ дар масъалаҳои таъмини иттилоотии фаъолияти ташкилот мебошад. Дар байни онҳо бояд фаъолият оид ба вайрон кардани обрӯйи ташкилот тавассути паҳн кардани маълумоти бадномкунандаи он, инчунин ҷосусии саноатӣ қайд карда шавад. Маълум аст, ки манбаъҳои асосии чунин таъсири манфӣ ташкилотҳои рақиби ин созмон ё сохторҳои ҷиноятӣ мебошанд.

Гурӯҳи дуюми таъсири номатлуб. Ба ин гурӯҳи таъсири манфӣ дохил мешаванд: камбудиҳо ва хатогиҳо дар фаъолияти хадамоти иттилоотию таҳлилии ташкилот. Сабабҳои чунин таъсироти манфии дохилӣ: ташкили сусти кори хадамоти иттилоотии ташкилот, маблағгузории нокифояи он, таҳияи номуайяни вазифаҳои таҳлил, ҳамкории сусти воҳидҳои ташкилот, ки дар иҷрои ин кор ҷалб шудаанд.

Тибқи таҳқиқоти гузаронидашуда оид ба фаъолияти амалии корхонаҳо муайян карда шудааст, ки зарари умумии корхонаҳо аз таъсири манфии дохилӣ аз зарари таъсироти беруна зиёдтар буда, боиси муфлисшавии корхонаҳо мегардад.

Татбиқи чораҳо оид ба таъмини ҷузъи иттилоотии амнияти иқтисодии ташкилот корҳои зеринро дар бар мегирад.

1. Ҷамъоварии маълумот. Ин тавассути тамосҳои расмии хадамоти иттилоотию таҳлилии ташкилот бо манбаъҳои гуногуни иттилооти кушода, тамосҳои ғайрирасмӣ бо интиқолдиҳандагони иттилооти пӯшида, инчунин гирифтани чунин маълумот бо ёрии воситаҳои махсуси техникӣ, ташкили ҷамъоварии иттилооти дохилии ташкилот амалӣ карда мешавад.

2. Коркард ва ташкили иттилоот. Ин кор аз ҷониби хадамоти иттилоотию таҳлилии ташкилот бо мақсади ба тартиб даровардани маълумоти таҳияшуда бо таҳлили амиқи минбаъда анҷом дода мешавад. Барои ин, хадамоти таҳлилии ташкилот таснифкунандагони иттилоот ва парванда, пойгоҳи додаҳои дохилӣ ва каталогҳоро эҷод мекунад.

3. Таҳлили иттилоот. Коркарди ҳамаҷонибаи маълумоти гирифташударо оид ба ҳамаи масъалаҳои марбут ба фаъолияти ташкилот дар бар мегирад. Ин кор аз ҷониби хадамоти иттилоотию таҳлилии ташкилот бо истифода аз воситаҳои гуногуни техникӣ ва усулҳои таҳлил иҷро карда мешавад. Дар ҷараёни иҷрои корҳои таҳлилӣ пешгӯии тамоми ҷанбаҳои фаъолияти ташкилот ва вариантҳои имконпазири рафтори муҳити тиҷорат бо истифода аз усулҳои гуногуни моделсозӣ амалӣ карда мешавад.

4. Ҳифзи муҳити иттилоотии ташкилот. Тадбирҳои ҳифзи ташкилотро аз ҷосусии саноатӣ аз ҷониби рақибон ё дигар ташкилотҳо ва шахсони манфиатдор дар бар мегирад. Ин фаъолият аз ҷониби хадамоти амнияти ташкилот ва шуъбаҳои иттилоотӣ-таҳлилӣ якҷоя иҷро карда мешавад. Онҳо муҳофизати техникии биноҳо, нақлиёт, мукотиба, гуфтушунид, ҳуҷҷатгузорӣ ва ғайраро аз дастрасии беиҷозати шахсони манфиатдор ё ташкилотҳо ба маълумоти пӯшидаи ин ташкилот, инчунин ҷамъоварии маълумот дар бораи ташаббускорони эҳтимолии ҷосусии саноатӣ алайҳи ташкилот ва гузаронидани амалҳои пешгирикунанда бо мақсади пешгирии онҳо амалӣ менамоянд.

5. Фаъолияти иттилоотии беруна. Он аз ҷониби хадамоти робита бо ҷомеа, шуъбаи иттилоотию таҳлилии ташкилот ва хадамоти амниятӣ якҷоя амалӣ карда мешавад ва ҳадафи он дар назари ҷомеа эҷоди симои мусоиди ташкилот ва муқовимат ба кӯшиши шахсони манфиатдор ва ташкилот барои зарар расонидан ба обрӯйи ташкилот мебошад. Ҳамин тариқ, иҷрои ҳамаи вазифаҳои дар боло зикршуда ба корхона имкон медиҳад, ки ба сатҳи баланди таъмини ҷузъи иттилоотии амнияти иқтисодӣ ноил гардад, ки барои таъмини амнияти умумии иқтисодии ташкилоти кишоварзӣ аҳаммияти муҳим дорад.

Мақсади ташкили системаи маркази иттилоотӣ-таҳлилӣ дар ташкилоти кишоварзӣ, пешниҳоди маълумоти саривақтӣ, пурра ва боэътимод дар бораи фаъолияти корхона ба менеҷерон барои қабули қарорҳои асоснок ва самарабахш мебошад [6]. Ин имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои фаъолияти воҳидҳои алоҳидаи корхона дар маҷмуъ оптимизатсия карда шаванд ва аз ин рӯ, натиҷаи молиявиро ба ҳадди аксар беҳтар кунанд.

Қобили зикр аст, ки шартҳои зарурии ташкили системаи самарабахши таъминоти иттилоотӣ дар ташкилот муайян кардани марказҳои масъулияти корхона, ҷойҳои пайдоиш, марказҳои хароҷот ва ташаккули сохтори ташкилии ғайримарказонидашудаи корхона мебошанд. Ҳамин тариқ, баҳисобгирии марказҳои хароҷот дар бораи сохтори уфуқии корхона ҳангоми ҳалли масъалаҳои назорати дохилӣ дар самтҳои асосии ташаккули хароҷот ва фоида тасаввурот медиҳад. Илова бар ин, хароҷотро метавон аз рӯйи марказҳои хароҷот – аз рӯйи соҳаҳои алоҳидаи фаъолият, инчунин аз рӯйи соҳаҳои масъулият гурӯҳбандӣ кард.

Ташкили чунин баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона имкон медиҳад, ки назорат аз болои ташаккули хароҷот, баланд бардоштани масъулият барои ба мақсад мувофиқ будани онҳо ва на камтар аз муҳим, ба таври оқилона тақсим кардани хароҷоти ғайримустақим байни интиқолдиҳандагони хароҷот ва ба ин васила бехатарии тиҷорат таъмин карда шавад.

Барои муайян кардани дараҷаи ягонагӣ ва фарқи байни маҳалҳои пайдоиш ва марказҳои хароҷот, марказҳои масъулият мақсадҳои гурӯҳҳои дахлдори хароҷотро муайян кардан ва инкишофи онҳоро дар системаи иттилоотии идоракунӣ ба назар гирифтан лозим аст.

Аксари муаллифон қайд мекунанд, ки хароҷоти истеҳсолот ҳангоми истеъмоли истеҳсолии захираҳо, яъне дар он ҷое, ки раванди истеҳсолот ё нигоҳдории он сурат мегирад, беҳтар назорат карда мешавад. Аз ин рӯ, барои тафсилоти таҳлилӣ ва гурӯҳбандии хароҷот объектҳои баҳисобгирии онҳо, ба монанди ҷойҳои пайдоиши хароҷот, марказҳои хароҷот, марказҳои масъулият аҳаммияти ҳалкунанда доранд. Ин мафҳумҳо, ки аз қадим ба мутахассисон маълум буданд, дар даҳсолаҳои охир ба таври ҷиддӣ таҳқиқ карда мешаванд, аммо то имрӯз таърифҳо ва фаҳмиши якхела дар таҷрибаи ватанӣ ва хориҷии баҳисобгирӣ, дар адабиёти махсус, алалхусус бо назардошти хусусиятҳои соҳавӣ мавҷуд нестанд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Шоймардонов Ҳ.Қ.

АДАБИЁТ

1. Ёров М.Р. Информационное обеспечение менеджмента дехканских (фемерских) хозяйств в РТ: дис. канд. экон. наук:08.00.05 / М.Р. Ёров. -Душанбе, 2009.
2. Макаров Т.В. Когерентные волоконно-оптические системы передачи / Т.В. Макаров. -Одесса: ОНАС им. А.С. Попова, 2009. -218 с.
3. Мартынюк П.М. Теория систем и математическое моделирование / П.М. Мартынюк, Н.А. Федорчук. -Ровно: НУВХП, 2010. -225 с.
4. Махмадизода, Ф.Б. Формирование и развитие региональных агропродовольственных кластеров в условиях ВТО / Махмадизода Ф.Б. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 8. – С. 36-43.
5. Махмадиев, Ф.Б. Формирование региональных отраслевых кластеров, важнейший этап создания инновационной экономики / Ф.Б. Махмадиев, Н.С. Холова // Peasant. – 2015. – № 2. – С. 84-85.
6. Одинаев Ш.Т. Развитие информационной и коммуникационной технологии в АПК Таджикистана / Ш.Т. Одинаев, М.М. Алибаева // Известия вузов Кыргызстана. Республиканский научно-теоретический журнал. – Бишкек, 2017. -№3. -С.102-106.
7. Основы теории коммуникации / под ред. проф. М.А. Василик. -М.: Гардарики, 2003. -615 с.
8. Основы теории коммуникации / под ред. проф. М.А. Васылыка. -М.: Гардарики, 2003. -615 с.
9. Фролов И.Т. Философский словарь / И.Т. Фролов. -М.: Республика, 2001. -719 с.

ХУСУСИЯТҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ ИТТИЛООТИИ ИДОРАКУНИИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ АГРАРӢ

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои назариявии таъмини иттилоотии идоракунии амнияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти аграрӣ, вазъи иқтисодиёт, талаботи бо меъёрҳо ва параметрҳои муайяни сифатӣ, устувории вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, таъсири таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ, таҳияи қарорҳои самараноки идоракунӣ, инчунин, ақидаи олимон нисбати таъмини идоракунии иттилоотӣ мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст. Қайд кардан зарур аст, ки идоракунии ҳама гуна раванд, ҳама гуна ташкилот ва дар ҳама гуна низом бидуни иттилоот ғайриимкон аст. Бе маълумот банақшагирии фаъолият, бо ягон захира таъмин кардани нақшаҳо, равандҳои ҷараёнро зуд идора кардан, баҳисобгирӣ ва таҳлил комилан ғайриимкон аст. Ин ба идоракунии бехатарӣ дар истеҳсолот комилан дахл дорад. Маълумот манбаи тағйирёбии ҷомеа бо мақсади мутобиқсозии оптималӣ ба шароити ҷаҳони беруна тавассути афзоиши некуаҳволии олии ҷамъиятӣ дониш ва моддии минбаъдаи он мебошад. Инчунин, маълумот метавонад ҳолати агрегатии худро тағйир диҳад ва ҳаҷм пайдо кунад: афзоиш ё паҳншавӣ ва дар сифати нав ба вуҷуд меояд. Муаллифон чунин шаҳр медиҳанд, чунин равиш имкон медиҳад, ки равандҳое, ки дар давраи тавсеаи доимии ҷараёни иттилоот дар иқтисодиёти муосир ба амал меоянд, ошкор ва моделиронӣ карда шаванд. Қобили зикр аст, ки шартҳои зарурии ташкили системаи самарабахши таъминоти иттилоотӣ дар ташкилот муайян кардани марказҳои масъулияти корхона, ҷойҳои пайдоиш, марказҳои хароҷот ва ташаккули сохтори ташкилии ғайримарказонидашудаи корхона мебошанд.

Калидвожаҳо: амнияти иқтисодӣ, идоракунӣ, вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, устуворӣ, иқтисодиёт, менеҷер, стратегия, сиёсат, нарх, таҳдидҳо, қарорҳо, самаранокӣ, рушд, корхона, иттилоот, маълумот, фаъолияти молиявӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ В АГРАРНОЙ ЭКОНОМИКЕ

В данной статье рассматриваются теоретические особенности информационного обеспечения управления экономической безопасностью в аграрной экономике, состояние экономики, требования, предъявляемые к определенным качественным нормам и параметрам, устойчивость социально-экономического положения, влияние внутренних и внешних угроз, разработка эффективных управленческих решений, а также мнение ученых о обеспечении информационного управления. Важно отметить, что управление любым процессом, любой организацией и в любой системе невозможно без информации. Без данных планирование деятельности, обеспечение каких-либо резервов планов, быстрое управление потоковыми процессами, учет и анализ абсолютно невозможны. Это полностью относится к управлению безопасностью на производстве. Информация является источником изменений в обществе с целью оптимальной адаптации к условиям внешнего мира за счет повышения высшего общественного благосостояния его дальнейших знаний и материальных ценностей. Кроме того, данные могут изменить свое агрегатное состояние и найти объем: увеличение или распространение и появление в новом качестве. Такой подход позволяет выявить и смоделировать процессы, происходящие в период постоянного расширения информационных потоков в современной экономике. Стоит отметить, что необходимыми условиями создания эффективной системы информационного обеспечения в организации являются определение центров ответственности предприятия, мест происхождения, центров затрат и формирование децентрализованной организационной структуры предприятия.

Ключевые слова: экономическая безопасность, управление, социально-экономические положения, устойчивость, экономика, менеджер, стратегия, политика, цены, угрозы, решения, эффективность, развитие, предприятие, информация, данные, финансовая деятельность.

THEORETICAL FEATURES OF INFORMATION SUPPORT FOR ECONOMIC SECURITY MANAGEMENT IN THE AGRIAN ECONOMY

This article discusses the theoretical features of information support for economic security management in an agricultural economy, the state of the economy, the requirements for certain quality standards and parameters, the stability of the socio-economic situation, the influence of internal and external threats, the development of effective management decisions, as well as the opinion of scientists about ensuring information management. It is important to note that managing any process, any organization and in any system is impossible without information. Without data, planning activities, providing any reserve plans, quickly managing flow processes, accounting and analysis are absolutely impossible. This applies entirely to safety management at work. Information is a source of change in society for the purpose of optimal adaptation to the conditions of the outside world by increasing the highest social welfare of its further knowledge and material values. In addition, data can change its state of aggregation and find volume: increase or distribution and appear in a new quality. The authors give such a city, this approach allows us to identify and model the processes occurring during the period of constant expansion of information flows in the modern economy. It is worth noting that the necessary conditions for creating an effective information support system in an organization are the determination of the enterprise's centers of responsibility, places of origin, cost centers and the formation of a decentralized organizational structure of the enterprise.

Keywords: economic security, management, socio-economic conditions, sustainability, economics, manager, strategy, policy, prices, threats, decisions, efficiency, development, enterprise, information, data, financial activity.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Одинаев Шоҳин Талбакович*** – Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии АИКТ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини директор оид ба илм, таълим ва тайёр кардани кадрҳои илмӣ. **Суроға**: 7340498, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Ҳаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992 37) 2-36-88-61; 918-42-57-57**. E-mail: **economic64@mail.ru**
Аюбҷони Саломудин - Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии АИКТ, унвонҷӯй. **Суроға**: 734049, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Ҳаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992) 985 58 48 18**

Сведения об авторах: ***Одинаев Шохин Талбакович*** - Институт экономики и системных анализа развития сельского хозяйства АИКТ, кандидат экономических наук, доцент, заместитель директора по науке, образованию и подготовке научных кадров. **Адрес:** 7340498, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Хаёти-Нав, 306. Телефон: **(+992 37) 2-36-88-61; 918-42-57-57.** E-mail: **economic64@mail.ru**
Аюбжон Саломудин – Институт экономики и систематических анализа развития сельского хозяйства АИКТ, соискатель**. Адрес:** 734049, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Хаяти-Нав, 306. Телефон: **(+992) 985 58 48 18**

Information about the authors: ***Odinaev Shokhin Talbakovich*** - Institute of Economics and System Analysis of Agricultural Development, AIKT, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Deputy Director for Science, Education and Training of Scientific Personnel. **Address**: 7340498, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Khayoti-Nav street, 306. Phone: **(+992 37) 2-36-88-61; 918-42-57-57.** E-mail: **economic64@mail.ru**
Ayubjon Salomudin – Institute of Economics and Systematic Analysis of Agricultural Development, AIKT, applicant. **Address**: 734049, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Hayati-Nav street, 306. Phone: **(+992) 985 58 48 18**

ТДУ: 336.76

ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ҲАМЧУН МОДЕЛИ НАВИ ИҚТИСОДӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ РУШД

Имомов М.Қ.
Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Ҷаҳони имрӯзаро давраи нави рушди иқтисодиёт - иқтисодиёти рақамӣ фаро гирифтааст, ки бевосита ба инкишофи техникаю технология ва интернет алоқаманд мебошад. Иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун модели нави иқтисодӣ ҷиҳати ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ-молиявӣ мавриди омӯзиш ва инкишоф қарор гирифта, аз ташкили механизм ва амалигардонии чораҳои зиёд вобастагии калон дорад.

Новобаста аз маҳдудияти захираҳои иқтисодӣ, иқтисодиёти ҷаҳон дар ҳоли рушд қарор дорад. Рушди иқтисодиёти ҷаҳони муосир аз рушди техникаю технология ва интернет вобастагии калон пайдо намуда, иқтисодиёт ва субъектҳои хоҷагидориро маҷбур намудааст, ки навъҳои нави техникаю технология ва воситаҳои истифодаи интернетиро рӯйи кор оранд. Ҳамин аст, ки имрӯзҳо доираи истифодабарандагони техникаю технология ва расонаҳои интернетӣ зиёд гардида, талаботро ба онҳо дучанд намудааст. Дилхоҳ шахс метавонад дар дилхоҳ вақт тавассути расонаҳои интернетӣ ва технологияҳои замонавӣ дар бораи маълумоти барояш лозим мавод пайдо намояд. Барои тоб овардан дар чунин шароити рушди босуръати муносибатҳо, зарур аст, ки ба таркиби низомҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ тағйиротҳои нав вобаста ба рушди техникаю технология ва интернет ворид карда шавад. Дар сатҳи зарурӣ истифода ва идоракунии техникаю технологияҳои нав ва барномаҳое, ки тавассути интернет амалӣ карда мешаванд, имконият медиҳанд, ки рушди босуръати соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт таъмин карда шаванд.

Агар, ба давраҳои аввали пайдоиши техникаю технология назар намоем, маълум мегардад, ки онҳо маҳз бо мақсади осонгардонии раванди истеҳсолот нигаронида шуда буданд. Ҳоло бошад, техникаю технология дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ бо мақсади боз ҳам рушд додани иқтисодиёти мамлакат мавриди истифода қарор доранд.

Ҷиҳати мутобиқ гардонидани муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ бо муносибатҳои сатҳи байналмилалӣ, ҷавобгӯи бозорҳои ҷаҳонӣ гардонидани сатҳу сифати молу хизматҳои ватанӣ, вусъат бахшидани рушди иқтисодиёти кишвар ва хубтару беҳтар гардонидани шароити зиндагии шаҳрвандон бо истифода аз технологияҳои рақамӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бахри ҳарчӣ зудтар гузаштан ба иқтисоди рақамӣ чораҳои зарурӣ андешида шуда истодааст.

Рақамикунонии иқтисодиёт бо автоматикунонии амалиётҳои иқтисодӣ-молиявӣ ва истеҳсолот алоқамандии зич дошта, тавассути барномасозиҳои компютерӣ ва расонаҳои интернетӣ амалӣ карда шуда, имкон медиҳад, ки арзиши аслии молу маҳсулотҳо паст ва мониторингҳои арзёбии сатҳ ва сифати онҳо гузаронида шаванд. Инчунин, самаранокии онҳо таъмин ва таҳлилу муқоисаҳои саривақтӣ амалӣ карда шуда, хулосаю пешниҳодҳо бароварда шаванд.

Амалисозии иқтисоди рақамӣ имкон медиҳад, ки хизматрасониҳои давлатии рақамӣ, рушди соҳаҳои иқтисоди миллӣ, даромади буҷет, шаффофият, содагардонии расмиёт, омода кардани мутахассисони лаёқатноки соҳаҳои гуногун, ҷалби технологияҳои муосир ва дар маҷмуъ, сатҳи зиндагии аҳолии кишвар беҳтар гардад.

Иқтисоди рақамӣ як низоми муносибатҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ ва технологии байни давлат, фаъолияти соҳибкорӣ ва шаҳрвандон мебошад, ки дар фазои иттилоотии ҷаҳонӣ тавассути истифодаи васеи технологияҳои рақамии шабакавӣ, тавлиди намудҳо ва шаклҳои истеҳсолот ва пешбурди рақамӣ амал мекунад [2,с.13].

Иқтисоди шабакавӣ ин фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад, ки тавассути телекоммуникатсияҳои рақамӣ (шабакаҳои глобалӣ ва маҳаллӣ) амалӣ карда мешаванд. Консепсияи иқтисодиёти шабакавӣ фазои иттилоотие мебошад, ки дар он субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ, истеҳсолкунандагон, миёнаравҳо, харидорон, фурӯшандагон ва мақомоти танзимкунандаи давлатӣ метавонанд бо ҳам тамос гиранд, аз ҷумла имконоти

гуногуни фаъолияти муштараки тиҷоратӣ. Иқтисоди шабакавӣ бо пайвастагиҳои уфуқӣ, мустақим ва дарозмуддат байни ҳамаи гиреҳҳои шабакаи тиҷоратӣ, ки якҷоя занҷирҳои арзиши электрониро ташкил медиҳанд, тавсиф мешавад. Илова бар ин, худи фаъолияти иқтисодӣ ва табодули тиҷоратӣ асосан тавассути воситаҳо ва хизматрасониҳои интернетӣ амалӣ карда мешавад [6,с.8].

Дар солҳои хело қадим мутаффакир ва файласуфи барҷастаи Юнони Қадим, Пифагор (570-490 пеш аз милод) қайд намуда буд, ки "дунёро рақамҳо идора менамоянд". Аз ин гуфтаҳои ӯ бармеояд, ки тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ бо рақамҳо идора карда мешаванд. Пас, дар замони муосир рақамикунонии иқтисодиёт имкониятҳои васеъ ва афзалиятҳои зиёдро дар идоракунии муносибатҳои иқтисодӣ ва, пеш аз ҳама, истеҳсолоти саноатӣ ба миён меорад.

Аксарияти давлатҳои рушдкардаи дунё аллакай ба иқтисодиёти рақамӣ гузаштаанд. Моро низ зарур меояд, ки ҳарчи зудтар муносибатҳои худро мутобиқ ба ин шакли иқтисодиёт ба роҳ монда, заминаҳои устувори ташаккули онро таъмин намоем.

Дар Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 доир ба "Иқтисодиёти рақамӣ" чунин омадааст: "Иқтисодиёти рақамӣ ин рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ тавассути истифодаи васеи технологияҳои рақамии компютерӣ мебошад, ки барои баланд бардоштани маҳсулнокии истеҳсолот, таҷҳизот, нигоҳ доштан, фурӯш ва дастрас намудани молу хизматрасониҳо мусоидат мекунад" [1,с.5]. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки ҷиҳати расидан ба иқтисоди рақамӣ таъмини сатҳи баланди истифодаи дурусти техологияҳои рақамӣ, истеҳсол ва дастрасии нархҳои онҳо, ташкили интернети суръати баланддошта дар корхонаю ташкилотҳо, бо қувваи барқ таъмин будан ва назорати дурустии иттилоотҳои воридшуда ба барномаҳои рақамикунонидашуда зарур мебошанд. Бо амалисозии онҳо метавон сатҳу сифати хизматрасониҳои давлатӣ ва хусусӣ, шаффофияти буҷети давлатӣ, низоми андозбандӣ ва даромадҳои андозӣ, идоракунии фаъолияти корхонаю ташкилотҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ, барасмиятдарории низоми ҳуҷҷатгузорӣ ва содагардонии онҳо ва дар маҷмуъ рушди иқтисодиёти кишварро таъмин намуд.

Ҳамин тавр, зери мафҳуми "Иқтисоди рақамӣ" электроникунонии нишондиҳандаҳои иқтисодиёти кишвар дар ҳамаи самтҳо тавассути истифодаи технологияҳои компютерӣ фаҳмида мешавад, ки барои кам кардани хароҷоти дастрасии молу маҳсулот ва кору хизматрасониҳо мусоидат менамояд.

Равандҳои ҷаҳонии табдилёбии рақамӣ пайваста суръат гирифта, соҳаҳои ҳарчи бештари нави фаъолияти инсониро фаро мегиранд. Технологияҳои нави «рахнашаванда» низ бо суръати тез инкишоф меёбанд, ки истифодаи дурусти онҳо рақобатпазирии миллиро дар асри XXI муайян мекунад. Тағйири парадигма дар трансформатсияи рақамӣ ба назар мерасад: агар қаблан кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон трансформатсияи рақамиро дар доираи соҳаҳои алоҳида баррасӣ мекарданд, имрӯз иқтисодиёти миллии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон комилан ба релсҳои рақамӣ мегузаранд. Ин парадигмаи нав заминаи раванди рақамисозии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил хоҳад дод [3,с.2].

Ҷиҳати ташаккули иқтисоди рақамӣ нақши илму техника хеле зиёд аст, зеро ин модели иқтисодӣ маҳз бо техникаю технология ва интернет алоқамандии зич дорад. Дар натиҷаи ташаккули иқтисоди рақамӣ дар солҳои наздик дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёт тағйиротҳои куллӣ ба вуҷуд омада, боиси истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ, зеҳнҳои сунъӣ, пайдоиши нақлиётҳои бесарнишин, таҷҳизотҳои парвозкунанда, барномаҳои гуногуни интернетӣ, нанатехнологияҳо, техникаҳои роботӣ, биотехнология, системаи нигоҳдории неруи барқ, ҳисоборобаркуниҳои квантӣ, низомҳои ҷалби сармоягузорӣ ва ғайраҳо рӯи кор меоянд. Омили асосии ин тағйирот, рушди технологияҳои рақамӣ ба ҳисоб меравад.

Технологияҳои рақамӣ экосистемаҳои тиҷоратиро ташкил медиҳанд ва имкон медиҳанд, ки тақрибан дар вақти воқеӣ миқдори зиёди маълумот дар бораи истеъмолкунандагон ва кори таҷҳизот ҷамъоварӣ карда шаванд [4,с.3].

Дар шароити иқтисоди рақамӣ муаммои асосӣ на ташкилу истифодаи самараноки технологияҳои муосир дар раванди иҷрои амалиётҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, балки истеҳсол ва дастрасии онҳо низ мебошад. Ҷиҳати таъмини рушди иқтисоди рақамӣ зарурати

ташкили истеҳсолоти технологияи муосир ба миён меояд. Аз ин хотир, таълими мутахассисон дар самти истеҳсоли технологияҳои рақамӣ масъалаи муҳимми таъмини рушди иқтисоди рақамӣ мебошад.

Барои дар сатҳи зарурӣ амалӣ намудани иқтисоди рақамӣ, пеш аз ҳама, зарурати ташкили заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқии ташкили фаъолиятҳои электронӣ, ифрасохтори электронӣ, ҳукумати электронӣ, имкониятҳои истифодаи сатҳи баланди интернетӣ, имкониятҳои истифодаи технологияҳои навтарини муосир, идоракунии сатҳи баланди пойгоҳи маълумотҳо, таъмини сатҳи дурустии маълумотҳо, доштани маърифати истифодабарии иттилооти электронии шахс ва ғайраҳо ба миён меояд.

Имрӯзҳо, ҳукумати кишвар тасмим гирифтааст, ки иқтисодиёти рақамиро дар кишвар ҷорӣ намуда, рушди босуботи онро таъмин созад. Барои ин, аллакай тамоми заминаҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ фароҳам оварда шудааст.

Бояд ба эътибор гирифт, ки дар шароити иқтисоди рақамӣ шумораи молҳои электронӣ зиёд гардида, бозорҳои электронӣ, рақобати электронии молу маҳсулот, нархҳои электронӣ, пулҳои электронӣ, миёнаравҳои электронӣ ва дигар шаклҳои электронии кору хизматрасониҳо зиёд гардида, табодули муносибатҳои иқтисодиро (дар олами маҷозӣ) метезонад. Аз ин хотир, талабот ба низомҳои нави идоракунии муносибатҳои электронии иқтисодӣ (иқтисодиёти рақамӣ) ба миён меояд.

Электроникунонии нишондиҳандаҳо ва татбиқи зеҳни сунъӣ дар корхонаву ташкилотҳо ва муассисаҳо заминаи асосӣ барои расидан ба ҳадафҳои иқтисодиёти рақамӣ ба шумор меравад.

Мусаллам аст, ки бо мақсади рушди иқтисодиёти рақамӣ ва ташкили шароити мусоид ҷиҳати татбиқи амалии он аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаю стратегия ва консепсияҳои зарурӣ таҳия карда шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба татбиқи иқтисодиёти рақамӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, таҳти №642 Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардидааст, ки тибқи он рушди иқтисоди рақамӣ марҳила ба марҳила таъмин карда мешавад. Он аз 3 марҳила иборат буда, то соли 2040 ба нақша гирифта шудааст. Марҳилаи якум то соли 2025, марҳилаи дуюм то соли 2030 ва марҳилаи сеюм бошад, то соли 2040-ро дар бар мегирад.

Ҳамчунин, дар кишвар Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 таҳия карда шудааст, ки амалисозии марҳилаи якуми Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин намуда, ҳадафҳо ва вазифаҳоро дар доираи 8 самти асосии рушди иқтисоди рақамӣ барои давраи то соли 2025 муайян менамояд [1,с.4].

Вақти он расидааст, ки барои рақобатпазир будан дар сатҳи байналмилалӣ ҳарчӣ бештар фаъолият ва кору хизматрасониҳои худро тариқи барномаҳои рақамикунонидашуда дар шаклҳои электронӣ ба роҳ монем, зеро аллакай аксарияти давлатҳои пешрафтаи дунё бо шаклҳои электронӣ чунин хизматрасониҳоро - имзои рақамӣ (e-signature), қонунгузориии электронӣ (e-Law), мактаби электронӣ (e-School), бақайдгирии электронии тиҷорат (eBusiness Register), шиносномаи мобилӣ (Mobile-ID), идораи электронӣ (e-Cabinet), пардохти мобилӣ (Mobile Payment), сабти электронии вазъи тандурустӣ (e-Health Record), зерсохтори бетугмаи тасдиқи имзоҳо (Keyless Signature Infrastructure), ҳуҷҷатгузории электронӣ (Digi Doc), суди электронӣ (e-Court), манзили электронӣ (e-Residency), корти электронии муаррификунандаи шахсият (E-ID Card), бақайдгирии электронии замин (E-Land Register), таваққуфгоҳи мобилӣ (m-Parking), андози электронӣ (eTax), овоздиҳии электронӣ (e-Voting), дорухати электронӣ (e-Prescription), сиёсати электронӣ (e-Policy) ва хизматрасонии муқарраркунандаи минтақаи шахс (Location-Based (Services) ба шаҳрвандони худ ба роҳ монда, рушди иқтисодиёташонро таъмин намуда истодаанд [1,с.4].

Яке аз имкониятҳои расидан ба иқтисодиёти рақамӣ ва пайдо намудани ҷойгоҳи махсус дар низоми иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ташкили бештари сармоягузориҳо ба истеҳсолу истифодаи технологияҳои муосир ва таълими мутахассисони баландихтисос дар ин самт ба ҳисоб мераванд. Зеро, бо пайдо намудани захираҳои молиявӣ имконияти таълими мутахассисони баландихтисос ва истеҳсоли технологияҳои навтарини муосир бештар

мегардад. Маҳз, мутахассисони соҳибкасб метавонанд, чунин модели тиҷоратиро бунёд созанд ва хизматрасониҳоро мутобиқ ба он пешниҳод намоянд. Ҳамзамон, бояд донист, ки дар ҷараёти амалисозии иқтисоди рақамӣ талабот ба мутахассисони технологияҳои иттилоотии компютерӣ дар соҳаҳои гуногун афзуда, ҷойҳои корӣ дар ин самт зиёд мегарданд.

Технологияҳои зеҳни сунъӣ шакли нави рақамикунонӣ ба ҳисоб рафта, аз интернети истеъмолӣ (тиҷорати электронӣ, алоқаи иҷтимоию фарҳангӣ) ва интернети саноатӣ (молия, истеҳсолот, энергетика, нафт ва газ, нақлиёт) иборат мебошад, ки Индекси ҷаҳонии ҳамгирой (GCI)-ро ташкил медиҳад [1,с.4].

Тибқи баҳодиҳии Ширкати технологии HUAWEI дар давоми 15 соли охир, суръати рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳон бо назардошти Индекси GCI 2,5 маротиба нисбат ба рушди иқтисоди ҷаҳонӣ пешсаф мебошад. Ширкати мазкур пешбинӣ намудааст, ки ҳангоми пурра амалӣ гардидани Индекси GCI дар давлатҳои рушдкарда иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳон то 23 трлн. доллари ИМА дар соли 2025 афзоиш меёбад [1,с.5-6].

Бо ташаккул ва инкишофи иқтисодиёти рақамӣ дар ҷаҳон аллакай шакли нави ҳамкориҳо байни таъминкунандагон ва истеъмолкунандагон “бизнес-моделҳои платформавӣ” рӯйи кор омадаанд, ки имкониятҳои зиёдро дар ташкилу расонидани хизматҳо фароҳам сохтаанд.

Бизнес-моделҳои платформавӣ ин яке аз шаклҳои ҳамкории дуҷониба байни истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон ё худ таъминкунандагон ба ҳисоб рафта, бо мақсади кам кардани хароҷот барои дастрас кардани молу маҳсулот ва хизматрасониҳо истифода мегарданд. Ин шакли пешниҳод ва фурӯши молу маҳсулот низ дар рушди рақамикунони иқтисодиёт таъсири калон мегузорад.

Ҷадвали 1. Сохтори платформаи рақамӣ
Table 1. Structure of the digital platform

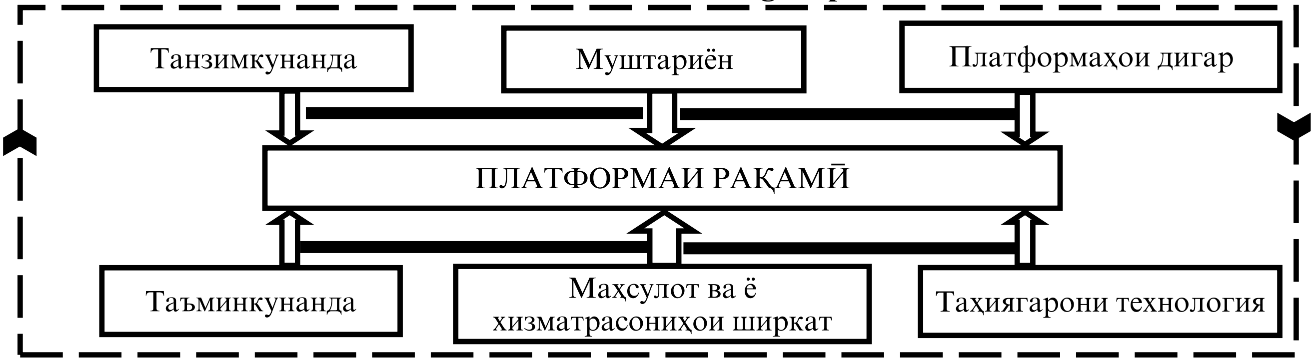

Сарчашма: Маълумотҳои Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025.

Татбиқи платформаи пешниҳодгардида, имкониятҳои фарохи дастрасии молу маҳсулот ва кору хизматрасониҳо, ҳамзамон, сарфаи хароҷотҳо мегардад. Платформаҳои рақамӣ, хизматрасонӣ ва барномаҳои гуногуни шабакавии унсурҳои дутарафаи иқтисодӣ барои такрористеҳсоли маҳсулоти иҷтимоӣ мебошанд [7,с.39].

Дар рушди иқтисоди рақамӣ интернет нақши калидӣ дорад. Зеро, тамоми кор ва хизматрасониҳо тариқи интернет дастраси муштариён гардида, хариду фурӯши онҳо низ бо истифода аз интернет амалӣ карда мешаванд. Ҷараёни амалисозии платфораи мазкур низ аз интернет вобастааст. Интернет аз қувваи барқ вобаста бошад ҳам, дар коммуникатсияи молу хизматҳои электронӣ нақши аввалиндараҷаро мебозад. Аз ин хотир, корхонаю ташкилотҳоро зарур аст, ки ҳарчи бештар ҷараёни фаъолияти худро бо интернети баландсуръат таъмин намоянд. Ширкатҳои интернетиро зарур аст, ки дар паст намудани арзиши хизматрасониҳои интернетӣ ва шартномаҳои ҳамкорӣ бо корхонаву ташкилотҳои ватанӣ тадбирҳои зарурӣ андешанд.

Тибқи таҳлили коршиносон бо назардошти истифодаи платформаҳои рақамӣ андозаи иқтисоди рақамӣ аз 4,0% то 15,5%-и ММД-ро дар ҷаҳон ташкил дода, тақрибан

40,0%-и арзиши иловашуда, ки бахши ТИК-ро дар ҷаҳон ташкил медиҳад, ба ИМА ва Ҷумҳурии Халқии Хитой рост меояд [1,с.8].

Кишвари мо марҳилаҳои аввали иқтисодиёти рақамиро тай намуда истодааст. Дар ин марҳила аллакай корҳои зиёде бо истифода аз технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои гуногун амалӣ гардидааст, ба монандӣ: барномаи «Гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ SITI-DOC», низоми пардохти электронии ҳаққи хизмати мусофиркашонӣ дар шаҳри Душанбе «City Card», маркази тасдиққунандаи имзои электронии рақамӣ ва низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ «TFMIS», дар соҳаи молия «Портали корпоративӣ – утоқи шахсии электронӣ», дар Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Портали савдои Тоҷикистон», дар ҷумҳури «Портали маълумотии инноватсионӣ», «Шаҳри бехатар», дар соҳаи маорифи шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ шабакаи локалии «FTP», барномаи «Низоми иттилоотии идоракунии маориф» низоми назоратии GPS-Мониторинг, дар самти хизматрасонии нақлиёти ҳавоӣ ширкатҳои ҳавопаймоии Тоҷикистон «Тоҷик-эйр» www.tajikair.tj ва «Сомон-эйр» www.somonair.com, дар соҳаҳои тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ «Низоми ягонаи иттилоотии идоракунии тандурустӣ», дар соҳаҳои меҳнат ва шуғли аҳолӣ махзани ягонаи маълумот вобаста ба ҷойҳои нави корӣ дар сомонаи www.kor.tj дар сомонаи www.migration.tj, дар мақомоти андоз «Портали электронии хизматрасониҳо барои андозсупорандагон» ва пардохти андозҳо бо истифодаи кортҳои бонкии низоми пардохти миллӣ «Корти миллӣ» ва низомҳои пардохтии байналмилалии «Mastercard» ва «Visa» ва хизматрасониҳои зиёди дигар ба тариқи электронӣ ба роҳ монда шудаанд.

Дар баробари рушди низоми рақамикунонии соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, бехатарии иттиоот масъалаи зарурӣ ба шумор меравад. Ҳифзи иттилоот имкон медиҳад, ки корхонаву ташкилот ва субъектҳои хоҷагидорӣ озодона молу маҳсулот ва кору хизматрасониҳои худро тариқи электронӣ пешниҳод намоянд.

Бо мақсади амалисозии талаботи иқтисоди рақамӣ қабул ва такмил додани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаҳои иқтисоди миллӣ, аз ҷумла инфрасохтори ТИК, хизматрасониҳои электронӣ дар соҳаҳо ба миён меояд. Зеро такмил додани санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ барои рушди устувори фаъолияти мақомоти давлатӣ тавассути иттилоотоникунонии ҳукумати электронӣ заминаи воқеӣ мегузорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон чун дигар давлатҳо тамоми тадбирҳоро ҷиҳати таъмини бехатарии иттилоот ва ҳифзи маълумотҳои электронии корхонаву ташкилотҳо амалӣ намуда истодааст. Ҳамзамон, пойгоҳи модди техникӣ ва ташкилию ҳуқуқии электронии фаъолиятҳо фароҳам оварда шуда, ҷиҳати таъмини бехатарии иттилоотӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии зиёде ба мисли қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ», «Дар бораи имзои электронӣ», «Дар бораи иттилоот», «Дар бораи криптография», «Дар бораи ҳифзи иттилоотӣ» ва «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» қабул гардидааст.

Ҳамин тавр, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ бо мақсади ба танзим даровардани рушди иқтисоди рақамӣ қабул карда шудаанд. Вале қонунгузориҳои амалкунанда муносибатҳои низомиро ба таври пурра таъмин карда наметавонанд. Зеро муносибатҳои иҷтимоие, ки вобаста ба рушди иқтисоди рақамӣ ба миён меоянд, қабул ва такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунадаро тақозо мекунанд [1,с.21].

Ҳамин тавр, мутобиқгардонии иқтисодиёт ба иқтисоди рақамӣ имкониятҳои рушди босуръати илму техника ва истеҳсолоти саноатиро таъмин намуда, боиси пайдо намудани мавқеи устувор дар сатҳи байналмилалӣ мегардад. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати расидан ба иқтисодиёти рақамии комил, истифодаи тамоми имкониятҳо дар ҳамаи соҳаҳо хеле зарур мебошад.

Муқарриз: д.и.и., професссори ДБССТ – Шаропов Ф.Р.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. – Душанбе, 2021. (Замимаи 1 ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2021, №460).
2. Головенчик, Г.Г. Цифровая экономика: учеб.-метод. комплекс / Г.Г. Головенчик. -Минск: БГУ, 2020. [Электронный ресурс]. URL: 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

3. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, таҳти №642.
4. Маркова В.Д. Цифровая экономика: учебник / В.Д. Маркова. -М.: ИНФРА-М, 2020. -186 с.
5. Музаффаров, Б.С. Методические основы расчёта стоимости перехода на двенадцатилетнюю систему образования: опыт Республики Таджикистан / Б.С. Музаффаров, Ф.Б. Махмадиев // Российский экономический интернет-журнал. – 2020. -№3. -С.22.
6. Сковиков А.Г. Цифровая экономика. Электронный бизнес и электронная коммерция: учебное пособие для вузов / А.Г. Сковиков. -2е изд., стер. -Санкт Петербург: Лань, 2021. -260 с.
7. Сергеев Л.И. Цифравая экономика: учебник для вузов / Л.И. Сергеев, Д.Л. Сергеев, А.Л. Юданова. -2-е изд. Перераб.и дот. -М.: Издательство Юрайт, 2023. -437 с.
8. Сулейманов М.Д. Цифровизация: угроза или прорывная трансформация экономики? [Электронный ресурс]. URL: http://www.rosnou.ru/ni/news_271218
9. Совещание по проекту Декрета «О развитии цифровой экономики» // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь. [Электронный ресурс]. URL: http://president.gov.by/ru/ news_ru/view/soveschanie-po-proektu-dekreta-o-razvitii-tsifrovoj-ekonomiki17630/. (дата обращения: 16.12.2018).
10. Шмелев, П. Цифровая трансформация: время первых // Газпром нефть. [Электронный ресурс]. URL: https://www.gazprom-neft.ru/press-center/sibneft-online/archive/2018-may/1589540/. (дата обращения: 16.12.2018).
11. Цифровая экономика: как специалисты понимают этот термин // РИА Новости. – 2017. [Электронный ресурс]. URL: https://ria.ru/science/20170616/1496663946.html] (дата обращения 02.04.2018).
12. Цифровая повестка Евразийского Экономического Союза до 2025 года: перспективы и рекомендации. Обзор. – Группа Всемирного Банка. - 2017. -30 с.
13. Цифровая экономика – различные пути к эффективному применению технологий (BIM, PLM, CAD, IOT, Smart City, BIG DATA и другие) / А.П. Добрынин [и др.] // International Journal of Open Information Technologies. – 2016. -Т. 4. -№1. -С.4-11.
14. Юдина Т.Н. Осмысление цифровой экономики / Т.Н. Юдина // Теоретическая экономика. - 2016. -№3. -С.12-16.

ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ҲАМЧУН МОДЕЛИ НАВИ ИҚТИСОДӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ РУШД

Дар мақола зарурат ва моҳияти иқтисоди рақамӣ ҳамчун модели нави иқтисодӣ муайян карда шуда, фикру андешаҳои олимон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Доир ба нақши технологияҳои иттилоотӣ дар рушди иқтисоди рақамӣ андешаҳои муфид пешниҳод гардида, муҳиммияти онҳо нишон дода шудааст. Дар мақола оид ба ҷанбаҳои меъёрию ҳуқуқии рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барномаю консепсияҳои қабулгардида маълумотҳо оварда шудааст. Инчунин, доир ба нақши бизнес-моделҳои плтформагӣ ва интернет дар таъминсозии коммуникатсияи молу хизматрасониҳо маълумот дода шудааст. Дар мақола мафҳуми иқтисоди рақамӣ шарҳ дода шуда, баъзе ҷанбаҳои назариявии вобастагии рушди иқтисодиёт аз рушди технологияҳои муосир ва омилҳои таъсиррасони онҳо қайд гардидааст. Ҳамчунин, доир ба технологияҳои зеҳни сунъӣ маълумот оварда шуда, баъзе нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ дар ҷаҳон ва шакли нави ҳамкориҳо байни таъминкунандагон ва истеъмолкунандагон "бизнес-моделҳои платформавӣ" маълумот дода шудааст. Ҳамин тавр, ҷиҳати рушди иқтисоди рақамӣ пешниҳод карда шуда, доир ба қадамҳои нахустини татбиқи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот оварда шудааст.

Калидвожаҳо: технология, технологияи иттилоотӣ, технологияи рақамӣ, интернет, модел, иқтисоди рақамӣ, рақамикунонии иқтисодиёт, зеҳни сунъӣ, рақобати электронии молу маҳсулот, нархҳо ва пулҳои электронӣ.

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА КАК НОВАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ

В статье определена необходимость и сущность цифровой экономики как новой экономической модели, на базе научных исследований видных светил научной деятельности. Нами представлены полезные идеи о роли информационных технологий в развитии цифровой экономики, а также показана их значимость. В статье представлена информация о нормативно-правовых аспектах развития цифровой экономики в Республике Таджикистан и принятых на базе ее концепции программ. Также представлена информация о роли платформенных бизнес-моделей и интернета в обеспечении коммуникации товаров и услуг. В статье раскрыто понятие цифровой экономики, а также отмечены некоторые теоретические аспекты зависимости экономического развития от развития современных технологий и факторов, влияющих на них. Также дана информация о технологиях искусственного интеллекта, некоторых показателях развития цифровой экономики в мире и новой форме сотрудничества поставщиков и потребителей - «платформенных бизнес-моделях». При этом были высказаны предложения по развитию цифровой экономики, а также предоставлена информация о первых шагах внедрения цифровой экономики в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: технология, информационные технологии, цифровые технологии, интернет, модель, цифровая экономика, цифровизация экономики, искусственный интеллект, электронная конкуренция товаров и продуктов, цены и электронные деньги.

PUBLIC SERVICE IN THE MARKET ECONOMY: PRINCIPLES, CLASSIFICATION, KHARACTERISTICS AND THEIR REGULATIONS

The article defines the need and essence of the digital economy as a new economic model, based on scientific research by prominent luminaries of scientific activity. We have presented useful ideas about the role of information technology in the development of the digital economy and also shown their importance. The article provides information on the regulatory and legal aspects of the development of the digital economy in the Republic of Tajikistan and the programs adopted on the basis of the concept. Information is also provided on the role of platform business models and the Internet in ensuring the communication of goods and services. The article reveals the concept of the digital economy, and also notes some theoretical aspects of the dependence of economic development on the development of modern technologies and the factors influencing them. Information is also provided on artificial intelligence technologies, some indicators of the development of the digital economy in the world and a new form of cooperation between suppliers and consumers - “platform business models”.At the same time, proposals were made for the development of the digital economy, and information was also provided on the first steps in introducing the digital economy in the Republic of Tajikistan.

Keywords: technology, information technology, digital technology, Internet, model, digital economy, digitalization of the economy, artificial intelligence, electronic competition of goods and products, prices and electronic money.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Имомов Муродалӣ Қурбонмаҳмадович*** – Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, и.в. дотсенти кафедраи молия ва андозбандӣ. **Суроға**: 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru.** Телефон: **(+992) 880-80-13-55**

Сведения об авторе: ***Имомов Муродали Курбонмахмадович*** - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры финансов и налогообложения. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru.** Телефон: **(+992) 880-80-13-55**

Information about the author: ***Imomov Murodali Kurbonmakhmadovich*** - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, acting. Associate Professor of the Department of Finance and Taxation. **Address**: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbada Avenue, 48/5. E-mail: **Imomov_m_88@mail.ru.** Phone: **(+992) 880-80-13-55**

ТДУ: 338.42

БУНЁДИ МИЛЛАТИ МУТАМАДДИН АЗ МАОРИФ ОҒОЗ МЕЁБАД

Усмонзода Ф.Б.
Донишгоҳи техники Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2022 дар Паёми худ бори дигар таъкид доштанд, ки «Мо мактабро ба ҳайси боргоҳи илму дониш, саводу маърифат ва омӯзгорро чун шахси мафкурасозу тарбиятгари насли наврас эътироф карда, ба онҳо арҷу эҳтиром гузоштанро аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарин медонем» [8]. Ин ба он вобаста аст, ки агар мактаб ва омӯзгор набошад, сатҳи маърифатнокии мардум паст мегардад, миллат бесавод мемонад, ҷомеа ба ҷаҳолат гирифтор мешавад ва дар натиҷа оромиву сулҳу субот, амнияту осоиш ва муҳимтар аз ҳама, рушди давлат сахт халалдор мегардад. Бинобар ин Роҳбари давлат изҳор доштанд, ки «бори дигар таъкид менамоям-бунёди миллати мутамаддин аз маориф оғоз меёбад. Бинобар ин, ғамхорӣ кардан ба илму маориф, яъне ҳалли масъалаҳои дар ин самт ҷойдошта – сармоягузорӣ ба хотири рушди неруи инсонӣ мебошад» [8].

Маҳз ҳамин дастгириҳои Пешвои муаззами миллат аст, ки дар сиёсати иҷтимоии давлату Ҳукумат рушди бонизоми соҳаи маориф, мақому манзалати омӯзгор ва фароҳам овардани шароити мусоиду беҳтарро барои наврасону ҷавонон яке аз самтҳои афзалиятнок маҳсуб мешавад.

Агар ба баландшавии музди меҳнати кормандони соҳаи маориф назар андозем, мебинем, ки дар панҷ соли охир-аз соли 2018 то 2023 ҷиҳати баланд бардоштани музди меҳнати кормандони соҳаҳои буҷетӣ, аз ҷумла кормандони соҳаи маориф фармонҳои зерини Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тасвиб расонида шудаанд:

1. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 августи соли 2018, №1084 – тибқи он маоши вазифавии, аз ҷумла кормандони ташкилоту муассисаҳои соҳаҳои маориф ва илм, ки аз ҳисоби буҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд, инчунин, андозаи стипендияҳои амалкунандаи донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ ба андозаи 15 фоиз зиёд карда шуд;
2. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 августи соли 2020, №1580 - тибқи он аз ҷумла маоши вазифавии кормандони ташкилоту муассисаҳои соҳаҳои маориф ва илм, андозаи стипендияҳои амалкунандаи донишҷӯён ва дигар намудҳои стипендия, ки аз ҳисоби буҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд ба андозаи 15 фоиз зиёд карда шуд;
3. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 январи соли 2022, №312 – тибқи он маоши вазифавии муассисаҳои маориф, илм (ба истисноии кормандони раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва муассисаҳои тобеи он) ва стипендияҳои амалкунандаи донишҷӯён ва дигар намудҳои стипендия, аз ҷумла стипендияҳои президентӣ 20 фоиз зиёд карда шавад;
4. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феврали соли 2023, №526- тибқи он, аз ҷумла маоши вазифавии кормандони ташкилотҳои соҳаи маориф, илм ва стипендияҳои амалкунандаи донишҷӯён ва намудҳои дигари стипендия 20 фоиз зиёд карда шуд.

Дар давоми солҳои 2019-2023 андозаи базавии музди меҳнати кормандони соҳаи маориф ва стипедияи амалкунандаи донишҷӯён ба таври номиналӣ 65,6 фоиз зиёд шудааст. Агар омӯзгори муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бо таҳсилоти олии касбӣ соли 2019 барои 1 воҳиди корӣ (синфҳои 1-4) 660 сомонӣ маош мегирифт (бе назардошти иловапулиҳо ва пардохтҳои дигар), аз 1 июли соли 2023 ин нишондиҳанда ба 1093 сомонӣ (бе назардошти иловапулиҳо ва пардохтҳои дигар) баробар шуд (расми 1).

Ба ҳамагон маълум аст, ки рушди дурнамои рушди соҳаи маориф тибқи Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 муайян карда мешавад. Ҳуҷҷати мазкур бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 тасдиқ карда шудааст ва ба самтҳои стратегии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ки тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 муайян шудаанд мувофиқат мекунад.

Расми 1. Динамикаи афзоиши музди меҳнати базавии мураббиён ва омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва миёнаи умумӣ, ибтидоии касбӣ, солҳои 2019-2023
Figure 1. The dynamics of the increase in the basic salary of coaches and teachers of preschool and secondary education institutions, primary vocational education, 2019-2023 (created according to the Ministry of Education)

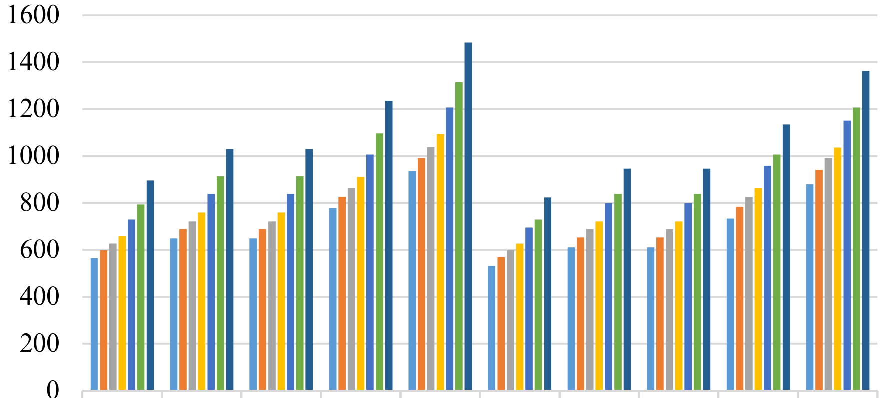

	Синфҳои 1-4, томактабӣ, мураббиёни мактаб-интернатҳ					Синфҳои 5-11, ибтидоии касбӣ, устоҳои таълимӣ				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
Таҳсилоти миёнаи касбӣ	564	649	649	779	935	531	611	611	733	880
Таҳсилоти миёнаи касбӣ ва дараҷаи 2	598	688	688	826	991	568	653	653	784	941
Таҳсилоти миёнаи касбӣ ва дараҷаи 1	627	721	721	864	1037	598	688	688	826	991
Таҳсилоти олии касбӣ	660	759	759	911	1093	627	721	721	865	1036
Таҳсилоти олии касбӣ ва дараҷаи 2	729	838	838	1006	1207	695	799	799	959	1151
Таҳсилоти олии касбӣ ва дарҷаи 1	794	913	913	1096	1315	729	838	838	1006	1207
Таҳсилоти олии касбӣ ва дарҷаи олӣ	896	1030	1030	1236	1483	823	946	946	1135	1362

Сарчашма: Тибқи маълумоти ВМҶТ сохта шудааст

Тибқи Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (бандҳои 108, 109), таҳсилоти ибтидоӣ ва умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло ҳам норасоии ҳайати омӯзгорони касбиро ҳис мекунад. Чораҳои андешидаи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба афзоиши бемайлон ва тадриҷии шумораи омӯзгорон ва баланд бардоштани маҳорати касбии онҳо дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ мусоидат намуд. Новобаста ба ин ҳоло ҳам масъалаи бо кадрҳои омӯзгорӣ таъмин намудани муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ ҳал нашудааст. Ҳолатҳое мушоҳида мешаванд, ки ба кори таълим ба сифати омӯзгор мутахассисоне ҷалб мешаванд, ки таҳсилоти махсуси омӯзгорӣ надоранд. Таъмин набудани муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ бо кадрҳои омӯзгорӣ ва дар сатҳи зарурӣ набудани музди меҳнат, коҳиши ҳавасмандии омӯзгорон (маоши кам барои роҳбари синф, тафтиши дафтарҳо ва роҳбарии иттиҳодияҳои методӣ), тақсимоти нобаробари соатҳо ба омӯзгорон (кор дар ду баст) ва талаботи беасоси директорони муассисаҳои таълимӣ, ки омӯзгорон маҷбуранд пас аз анҷоми соатҳои таълимӣ низ дар муассиса бимонанд, вобаста аст.

Чи тавре дар боло қайд намудем, танҳо дар панҷ соли охир музди миёнаи кормандони соҳаи маориф 65,6 фоиз зиёд шудааст. Дар баробари ин, бо мақсади арзёбии сифати таҷрибаи омӯзгорӣ, махсусан, омӯзгорони ҷавон, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳавасмандии онҳоро бо роҳи мукофотонидан ва пешниҳоди

ҳавасмандиҳои дигар, аз ҷумла мукофот барои дастовардҳои баланд дар бахши таҳсилот (масалан, мукофотҳои давлатӣ ва соҳавӣ, нишони «Аълочии маориф ва илми Тоҷикистон» ва ғ.) ба роҳ мондааст. Дар соли таҳсили 2018-2019 41883 нафар омӯзгори муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ (аз онҳо 50,4% занон) соҳиби мукофотҳои давлатӣ, нишони «Аълочии маориф ва илми Тоҷикистон», ифтихорномаҳои Вазорати маориф ва илм ва зерсохторҳои он ва намудҳои дигари ҳавасмандсозӣ гаштанд. 280 нафар омӯзгор (31,4% занон) соҳиби мукофоти давлатӣ дар соҳаи маориф шуданд. Барои мутахассисони ҷавон,ки дар деҳот фаъолият менамоянд, 10% иловапулӣ ба музди кор, инчунин, ба омӯзгорони ҷавони дорои таҳсилоти олии касбии омӯзгорӣ дар давраи се соли аввали фаъолият додани қарзҳои пешбинӣ шудааст.

Бояд қайд намуд, ки мақоми омӯзгор ва сабукию ҳавасмадӣ нисбат ба кормандони соҳаи маориф тибқи қонунгузорӣ муайян карда шудааст. Тибқи моддаи 47 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”, ки мазмуни мақоми омӯзгорро тасвир мекунад, “Мазмуни мақоми омӯзгор вобаста ба хусусиятҳои касбӣ маҷмуи омилҳои зеринро, ки мақоми омӯзгорро дар ҷамъият муайян менамоянд, дар бар мегирад”:

– қадру қимати касби омӯзгорӣ;

– талабот ба меъёрҳои тайёрии касбӣ ва маҳсули меҳнати омӯзгор;

– дараҷаи эътироф ва дастгирии омӯзгор аз тарафи давлат;

– ҳурмату эҳтироми омӯзгор дар ҷамъият, муассисаи таълимӣ, оила ва байни таълимгирандагон;

– шароити таъминоти моддии омӯзгор;

– ҳолати ҳифзи ҳуқуқӣ ва кафолатҳои ҳифзи иҷтимоии омӯзгор.

Ҳадафи дар моддаи алоҳидаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” муайян карда шудани мақоми омӯзгор баланд бардоштани мақому обурӯи омӯзгор, ҳамчун шахсии калидии раванди низоми таълиму тарбия дар ҷамъият мебошад.

Тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзгор шахсест, ки дорои таҳсилоти касбӣ буда, ба таълиму тарбия машғул мебошад. Шаъну шарафи омӯзгор таҳти муҳофизати давлат қарор дорад. Дахолати ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор ба фаъолияти омӯзгор манъ аст. Бисёр муҳим аст, ки санҷиши фаъолияти омӯзгор ва баҳогузорӣ ба кори ӯ танҳо ба мақомот ва шахсони ваколатдор, ки мутобиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор муайян шудаанд, иҷозат дода мешавад.

Бояд қайд намуд, ки тибқи моддаи 53 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” барои омӯзгорон 16 намуд имтиёз пешбинӣ шудааст

То чӣ андоза амалӣ шудани ҳар як имтиёзи пешбинишударо алоҳида таҳлил менамоем.

1. “Муҳлати даъвати омӯзгорон ба хизмати ҳарбӣ ба таъхир гузошта шавад”- имтиёзи мазкур нисбат ба омӯзгороне, муайян карда шудааст, ки **таҳсилоти олии омӯзгорӣ** доранд ва доимӣ дар вазифаи омӯзгорӣ дар муассисаҳои таълимоти умумӣ кор мекунанд, дар давраи иҷроиши кор (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи уҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ”);

2. «Ба рухсатии эҷодӣ бо нигоҳ доштани музди меҳнат бароянд»- барои анҷоми рисолаи илмии дараҷаи илмии номзади илм ё доктори илм ба кормандони корхона ва муассисаю ташкилотҳо аз ҷои корашон ба муҳлатҳои се ва шаш моҳ, бо нигоҳ доштани музди меҳнат, рухсатии эҷодӣ дода мешавад (ҚҶТ “Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ”);

3. “Ҳангоми беморӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Точикистон бо доруворӣ ва табобати ройгон таъмин гарданд”- Номгӯи хизматрасониҳои тиббию санитарии ройгон ба шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муассисаҳои системаи давлатии тандуруст бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 декабри соли 2008, №600 тасдиқ шудааст.

4. “Аз хизматрасонии коммуналӣ ройгон ё имтиёзнок истифода баранд, ки тартиби онро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд”- тартиби он муайян карда нашудааст;

5. “Барои дастовардҳо дар фаъолияти омӯзгорӣ ва тарбияи насли наврас бо мукофотҳои соҳавӣ, давлатӣ ва унвонҳои фахрӣ сарфароз гардонида шаванд”- Тартиби

пешниҳод намудан ба мукофотҳои соҳавии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори мушовараи якҷояи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кумитаи иттифоқи касабаи маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12.07.2014, №14/3 тасдиқ карда шудааст;

6. "Барои меҳнати шоиста ва дастовардҳои педагогию илмӣ ба ҳавасмандии моддӣ ва маънавӣ сарфароз гардонида шаванд"- Дастур амал оид ба сазовор донистан ба унвони "Аълочии маориф";

7. "Омӯзгороне, ки бори аввал аз фонди давлатӣ бо манзили истиқоматӣ таъмин карда мешаванд ё ба беҳтар намудани шароити манзилиашон эҳтиёҷ доранд, бо тартиби муқаррарнамудаи Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон дар навбати аввал бо хонаи истиқоматӣ ё қитъаи замин барои сохтмони манзили истиқоматӣ таъмин карда мешаванд"- тибқи Кодекси мазкур (Моддаи 34. Дар навбати аввал додани хонаи истиқоматӣ) кормандони тиб ва омӯзгорон дар рӯйхат дар навбати 10 (ҳамагӣ 14) оварда шудаанд;

8. "Ба омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ, ки бори аввал хонаи истиқоматӣ месозанд, тибқи қонунгузорӣ аз ҳисоби маблағи ғайрибуҷетӣ ё ташкилотҳои қарздиҳанда қарзҳои бефоиз ё имтиёзноки барои омӯзгор қобили қабул муқаррар карда мешаванд"- тартиби он муайян карда нашудааст;

9. "Барои омӯзгороне, ки дар хонаҳои истиқоматии фонди манзили давлатию ҷамъиятӣ зиндагӣ мекунанд, дар сурати доштани собиқаи кории омӯзгории на камтар аз 15 сол манзили истиқоматиашон ройгон хусусӣ карда мешавад"- Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи хусусигардонии фонди манзил дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" (моддаи 11) андозаи манзиле, ки бепул ба моликияти шаҳрвандон дода мешавад, барои як кас то 18 метри мураббаъ ва барои оила иловатан 9 метри мураббаи масоҳати умумӣ мебошад. Агар дар вақти хусусигардонӣ масоҳати хона (ҳавлӣ) аз масоҳати хонаи бепулгирандаи шаҳрванд зиёд бошад, ӯ фарқи арзиши умумии онро медиҳад;

10. "Бо пешниҳоди хулосаи тиббӣ роҳхатҳои ройгону имтиёзноки муассисаҳои табобатию истироҳатӣ, инчунин сайёҳию туристиро бо тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода кунанд"- тибқи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2017, №34 "Дар бораи Тартиб ва андозаи хароҷоти маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоӣ барои табобати санаторию курортӣ, ташкили истироҳати кормандон ва аъзои оилаи онҳо ва чорабиниҳои солимгардонию пешгирикунанда дар корхонаҳо"-ташкили чорабиниҳо оид ба табобати санаторию курортӣ ва истироҳат барои кормандон ва аъзои оилаи онҳо бевосита дар корхонаҳо аз ҷониби кумитаи иттифоқи касаба ё дигар мақоми намояндагии кормандон таъмин карда мешавад. Роҳхатҳо ба санаторияҳо, курортҳо, истироҳатгоҳҳо ва муассисаҳои солимгардонию пешгирикунанда ба кормандон дар ду сол як маротиба дар асоси аризаи пешниҳодкардаи онҳо, бо замима намудани хулосаи муассисаи ваколатдори тиббӣ ва риояи навбат бо пардохт намудани 70%-и арзиши он, аз ҳисоби маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоии корхона ва 30% аз ҳисоби худи корманд, аз ҷониби кумитаи иттифоқи касаба ё дигар мақоми намояндагии кормандони корхона дода мешаванд.

11. "Омӯзгорони ҷавон дорои имтиёзҳои иловагӣ мебошанд, ки онҳоро тибқи қонунгузорӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд"- тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2006 «Дар бораи муқаррар намудани имтиёзҳо ба омӯзгорони ҷавон», ба омӯзгорони ҷавоне, ки дорои маълумоти олии касбӣ мебошанд ва дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ба шакли нақдӣ ва ғайринақдӣ кор мекунанд, барои се соли аввали соли корӣ ба маблағи 6 ҳазор сомонӣ қарз ба андозаи 3 фоизи солона пешбинӣ шудааст.

12. "Бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳуқуқи истифодаи рухсатии дарозкардашудаи пардохтшаванда истифода намоянд" - Номгӯии касбу вазифаҳо дар ташкилоту муассисаҳои илмӣ, маориф, фарҳанг ва ҳифзи иҷтимоӣ, ки кор дар онҳо ба рухсатии асосии ҳарсолаи дарозкардашуда ҳуқуқ медиҳад, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10.12.2018, №580 тасдиқ карда шудааст);

13. "Омӯзгороне, ки собиқаи кории бефосилаи на камтар аз 25 сол доранд, бо хоҳиши худашон метавонанд ба нафақа бароянд ва дар асоси шартнома дар муассисаи

таълимӣ ё дигар соҳа кор кунанд”- тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Моддаи 60. Нафақаи хизмати дарозмуддати баъзе категорияҳои кормандони маориф ва тандурустӣ). Ба нафақаи хизматӣ а) муаллимҳое, ки дар кори омӯзгорӣ дар мактабҳо ва дигар муассисаҳои кӯдакон бевосита машғул мебошанд - дар сурати доштани собиқаи кории на камтар аз 25 сол дар кори зикргардида; мардҳо - пас аз расидан ба синни 55; занҳо - пас аз расидан ба синни 50;

14. “Омӯзгороне, ки бемории музмин доранд, баъди на камтар аз ҳар 10 соли кори муттасили омӯзгорӣ ба рухсатии дарозмуддати то яксолаи пардохтшаванда ҳуқуқ доранд. Номгӯи беморӣ, тартиб ва шарти пардохти музди рухсатии дарозмуддат аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд”- тартиби мазкур тасдиқ карда нашудааст.

15. “Барои омӯзгорони ҷавоне, ки дар деҳот фаъолият менамоянд, барои 3 сол иловапулӣ ба маош муқаррар карда мешавад, ки андоза ва тартиби пардохти онро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд”- Барои омӯзгорони ҷавоне (то 30-сола), ки дар деҳот дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва томактабӣ фаъолият менамоянду дорои таҳсилоти касбии омӯзгорӣ ҳастанд, иловапулӣ ба 1 воҳиди сарборӣ (1 ставка) дар се соли аввали корӣ ба андозаи 10% пардохт карда мешавад;

16. “Барои омӯзгорон ва дигар кормандони соҳаи маориф, ки дар муассисаҳои таълимии низомаш махсус фаъолият менамоянд, иловапулӣ ба маош муқаррар карда мешавад, ки андоза ва тартиби пардохти онро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд”- тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 августи соли 2020 таҳти №458 “Дар бораи Тартиби муайян намудани музди меҳнати баланд барои корҳои вазнин, корҳо дар шароити меҳнати зарарнок ва махсусан зарарнок”-Музди меҳнати баланд барои корҳои вазнин, корҳо дар шароити меҳнати зарарнок ва махсусан зарарнок баъд аз гузаронидани аттестатсияи ҷойҳои корӣ аз рӯи шароити меҳнат барои ҳар як ҷойи корӣ тибқи талаботи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 июли соли 2014, №429 "Дар бораи Қоидаҳои гузаронидани аттестатсияи ҷойҳои корӣ аз рӯи шароити меҳнат" ва пур кардани харитаи аттестатсияи ҷойи (ҷойҳои) корӣ муқаррар карда мешавад ва андозаи иловапулӣ бо фоиз аз меъёри тарифӣ аз 4 то 24%-ро ташкил медиҳад.

Таҳлили моддаи 53 ҚҶТ “Дар бораи маориф” нишон медиҳад, ки асосан механизми пешниҳоди итиёзҳо муайян аст. Танҳо тартиби амалишавии се имтиёз - “Аз хизматрасонии коммуналӣ ройгон ё имтиёзнок истифода баранд”, “Ба омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ, ки бори аввал хонаи истиқоматӣ месозанд, тибқи қонунгузорӣ аз ҳисоби маблағи ғайрибуҷетӣ ё ташкилотҳои қарздиҳанда қарзҳои бефоиз ё имтиёзноки барои омӯзгор қобили қабул муқаррар карда мешаванд”, ва “Омӯзгороне, ки бемории музмин доранд, баъди на камтар аз ҳар 10 соли кори муттасили омӯзгорӣ ба рухсатии дарозмуддати то яксолаи пардохтшаванда ҳуқуқ доранд” таҳия ва тасдиқ нашудаанд. Амалишавии ин се имтиёз, ки ба аҳволи моливӣ ва сломатии омӯзгор бевосита дахл доранд, метавонад омили хуби ҳавасмандии омӯзгор гардад.

Дар баробари имтиёзҳои мазкур ба омӯзгорон барои роҳбарии синф, санҷиши корҳои хаттӣ ва лабораторӣ, мудирии кабинетҳои фаннию методӣ иловапулӣ муайян карда шудааст.

Тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2014 № 303 “Дар бораи коэффитсиентҳои ноҳиявӣ, коэффитсиентҳо барои кор дар биёбон, ҷойҳои беоб ва ноҳияҳои баландкӯҳ”- ба кормандони ҳамаи соҳаҳо (аз ҷумла, ба музди меҳнати омӯзгорон ва дигар кормандони соҳаи маориф) барои кор дар ноҳияҳои баландкӯҳ коэффитсиентҳои зерин тасдиқ карда шудаанд: дар баландии аз 2000 то 2300 м. - 1,15; дар баландии аз 2300 то 2500 м. - 1,18; дар баландии аз 2500 то 3000 м. - 1,20;

Тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муқаррар кардани иловапулӣ ба маоши шахсони дорандаи унвони илмӣ ва ҷудо намудани маблағ барои баланд бардоштани андозаи хадди ақали подоши хизматии эҷодкорони Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз аз 1 июли соли 1999 № 250 дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои шахсони дорандаи унвонҳои илмӣ, дар ҷои кори асосиашон иловапулӣ ба меъёри 30 фоизи маоши хизмати муқаррар карда шавад, ба шарте ки онҳо мутобиқи ихтисос кор кунанд.

Омӯзгорон ва дигар кормандони муассисаҳои таълимии ғайридавлатӣ аз имтиёзҳое, ки барои омӯзгорон ва дигар кормандони муассисаҳои таълимии давлатӣ пешбинӣ шудаанд, ҳуқуқи баробар истифода бурданро доранд.

Таҳлили пешниҳоди имтиёзҳо ба омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии давлатҳои хориҷи наздик ва дур (аз сарчашмаҳои озоди интернетӣ) нишон медиҳад, ки дар аксар давлатҳо ба ғайр аз имтиёзҳои мазкур барои омӯзгорон дигар имтиёзҳоро низ муайян карда шудаанд. Аз ҷумла, иловапулӣ (50-100%) барои аз дигар маҳал, шаҳр, ноҳия ба дигар маҳал омада дарс додан, ба омӯзгорони-занҳо барои дарс додани тарбияи ҷисмонӣ дар деҳот (15%) (Ӯзбекистон).

Иловапулӣ барои унвони "Омӯзгори хизматнишондодаи Федератсияи Россия"-15%, пардохти маблағи дастгирӣ (як маротиба то 100 ҳазор рубл) барои омӯзгорони ҷавон (то 35-сола), иловапулӣ барои хариди маводи конселярӣ, иловапулӣ (1-2 млн. рубл) барои омӯзгори деҳот дар асоси озмун, омӯзгор-нафақахӯр ҳақ дорад кор кунад ва ҳам нафақа ва музди меҳнаташро пурра гирад. Инчунин, 50% хизматрасонии коммуналиро пардохт менамояд. Аз пардохти андози замин, ва моликият озод мебошад. Имконият дорад, ки дар як сол ду маротиба дандонҳояшро бепул дар муассисаҳои тиббии давлатӣ табобат намояд (Федератсияи Россия).

Дар Полша омӯзгор вобаста ба собиқаи корӣ ва дастовардҳои меҳнатӣ ба чанд гурӯҳ тақсим мешавад, ки маошаш албатта фарқ мекунад: омӯзгор-таҷрибаомӯз (то се сол), омӯзгор бо шартнома, омӯзгори таъиншуда ва омӯзгори сертификатдор. Барои ҳар соли собиқаи корӣ 1% иловапулӣ (то20%) таъин мешавад, иловапулии "ҳавасмандӣ" аз ҷониби директори муассиса муайян карда мешавад, "маоши сездаҳум"- охири соли календарӣ пардохт карда мешавад, пардохти мукофотпулии юбилейӣ (барои собиқи кории 20, 25, 30, 35, 40-сола)-аз 75%-и музди меҳнати моҳона то 250%. Омӯзгор дар як ҳафта аз 27 соат зиёд дарс гирифта наметавонад, вале дар давоми ҳафта бояд 2 соат ба кори ҷамъиятӣ машғул шавад (ба экскурсия бурдани хонандагон, ташкили куружокҳо);

Дар Олмон омӯзгор мақоми хизматчии давлатиро дорад, ки ба пардохти андоз ва ҳаҷми нафақа таъсир мерасонад. Ҳамзамон, омӯзгор метавонад аз чанд фан дарс диҳад (масалан, аз фаннҳои физика, забони немисӣ ва тарбияи ҷисмонӣ).

Бо назардошти таҳлили мазкур пешниҳод карда мешавад:

- иловапулӣ барои собиқаи корӣ, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи маориф" (моддаи 54 банди 3) оварда шудааст, вале дар амал истифода намешавад, ҷорӣ карда шавад;

-механизми амалӣ намудани имтиёзҳое, ки тартиби пешниҳод ва сарчашмаи маблағгузории он муайян карда нашудааст, омода карда шуда ба таври дахлдор тасдиқ гардад;

-масъалаи сертификатсиякунонии омӯзгорон баррасӣ ва ҷорӣ карда шавад. Ин таҷриба дар давлатҳои гуногун- Армения, Озарбойҷон, Қазоқистон ва Ӯзбекистон амалӣ карда шудааст. Омӯзгороне, ки соҳиби сертификатҳои миллӣ ё байналиллаӣ мешаванд метавонанд аз 30 то 50% иловапулӣ ба музди меҳнаташон гиранд. Масалан, дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон чунин сертификатҳои байналмилалии забономӯзӣ ҳамчун TOEFL, IELTS Academic (барои забони англисӣ), TestDaF (барои забони олмонӣ) эътироф шуда, аз сетификатҳои миллӣ дида, бештар иловапулӣ пардохт карда мешаванд;

-барои омӯзгорони ҷавоне, ки нав ба омӯзгорӣ оғоз мекунанд аз ҳисоби омӯзгорони собиқадори дорои тахассуси олӣ устод (куратор, наставник) муайян карада шуда, барои ӯ иловапулӣ (ё соати иловагӣ) муайян карда шавад;

- бо назардошти зарурати иштирок дар корҳои ҷамъиятӣ пешниҳод карда мешавад, ки омӯзгор пас аз додани дарсҳояш озод бошад (яъне зарурати то охири рӯзи корӣ дар мактаб будани омӯзгор шарт нест), вале дар давоми ҳафта 2-3 соат ба корҳои ҷамъиятӣ машғул шавад.

АДАБИЁТ

1. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон.
2. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф».

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ».
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ӯҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ”.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини нафақаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон”.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хусусигардонии фонди манзил дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», аз 23 декабри соли 2022 (http://www.president.tj/node/29823).
9. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 августи соли 2018, №1084.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 августи соли 2020, №1580.
11. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 январи соли 2022, №.
12. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феврали соли 2023, №526.
13. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 августи соли 2020 № 458 “Дар бораи Тартиби муайян намудани музди меҳнати баланд барои корҳои вазнин, корҳо дар шароити меҳнати зарарнок ва махсусан зарарнок”.
14. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 1.06.1999, №250 «Дар бораи мукаррар кардани иловапулӣ ба маоши дорандаи унвони илмӣ».
15. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2017, №34 “Дар бораи Тартиб ва андозаи хароҷоти маблағҳои суғуртаи давлатии иҷтимоӣ барои табобати санаторию курортӣ, ташкили истироҳати кормандон ва аъзои оилаи онҳо ва чорабиниҳои солимгардонию пешгирикунанда дар корхонаҳо”.
16. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2006 «Дар бораи муқаррар намудани имтиёзҳо ба омӯзгорони ҷавон».
17. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526).
18. Рушди маориф ва илм дар даврони истиқлолияти давлатӣ/Муҳаррири масъул: доктори илми фалсафа, профессор Нуриддин Саид. – Душанбе: Маориф, 2016. - 200 с.
19. Какие существуют доплаты и надбавки для школьных учителей? - Таълим / Образование (idum.uz).
20. https://eduregion.ru/k-zhurnal/lgoty-uchitelyam-chto-polozheno-i-kak-poluchit/?ysclid=ljq21b98tc399435529.
21. Зарплата учителя в Польше, работа в школе (polshainfo.com).
22. Сколько зарабатывают учителя в разных странах. Как работают и сколько получают учителя в разных странах мира. Как видят учителя в разных странах (abalvlup.ru).

БУНЁДИ МИЛЛАТИ МУТАМАДДИН АЗ МАОРИФ ОҒОЗ МЕЁБАД

Дар мақолаи мазкур оид ба мақоми омӯзгор чун шахси мафкурасозу тарбиятгари насли наврас ва мактаб ба ҳайси боргоҳи илму дониш, саводу маърифат сухан рафта, мушкилоте, ки дар самти ҳавасмандии омӯзгорон ҷой дорад таҳлил мешаванд ва роҳҳои ҳалли онҳо пешниҳод мегардад.

Калидвожаҳо: омӯзгор, маориф, музди меҳнат, ҳавасмандӣ, қонунгузорӣ.

СОЗДАНИЕ ЦИВИЛИЗОВАННОЙ НАЦИИ НАЧИНАЕТСЯ С ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье говорится о роли учителя как идеолога и воспитателя подрастающего поколения и школы как кладезя науки и знаний, грамотности и образования, анализируются проблемы, существующие в направлении мотивации учителей и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: педагог, образование, заработная плата, мотивация, законодательство

THE CREATION OF A CIVILIZED NATION BEGINS WITH EDUCATION

This article talks about the role of the teacher as an ideologist and educator of the younger generation and the school as a storehouse of science and knowledge, literacy and education, analyzes the problems that exist in the direction of teacher motivation and suggests ways to solve them.

Keywords: teacher, education, salary, motivation, legislation.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Усмонзода Фатҳиддин Бадриддин*** – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёт ва идоракунии сохтмон. **Суроға**: 734042, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **(+992) 905000983.** E-mail: **fathiddinismonov@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Усмонзода Фатхиддин Бадриддин*** – Таджикиский технический университет имени академика М.Осими, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и управления строительством. **Адрес**: 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабова, 10. Телефон: **(+992) 905000983.** E-mail: **fathiddinismonov@mail.ru**

Information about the author: ***Usmonzoda Fathiddin Badriddin*** – Tajik Technical University named after Academician M. Osimi, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Construction Management. **Address**: 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Academicians Radjabov Avenue, 10. Phone: **(+992) 905000983**. E-mail: **fathiddinismonov@mail.ru**

УДК: 338.431 (575.3)

МЕНЕДЖМЕНТ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Камолзода Ю.О.
Таджикский национальный университет

В современных условиях инновации играют фундаментальную роль в повышении конкурентоспособности промышленных предприятий. Инновации представляют собой главный двигатель развития и основу для решения проблем индустриально-инновационного развития отраслей промышленности Республики Таджикистан. Важность данного фактора признавалась на протяжении нескольких десятилетий и ещё больше усиливается в условиях перехода к инновационной экономике, или экономики, основанной на знаниях. На практике, исследование фундаментальных вопросов инновационной деятельности на микроуровне занимается бизнес-менеджментом и ориентировано на анализе организационных факторов [11]. В данном контексте решающее значение имеет выявление элементов, влияющих на разработку инновационной стратегии бизнеса и способа организации и контроля инновационной деятельности на промышленных предприятиях.

По мнению Д.Ю. Охмата и Т.В. Ильиной, решение проблем инновационного развития промышленных предприятий зависит от формирования новой системы инновационного менеджмента, направленной на повышение инновационной активности предприятий. По их мнению, инновационный менеджмент создает условие для рационального использования инновационного потенциала и активизации инновационной деятельности [9].

В условиях рынка растущая важность нематериальных ресурсов для функционирования современных промышленных предприятий создала потребность в соответствующих методах и инструментах, позволяющих менеджерам более эффективно управлять этим необычным типом ресурсов. Понятия управления инновационной активностью, знаниями и открытых знаний тесно связаны, поскольку в настоящее время на конкурентном рынке наиболее ценным ресурсом являются знания и открытый доступ к ним. Определение менеджмента инновационной активности само по себе является сложной концепцией, так как оно чаще воспринимается как процесс, ведущий к выявлению, сбору, созданию и использованию знаний, а также ориентирован на достижение целей предприятия по повышению конкурентоспособности.

Менеджмент инновациями как стратегический процесс в организациях варьируется от генерации инновационной идеи до ее реализации и совершенствования. В связи с этим, методологии и инструменты инновационного менеджмента должны быть адаптированы к темпам и сложностям, обусловленным технологическим контекстом инновационной деятельности. Согласно проведенным нами исследованиям, основными этапами инновационного менеджмента можно считать следующие стадии инновационного процесса:

1. Идея, т.е. применение креативных методов и инструментов для обнаружения, оценки и развития инновационных возможностей.

2. Стратегия, которая сосредоточена на разработке стратегического плана, который подразумевает реализацию и развитие инновационной идеи, в том числе на основе использования блок-схем инноваций или технологического плана.

3. Финансирование, которое включает такие мероприятия, как определение потенциальных возможностей финансирования и технологического сотрудничества;

4. Разработка, прежде всего, сосредоточена на составлении ценностного предложения, которое формализует первоначальную идею, с помощью инструментов гибкого управления, в частности, такого прогрессивного инструмента, как дизайн-мышление;

5. Эксплуатация, которая включает все необходимые мероприятия, начинает от его запуска, до внедрения показателей измерения, мониторинга и оценки результатов инновационной деятельности.

Каждое из вышеприведённых направлений менеджмента инновационной деятельности необходимо детализировать для принятия обоснованных решений. Исходя из этого, методы управления должны быть гибкими и адаптированными к конкурентным условиям. На сегодняшний день наиболее эффективные инструменты гибкого управления инновациями постоянно развиваются и сочетают в себе множество методологий, стратегий и методов. Если традиционный метод управления инновациями претерпевает трансформацию, тогда менеджмент инновационной активности определяется как процесс, направленный на организацию и управление имеющимися ресурсами, как человеческими, техническими, так и экономическими, с целью создания новых знаний, генерации идей, которые позволяют получать новые продукты, процессы и услуги или улучшать существующие.

В исследовании Т.В. Александрова и Е.В. Матяжа, посвященном применению проектного подхода к управлению инновационной активностью организации, отмечается, что основными направлениями формирования менеджмента инновационной активности выступают такие аспекты, как разработка инновационной стратегии, создание аппарата управления и стратегического развития инновационной деятельности, расширение функций отдела управления инновационными проектами, обучение сотрудников и формирование новой системы корпоративного управления [1].

Главной целью менеджмента инновационной деятельности является улучшение практики использования материальных и человеческих ресурсов для производства новых знаний. Современные подходы и менеджменту инновационной деятельности включают в себя как управление научно-исследовательскими работами, так и производство, и запуск новых продуктов, исследование причин успеха или неудачи в процессе коммерциализации результатов научной и инновационной деятельности.

Исследования показывают, что в последние годы концепция управления инновациями была изменена на управление технологиями. Управление технологиями включает три типа технологий: продукты, процессы и технологии, используемые во вспомогательных функциях, которыми обычно управляют отделы исследований и разработок. В данном контексте промышленные предприятия должны включать в свою стратегию действия, направленные на управление так называемыми инновационными процессами, чтобы они приобрели большую способность к адаптации.

Современные реалии показывают, что конкурентное преимущество промышленных предприятий во многом зависит от активности инновационной деятельности. Хотя конкурентное преимущество промышленных предприятий в современных условиях зависит от результата инновационной деятельности или имеющихся ресурсов, но доминирующее положение на рынке занимают те промышленные предприятия, которые способны мобилизовать знания, технологические навыки и опыт для создания новых продуктов или процессов.

В исследованиях С.Дж. Комилова, М.К. Файзуллоева и Дж.Р. Рахмонова отмечается о необходимости формирования новой системы управления инновационной деятельностью. Авторы склонны к тому, что важным направлением повышения инновационной активности промышленных предприятий выступает кадровое обеспечение и формирование эффективной организационно-управленческой структуры [7]

Приоритетными направлениями формирования инновационного менеджмента могут быть такие направления, как разработка новых продуктов или процессов, оценка роли лидерства в построении инноваций как системного потенциала промышленных предприятий и менеджмента в процессе управления инновациями. Наряду с этим, творчество как основной источник идей, возможностей и решения проблем, ведущих к инновациям и исследования как источник необходимых знаний для реализации инновационного процесса, тоже входят в систему инновационного менеджмента, так как управление инновационным процессом приводит к разработке модели трансформации идеи в новый прибыльный продукт или процесс. Некоторые модели инновационного менеджмента представлены в таблице 1.

Таблица 1. Модели управления инновациями
Table 1. Innovation management models

Название модели	Характеристики
Модель инновационного решения	Управление осуществляется посредством через набор инновационных возможностей предприятий, включая навыки персонала, информационные технологии, показатели для измерения инноваций и управленческие процессы.
Модель управления технологическими инновациями	Предлагает процесс управления технологическими инновациями, который включает управление и координацию определенных конкретных областей внутри и за пределами предприятия.
Интегрированная модель управления технологическими инновациями	Модель основана на интеграции других моделей, таких как стратегическое управление, человеческие ресурсы, проекты и качество, с целью стимулирования инноваций в организации.
Модель управления бизнес-инновационными процессами	Модель подразумевает эффективное управление инновациями на основе инвентаризации, мониторинга, оценки, обогащения, оптимизации и защиты интеллектуальной собственности.
Модель системы управления инновациями (IMS)	Модель включает в себя такие элементы, как стратегическое управление инновациями, обучение и укрепление культуры инноваций, усиление и эффективное использование технологических компетенций, а также развитие новых технологий.
Модель управления НИОКР	Управление НИОКР и инновациями основано на понимании и выполнении некоторых основных задач, в том числе с пониманием НИОКР и их роли в контексте инновационных процессов; взаимосвязь между НИОКР и организационной стратегией; связи, существующие между организационными формами компании, творчеством и НИОКР, и ценность их вклада в эффективность и результативность последних; анализ, разработка и применение методологий управления портфелем проектов и проектов НИОКР; признание и оценка методологических принципов и критериев формулирования, выбора и реализации успешных проектов по разработке новых продуктов и процессов, а также анализа, разработки и применения методологий оценки бизнес-НИОКР.

Источник: таблица составлена на основе https://www.researchgate.net/.

Приведенные в таблице модели могут быть использованы как по отдельности, так и в необходимой комбинации. Выбор и использование данных моделей зависит от уровня инновационной активности промышленных предприятий и степени зрелости инновационной деятельности.

В условиях индустриально-инновационного развития экономики Республики Таджикистан современный рынок требует от промышленных предприятий вкладывать значительные усилия для достижения конкурентоспособности, в том числе на основе формирования новой системы инновационного менеджмента. Промышленные предприятия Республики Таджикистан могут создать свое конкурентное преимущество за счет многих источников, таких как превосходство с точки зрения качества, надежности, повышения производительности труда, дизайна, низких затрат, низких цен, эффективности оперативного управления, инновационных и качественных продуктов, быстрые, гибкие, надежные и доступные услуги и т. д. Все это становится возможным благодаря созданию новой системы менеджмента инновационной активности, так как без активизации инновационной деятельности невозможно выжить в условиях жесткой конкуренции.

Ф.А. Кодиров отмечает, что для повышения инновационной активности промышленных предприятий и формирования новой системы управления инновационной деятельности необходимо формирование новой инновационной инфраструктуры, повышение инновационной активности университетских технопарков и проведение реинжиниринг бизнес-процессов. Все эти взаимосвязанные факторы позволяют обеспечить эффективную систему управления инновационной деятельности промышленных предприятий [4; 5; 6].

Практика показывает, что в качестве одного из факторов, обеспечивающих, конкурентоспособность промышленных предприятий, выступает инновационной менеджмент, то есть зависимость внутренних бизнес-процессов, происходящих на этом иерархическом уровне, от менеджмента как важного фактора инноваций и роста конкурентоспособности предприятий. Современный менеджмент инновационной активности - это такой тип управления, который направлен на поиск возможностей более выгодного распределения ресурсов. Менеджмент инновационной активности фокусируется на отношениях предприятий с ее окружением и требует навыков стратегического планирования, маркетинга, управления проектами, креативности в решении проблем. В системе менеджмента инновационной активности вышеприведенные навыки важнее, чем выполнение классических функций управления, направленных на решение внутренних проблем предприятий.

Проведенное нами исследование показало, что менеджмент инновационной активности включает в себя и отношения с внешней средой предприятия. Практика показывает, что в любом подходе к управлению инновационной активностью основой является реализация стратегии хозяйствующего субъекта как основы для принятия управленческих решений. В связи с этим, важным аспектом формирования менеджмента инновационной активности выступает кадровое обеспечение [2]. На современных промышленных предприятиях процесс обучения является частью инновационного менеджмента, так как управление инновациями в значительной степени направлено на поддержание высокого уровня инноваций.

В условиях Республики Таджикистан уровень инновационной активности предприятий определяет их развитие и степень реализации сформулированных целей [3,с.54]. На практике, динамику инновационной деятельности определяет рыночное положение предприятий, которое может вести активную инновационную деятельность. Исходя из этого, важно знать условия, определяющие воздействие и эффективность инструментов стимулирования инновационной деятельности, а также барьеры, которые затрудняют осуществление инновационной деятельности предприятиями.

Разработка эффективной стратегии важна для развития и повышения инновационной активности промышленных предприятий. Стратегия может быть адекватной инновационной стратегией, правильная разработка которой требует углубленной характеристики инновационной среды и соответствующей информационной базы. Предприятия должны создать условия, которые позволят им учитывать будущие возможности и будут способствовать появлению инновационной стратегии, обеспечивающей оптимизацию условий работы.

По результатам проведенного исследования можно отметить, что управление инновационной активностью промышленных предприятий можно определить как институционализированный механизм создания, развития и продвижения новых идей и решений, способствующей быстрому и гибкому реагированию на сигналы и вызовы рынка. Одним из важнейших факторов развития промышленных предприятий, работающих на современном высоко конкурентном рынке, является умение управлять инновационной деятельностью.

Формирование новой системы менеджмента инновационной деятельности подразумевает создание эффективной системы управления человеческим капиталом на основе демократического стиля управления, гибких структур с особым упором на формирование менталитета, способствующего созданию знаний и их использованию в инновационных процессах [11]. Наряду с этим, системное создание, приобретение и использование знаний в инновационных процессах, а также креативность сотрудников, понимаемая как способность генерировать новые идеи входят в перечень задач формирования системы менеджмента инновационной активности промышленных предприятий.

Общеизвестно, что инновационная деятельность – одна из основных функций современного предприятия. По результатам проведенного исследования можно отметить, что управление инновационной деятельностью требует междисциплинарного, системного, ситуационного и многоаспектного подхода. Из этого следует, что управление инновационной деятельностью является частью общей системы управления предприятиями.

Таким образом, активизация инновационных процессов в условиях индустриально-инновационного развития экономики Республики Таджикистан - чрезвычайно важная задача, поскольку именно инновации сегодня определяют темпы и качество социально-экономического развития. Однако на сегодняшний день в нашей стране не созданы эффективные механизмы управления инновационной деятельности и активности. Наряду с этим, до сих пор не сформированы четкие рекомендации для стимулирования инновационной деятельности, формирования менеджмента инновационной деятельности. Исходя из этого, разработка теоретико-методических и научно-практических аспектов управления инновационной активности промышленных предприятий представляет научный и практический интерес.

Рецензент: д.э.н., профессор ТНУ - Низамова Т.Д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова, Т.В. Управление инновационной активностью организации: проектный подход / Т.В. Александрова, Е.В. Матяж // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2019. -№1. -С.17-20.
2. Вэй, В.Ю. Инновационная активность персонала как основа реализации эффективного менеджмента высокотехнологичных предприятий / В.Ю. Вэй, Я.С. Горшкова // Креативная экономика. – 2019. -Т. 13. -№2. -С.341-356.
3. Давлатзода, К.К. Технологические инновации и инвестиции: императивы ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан / К.К. Давлатзода, Д.С. Джумаев // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2020. -№4(52). -С.53-58.
5. Кодиров, Ф.А. Инновационная инфраструктура - основа развития промышленного предпринимательства / Ф.А. Кодиров // Финансово-экономический вестник. – 2020. -№4(24). -С.49-58.
6. Кодиров, Ф.А. Некоторые вопросы ускоренной индустриализации и инновационной активности университетских технопарков / Ф.А. Кодиров // Таджикистан и современный мир. – 2020. -№4(72). -С.160-172.
7. Кодиров, Ф.А. Реинжиниринг бизнес-процессов как фактор повышения конкурентоспособности предпринимательской деятельности / Ф.А. Кодиров, Фаррухзода С., С.М. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/8. -С.15-18.
8. Комилов, С.Д. Управление развитием инновационных процессов на промышленных предприятиях / С.Д. Комилов, М.К. Файзуллоев, Д.Р. Рахмонов. -Душанбе, 2020. -246 с.
9. Манджаева, О. Инновационный менеджмент: поощрение людей к инновационной активности / О. Манджаева, В. Парахина // Danish Scientific Journal. - 2020. -№42-3. -С.8-10.
10. Махмадизода, Ф.Б. Особенности управления развитием сельского хозяйства в условиях ВТО / Махмадизода Ф.Б., Хушвахтзода К.Х. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 4. – С. 5-13.
10. Охмат, Д.Ю. Проблемы эффективного управления инновационной активности современного предприятия / Д.Ю. Охмат, Т.В. Ильина // Повышение управленческого, экономического, социального и инновационно-технического потенциала предприятий, отраслей и народно-хозяйственных комплексов: Сборник статей XIV Международной научно-практической конференции, Пенза, 24–25 мая 2023 года; под научной редакцией Ф.Е. Удалова, В.В. Бондаренко. -Пенза: Пензенский государственный аграрный университет, 2023. -С.218-221.
11. Силкина, Г.Ю. Динамические аспекты менеджмента знаний в обеспечении инновационной активности предприятий / Г.Ю. Силкина // Современный менеджмент: проблемы и перспективы: Сборник статей: в двух частях, Санкт-Петербург, 07–08 апреля 2016 года. Том Часть 2. -Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2016. -С.244-248.
12. Шаталова, Т.Н. Ключевые факторы, влияющие на управление инновационной активностью промышленных предприятий / Т.Н. Шаталова, М.В. Чебыкина // Вестник Самарского университета. Экономика и управление. - 2021. -Т. 12. -№1. -С.123-131.
13. Шинкевич, Н.В. Развитие предпринимательского менеджмента как форма проявления инновационной активности предприятий / Н.В. Шинкевич // Управление в социальных и экономических системах. - 2015. -№24. -С.63-64.

ИДОРАКУНИИ ФАЪОЛНОКИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ИНДУСТРИАЛӢ-ИННОВАТСИОНӢ

Мақола ба омӯзиши масъалаҳои назариявӣ ва амалии идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дар шароити рушди индустриалӣ ва инноватсионӣ бахшида шудааст. Дар мақола зарурат ва афзалиятҳои ташаккули низоми идоракунии фаъолнокии инноватсионии корхонаҳои саноатӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, зарурати таъминоти кадрӣ ва ташкилии инкишофи низоми нави идоракунии фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаҳои саноатӣ исбот карда шудааст. Дар раванди таҳқиқот ақидаҳои олимони ватанӣ оид ба идоракунии фаъолнокии инноватсионии корхонаҳои саноатӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, бо таваҷҷуҳ ба он назари муаллифӣ дар мавзуи баррасишаванда коркард карда шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда исбот карда шудааст, ки яке аз омилҳои муҳимми рушди корхонаҳои саноатие, ки дар бозори муосири рақобатпазир фаъолият мекунанд, қобилияти идоракунии фаъолнокии инноватсионӣ мебошад. Ҳамзамон, дар мақола моделҳои идоракунии инноватсионӣ

гурӯҳбандӣ карда шуда, дар асоси онҳо барои ташкили низоми самаранокии идоракунии фаъолнокии инноватсионии корхонаҳои саноатӣ дар шароити рушди индустриалӣ-инноватсионии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияҳо таҳия ва пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: инноватсия, фаъолнокии инноватсионӣ, менеҷмент, менеҷменти инноватсионӣ, корхонаҳо, саноат, рақобатпазирӣ, идоракунии малакаҳо, самаранокӣ, устуворӣ.

МЕНЕДЖМЕНТ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена исследованию теоретических и практических вопросов управления инновационной активности промышленных предприятий в условиях индустриально-инновационного развития. В статье исследованы необходимость и преимущества формирования системы управления инновационной активности промышленных предприятий, а также доказана необходимость кадрового и организационного обеспечения разработки новой системы управления инновационной деятельностью промышленных предприятий. В процессе исследования были изучены взгляды отечественных ученых на управление инновационной активности промышленных предприятий, с учетом внимания к ней развит авторский взгляд на рассматриваемую тему. В результате проведенных исследований доказано, что одним из важнейших факторов развития промышленных предприятий, работающих на современном высококонкурентном рынке, является умение управлять инновационной деятельностью. При этом в статье сгруппированы модели инновационного управления, на основе которых разработаны и представлены рекомендации по созданию эффективной системы управления инновационной активностью промышленных предприятий в условиях индустриально-инновационного развития экономики Республики Таджикистан.

Ключевые слова: инновации, инновационная активность, менеджмент, инновационный менеджмент, предприятия, промышленность, конкурентоспособность, управление знаниями, эффективность, устойчивость.

MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITY AT INDUSTRIAL ENTERPRISES IN CONDITIONS OF INDUSTRIAL AND INNOVATION DEVELOPMENT

The article is devoted to the study of theoretical and practical issues of managing the innovative activity of industrial enterprises in the conditions of industrial and innovative development. The article explores the need and advantages of forming a system for managing the innovative activity of industrial enterprises, and also proves the need for personnel and organizational support for the development of a new system for managing the innovative activity of industrial enterprises. In the process of the research, the views of domestic scientists on the management of innovative activity of industrial enterprises were studied, taking into account attention to it, the author’s view on the topic under consideration was developed. As a result of the research, it has been proven that one of the most important factors in the development of industrial enterprises operating in a modern highly competitive market is the ability to manage innovation activities. At the same time, the article groups models of innovation management, on the basis of which recommendations are developed and presented for creating an effective system for managing the innovative activity of industrial enterprises in the conditions of industrial and innovative development of the economy of the Republic of Tajikistan.

Keywords: innovation, innovative activity, management, innovative management, enterprises, industry, competitiveness, knowledge management, efficiency, sustainability.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Камолзода Юсуф Олим*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **709-00-00-00**. E-mail: **kamolzodayusuf@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Камолзода Юсуф Олим*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **709-00-00-00**. E-mail: **kamolzodayusuf@gmail.com**

Information about the author: ***Kamolzoda Yusuf Olim*** – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of Management and Marketing. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **709-00-00-00**. E-mail: **kamolzodayusuf@gmail.com**

УДК: 575.3

МОДЕЛИРОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ В ВЫСШЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Рустамова Х.Р.
Таджикский национальный университет

Моделирование системы управления образовательными процессами – это важная тема в области наук об образовании. Рассмотрим некоторые аспекты этой темы.

Структура системы управления образовательным учреждением включает несколько процессов. Основой образовательного процесса являются составные части, так называемые подпроцессы. Каждый подпроцесс состоит из нескольких функциональных задач в соответствии с известными функциями управления. Например, можно выделить подпроцесс управления образовательными программами [10].

Важно отметить, что включение методических инструментов в процесс решения задач обеспечивает качество и эффективность образовательного процесса. Это позволяет достичь оптимальных результатов и удовлетворить потребности студентов и преподавателей. Совершенствование системы управления образованием требуют поиска новых образовательных моделей, а также изменения форм, методов и содержания обучения. Для этого необходимо теоретическое осмысление, исследование, анализ и классификация объектов управления, что позволяет выявить тенденции и перспективы развития системы высшего образования в Республике Таджикистан. Предложены механизмы управления системы управления образованием, позволяющие построить экономико-математическую модель совершенствования и прогнозирования существующей системы управления.

Технология управления системой высшего образования представлена в виде следующей схемы (рисунок1):

Четырехэтапный макет построения моделей включает следующие элементы:

Рисунок 1. Технология управления системы высшего образования
Figure 1. Management technology of the higher education system

- первый этап включает построение и описание модели;
- второй этап включает анализ построенной модели;
- третий этап включает определение множества допустимых воздействий;
- четвёртый этап включает определение степени адекватности разработанной модели реальной системы.

Формализовать образовательный процесс достаточно сложно, так как происходит влияние человеческого фактора на деятельность образовательного учреждения, а это оказывает воздействие на высшее профессиональное образование (ВПУЗ), которое представляет собой

динамическую социально-экономическую систему. Существуют различные математические модели описания образовательного процесса. Рассмотрим некоторые из них:

- балльная модель. В данной модели $\mathbf{X_1}, \mathbf{X_2}, \dots, \mathbf{X_n}$ представляет собой совокупность количественных показателей, характеризующих объект управления

$$R = a_1 X_1 + a_2 X_2 + \dots + a_n X_n$$

где a_i представляет собой весовые коэффициенты,

X_i определяет зависимость между количественными показателями.

Однако в данном случае выбор весовых коэффициентов определяется экспертным путем.

Нормативно-классификационная модель. В данной модели совокупность выходных показателей определяется возможностью выполнения различных видов деятельности, а также определения результативности функционирования.

- эталонная модель представляет собой выбор объекта, где значения параметров являются оптимальными, а оценочные характеристики определяются по отклонениям от значений параметров эталонного объекта;
- модель ранжирования объектов системы высшего образования основывается на объективной значимости каждого фактора.

Рассмотрим примеры использования приведенных моделей. Например, расчет функциональной оценки соотношения профессорско-преподавательского состава, имеющих ученую степень определяется следующим образом:

D - среднегодовая численность штатных докторов и кандидатов наук;

$K_c = C_d + C_v + C_z$— общий контингент студентов дневной, вечерней и заочной формы обучения в среднем за год.

Известно, что существуют нормативы числа студентов в расчете на одного преподавателя. Введем следующие обозначения:

λ -количество обучающихся на очной форме обучения;

γ -количество обучающихся после работы, то есть на вечерней форме обучения;

ν-количество обучающихся по заочной форме обучения, без отрыва от производства.

Коэффициент отношения численности обучающихся на дневном отделении к численности других форм обучения вычисляется следующим образом:

$$K_v = \lambda/\nu;\ K_z = \lambda/\gamma$$

Число студентов всех форм обучения в пересчете на очную форму:

$$C = C_d + K_v C_v + K_z C_z$$

Среднее число студентов в расчете на одного остепененного сотрудника можно вычислить следующим образом:

$\bar{C}^D = \frac{\sum_{i=1}^{q} C_i}{\sum_{i=1}^{q} D_i}$ в среднем за q лет;

$\overline{C_1^D} = \frac{C_1}{D_1}$ на учетный год;

$\overline{C_1^D} = \frac{\sum_{j=1}^{N} C_{1j}}{\sum_{j=1}^{N} D_{1j}}$ - в среднем по всем ВПУЗам на год.

Проведем сравнительную оценку путем определения следующей формулы:

$$X_1 = \frac{C_1^D}{\bar{C}_1^D},\ Y_1 = \frac{C_1^D}{\bar{C}^D}$$

Если $X_1>1$, тогда данный показатель в ВПУЗе выше среднего значения аналогичных показателей, по одно профильным ВПУЗам,

Если $Y_1>1$, тогда данные показывают рост показателя в ВПУЗе по итогам за последние q лет.

Определим функционал оценки соотношения объема финансирования научных исследований и численности научно-педагогических кадров.

Введем следующие обозначения: E - полный объем финансирования;

E - объем финансирования ВПУЗа в расчете на одного сотрудника;

$$\bar{e} = \frac{\sum_i E_i}{\sum_i P_i} \text{ в среднем за q лет;}$$

$$\bar{e}_1 = \frac{E_1}{P_1} – \text{на учетный год;}$$

$\tilde{e} = \frac{1}{N}\sum_{j=1}^{N} \bar{e}_{1j}$– в среднем по всем однопрофильным ВПУЗам на учетный год;

Р- штат научно-педагогических кадров в среднем за год.

Сравнительные оценки вычисляются следующим образом:

$$\mathbf{X} = \frac{\mathbf{e}}{\tilde{\mathbf{e}}}, \mathbf{Y} = \frac{\mathbf{e}}{\tilde{\mathbf{e}}_1}$$

Если X>1,Y>1, то это увеличение показателя над средним по группе однопрофильных ВПУЗов и над средним по данному ВПУЗу.

Рассмотрим модель факторной оценки студента по четырем параметрам (таблица 1): оценка студента (самооценка), оценка ВПУЗа, оценка государства и оценка работодателя.

Таблица 1. Четырехфакторная модель оценки знаний студентов
Table 1. Four-factor model for assessing student knowledge

	2016 год			
№ п/п	оценка	количество респондентов	вероятность	оценочная комиссия
1	5	3	0,3	студент
2	4	2	0,2	ВПУЗ
3	3	1	0,1	государство
4	2	4	0,4	работодатель

A_{11} – оценка студента=5, которая проставляется студентом (самооценка), представляет собой вероятность того, что из 10-ти респондентов трое оценивают свои знания на «отлично», то есть вероятность появления события равна 0,3кол. Количество оценок R=3, а общее количество опрошенных N=10

$$P_{11}= R/N=3/10=0{,}3$$

P_{11} -представляет собой вероятность того, что из 10-ти респондентов трое оценивают свои знания на «отлично», то есть вероятность появления события равна 0,3

A_{21} – оценка ВПУЗа=4, которая проставляется студентом (самооценка), представляет собой вероятность того, что из 10-ти респондентов двое оценивают свои знания на «хорошо», то есть вероятность появления события равна 0,2. Таким образом, оценка ВПУЗа равна

$$P_{21}=2/10=0{,}2$$

Количество оценок R=2, а общее количество опрошенных N=10

$$P_{21}= R/N=2/10=0{,}2$$

A_{31} – оценка государства =3, которая проставляется государственной комиссией. Рассмотрим вероятность того, что из 10-ти респондентов, один оценивает знания студентов на «удовлетворительно», то есть вероятность появления события оценивается как маловероятная и равна 0,1.

Количество оценок R=1, а общее количество опрошенных N=10

$$P_{31}= R/N=1/10=0{,}1$$

A_{41} – оценка работодателя =2 представляет собой вероятность того, что из 10-ти респондентов четверо оценивают свои знания на «неудовлетворительно», то есть вероятность появления события равна. Если R=4, а общее количество опрошенных N=10, то вероятность появления данного события равна 0,4.

$$P_{41}= R/N=4/10=0{,}4$$

C_p=(3+2+1+4)/4=2,5. Это означает, что в среднем знания студентов, как со стороны студента, так и со стороны ВПУЗа, государства, так и работодателя составляет 2,5 балла.

Прогнозирование состояния поступления и окончания высшего учебного заведения осуществляется путем использования парной корреляции.

Парная, то есть простая линейная корреляция, представляет собой модель, которая показывает среднюю величину зависимой переменной, которая рассматривается как функция одной независимой переменной *x*, т.е. это модель вида:

$$\hat{y}_x = f(x) \quad (1)$$

Уравнение (1) называется уравнением регрессии, где y называют результативным признаком, а x признаком-фактором. Знак «$\hat{}$» означает, что между переменными x и y нет строгой функциональной зависимости.

Практически в каждом отдельном случае величина y складывается из двух слагаемых:

y_x - теоретическое значение результативного признака, найденное, исходя из уравнения регрессии; e - случайная величина, характеризующая отклонения реального значения результативного признака от теоретического, найденного по уравнению регрессии.

Случайная величина ε называется возмущением, которая определяет влияние неучтенных в модели факторов, случайных ошибок и особенностей измерения, а её присутствие в данной модели отражается тремя источниками: спецификацией модели, выборочным характером исходных данных, особенностями измерения переменных.

Различают линейные *и* нелинейные регрессии.

Линейная регрессия: $y = a + b \cdot x + \varepsilon$

Нелинейные регрессии делятся на два класса:

- регрессии, нелинейные относительно включенных в анализ объясняющих переменных
- линейные по оцениваемым параметрам, и регрессии, нелинейные по оцениваемым параметрам.

Можно воспользоваться формулами, которые определяются следующими показателями:

$$a = \bar{y} - b \cdot \bar{x}, b = \frac{\mathrm{cov}(x, y)}{\delta_x^2} \quad (2)$$

где $\mathrm{cov}(x, y) = \overline{y \cdot x} - \bar{y} \cdot \bar{x}$ - ковариация признаков x и y, $\delta_x^2 = \overline{x^2} - \bar{x}^2$ - дисперсия признака x и $\bar{x}$

$$\bar{x} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i, \bar{y} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} y_i, \overline{y \cdot x} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i \cdot y_i, \overline{x^2} = \sum_{i=1}^{n} x_i^2$$

Ковариация –представляет собой числовую характеристику совместного распределения двух случайных величин, которая равна математическому ожиданию произведения отклонений этих случайных величин от их математических ожиданий.

Дисперсия – представляет собой характеристику случайной величины, определяемую как математическое ожидание квадрата отклонения случайной величины от ее математического ожидания.

Математическое ожидание –представляет собой сумму произведений значений случайной величины на соответствующие вероятности.

Тесноту связи изучаемых явлений оценивает линейный коэффициент парной корреляции r_{xy} (для линейной регрессии $-1 \le r_{xy} \le 1$) :

$$r_{xy} = b \cdot \frac{\sigma_x}{\sigma_y} = \frac{\mathrm{cov}(x, y)}{\sigma_x \sigma_y} \quad (3)$$

и индекс корреляции p_{xy}– для нелинейной регрессии ($-1 \le p_{xy} \le 1$):

$$p_{xy} = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{\text{ост}}^2}{\sigma_y^2}} = \sqrt{1 - \frac{\sum(y - \hat{y})^2}{\sum(y - \bar{y})^2}}$$

где $\sigma_y^2 = \sum(y - \bar{y})^2$ -представляет собой общую дисперсию результативного признака y;

$\sigma_{\text{ост}}^2 = \sum(y - \hat{y})^2$ - представляет собой остаточную дисперсию, определяемую исходя из уравнения регрессии

$$\hat{y}_x = f(x).$$

оценку качества построенной модели даёт индекс детерминации

r_{xy}^2 определяется для линейной регрессии, либо ρ_{xy}^2 (для нелинейной регрессии).

Введем следующие обозначения:

x(i) –число принятых студентов (тыс);

y(i) – число выпущенных специалистов (тыс);

n – годы, по которым производятся расчеты;

$\bar{x}$- среднее годовое значение принятых студентов;

$\bar{y}$ - среднее годовое значение окончившихся ВПУЗ специалистов;

Рассмотрим процесс прогнозирования состояния поступления и окончания высшего учебного заведения, которое осуществляется путем использования парной корреляции. Количество принятых и выпущенных студентов (тыс.) в Республике Таджикистан приведено в таблице 2.

Таблица 2. Количественные характеристики принятых и выпущенных студентов по годам

Table 2. Quantitative characteristics of accepted and graduated students by year

Годы	Всего принято студентов (тыс.)	Выпущено специалистов, тыс.
	x(i)	y(i)
2000/2001	16,3	13,6
2001/2002	20,1	12
2002/2003	24,2	11,6
2003/2004	28,1	13,4
2004/2005	27,9	14,4
2005/2006	33,5	15,1
2006/2007	32	17,1
2007/2008	33,2	19,3
2008/2009	30,3	21,3
2009/2010	29,6	23,3
2010/2011	29	27,7
2011/2012	31,3	28
2012/2013	38	36,2
2013/2014	40,9	29,1
2014/2015	31,4	30,2
2015/2016	38,5	29,5
2016/2017	42,7	33,2

Рассчитано автором по: Статистический ежегодник, 2017 // Статистический сборник. -Душанбе: АСПРТ, 2017.

Расчет параметров уравнения линейной регрессии определяется путём построения таблицы (табл. 3).

Параметр регрессии позволяет сделать вывод, что с увеличением приятых студентов на 1тыс. количество выпускников составляет в среднем на 830.

То есть в течение 14 лет ежегодно в среднем закончили ВПУЗ около 20 тысяч студентов. Таким образом, можно сделать вывод о том, что отклонение поступления в ВПУЗ от количества подготовленных специалистов составляет следующую величину:

$$\text{ОК} = \bar{x} - \bar{y} = 29.6 - 20.15 = 9.45$$

Таблица 3. Расчетная таблица параметров

Table 3. Calculation table of parameters

	Годы	Всего принято студентов (тыс.)	Выпущено специалистов (тыс.)			
№		x(i)	y(i)	X(i)^2	Y(i)^2	X(i)*У(i)
1	2000/2001	16,3	13,6	265,69	184,96	221,68
2	2001/2002	20,1	12	404,01	144	241,2
3	2002/2003	24,2	11,6	585,64	134,56	280,72
4	2003/2004	28,1	13,4	789,61	179,56	376,54
5	2004/2005	27,9	14,4	778,41	207,36	401,76
6	2005/2006	33,5	15,1	1122,25	228,01	505,85
7	2006/2007	32	17,1	1024	292,41	547,2
8	2007/2008	33,2	19,3	1102,24	372,49	640,76
9	2008/2009	30,3	21,3	918,09	453,69	645,39
10	2009/2010	29,6	23,3	876,16	542,89	689,68

11	2010/2011	29	27,7	841	767,29	803,3
12	2011/2012	31,3	28	979,69	784	876,4
13	2012/2013	38	36,2	1444	1310,44	1375,6
14	2013/2014	40,9	29,1	1672,81	846,81	1190,19
	Сумма	414,4	282,1	12803,6	6448,47	8796,27
	Средн.знач.	29,6	20,15	914,543	460,605	628,305
	σ^2	38,3829	54,5825	-	-	-
	Σ	6,19539	7,388	-	-	-
	Cxy	31,865	-	-	-	-
	Rxy	0,69618	-	-	-	-

Образование в Республике Таджикистан: 25-лет государственной независимости Статистический сборник http://oldstat.ww.tj/ru/ img/c1464007cb84f4e545746a409ba5794c_1467094723.

Разница между поступлением в ВПУЗ и его окончанием составляет третью часть, поэтому можно сделать вывод о том, что положение ВПУЗов по подготовке специалистов находится не на должном уровне. Ввод кредитно-модульной системы (КМС) меняет положение в худшую сторону. Это видно из следующих показателей.

RPV- то есть разница между поступлением и выпуском составляет:

2015RPV=4531.0

Это составляет 87,23% выпуска от поступления за 2015 год.

Опишем алгоритм вычисления математического ожидания, дисперсии, среднего квадратичного отклонения и корреляционной зависимости. Для определения математического ожидания находим выборочную среднюю.

Для этого находим n которое определяем, как количество годов, по которым идёт исследование. В данном случае n =14. Для определения суммы используем значения принятых в ВПУЗ студентов по годам.

Таким образом, $\bar{x} = \frac{1}{14}\sum_{i=1}^{14} x_i = 29,6$.

Следовательно, в течение 14 лет в среднем поступало в ВПУЗ около 30 тысяч студентов. Для определения суммы используем значения выпущенных из ВПУЗа специалистов с высшим образованием по годам.

Таким образом,

$$\bar{y} = \frac{1}{14}\sum_{i=1}^{14} y_i = 20,15 .$$

Таким образом, если это число в среднем за 14 лет составляло 68,07% выпуска, то за последние годы исследования составило 87,23%.

KSV – количество выпуска специалистов в средним за 14 лет определяется по следующей формуле:

Обозначим через SP – среднее количество приема студентов;

Обозначим через SV – среднее количество выпуска специалистов;

Обозначим через KSVK – среднее количество выпуска специалистов при КМС за два года, то есть за 2010 и 2015 год

Обозначим через VO1 количество отсева за 14 лет

VO1=31,9256757

KSV=(SV*100)/SP

Что составляет 68,07%.

При определении КМС мы получаем число равное 87,23%.

Определим количество выпуска при KMS относительно 2010 и 2015 года и обозначим данное значение через KVSK

KVSK=78,7162162 за 2010 год

KVSK=87,2276251 за 2015 год

Что в среднем 82,9719207

Таким образом, можно сделать вывод о том, что значения величин колеблется от KSV до KSVKsr, что составляет в разностном выражении, а это означает уменьшение величины отсева

(VO2), уменьшилось почти в два раза, обозначим через VO2 число отсева студентов за 2015 год.

VO2=12,7723749

VO2sr=14,8975963

Таким образом: разность между величинами VO1 и VO2s составляет R=17,0281. Данное число показывает уменьшение количества отчисленных за последние годы в 1,87488 раза. Для определения дисперсии, то есть величины или меры распределения значения случайной величины вокруг среднего необходимо найти следующие значения X^2, Y^2 , X*Y.

Определим значение дисперсии δ_x^2 для величины входной переменной, которая вычисляется по следующей формуле:

$$\delta_x^2 = \frac{1}{14}\sum_{i=1}^{n}(x_i^2 - \bar{x}^2)$$

где определяют разность квадратов входных переменных от разности квадратов их среднего значения $\sigma_x = \sqrt{\delta_x^2}$ представляет собой среднее квадратическое отклонение от входной средней величины.

Определим значение дисперсии δ_y^2 для величины выходной результирующей переменной, которая вычисляется по следующей формуле: $\delta_y^2 = \frac{1}{14}\sum_{i=1}^{n}(y_i^2 - \bar{y}^2)$, где определяют разность квадратов входных переменных от разности квадратов их среднего значения $\sigma_y = \sqrt{\delta_y^2}$, представляет собой среднее квадратическое отклонение от выходной средней величины.

Определим коэффициент корреляции между входными и выходными параметрами.

По формуле (1) находим параметры регрессии

$$\mathrm{b} = \frac{\overline{\mathrm{y}\cdot\mathrm{x}} - \bar{\mathrm{y}}\cdot\bar{\mathrm{x}}}{\delta_\mathrm{x}^2} = \frac{628.305 - 20.15 * 29.6}{914.543 - 876.16} = \frac{628.305 - 594.44}{38.383} = 0.83019$$

$$\mathrm{a} = \bar{\mathrm{y}} - \mathrm{b}\cdot\bar{\mathrm{x}} = 20.15 - 0.83019 * 29.6 = 20.15 - 24.5336 = -4.42357$$

Получено следующее уравнение регрессии: $y = 0.83x - 4.42$

Сделаем прогноз на перспективу и определим потребность в специалистах высокой квалификации на перспективу (рисунок 2.)

Рисунок 2. Потребность в специалистах высокой квалификации
Figure 2. Demand for highly qualified specialists

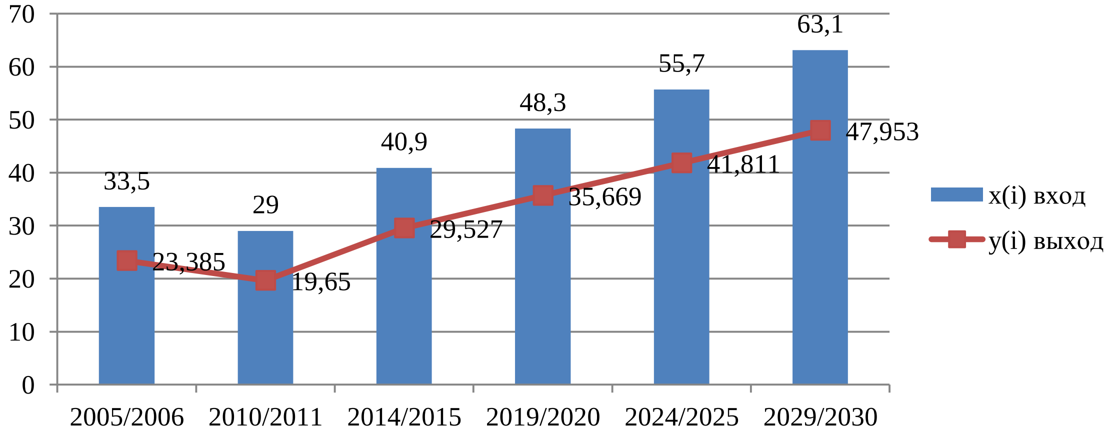

Прогноз потребности в специалистах высокой квалификации показывает, что в 2030 году численность поступающих ВПУЗы составит более 63 тысяч, что почти в два раза увеличивается приём, по сравнению с 2005 годом. Однако это число намного отстаёт от прироста населения. Предложена модель системы управления образовательными процессами в ВПУЗе.

Рецензент: д.э.н., профессор ДМТ – Джураева А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамова Е.М. Рынок труда и система образования: трудности перевода сигналов / Е.М. Аврамова // Общественные науки и современность. - 2011. -№3. -С.51-61.

2. Аминов И. Инновационное управление Высшем учебным заведением / И. Аминов, И.И. Салимов, П.Ф. Абдулхаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. –Душанбе, 2016. -№2/9(218).
3. Анисимов О.С. Основы общей и управленческой акмеологии: учеб. пособие / О.С. Анисимов, А.А. Деркач. -М.: Новгород: СЕТ, 1995. -272 с.
4. Антропов В.А. Организация управления подготовкой кадров промышленности / В.А. Антропов. -Екатеринбург: УГТУ, 1995. -3,08 с.
5. Безуглов Ю.И. Управление качеством образования / Ю.И. Безуглов // Сборник научных статей. ОИПКРО. -Оренбург, 1999. -123 с.
6. Герасимов Б.Н. Интенсивные образовательные технологии / Б.Н. Герасимов. -Самара: Изд-во НОАНО ВПО СИБиУ, 2009. -480 с.
7. Герасимов Б.Н. Теория управления / Б.Н. Герасимов. -Самара: НОАНО ВПО СИБиУ, 2014. -404 с. Серия «Энциклопедия управленческих знаний».
8. Джураева, А. Совершенствование системы оплаты труда преподавателей высшей школы (на примере вузов Республики Таджикистан): монография / А. Джураева, Г.А. Ходжабекова. -Екатеринбург: УрГЭУ, 2008. -132 с.
9. Джураева, А. Финансирование преподавателей высшей школы (на примере вузов Республики Таджикистан): монография / А. Джураева. -Екатеринург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2009. -152 с.
10. Моделирование процесса управления образовательной деятельностью. + Кибер Ленинка. [Электронный ресурс]. URL: cyberleninka.ru.
11. Музаффаров, Б.С. Методические основы расчёта стоимости перехода на двенадцатилетнюю систему образования: опыт Республики Таджикистан / Б.С. Музаффаров, Ф.Б. Махмадиев // Российский экономический интернет-журнал. – 2020. -№3. -С.22.
12. Рустамова, Х.Р. Модернизация системы высшего образования Республики Таджикистан / Х.Р. Рустамова // Международная конференция по компьютерному анализу проблем науки и технологии. -Душанбе, 2015. -С.221-226.
13. Рустамова, Х.Р. Образовательная услуга как фактор модернизации системы высшего образования Республики Таджикистан / Х.Р. Рустамова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2017. -№2/1. -С.10-13.
14. Рустамова, Х.Р. Совершенствование механизма функционирования рынка образовательных услуг (на примере ВПУЗов Республики Таджикистан): дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук / Х.Р. Рустамова. -М., 2004.
15. Черницина О.Ю. Образовательные услуги: методы финансирования, оценка эффективности: монография / О.Ю. Черницына, Т.Г. Тажибов. - М-во образования и науки РФ, ГОУ ВПО «Всероссийский заочный финансово-экономический ин-т», Волгоградский фил. -Волгоград: Волгоградское научное изд-во, 2011. -268 с.
16. Gerasimov Boris N. Modeling the Development of Organization Management System / Gerasimov Boris N., Gerasimov Kirill B. // Asian Social Science. - 2015. -Vol. 11. -No.20. -P.82-89.
17. Gerasimov K. Formation of professionalism of executives / K. Gerasimov, B. Gerasimov // The International Journal of Educational Management. - 2017. -T.31. -№1. -P.45-55.

МОДЕЛСОЗИИ ИДОРАКУНИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Дар мақолаи илмӣ моделсозии системаи идоракунии раванди таълим, масъалаи муҳимми соҳаи илмҳои таълим баррасӣ шудааст. Дар мақола аҳаммияти моделсозии системаи идоракунии раванди таълим баррасӣ мешавад. Инчунин таъкид карда мешавад, ки сохтори чунин система якчанд зерравандҳоро дар бар мегирад, ки ҳар яки он аз вазифаҳои функсионалӣ иборатанд. Дар мақола воситаҳои методӣ барои таъмини сифат ва самаранокии раванди таълим баррасӣ мешавад. Дар мақола инчунин механизмҳои идоракунии системаи маориф пешниҳод шудаанд, ки имкон медиҳанд модели иқтисодӣ ва математикӣ барои такмил ва пешгӯии системаи мавҷудаи идоракунӣ бунёд карда шавад. Нақшаи чаҳормарҳилаи сохти моделӣ, аз ҷумла сохтан ва тавсифи модел, таҳлили модел, муайян кардани маҷмуи таъсироти иҷозатдодашуда ва муайян кардани дараҷаи мувофиқати модели таҳияшуда ба системаи воқеӣ тавсиф карда шудааст. Дар мақола мисолҳои истифодаи моделҳои пешниҳодшуда, аз ҷумла ҳисобкунии баҳодиҳии функсионалии таносуби ҳайати омӯзгорони дорои дараҷаи илмӣ оварда шудааст. Ин дар асоси шумораи миёнаи солонаи докторон ва номзадони илм ва шумораи умумии донишҷӯёни шаклҳои гуногуни таълим анҷом дода мешавад. Дар маҷмуъ, мақола як тадқиқоти муҳим дар соҳаи илмҳои таълимӣ буда, усулҳои нави моделсозӣ ва идоракунии равандҳои таълимро пешниҳод мекунад. Дар мақола моделҳои баҳодиҳии омилҳои донишҷӯён дар асоси чаҳор параметр оварда шудаанд. Бо истифода аз таносуби ҷуфтӣ пешгӯии ҳолати қабул ва хатми мактаби олӣ баррасӣ мешавад. Мақола саҳми муҳим дар соҳаи илмҳои таълимӣ буда, равиши нави арзёбӣ ва пешгӯии раванди таълимро бо истифода аз моделҳо ва формулаҳои математикӣ пешниҳод мекунад. Ин барои баланд бардоштани сифат ва самаранокии раванди таълим мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: муассисаҳои таълимии олии касбӣ, моделсозии системаи идоракунӣ, раванди таълим, системаи таълим, коррелатсияи ҷуфт, амсила.

МОДЕЛИРОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ В ВЫСШЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В научной статье рассмотрено моделирование системы управления образовательными процессами важный вопрос для области наук об образовании. Статья обсуждает важность моделирования системы управления образовательными процессами. Она подчеркивает, что структура такой системы включает несколько

подпроцессов, каждый из которых состоит из функциональных задач. В статье рассматриваются методические инструменты для обеспечения качества и эффективности образовательного процесса. Статья также предлагает механизмы управления системой образования, которые позволяют построить экономико-математическую модель для улучшения и прогнозирования существующей системы управления. Описывается четырехэтапная схема построения моделей, включающая построение и описание модели, анализ модели, определение множества допустимых воздействий и определение степени адекватности разработанной модели реальной системе. В статье приводятся примеры использования предложенных моделей, включая расчет функциональной оценки соотношения профессорско-преподавательского состава, имеющего ученую степень. Это делается на основе среднегодовой численности штатных докторов и кандидатов наук и общего контингента студентов различных форм обучения. В целом, статья представляет собой важное исследование в области наук об образовании, предлагая новые подходы к моделированию и управлению образовательными процессами. В статье приведены модели факторной оценки студента по четырем параметрам. С использованием парной корреляции рассмотрено прогнозирование состояния поступления и окончания высшего учебного заведения. Статья представляет собой важный вклад в область наук об образовании, предлагая новые подходы к оценке и прогнозированию образовательных процессов с использованием математических моделей и формул. Это помогает улучшению качества и эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: высшие профессиональные учебные заведения, моделирование системы управления, образовательные процессы, система образования, парная корреляция, модель.

MODELING THE MANAGEMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION

The scientific article examines the modeling of an educational process management system, an important issue for the field of educational sciences. The article discusses the importance of modeling an educational process management system. She emphasizes that the structure of such a system includes several subprocesses, each of which consists of functional tasks. The article discusses methodological tools to ensure the quality and efficiency of the educational process. The article also proposes mechanisms for managing the education system, which make it possible to build an economic and mathematical model to improve and predict the existing management system. A four-stage model construction scheme is described, including construction and description of the model, analysis of the model, determination of the set of permissible impacts, and determination of the degree of adequacy of the developed model to the real system. The article provides examples of the use of the proposed models, including the calculation of a functional assessment of the ratio of faculty members with an academic degree. This is done on the basis of the average annual number of full-time doctors and candidates of science and the total number of students in various forms of education. Overall, the article represents an important study in the field of educational sciences, proposing new approaches to modeling and managing educational processes. The article presents models of student factor assessment based on four parameters. Using pair correlation, the forecasting of the state of admission and graduation from a higher educational institution is considered. The article represents an important contribution to the field of educational sciences, proposing new approaches to assessing and predicting educational processes using mathematical models and formulas. This helps improve the quality and efficiency of the educational process.

Keywords: higher vocational educational institutions, control system modeling, educational processes, education system, pair correlation, model.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Рустамова Хуршедабону Рахимовна*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, доцент мудири кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумхурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 935-75-44-77**. E-mail: **hursheda_2317@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Рустамова Хуршедабону Рахомовна*** – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой информационных и комуникационных технологий. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 935-75-44-77.** E-mail: **hursheda_2317@mail.ru**

Information about the author: ***Rustamova Khurshedabonu Rakhimovna*** - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Information and Communication Technology. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 935-75-44-77.** E-mail: **Hursheda_2317@mail.ru**

УДК: 331.108 (575.3)

ТЕНДЕНЦИИ МОБИЛЬНОСТИ ТРУДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Турсунов Р.Р.

Филиал государственного учреждения Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области

Приоритетными задачами на рынке труда является определение официальной и скрытой безработицы для дальнейшего трудового обеспечения, выявление скрытой занятости, создание новых рабочих мест для снижения уровня безработицы и достижения сбалансированности между спросом и предложением рабочей силы, количественное и качественное развитие рабочей силы, улучшение трудовых условий и повышение размеров оплаты труда, решение которых является важным для данного периода. В частности, на современном этапе транзитивной экономики решение задач, связанных с рациональным использованием трудовых ресурсов, для экономической науки является приоритетным [10].

Между тем, мировая экономика, в которую вовлечены все страны мира, имеющие торгово-экономические отношения, создает некую сеть в международном пространстве, на основе которой возникают новые условия формирования и функционирования рынка труда, в процессе которых появляется возможность расширения границ для развития всей экономической системы, перерастания национальной экономики в мировую, в том числе и развитие рынка труда. В таких условиях важно быть готовыми к вхождению национального рынка труда в международный. В этом плане на сегодняшний день существует немного стран, которые не вовлечены в эту сеть, и Республика Таджикистан в свою очередь относится к числу этих стран.

Таким образом, формирование рынка труда и его переход от национального в интернациональный уровень зависит от уровня развитости международных торгово-экономических отношений и открытости экономики, а также от эффективности взаимодействия с другими странами. Развитие внешнеэкономических отношений, рост импорта и экспорта между странами приводит к определенной экономической взаимозависимости, и впоследствии эти отношения отражаются непосредственно на рынке труда. Компании международного уровня и назначения, инвестиционная составляющая экономики, цифровые технологии, предоставление услуг, производство, транспортировка товаров и т.д. формируют современный международный рынок труда. В результате создается международный рынок товаров и услуг, связывающий покупателей и продавцов, а также работодателей и работников, независимо от расстояния, национальности, религиозной принадлежности и т.д. Так, ни один рынок не может существовать без задействования в нем рынка труда, и ключевая роль отводится последнему [9].

Рабочая сила как основной товар на рынке труда, представляющий одну из важнейших национальных ценностей, продается и покупается на международном рынке труда, где создаются основные условия труда [7].

Важная роль отводится международному рынку труда в регулировании занятости всего населения, которая, несомненно, является основной задачей любой отдельно взятой страны, несмотря на степень развитости этой страны и в каком положении она находиться на мировой арене. Таким образом, международный рынок труда выступает в качестве так называемого хаба, который призван для поглощения незанятой части населения внутри страны и в единую сеть такого рынка, формирует национальные системы экономики- экономические субъекты-предприятия, организации, отрасли экономики и национальные рынки труда.

Международный рынок труда характерен тем, что, как и на рынках труда любого уровня, здесь не существует процессов, связанных с куплей-продажей товаров. Как и на национальном рынке труда, который является ключевой сферой, международный рынок труда является местом, где каждый индивид имеет возможность проявить свои личные качества и повысить уровень жизни. Сбалансированность такого рынка требует от его участников и партнеров

здоровой и равноправной конкуренции в социально- экономических и торговых отношениях [8].

Работодатель и работник взаимосвязаны между собой трудовым соглашением и взаимозависимы ради получения собственной выгоды. Для работника такая выгода выражается в получении средств для достойного существования и воспроизводства труда, а для работодателя в получении прибыли и развития предприятия. Именно на таких взаимовыгодных условиях и отношениях основывается и международный рынок труда. Так как для формирования сбалансированной конъюнктуры такого рынка труда, что является важной целью международной экономической политики, также требуется много усилий, и для достижения этой конъюнктуры важно обеспечить сбалансированность между спросом и предложением рабочей силы.

Рис. 1. Основные принципы функционирования международного рынка труда
Rice. 1. Basic principles of the functioning of the international labor market

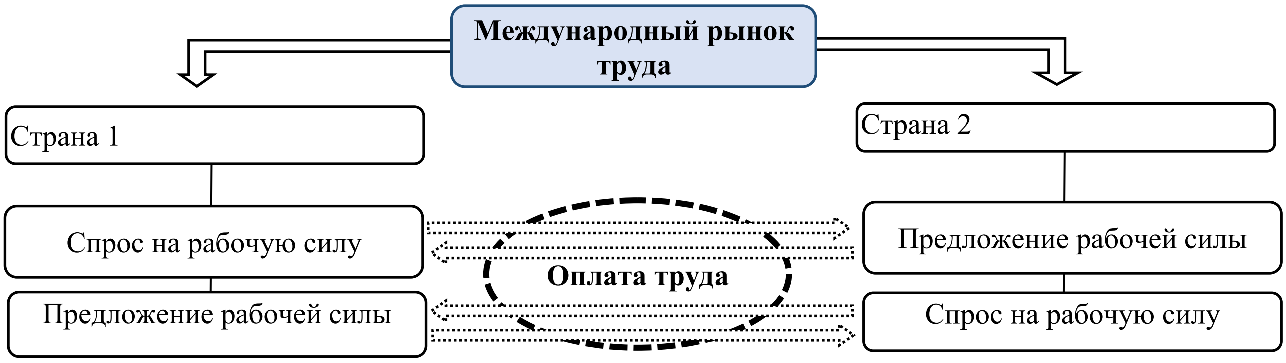

Разработка автора

Одним из приоритетных условий функционирования рынка труда является наличие качественных характеристик рабочей силы. Регулирование таких отношений между работником и работодателем имеет свои особенности.

Глобализация экономики и геополитические условия, а также мировая цифровизация способствуют появлению новых видов трудовых отношений и экономической деятельности и отодвигает границы рынка труда все дальше и дальше, вовлекая в экономические процессы глобального масштаба, что обуславливает страны развивать социально- экономические отношения. Поэтому в условиях глобализации каждая страна должна адаптироваться и подстраивать свою политику под условия мирового рынка труда. На наш взгляд, международный рынок труда необходимо рассматривать не в качестве совокупности национальных рынков труда, а как отдельный, независимый орган мировой экономической системы, которая требует от его участников разработки законов и других нормативных актов по его регулированию, основанных на интересах всех сторон, и таким образом способствует обеспечению равноправности обязанностей, созданию своеобразной и направленной на развитие этого рынка системы образования, разработке различного рода стратегий и программ и т.д. Главной функцией такого рынка труда является удовлетворение спроса и предложения. На таком рынке, ориентированном на формирование и функционирование всех хозяйствующих экономических субъектов, основанных на международных правовых, регулируемых актах, важно подготавливать качественных работников. Естественно, в таких масштабах работодатели и работники охватывают все отрасли экономики, поэтому процессы на рынке труда изменяются по мере движения продавцов и покупателей рабочей силы. Однако международный рынок труда основывается и отталкивается от национального рынка труда и без достижения высоко развитого рынка труда в масштабах страны выход на международный уровень не представляется возможным.

Формирующийся национальный рынок труда Республики Таджикистан можно охарактеризовать как развивающийся и интегрирующий в международный уровень рынок труда, имеющий свои социально-экономические, а также демографические особенности. Однако для полного сформирования рынка труда международного масштаба необходимо

решить ряд поставленных задач на национальном рынке труда, соответствовать всем критериям и условиям современного рынка труда. На сегодняшний день рынок труда нашей страны имеет возможность интегрирования на международный уровень в силу своего трудового потенциала. Национальный рынок труда можно также охарактеризовать как смешанный, подверженный постоянным изменениям в условиях меняющихся реформ. А в остальном он аналогичен, как и на рынке труда других стран, в нем также существует спрос на рабочую силу, рабочих, которые не имеют работу или имеют, но по определенным причинам находятся в постоянном поиске альтернативной работы и предложения рабочей силы- квалифицированной и неквалифицированной.

За годы независимости рынок труда Республики Таджикистан немало раз подвергался реформам и структурным изменениям и от того рынка труда, который был сформирован до получения независимости не осталось практически ничего. В процессе своего становления современный рынок труда приобрёл свои уникальные особенности с учетом национальных интересов и под воздействием внутренних и внешних экономических факторов, связанных с политическими и экономическими отношениями, миграционными процессами и другими социально-экономическими и демографическими условиями. В связи с этим, в процессе формирования рынка труда для более эффективного его функционирования применяются новые методы и подходы регулирования. В целом, современный рынок труда сформировался на основе имеющегося, до получения независимости рынка труда, однако в условиях перехода к рыночной модели хозяйствования он кардинальным образом был подвергнут изменениям.

С распадом СССР ушли такие понятия, как выполнение плана, колхозы и совхозы, и основная масса государственных субъектов перешла в частные руки, появились и обосновались такие механизмы рынка, как конкуренция, частная собственность и т.д., при плановой экономике регулирование рынка труда было куда проще, чем сейчас. Дело в том, что в условиях рыночной экономики интересы хозяйствующих в нем субъектов разрознены и каждый сосредоточен на получении собственной выгоды [4].

С точки зрения формирования рынок труда, можно разделить на две основные части, которые существуют в тесной взаимосвязи и которые взаимодополняют друг друга- сфера образования и непосредственно рынок труда. Эти связанные между собой сферы функционируют взаимосвязанно и имеют свои функции, однако с объективной точки зрения цель у них одна- занятость населения.

Рис. 2. Классификация современного рынка труда
Rice. 2. Classification of the modern labor market

Источник: составлено автором

Рис. 3. Взаимосвязь сферы образования и сферы занятости
Rice. 3. The relationship between the education sector and the employment sector

Разработка автора

С социально-демографической точки зрения, рынок труда делится на несколько групп, таких как рынок труда молодежи, пенсионеров, инвалидов и женщин. Такая сегментация рынка труда существует в большинстве стран, однако в отличие от нашего рынка труда, они функционируют в тесной взаимосвязи и формируют общий, единый рынок труда.

Рис. 4. Рынок труда уязвимых социальных групп
Rice. 4. Labor market for vulnerable social groups

Разработка автора

Каждый из этих групп имеет свои особенности и отличия в формировании рынка труда, в зависимости от социального положения и требует удовлетворения в плане занятости, и каждая из этих групп сталкивается с определенными трудностями на рынке труда. Именно поэтому эти категории населения считаются более уязвимыми и требуют особого внимания при поиске работы, карьерного роста, и защиты от различного рода проблем, возникающих в сфере занятости.

Рис. 5. Рынок труда уязвимых групп
Rice. 5. Labor market for vulnerable groups

Разработка автора.

Таким образом, можно прийти к выводу, что экономическая система и политика занятости в основном направлены на удовлетворение рабочей силы, которая не относится к вышеперечисленным социальным группам. Однако не стоит забывать о том, что население, которое относится к вышеприведенным социальным группам также нуждается в достойных рабочих местах и достойной заработной плате. Исходя из этого, считаем важным учитывать все социальные группы в процессе разработки стратегий и программ, нацеленных на развитие социально-экономической ситуации, причем на равных правах.

Население, которое относится к таким группам на рынке труда, находится в зоне риска и большинство случаев ограничены в своей трудовой деятельности. С одной стороны, если рассматривать рынок труда молодежи, то можно свидетельствовать то, что, в силу отсутствия необходимого опыта работы и профессиональных навыков, молодежь в качестве работника не так интересна, как работник, имеющий опыт работы. Однако это не уменьшает значимость молодежи в социально-экономической среде и необходимость их подготовки к новым условиям рынка труда.

С другой стороны, современная молодежь не имеет большого желания заниматься трудовой деятельностью в существующей среде и в выборе между той или иной профессией и рабочим местом основную ставку делает на размер заработной платы. Такие разногласия со стороны работодателя и молодого потенциального работника приводят к тому, что молодежь, теряя всякий интерес на национальном рынке труда отдает предпочтение трудовой миграции. Таким образом, рынок труда молодежи формируется не самым эффективным образом. Важно также подчеркнуть, что при сокращении рабочего персонала, в силу своей неопытности, молодежь попадает в зону риска и в первую очередь работодатель сокращает персонал именно среди молодежи.

Приведенная диаграмма свидетельствует о том, что на современном рынке труда молодежи нашей страны имеются пробелы, в связи с чем стоит острый вопрос о урегулировании проблем, связанных с рынком труда молодежи.

Рис. 6. Безработица среди молодежи по отношению к общей численности безработных в среднем за 2010-2021 гг.
Rice. 6. Youth unemployment in relation to the total number of unemployed on average for 2010-2021

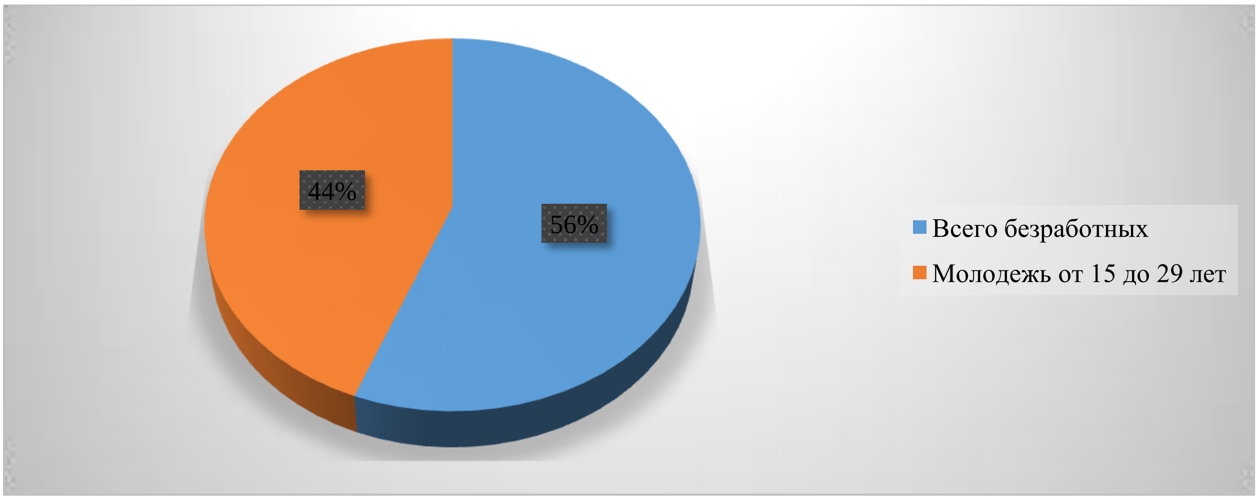

Источник: составлено автором на основе данных статистики

Другая группа, которая также попадает в зону риска, - это женщины. На рынке труда женщины играют важную роль и выполняют ту часть работы, которая для мужской части населения считается невыполнимой. Однако в силу сложившихся традиций и условий женщины часто дискриминируются и считаются более уязвимыми участниками рынка труда, чем мужчины. Выражается такая уязвимость в следующих моментах:

Первое. Трудности, связанные с семейными обстоятельствами. Сложившиеся национальные традиции обусловили роль женщин в семье таким образом, что большинство

своего времени они проводят дома и заняты приготовлением пищи, уходом за детьми и пожилыми родителями, стиркой и т.д., в таких условиях женская часть трудоспособного населения ограничена во времени для саморазвития и развития своих профессиональных навыков и, в результате, это приводит к снижению возможности карьерного роста, меньшей результативности и рабочей продуктивности и, в конечном итоге, к увольнению.

Второе. Проблемы, связанные с образованием. В современном Таджикистане в силу сложившихся традиций и экономических ситуаций, в образовательные учреждения поступает намного меньше девушек, чем парней. Одной из причин такого явления вновь являются национальные традиции, связанные с семейными обстоятельствами, а другой причиной является экономическая несостоятельность. В результате этого женская часть населения не получает должного образования и спустя несколько лет семейной жизни начинают заниматься сельскохозяйственным трудом, для которого не требуется специальное образование.

Рис. 7. Занятость женщин на рынке труда
Rice. 7. Women's employment in the labor market

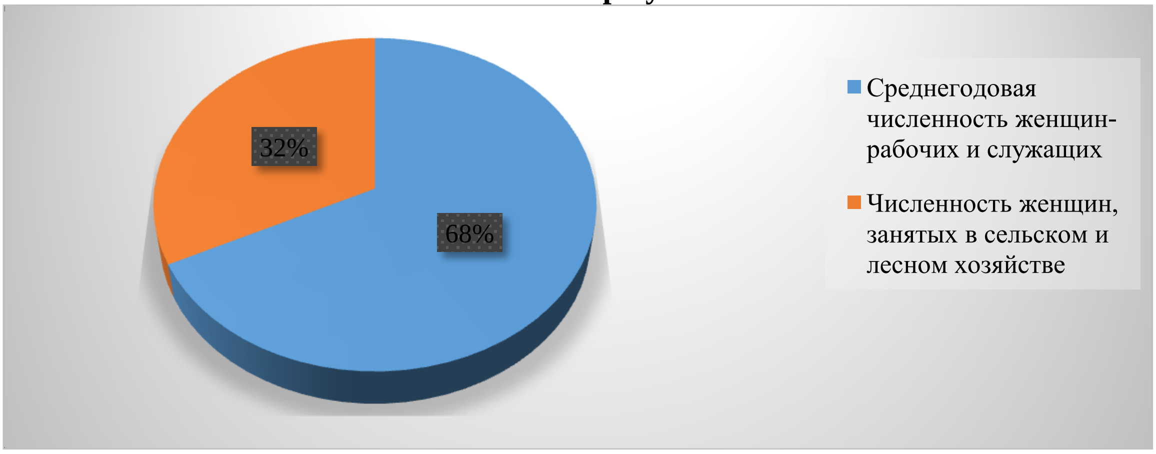

Источник: составлено автором на основе данных АСПРТ. – 2022. –С.107

Другая из групп, которая находится в затруднительном положении в плане занятости, - это пожилые люди. Так как эта социальная группа является неотъемлемой частью населения, для любого государства является важным вопрос об их трудоустройстве и социально-экономическом благополучии. Однако в современных условиях, где работодатели в основном частные лица, обеспечение занятости пожилых людей очень затруднительно. Закономерным является то, что большинство пожилых людей, которые сохранили свое здоровье и трудоспособность прекращают экономическую активность не по своей воле, а в основном по воле работодателей. В основном это связано с несколькими факторами: с ухудшением сенсорно-моторных показателей и с тем, что работодателю для повышения производственной эффективности выгоднее нанять более молодых работников. Другим препятствием, усложняющим обеспечение занятости пожилых людей, является устаревшая система, не подстроенная под эту группу людей, а также система повышения квалификации, которая также не предусматривает улучшение профессиональных навыков, в результате чего трудовая продуктивность этой группы перестает отвечать новым условиям. Однако несмотря на наличие таких проблем, важно подчеркнуть готовность пожилых людей к трудовой деятельности. По нашему мнению, создание благоприятных условий и наличие рабочих мест, адаптированных именно под данную социальную группу, приведет к их эффективной занятости.

Со стороны правительства много раз подчеркивалась важность трудообеспечения всех категорий трудоспособного населения. В своих посланиях Лидер Нации Уважаемый Президент Эмомали Рахмон уделяет особое внимание проблемам занятости и дает соответствующим органам власти и структурам указ по решению проблем, связанных с ними.

Другая группа, которая находится в зоне риска и, пожалуй, самая уязвимая группа на рынке труда - это люди с ограниченными возможностями. Трудоустройство данной социальной группы общества требует особых усилий. Современная политика занятости предусматривает

меры по их трудоустройству путем финансового стимулирования и адаптации рабочих мест, однако эта политика налажена не самым должным образом и большинство инвалидов находиться на чьем- то иждивении или живет за счет государственной пенсии и пособий.

Таким образом, при такой дифференциации рынка труда его сегментация на отдельные социальные группы дает возможность более глубокого изучения состояния занятости. Сегментация основных компонентов рынка труда- спрос, предложение, оплата труда, занятость и конкуренция - способствует изучению и совершенствованию сферы занятости.

В современных условиях такое качество рынка труда, как гибкость отражает способность быстро реагировать и адаптироваться под быстро меняющиеся условия, происходящие под воздействием внешних и внутренних факторов. Гибкость предполагает реагирование рынка труда на внешнее влияние, вызванное различными факторами: политическими, экономическими, технологическими, геополитическими и другими, которые дестабилизируют равновесие в сфере занятости. В процессе трансформации и радикальных изменений происходят качественные сдвиги на рынке труда, которые подразумевают следующее:

1. Изменение понимания рабочих мест- в связи с цифровизацией и изменениями условий занятости, происходящих за счет внедрения цифровых технологий и использования сети интернет, выходит из обихода и понимания физического рабочего места, которое заменяется интернет – пространством.

2. Изменение рабочего состава и задействование и вовлечение в сферу занятости всех социальных групп, в том числе и уязвимых групп населения, которые в силу своего социально-демографического положения в той или иной мере находились в зоне риска и за пределами сферы занятости (молодежь, женщины, пожилые люди, люди с ограниченными возможностями).

3. Первоначально гибкие методы регулирования рынка труда были использованы в странах с развитой экономикой- США, Япония, страны Европейского Союза и на состоянии уязвимых социально-демографических групп это отразилось положительным образом (см. гистогр. 1).

Гистограмма 1. Динамика рынка труда уязвимых групп развитых стран
Histogram 1. Labor market dynamics for vulnerable groups in developed countries

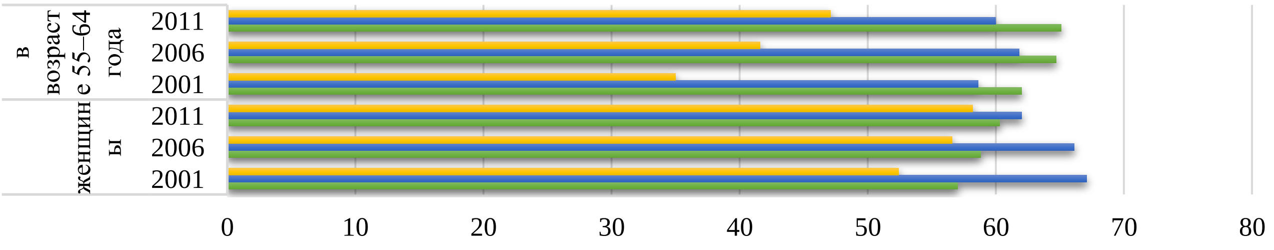

	женщины			в возрасте 55–64 года		
	2001	2006	2011	2001	2006	2011
ЕС	52,4	56,6	58,2	35	41,6	47,1
Сша	67,1	66,1	62	58,6	61,8	60
Япония	57	58,8	60,3	62	64,7	65,1

Источник: Составлено автором на основе [13]

Создание новых типов организаций и предприятий, а также новых профессий, основанных на цифровых технологиях, способствует увеличению спроса на рабочую силу в рамках инновационных видов экономической активности. В условиях транзитивной экономики происходит постоянная реструктуризация рынка труда, появляются все новые и новые виды деятельности, новые отрасли и сектора экономики, что приводит к сокращению старых рабочих мест с устаревшими видами профессий, а на их место приходят новые профессии. Такая реструктуризация не может происходить без соответствующей качественной мобилизации рабочей силы и без определенных знаний и новых навыков. Возрастает количество новых

инновационных мест, которые заполняются соответствующими высококвалифицированными кадрами и сокращается уровень занятых менее квалифицированных работников. В процессе таких перемен в экономике возрастает потребность в новых инновационных кадрах. Обостряется ситуация согласованности между системой образования и рынком труда, появляются проблемы разработки сглаженного механизма согласования рынка труда и рынка образовательных услуг в плане подготовки кадров, соответствующих современным условиям в процессе инновационных перемен и т.д.

Современный рынок труда в глобальных масштабах можно охарактеризовать как гибкий рынок труда. Гибкость проявляется в различных формах экономической активности, к которым относятся, такие как: сезонная, полная, неполная, постоянная, переменная, смешанная и другие формы занятости. Наряду с этим при определении гибкости рынка труда учитывается и отработанное время, место работы, социально- демографические особенности, территориальные аспекты и т.п., особенно выраженно гибкость проявилась в условиях пандемии Covid-19, когда дистанционная экономическая деятельность обрела массовый характер. В этих условиях почти все страны перешли на режим «удаленки». Таким образом, гибкая модель рынка труда для современных условий занимает значимое место в урегулировании сферы занятости и требует от нас быстрого реагирования и адаптации под свои условия. В этих инновационных условиях рынок труда приобретает международный характер.

Таким образом, в условиях транзитивной экономики рынок труда приобретает международный характер и тем или иным образом воздействует на глобализационные процессы. Геополитические и международные экономические процессы порождают требования не только профессиональной рабочей силы, но рабочей силы не имеющей квалификации, спрос на которую имеет тенденцию роста, связанный с темпами роста развития всех отраслей экономики. Процесс глобализации экономики привел к существенным изменениям условий рынка труда, где каждый человек в качестве работника имеет право выбирать каким видом экономической деятельности ему заняться, каким образом саморазвиваться, какими методами пользоваться при поиске работы с соответствующей заработной платой уже не только внутри страны, но и в масштабах всего мира. Таким образом, в условиях транзитивной экономики проведение структурных реформ на современном рынке труда - проблема, связанная со сбалансированностью спроса и предложения, всегда остается актуальной и не до конца решенной. Соответствие спроса на рабочую силу на рынке труда, на котором условия труда постоянно меняются в соответствии с меняющимися условиями всей экономической системы, считается почти невозможным. Дело в том, что под воздействием внешних факторов сложно адаптироваться и добиться желаемого результата в сфере занятости. Одно дело, когда урегулирование рынка труда находится под воздействием факторов в национальных масштабах, а другое дело - под воздействием мировых масштабов. Исходя из этого, подчеркнем остроту необходимости принятия и поэтапной реализации мер по вопросам регулирования рынка труда не только на национальном, но и на глобальном уровне. Только в таком случае можно достичь плодотворной занятости и сбалансированности конъюнктуры рынка труда и сокращения безработицы.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Бобоева Р.М.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аширов Д.А. Управление персоналом / Д.А. Аширов. -М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. -432 с.
2. Боровская, М.А. Резервы роста производительности труда в условиях цифровой трансформации / М.А. Боровская, М.А. Масыч, Т.В. Федосова // Terra Economicus. – 2020. -№18(4). –С.47-66. DOI: 10.18522/2073-6606.
3. Булатова, Г.А. Перспективы трудоустройства выпускников вуза (на материалах АлтГУ) / Г.А. Булатова, Т.М. Зайцева // Research Journal of International Studies. – 2014. – №1 (20). – С. 23.
4. Гоибназарзода С.М. Новые аспкеты рынка труда Республики Таджикистан / С.М. Гоибназарзода // Вестник Таджикского университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2021. -№3. - Часть II. – ISSN 2074-1847/
5. Гоибназаров, С.М. Государственное регулирование кадровых процессов в условиях повышенной миграции / С.М. Гоибназаров, Ф.Б. Махмадиев, С.Ф. Хошимов // Peasant. – 2014. – № 3. – С. 91-93.

6. Гоибназаров, С.М. Роль экономически активного населения в продовольственном обеспечении страны / С.М. Гоибназаров, Х.И. Муминов, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/1(157). – С. 305-310.
7. Жиленкова Е.П. Кадры в цифровой экономике: обзор аспектов развития / Е.П. Жиленкова. -Санкт-Петербург, 2018. -С.120-122.
8. Капелюшников, Р.И. Российский рынок труда: адаптация без реструктуризации / Р.И. Капелюшников. -М.: ГУ ВШЭ, 2001. -309 с.
9. Турсунов Р.Р. Мировые тенденции рынка труда в условиях цифровой экономики / Р.Р. Турсунов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально- экономических и общественных наук. – Душанбе, 2023. -№2 -С.86-88.
10. Турсунов Р.Р. Роль промышленной инфраструктуры в урегулировании конъюнктуры рынка труда в Республике Таджикистан. Экономика и управление: проблемы и решения. Том 2 / Р.Р. Турсунов. -М.: Дом печати, 2019.
11. Усманова, Т. Дж. Особенности рынка труда в современном Таджикистане / Т.Дж. Усманова, М.Т. Азимова / В сборнике: Инновационные доминанты социально-трудовой сферы: экономика и управление. Материалы ежегодной международной научно-практической конференции по проблемам социально-трудовых отношений (17 заседание). ФГБОУ ВО «Воронежский государственный университет»; Академия труда и занятости (Воронежское региональное отделение). -Воронеж, 2017. -С.17-22.
12. Шпакова А.А. Стратегические программы по цифровизации экономики Южной Кореи / А.А. Шпакова, С.А. Горюнова // Ars Administrandi (Искусство управления). - 2021. -Т. 13. -№2.
13. [Электронный ресурс]. URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/

ТАМОЮЛҲОИ ҲАРАКАТИ МЕҲНАТ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВИИ ИҚТИСОДИЁТ

Муаллиф дар мақолаи мазкур меҳисобад, ки дар шароити нави иқтисодӣ ва таъсири омилҳои гуногуни дохила ва беруна ба иқтисод, алалхусус ба бозори меҳнат, яке аз тағйироте, ки ба амал меояд, афзалиятҳо ва нуқсонҳои муайяни худро дорад. Ташаккули бозори мехнат, ки инкишофи он аз дуруст ба роҳ мондан ва оптималикунонии ҳалли вазифаҳои ба миён гузошташуда вобаста мебошад. Фаъолияти самарабахши бозори меҳнат ба тадриҷан ва пай дар пайии ҳалли мушкилот, инчунин рафъи босуръати мушкилот ва монеаҳои пайваста ба вуҷуд омада ва барои расидан ба ин, истифода бурдани тамоми механизму захираҳои танзимкунанда, аз ҷумла захираҳои инсонӣ, умуман, тамоми неруи иқтисодӣ вобаста аст. Азбаски захираҳои инсонӣ сарвати олии дорои неруи иҷтимоию иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, онҳо ҳамчун омили асосии рушд ва некуаҳволии иқтисодӣ амал мекунанд ва ояндаи кишвар аз истифодаи самараноки захираҳои инсонӣ вобаста аст. Барои ноил шудан ба дигаргуниҳои куллии иҷтимоию иқтисодӣ, истифодаи оқилона ва самараноки ин иқтидор муҳим буда, барои татбиқи ислоҳот, ки ба баланд бардоштани некуаҳволии ҳар як кишвар нигаронида шудааст, ба истифодаи самараноки қувваи корӣ, ки ба он таваҷҷуҳи хосса зоҳир мегардад, муҳим аст. Ба ақидаи муаллиф дар шароити ташаккул ва фаъолияти пурсамари бозори меҳнат истифодаи оқилонаи захираҳои меҳнатӣ дар ҳамаи соҳаҳои идоракунии иқтисодиёт низ аҳаммияти махсус пайдо мекунад ва фаъолияти ин ё он соҳаро бе истифодаи қувваи корӣ тасаввур кардан мумкин нест ва рушди минбаъдаи иқтисодиёт аз он вобаста аст, ки истифодаи онҳо то кадпм андоза самаранок аст. Дар шароити муосири иқтисодӣ, барои ҳаракати самарабахши қувваи корӣ хусусияти он, мазмуни иҷтимоию иқтисодӣ ва сифатҳои шахсии он, инчунин истифодаи оптималии онро муайян ва инкишоф додан зарур аст.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, шуғл, ҳаракат, шуғл, қувваи корӣ, меҳнат, иқтисод.

ТЕНДЕНЦИИ МОБИЛЬНОСТИ ТРУДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В данной статье автор отмечает, что в условиях транзитивной экономики и воздействие внутренних и внешних факторов на экономику и, в частности, на рынок труда зависит от правильного и оптимального решения поставленных задач. Эффективное функционирование рынка труда зависит от поэтапного и поступательного решения задач и быстрого устранения проблем и постоянно возникающих барьеров, используя для этого все имеющиеся механизмы регулирования и ресурсы, в том числе человеческие, в общем весь экономический потенциал. Поскольку последнее является самым высшим богатством, обладающим социально-экономическим потенциалом, они (человеческие ресурсы) выступают в качестве основного фактора развития и экономического благосостояния, и от эффективного использования человеческих ресурсов зависит будущее страны. Для достижения радикальных социально-экономических перемен важно оптимальное и эффективное использование этого потенциала и для проведения реформ, направленных на улучшение благосостояния любой страны особое внимание уделяется именно эффективному использованию рабочей силы, на котором строится и держится вся экономическая система. По мнению автора, в плане формирования и эффективного функционирования рынка труда рациональное использование трудовых ресурсов во всех отраслях экономического хозяйствования также приобретает особую значимость. Ведь невозможно представить функционирование той или иной отрасли без использования рабочей силы и от того, насколько эффективным является их использование, зависит дальнейшее развитие экономики, а в свою очередь, от экономического развития зависит благополучие населения и уровень жизни работников. Для эффективной мобилизации общества важное значение имеет определение и развитие характера рабочей силы, его социального и экономического содержания и личных качеств, а также оптимального использования.

Ключевые слова: рынок труда, сфера занятости, мобильность, занятость, рабочая сила, труд, экономика.

TRENDS IN LABOR MOBILITY IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC GLOBALIZATION

In the conditions of a transitive economy and the impact of various internal and external factors on the economy and in particular on the labor market, one of the changes that occurs as an independent one and has its own certain advantages and disadvantages is the formation of a kind of labor market, the development of which depends on the correct and optimal solution of the set tasks. The effective functioning of the labor market depends on the gradual and progressive solution of problems and the rapid elimination of problems and constantly emerging barriers, using for this all available regulatory mechanisms and resources, including human resources, in general, the entire economic potential. Since the latter is the highest wealth with socio-economic potential, they (human resources) act as the main factor in development and economic well-being, and the future of the country depends on the effective use of human resources. To achieve radical socio-economic changes, it is important to use this potential optimally and effectively, and in order to carry out reforms aimed at improving the welfare of any country, special attention is paid to the efficient use of the labor force, on which the entire economic system is built and supported. In terms of the formation and effective functioning of the labor market, the rational use of labor resources in all sectors of economic management is also of particular importance. After all, it is impossible to imagine the functioning of a particular industry without the use of labor and the further development of the economy depends on how efficient their use is, and in turn, the well-being of the population and the standard of living of workers depend on economic development. For the effective mobilization of society, it is essential to define and develop the nature of the labor force, its social and economic content and personal qualities, as well as its optimal use.

Keywords: labor market, employment, mobility, employment, labor force, labor, economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Турсунов Расул Рустамович*** **–** Филиали муассисаи давлатии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муовини директор оид ба таълим, тарбия, илм ва робитаҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735147, ш.Левакант, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рудакӣ, 16. E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru.** Телефон**: (+992) 905- 15-40-00**

Сведения об авторе: ***Турсунов Расул Рустамович*** **–** Филиал государственного учреждения Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области, кандидат экономических наук, заместитель директора по образовательной, научной, воспитательной части и международных отношений. **Адрес:** 735147, г.Левакант, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 16. E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru**. Телефон: **(+992) 905-15-40-00**

Information about the author: ***Tursunov Rasul Rustamovich*** **–** Branch of the state institution International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan in the Khatlon region, candidate of economic sciences, deputy director for educational, scientific, educational and international relations. **Address:** 7351472, Levakant, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 16. E-mail: **rasultursunov1985@yandex.ru.** Phone**: (+992) 905-15-40-00**

УДК: 339.138 (575.3)

БЕЗОПАСНОСТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ – ФАКТОР СТАБИЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Сафаров К.А., Убайдзода К.Н.
Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

Глобальный экономический кризис обуславливает необходимость разработки новых подходов к исследованию и оценке роли энергетической безопасности и энергетической стабильности в повышении конкурентоспособности стран.

На сегодняшний день заложены основы создания конкурентного рынка в электроэнергетике. Первоочередной задачей является привлечение инвестиционного капитала в отрасль, что возможно при освоении не только таджикского рынка внешнего капитала, но и зарубежного. Естественно, что финансовые ресурсы направляются в наиболее конкурентоспособные отрасли. Таким образом, оценка конкурентоспособности генерирующих компаний и выявление факторов конкурентоспособности становятся первоочередной задачей.

Если вопросам создания конкурентного рынка в электроэнергии уделено достаточно внимания, то факторы конкурентоспособности генерирующих компаний малоизученны. Так, данный вопрос поднимается в работах К.А. Сафарова, который отмечает, что важнейший фактор конкурентоспособности - инновационная деятельность предприятий [10,с.12].

Разрабатываемый метод оценки конкурентоспособности должен учитывать необходимость повышения роли и значения коллективных механизмов принятия решений, так как оптимальный индивидуальный выбор далеко не всегда тождественен оптимальному общественному выбору. Таким образом, необходимо разработать методические основы для оценки конкурентоспособности генерирующих объектов.

Поэтому предлагается вырабатывать энергии путем использования первичных источников энергии, таких как природный газ, биомасса, уголь, уран, солнечный свет, ветер, приливы и т.д.

В недавнее время энергия составляла 18% мирового спроса на энергию, что делает ее решающей для социального благосостояния стран и экономической конкурентоспособности [6].

Демографический бум, индустриализация, модернизация и совсем недавнее наступление четвертой промышленной революции сделали производство электроэнергии проблемой, вызывающей растущую глобальную озабоченность и оказывающей гораздо более разрушительные последствия для развивающихся и слаборазвитых экономик [9].

Учитывая универсальность электроэнергии во всех сферах человеческой деятельности, включая домашнее хозяйство, сельское хозяйство, промышленность, транспорт и сектор услуг, необходимость объективного анализа различных структур производства электроэнергии для определения их устойчивости стала решающей. Истощение запасов ископаемого топлива, энергетическая стабильность, глобальное потепление и разрушительные экологические последствия непрерывного использования конкретных систем производства электроэнергии вызывают дискуссию, основанную на многоцелевой оптимизации. Эту область проблемы, которая тесно связана со структурой поставок электроэнергии, равновесием и оптимизацией, стоит изучать с точки зрения устойчивости энергетического сектора в развивающихся странах [9].

Следует отметить, что в соответствии с экономическими тенденциями рост мирового энергопотребления в 2022 году сократился вдвое (с +4,9% в 2021 году до 2,1% в 2022 году, что остается выше среднего показателя 2010-2019 годов (+1,4% в год). В 2022 году рост энергопотребления замедлился в двух крупнейших странах-потребителях: в Китае, крупнейшем в мире потребителе энергоресурсов (25% в 2022 году), он увеличился на 3% (по сравнению с +5,2% в 2021 году), а в США - на 1,8% (по сравнению с +4,9% в 2021 году). Сильный экономический рост повлиял на потребление энергии в Индии (+7,3%), Индонезии (+21%) и Саудовской Аравии (+8,4%), а также в меньшей степени в Канаде (+3,8%) и Латинской Америке (+2,7%, в том числе +2,4% в Бразилии и Мексике и +4,5% в Аргентине). Оно также

увеличилось примерно на 3% на Ближнем Востоке и в Африке (несмотря на снижение потребления на 4,5% в Южной Африке из-за напряженности в поставках угля и вынужденного снижения нагрузки в энергетическом секторе). Напротив, потребление первичной энергии в Европе снизилось (-4%, в том числе -4,4% в ЕС и около -3% в Великобритании и Турции), поскольку опасения рецессии после вторжения России на Украину, рост цен на энергоносители и более мягкие температуры побудили промышленных и бытовых потребителей сократить свое потребление энергии. В странах СНГ энергопотребление снизилось на 3,2% из-за войны на Украине (-29%) и западных санкций против России (-0,4%). Потребление энергии в азиатском регионе ОЭСР оставалось в целом стабильным (Южная Корея, Австралия) или незначительно снизилось (-1,1% в Японии) [4,с.68].

Уголь и ископаемое топливо по-прежнему широко используются для производства электроэнергии в развивающихся странах, и эта тенденция сохранится до 2035 года из-за их огромных запасов, несмотря на огромное игнорирование последствий для окружающей среды, здоровья и безопасности [10,с.4]. Негативное воздействие ископаемого топлива на окружающую среду, здоровье и энергетическую безопасность является значительным. Ученые провели исследования по прогнозированию спроса и предложения электроэнергии в связи со значительным увеличением спроса. Повышенный интерес к прогнозам спроса и предложения электроэнергии обусловлен, прежде всего, ростом населения и внедрением новых и передовых технологий. Некоторые из этих технологий связаны с постоянно растущим использованием перезаряжаемых и возобновляемых бытовых и промышленных устройств, растущей потребностью в распределенной электроэнергии, растущим числом электромобилей и интеллектуальными системами учета. Надежная и работоспособная оптимальная структура поставок электроэнергии может развиваться при наличии глубоких знаний о современных факторах спроса на электроэнергию.

Планирование электроэнергетики рассматривается в большинстве исследовательских работ, проводимых по всему миру: в 2019 году было опубликовано 1250 публикаций, но исследований, проведенных в отношении разработки сочетания чистых и доступных источников энергии, насчитывается менее 300. Это подчеркивает важность достижения равновесия между электроэнергией и спросом и предложением стран для выполнения своих обязательств по поставкам электроэнергии и сокращения выбросов парниковых газов. Важные факторы, определяющие более надежную систему производства электроэнергии, различаются в разных обществах: от слаборазвитых до развитых. В развивающихся странах темпы роста спроса на электроэнергию составляют 3%, что обусловлено уровнем доходов, промышленным производством и оказанием услуг [10,с.68]. С другой стороны, в развитых странах наблюдаются скромные темпы роста спроса на электроэнергию, составляющие 0,7%, что обусловлено цифровизацией и электрификацией с постепенным переходом к безуглеродной структуре поставок электроэнергии, в основном состоящей из возобновляемых источников энергии [9]. Опять же, прогноз поставок электроэнергии важен для политиков, инвесторов и исследователей, поскольку он может облегчить согласование растущего спроса на электроэнергию с имеющимся предложением. Таким образом, этот обзор будет способствовать реалистичному представлению и точному планированию доступных и чистых смешанных источников электроэнергии. Природный газ, уголь, биомасса, уран, ветер, солнечная энергия, приливы и отливы образуют другие источники энергии для производства электроэнергии. После использования большинство этих первичных возобновляемых источников энергии часто преобразуются в тепловую энергию (пар), которая затем используется для питания турбины, соединенной с электрическим генератором, для производства электроэнергии. Что касается ветра, то кинетическая энергия ветра используется для вращения турбины, тогда как гидроэнергетика использует кинетическую энергию воды. Солнечные фотоэлектрические системы преобразуют солнечный свет в электричество с помощью солнечного фотоэлектрического коллектора. В статье предложена сравнительная структура производства электроэнергии в зарубежных странах, таких как Бразилия, Аргентина, Чили, Мексика, Нигерия, Южная Африка, Гана, Китай, Египт, Эфиопия, Камерун, Малайзия, Пакистан, Индия,

Кения, Турция, Таиланд и Иран на 2020 год, структура производства электроэнергии, соответствующая запасам и своим ресурсам для устойчивого развития [4,с.18].

Таблица 1. Развитие энергетического сектора стран мира
Table 1. Development of the energy sector in countries around the world

Страна	Солнечная энергия (МВт))	Гидроэнергия (МВт)	Биомасса (МВт)	Ядерная энергия (МВт)	Ветровая энергия (МВт)	Тепловая энергия (МВт)	Геотермальная энергия (МВт)
Бразилия	3262	102206	-	1970	16813	43952	-
Аргентина	2501	10812	-	1755	402	24549	-
Чили	5194	7280	438	-	3720	12773	39
Мексика	5795	12612	408	1608	6977	55776	951
Нигерия	7	2062	-	-	10	11.972	-
Южная Африка	2323	3485	-	1920	2323	48.380	-
Гана	23	1580	-	-	-	2796	-
Китай	253.430	370.160	23.610.	49,890	281,530	1,130,870	-
Египет	190	2832	-	-	967	51,424	-
Эфиопия	-	3743	-	-	337	126	-
Камерун	-	787	-	-	-	614	-
Малайзия	132	4359	-	-	-	28,301	-
Пакистан	1304	9688	373	2608	559	23,102	-
Кения	51	826	28	-	331	749	828
Индия	36,911	50,440	10,146	6,780	38,434	230,811	-
Турция	8776	31,531	408	2041	110123	46,430	1735
Таиланд	2023	3079	3348	-	244	40,961	-
Иран	450	15,976	234	1000	300	48,800	-

В табилице показан огромный потенциал сравнительного производства электрэнергия в странах, которые имеют возобновляемую энергию (ВИЭ), такую как солнечная, ветровая, гидроэнергия, распределенные системы возобновляемой энергии и биоэнергетика, чтобы получить разумную оценку того, как преодолеть сложную проблему недостаточного энергоснабжения.

Исходя из этого, для проблемы недостаточного энергоснабжения в последние десятилетия приобрели особую актуальность и на весьма разных уровнях все чаще говорят об производства электрэнергия, как отдельных государств, так и его регионов. Это объясняется тем, что в современных условиях угрозы энергоснабжения страны и её регионов становятся фактором, все более влияющим на состояние экономической и национальной безопасности, имеет место выраженная энергетическая уязвимость отдельных территориальных подразделений и энергоемких потребителей. Социально-экономическое развитие невозможно без формирования сбалансированной, высокоэффективной и конкурентоспособной экономики, целью которой является повышение благосостояния общества.

Решение этой стратегической задачи обеспечивает стабильное развитие нынешнего и будущих поколений, в основе которого лежит безопасность и стабильность самой экономической системы, а также ее главного фундамента - энергетики и энергоснабжения страны.

В современных условиях и на ближайшую перспективу оценивается одно из основных направлений развития национальной экономики Таджикистана - использование конкурентных преимуществ основных факторов внутреннего производства республики, особенно отраслевого фактора. Исторически сфера электроэнергетики оценивалась как отраслевой фактор и специализированная отрасль национальной экономической системы. Доля этого инфраструктурного сектора составляет более 19% от общего объёма промышленного

производства страны, а его вклад в развитие социально-экономической системы республики уникален.

В Послании Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, Достопочтенного Эмомали Рахмона Верховному Собранию Республики Таджикистан от 26.01.2021г. было отмечено, что «в целях развития стабильности энергетической отрасли, в рамках этих целей в годы независимости в нашей стране построены гидроэнергетические объекты и т.п., ряд малых и крупных электростанций, высоковольтные линии электропередач и мощные электроподстанции. В последние годы начата реализация проекта региональной электропередачи CASA-1000, реконструкция и продолжение строительства Рогунской ГЭС».

При этом в качестве стратегической цели поставлены вопросы эффективного развития электроэнергетического сектора, и в этом контексте раскрытие его неиспользованных до сих пор преимуществ в целях обеспечения конкурентоспособности этого сектора, экономическая политика Правительства Республики Таджикистан, а также разработка и обоснование методических подходов и методов, обеспечение ее конкурентоспособности входит в исследования ученых и специалистов данной области [9].

Определены угрозы, характерные для современного этапа развития рыночных отношений в энергетике, и представлены соответствующие им показатели энергетической безопасности на современном этапе развития рыночных отношений в энергетике. Эти показатели обоснованы, и классифицированы угрозы энергетической безопасности региона, свидетельствующие о политических угрозах; юридические угрозы; криминальные угрозы; угрозы в сфере управления; экономические и финансовые угрозы; технические угрозы; стихийные бедствия; угрозы, вызванные человеческим фактором; сырьевая угроза. Учитывая современное развитие рыночных отношений в Республике Таджикистан, особенности отрасли и социально-экономического климата, состав этих групп определяется в зависимости от уровня экономики региона.

В связи с этим следует отметить, что Таджикистан обладает огромным потенциалом гидроэнергетических ресурсов (527 млрд. кВтч общей мощности, из которых 314 млрд. кВтч технически и экономически целесообразны), в настоящее время использовано лишь 5% этих водных ресурсов, и в случае повышения коэффициента использования этого редкого ресурса появится не только возможность ускорения развития электроэнергетической отрасли, но и обеспечение диверсификации конкурентоспособности других отраслей народного хозяйства с конкурентоспособной продукцией с высокой добавленной стоимостью [6].

В программе Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года энергетика объявлена одним из приоритетных направлений развития промышленности Таджикистана, играющей главную роль в процессе быстрой индустриализации страны [9].

Электроэнергетический комплекс обеспечивает стабильную работу других материальных и нематериальных отраслей, имеет важное значение для национальной экономики в целом, оказывает особый мультипликативный эффект на другие отрасли экономики, такие как химическая промышленность, транспорт и логистика и т.д., применяется на практике. Электроэнергетический комплекс имеет ряд особенностей, влияющих на структуру отрасли и специфику ее конкурентоспособности.

По статистическим данным, в 2021 году производство электроэнергии в республике составит 20 миллиардов 624,6 млн. руб. кВт. часов, что, по сравнению с периодом 2020 года, составило 853,8 млн. кВт. часов, темп роста составил 104,3% (с учетом малых НКО). Производство тепловой энергии в 2021 году до 1 млн. тонн. Оно составило 208,6 тыс. Гкал, что на 46,3 тыс. Гкал или на 4% больше, чем за аналогичный период 2020 года. Как показывает анализ статистических показателей, в структуре потребления электроэнергии наибольшая доля приходится на потребление населения и промышленности. Если в 2008 году удельный вес этой группы потребителей достигал 2,4%, то в 2020 году ее доля в общем объеме потребления электроэнергии составила 6,8%. В структуре потребителей отрасли АО «Таджикская алюминиевая компания» (ТАЛКО) считается крупнейшим и наиболее стабильным потребителем электроэнергии [6].

Что касается экспорта и импорта электроэнергии, Таджикистан имеет рыночные отношения с соседними странами: Узбекистаном, Туркменистаном, Казахстаном, Кыргызстаном и Афганистаном. Например, объем экспорта электроэнергии за границу в 2021 году, по сравнению с 2020 годом, составил 911,6 миллиона. кВт. час и увеличился около 2 млрд. сомон., 434,5 млн. сомон. кВт. час. Электроэнергия в основном поставляется в Исламскую Республику Афганистан на сумму 1 млрд.долл. 275,2 млн кВтч на сумму 635,9 млн. сомони и Республику Узбекистан на сумму 1 млрд. сомони, 146,8 млн кВтч на сумму 258,8 млн.

В настоящее время в электроэнергетике страны реализуются 12 государственных инвестиционных проектов. Среди них проект «Реконструкция НПО «Сарбанд», «Строительство электросетей в Ромите», проект «Внедрение системы тотального расчета передачи электроэнергии и эксплуатации сетей электропередачи», «Реконструкция НПО «Кайроккум», «Региональный проект ЛЭП «CASA-1000 электропередачи», «Первый этап реконструкции Нурекской ГЭС», «Программа улучшения финансового положения энергокомпании», «Программа поддержки населенных пунктов», «Электрификация сел» (часть Хатлонской области), «Воссоединение с энергосистемой Центральной Азии», «Снижение потерь электроэнергии в Хатлонской области» (города Куляб и Бохтар) и проект развития энергетического сектора «Сокращение потерь электроэнергии в городах Душанбе, Пенджикент, Истаравшан, Исфара, Канибадам, Бустон и Дангаринский район" находятся в стадии реализации решения. Всего в рамках упомянутых проектов выделяется сумма 1,3 млрд.долл. США.

Обеспечение конкурентоспособности гидроэнергетики, определяющей уровень энергетической конкурентоспособности страны и признанной одной из важных составляющих экономической и национальной конкурентоспособности страны, считается важным и актуальным вопросом современности. Поэтому вопрос обеспечения экономической конкурентоспособности энергетического комплекса Республики Таджикистан требует рассмотрения путей ее повышения.

Таким образом, совершенствование системы энергетической конкурентоспособности играет решающую роль в обеспечении устойчивого развития энергетического сектора.

С этой точки зрения обоснован комплекс экономических, организационных, контрольных и институциональных мер, направленных на совершенствование механизма управления обеспечением конкурентоспособности электроэнергетического комплекса республики. Среди них, на наш взгляд, наиболее важными являются:

- наличие огромного гидроэнергетического потенциала закладывает основу индустриально-инновационного развития страны, что дает возможность превратить Республику Таджикистан в ведущую страну региона по производству экологически чистой продукции - чистая и дешевая электроэнергия. В связи с важностью достижения энергетической независимости в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года указано, что «это, в свою очередь, позволяет стране внести существенный вклад в устойчивое развитие развивающихся стран Южной и Юго-Восточной Азии», включая страны Центральной Азии, а также в активизацию сотрудничества в регионе стран Юг-Юг.

- еще одним направлением обеспечения конкурентоспособности гидроэнергетики являются обновление и внедрение современных технических средств в энергосети страны, использование энергоэффективного оборудования и повышение культуры экономного потребления электроэнергии потребителями, а также обновление и восстановление производственной мощности гидроэлектростанций. Конечно, Правительством страны в этом направлении реализуется ряд программ и проектов, но дальнейшая активизация процесса реализации этих мер может помочь как в обеспечении конкурентоспособности гидроэнергетики, так и в повышении экономических показателей страны.

- концессии являются еще одним средством реализации действующего инфраструктурного проекта в сфере электроэнергетики с привлечением отечественных и иностранных инвестиций. Хотя этот инструмент и используется в республике, он не имеет существенного значения. Концессия – предоставление коммерческому объединению

строительства, модернизации, реконструкции, управления и обслуживания объектов государственной и местной собственности на основании заключенного договора.

При предоставлении объекта в рамках концессии необходимо учитывать конкурентный механизм. Преимущество использования такого инструмента для Республики Таджикистан заключается в том, что его реализация может дать возможность привлечь частные инвестиции, внедрить современные технологии производства и управления, развить конкурентную среду и снизить нагрузку на государственный бюджет. Сфера использования концессионных договоров в республике сравнительно широка, и они могут быть использованы в развитии малой энергетики, транспортной инфраструктуры, эксплуатации природных ресурсов и т.д.

Рецензент: к.э.н., доцент ДТТим.ак.М.С.Осими – Муртазоев Н.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. - 1994. -№12. -С.4-13.
2. Абашилов Х.Ш. Некоторые аспекты развития гидроэнергетики / Х.Ш. Абашилов // Российское предпринимательство. - 2007. -№4. -С.130-134.
3. Бушуев В.В. Энергия российского Экоса (энергетика – экономика – экология). Масса – Энергия – Структура (эргодинамическая модель функционирования и развития) / В.В. Бушуев, В.Н. Сокотущенко. -М.: ИАЦ Энергия, 2009. -137 с.
4. Журнал энергетики и развития Том. 46, №1/2 (осень 2020 г. и весна 2021 г.). –С.219-238.
5. Исайнов Х.И. Обеспечение водно-энергетической безопасности Таджикистана: проблемы и пути решения / Х.И. Исайнов, У.О. Кимсанов, К.А. Сафаров // Материалы научно-практической конференции «Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения». -Душанбе, 2010. -С.108-115.
6. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Утверждена решением Маджлиси намояндагон Маджлиси Олии Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года №636. -Душанбе: КОНТРАСТ, 2016. -86 с.
7. Обзор результативности экологической деятельности. -Таджикистан - ООН Нью-Йорк и Женева, 2017. -241 с.
8. Одинаев Х.А. Развитие механизмов управления водопользованием в сельском хозяйстве / Х.А. Одинаев, Х.Г. Норов // Вестник Таджикского национального университета. Серия 6. Экономика. - 2010. -С.3-10.
9. Послание Президента Республики Таджикистан, Почетного Лидера Нации Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики Республики» Верховному Собранию Республики Таджикистан, Душанбе, 26 января 2021 года. [Электронный ресурс]. URL: http://www.president.tj/node/25005
10. Сафаров К.А. Региональные аспекты обеспечения энергетической безопасности (на материалах стран Центрально-Азиатского региона): автореф. канд. дис. / К.А. Сафаров. -Д., 2014. -С.8.
11. Таджикистан: 30-лет Государственной независимости. Статистический сборник. –Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2021. -С.397.
12. Тукенов А.А. Рынок электроэнергии: от монополии к конкуренции / А.А. Тукенов. -М.: Энергоатомиздат, 2019. -416 с.
13. Хокинг С. Краткая история времени: От большого взрыва до черных дыр / С. Хокинг; пер. с англ. -СПБ.: Амфора, 2013.
14. Хофизов Х.А. Эффективность использования природно-ресурсного потенциала региона: инвестиционные аспекты. Монография / Х.А. Хофизов, Д.А. Ходиев. -Душанбе, 2020. -200 с.

БЕХАТАРИИ ТАЪМИНИ РАҚОБАТПАЗИРИИ СОҲАИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА - ОМИЛИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТИ БОЗОРГОНӢ

Дар мақола асосҳои таъмини рақобатпазирии соҳаи электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор дода шудааст. Натиҷаи таҳлили гузаронидашуда, тамоюли ҷойдоштаи рушди соҳаи электроэнергетикаро муаяйн намуда, заминаҳо, имкониятҳо ва самтҳои таъмини рақобатпазирии соҳаи электроэнергетикаи ҷумҳуриро бо дарназардошти махсусиятҳои соҳавӣ ва минтақавӣ асоснок ва пешниҳод карда шудааст. Бояд гуфт, ки комплекси электроэнергетика кори соҳаҳои саноатӣ, моддӣ ва ғайримоддиро таъмин менамояд, барои тамоми хоҷагии халқ аҳммияти калон дорад ва ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, ба монанди саноати химия, нақлиёт ва хоҷагии халқ таъсири махсус инчунин, рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, таъминоти моддию техникӣ ва ғайраро дар амал иҷро менамояд. Комплекси электроэнергетика як қатор хусусиятҳое дорад, ки ба структураи саноат ва корхонаҳои ракобатпазири он таъсири худро мерасонанд.

Калидвожаҳо: гидроэнергетика, сармоягузорӣ, энергетикӣ, ракобатпазирӣ, комплексӣ, миллӣ, соҳаҳо, программа, саноат, мамлакатҳо, системаҳо, технологияҳои ҳозиразамон, иқтисодиёт.

БЕЗОПАСНОСТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКИ – ФАКТОР СТАБИЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются основы обеспечения конкуренто-способности электроэнергетического сектора Республики Таджикистан. По результатам анализа выявлены современные тенденции развития электроэнергетики,

обоснованы и представлены основания, возможности и направления обеспечения конкурентоспособности электроэнергетики страны с учетом отраслевой и региональной специфики. Необходимо отметить, что электроэнергетический комплекс обеспечивает стабильную работу других материальных и нематериальных отраслей, имеет важное значение для национальной экономики в целом, оказывает особый мультипликативный эффект на другие отрасли экономики, такие как химическая промышленность, транспорт и логистика и т.д., применяется на практике. Электроэнергетический комплекс имеет ряд особенностей, влияющих на структуру отрасли и специфику ее конкурентоспособности.

Ключевые слова: гидроэнергетика, инвестиции электроэнергетика, конкурентоспособность, комплекс, национальной, отрасли, программа, промышленность, стран, системы, современные технологии, экономики.

SECURITY OF ENSURING COMPETITIVENESS OF THE ELECTRIC POWER INDUSTRY IS A FACTOR OF STABLE DEVELOPMENT OF MARKETING ECONOMY

The article discusses the basics of ensuring the competitiveness of the electric power sector of the Republic of Tajikistan. Based on the results of the analysis, current trends in the development of the electric power industry were identified, the grounds, opportunities and directions for ensuring the competitiveness of the country's electric power industry were substantiated and presented, taking into account industry and regional specifics. It should be noted that the electric power complex ensures the stable operation of other material and intangible industries, is important for the national economy as a whole, has a special multiplier effect on other sectors of the economy, such as the chemical industry, transport and logistics, etc., and is used in practice . The electric power complex has a number of features that affect the structure of the industry and the specifics of its competitiveness.

Keywords: hydropower, electric power investments, competitiveness, complex, national, industries, program, industry, countries, systems, modern technologies, economies.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Сафаров Қудбиддин Азизович*** **-** Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти истеҳсолӣ. **Суроға**: 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони академикҳо. Раҷабовҳо, 10. Телефон: **(+992) 935770711.** E-mail: **Kudbidin.Safarou@mail.ru**

Убайдзода Қандили Нусрат **-** Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи менеҷменти истеҳсолӣ. **Суроға**: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо, 10. Телефон: **(+992) 935964455.** E-mail: **qandil1991@mail.ru**

Сведения об авторах: ***Сафаров Кудбиддин Азизович*** - Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат экономических наук, доцент кафедры производственного менеджмента. **Адрес**: 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **(+992) 935770711**. E-mail: **Kudbidin.Safarou@mail.ru**

Убайдзода Кандили Нусрат - Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры производственного менеджмента. **Адрес**: 734042, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: **(+992) 935964455.** E-mail: **qandil1991@mail.ru**

Information about the authors: ***Safarov Kudbiddin Azizovich*** – Tajik Technical University named after academician M.S. Oshimi, candidate of economic sciences, Associate Professor of the Department of Production Management. **Address**: 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Academician Rajabov Avenue, 10. Phone: **(+992) 935770711.** E-mail: **Kudbidin.Safarou@mail.ru**

Ubaidzoda Kandili Nusrat - Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi, Candidate of Economic Sciences, senior lecturer at the Department of Industrial Management. **Address**: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Rajabov Avenue, 10. Phone: **(+992) 935964455.** E-mail: **qandil1991@mail.ru**

УДК: 330.34(575.3)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИЙ И ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА

Абдулоев Э.К.

ФГУ "Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана" в Хатлонской области

На сегодняшний день отсутствует однозначное определение «инновации», которое в полной мере описывало бы ее сущность. Впервые этот термин был предложен Й.А. Шумпетером в начале 19-го века в книге «Теория экономического развития». Автор книги охарактеризовал данный термин как «новые комбинации» вещей и сил. Шумпетером была сформулирована сама суть экономического прогресса и благосостояния общества, которые основывались на трех, по его мнению, постулатах: предпринимательство, развитие, инновации.

«Теория экономического развития» практически стала фундаментом для множества исследователей и выступила в качестве начала формирования новой мировой экономической мысли. В своем издании Й.А. Шумпетер ставит в центр внимания предпринимательскую деятельность и после его издания исследователи - экономисты, в том числе и Ф.Х. Найт уже издает свой труд под названием «Риск, неопределенность и прибыль» и в этой книге предпринимательская деятельность представляется уже в новом свете и рассматривается совсем в другом ракурсе.

Сам термин «инновации», с точки зрения различных ученых, по-разному трактуется, например, одни связывают его с процессом, другие с результатом.

Некоторые трактовки приведены в таблице 1.

Таблица 1. Определение «инновация»
Table 1. Definition of "innovation"

Авторы	Определения
Н.И. Лапин	Инновации - это «конструирование новых способов и продуктов», тем самым отождествляет инновации с процессом
Ф. Валента	Представляет инновации как процесс перехода внутренней структуры производственного механизма к новому состоянию
Л. Водачек, О. Водачкова	Инновации - это «целевые изменения в функционировании предприятия», однако также рассматривают инновации как процесс , отмечая его системность.
Яковец Ю.В.	Инновации как качественные изменения в производстве
Месси Д., Квинтас П., Уилд Д	Инновации - это создание нового продукта, процесса или системы, а также процесс исследования, проектирования, разработки и организации их производства
Соколова Л.В.	Инновация – это результат совокупной научно-технологической, производственной, социально-управленческой деятельности, направленной на разработку, создание и распространение новых видов изделий, технологий, внедрение новых организационных форм
Тычинский А.В.	Нововведения – это новые или усовершенствованные технологии, виды продукции или услуг, а также организационно-технические решения производственного, административного, коммерческого или иного характера, способствующие продвижению технологий, товарной продукции и услуг на рынок

Составлено автором на основе указанной литературы

В современных условиях важнейшим фактором роста хозяйствующих субъектов является применение интеллектуального знания и человеческого капитала, и в этих условиях использование инноваций считается одним из стратегически значимых факторов экономического роста [6].

Предприятия с недостаточно развитым инновационным потенциалом начинают уступать место предприятиям, использующим инновационные методы в производственном процессе, и более инновационно-ориентированные предприятия, являясь конкурентоспособными, «выдавливают» предприятия, которые не имеют такую ориентированность.

Инновационно-ориентированные предприятия имеют больше шансов на сокращение производственных затрат, что приводит к повышению прибыли.

Существует ряд ученых, которые предлагают следующую классифицию инноваций (см. рис. 1).

Рис. 1. Классификация инноваций
Rice. 1. Classification of innovations

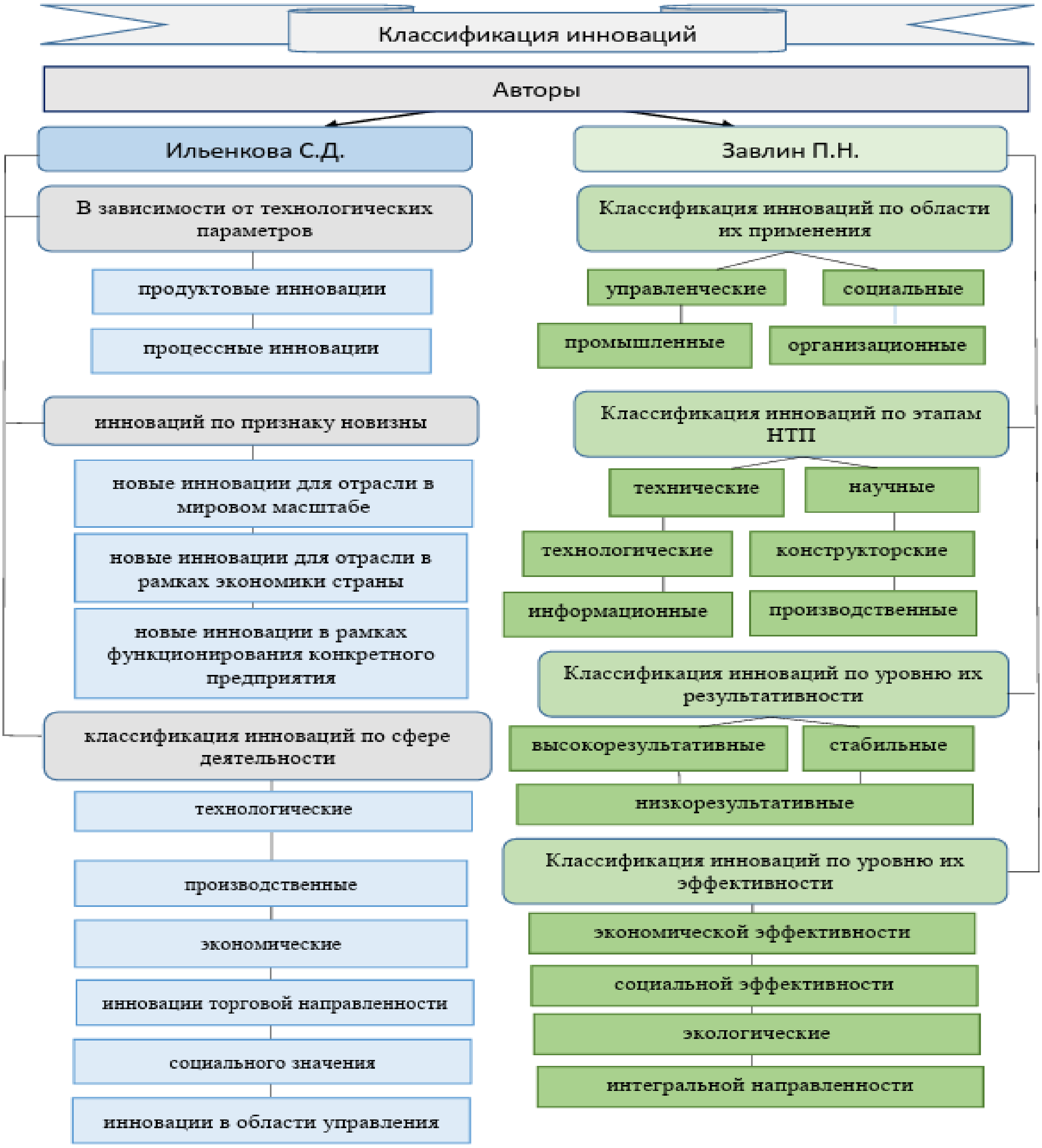

Составлено автором на основе указанной литературы

Помимо “инноваций” существует определение “инновационная деятельность”, которая трактовалась по-разному (см. табл 2).

Ряд ученых-экономистов согласны с тем, что без достаточного инновационного потенциала невозможна организация инновационной деятельности предприятия. Появление определения научного термина «инновационный потенциал» датируется началом 80-х годов

прошлого столетия и практически нашел свое концептуальное отражение в определении «инновационной деятельности».

Таблица 2. Определение инновационной деятельности
Table 2. Definition of innovation activity

Авторы	Трактовка
Демин Д.И.	Инновационная деятельность представляет собой комплекс научно-технологических, организационно-финансовых и коммерческих мероприятий, целью которых является коммерциализация накопленных знаний, новых технологий и оборудования
Миронов В.С.	Инновационная деятельность - это комплекс мероприятий, которые нацелены на преобразование нововведений и вывод его на рынок для последующей реализации
Соколова Л.В.	Инновационная деятельность - это вид деятельности, который связан с активным применением научных исследований и разработок

Составлено автором на основе указанной литературы

Так, например, Арцер Т.В. и Маскайкин Е.П. отождествляют определение «инновационного потенциала» с комплексом потенциалов хозяйствующего субъекта.

Рис. 2. Совокупность инновационного потенциала
Rice. 2. The totality of innovative potential

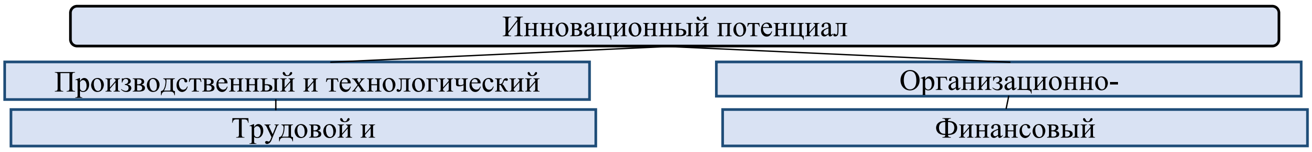

Таким образом, инновационный потенциал отражает совокупность всевозможных потенциалов хозяйствующего субъекта. Нам импонирует данное определение термина «инновационный потенциал», поскольку он вбирает в себя все виды потенциалов, которые могут быть направлены как на производственный, маркетинговый, финансовый, организационный и другие процессы.

Другие представители экономической науки А.В. Тычинский, С.Д. Ильенкова и др. инновационный потенциал отождествляют с ресурсообеспеченности, т.е., по их мнению, именно совокупность ресурсов или уровень обеспеченности ресурсами отражает имеющийся инновационный потенциал, с помощи которого у предприятия появляется возможность организации инновационной деятельности.

Л.В. Соколова рассматривает инновационный потенциал, используя при этом четыре подхода. В соответствии с первым подходом, инновационный потенциал означает наличие научного, интеллектуального, технического и научно-технического потенциалов предприятия.

Согласно второму подходу, инновационный потенциал определяется совокупностью имеющихся ресурсов предприятия, с помощи которых предприниматель осуществляет инновационную активность.

Третий подход подразумевает возможность использования скрытых ресурсных возможностей, при помощи которых существует возможность обеспечения роста инновационного потенциала.

При использовании четвертого подхода необходимо рассматривать предыдущие подходы в совокупности и использовать все положения трех подходов.

Таким образом, инновационный потенциал представляет собой умение и готовность хозяйствующих субъектов к организации инновационной деятельности в условиях воздействия внешних и внутренних факторов.

В свою очередь, для развития экономики каждая страна должна иметь какую-либо ориентированность и в данном контексте существует необходимость в инновационной ориентированности на уровне государства, которая направлена на развитие производственных процессов организаций и предприятий. Суть такого рода ориентированности должна заключаться в организации политики, направленной на обеспечение инновационной

привлекательности, создание благоприятных условий для внедрения развития инноваций, стимулирования инновационного потенциала на всех уровнях и видов деятельности во всех сферах экономики, что, в конечном итоге, приведет к развитию социально-экономической ситуации в целом.

В условиях рыночной экономики, в целях привлечения инвестиций для развития той или иной сферы деятельности необходимо наращивать инновационный потенциал и инновационную привлекательность. Основные положения развития инновационной привлекательности должны быть заложены в сформированной инновационной государственной политике.

Таким образом, инновационная ориентированность отечественных предпринимателей должна основываться не только на удовлетворении внутренних потребителей, но и должна быть направлена на повышение конкуренции на мировой арене.

Рис. 3. Взаимосвязь инновационного потенциала и инновационной привлекательности
Rice. 3. The relationship between innovative potential and innovative attractiveness

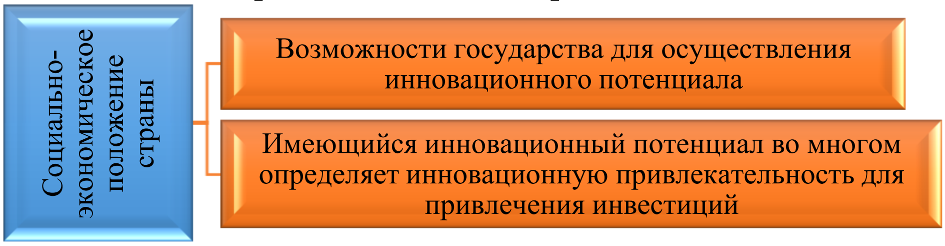

Отечественный ученый экономист М.К. Файзуллоев в своих трудах отмечает, что «экономический рост и инновационная активность является взаимообусловленными процессами, поэтому особенности государственного регулирования инновационной сферы играют огромную роль как для страны в целом, так и для отдельных хозяйствующих субъектов» [8].

По мнению А.Дж. Ятимова, «в сфере инноваций и ее инфраструктуры реализация эффективной политики технической науки превращается в прикладное действие».

В заключении, важным считаем подчеркнуть, что наличие достаточных темпов роста инновационного потенциала в Республике Таджикистан обуславливает формирование необходимой, благоприятной среды, соответственно, и рост этого потенциала приведет к инновационной привлекательности и к привлечению инвестиций, направленных на развитие инновационного потенциала [11].

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Гулаков У.М.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдулов, А.Н. Показатели научно-технического потенциала. Методы сравнительного анализа / А.Н. Авдулов, А.М. Кулькин // Курьер российской академической науки и высшей школы. - 2001. -№12. -С.84.
2. Азимов, И.И. Кластеризации новая форма инновационного подхода к экономике региона в условиях конкурентоспособности / И. И. Азимов, Ф. Б. Махмадиев // Peasant. – 2015. – № 1. – С. 85-86.
3. Большая советская энциклопедия. -М.: Советская энциклопедия, 1975. -С.20.
4. Добров Г.М., Тонкаль В.Е., Савельев А.А. Научно-технический потенциал: структура, динамика, эффективность. -Киев: Наукова Думка, 1987. -347 с.
5. Махмадиев, Ф.Б. Формирование региональных отраслевых кластеров, важнейший этап создания инновационной экономики / Ф.Б. Махмадиев, Н.С. Холова // Peasant. – 2015. -№2. -С.84-85.
6. Турсунов, Р.Р. Мировые тенденции рынка труда в условиях цифровой экономики / Р.Р. Турсунов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. -№2. -С.86-95. – EDN DMVGOG
7. Файзуллоев М.К. Влияние инновационно-инвестиционного климата на региональное инновационное развитие // Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2017. -№2/5(1). -С.274.
8. Файзуллоев М.К. Проблемы развития инновационных процессов в аграрной сфере // Формирование кластерной политики как основы инновационной ориентированности и конкурентоспособности региона // Сборник научных статей. -Душанбе: КГУ, 2018. -303 с.
9. Файзуллоев, М.К. Механизм государственного участия в формировании инновационной экономики / М.К. Файзуллоев // Вестник Таджикского технического университета. – 2011. -№3. -С.86-92. – EDN OIONOV

10. Хофизов Х.А. Оценка инвестиционного обеспечения эффективного использования природно-ресурсного потенциала: эколого-экономические аспекты / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2020. -№3. -С.23-32.
11. Ятимов, А.Ҷ. Хусусиятҳои фарқкунандаи иқтидори илмӣ-техникӣ ва инноватсионӣ дар минтақа / А.Ҷ. Ятимов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2019. -№1-4-2(68). –С.59-62. – EDN GEGGAP.

БАЪЗЕ ҶАНБАҲОИ ИННОВАТСИЯ ВА ТАНЗИМИ ПОТЕНСИАЛИ ИННОВАТСИОНӢ

Муаллиф дар мақолаи мазкур баъзе ҷанбаҳои инноватсионӣ, иқтидори инноватсионӣ, инчунин, фаъолияти инноватсиониро мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар шароити муосир бидуни ворид намудани навовариҳо ба равандҳои иқтисодӣ шароити оптималии фаъолият ва рушди иқтисоди бозаргонӣ, ки дар ҷаҳони муосир ба навовариҳои техникӣ, технологӣ ва идоракунӣ асос ёфтааст, имконнопазир аст. Махсусан талабот ба инноватсия дар заминаи инноватсияҳо, ба монанди иқтисодиёти сабз, рақамисозӣ ва ғайра хос аст. Муаллиф дар асоси таҳқиқоти ҷанбаҳои назариявӣ ба хулосае меояд, ки инноватсия натиҷаи ниҳоӣ буда, боиси оқибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, илмию техникӣ ва технологӣ, экологӣ ва ғайра мебошад. Муаллиф таъкид намудааст, ки дар шароити муносибатҳои бозорӣ рушди иқтисодиро бе афзоиши неруи инноватсионии кишвар ва ҳар як субъекти алоҳидаи хоҷагидорӣ тасаввур кардан имконнопазир аст. Дар мақола ҳамчунин нақши сиёсати Ҳукумат, ки ба рушди вазъи инноватсионӣ нигаронида шудааст, баррасӣ мешавад.

Калидвожаҳо: инноватсия, иқтидори инноватсионӣ, фаъолияти инноватсионӣ, иқтисод, рушд.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИЙ И ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА

В данной статье автором исследуются некоторые аспекты инновации, инновационного потенциала, а также инновационной деятельности. В современных условиях без внедрения в экономические процессы инноваций невозможно создать оптимальные условия для эффективного функционирования и развития рыночной экономики, которая в современном мире основана на технико-технологических и управленческих инновациях. Особенно требования к инновациям характерны в условиях таких новшеств, как зеленая экономика, цифровизация и т.п. На основе проведенного исследования теоретических аспектов, автор пришел к заключению, что инновация - это конечный результат, который приводит к таким эффектам, как: социальный, экономический, научный, технико-технологический, экологический и др., которые направлены на достижение удовлетворения общественных потребностей. Автор подчеркивает, что в условиях рыночных отношений невозможно представить развитие экономики без наращивания инновационного потенциала страны в целом и каждого отдельно взятого хозяйствующего субъекта. Также в статье рассмотрена роль государственной политики, направленной на развитие инновационной ситуации.

Ключевые слова: инновации, инновационный потенциал, инновационная деятельность, экономика, развитие.

SOME ASPECTS OF INNOVATION AND REGULATION OF INNOVATION POTENTIAL

In this article, the author examines some aspects of innovation, innovative potential, as well as innovative activity. In modern conditions, without the introduction of innovations into economic processes, it is impossible to create optimal conditions for the effective functioning and development of a market economy, which in the modern world is based on technical, technological and managerial innovations. Especially, the requirements for innovation are typical in the context of such innovations as the green economy, digitalization, etc. Based on the conducted research of theoretical aspects, the author comes to the conclusion that innovation is the final result, which leads to such effects as: social, economic, scientific, technical and technological, environmental, etc. and which is aimed at achieving the satisfaction of social needs. The author emphasizes that in conditions of market relations it is impossible to imagine economic development without increasing the innovative potential of the country as a whole and of each individual economic entity. The article also examines the role of government policy aimed at developing the innovation situation.

Keywords: innovation, innovative potential, innovative activity, economics, development.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Абдуллоев Эмомалӣ Қурбоналиевич*** – Филиали муассисаи давлатии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муовини декан оид ба корҳои таълими факултети иқтисод ва молия. **Суроға:** 735147, ш.Левакант, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рудакӣ, 16. Телефон: **(+992) 904-50-24-44**

Сведения об авторе: ***Абдуллоев Эмомали Курбоналиевич*** - Филиал государственного учреждения Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области, кандидат экономических наук, заместитель декана по учебной части факультета экономики и финансов. **Адрес:** 735147, г.Левакант, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 16. Телефон: **904-50-24-44**

Information about the author*: Abdulloev Emomali Kurbonalievich* - Branch of the state institution International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan in Khatlon region, Candidate of Economic Sciences, Deputy Dean for Academic Affairs of the Faculty of Economics and Finance. **Address:** 735147, Levakant, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 16. Phone: **904-50-24-44**

УДК: 336.77.067

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БАНКОВСКИХ КРЕДИТОВАНИЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ СЕКТОРЕ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Икроми Н.К.
Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана

Эффективная экономическая система зарубежного сельского хозяйства складывалась десятилетиями. Сегодня продолжается процесс непрерывного расширения фермерских хозяйств за счет раздробления и разрушения крупных хозяйств. Производство крупной сельскохозяйственной продукции в мелких хозяйствах, безусловно, превосходит - это один из основных законов экономики. Крупные фермы экономически эффективны и эффективно используют современные технологии.

В зарубежной литературе сельскохозяйственный кредит является влиятельным фактором развития аграрного сектора. Большинство этих кредитов являются крупными и долгосрочными.

Многие государственные программы финансовой поддержки аграрного сектора реализуются в форме кредитов. Кредитование рассматривается как фактор стимулирования частных инвестиций производителя сельскохозяйственной продукции и повышения его активности.

В последнее время все больше внимания уделяется сельскохозяйственным кредитам в промышленно развитых странах. Практически в большинстве развитых стран существуют специальные правила кредитования производителя сельскохозяйственной продукции. А именно, кредитные организации в основном полагаются на специальные государственные финансово-кредитные учреждения.

Теперь рассмотрим опыт стран Центральной Азии в рамках этой темы.

В Центральной Азии пять стран: Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан. В процессе исследования мы использовали официальные сайты центральных банков и других государственных учреждений стран Центральной Азии, однако в ходе исследования нам не удалось найти статистические данные Туркменистана (см. таблицу 1).

Рисунок 1. Доля банковских резервов от депозитов в странах Центральной Азии на 2022 год (в %)

Figure 1. Share of bank reserves from deposits in Central Asian countries for 2022 (in%)

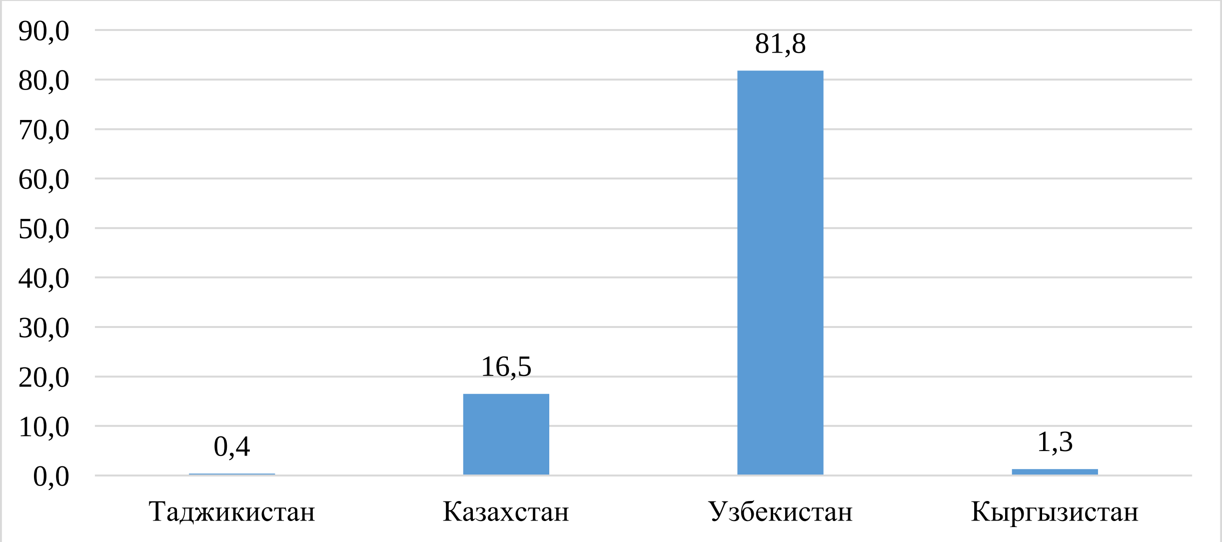

Источник: Официальный сайт Центрального банка Узбекистана: https://cbu.uz/ru/statistics/buleten/1589796/; Официальный сайт Национального Банка Казахстана: https://www.nationalbank.kz/ru/news/statistichesky-byulleten/rubrics/1799; Официальный сайт Национального банка КР: https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=137&lang=RUS; Официальный сайт Национального банка Таджикистана: https://nbt.tj/tj/statistics/statistical_bulletin.php.

Общий объем привлеченных банковских ресурсов из депозитов в странах Центральной Азии в 2022 году составляет 406 642,8 млн. долл. США. Из этого показателя 81,8% (332 563,9 млн. долл.) досталось Узбекистану, 16,5% (67180,46 млн. долл.) - Казахстану, 1,3% (5378,425 млн. долл.) - Кыргызстану и 0,4% (1520,015 млн. долл.) соответствует Таджикистану. Анализ этих показателей показывает, что среди стран Центральной Азии рынок банковских депозитных услуг относительно развит в Узбекистане и Казахстане (см. рисунок 1).

Мировой опыт показывает, что коммерческие банки распределяют большую часть своих ресурсов посредством предоставления кредитов экономическим субъектам. Оборот банковского финансирования в странах Центральной Азии в 2022 году достигнет 71 464,60 млн. долл. США выровнялись, этот показатель увеличился на +40,1%, по сравнению с 2018 годом. Из этого показателя 18 095,2 млн. долл. США, или 25,3% Узбекистану, 49 539,4 млн. долл. США, или 69,3% Казахстану, 2 420,4 млн. долл. США, или 3,4% Кыргызстану и 1409,6 млн. долл. США, или 2,0% приходится на Таджикистан (см. таблицу 1).

Таблица 1. Банковское финансирование аграрного сектора стран Центральной Азии в 2018-2022 гг., млн. долл. США

Table 1. Bank financing of the agricultural sector of Central Asian countries in 2018-2022, million US dollars

Название государства		2018	2019	2020	2021	2022	2022/2018 (+/-, %)
Узбекистан	**I**	12 918,35	14 805,31	12 141,69	15 339,19	18 095,2	**+ 40,1**
	II	2 208,09	1 477,95	1 791,77	1 949,98	1 422,1	**- 35,6**
Казахстан	**I**	34 075	36 371	34 758	42 851	49 539,4	**+ 45,4**
	II	1 275	667	557	788	868,9	**- 31,9**
Кыргызстан	**I**	1821,5	2091,0	1958,2	2138,2	2 420,4	**+ 32,9**
	II	355	371	390	417	466,2	**+ 31,3**
Таджикистан	**I**	710,6	791,2	787,9	138,3	1409,6	**+ 98,4**
	II	81,7	15,9	67,6	19,0	238,6	**+ 192,0**
Все банковские кредиты	**I**	**62 443,80**	**68 863,82**	**61 787,48**	**60 466,69**	**71 464,60**	+ 14,4
	II	**4 001,49**	**2 547,75**	**2 873,97**	**3 173,98**	**2 995,80**	**-25,1**
Приложение: I – всего; **II** – включая сельское хозяйство.							

Источник: Официальный сайт Центрального банка Узбекистана: https://cbu.uz/ru/statistics/buleten/1589796/; Официальный сайт Национального Банка Казахстана: https://www.nationalbank.kz/ru/news/statistichesky-byulleten/rubrics/1799; Официальный сайт Национального банка КР: https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=137&lang=RUS; Официальный сайт Национального банка Таджикистана: https://nbt.tj/tj/statistics/statistical_bulletin.php.

Из таблицы 1 следует, что в 2022 году в Центральной Азии из 71 464,60 млн долларов США предложенных кредитов, 2 995,80 млн долларов США, или 4,2% из них принадлежат аграрному сектору, то есть от этого вклада Узбекистану - 2,0%, Казахстану - 1,2%, Кыргызстану - 0,7% и Таджикистану - 0,3%. Тенденция развития банковского финансирования в 2022 году, по сравнению с 2018 годом в сфере сельского хозяйства в странах Центральной Азии в целом снижается.

Например, темпы развития банковского кредитования сельского хозяйства в 2018 году снижаются на - 5,9%, в 2019 году - 39,2%, в 2020 году - 32,6%, а в 2022 году - 25,1%, по сравнению с 2018 годом. В этот период (2022 год) существенное влияние оказали показатели тенденции кредитования сельского хозяйства этих стран – Узбекистана и Казахстана. Таким образом, результаты данного анализа показывают, что роль банковской системы этих двух стран в Центральной Азии значительна. Также результат снижения объемов банковских кредитов аграрному сектору можно увидеть в объемах производства сельскохозяйственной продукции.

В 2022 году общий объем производства сельскохозяйственной продукции в странах Центральной Азии составил 41 751,8 млн долларов США, из них 18 542,1 млн долларов США, или 44,4%, пришлось на Узбекистан, 19 110,5 млн долларов США или 45,8%, на Казахстан,

1310,1 млн долларов США, или 3,1%. %, на Кыргызстан и 2789,0 млн долларов США, или 6,7%, на Таджикистан (см. табл. 2).

Таблица 2. Объем производства сельскохозяйственной продукции стран Центральной Азии в 2018-2022 гг. (в млн. долл. США)
Table 2. Volume of agricultural production in Central Asian countries in 2018-2022 (millions of US dollars)

Название государства	2018	2019	2020	2021	2022	2022/2018, (+/-, %)
Узбекистан	23394,0	23588,2	24853,2	16822,6	18542,1	**- 20,7**
Казахстан	12979,3	13458,3	15121,1	17369,7	19110,5	**+ 47,2**
Кыргызстан	2971,8	3155,8	3202,0	1203,0	1310,1	**- 55,9**
Таджикистан	2823,1	2911,9	3257,9	2113,6	2789,0	**- 1,2**
Всего	**42168,2**	**43114,2**	**46434,2**	**37508,8**	**41751,8**	**- 1,0**

Источник: Официальный сайт Межгосударственного статистического комитета стран СНГ: http://www.cisstat.com/. Официальный сайт Центрального банка Узбекистана: https://cbu.uz/ru/statistics/buleten/1589796/; Официальный сайт Национального Банка Казахстана: https://www.nationalbank.kz/ru/news/statistichesky-byulleten/rubrics/1799; Официальный сайт Национального банка КР: https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item= 137&lang=RUS; Официальный сайт Национального банка Таджикистана: https://nbt.tj/tj/statistics/statistical_bulletin.php.

Согласно таблице 2, в 2022 году наибольшая доля сельскохозяйственного производства в государствах Центральной Азии (90,2%) приходится на Узбекистан (44,4%) и Казахстан (45,8%). В этот период Казахстан является лидером по темпам роста сельскохозяйственного производства, а его показатель на +47,2% больше, чем в 2018 году.

В связи с тенденцией развития финансовых ресурсов банков и их использования в сфере сельского хозяйства, применение опыта Узбекистана и Казахстана может быть более эффективным для Таджикистана, поскольку механизм финансовой поддержки этих двух стран в сфере сельского хозяйства положительный и значимый результат по сравнению с другими странами Центральной Азии. Поэтому мы рассмотрим опыт этих двух стран в направлении государственной финансовой поддержки в сфере сельского хозяйства.

В Республике Узбекистан одним из механизмов финансовой поддержки в сфере сельского хозяйства является предоставление налоговых льгот и реализация инвестиционных проектов в сфере сельского хозяйства. Конечно, как сообщает официальный сайт Министерства сельского хозяйства Республики Узбекистан, «...в Узбекистане налоговые льготы предусмотрены для 22 отраслей экономики, причем эти льготы применяются и в сфере сельского хозяйства. ...эти льготы распространяются на все регионы, кроме города Ташкента и Ташкентской области» [7], поскольку в этом городе и области более развита инфраструктура по производству сельскохозяйственной продукции. Поэтому государство предоставляет больше финансовых стимулов городам и регионам, где производство сельскохозяйственной продукции снижается.

В этой стране в зависимости от объема иностранных инвестиций сельскохозяйственным предприятиям предоставляются соответствующие налоговые льготы. Например, если сумма иностранного капитала, задействованного на предприятии, составляет от 0,3 миллиона до 3 миллионов долларов США, это предприятие освобождается от уплаты налога на прибыль, налога на имущество и единого налога на предпринимательскую деятельность для малых предприятий. Другие налоговые льготы для сельского хозяйства перечислены в таблице 3.

Таблица 3. Налоговые льготы для сельского хозяйства в Республике Узбекистан
Table 3. Tax incentives for agriculture in the Republic of Uzbekistan

Сумма инвестиций	Льготный период	Освобождение от:
0,3 млн – 3 млн	3 года	Налог на прибыль Налог на имущество Единый налог на предпринимательство для малого бизнеса
3 млн – 10 млн	5 лет	за ввоз собственного имущества предприятиям с иностранным капиталом - не менее 33 процентов.
Более 10 млн	7 лет	Налог на прибыль

Источник: Официальный сайт Министерства сельского хозяйства Республики Узбекистан: https://www.agro.uz/ru/imtiyozlar/

Помимо налоговых льгот, правительство также предоставило аграрному сектору другие виды стимулов, в том числе:

• обеспечение технологией капельного орошения, дождевания на богарных землях и пастбищах (для производителей пищевой продукции);

• частичное возмещение затрат из государственного бюджета на внедрение энергоэффективных технологий (капельное орошение, дождевание, планировка земель с помощью планировочных агрегатов);

• компенсация фермерским хозяйствам стоимости электроэнергии, потребляемой насосными агрегатами и оросительными колодцами;

• компенсация затрат на борьбу с вредителями, а также обеспечение сохранности урожая в чрезвычайных ситуациях;

• возмещение процентных расходов на приобретение сельскохозяйственной техники; частичное страховое возмещение по договорам страхования будущего урожая хлопка и зерна;

• таможенные льготы для сельского хозяйства и экспорта продуктов питания (субсидии на транспортировку, отправку образцов за границу, покрытие расходов на рекламные кампании за рубежом, введение стандартов и получение сертификатов соответствия).

Сельское хозяйство в Казахстане остается небольшой отраслью экономики Казахстана. Доля сельского хозяйства в ВВП составляет менее 10%, то есть «в последние годы оно фиксируется в пределах до 6,7%, и оно составляет лишь 20% рабочей силы. При этом более 70 процентов земель страны используется для сельского хозяйства и животноводства» [10].

Крупнейшей сельскохозяйственной культурой Казахстана является пшеница, которую он экспортирует. Она занимает шестое место в мире по производству пшеницы. Менее важные культуры включают ячмень, хлопок, сахарную свеклу, подсолнечник, лен и рис.

В настоящее время плодородие сельскохозяйственных земель Казахстана снизилось, по сравнению с советскими временами. Этот процесс оказывает негативное влияние на производственный цикл продукта. В то же время следует отметить, что динамика некоторых видов сельскохозяйственной продукции также снижается. Например, «в 2011 году Казахстан достиг рекордного урожая зерна в 26,9 миллиона тонн, превысив предыдущий рекорд 2009 года в 21 миллион тонн. В 2012 году Минсельхоз Казахстана снизил прогноз урожая до 14 млн тонн из-за засушливой погоды» [12].

В феврале 2013 года правительство Казахстана на совещании под председательством премьер-министра Серика Ахметова утвердило новую отраслевую программу развития АПК на 2013-2020 годы «Агробизнес – 2020» [1]. Программа «Агробизнес-2020» направлена на развитие четырех направлений: финансовая устойчивость, повышение доступности продукции, работ и услуг для субъектов агропромышленного комплекса, развитие государственной системы поддержки сельхозпроизводителей и повышение эффективности системы государственного управления агропромышленным комплексом.

В рамках программы «Агробизнес-2020» правительство Казахстана в апреле 2014 года утвердило пакет стимулирующих мер – правила субсидирования мероприятий по реабилитации агропредприятий. В первом полугодии 2014 года на эти цели «банкам второго уровня было выделено 140 миллиардов тенге (770 миллионов долларов)» [8]. Отечественные исследователи этой страны придерживаются мнения, что «только капитальные субсидии могут помочь решить проблемы развития сельского хозяйства Казахстана. Вместо этого рекомендуются обширные институциональные реформы, такие как улучшение сельской системы образования и передача политической власти местным лицам, принимающим решения» [11].

В 2016 году Министерство сельского хозяйства Казахстана запустило программу финансирования кооперативов, которые помогают хозяйствам приобретать оборудование, хранить и транспортировать продукцию, оказывать ветеринарные услуги, организовывать продукты питания и агрохимикаты, а также предоставляют льготные кредиты. Эта программа «позволила 157 кооперативам помочь 15 000 домохозяйствам. В кооперативах создано более 100 пунктов приема молока и 7000 кормовых баз» [13].

В 2013 году Министерство сельского хозяйства Казахстана опубликовало Генеральный план «Стабилизация рынка зерна». Этот план поддержал программу «Агробизнес-2020», в

которой министерство определило цели и перспективы производства, потребления и экспорта зерна на 2013-2020 годы. Некоторые из ключевых тенденций, отмеченных в этих прогнозах, включают [13]:

• в министерстве прогнозируют, что площади всех зерновых культур в этот период будут относительно стабильными и незначительно уменьшатся;

• ожидается существенный переход от пшеницы: площади выращивания пшеницы уменьшатся на 2 млн га (14 процентов) с 13,5 млн га в 2012 году до 11,5 млн га в 2020 году;

• ожидается, что большая часть этой сократившейся площади будет заменена так называемыми «кормовыми культурами», преимущественно под фуражное зерно, а в 2020 году их площадь составит 1,5 млн га (53 процента) с 2,8 млн га до 4 или 3 млн га.

В 2021 году на реализацию программы инвестиционного субсидирования было запланировано 104,4 млрд тенге (201,6 млн долларов США), однако реализация данных проектов на местном уровне составила 104,3 млрд тенге (201,45 млн долларов США), что позволило субсидировать 24 тысячи 189 инвестиционных проектов в сфере сельского хозяйства и создать 20 тысяч 183 рабочих места [6].

Из данного анализа состояния программы инвестиционного субсидирования видно, что Казахстан использует большую часть привлеченного капитала в направлении сельского хозяйства. Конечно, механизм привлечения финансовых ресурсов в сферу сельского хозяйства очевиден. В связи с этим использование такого опыта для Республики Таджикистан приведет к дальнейшему развитию и совершенствованию аграрного сектора.

Развитие аграрного кредитования в мире не только способствовало появлению организаций финансирования сельского хозяйства, но и привело к формированию мощной системы, определяющей скорость и уровень развития сельскохозяйственного производства, инвестиционного планирования в национальном масштабе. При этом, с одной стороны, возросла роль министерств сельского хозяйства в гарантировании выплат по кредитам, а с другой - произошло снижение участия государственных фондов в сельскохозяйственном кредитовании.

Таким образом, зарубежный опыт агропромышленного комплекса свидетельствует о постоянной заботе органов государственной власти о создании экономических и материально-технических условий для производства сельскохозяйственной продукции, необходимой населению страны.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Гаюров Г.Х.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агрозоны рядом с селами создадут в двух районах Мангистауской области - ElDala.kz. ElDalakz (1 июня 2020). Дата обращения: 9 сентября 2020.
2. Икромов Н.К. Механизм регулирования антикризисных мер банков в Республике Таджикистан [Текст] / Ф.Н. Икромов, Н.К. Икромов // В сборнике: Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства. Сборник научных трудов; под общей редакцией З.О. Адамановой. - Симферополь, 2022. -С.227-231.
3. Икромов Н.К. Основные направления и перспективы развития банковской системы Республики Таджикистан / Н.К. Икромов // Russian Economic Bulletin. - 2019. -Т. 2. -№6. -С.127-131.
4. Икромов Н.Қ. Асосҳои базавии назарияи қарз ва захираҳои қарзӣ / Ф.С. Обидов, Н.К. Икромов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2019. -№10. -қисми 1. - С. 9-14.
5. Икромов Ф.Н. Концептуальные подходы к устойчивому развитию центрального региона Республики Таджикистан / Р.Р. Кудратов, М.Н. Эмомов, Ф.Н. Икромов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2016. -№2/5(207). -С.9-14.
6. Итоги развития сферы сельского хозяйства за 2021 год и планы на предстоящий период. [Электронный ресурс]. URL: https: //www.primeminister.kz /ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyaystva-za-2021-god-i-plany-na-predstoyashchiy-period-22422.
7. Официальный сайт Министерства сельского хозяйства Республики Узбекистан. [Электронный ресурс]. URL: https://www.agro.uz/ru/imtiyozlar/
8. Перейти обратно: Tengrinews.
9. Перейти обратно:[1 2 3] USDA: Grain Report (недоступная ссылка). gain.fas.usda.gov. Дата обращения: 12 января 2020. Архивировано 13 ноября 2017 года.
10. Сельское хозяйство Казахстана: [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki

11. A policy agenda for agricultural development in Kazakhstan. Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO) Policy Brief 15 (февраль 2014). Дата обращения: 18 октября 2014. (недоступная ссылка).
12. Kazakhstan Maintains Grain Export Levels, Satrapia (21 июля 2012). Дата обращения 21 июля 2012.
13. USDA снизило прогноз мирового производства и экспорта пшеницы - ElDala.kz. ElDalakz (10 апреля 2020). Дата обращения: 9 сентября 2020.

МАСОИЛИ ИСТИФОДАИ ҚАРЗҲОИ БОНКӢ БА БАХШИ КИШОВАРЗӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола раванди истифода ва самараи қарзҳои бонкӣ ба бахши кишоварзӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ оварда шудааст. Инчунин, таҳлилҳои пайдарҳамии низоми қарзҳои бонкӣ ва раванди ҳавасмандагрдонии давлат ба ниҳодҳои молиявию қарзие, ки дар бахши кишоварзӣ маблағгузориҳоро ба анҷом мерасонанд, оварда шудааст. Низоми самарабахши иқтисодии хоҷагии қишлоқи хориҷӣ даҳҳо сол пеш инкишоф ёфтааст. Имрӯзҳо аз ҳисоби пароканда ва хароб шудани хоҷагиҳои калон, раванди пай дар пай васеъ гардидани хоҷагиҳо давом дорад. Истеҳсоли маҳсулоти калони хоҷагии қишлоқ дар хоҷагиҳои хурд бешубҳа бартарӣ дорад - ин яке аз қонунҳои асосии иқтисодиёт мебошад. Хоҷагиҳои калон камхарҷ буда, аз техникаи ҳозиразамон самаранок истифода мебаранд. Дар баъзе адабиёти хориҷӣ карзи хоҷагии қишлоқ омили таъсирбахши рушди хоҷагии қишлоқ мебошад. Аксари ин қарзҳо калон ва дарозмуддат мебошанд. Барномаҳои зиёди давлатӣ оид ба дастгирии молиявии соҳаи кишоварзӣ дар шакли қарз амалӣ карда мешаванд. Қарздиҳӣ ҳамчун омили ҳавасмандгардонии сармоягузории хусусии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва баланд бардоштани фаъолияти он ба ҳисоб меравад. Дар вақтҳои охир ба қарзҳои хоҷагии қишлоқ, махсусан дар мамлакатҳои саноатӣ бештар диққат дода мешавад. Қариб дар ҳамаи мамлакатҳои рушдкарда қоидаҳои махсуси қарз додан ба истеҳсолгарони хоҷагии қишлоқ мавҷуданд. Маҳз, ташкилотҳои қарзӣ асосан ба муассисаҳои махсуси молиявию қарзии давлатӣ такия мекунанд. Таҳқиқот собит намуд, ки дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, дар самти истифодаи қарзҳои бонкӣ ба бахши кишоварзӣ таҷрибаи Ӯзбекистон ва Қазоқистон барои дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ ба мақсад мувофиқ аст. Ҳамин тавр, таҷрибаи хориҷии комплекси агросаноатӣ дар бораи ғамхориҳои доимии мақомотҳои давлатӣ дар бобати ба вуҷуд овардани шароити иқтисодӣ ва моддию техникӣ нишон медиҳад, ки барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ барои аҳолии мамлакат зарур шаҳодат медиҳад.

Калидвожаҳо: бонк, қарз, депозит, молия, захираи қарзӣ, андоз, субсидия, маблағгузорӣ, сармоягузорӣ, ҳавасмандгардонӣ, кишоварзӣ.

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БАНКОВСКИХ КРЕДИТОВАНИЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ СЕКТОРЕ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье описан процесс использования и эффективность банковских кредитов аграрному сектору стран Центральной Азии. Также представлен последовательный анализ системы банковских кредитов и процесса государственного стимулирования финансово-кредитных организаций, завершающих финансирование в аграрном секторе. Эффективная экономическая система зарубежного сельского хозяйства складывалась десятилетиями. Сегодня продолжается процесс непрерывного расширения фермерских хозяйств за счет раздробления и разрушения крупных хозяйств. Производство крупной сельскохозяйственной продукции в мелких хозяйствах, безусловно, превосходит - это один из основных законов экономики. Крупные фермы экономически эффективны и эффективно используют современные технологии. В зарубежной литературе сельскохозяйственный кредит является влиятельным фактором развития аграрного сектора. Большинство этих кредитов являются крупными и долгосрочными. Многие государственные программы финансовой поддержки аграрного сектора реализуются в форме кредитов. Кредитование рассматривается как фактор стимулирования частных инвестиций производителя сельскохозяйственной продукции и повышения его активности. В последнее время все больше внимания уделяется сельскохозяйственным кредитам в промышленно развитых странах. Практически в большинстве развитых стран существуют специальные правила кредитования производителя сельскохозяйственной продукции. А именно, кредитные организации в основном полагаются на специальные государственные финансово-кредитные учреждения. Исследование доказало, что среди стран Центральной Азии опыт Узбекистана и Казахстана в использовании банковских кредитов для сельскохозяйственного сектора соответствует другим странам Центральной Азии. Таким образом, зарубежный опыт агропромышленного комплекса свидетельствует о постоянной заботе органов государственной власти о создании экономических и материально-технических условий для производства сельскохозяйственной продукции, необходимой населению страны.

Ключевые слова: банк, кредит, депозит, финансы, кредитный резерв, налог, субсидия, финансирование, инвестиции, льготы, сельское хозяйство.

ISSUES OF USING BANK LENDING IN THE AGRICULTURAL SECTOR IN CENTRAL ASIA

The article describes the process of use and efficiency of bank loans to the agricultural sector of Central Asian countries. A consistent analysis of the system of bank loans and the process of state stimulation of financial and credit institutions completing financing in the agricultural sector is also presented. An effective economic system of foreign agriculture has developed for decades. Today, the process of continuous expansion of farms continues due to the fragmentation and destruction of large farms. The production of large agricultural products in small farms, of course, exceeds - this is one of the basic laws of the economy. Large farms are cost effective and use modern technology effectively. In some foreign literature, agricultural credit is an influential factor in the development of the agricultural

sector. Most of these loans are large and long-term. Many state programs of financial support for the agricultural sector are implemented in the form of loans. Lending is seen as a factor in stimulating private investment of an agricultural producer and increasing its activity. Recently, more and more attention has been paid to agricultural loans, namely in industrialized countries. In almost most developed countries, there are special rules for lending to an agricultural producer. Namely, credit organizations mainly rely on special state financial and credit institutions. The study proved that among the countries of Central Asia, the experience of Uzbekistan and Kazakhstan in using bank loans for the agricultural sector corresponds to other countries of Central Asia. Thus, the foreign experience of the agro-industrial complex testifies to the constant concern of state authorities to create economic and material and technical conditions for the production of agricultural products necessary for the country's population.

Keywords: bank, credit, deposit, finance, credit reserve, tax, subsidy, financing, investments, benefits, agriculture.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Икромӣ Нуриддин Қиём*** **–** Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, декани факултети молия ва қарз. **Суроға:** 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Борбад, 48/5. Телефон**: 933-76-76-76**

Сведения об авторе: ***Икроми Нуриддин Киём*** **-** Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент, декан факультета финансов и кредита. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Борбад, 48/5. Телефон: **933-76-76-76**

Information about the autho: ***Ikromi Nuriddin Kiyom*** **-** International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Finance and Credit. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad St. 48/5. Phone: **933-76-76-76**

УДК: 338.43 (575.3)

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРОЦЕССА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ: ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН

Шарипов И.О.

ФГУ Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области

В современных условиях перед паравительством поставлены задачи, одной из которых является переход от аграрно-индустриальной к индустриально-аграрной экономике. Однако пока эти цели не будут достигнуты, сельское хозяйство будет выступать в качестве основополагающего сектора экономики, от которого зависит настоящее и дальнейшее формирование экономики, так как от этой сферы зависят не только смежные сферы хозяйствования, но и уровень жизни населения страны.

Тем не менее, именно в отрасли сельского хозяйства существует парадокс, и, несмотря на то, что продукция сельского хозяйства имеет стопроцентную реализацию, инвестиционная привлекательность не является оптимальной и не находится на желаемом уровне. Парадокс заключается в отсутствии у инвесторов желания инвестировать в сельскохозяйственную отрасль, хотя они имеют информацию о том, что в этой отрасли существует полная возможность реализации производимой продукции. Связана такая ситуация с имеющейся низкой рентабельностью и факторами риска, связанными с данной отраслью. Большую часть времени в период независимости страны, со стороны государства предпринимаются множество попыток для привлечения частных инвестиций в данную отрасль, однако привлеченные инвестиции относятся больше не к частным, а к государственным, и доля привлеченных частных инвестиций не столь значительна.

В связи с этим, так как от эффективности развития сельскохозяйственной отрасли зависит уровень жизни населения, для его оптимального развития существует необходимость, посредством существующих экономических и правовых государственных инструментов создание более благоприятных условий и благоприятной инвестиционной среды.

Существует ряд специфических особенностей, связанных с инвестиционной деятельностью в сельскохозяйственной отрасли, производимой продукцией и условиями воспроизводства исследуемой отрасли.

Помимо физических свойств объект производства сельскохозяйственной отрасли зависит и от природно-климатических факторов, и в этой связи инвестиционная деятельность в данном секторе экономики зависит не только от самого объекта инвестирования, но и от природно-климатических условий. Исходя из этого, риски, связанные с вышеуказанными факторами, а также капиталоемкость, срок окупаемости и уровень затрат существенным образом возрастает.

Для определения и достижения поставленной задачи необходимо уточнение понятия «инвестиции» и «инвестиционная деятельность». Согласно Закону Республики Таджикистан, «-инвестиции - вложение капитала инвестором в форме материальных и нематериальных активов на территории Республики Таджикистан в целях получения прибыли» [5]. Исходя из этого, можно прийти к выводу, что основной целью инвестиций является получение прибыли.

В сельскохозяйственной отрасли одним из основных источников развития воспроизводственных процессов являются инвестиции и именно от инвестиций зависит материальное производство сельского хозяйства [12].

Таким образом, инвестиционная деятельность в сельскохозяйственном секторе включает в себя материальные и нематериальные вложения, которые направлены на эффективное воспроизводство производимой продукции, цель которой заключается в получении прибыли [14].

В таблице 1 приведены особенности инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве и проявление производственных особенностей в процессе производства продукции.

Таблица 1. Классификация инвестиций в сельскохозяйственной отрасли и их особенности
Table 1. Classification of investments in the agricultural sector and their features

По признаку классификации	Виды инвестиций	Отраслевые особенности инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве
1	2	3
По целеполаганию	Активные	Длительный период получения прибыли. Формирование комплексного контроля за использованием инвестиционных средств. Рациональное использование природы, в качестве фактора привлечения инвесторов.
	Пассивные	Для формирования крупных землевладений производится покупка паев мелких землевладений.
По формам собственности	Государственные	Инвестиции носят не только экономический характер, но и регулирующую функцию, цель которой заключается в активизации производственных процессов, необходимых государству в современных условиях. Осуществление происходит с помощи целевых государственных программ развития сельскохозяйственной отрасли.
	Частные	Существует ряд высоких административных барьеров, отсутствие высокой рентабельности вложенных средств, а также ряд недостаточных страховых гарантий возврата средств в случае наступления страховых ситуаций.
По сроку инвестирования	Долгосрочные	Отдача по вложенным инвестициям в основной капитал, происходит в течение 4-5 лет при минимальном проценте рентабельности.
	Краткосрочные	Вложения в текущую производственную деятельность (под будущий урожай), характеризующиеся невыгодностью для сельхозпроизводителей, причиной чего является большая стоимость привлеченных средств.
По объектам вложения	Реальные	Инвестиции в основной и оборотный капитал, а также в нематериальные активы. Вложения в отрасль, связанные с инновационной составляющей производственного процесса.
	Портфельные	Применительно к отрасли – это выкуп паев у мелких собственников в сельской местности.
По типу воспроизводственного процесса	Инвестиции в расширенное производство	Инвестиции направлены в основном, на модернизацию процесса производства с большим сроком окупаемости.
	Инвестирование текущей деятельности (простое воспроизводство)	Инвестиции направлены на пополнение текущего оборотного капитала, целью которых является поддержка текущего уровня развития производственного процесса отрасли, которыми не предусмотрены результаты инновационного характера и характеризующиеся кратковременными сроками.
По уровню риска	С высоким риском	Срок окупаемости инвестиций в основной капитал является длительным, соответственно, и риски высокие
	С средним риском	Инвестиции направлены в основном на инновационные процессы и развитие трудовых ресурсов.
	С низким риском	Инвестиции в основном связаны с банковским кредитованием, а также с пополнением оборотного капитала.
По объектам вложения	Инвестиции в основные средства	Отсутствие сельскохозяйственной техники и запасных частей, которые необходимы при высокой изнашиваемости обуславливает большие затраты для покупок техники, производимых зарубежными производителями.
	Инвестиции в нематериальные	Отсутствие необходимой информации в должном объеме приводит к ухудшению инвестиционной

	активы	привлекательности сельского хозяйства, что делает данный сектор невостребованным.
	Инвестиции в оборотный капитал	Инвестирование текущей деятельности с целью своевременного пополнения оборотного капитала посредством заемных средств по высоким ставкам.

Составлено автором.

По нашему мнению, главной особенностью инвестиционной деятельности в сельскохозяйственной отрасли является присутствие высокой зависимости от природно-климатических явлений. Исходя из этого, при государственной поддержке инвестиционной деятельности в данной отрасли, существует необходимость основываться на жестком регламентировании и сроков реализации, и консенсуса всех участников инвестиционного процесса и учитывать предстоящие природно-климатические ситуации, а также другие сопутствующие не только социальные, но и экологические проблемы.

В связи с тем, что инвестиционная деятельность в сельском хозяйстве имеет долгосрочный характер и перспективность этой отрасли, существует необходимость создания инвестиционных фондов, имеющих повышенный уровень доходности, целью которых являлось бы повышение нвестиционной привлекательности, вследствие чего, именно, привлекались бы инвесторы, которые, в свою очередь, имели бы способность вложения финансовых средств в долгосрочную перспективу, и все это привело бы к развитию воспроизводства отрасли [13].

Так как сельскохозяйственная отрасль является главной артерией современной экономики и главенствующим фактором обеспечения продовольственной обеспеченности населения, она является весьма привлекательной для инвестиционной деятельности инвесторов и, несмотря на некоторые существующие негативные факторы, государством предпринимается ряд мер по созданию благоприятной инвестиционной среды и при условии, что особенности инвестиционного процесса будут изучаться систематически и с применением современных, инновационных инструментов финансирования сельскохозяйственной отрасли, могут появиться гарантии на получение прибыли [6].

Основные направления и инструменты развития инвестиционной деятельности сельского хозяйства должны предлагаться государством, путем разработок инвестиционной политики и её реализации, которая должна быть направлена на формирование, укрепление и развитие производственного потенциала и достижение оптимальной отдачи используемых производственных факторов.

Таким образом, развитие инвестиционной деятельности сельского хозяйства не является возможным без создания эффективной политики- благоприятной среды, увеличения объемов производства, создания необходимой инфраструктуры, повышения уровня жизни сельского населения, а также без рационального природопользования.

К особенностям инвестиционной деятельности в производственном процессе сельскохозяйственной отрасли относятся следующие:

- высокая доля заемного капитала;
- высокая степень влияния привлечённых инвестиций на все факторы производственного процесса;
- существование высоких рисков инвестиционных вложений.

Опыт развитых стран показывает, что инвестиционная деятельность должна быть ориентирована на интенсификацию производства, на достижения организационных, технико-технологических и других основ всестороннего государственного регулирования и государственной поддержки. В развитых странах экономика “знаний” уже давно сменила затратную индустриальную экономику и научные исследования в области сельского хозяйства инвестируются частными и государственными инвесторами, и в результате это способствует развитию производства и производительности труда, а также развитию отрасли.

В качестве примера в области политики инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве и агропромышленном комплексе считаем необходимым рассмотреть опыт развитых стран.

Стратегия инвестиционной политики, направленной на улучшение и развитие сельского хозяйства развитых стран, заключается в следующих пунктах (см. табл. 2).

Таблица 2. Основные направления инвестиционного обеспечения сельского хозяйства развитых стран
Table 2. Main directions of investment support for agriculture in developed countries

Стратегии	Страны	Составляющие стратегии
Создание национальной системы инновационного развития сельского хозяйства	Литва, Польша, Болгария	Изменение организации научных исследований в государственном секторе
	Чехия, Эстония, Латвия	Объединение функций образовательных и научных учреждений
	Страны Балтии, Чехия и Словакия, Румыния, Турция, Чили	Инновационное развитие средних и малых предприятий
	Турция, Румыния, Чехия, Чили	Развитие производства продукции для экспорта
Формирование оптимальной структуры национальной системы инновационного развития сельского хозяйства	Индия, Япония, Норвегия, Чили	Развитие системы государственного управления и планирования, а также инновационное развитие инвестиционной деятельности
	Австралия, Швеция, Дания, Норвегия, Великобритания, США, Франция	Повышение эффективности финансирования научных исследований, направленных на инвестиционную деятельность в сельском хозяйстве
	Швеция, Словения, Великобритания	Развитие основных, научных разработок
Интеграция вузовской науки и сельскохозяйственного производства	Финляндия, США	Инвестирование взаимосвязи высших учебных заведений и производства
	Финляндия, Израиль	Поддержка государственных и частных инвесторов внутри страны инновационных научных разработок
	Страны Юго-Восточной Азии, Израиль, Великобритания и Ирландия	Привлечение иностранных инвестиций в научные исследования
	Новая Зеландия, Япония, Германия, Дания	Стимулирование производства инновационной продукции
	Германия, Финляндия, Франция	Привлечение региональных инвестиционных ресурсов
Развитие инвестиционных взаимосвязей в отрасли	Ирландия, Норвегия, США	Формирование тесной инвестиционной взаимосвязи с целью достижения эффективного развития

Составлено автором на основе указанной литературы.

В странах Европейского Союза разработана и введена политика, направленная на развитие инвестиционной деятельности, которая противодействует возникновению монополизации сельскохозяйственной отрасли, более того она стимулирует развитие малых исследовательских центров.

В Японии существует ряд государственных программ, поддерживающих инновационные исследовательские центры и технологические центры, инвестиционный цикл которых составляет от 4-х до 7 лет. В результате данного рода государственных инициатив разнообразные формы генерации технологий, а именно- бизнес- инкубаторы, инвестиционные центры по технологиям, технополисы и др. получили дополнительные шансы для развития. В результате, государственная, всестороняя поддержка выступает в качестве триггера, который стимулирует стратегически важные отрасли экономики. Стоит отметить, что существующие особенности играют важную роль и эффективным образом влияют на дальнейшее развитие

производственных процессов сельского хозяйства и основополагающим элементом всего этого является государственная инвестиционная политика.

Рядом стран, которые относятся к Юго- Восточной Азии (Япония, Китай, Индия, Южная Корея, Сингапур, Тайвань, Вьетнам и др.), активным образом развиваются инновационно-инкубационные центры. В других странах практикуется инвестирование венчурных проектов. В отдельных странах существуют различные формы государственной поддержки сльского хозяйства, такие как: программно- целевой подход развития инвестиционной деятельности, уже давно актизировано взаимодействие научно- исследовательских центров и разработок, а также образовательных учреждений с производственными процессами, использование налоговых рычагов (в пользу инвесторов), введено льготное кредитование и многое другое.

Таким образом, как показывает опыт развитых стран, государство, наука, образование и инвестиционная деятельность в сельском хозяйстве находятся в непосредственной и тесной взаимосвязи, и это способствует эффективному решению ряда проблем, существующих в сельскохозяйственной отрасли и инвестиционного климата данной отрасли.

По нашему мнению, для решения проблем, касающихся инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве, существует необходимость развития и привлечения частных отечественных инвесторов, готовых инвестировать в сельское хозяйство. Для достижения данной задачи необходимо построение оптимальной политики и инвестиционного механизма, имеющего способность в условиях нехватки инвестиционных ресурсов обеспечить равномерное распределение производственных элементов и создать для этого благоприятный инвестиционный климат.

Рецензент: к.э.н., доцент ФМУПТТ в Хатлонской области – Турсунов Р.Р.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: Теория и практика. Учеб. пособие. -М: Дело, 2004. -3-е изд. [Электронный ресурс]: URL: www.alleng.ru/d/econ/econ122.htm (дата обращения 02.04.2018).
2. Волков И.М. Проектный анализ: финансовый аспект / И.М. Волков, М.В. Грачева. -М., 2016. -566 с.
3. Дука А.П. Теория и практика инвестиционной деятельности. Инвестирование: Учеб. пособие / А.П. Дука. -М.: Каравелла, 2012. -424 с.
4. Ендовицкий Д.А. Комплексный анализ и контроль инвестиционной деятельности: методология и практика [Текст] / Д.А. Ендовицкий; под ред. Л.Т. Гиляровской. -М: Финансы и статистика, 2011. -№2. -400 с.
5. Закон Республики Таджикистан об инвестициях, от 3 марта 2016 года, №196. -Статья 1. Основные понятия.
6. Инвестиции: учебник / С.В. Валдайцев [и др.]; под ред. В.В. Ковалёва, В.В. Иванова, В.А. Лямина. -М.: Проспект, 2013. -400 с.
7. Инвестиции: учебник для вузов / Л.И. Юзвович [и др.]; под редакцией Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет, Уральский государственный экономический университет. -Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2016. -543 с. - ISBN 978-5-7996-1978-7
8. Мелкумов Я.С. Экономическая оценка эффективности инвестиций и финансирование инвестиционных проектов / Я.С. Мелкумов. -М.: ДИС, 2016. -344 с.
9. Пелымская, И.С. Инструментарий экономической оценки инвестиционных проектов: монография / И.С. Пелымская. -Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2016. -80 с.
10. Савчук В.П. Анализ и разработка инвестиционных проектов: Учеб. пособие / В.П. Савчук, С.И. Прилипко, Е.Г. Величко. -К.: Абсолют-В; Эльга, 2015.
11. Свободин А.С. Проблемы и тенденции инвестиционной привлекательности металлургических предприятий Урала: магистерская диссертация / А.С. Свободин // Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина, Институт "Высшая школа экономики и менеджмента", кафедра экономики и управления на металлургических и машиностроительных предприятиях. -Екатеринбург, 2017. -85 с. -Библиогр.: с. 79-85 (60 назв.).
12. Турсунов, Р.Р. Анализ современного состояния рынка труда и занятости населения в аграрном секторе Республики Таджикистан / Р.Р. Турсунов, Г. Д. Жапаров, О. А. Бобохонов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. -№9. -С.3-10. – EDN DSJQSX.
13. Турсунов, Р.Р. Роль государственного регулирования в обеспечении продовольственной безопасности населения / Р.Р. Турсунов, Н.И. Амиров, И.Г. Самадов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/4-1. -С.159-161. – EDN ZSGSHZ.
14. Турсунов, Р.Р. Анализ современного состояния рынка труда и занятости населения в аграрном секторе Республики Таджикистан / Р.Р. Турсунов, Г.Д. Жапаров, О.А. Бобохонов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. -№9. -С.3-10. – EDN DSJQSX.

15. Шубровская О. Стадии экономического развития: понятия и направления исследования / О. Шубровская // Экономика Украины. - 2009. -№5. -С.36-42.
16. Экономический словарь. [Электронный ресурс]. URL: http://abc.informbureau.com (дата обращения 08.05.18).
17. Юридический словарь современного гражданского права. - 2014.

ТАНЗИМИ РАВАНДИ ИСТЕҲСОЛОТИИ ФАЪОЛИЯТИ ИНВЕСТИТСИОНӢ ДАР ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚ: ТАҶРИБАИ МАМЛАКАТҲОИ ПЕШРАФТА

Дар шароити иқтисоди бозорӣ асоснокии илмии қарорҳои сармоягузорӣ ва самаранокии татбиқи лоиҳаҳои инвеститсионӣ, инчунин, таҳлили ҳамаҷонибаи хавфҳо ва ҷустуҷӯи усулу воситаҳои кам кардани онҳо зарур аст. Дар мақолаи мазкур сиёсати давлатӣ ва таҷрибаи кишварҳои пешрафта оид ба фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ, инчунин, хусусиятҳои фаъолияти сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф дар қисми аввали мақола таҷрибаи як қатор кишварҳои пешрафтаро, ки ба рушди фаъолияти сармоягузорӣ нигаронида шудаанд, мавриди баррасӣ қарор додааст: як қатор тафсирҳое, ки аз ҷониби иқтисодшиносон муайян карда шудаанд, мавриди омӯзиш қарор гирифта, хулосаҳо бароварда шуда, ба таъриф шарҳи худи ӯ дода шудааст. Муаллиф дар қисми дуюми мақолаи худ маводеро, ки хусусиятҳои фаъолияти инвеститсионӣ дар соҳаи кишоварзиро инъикос менамояд, омӯхта ва ба таври худ пешниҳод кардааст. Дар хотимаи мақола таъкид шудааст, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ рушди иқтисодиётро бидуни ҷалби сармоя тасаввур кардан ғайриимкон буда, бештар таваҷҷуҳи худро ба сармоягузориҳои ба соҳаи кишоварзӣ равонашуда ва хатарҳои мавҷуда, бовар дорад, ки ин хусусиятҳ дар муддати дароз ба афзоиши бештари иқтисодиёт оварда расонда метавонанд. Дар шароити муосир сармоягузорон ба далели мавҷуд набудани фазои мусоиди сармоягузорӣ дар бахшҳои иқтисодӣ аз сармоягузорӣ худдорӣ мекунанд. Ин бештар ба сармоягузорони дохилӣ дахл дорад. Набудани эътимоди дилхоҳ ва фазои мусоид ба он оварда мерасонад, ки сармоягузорони дохилӣ, сармоягузорӣ ба иқтисоди кишварҳои дигарро авлотар медонанд. Дар ин замина муаллиф барои беҳбуди фазои сармоягузорӣ як қатор пешниҳодҳо кардааст.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, иқтисод, фоида, сармоягузор, самаранокӣ, сармоягузорӣ, кишоварзӣ, сармоя, молия, сифати зиндагӣ, амнияти озуқаворӣ, таҷрибаи кишварҳои пешрафта.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРОЦЕССА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ: ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН

В условиях рыночной экономики требуется научное обоснование инвестиционных решений и эффективности реализации инвестиционных проектов, а также комплексный анализ рисков и поиск методов и способов их снижения. Инвесторы неохотно вкладывают средства из-за отсутствия благоприятного инвестиционного климата, особенно в секторе сельскохозяйственного производства и, в частности, наличия специфических рисков в этой сфере. В таких условиях требуется научное обоснование инвестиционных решений и эффективности реализации инвестиционных проектов, а также комплексный анализ рисков и поиск методов и способов их снижения. В данной статье рассматривается государственная политика и опыт развитых стран в создании благоприятного инвестиционного климата, а также рассмотрены особенности инвестиционной деятельности в сельскохозяйственной отрасли. В первой части данной статьи автором рассмотрен опыт ряда развитых стран, направленный на развитие инвестиционной деятельности: изучен ряд трактовок, которые были определены учеными – экономистами, сделаны выводы и дана собственная трактовка определению инвестиций и инвестиционной деятельности. Во второй части своей статьи автором по- своему изучен и изложен материал, отражающий особенности инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве. В заключении статьи автором подчеркивается, что в условиях рыночного хозяйствования невозможно представить развитие экономики без привлечения инвестиций и больше всего автор акцентирует свое внимание на инвестициях, направленных на сельскохозяйственную отрасль и имеющиеся риски, считая, что эти особенности могут привести к большему экономическому росту в долгосрочной перспективе. В современных условиях инвесторы не имеют большого желания вкладывать средства в сельское хозяйство из-за присутствия некоторых особенностей в данном секторе экономики. Отсутствие желаемого доверия и благоприятного климата приводит к тому, что внутренние инвесторы предпочитают вкладывать в экономику других стран. В данном контексте автор дает ряд предложений по улучшению инвестиционного климата.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная деятельность, экономика, прибыль, инвестор, эффективность, вложение, сельское хозяйство, капитал, финансы, качество жизни, продовольственная безопасность, опыт развитых стран.

REGULATION OF THE PRODUCTION PROCESS OF INVESTMENT ACTIVITY IN AGRICULTURE: EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES

In a market economy, scientific substantiation of investment decisions and the effectiveness of the implementation of investment projects is required, as well as a comprehensive analysis of risks and the search for methods and means of reducing them. This article discusses the theoretical aspect of the economic term “investment” and “investment activity”, and also a detailed description of their classifications is given. In the first part of this article, the author studied a number of interpretations of the concept of investment: a number of interpretations were studied that were defined by academic economists and conclusions were drawn and his own interpretation was given to the definition of investment and investment activity. In the second part of his article, the author classifies the types of investments in his own way. In

conclusion of the article, the author emphasizes that in a market economy it is impossible to imagine economic development without attracting investment, and most of all the author focuses his attention on domestic investment, believing that domestic investment can lead to greater economic growth in the long term than foreign investment. In modern conditions, investors are reluctant to invest due to the lack of a favorable investment climate in economic sectors. This concerns domestic investors most of all. The lack of the desired trust and favorable climate leads to the fact that domestic investors prefer to invest in the economies of other countries. In this context, the author makes a number of proposals for improving the investment climate.

Keywords: investments, investment activity, economy, profit, investor, efficiency, investment, capital, finance, material assets.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипов Иломжон Орифович*** **-** Филиали Донишгоҳи байналмилалии соҳибкорӣ ва сайёҳии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва гуманитарӣ. **Суроға:** 735147, ш.Левакант, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рудакӣ, 16. Телефон: **902-82-72-42**

Сведения об авторе: ***Шарипов Иломжон Орифович*** - Филиал Международный университет предпринимательства и туризма Таджикистана в Хатлонской области, кандидат экономических наук, доцент, зав. кафедрой обществознания и гуманитарных наук. **Адрес:** 735147, г.Левакант, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 16. Телефон: **902-82-72-42**

Information about the author: ***Sharipov Ilomjon Orifovich*** **-** Branch of the International University of Entrepreneurship and Tourism of Tajikistan in the Khatlon region, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head. Department of Social Sciences and Humanities. **Address:** 735147, Levakant, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 16. Phone**: 902-82-72-42**

УДК: 342.51

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ИНФРАСТРУКТРА И ЕЕ РОЛЬ В ПРИНЯТИИ И РЕАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Мирсаидов А.Б., Муродов М.Ф.
Институт экономики и демографии НАНТ

В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года в качестве основных направлений реформы в области местного управления предусмотрено «перераспределение функций и полномочий в целях повышения эффективности местных органов власти и местного самоуправления, выделение собственности и обеспечение их финансовой автономии, а также усиление институционального потенциала регионов по выделению приоритетов, укреплению экономической базы и инвестиционного климата, внедрению проектного управления, территориального и стратегического планирования, мониторинга и анализа результативности действий» [10,с.42]. Реализация предусмотренных задач требует, прежде всего, совершенствования действующей и создание новой адекватной на новом этапе развития страны и ее регионов институциональной инфраструктуры, способствующей принятию обоснованных и эффективных управленческих решений органов государственной власти и их реализации в направлении ускорения индустриально-инновационной трансформации социально-экономических отношений. В противном случае, сохраняются традиционные методы использования бюджетных и иных общественных ресурсов, что обусловливает их неэффективные расходы на поддержание отраслей социальной сферы.

На новом этапе развития республики с целью нейтрализации отрицательных влияний существующих центростремительных сил в контексте индустриально-инновационной модернизации регионов страны, необходимо создание среды и условий для пространственного распространения инноваций от «центров» к «периферииям» как принципа концентрации экономической деятельности [3,с.220-224]. В данный момент в республике в связи с отсутствием современной институциональной инфраструктуры существуют трудности в диффузии инноваций от центра к регионам. В целом, наблюдается очень явное несоответствие пространства республики и форм сложившегося инфраструктурного обустройства (институционально-коммуникационный или «сетевой» разрыв), являющееся одним из вызовов пространственному развитию страны [9,с.34]. В современном информационном обществе институциональная инфраструктура выступает важным конкурентным преимуществом конкретного региона или территории, фактором привлечения инвестиций и доступа различным агентами экономки региона к общественным благам, информации. Однако в отечественной экономической литературе, не получили углубленного исследования вопросы институциональной инфраструктуры и пространственного развития страны. Поэтому в данной статье мы попытаемся затронуть некоторые аспекты институциональной инфраструктуры, ее роль и значение, а также принятие и реализацию управленческих решений местных органов государственной власти в направлении обеспечения индустриально-инновационного развития регионов.

В экономической литературе инфраструктура, в общем, подразделяется на производственную, социально-бытовую и институциональную. В производственную инфраструктуру входит совокупность отраслей и секторов (информатика, энергетика, транспорт всех видов, связь и т.д.), которые обслуживают производственные процессы. Социально-бытовая инфраструктура включает в себя совокупность общих условий, которые связаны непосредственно с воспроизводством рабочей силы и их жизненными условиями (жилищно-коммунальное хозяйство, образование, здравоохранение, социальное обеспечение и т.д.). Что касается институциональной инфраструктуры, то ее рассматривают как совокупность институтов, обеспечивающих управление экономикой и общественной жизнью. К ним относят организации и учреждения законодательной, судебной и исполнительной власти, которые устанавливают «правила игр» и, соответственно, эффективные условия хозяйствования и

повседневной жизни [6]. Для глубокого понимания сути институциональной инфраструктуры обращаем внимание на сущность понятия «инфраструктуры». Следует отметить, что термин «инфраструктура» возник в военном лексиконе НАТО в 1951 году. В военной сфере это понятие использовалось для обозначения объектов и сооружений, которые обеспечивают осуществление военных действий (штаб-квартиры, аэродромы, информационные системы, склады боеприпасов, пункты технического обслуживания и т.п.). В экономической литературе термин «инфраструктура» появился в середине 50-х годов прошлого столетия и связан с именем австрийского ученого-экономиста П. Розенштейна-Родана. П. Розенштейн-Родан под инфраструктурой понимал «комплекс общих условий, обеспечивающих благоприятное развитие частного предпринимательства в основных отраслях экономики и удовлетворяющих потребности всего населения» [13,с.60]. В этот же период издавались многочисленнее работы по сущности инфраструктуры, ее содержанию, функциям, представлены различные определения понятия «инфраструктура» в зависимости от ее роли и выполняемых функций в социалоьно-экономической системе общества. Например, шотландский ученый-экономист Джон Рей отмечает, что трудно дать точное определение понятия «инфраструктура» и рассматривал его как все услуги, которые требуются для создания современной социально-экономической системы. Германский ученый-экономист Р. Йохимсен инфраструктуру определяет как совокупность материальных, институциональных и персональных сооружений и условий, находящихся в распоряжении субъектов экономики и обеспечивающих получение равного дохода на равные вклады факторов. Обобщение существующих в экономической литературе результатов различных исследований поможет выделить ряд подходов к определению понятия «инфраструктура»: а) понимание инфраструктуры как комплекса условий, способствующих обеспечению экономического роста и развития воспроизводственного процесса; б) как разнообразных общественных институтов, способствующих качественному обслуживанию и обеспечению стабильного функционирования и развития социально-экономической системы. Последний подход все более подходит к определению институциональной инфраструктуры. Общее определение институциональной инфраструктуры сформулировано российским ученым В.И. Кушлиным как комплекс отраслей и сфер деятельности, осуществляющий регулирование и поддержание близких к оптимальным пропорций развития социально-экономической системы [7,с.654-663]. Конкретизируем понятие институциональной инфраструктуры как совокупность норм и способов поведения в рамках «конституционной действительности», направленную на выравнивание условия хозяйственной деятельности различных субъектов, социально-экономической системы общества. Институциональная инфраструктура определяет нормы и правила поведения участников социально-экономических отношений, институтов государственной власти, общества, бизнеса и граждан. Суть институциональной инфраструктуры выражается в выполняемых ею функциях и задачах. Выработка в рамках определенного хозяйственного организма внутреннего правопорядка, способствующего повышению эффективности результатов хозяйственной деятельности, является функцией институциональной инфраструктуры. Выполняемыми ею задачами являются формирование культуры поведения агентов экономики, организационная культура, института социального партнерства в субъектов экономики, защита прав собственности экономических субъектов и защита их от рисков, регулирование экономических пропорций и механизмов их воздействия на экономику и т.д. [14]

Следует отметить, что институциональная инфраструктура не является самостоятельной отраслью или подотраслью, а выступает как управляющая и обслуживающая подсистема. Это и является отличительной особенностью институциональной инфраструктуры, которая только обслуживает другие отрасли в качестве управляющей подсистемы. Институциональная инфраструктура является сложной подсистемой, которая состоит из разнородных и связанных между собой элементов: а) элементов, которые направлены на управление воспроизводственным процессом; б) обслуживает сферу обращения, обмена права собственности; в) надстроечными отношениями. Условно их можно разделить на элементы которые приведены на рис. 1.

Рисунок 1. Структурно-логическая схема взаимосвязей элементов институциональной инфраструктуры [8]
Figure 1. Structural and logical diagram of the interrelations of elements of institutional infrastructure

Институциональная инфраструктура направлена на обеспечение управления хозяйством страны, региона. К элементам этой инфраструктуры можно отнести, учреждения, регулирующие и направляющие экономику, информационно-аналитические центры, учреждения финансово-кредитной системы и др. (рисунок 2.)

Можно выделить три уровня институциональной инфраструктуры: организационный, нормативный и знаково-символический, выполняющие соответствующие структурирующую, регулирующую и мобилизующую функции. В результате действия первой происходит конститутирование форм организации субъектов экономики, вторая направлена на установление и поддержание принципов, порядка и процедур взаимодействия участников социально-экономических отношений и результатов действия. Третья способствует мотивации рыночного поведения агентов экономики. Следует отметить, что процесс государственного управления социально-экономической системы региона включается в понятие институциональной инфраструктуры**.** Потому что последний выступает как комплекс распорядителей (институтов), которые призваны обеспечить бесперебойное функционирование социально-экономического организма региона. Логика их становления заложена в интересе государственных органов - обеспечение воспроизводства всех количественных и качественных параметров социально-экономической системы.

Рисунок 2. Элементы институциональной инфраструктуры
Figure 2. Elements of institutional infrastructure

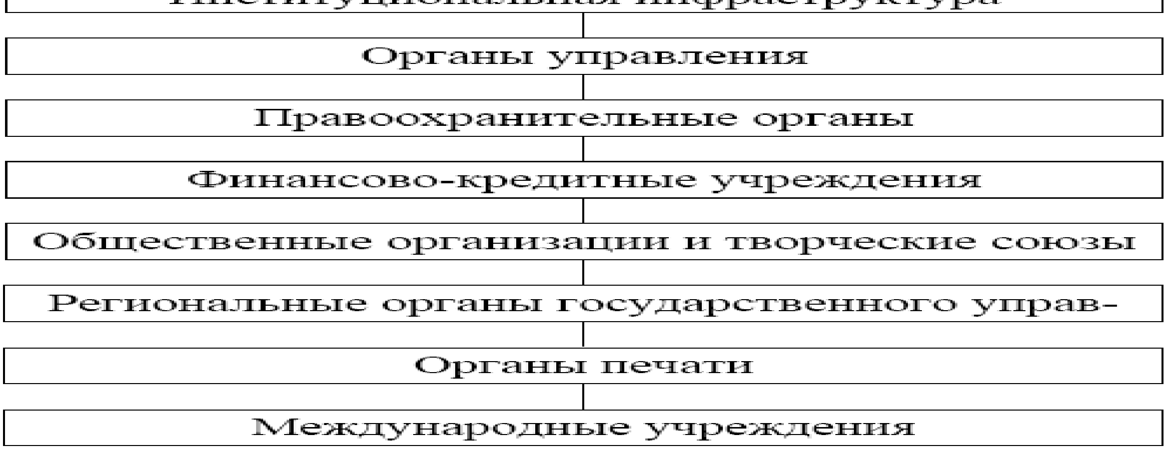

Высшее звено общественных институций носит, прежде всего, нормативный характер и представлено органами государственной власти от простых правовых контор (нотариальных) до учреждений публичного права и управления - органы суда и прокуратуры, правопорядка, общественной безопасности и тд. Низшее звено институциональной инфраструктуры составляют конкретные органы или департаменты государственной власти, занимающиеся осуществлением управленческой деятельности по конкретным направлениям, например, обеспечивающие работу бирж, банков, торговых предприятий и т.п.

Как мы отмечали выше, институциональная инфраструктура в каждой социально-экономической системе выступает в качестве управляющей подсистемы, следовательно, от уровня ее состояния и развития зависят качество и обоснованность принятия управленческих решений государственных органов власти, т.е. процесс их разработки и выбора. Управленческое решение государственных органов власти является результатом выбора их образа действий, который ориентирован на решение конкретной социально-экономической и иных проблем. Обеспечение координирующего воздействия на управляемый объект для достижения поставленных целей является основной целью управленческого решения. В научной литературе встречаются различные определения теории принятия управлениях решений, как и в узком, так и в широком смысле слова [11,с.311-317]. В узком смысле принятие решения рассматривается как выбор более оптимального и эффективного из множества альтернативных вариантов. В расширенной трактовке в принятии управленческих решений учитываются все процессы управленческой деятельности. Второй подход является более всеобъемлющим, поскольку процесс принятия управленческих решений охватывает не только процесс разработки их альтернативных вариантов, но и учитывает действие основных элементов институциональной инфраструктуры в направлении реализации (выполнения), контроля и анализа результатов действий, которые обусловлены принятым управленческим решением. Следует подчеркивать, что принятие управленческих решений практически входит в систему управленческой деятельности, выступает неотъемлемой частью процесса управления [4,с.32-33].

В современных условиях чрезвычайно важной чертой руководителей государственных органов власти является использование современных технологий для принятия эффективных управленческих решений. Потому что принимаемое управленческое решение имеет определенные последствия для социально-экономической жизни всех членов общества. Принятие управленческого решения является основным этапом в управленческом деятельности, который начинается с выявления проблемной ситуации, требующей решения и заканчивается выбором оптимального решения, направленного на решение проблем. На всех этих этапах – выявление и решение фундаментальной базой занимает элементы институциональной инфраструктуры, прежде всего, организаций и учреждений, способствующих институциональному и информационному обеспечению принятия и реализации управленческих решений [2,с.13-15]. Принятие управленческих решений - чрезвычайно важная функция управления, поиска и использования адекватных механизмов его реализации, способствует достижению поставленных целей и задач. Принятие управленческих решений выступает также и одним из важнейших внутриорганизационных процессов. Потому что наряду с координацией и коммуникацией он непосредственно направлен на достижение целей соответствующего органа государственного управления.

На принятия управленческих решений оказывает воздействие множество факторов, которые в большинстве имеют институциональный характер. Например, риск является главным фактором, влияющим на процесс принятия и реализации управленческих решений. В процессе принятия управленческих решений существует вероятность неточности и недостоверности информации, неправильной интерпретации данных со стороны госслужащих, обусловливающая принятие неадекватного управленческого решения, порождающая негативные последствия и его стоимости в форме роста уровня трансакционных издержек в социально-экономической системе. Возрастает вероятность неточности в условиях повышения уровня неопределенности, тем самым размер негативных последствий как следствие неадекватности принимаемых управленческих решений [5,с.7-8]. Другим фактором, влияющим на уровень принятых

управленческих решений государственных органов власти, является информация. Здесь, речь идет, во-первых, о сборе, обработке, анализе и распределении их между ответственными лицами соответствующего государственного органа в зависимости от возлагаемых на их обязанностей; во-вторых, предоставление информации руководителю органа управлению, необходимое для принятия управленческого решения; в-третьих, обеспечение сглаженных связей и отношений между объектом и субъектом управления; в-четвертых, накопление, формирование банка данных, кодирование и способы передача информации. Осечки или ошибки одного звена данного процесса ухудшают нормальную деятельность остальных цепочек звеньев, тем самым снижают качество управленческих решений, а при повторном рассмотрении ситуации порождают явления несвоевременности принятия и реализации решений, опережений ситуаций над управленческим процессом. Поэтому время является ощутимым фактором, влияющим на принятие управленческих решений. Управленческие ситуации имеют высокую скорость развития, что обусловливает уменьшение времени на обработку информации и принятие необходимых решений. В данном случае принятие управленческого решения происходит в реальном времени при ресурсных ограничениях. Потому что оно должно быстро реализоваться при возможной смене ситуации [12,с.375-377]. Нейтрализации уровня влияния вышеперечисленных факторов на принятие управленческих решений можно достичь в результате обеспечения роста элементов институциональной инфраструктуры, например, совершенствования механизмов функционирования информационно-аналитической системы, создания единой правительственной информационной системы по вопросам управленческих ситуаций. Последнее предоставляет возможность приобрести полную информацию о реальном состоянии управляемого объекта, принятии решения и планах действий по решениям возникших управленческих ситуаций.

Как мы отмечали выше, обеспечение развития институциональной инфраструктуры как управленческой подсистемы направлено на совершенствование процесса принятия управленческих решений государственными органами управления, государственной системой управления в целом. Выявлено, что процесс обоснования принятия управленческих решений и его реализации имеет объективные и субъективные составляющие и зависит от креативной способности руководителей государственных органов, государственных служащих (интуиции, знаний, опыта, навыков), принимающих управленческие решения и требует адекватной формализации решений. Процесс принятия управленческих решений требует упорядочения формальных и неформальных процедур, что вызывает необходимость разработки алгоритма или технологии их принятия. Алгоритм позволит обобщить и оценить результаты ранее принятых управленческих решений и принять новые, более оптимальные. Алгоритм, или последовательность технологии принятия управленческих решений, состоит из ряда этапов [1,с.85-86]:

Первый, постановка задачи: сбор, обработка, анализ информации о конкретных проблемах, их мониторинг, доведение или предоставление информации ответственным персоналом. Второй этап – подготовка, принятие и выбор обоснованного управленческого решения. Здесь особое внимание уделяется на определение принципов выбора из многих альтернативных решений, потому что рассматриваются альтернативные варианты решений, выделение «лучшего» и «худшего» варианта. Для этого можно применять экспертный метод, разнообразных вариантов шкал оценки качественных и количественных параметров проекта принимаемых управленческих решений. Выбор количества индикаторов, используемых для оценки управленческого решения, зависит от состояния и типа неопределенности. Третий этап - реализация управленческого решения. На данном этапе необходимо иметь систему мониторинга действий государственных органов по реализации решений и достижению поставленных задач, оценке результативности, качества и эффективности реализуемых управленческих решений. Для оценки привлекаются опытные специалисты соответствующих областей и сфер социально-экономической системы. Оценка эффективности принимаемых управленческих решений является решающим моментом процесса оценки управленческих решений. Оценка эффективности и качества принятия реализуемых управленческих решений осуществляется с использованием элементов институциональной инфраструктуры, прежде

всего, услуг информационно-аналитических центров, независимого аудита соответствующих департаментов счетной платы и других контрольно-ревизионных учреждений. Оценка управленческих решений и его результативности требует сбора и обработки оперативных данных, обобщения результатов предыдущих вариантов управленческих решений, использования различных методов моделирования. Процесс проработки и оценки управленческих решений вызывает необходимость совершенствования не только современных информационных технологий и аналитических методов исследования, но и изучения зарубежного опыта разработки и реализации управленческих решений на всех уровнях системы государственного управления.

В местных органах государственных власти республики часто встречается низкий уровень обоснованности управленческих решений. Это связано с отсутствием соответствующих элементов или учреждений институциональной инфраструктуры, занимающихся прогнозированием будущих событий и условий развития социально-экономической системы региона. Можно утверждать, что почти половина управленческих решений, принимаемых администрацией сельских районов республики и их отделов имеет незапланированный характер, является реакцией на непредвиденные ситуации или выполнение оперативных задач, поступающих «сверху», даже в противовес плановым мероприятиям. Недостаточный сбор, накопление и анализ социально-экономической информации, происходящие в регионах, являются причиной такого положения дел. Осуществление сбора и анализа реальной информации, использование количественных и качественных методов прогнозирования, прежде всего, организация ассоциации или совета квалифицированных экспертов, занимающихся оценкой динамики развития различных секторов экономики и социальной сферы, является путем решения вышеуказанных проблем. Расходы, направляемые на эту деятельность, занимают мизерную долю трансакционных расходов, колоссальные потери государственных и общественных ресурсов, которые порождают принятие и реализацию неадекватных управленческих решений. Ведь институциональная инфраструктура призвана снизить транзакционные издержки.

Таким образом, в быстроменяющихся условиях внешней и среды и при переходе страны на стадию развивающегося рынка институциональная инфраструктура как многовекторная сфера не только является базовой предпосылкой принятия, реализации, контроля и оценки управленческих решений органов государственной власти всех уровней, но и направлена на формирование благоприятных условий жизнедеятельности всех участников социально-экономических отношений определенной территории и ее социально-экономического развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев В.М. Стратегия делового администрирования в процессе принятия управленческого решения менеджером государственной и муниципальной сферы / В.М. Алексеев, М.С. Алексеева // Вестник науки. - 2018. -Т. 1. -№9(9). -С.85-86.
2. Бунтовский С.Ю. Особенности принятия управленческого решения в сфере государственного управления / С.Ю. Бунтовский, Т.М. Соколова, А.В. Помыткина // В сборнике: в мире науки и инноваций. Сборник статей международной научно-практической конференции: в 5 частях. - 2017. -С.13-15.
3. Евсеев О.С. Развитие инновационной инфраструктуры в условиях модернизации национальной экономики / О.С. Евсеев, М.Е. Коновалова // Фундаментальные исследования. – 2012. -№9-1. -С.220-224.
4. Жданова П.В. Подготовка и принятие управленческих решений / П.В. Жданова, Л.В. Адамская // Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы. - 2017. -№4(17). -С.32-33.
5. Журавлева О.В. Системы поддержки принятия управленческих решений в сфере государственного и муниципального управления / О.В. Журавлева // Центральный научный вестник. - 2018. -Т.3. -№23S(64S). -С.7-8.
6. Инфраструктура на макроуровне подразделяется на производственную, социально-бытовую и институциональную. [Электронный ресурс]. URL: https://infopedia.su/9x10436.html (дата обращение 25.01.2024).
7. Кушлин В.И. Государственное регулирование рыночной экономики / В.И. Кушлин. -М.: Изд.РАГС, 2005. – С.654-663.
8. Кузнецова А.И. Инфраструктура: Вопросы теории, методологии и прикладные аспекты современного инфраструктурного обустройства. Геоэкономический подход / А.И. Кузнецова. -М.: Ком Книга, 2006. -456 с.
9. Мирсаидов А.Б. Механизмы формирования и развития инновационных региональных промышленных систем в Республике Таджикистан / А.Б. Мирсаидов, О.К. Муртазоев. -Душанбе: Шарки озод, 2020. -224 с.
10. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, с 42.

11. Осина А.С. Механизм принятия управленческих решений в государственной сфере / А.С. Осина, А.Р. Ваниева // Международный журнал прикладных наук и технологий «Integral». – 2019. -№1. -С.311-317.
12. Шумилова А.В. Специфика государства как субъекта принятия решений / А.В. Шумилова // В сборнике: Актуальные проблемы и перспективы развития государственного и муниципального управления сборник научных статей IV Международной научно-практической конференции. - 2017. -С.375-377.
13. Rosenstein-Rodan P. Notes in the Theory of the «Big Push» // P. Rosenstein- Rodan // Economic Development of Latin America. -New York, 1961. –P.60.
14. Judenko M.N. Institucional'naja infrastruktura predprinimatel'stva v stroitel'stve: ponjatie i funkcii / M.N. Judenko // Nauchno-informacionnyj zhurnal «Nauka i jekonomika». Ivanovo: OOO«Nauchnaja mysl'». – 2010. -№1(1).

ИНФРАСОХТОРИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҚАБУЛ ВА ТАТБИҚИ ҚАРОРҲОИ ИДОРАКУНИИ МАҚОМОТИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақола мафҳум, сохтор ва вазифаҳои инфрасохтори институтсионалӣ ҳамчун маҷмуи меъёрҳо ва усулҳои рафтори унсурҳои организми иқтисодӣ дар доираи «воқеияти конститутсионӣ», рафтори иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, ҳамоҳангсозӣ ва муттаҳидсозии институтҳои ҳокимияти давлатӣ, ҷомеа, соҳибкорӣ ва шаҳрвандонро муаяйн намуда, дар доираи низоми муайяни иҷтимоию иқтисодӣ тартиботи ҳуқуқии дохилиро инкишоф медиҳад, ки ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти натиҷаҳо мусоидат менамояд, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ба нақши инфрасохтори институтсионалӣ дар ташаккули фарҳанги рафтори субъектҳои хоҷагидор, фарҳанги ташкилӣ, институти шарикии иҷтимоӣ дар субъектҳои хоҷагидор, ҳифзи ҳуқуқи моликияти субъектҳои хоҷагидор ва ҳифзи онҳо аз хатарҳо, танзими муносибатҳои иқтисодӣ, доир ба таносуб ва механизмхои таъсири онҳо ба иқтисодиёт диққати махсус дода мешавад. Муаллифон, инчунин исбот мекунанд, ки дар шароити зудтағйирёбандаи муҳити беруна ва гузаштани кишвар ба марҳилаи бозори рушдёбанда инфрасохтори институсионалӣ, ҳамчун як соҳаи бисёрвекторӣ на танҳо шарти асосии қабули қарорҳои идоракунӣ, татбиқу назорати он, инструменти баҳодиҳии қарорҳои идоракунии мақомоти давлатии ҳамаи сатҳҳо мебошад, балки ба муҳайё намудани шароити мусоид барои ҳаёти ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои муайян ва рушди иҷтимоию иқтисодии он мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: низоми иҷтимоию иқтисодӣ, инфрасохтор, инфрасохтори институтсионалӣ, муассисаҳо, давлатҳо, мақомоти давлатӣ, қарорҳои идоракунӣ, хавфҳо, иттилоот, инноватсия, технологияи идоракунӣ.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ИНФРАСТРУКТРА И ЕЕ РОЛЬ В ПРИНЯТИИ И РЕАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

В статье рассматривается понятие, структура, функции и задачи институциональной инфраструктуры как совокупности норм и способов поведения элементов хозяйственного организма в рамках «конституционной действительности». Обосновано, что институциональная инфраструктура определяет нормы и правила поведения участников социально-экономических отношений, координацию и сочетание институтов государственной власти, общества, бизнеса и граждан, а также вырабатывает в рамках определенной социально-экономической системы внутренний правопорядок, способствующий повышению эффективности результатов деятельности. Особое внимание уделяется роли институциональной инфраструктуры в формировании культуры поведения агентов экономики, организационной культуры, института социального партнерства субъектов экономики, защите прав собственности экономических субъектов и защити их от рисков, регулирование экономических пропорций и механизмов их воздействия на экономику. Обосновывается также, что в быстроменяющихся условиях внешней среды и при переходе страны на стадию развивающегося рынка исследуемая инфраструктура как многовекторная сфера не только является базовой предпосылкой принятия, реализации, контроля и оценки управленческих решений органов государственной власти всех уровней, но и направлена на формирование благоприятных условий жизнедеятельности всех участников социально-экономических отношений определенной территории и ее социально-экономического развития.

Ключевые слова: социально-экономическая система, инфраструктура, институциональная инфраструктура, институты, государства, органы государственного управления, управленческие решения, риск, информация, инновации, технология управления.

INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE AND ITS ROLE IN THE ADOPTION AND IMPLEMENTATION OF MANAGEMENT DECISIONS OF PUBLIC AUTHORITIES

The article examines the concept, structure, functions and tasks of institutional infrastructure as a set of norms and methods of behavior of elements of an economic organism within the framework of “constitutional reality”. It is substantiated that institutional infrastructure determines the norms and rules of behavior of participants in socio-economic relations, coordination and combination of institutions of state power, society, business and citizens, and also develops, within the framework of a certain socio-economic system, an internal legal order that contributes to increasing the efficiency of business results. Particular attention is paid to the role of institutional infrastructure in the formation of a culture of behavior of economic agents, organizational culture, the institution of social partnership in economic entities, protection of property rights of economic entities and protecting them from risks, regulation of economic proportions and mechanisms of their impact on the economy. It also substantiates that in the context of rapidly changing external environmental conditions and the country’s transition to the stage of a developing market, the infrastructure under study, as a multi-vector sphere, is not only a basic prerequisite for the adoption, implementation, control and evaluation of

management decisions of government bodies of all levels, but is also aimed at creating favorable conditions for the life of all participants in the socio-economic relations of a certain territory and its socio-economic development.

Keywords: socio-economic system, infrastructure, institutional infrastructure, institutions, states, government bodies, management decisions, risks, information, innovation, management technology.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Мирсаидов Аврор Бобоевич*** – Институти иқтисод ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтитсодӣ, профессор, муовини директор. **Суроға:** 734024, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 44. Телефон: (**+992 37) 221-67-50; 904-44-60-12.** E-mail: **chirad-58@mail.ru**
Муродов Мирзоалӣ Файзалиевич - Институти иқтисод ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734024, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 44. Телефон: **918-55-42-97**

Сведения об авторах: ***Мирсаидов Аврор Бобоевич*** - Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистан, доктор экономических наук, профессор заместитель директора. **Адрес**: 734024 г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Айни, 44. Телефон: (+**992 37) 221-67-50; 904-44-60-12.** E-mail: **chirad-58@mail.ru**
Муродов Мирзоали Файзалиевич - Институт экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистан, соискатель. **Адрес**: 734024 г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Айни, 44. Телефон: **918-55-42-97**

Information about the authors: ***Mirsaidov Auror Boboevich*** - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor Deputy Director. **Address:** 734024 Dushanbe, Republic of Tajikistan, Aini street, 44. Phone: (+**992 37) 221-67-50; 904-44-60-12.** E-mail: **chirad-58@mail.ru**
Murodov Mirzoali Faizalievich - Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant. **Address:** 734024 Dushanbe, Republic of Tajikistan, Aini street, 44. Phone: **918-55-42-97**

УДК: 338.45

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Собирова Ш.Р.
Горно-металлургический институт Таджикистана

В современных условиях маркетинговая деятельность и разработка стратегии в этом направлении являются не только главным конкурентным преимуществом, но и одним из механизмов, которые позволяют оптимизировать финансовое состояние горнорудных предприятий. Обеспечение устойчивости развития горнодобывающей отрасли на основе повышения эффективности использования ресурсов является ключевым элементом формирования экономики природопользования в XXI веке [5]. Эффективно осуществляемая маркетинговая деятельность способствует росту капитализации и в определенной степени решает вопросы, связанные с привлечением значительных инвестиций.

Выжить промышленному предприятию в условиях острой конкуренции и целенаправленно взаимодействовать с рынком возможно только в рамках определяющей маркетинговой стратегии, ориентированной на долгосрочное пребывание на рынке [16]. Следует подчеркнуть, что маркетинговый подход широко не используется на предприятиях горнорудной отрасли или частично используется в процессе реализации продукции, а в некоторые случаях, например, в решении вопросов устойчивого развития вообще не используется.

В целом, маркетинговая деятельность на горном предприятии играет важную роль в создании устойчивой стратегии развития, которая учитывает экономические, экологические и социальные аспекты бизнеса. Это позволяет предприятию добиваться успеха в долгосрочной перспективе, минимизируя отрицательное воздействие на окружающую среду и общество. Маркетинг играет ключевую роль в устойчивом развитии горного предприятия по нескольким направлениям (рисунок 1).

Рисунок 1. Направления воздействия маркетинговой деятельности на устойчивое развитие горнорудного предприятия
Figure 1. Directions of influence of marketing activities on the sustainable development of a mining enterprise

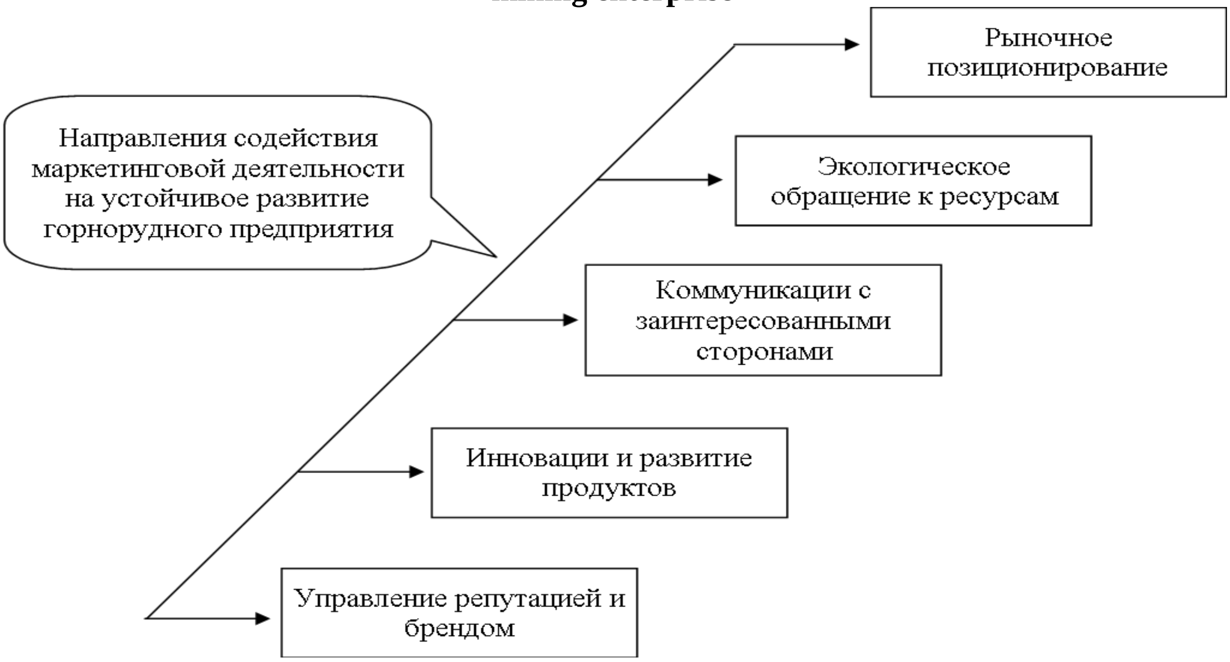

Примечание: составлено автором

I. Рыночное позиционирование: Маркетинг помогает определить особенности продукции горного предприятия, выделить конкурентные преимущества и эффективно позиционировать их на рынке. Это позволяет предприятию создавать стабильный спрос и обеспечивать рентабельность бизнеса. В контексте устойчивого развития, рыночное позиционирование ориентировано на создание конкурентных преимуществ, которые учитывают экологические, социальные и экономические факторы. Вот как рыночное позиционирование способствует устойчивому развитию горного предприятия:

1. Идентификация уникальных продуктов и услуг: Рыночное позиционирование позволяет горному предприятию определить свои уникальные продукты и услуги, которые могут быть позиционированы как экологически чистые, социально ответственные или экономически эффективные. Это может включать в себя продвижение продукции с использованием более эффективных и экологически чистых методов добычи, а также управление отходами и водными ресурсами.

2. Учет потребностей рынка: Рыночное позиционирование включает в себя изучение потребностей и предпочтений рынка, в том числе их интерес к устойчивым продуктам и услугам. Горное предприятие может адаптировать свои стратегии маркетинга и разработки продуктов, чтобы удовлетворить эти потребности и предпочтения.

3. Продвижение бренда как устойчивого предприятия: Рыночное позиционирование может помочь горному предприятию создать имидж устойчивого и ответственного бренда. Это может быть достигнуто через активное включение в экологические и социальные инициативы, прозрачное общение с заинтересованными сторонами и акцентирование внимания на этичности и ценностях компании.

4. Дифференциация на рынке: Рыночное позиционирование позволяет горному предприятию выделиться среди конкурентов путем подчеркивания своих уникальных преимуществ, включая устойчивость и ответственность. Это может помочь компании привлечь новых клиентов, которые ценят эти качества.

5. Устойчивые ценностные предложения: Рыночное позиционирование способствует созданию устойчивых ценностных предложений, которые отражают ценности компании и ее стремление к устойчивому развитию. Это может быть важным фактором в привлечении и удержании клиентов, особенно в сегменте рынка, где потребители активно интересуются экологическими и социальными вопросами.

II. Экологическое обращение к ресурсам: Маркетинг может содействовать в продвижении экологически чистых продуктов, привлекая клиентов, ценящих устойчивое использование природных ресурсов. Это важно для горных предприятий, учитывая их влияние на окружающую среду. Экологическое обращение к ресурсам может стать важным маркетинговым направлением для устойчивого развития горного предприятия, так как все больше потребителей становятся осознанными и требовательными по отношению к экологическим вопросам, которые включают несколько способов реализации:

1. Экологически чистая продукция: Маркетинг может акцентировать внимание на экологически чистой природе продукции горного предприятия. Это может включать в себя продвижение продукции, добываемой с применением более экологически безопасных методов, или производимой из материалов, подлежащих более эффективной переработке или утилизации.

2. Экологическая сертификация: Получение экологических сертификатов и стандартов может стать маркетинговым инструментом для горного предприятия. Это демонстрирует его приверженность экологическим ценностям и помогает привлечь потребителей, которые отдают предпочтение экологически чистым продуктам.

3. Прозрачность и информирование потребителей: Маркетинговые усилия могут направляться на информирование потребителей о экологических инициативах предприятия, его стратегии управления ресурсами и планах по улучшению экологической эффективности. Прозрачность в этой области может создать доверие у потребителей.

4. Участие в экологических инициативах: Горные предприятия могут использовать маркетинг для акцентирования внимания на своем участии в экологических проектах и

инициативах. Это может включать в себя поддержку программ по охране окружающей среды, инвестирование в проекты по восстановлению экосистем, а также участие в образовательных кампаниях по экологии.

5. Стимулирование спроса на устойчивые продукты: Маркетинговые кампании могут стимулировать спрос на устойчивые продукты горного предприятия, освещая их преимущества для окружающей среды и природных ресурсов. Это может включать в себя акцентирование внимания на качестве и устойчивости продукции, а также на ее позитивном влиянии на окружающую среду.

III. Коммуникации с заинтересованными сторонами: Маркетинг помогает предприятию взаимодействовать с заинтересованными сторонами, включая сообщество, правительственные организации, неправительственные организации и т.д. Правильное взаимодействие с этими группами может обеспечить поддержку проектов горного предприятия и способствовать устойчивому развитию. Коммуникации с заинтересованными сторонами (Stakeholder Engagement) играют важную роль как маркетинговое направление устойчивого развития горного предприятия. Это направление уделяет особое внимание взаимодействию и обмену информацией с различными группами заинтересованных сторон, такими как местное сообщество, правительственные организации, неправительственные организации, акционеры, инвесторы и другие.

Можно выделить несколько способов, как коммуникации с заинтересованными сторонами способствуют устойчивому развитию горного предприятия:

1. Прозрачность и открытость: Эффективное взаимодействие с заинтересованными сторонами помогает горному предприятию демонстрировать прозрачность и открытость своей деятельности. Это создает доверие в отношениях с сообществом, правительственными органами и другими заинтересованными сторонами, что способствует укреплению бренда и репутации компании.

2. Понимание потребностей и ожиданий: Коммуникации с заинтересованными сторонами позволяют горному предприятию понять потребности, ожидания и опасения различных групп, включая местное сообщество и органы власти. Это позволяет компании адаптировать свои стратегии и практики, чтобы лучше отвечать этим потребностям и ожиданиям.

3. Участие в социально-экологических инициативах: Коммуникации с заинтересованными сторонами позволяют горному предприятию активно участвовать в социально-экологических инициативах и проектах, которые призваны улучшить условия жизни местного населения, охрану окружающей среды и решение социальных проблем.

4. Создание партнерств и коалиций: Коммуникации с заинтересованными сторонами могут привести к созданию партнерств и коалиций с другими организациями, работающими в сфере устойчивого развития. Это может усилить воздействие усилий по устойчивому развитию и способствовать решению сложных проблем.

5. Управление репутацией и брендом: Эффективные коммуникации с заинтересованными сторонами помогают горному предприятию управлять своей репутацией и брендом, подчеркивая свою приверженность устойчивому развитию и ответственности перед обществом.

IV. Инновации и развитие продуктов: Маркетинг может играть важную роль в исследовании рынка для выявления новых возможностей и потребностей клиентов. Это может стимулировать инновации в продуктах и услугах горного предприятия, включая поиск более устойчивых методов добычи или переработки ресурсов. Внедрение новых технологий, методов и продуктов позволяет компании улучшать свою эффективность, снижать негативное воздействие на окружающую среду и удовлетворять потребности клиентов, учитывая их интерес к устойчивым решениям:

1. Улучшение экологической эффективности: Развитие и внедрение новых технологий и методов добычи и обработки ресурсов позволяют горному предприятию снижать свой экологический след, уменьшая выбросы загрязняющих веществ, потребление воды и энергии, а также улучшая утилизацию отходов.

2. Разработка экологически чистых продуктов: Инновации могут помочь горному предприятию разработать и произвести продукцию, которая обладает меньшим негативным

воздействием на окружающую среду. Это может включать в себя использование более эффективных и экологически безопасных материалов, а также создание продуктов с низкими эмиссиями и меньшими вредными отходами.

3. Удовлетворение потребностей рынка в устойчивых продуктах: Инновации и развитие продуктов позволяют горному предприятию адаптироваться к изменяющимся потребностям рынка и ожиданиям клиентов, включая их интерес к устойчивым решениям. Это может включать в себя разработку новых продуктов, которые соответствуют стандартам устойчивого развития и требованиям клиентов.

4. Повышение конкурентоспособности: Инновации и развитие продуктов могут помочь горному предприятию выделиться среди конкурентов, предлагая уникальные и инновационные продукты, которые отвечают потребностям клиентов и учитывают принципы устойчивого развития. Это позволяет компании укрепить свою позицию на рынке и привлечь новых клиентов.

5. Создание ценностного предложения для клиентов: Инновации и развитие продуктов могут помочь горному предприятию создать ценностное предложение для клиентов, которое включает в себя не только качественную продукцию, но и устойчивость и ответственность перед окружающей средой и обществом.

V. Управление репутацией и брендом: Маркетинг помогает формировать и поддерживать положительную репутацию компании и ее бренда. Это важно для привлечения инвестиций, приверженности клиентов и создания доверия среди заинтересованных сторон.

Управление репутацией и брендом играют ключевую роль как маркетинговое направление устойчивого развития горного предприятия. Эти аспекты помогают формировать образ компании в глазах заинтересованных сторон и клиентов, подчеркивая ее приверженность устойчивым практикам и социальной ответственности:

1. Создание позитивного образа компании: Эффективное управление репутацией и брендингом позволяет горному предприятию создать позитивный образ среди заинтересованных сторон, включая местное сообщество, правительственные органы, инвесторов и клиентов. Это может быть достигнуто через активное участие в устойчивых и социальных инициативах, прозрачное общение и подчеркивание ценностей компании.

2. Демонстрация социальной ответственности: Управление репутацией и брендингом позволяет горному предприятию акцентировать внимание на его социальной ответственности и вкладе в общество. Это может включать в себя участие в программах по охране окружающей среды, поддержку местных сообществ, обеспечение безопасных и здоровых условий труда для сотрудников и другие социальные инициативы.

3. Привлечение инвесторов и партнеров: Эффективное управление репутацией и брендингом способствует привлечению инвесторов и партнеров, которые разделяют ценности компании и интересуются ее устойчивым развитием. Позитивная репутация и сильный бренд могут увеличить привлекательность горного предприятия для потенциальных инвесторов и деловых партнеров.

4. Повышение конкурентоспособности: Управление репутацией и брендингом помогает горному предприятию выделиться среди конкурентов, создавая уникальное и запоминающееся впечатление на рынке. Позитивный образ компании и ее приверженность устойчивым практикам могут стать ключевыми факторами в принятии решения клиентами и партнерами.

5. Создание долгосрочной стабильности: Эффективное управление репутацией и брендом способствует созданию долгосрочной стабильности и процветания для горного предприятия. Позитивный образ и сильный бренд помогают компании преодолевать кризисы и вызовы, сохраняя доверие заинтересованных сторон и клиентов.

В целом, маркетинг играет ключевую роль в устойчивом развитии горного предприятия, помогая компании привлекать инвестиции, укреплять отношения с заинтересованными сторонами, стимулировать спрос на устойчивые продукты и создавать конкурентные преимущества на рынке.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ – Маджидзода Д.М.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексунина В.А. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности. Учебник / В.А. Алексунина. – 2-е изд. перераб. и доп. -М.: Издательство- торговая корпорация «Дашков и К», 2003. -614 с.
2. Березин И.С. Маркетинг и исследования рынков / И.С. Березин. -М.: Русская Деловая Литература, 2003. -416 с.
3. Глотов В.В. Систематизация техногенных минеральных образований как основа их эколого-экономической оценки / В.В. Глотов, О.В. Постникова // Вестн. ЗабГУ. - 2015. -№4. -С.13-18.
4. Диксон П.Р. Управление маркетингом / П.Р. Диксон. -М.: БИНОМ, 1998.
5. Каплан А.В. Концепция устойчивого социально-экономического развития горнодобывающего предприятия / А.В. Каплан, И.А. Баев, М.А. Терешина // Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент». - 2018. -Т. 12. -№3. -С.76-82.
6. Кеннет Дж. Кук. Малый бизнес: маркетинг / Кеннет Дж. Кук; пер. с англ. -М.: Довгань, 1998. -168 с.
7. Крошилин С. Очень «личная» продажа / С. Крошилин // Маркетолог. - 2000. -№6. -С.38-43.
8. Мязин В.П. Маркетинг минеральной продукции / В.П. Мязин, Л.Д. Казаченко, М.А. Свирский. -Чита: Поиск, 2001. -127 с.
9. Наркелюн Л.Ф. Геолого-технологическая оценка минерального сырья: учеб. пособие / Л.Ф. Наркелюн. -Чита: ЧитГУ, 2003. -336 с.
10. Нестеров П.М. Экономика природопользования и рынок / П.М. Нестеров, А.П. Нестеров. -М., 2017.
11. Пичурин И.И. Основы маркетинга // Теория и практика: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Коммерция (торговое дело)», «Маркетинг» / И.И. Пичурин, О.В. Обухов, Н.Д. Эриашвили. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. -383 с.
12. Романов С.М. Основы маркетинга в горной промышленности / С.М. Романов. -М.: МГГУ, 2003. -154 с.
13. Руденская В.В. Моделирование процесса стратегического управления металлургическим предприятием / В.В. Руденская, Д.С. Бойко // Модели управления в рыночной экономике: сборник научных трудов под общ. ред. Ю.Г. Лысенко; Донецкий национальный ун-т. -Д: ДонНУ, 2011. -Вып. 14. -330 с.
14. Синяева И.М. Маркетинг в коммерции: Учебник / И.М. Синяева, С.В. Земляк, В.В. Синяев; под ред. Л.П. Дашкова. -3-е изд. -М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2011. -548 с. -ISBN 978-5-394-01242-6.
15. Черникова О.П. Реинжиниринг бизнес-процессов угледобывающего предприятия. [Электоронный ресурс]. URL: novainfo.ru/article/7163/pdf.
16. Шишкова В.С. Современные маркетинговые стратегии развития предприятий ТЭК Донбасса / В.С. Шишкова, Н.В. Близкая // ГОУ ВПО «ДонАУиГС». Предпринимательство, менеджмент, маркетинг. -Донецк, 2017. -№2(80). -С.220-223.

НАҚШИ ФАЪОЛИЯТИ МАРКЕТИНГӢ ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ УСТУВОРИ САНОАТИ ИСТИХРОҶИ МАЪДАН

Пурзӯр гаштани мубориза рақобатӣ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт, самаранок амалӣ намудани фаъолияти маркетингро талаб менамояд. Дар асоси ташкил ва амалигардонии фаъолияти маркетингӣ ҳам дар давраи кӯтоҳмуддат ва ҳам дар давраи дарозмуддат суръати баланди рушди устувори субъекти хоҷагидориро, аз ҷумла, дар корхонаҳои истихроҷи маъдан, ки локомотиви рушди дигар соҳаҳо маҳсуб меёбад, таъмин месозад. Бинобар ин, омӯзиши нақш ва аҳаммияти маркетинг дар рушди устувори корхонаҳои истихроҷи маъдан самти муҳимтарини илми иқтисоди муосир маҳсуб меёбад. Дар мақолаи мазкур як қатор самтҳое, тавассути онҳо фаъолияти маркетингӣ ба рушди устувори корхонаҳои истихроҷи маъдан таъсир мерасонанд, баррасӣ карда мешаванд. Ҳар яке аз самтҳои мазкур силсилабандӣ карда мешавад ва таъсири онҳо ба таъмини рушди устувори корхонаҳои истихроҷи маъдан арзёбии карда мешавад. Ин ба таҳлил, арзёбӣ ва интихоби вариантҳои алтернативии таъмини рушди устувор ва интихоби самтҳои афзалиятноки рушди фаъолияти маркетингӣ, инчунин, таҳияи стратегияи маркетингии корхонаҳои истихроҷи маъдан мусоидат менамояд. Ҳамин тавр, фаъолияти маркетингӣ дар корхонаҳои кӯҳӣ ба рушди устувори корхонаҳои истихроҷи маъдан мусоидат намуда, дар сатҳи муайян имконияти рушди корхонаро аз рӯи нуқтаи назари иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ медиҳад.

Калидвожаҳо: маркетинг, рушди устувор, саноати истихроҷи маъдан, рақобатпазирӣ, бозор, истеъмолкунандагон, захираҳо, омилҳо.

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРНОРУДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Усиление конкурентной борьбы во всех отраслях экономики требует эффективного осуществления маркетинговой деятельности. На основе организации и осуществления маркетинговой деятельности как в краткосрочном, так и в долгосрочном периоде можно обеспечить высокие темпы устойчивого развития хозяйствующего субъекта, в том числе и горнорудных предприятий, которые являются локомотивом развития других отраслей. Поэтому изучение роли и значения маркетинга в устойчивом развитии горнорудных предприятий считается весьма важным направлением современной экономической науки. В данной статье рассматриваются несколько направлений, через которые маркетинговая деятельность оказывает воздействие на устойчивое развитие горнорудных предприятий. Каждое из этих направлений систематизируется и дается классификационная оценка их влияния на обеспечение устойчивого развития горнорудных предприятий. Это способствует анализу, оценке и выбору альтернативных вариантов обеспечения устойчивого развития и выбору перспективных направлений развития маркетинговой деятельности, а также разработке маркетинговой стратегии горнорудных предприятий.

Таким образом, маркетинговая деятельность на горных предприятиях, способствуя устойчивому развитию горнорудных предприятий, дает возможность в определенной степени развивать предприятия с экономической, экологической и социальной точки зрения.
Ключевые слова: маркетинг, устойчивое развитие, горнорудная промышленность, конкурентоспособность, рынок, потребители, ресурсы, факторы.

THE ROLE OF MARKETING ACTIVITIES IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE MINING INDUSTRY

Increasing competition in all sectors of the economy requires the effective implementation of marketing activities. Based on the organization and implementation of marketing activities, both in the short and long term, it is possible to ensure high rates of sustainable development of an economic entity, including mining enterprises, which are the engine of development of other industries. Therefore, the study of the role and importance of marketing in the sustainable development of mining enterprises is considered a very important area of modern economic science. This article examines several areas through which marketing activities have an impact on the sustainable development of mining enterprises. Each of these areas is systematized and a classification assessment of their impact on ensuring the sustainable development of mining enterprises is given. This contributes to the analysis, assessment and selection of alternative options for ensuring sustainable development and the selection of promising directions for the development of marketing activities, as well as the development of a marketing strategy for mining enterprises. Thus, marketing activities at mining enterprises, contributing to the sustainable development of mining enterprises, make it possible to develop enterprises to a certain extent from an economic, environmental and social point of view.
Keywords: marketing, sustainable development, mining industry, competitiveness, market, consumers, resources, factors.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Собирова Шукринисо Раҳимовна*** **-** Донишкадаи кӯҳию металлургии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. **Суроға**: 735730, ш.Бӯстон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, кӯчаи А. Баротов, 6. Телефон: **(+992) 927-57-08-02.** E-mail: **Sobirova_777@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Собирова Шукринисо Рахимовна*** - Горно-металлургический институт Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент. **Адрес**: 735730, г.Бустон, Республика Таджикистан, Согдийская область, улица А. Баротова, 6. Телефон: **(+992) 927-57-08-02.** E-mail: **Sobirova_777@mail.ru**

Information about the author: ***Sobirova Shukriniso Rakhimovna*** - Mining and Metallurgical Institute of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. **Address**: 735730, Buston city, Republic of Tajikistan, Sughd region, A. Barotov street, 6. Phone: **(+992) 927-57-08-02.** E-mail: **Sobirova_777@mail.ru**

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ТДУ: 343.9(575.3)

ОИД БА КРИМИНАЛИЗАТСИЯИ ҚОНУНИГАРДОНИИ (РАСМИКУНОНИИ) ДАРОМАДҲОЕ, КИ БО РОҲИ ҶИНОЯТ БА ДАСТ ОВАРДА ШУДААНД

Идрисзода Илёс Мумин
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тавре дар адабиёти ҳуқуқи дуруст қайд мегардад, «таълимоти ҳуқуқӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки манъкунии ҳуқуқии ҷиноятӣ аз талаботи объективии ҷомеа баҳри ҳимояи муносибатҳои муайян ба миён меояд. Дар иртибот бо ин аз ҷониби мақомоти салоҳиятнок пурра коркард нашудани меъёрҳои қонун хусусан қонунгузории ҷиноятӣ метавонад ба ду оқибати таъхирнопазир оварда расонад: холигии қонуни ҷиноятӣ ва манъкуниҳои барзиёд» [31,с.96]. Мушкилоти қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд дар солҳои охир ҳам дар сатҳи дохилӣ ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ ба яке аз мушкилоти асосӣ табдил ёфтааст. Ин мушкилот барои Тоҷикистон аҳаммияти хосса дорад, зеро криминализатсияи иқтисод яке аз таҳдидҳои асосии амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Миқёс ва паҳншавии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ва дигар фаъолиятҳои ғайриқонунӣ ба раванди рушди муътадили иқтисодиёти миллӣ халал расонда, нобоварии ҷамъиятро нисбат ба ниҳодҳои давлатӣ ба вуҷуд меорад.

Дар натиҷаи қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои ҷиноятӣ принсипҳои асосии конститутсионие, ки ягонагии фазои иқтисодӣ, ҳаракати озоди мол, хизматрасонӣ ва дороиҳои молиявиро ва озодии фаъолияти иқтисодӣ муқаррар мекунанд, вайрон ва маҳдуд гардида, ҷалби маблағҳо аз манбаъҳои ҷиноятӣ, дар навбати худ, боиси ноором гардидани муносибатҳои молиявӣ гардида, ин кирдор ба суботи низоми иқтисодӣ дар маҷмуъ таҳдид мекунад.

Баъди ба даст овардани истиқлолияти миллӣ, Тоҷикистон роҳи ташаккули иқтисоди бозаргониро бо назардошти анъанаҳои миллӣ, хусусиятхои фарҳангӣ ва таърихӣ ва сохти иқтисодӣ пеша намудааст. Тибқи муқаррароти моддаи 12 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад» [12].

Аммо таҳлили вазъи иқтисодиёти кишвар дар охири солҳои 90-уми асри XX ва дар ибтидои асри XXI гувоҳӣ медиҳад, ки сарфи назар аз тадбирҳои андешидаи Ҳукумат, мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, ки бо омилҳои сирф сиёсӣ тезутунд шудаанд, норасоиҳои қонунгузории иқтисодӣ ва ҷиноятӣ рушди минбаъдаи равандҳои ҷиноятиро муайян кардаанд [21,с.9]. Таҳлили муқоисавии вазъи ҷинояткорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар давлатҳои аъзои ИДМ нишон медиҳад, ки ҷиноятҳои иқтисодӣ яке аз омилҳое мебошанд, ки ба тағйиротҳои дар ин кишварҳо ҷараёндошта мухолифат мекунанд. Бо дарназардошти он ки ҷинояти иқтисодӣ, воқеан, ба амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳдид мекунад, Ҳукумат маҷбур шуд, ки як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул намояд [28], ки ба муқовимат ба ин намуди ҷиноят нигаронида шудаанд, ки дар натиҷа мубориза бар зидди он оғоз гардид, ки ҳамчун соҳаи муҳимтарини фаъолияти тамоми мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва мақомоти назоратӣ ба ҳисоб мерафт.

Имрӯз, ба эътиқоди бархе аз коршиносон, бинобар ба эътидол омадани вазъи иҷтимоиву сиёсии ҷумҳурӣ, афзоиши нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ, ҳаҷми сармоягузории хориҷӣ кӯшишҳои фаъоли ба соҳаи иқтисодӣ ворид шудани ҷинояткории муташаккил ба назар мерасанд. Дар натиҷаи чунин кирдорҳо ба соҳаҳои иқтисодиёт, ки барои давлат ва ҷомеа ҳаётан муҳим мебошанд, фаъолияти ҷинояткории муташаккил ворид мегарданд, ки барои ба даст овардани даромадҳои ҷиноятӣ ва васеъ кардани самтҳои фаъолияти ҷиноятӣ имкон медиҳад. Тавре дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қайд мегардад, «афзоиши бахши ғайрирасмӣ ва шуғли ғайрирасмӣ, ки ба сармоягузориҳо монеагӣ мекунад, сатҳи маҳсулнокиро коҳиш дода, заминаи даромадҳои буҷетӣ, самаранокии танзими давлатиро маҳдуд месозад ва ба коррупсия мусоидат мекунад. Бахши ғайрирасмӣ дар иқтисодиёти

Тоҷикистон ба монанди дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳиссаи назаррасро ташкил медиҳад. Аз рӯйи баҳодиҳии ХБА, ҳиссаи иқтисодиёти ғайрирасмӣ (бе назардошти иқтисодиёти ҷиноятӣ) соли 2008 беш аз 30 фоиз ҳиссаи ММД-и Тоҷикистонро ташкил дод. Тибқи тадқиқоти охирин, соли 2014 арзиши миёнаи пардохтҳои ғайрирасмӣ 7,9 фоиз фурӯши солонаи ширкатҳоро ташкил медиҳад. Дар сохтори иқтисодиёти ғайрирасмӣ ҳиссаи андозҳои пардохтнашуда 17 фоиз ҳиссаи ММД-ро ташкил медиҳад» [25].

Бо қабули Кодекси ҷиноятӣ дар соли 1998 бори аввал дар таърихи қонунгузории Тоҷикистон, м. 262 барои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ намуд. Дар ҳоли ҳозир аз рӯйи ин модда (то соли 2023) ҳамагӣ 45 ҷиноят ба қайд гирифта шудааст.

Таҳлили парвандаҳои ҷиноятии баррасишуда мутобиқи м. 262-и КҶ ҶТ нишон медиҳад, ки асосан маблағҳое, ки дар натиҷаи содир намудани ҷиноят ба даст оварда шудаанд, қонунӣ гардонида мешаванд. Дар байни ҷиноятҳое, ки даромади онҳо мавзуи татбиқи м. 262-и КҶ ҶТ 55% ҷиноятҳои иқтисодӣ, 22% дуздӣ ва 23% дигар ҷиноятҳоро ташкил медиҳад.

Маълумоти оморӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки низоми қарз ва молия ҳамчунон бахши осебпазири иқтисод боқӣ мемонад. Ҷинояткорӣ дар низоми кредитӣ ва молия барои ҷомеа хатарноктарин аст, зеро он боиси дар шудани тамоми дигар қисмҳои иқтисодиёт мегардад. Ҳамасола дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи ҷиноятҳои бақайдгирифташуда дар ин самт меафзояд.

Мавриди зикр аст, ки то ҳол ба қонунигардонии даромадҳо аз ҷиноятҳои зидди саломатии аҳолӣ, аз қабили муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ бо мақсади фурӯш ва муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ таваҷҷуҳи зарурӣ дода нашудааст (моддаи 200-201 КҶ ҶТ). Ҳарчанд маълум аст, ки онҳо дар робита бо ҷиноятҳои муташаккил ва соҳаи даромаднокӣ хатарноктарин мебошанд. То имрӯз гардиши солонаи афюни афғон дар ҷаҳон ба рақами астрономӣ - ба 25-30 миллиард доллари амрикоӣ расидааст. Даромад аз тавлиди афюн дар Афғонистон дар соли 2008 3,4 миллиард долларро ташкил дод, ки 33 дарсади ММД-и Афғонистонро ташкил медиҳад. Тайи 10 соли ахир дар Тоҷикистон беш аз 60 тонна маводи мухаддир мусодира шудааст, ки беш аз 28 тоннаашро ҳероин ташкил медиҳад [20]. Ҳамин тавр, дар давраи таҳлилшуда ягон парвандаи ҷиноятӣ марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар оғоз нашудааст, ки даромади онҳо предмети м. 262 КҶ ҶТ мазкур гардида бошад.

Зарар аз қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шуда на танҳо ба манфиатҳои давлат дар соҳаи иқтисодӣ нигаронида шудааст, балки ба манфиатҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ низ расонида мешавад. Таҳлили амалияи судӣ мутобиқи м. 262-и КҶ ҶТ нишон медиҳад, ки онҳо ба миқдори калон содир карда мешаванд. Барои исботи гуфтаҳои боло, метавон барои мисол парвандаи ҷиноятӣ ба муқобили Д.Н. 104 қ. 2, 187 қ. 3, 245 қ.4, 262 қ. 3 КҶ ҶТ (Оид ба далелҳои дуздӣ, суиистифода аз мақоми хизматӣ, пинҳон кардани даромад аз андоз ва дигар ҷиноятҳои вазнини коррупсионӣ), ки дар натиҷа беш аз 38 миллион сомонӣ (11 176 000 доллар) дуздии маблағҳои давлатӣ ошкор шудааст. Бо ин маблағ Д.Н дар шаҳри Маскав манзил ва анбор дар Новосибирск харида, даромадҳои ҷиноятиро қонунӣ мегардонид [2].

Ҳамин тавр ба иқтисодиёти қонунӣ ворид шудани маблағҳои калони ҷиноятӣ боиси як қатор оқибатҳои манфӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ мегардад, аз қабили афзоиши хавфҳои молиявӣ, пеш аз ҳама, дар бахши бонкии иқтисодиёт, оқибатҳои манфии вобаста ба ситонидани андозҳо ва хароҷоти давлат бинобар сабаби нодуруст ҳисобот додани даромад, берун баромадани сармоя аз иқтисодиёти миллӣ. Дар ҳолати аз ҷинояткорон мусодира нагардидани сармояҳои бо роҳи ҷиноятӣ ба даст овардашуда, ба туфайли даромади зиёди гуруҳҳо ва иттиҳодҳои ҷиноятӣ танҳо самтҳои алоҳида, балки тамоми соҳаҳои иктисодиётро дар зери назорати худ хоҳанд қарор дод. Ба сифтаи намунаи оқибатҳои манфии қонунигардонии беназорати даромадҳои ҷиноятӣ дар иқтисоди Тоҷикистонро дар миёнаҳои солҳои 90-уми асри XX қайд намудан мумкин аст. Маҳз дар натиҷаи амалҳои густурдаи қонунигардонии маблағҳои бо роҳи ҷинноят бадастварда имконият пайдо шуд, самтҳои зиёди иқтисодиёт зери назорати гурӯҳҳои ҷиноӣ қарор

гиранд. Илова бар ин, мавҷудияти робитаи мустақими байни қонунигардонии пулҳои «сиёҳ» ва берун рафтани он ба хориҷа низ ба назар мерасад.

Мавриди зикр аст, ки муқовимат ба қонунигардонии молу мулки ҷиноятӣ боиси кам шудани ҷиноят дар маҷмуъ намегардад. Ба андешаи мо, барои рушди фаъолияти ҷиноятии худ, ҷиноятконронро зарур нест, ки даромадҳои худро конунӣ гардонанд, зеро худи хусусияти ин фаъолият маблағи начандон калони нақдро талаб мекунад, ки аксар вақт сармояи «ифлос» аз ҷиноятҳо гирифта мешавад. Ҳамин тавр, ҳадафи асосии муқаррароти мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, на ин ки «бардоштани заминаи иқтисодӣ»-и эълоншуда аз ҷиноятҳои муташаккил, балки эҷоди монеаҳо байни пули ҷиноятӣ ва иқтисоди қонунӣ хоҳад буд.

Ҳамин тавр, дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятии кирдори дар м. 262 КҶ ҶТ пешбинӣ гардида, маҳз дар зараре зоҳир мегардад, ки ба муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи фаъолияти муътадили молиявии давлат ва умуман иқтисодиёт расонида мешавад. Ба ибораи дигар, зарари аз қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ расонидашударо дар сатҳи макроиқтисодӣ бештар мушоҳида кардан мумкин аст.

Дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, бештар на дар он аст, ки сармояи ҷиноятро гурӯҳҳои ҷиноятӣ баъдан барои густариши фаъолияти ҷиноятии худ истифода мекунанд, балки дар таъсири манфии он ба вазъи макроиқтисодӣ дар маҷмуъ мебошад, ки дар натиҷа ворид шудани дороиҳои ҷиноятӣ ба муомилоти қонунӣ амалӣ мегардад. Аз ин рӯ, мақсади мубориза бар зидди қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ҳифзи иқтисодёти қонунӣ аз ворид шудани сармояи ҷиноӣ ба он мебошад.

Бояд гуфт, ки сарфи назар аз он ки дар ҳама давру замонҳо падидаи қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ вуҷуд дошта бошад ҳам, дар байни олимон оид ба пайдоиши худи истилоҳ, ки моҳияти онро ифода мекунад – «расмикунонӣ», ақидаи ягона ҷой надорад. Тавре Б.С. Бейсенов қайд мекунад, мафҳуми «расмикунонӣ» бори аввал дар солҳои 20-уми асри 20 дар ИМА, дар даврае ки Конгресси ИМА дар соли 1917 дар шакли ислоҳи 18-уми Конститутсияи ИМА қабул намуд, ки тибқи он «истеҳсол, фурӯш ва интиқол, инчунин воридот ва содироти ҳама гуна нӯшокиҳои спиртӣ ба Иёлоти Муттаҳида» манъ гардид. Ин қонун ба гурӯҳҳои ҷиноятӣ зарари калони моддӣ расонид. Истеҳсоли пинҳонӣ ва қочоқ, инчунин, фурӯши машрубот ба вуҷуд омада, васеъ паҳн гардид. Дар натиҷаи истеҳсоли махфӣ, қочоқи нӯшокиҳои спиртӣ ва фурӯши нӯшокиҳои спиртӣ иттиҳодҳои муташаккил ва созмонҳои ҷиноӣ маблағи хело зиёд ба даст овардаанд [3]. Ҳамон давра раҳбарони иттиҳодҳои ҷиноятӣ як шабакаи автоматҳои ҷомашӯӣ таъсис дода, даромадҳои ҷиноятии худро бо даромаде, ки аз ин шабакаи махсус таъсисёфтаи ҷомашӯӣ ба даст овардаанд, «омехта» карда, онҳоро қонунӣ эълон менамуданд, ки ин раванд «шустушӯй» номида мешавад» [1].

Тавре маълум аст, асоси ҳар як илм ҷамъиятӣ дастгоҳи консептуалӣ (истилоҳот) мебошад, ки таърифи онҳо барои омӯзиши ҳодисаҳои ҷамъиятӣ аҳаммияти зиёд дорад. Аз ин рӯ, зарурати муайян кардани истилоҳот вобаста ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ба миён меояд, ки барои ифодаи аломатҳои асосии он истифода мешавад, зеро ҳар як истилоҳ мазмуни муайян ва таърифи дақиқи истилоҳотро дар қонуни ҷиноятӣ ва криминалистӣ ифода намуда, шарти ҳатмии ҳалли масъалаи мубориза бо ҷиноятқорӣ мебошад [24].

Таҳлили санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузории миллӣ нишон медиҳад, ки барои ифодаи моҳияти раванди табдили даромадҳои бо роҳи ҷинотӣ бадастовардашуда мафҳумҳои «расмикунонии пул» ё «қонунгардонӣ» истифода мешаванд. Мутаносибан, дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология истифодаи мафҳумҳои «қонунигардонӣ» ва «расмикунонӣ» дар қонунгузории миллӣ баҳсҳоро ба миён овардааст. Вобаста ба ин масъала дар адабиёти муосири ҳуқуқи ҷиноятӣ асосан ду нуқтаи назар ҷой дорад.

Як гурӯҳ муҳақиқон [5,с.37] бар он назаранд, ки истилоҳи «расмикунонӣ» истилоҳи махсуси ҳуқуқӣ набуда, он неологизм, як ибораи кӯчагиест, ки бо истилоҳоти илмӣ онро якҷоя кардан душвор аст. Бо чунин ивазнамоии истилоҳот метавон қарорҳои бемаънӣ

қабул карда шаванд, қонунгузор бояд дар мавриди баррасишаванда танҳо истилоҳи «қонунигардонӣ»-ро истифода барад.

Барои тасдиқи ин ақида муаллифон далелҳои гуногун пешниҳод мекунанд. Ҳамин тавр, баъзе муаллифон ҳангоми баррасии унсурҳои таркибии ҷинояти қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ ба хулосае меоянд, ки мафҳуми «расмикунонӣ» ҳуқуқӣ намебошад, бинобар ин он наметавонад бо истилоҳи «қонунигардонӣ» синоним бошад. Бинобар ин, онҳо пешниҳод мекунанд, ки аз номи меъёр истилоҳи «расмикунонӣ» хориҷ карда шавад [8,с.83]

Дар навбати худ, В.В. Лавров муътақид аст, ки қонунгузор ин неологизмро мутобиқ карда, онро ҳангоми сохтани меъёрҳои қонуни ҷиноӣ истифода бурда, онро «қонунигардонии (рамикунонии) маблағ ё дигар амволи ғайриқонунӣ ба даст овардашуда» номидааст [17,с.13]. Ҳамзамон, ӯ қайд мекунад, ки дар матнҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ истифодаи чунин ибора, ба мисли «расмикунонӣ» ҳатто аз сабаби истифодаи умумӣ ва возеҳи он набояд маънои истилоҳи анъанавии қонунгузории «қонунигардонӣ»-ро иваз намояд. Дар навбати худ, Н.Ивакина қайд менамояд, ки неологизми «расмикунонӣ» дар услуби расмӣ-корӣ номувофиқ аст, беҳтар аст, ки калимаи «қонунигардонӣ» истифода шавад.

Гурӯҳи дуюми олимон [26,с.26] қайд мекунанд, ки дар қонунгузории ҷиноятӣ истифодаи истилоҳи «қонунигурдонӣ» аз ҷиҳати ҳуқуқӣ нодуруст аст, зеро танҳо мақомоти олии қонунгузории кишвар метавонад бо баровардани санади меъёрии ҳуқуқии дахлдор чизеро қонунӣ ё қонунӣ гардонад. Аз ин рӯ, барои истинод ба ҷинояти мавриди назар истилоҳи «расмикунонӣ»-ро истифода бурдан зарур аст, зеро ин истилоҳ аз норавшание, ки нисбати истилоҳи «қонунигардонӣ» ҷой доранд, холӣ аст.

Ҳамин тавр, В.А.Тагирова таъкид мекунад, ки истилоҳи «расмикунонӣ» бояд дар қонунгузорӣ истифода шавад, зеро он «мафҳуми устуворест, ки дар қонунгузории ҷиноятии бештари кишварҳои хориҷӣ ва дар тамоми санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ истифода мегардад. О.Ю. Якимов бар он назар аст, ки истилоҳи «расмикунонӣ» барои ҷинояти баррасишаванда хеле мувофиқ аст. Дар ҳар сурат, он аз норасоиҳое, ки ҳоло ба истилоҳи «қонунигардонӣ» хос аст, холӣ мебошад. Бинобар ин, ба назари муаллиф иваз кардани он бо истилоҳи «қонунигурдонӣ» (ки мазмуни тамоман дигар дорад) зарур нест». Ба андешаи М.Б. Кострова, имрӯз истилоҳи «расмикунонӣ»-ро жаргон ҳисобидан дуруст нест. Он аллакай ба истилоҳи расмӣ табдил ёфтааст, зеро он дар ҳама санадҳои ҳуқуқии байналмилалие истифода мегардад, ки ҷанбаҳои гуногуни мубориза бар зидди истифодаи даромадҳо аз ҷиноятро танзим мекунанд. Масалан, дар Конвенсияи Страсбурги Шурои Аврупо дар соли 1990 «Дар бораи қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, муайян кардан, мусодира намудан ва мусодираи даромадҳои аз фаъолияти ҷиноятӣ бадастоварда» ин истилоҳ, ҳатто бе тавзеҳи қавси синонимии он ба истилоҳи «легализатсия» ҳамчун истилоҳи асосӣ истифода мегардад. Аз ин рӯ, чунин ба назар мерасад, ки мафҳуми «расмикунонӣ» дар м. КҶ ҶТ барои риояи меъёрҳои истилоҳоти ҳуқуқии байналмилалӣ асоснок карда шудаанд.

Тибқи андешаи В.А. Бодрова, дар ҳуқуқи байналмилалӣ истилоҳи «расмикунонӣ» дар робита ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, дар чаҳорчӯбаи ҳамкориҳои байнидавлатӣ истифода мешавад. Аз ин рӯ, бо мақсади мутобиқати дақиқи қонунгузории дохилӣ оид ба мубориза бар зидди расмикунонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ба муқаррароти ҳуқуқи байналмилалӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар заминаи мушкилоти мавриди баррасӣ қарордошта танҳо истилоҳи “расмикунонӣ” истифода шавад [4,с.6].

Профессор Сафарзода А.И. бо мавқеи ҳарду гурӯҳи олимон розӣ нашуда, қайд менамояд, ки истилоҳоти «қонунигардонӣ» ва «расмикунонӣ» синоним буда, метавонанд ҳамчун истилоҳоти ивазшаванда, пурракунанда истифода шаванд. Тафриқаи ин истилоҳот метавонад ҳамкории байналмилалиро дар мубориза бар зидди расмикунонии аз даромадҳои ҷиноятӣ бо сабаби номувофиқ будани қонунгузорие, ки чораҳои мубориза бар зидди ҷинояткорӣ бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалиро муқаррар мекунад, хеле душвор гардонад. Истилоҳоти якхела ба муътадил шудан ва амиқтар шудани ҳамкориҳо

дар ҷомеаи ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Дар асоси ин, дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бояд истилоҳоти муштараки «қонунигардонӣ» ва «расмикунонӣ» истифода шаванд, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ нишон дода шудаанд. Ҳамин тавр, таҳлили як қатор санадҳои байналмилалӣ нишон медиҳад, ки онҳо асосан мафҳуми «расмикунонӣ»-ро истифода мебаранд, аммо дигар санадҳои минтақавӣ низ мавҷуданд, ки дар баробари ин истилоҳ истилоҳи «қонунигардонӣ»-ро истифода мебаранд. Дар баъзе санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ (масалан, Конвенсияи СММ ба муқобили ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, Конвенсияи Страсбург оид ба расмикунонии даромадҳо, кофтуков, мусодира ва мусодираи даромадҳо аз ҷиноятҳо) истилоҳи «расмикунонӣ» истифода шудааст, дар ҳоле ки дар дигар санадҳо (масалан, Намунаи) Қонуни ИДМ «Дар бораи мубориза бо қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳо аз ҷиноятҳо» 1998, Шартномаи Душанбегии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи мубориза бар зидди қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ё дигар молу мулки аз ҷиноят бадастоварда ва маблағгузории терроризм» аз соли 2007, тавсияҳо оид ба истифодаи истилоҳи «қонунигардонӣ» дар баробари истилоҳи «расмикунонӣ» дар қонунгузории миллӣ мавҷуд мебошанд.

Афзалиятҳо ва камбудиҳои истифодаи ин истилоҳотро баррасӣ намуда, профессор Сафарзода А.И. қайд менамояд, ки барои дар баробари истилоҳи «қонунигардонӣ» истифодаи истилоҳи «расмикунонӣ» ҳамчун истилоҳоти ҳуқуқӣ ягон монеае вуҷуд надорад. Айни замон дар м. 262 КҶ ҶТ ҳамчун роҳи ҳалли вазъият ҳарду истилоҳ – «қонунигардонӣ» ва «расмикунонӣ» истифода гардидаанд [24,с.37].

Мушкилоти мубориза бар зидди “расмикунонӣ” даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, дар саросари ҷаҳон вақтҳои охир аҳаммияти хосса пайдо кардааст, ки он диққати доираи васеи мутахассисони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминалистикаро ба худ ҷалб мекунад. Сабаб он аст, ки мафҳуми таҳлилшаванда хеле гуногунҷанба буда, омӯзиши он равишҳои гуногунро тақозо мекунад.

Мафҳумҳои баррасишаванда дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом» аз 15.03.2011, №687 [17] ва Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1998 мавҷуданд, ки айнан якхела мебошанд.

Тибқи банди 12 Қонуни мазкур, қонунигардонӣ (расмикунонӣ)-и даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда - анҷом додани амалиёти молиявӣ ё аҳдҳои дигар бо маблағҳои пулӣ, коғазҳои қиматнок ё молу мулки дигар, ки баръало даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда мебошанд, бо мақсади рӯйпӯш ва пинҳон намудани сарчашмаи ба даст овардани ин молу мулк ё бо мақсади мусоидат намудан ба шахсе, ки дар содир намудани ҷинояти асосӣ иштирок намудааст, то ки ӯ тавонад аз ҷавобгарӣ барои кирдорҳои содирнамудааш саркашӣ намояд, инчунин рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, маҳалли ҷойгиршавӣ, тарзи ихтиёрдорӣ, ҷойивазкунӣ, ҳуқуқ ба молу мулк ё мансубияти он, инчунин ба даст овардан, соҳибӣ кардан, истифода бурдан ё ихтиёрдории чунин молу мулк мебошад [13].

Афзалияти мафҳуми овардашуда дар он аст, ки қонунигардонӣ (расмикунонӣ) ҳамчун фаъолияте муайян карда мешавад, ки ҳадафи он мақоми ҳуқуқӣ додан ба даромадҳои ҷиноятӣ мебошад. Ин мавқеъ пурра моҳияти падидаи баррасишавандаро инъикос мекунад. Қонунигардонӣ дар ҳаёти воқеӣ тавассути муомилоти амволӣ ё дигар амалиёт ё бо роҳи истифодаи даромадҳои ҷиноятӣ дар тиҷорат ё дигар фаъолияти иқтисодӣ ба амал меояд. Рӯйпӯш ва пинҳон намудан ё дидаю دониста таҳриф кардани маълумот дар бораи пайдоиш, сарчашма, маҳалли ҷойгиршавӣ ё тағйир додани ҳуқуқ ба онҳо, бояд дар натиҷаи истифодаи даромади ҷиноятӣ бо мақсади қонунӣ гардонидани онҳо ҷиноят дониста шавад.

Бартарии дигари таърифи мазкур дар он аст, ки он манбаи даромади ғайриқонунии бадастомадаро, ки қонунӣ гардонида шуда истодааст, ҳамчун ҷиноят муайян менамояд. Мафҳуми «бо роҳи ҷиноят», ки дар м. 262-и КҶ ҶТ истифода мегардад, метавонад ба таври васеъ шарҳ дода шавад ва барои муайян кардани кирдори дахлдори ғайриқонунӣ ба қадри кофӣ дақиқ нест. Истифодаи ин истилоҳ метавонад ба вазъияте оварда расонад, ки

дар бораи содир намудани на танҳо ҷиноят, балки ҳамчунин вайрон кардани ҳама гуна санади меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла қонунгузории граждани ва маъмурӣ сухан равад. Бинобар ин, кирдори барои ҷамъият хавфнок бояд ба таври дақиқ муайян карда шавад, то ки кирдор дуруст бандубаст карда шавад.

Дар адабиёт оид ба мафҳуми қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, андешаҳои гуногун баён шудаанд. Ҳамин тавр, Ю.В. Бистрова қайд мекунад, ки бо мақсадҳои илмӣ машкилоти мафҳуми қонунигардонии даромадҳо аз ҷиноят бояд аз ду ҷиҳати илмӣ баррасӣ карда шавад: ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ ва криминология, то ки ин масъала ҳамарафа ошкор гардад [6]. Дар асоси ин ақидаҳои олимонро ба ду гурӯҳ ҷудо намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Ба гурӯҳи аввал бояд он олимоне дохил карда шаванд, ки мафҳуми ҳуқуқии-ҷиноятии «қонунӣ гардонидани даромадҳо аз ҷиноят»-ро медиҳанд ё дастгирӣ мекунанд. Ба гурӯҳи дуюм он олимоне дохил карда мешаванд, ки таърифи криминологии «қонунигардонии даромадҳо аз ҷиноят»-ро медиҳанд. Тарафдорони нуқтаи назари якум мафҳуми қонунигардонии даромадҳои, бо роҳи ҷиноятӣ бадастовардашударо дар асоси муқаррароти қонуни ҷиноятӣ, ки ҷазоро барои ин кирдор пешбинӣ менамояд, шарҳ медиҳанд.

Тибқи ин модда, зери мафҳуми қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, анҷом додани амалиёти молиявӣ ё аҳдҳои дигар бо маблағҳои пулӣ, коғазҳои қиматнок ё молу мулки дигар, ки баръало даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда мебошанд, бо мақсади рӯйпӯш ва пинҳон намудани сарчашмаи ба даст овардани ин молу мулк ва ё мусоидат намудан ба ҳар гуна шахсе, ки дар содир намудани ҷинояти асосӣ иштирок намудааст, то ки ӯ тавонад аз ҷавобгарӣ барои кирдорҳои содирнамудааш саркашӣ намояд, инчунин рӯйпӯш ё пинҳон кардани хусусияти аслӣ, маҳалли ҷойгиршавӣ, тарзи ихтиёрдорӣ, ҷойивазкунӣ, ҳуқуқ ба молу мулк ё мансубияти он, ҳамчунин ба даст овардан, соҳибӣ кардан, истифода бурдан ё ихтиёрдории чунин молу мулк» фаҳмида мешавад [3,с.10-11].

Бояд қайд намуд, ки мафҳум афзалиятҳо ва нуқсонҳои худро дорад. Афзалияти мафҳуми таҳлилшуда дар он аст, ки қонунигардонӣ ҳамчун фаъолияте муайян карда мешавад, ки ба додани мақоми ҳуқуқӣ ба даромадҳои ҷиноятӣ нигаронида шудааст, ки ин моҳияти падидаи баррасишавандаро инъикос менамояд. Қонунигардонӣ дар ҳаёти воқеӣ тавассути аҳдҳои молумулкӣ ё дигар амалиёт ё бо роҳи истифодаи даромадҳои ҷиноятӣ дар тиҷорат ё дигар фаъолияти иқтисодӣ ба амал меояд. Вобаста ба пинҳон кардан ё дидаву дониста таҳриф кардани маълумот дар бораи пайдоиш, манбаъ, ҷойгиршавӣ ё тағйир додани ҳуқуқ ба онҳо, бояд қайд намуд, ки онҳо бояд ҳамчун натиҷаи истифодаи даромадҳои ҷиноятӣ зери ниқоби қонунӣ ҳисоб карда шаванд [22,с.49].

Қонунигардонӣ дар ҳаёти воқеӣ тавассути муомилоти амволӣ ё дигар амалиёт ё бо роҳи истифодаи даромадҳои ҷиноятӣ дар тиҷорат ё дигар фаъолияти иқтисодӣ ба амал меояд. Дар мавриди пинҳон кардан ё дидаву дониста таҳриф кардани маълумот дар бораи пайдоиш, манбаъ, ҷойгиршавӣ ё тағйир додани ҳуқуқ ба онҳо, онҳо бояд натиҷаи истифодаи даромади ҷиноятӣ таҳти ниқоби қонунӣ дониста шаванд. Дар адабиёт оид ба мафҳуми қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, андешаҳои гуногун баён шудаанд. Ҳамин тавр, тибқи андешаи Б.В.Волженкин, зери мафҳуми қонунигардонии (расмикунонии) пул ё дигар молу мулки ғайриқонунӣ бадастомадаро бояд амалҳои гуногун (муомилоти молиявӣ, дигар амалиётҳо), ки бо мақсади пинҳон кардани мавҷудият ва (ё) заминаи пайдоиши амволе, ки бо ин роҳ, бо мақсади минбаъд аз он даромад гирифтан, ба даст оварда шудаанд, фаҳмида мешавад. Бо ин ақида розӣ нашуда, Ю.В. Бистрова қайд мекунад, ки «гирифтани даромади мунтазам барои ҷинояткоре, ки чунин даромадро қонунӣ гардонида истодааст, шарти ҳатмӣ намебошад. Омӯзиши парвандаҳои ҷиноятӣ ва парвандаҳои баҳисобгирии оперативӣ нишон медиҳад, ки ҳадафи ҷинояткор ҳангоми қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ ба таври қонунӣ истифода бурдани онҳо барои эҳтиёҷоти шахсӣ бошад» [26,с.26].

Таъриферо, ки хусусиятҳои асосии қонунигардонии даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят бадастовардашударо қариб пурра ифода мекунад, А.М. Кочерян пешниҳод намудааст. Ба андешаи муҳаққиқ, қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ «иҷрои муомилоти иқтисодӣ ва молиявие мебошад, ки бо ду ҳадаф анҷом дода мешавад: аввалан, рӯйпӯш ва пинҳон

намудани сарчашмаи ба даст овардан ё хусусияти аслӣ ва баъзан таъиноти пешбинишудаи молу мулк ва пуле, ки пайдоиши ҷиноятӣ доранд; дувум аз ин молу мулк даромад гирифтан, чун қоида, бо роҳи ба тиҷорати қонунӣ ворид намудани чунин даромадҳо. Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки воқеан ҷинояткор ду мақсад дорад, аммо дар як вақт амалӣ гардидани ин маққадҳо хеле кам мушоҳида мешавад.

Ҷонибдорони нуқтаи назари дувум [1,с.19] мафҳуми криминологии қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастовардашударо дастгирӣ намуда, онро асосан тавассути мазмун ва сохтори ҷараёни қонунигардонӣ ошкор сохта, ин мафҳумро бо мақсади ҷиноякор пурра менамоянд.

Ҳамин тавр, Д.Р. Кузахметов ба хулосае меояд, ки «қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, падидаи иҷтимоӣ буда, сабабҳои муайяни пайдоиш ва рушди минбаъдаи худро дорад, ки ба он дараҷаи баланди хавфи иҷтимоӣ хос аст, аз ҷумла: ворид шудани сармояи бо роҳи ҷиноят бадастовардашуда ба иқтисодиёти қонунӣ, криминализатсияи хоҷагии халқ, мутамарказ гардондани ҳокимияти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданию иҷтимоӣ дар дасти иттиҳодҳои ҷиноятӣ ва ғ. Қонунигардонии маблағ ё дигар молу мулке, ки дар натиҷаи содир намудани ҷиноят ба даст оварда мешавад, қисми ҷудонашавандаи фаъолияти ҷиноятҳои муташаккил буда, ба афзоиши коррупсия мусоидат мекунад. Хусусияти хосси ин падида, фаромиллӣ будани он мебошад. Ҷиҳатҳои мусбии таърифи мазкур, яке аз намудҳои ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ эътироф намудани он мебошад, ки ҳамчун пайванди байни иқтисодиёти қонунӣ ва ғайриқонунӣ баромад мекунад, ҳамзамон худи раванди қонунигардонӣ аз доираи ин мафҳум берун мондааст.

В.М. Алиев қонунигардонии даромадҳои ҷиноятиро ҳамчун падидаи манфии иҷтимоӣ муайян мекунад, ки ба раванди пинҳон кардани пайдоиши ғайриқонунии даромад, таҳрифи маълумот дар бораи хусусияти пайдоиш, ҷойгиршавӣ, маҳал, ҳаракат ва тааллуқдории воқеии сарватҳои моддӣ (ҳуқуқи моликият) ё ҳуқуқҳои ба онҳо алоқаманд, ҳамчунин ба онҳо додани шакли ҳуқуқӣ, агар шахс донад, ки ин неъматҳои моддӣ бо даромади ғайриқонунӣ ба даст оварда шудаанд, инчунин дигар амалҳое, ки бевосита ё бавосита ба барасмият даровардани муносибатҳо вобаста ба моликият алоқаманданд, - истифода бурдан, ихтиёрдории даромад ё пинҳон доштани пайдоиши ғайриқонунии онҳо».

Ба андешаи муаллифони дигар, расмикунонӣ равандест, ки тавассути он ҷинояткорон воқеияти пайдоиши даромадҳои ҷиноятиро пинҳон мекунанд [18,с.100]. В.Д. Ларичева беасос танҳо пули нақдро объекти қонунигардонии даромадхои ҷиноятӣ мешуморад. Тавре И.А Киселева дуруст қайд менамояд, айни замон як қисми зиёди ҷиноятҳои марбут ба коррупсия, қаллобӣ, дуздӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ берун аз доираи муомилоти пули нақд содир карда мешаванд ва доираи шаклу усулҳои қонунигардонии пулҳои аз ҷониби ҷинояткорон истифодашаванда танҳо бо муомилот дар бахши бонкӣ маҳдуд намешавад [10,с.10].

Дар натиҷаи ҷамъбасти хулосаҳое, ки дар адабиёти илмӣ оид ба мафҳуми қонунигардонии даромадҳо оварда шудаанд, ду хусусияти асосиро муайян намудан мумкин аст: якум, содир намудани амалҳо (муомилоти амвол ё дигар амалиёт) бо маблағ ё дигар молу мулки ғайриқонуни бадастовардашуда; дуюм - мақсади содир намудани амалҳо – табдил додани амволи ғайриқонунӣ бадастовардашуда ба амволи дигар барои ба он шакли қонунии соҳибият, истифода ё ихтиёрдории даромади зикршуда мебошад.

Ҳамин тавр, қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳоеро, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, метавон ҳамчун раванде муайян кард, ки аз аҳди муайяни ҳуқуқӣ-гражданӣ иборат буда, мақсади рӯйпӯш ё пинҳон кардани сарчашмаҳои пайдоиш, мавҷудият, тақсимот, азнавтақсимкунӣ ва истеъмоли молу мулке, ки дар натиҷаи ҳама гуна ҳуқуқвайронкуниҳо ба даст оварда шудааст ё ба амвол хусусияти расмӣ додан, пайдоиши ғайриқонунии онро рӯйпӯш намудан [19,с.56].

Ҳамин тавр андешаҳои дар боло зикршударо ҷамъбаст намуда, метавон чунин хулоса баровард:

1.Дараҷаи баланди хавфи ҷамъиятии қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, бештар на дар он аст, ки сармояи ҷиноят аз

ҷониби гурӯҳҳои ҷиноятӣ баъдан барои густариши фаъолияти ҷиноии онҳо истифода мегардад, балки хафви асосӣ дар таъсири манфӣ ба вазъи макроиқтисодии кишвар дар маҷмуъ мебошад, ки дар натиҷаи ба муомилоти қонунӣ ворида гаштани дороиҳои ҷиноятӣ ба вуҷуд меояд. Аз ин рӯ, мақсади асосии мубориза бар зидди қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд, ҳифзи иқтисодёти қонунӣ аз ворид шудани сармояи ҷиноӣ ба он мебошад.

2. Истифодаи истилоҳи қонунигардонӣ (расмикунонӣ) дар қонуни ҷиноӣ барои ифодаи ҷинояти баррасишаванда, дуруст аст, вақте ки дар забони тоҷикӣ истилоҳи мувофиқ мавҷуд нест. Агар дар қонунгузорӣ яке аз ин истилоҳот истифода шавад, пас барои тавсеаи робитаҳои байналмилалӣ мушкилоти иловагӣ ба миён меояд. Аз ин рӯ, эътироф накардани истилоҳи қонунигардонӣ (расмикунонӣ) аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ нодуруст мебуд. Ҳамин тариқ, роҳи раҳоӣ аз ин вазъият истифодаи ҳарду истилоҳ буд, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ расмикунонӣ ҳамчун синоними истилоҳи «қонунигардонӣ» истифода мешавад.

3. Мафҳуми қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ бояд дар ду ҷиҳат баррасӣ карда шавад: ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ ва криминологӣ.

Қонунигардонии даромадҳои ҷиноятиро ҳамчун мушкилоти ҳуқуқии ҷиноятӣ метавон ҳамчун амали қасдона муайян кард, ки барои ба дигар амвол табдил додани мулки ғайриқонунӣ бадастовардашуда равона гардидааст, ки мақсади он додани шакли ҳуқуқии соҳибият, истифода ё ихтиёрдорӣ ба ин даромад мебошад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Сафарзода А.

АДАБИЁТ

1. Алиев В.М. Указ. работа. -С.37-38; Кузахметов Д.Р.Указ. работа. -С.9-10.
2. Архив Верховного суда Республика Таджикистан. Уголовное дело №1752.
3. Бейсенов Б.С. Алкоголизм: Уголовно-правовые и криминологические проблемы / Б.С. Бейсенов. -М., 1981. -С.10-11.
4. Босхолов А.С. Уголовная ответственность за легализацию денежных средств или иного имущества, приобретенных преступным путем: дис. … канд. юрид. наук / Б.С. Бейсенов -М., 2005.-С. 37; Лавров В.В. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем: дис. … канд. юрид. наук. - Нижний Новгород, 2000. -С.16; Ивакина Н. Русский язык российского права // Российская юстиция. -2000. -№7.
5. Быстрова Ю.В. Легализация денежных средств или иного имущества, приобретенных преступным путем: уголовно-правовая и криминологическая характеристики / Ю.В.Быстрова // Вестник ОрелГИЭТ, 2009, №4(10). http://orelgiet.ru/310bistrova. pdf.
6. Виноградова Л.К., Гаража Н.А. Указ. работа. -С. 83.
7. Киселев И.А. Грязные деньги. Уголовная ответственность за отмывание преступных доходов и ее применение в борьбе с преступностью и коррупцией / И.А. Киселев. -М.: Юриспруденция. 2009. -С.10.
8. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Қонуният, 2020. – 488 с.
9. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2013 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. -137 с.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом» аз 15.03.2011, № 687.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузории терроризм ва маблағгузории паҳнкунии силоҳи қатли ом» аз 15.03.2011, № 687.
12. Лавров В.В. Юридическая ответственность за легализацию доходов, полученных преступным путем, по российскому законодательству / В.В.Лавров, Д.В. Степанков. -Н. Новгород, 2003. -С. 13.
3. Ларичев В.Д. Совершенствование законодательства о борьбе с «отмыванием» денег, полученных преступным путем / В.Д. Ларичев // Государство и право. -1992. - №4. -С 100.
13. Лопашенко Н.А. Вопросы квалификации преступлений в сфере экономической деятельности / Н.А. Лопашенко. - Саратов, 1997. -С. 56.
14. Обзор о наркоситуации в Республике Таджикистан за 2008 год. -Душанбе, 2009. - С.33.
15. Рахимов Р.Х. Организация и тактика оперативно-розыскной деятельности по борьбе с экономическими преступлениями в кредитно-финансовой системе / Р.Х. Рахимов. –Душанбе, 2006. -С.9.
16. Сафаров А.И. Некоторые противоречия в новом законодательстве Республики Таджикистан о борьбе против легализации преступных доходов / А.И. Сафаров // Законодательства. -Душанбе, 2011. -№4. -С. 49.
17. Сафаров А.И. Проблемы использования термина «легализация» и «отмывание» в уголовном законодательстве Республики Таджикистан / А.И. Сафаров //Законодательство. №1, январь-март. -Душанбе, 2011.
18. Сафаров А.И. Уголовная ответственность за легализацию (отмывание) денежных средств либо иного

имущества, полученных противозаконным путем / А. И. Сафаров. – Душанбе, 2012. -С.13.
19. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.
20. Тагирова В.А. Уголовная ответственность за отмывание доходов от преступной деятельности и его предупреждение в США и России: вопросы теории и законодательной регламентации: дис. … канд. юрид. наук. -Казань, 2005. -С.33; Якимов О.Ю. Легализация доходов, приобретенных преступным путем: Уголовно-правовые и уголовно-политические проблемы / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Н.А. Лопашенко. -СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. -С.142-146; Кострова М.Б.Особенности реализации языковых правил законодательной техники в уголовном законе// Уголовное право. №2.2002. С.39; Букарев В.Б. Легализация (отмывание) доходов, приобретенных преступным путем: общественная опасность и вопросы квалификации: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -М., 2006. - С.26; Бодров В.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с легализацией преступных доходов: автореф. дис. канд. юрид. наук.- М., 2008. С.6.
21. Указ Президента Республики Таджикистан «О мерах по усилению борьбы с преступностью, укреплению законности и правопорядка» от 25 сентября 1995 г. №341; Указ Президента Республики Таджикистан «О дополнительных мерах по усилению борьбы с преступностью в области экономики и коррупции» от 21 июля 1999 г. №1262; Указ Президента Республики Таджикистан «О мерах по дальнейшему развитию и повышению эффективности экономических реформ» от 1 декабря 1999 г. №3.

ОИД БА КРИМИНАЛИЗАТСИЯИ ҚОНУНИГАРДОНИИ (РАСМИКУНОНИИ) ДАРОМАДҲОЕ, КИ БО РОҲИ ҶИНОЯТ БА ДАСТ ОВАРДА ШУДААНД

Дар мақола мушкилоти криминализатсияи қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳо аз ҷиноятҳо таҳлил карда шудааст. Қайд карда мешавад, ки қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳо аз ҷиноятҳо раванди ворид намудани даромадҳои аз фаъолияти ғайриқонунӣ ба даст омада, бидуни ҷалби таваҷҷуҳи мақомот ба низоми молиявӣ мебошад. Сабабҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва бюрократӣ метавонанд ҷиноятркоронро ба ин ҷиноят ташвиқ кунанд. Усулҳои қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳо аз ҷиноятҳо вобаста ба тахайюлоти чунин ҷинояткорон, гуногунии воситаҳо дар низоми молиявӣ ва сохтори иқтисодӣ ва низоми ҳуқуқии кишварҳо тафовут мекунанд. Расмикунонии даромади ҷиноятӣ ба ҷинояткорон имкон медиҳад, ки маблағҳои аз фаъолиятҳои ҷиноятии гуногуни худ, аз қабили қочоқи моводи мухаддир, фасод, терроризм ва ҷиноятҳои муташаккил бадаствардаро қонунӣ кунанд. Дар маҷмуъ, криминализатсияи қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ барои ҳифзи якпорчагии низоми молиявӣ, мубориза бо ҷинояткорӣ ва терроризм, мусоидат ба риояи андозҳо ва мусоидат ба ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бар зидди фаъолиятҳои молиявии ғайриқонунӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: хавфи ҷамъиятӣ, криминализатсия, ҷинояткорӣ, қонунигардонӣ, ҷиноятҳо дар соҳаи иқтисодӣ, қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ, гардиши ғайриқонунии моводи мухаддир, коррупсия, терроризм, кримонология.

О КРИМИНАЛИЗАЦИИ ЛЕГАЛИЗАЦИИ (ОТМЫВАНИИ) ДОХОДОВ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ

В статье анализируется проблема криминализации легализации (отмывании) доходов, полученных преступным путем. Отмечается, что отмывание денег -это процесс внедрения доходов, полученных от незаконной деятельности, в финансовую систему без привлечения внимания властей. Экономические, социальные, юридические, политические и бюрократические причины могут подтолкнуть лиц, отмывающих деньги, к этому преступлению. Методы отмывания денег различаются в зависимости от фантазии отмывателей, разнообразия инструментов финансовой системы, а также экономической и правовой структуры страны. Отмывание денег позволяет преступникам легализовать доходы от своей незаконной деятельности, такой как незаконный оборот наркотиков, коррупция, терроризм и организованная преступность. В целом, криминализация отмывания денег необходима для защиты целостности финансовой системы, борьбы с преступностью и терроризмом, содействия соблюдению налогового законодательства и развития международного сотрудничества в борьбе с незаконной финансовой деятельностью.

Ключевые слова: общественная опасность, криминализация, преступление, легализация, отмывание, преступления в сфере экономической деятельности, легализация преступных доходов, незаконный оборот наркотиков, коррупция, терроризм, кримонология.

ON THE CRIMINALIZATION OF LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROCEEDS FROM CRIME

The article analyzes the problem of criminalization of legalization (laundering) of proceeds from crime. It is noted that money laundering is the process of introducing proceeds derived from illegal activities into the financial system without attracting the attention of the authorities. Economic, social, legal, political and bureaucratic reasons may encourage money launderers to commit this crime. Money laundering methods vary depending on the imagination of the launderers, the variety of instruments in the financial system, and the economic and legal structure of the country. Money laundering allows criminals to legalize proceeds from their illegal activities, such as drug trafficking, corruption, terrorism and organized crime. Overall, criminalizing money laundering is necessary to protect the integrity of the financial system, combat crime and terrorism, promote tax compliance, and promote international cooperation in the fight against illicit financial activities.

Keywords: public danger, criminalization, crime, legalization, laundering, crimes in the sphere of economic activity, legalization of criminal proceeds, drug trafficking, corruption, terrorism, crimonology.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Идрисзода Илёс Мумин* –** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: ***Идрисзода Илёс Мумин* –** Таджикский национальный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: ***Idriszoda Ilyos Mumin* -** Tajik National University, applicant for the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

ТДУ: 343.9(575.3)

ОМӮЗИШ ВА ТАСНИФИ ХУСУСИЯТҲОИ КРИМИНАЛИСТИИ ОДАМКУШӢ

Сафаров З.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Усули тафтиши намудҳои алоҳидаи ҷиноятҳо, фарогири маҷмуи муқаррарот ва тавсияҳои илмӣ мебошад, ки дар асоси онҳо барои ташкил ва гузаронидани тафтиши намудҳои алоҳидаи ҷиноятҳо тавсияҳои мушаххас пешниҳод шудаанд.

Методикаи криминалистии тафтиши ҷиноят як бахши илми криминалистӣ буда, он аз муқаррароти умумӣ, асосҳои илмӣ ва усулҳои мушаххаси тафтиши ҷиноятҳо иборат аст.

Ҳар як ҷузъи методикаи криминалистӣ унсури нисбатан мустақил буда, вазифаҳои махсуси худро дорост. Дар баробари ин, ин бахшҳо ба равандҳои ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо таъсири гуногун доранд.

Агар усулҳои алоҳида бевосита ба баланд бардоштани самаранокии фаъолияти муфаттиш нигаронида шуда бошанд, пас муқаррароти умумии методики криминалистӣ ба раванди мубориза бо ҷинояткорӣ тавассути роҳандозии тавсияҳои методии хусусии криминалистӣ ва дар ин замина ба амалияи тафтишотии судӣ таъсир мерасонанд.

Умуман дар бораи мафҳуми илмии ин истилоҳ андешаҳои гуногунро метавон дарёфт: «методика – ин усули ягона набуда, балки дар доираи низоми хосса амал кардани усулҳоро ифода менамояд, ки ҳар яки онҳо роҳҳои татбиқи худро дорад. Ҳар як усул тавсифи инфиродӣ низ дошта, дар амалия онро метавон муайян кард» [11,с.347-348].

Бо вуҷуди фарқиятҳои инфиродӣ дар таърифҳои муайяни аломатҳои криминалистии ҷиноят, ки аз ҷониби муаллифони сершумор дода шудаанд, ҳамаи онҳо мафҳуми асосии онро инъикос мекунанд: тавсифи криминалистӣ доштан, яъне он аввалан низоми фарогири маълумотҳои умумӣ мебошад, дуюм, чунин хусусиятҳое, ки барои муайян кардани ҷиноят мусоидат мекунанд [13,с.862].

Барои равшанӣ андохтан ба ифодаи илмии ин раванди ҳуқуқӣ зарурати баррасии андешаи олимони соҳа пеш меояд. Ба таври мисол, чанд таърифи тавсифи криминалистии ҷиноятҳоро, ки муаллифони гуногун ва криминалистҳои машҳур додаанд, метавон мисол овард:

«Таснифи криминалистии як намуди ҷиноят бояд тавсифи маълумоти ибтидоӣ, маълумотҳои системавӣ оид ба усули содир кардан ва пинҳон кардани ҷиноят ва оқибатҳои хосси татбиқи он, шахсияти ҷинояти эҳтимолӣ ва ангезаҳо ва мақсадҳои эҳтимолиро дар бораи ҷиноят, шахсияти ҷабрдидаи эҳтимолии ҷиноят ва баъзе ҳолатҳои ҷинояти содиршуда бояд фаро гирад (макон, вақт, ҳолат)» [3,с.572].

Дар ин хусус андешаронии олимон В.А. Образсов ва В.Г. Танасевич ҷолиб аст, ки дар як мақолаи илмӣ мафҳуми умумии хусусиятҳои криминалистиро чунин тавсиф намудаанд: «Маҷмуи маълумот дар бораи механизми ҷиноят, восита ва объектҳои инъикос, ки ба ҳамдигар таъсир мерасонанд, хусусият ва манбаъҳои иттилооти воқеии дар ин замина бавуҷудоянда мебошанд. Ин омилҳо барои кушодани категорияҳои алоҳидаи ҷиноятҳо бо истифода аз баррасии усулҳои криминалистии онҳо, инчунин коркарди тавсияҳои илмӣ барои ҳалли муносиби ин масъала аҳаммияти муҳим доранд» [17,с.107].

В.Г. Танасевич дар мавриди аломатҳои криминалистӣ ба ин омилҳо бештар диққат додааст: «он фарогири чунин унсурҳои ба ҳам алоқаманд аст: усули содир кардани ҷиноят; вазъияте, ки дар он ҷиноят содир шудааст, субъекти бевоситаи ҷиноят, шартҳои ҳифзи он аз ҳамла, шахсияти объекти ҷиноят; рӯйпӯш кардани он, ки ин амал ба пинҳон нигоҳ доштани кирдори ҷиноятӣ ва ҷинояткорон ҳангоми содир кардани ҷиноят ва ё баъд аз он нигаронида шудааст» [21,с.92].

Дар адабиёти илмиву методӣ олимон бештар ба таърифи И.А. Возгрин такя менамоянд, ки ӯ тавсифи криминалистии ҷиноятро ба таври зерин арзёбӣ мекунад: «Системаи маълумотҳои умумиятдошта оид ба ҷиноятҳои тафтишшаванда, ки дорои аҳаммияти криминалистӣ мебошанд. Ин маҷмуи тасодуфии унсурҳо набуда, сохтори ягона дорад.

Инҳо маълумоти умумии воқеие мебошанд, ки табиатан аломатҳои аз ҷиҳати судӣ муҳимми ҷиноятро инъикос мекунанд; маълумот ва хулосаҳои илмӣ дар асоси онҳо, ки ба ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо мусоидат мекунанд; маълумоте, ки дар раванди умумигардонии амалияи тафтишот ва мурофиаи судӣ муайян карда мешавад, системаи иттилооте, ки барои муфаттишҳо барои бомуваффақият ҳал ва тафтиш кардани парвандаи ҷиноятӣ заруранд» [8,с.73].

Дар адабиёти илмии соҳаи криминалистика мафҳуми тавсифи криминалистии ҷиноятҳо гуногун маънидод карда мешавад.

Бо дарназардошти ин, А.С. Князков ин масъаларо ба таври васеъ таҳлил намуда, чунин мешуморад, ки «таърифҳои хусусиятҳои криминалистиро, ки дар адабиёти илмӣ мавҷуданд, аз рӯйи се асос метавон гурӯҳбандӣ кард:

–вобаста ба манбаи пайдоиш аломатҳои криминалистии ҷиноят; аввалан, онҳо ҳамчун тавсиф ва баъдан ҳамчун мавҷудияти мафҳуми илмӣ бояд муайян карда шаванд;

–вобаста ба усули ифодаи моҳияти мазмуни он, аломати криминалистии ҷиноят ё ҳамчун системаи маълумоти воқеии дорои аҳаммияти криминалистӣ (бе зикри унсурҳои мушаххас дар худи таъриф) ё ҳамчун системаи унсурҳои номбаршудаи дорои тавсифи махсус;

–вобаста ба принсипи якҷояи донишҳои ибтидоии криминалистӣ, аломатҳои криминалистии ҷиноят, пеш аз ҳама, ҳамчун маҷмуи муайяни муносибатҳои устувори байни унсурҳои он баррасӣ карда мешаванд, ки робита ва таъсири мутақобилаи онҳо сохтори ҷиноятро ташкил дода, дар воқеият дар шакли моддӣ ва маънавӣ инъикос меёбанд» [13,с.865].

Бо дарназардошти чунин гуфтаҳо метавон хулоса баровард, ки «хусусиятҳои криминалистии ҷиноят ҳамчун модели маъмулии иттилоотӣ, маҷмуи маълумот ё иттилооте амал мекунанд, ки дар натиҷаи тадқиқоти махсус ба даст оварда шудаанд» [7,с.3-4].

А.Г. Филиппов чунин мешуморад, ки «тавсифи криминалистии ҷиноят категорияи хосси он, яъне мафҳуми умумӣ ва асосии он мебошад” [23,с.443].

Дар ин таъриф тавсифи криминалистии ҷиноят ҳамчун асоси назариявӣ барои таҳияи усулҳои мушаххас ва гурӯҳи хусусии криминалистӣ амал мекунад. Ин олим барои пурра гаштани андешаи худ чунин менигорад: «Донистани хусусиятҳои хосси криминалистии намуд ва гурӯҳҳои ҷиноятҳо имкон медиҳад, ки вариантҳои маъмултарини ин навъи ҷиноят бо дарназардошти гурӯҳҳои он пешниҳод карда шаванд» [23].

Аз ин рӯ, аломатҳои криминалистии ҷиноят асоси назариявии пешниҳоди вариантҳои тафтишотӣ мебошанд. Р.С Белкин низ ин андешаро тарафдорӣ менамояд, «ба назар чунин мерасад, ки тавсифи криминалистӣ, дар маҷмуъ, ҳамчун як унсури ягона танҳо дар ҳолатҳое аҳаммияти амалӣ дорад, ки таносуб ва вобастагии байни унсурҳои он муқаррар карда шуда, онҳо тавсифи табиӣ доранд ва дар нишондиҳандаҳои миқдорӣ ифодаи худро пайдо мекунанд. Маълумот дар бораи ин вобастагӣ метавонад ҳамчун асос барои барқарор сохтани фарзияҳои ҳолатҳои мушаххас хизмат кунад. Ин омилро ба инобат гирифтан дар таснифоти мукаммали аломатҳои криминалистӣ аҳаммияти амалии муҳимро касб менамояд» [6].

Бояд дар назар дошт, дар ки ҷараёни содир намудани ҷиноят байни унсурҳои алоҳида робита ба вуҷуд меояд, ки дар рафти тафтишоти пешакӣ зуҳуроти онҳоро ҷустуҷӯ бояд кард. Дар ин маврид тавсифи криминалистии ҷиноят воқеан характери унсури тафтишотро мегирад.

Ин нуктаро ба инобат гирифта, О.Я. Баев чунин қайд менамояд: «Мақсад ва моҳияти аломатҳои криминалистии ҷиноятро ҳамчун категорияи алоҳида, пеш аз ҳама, дар фаҳмиши мавҷудияти таносуби байни онҳо метавон дарёфт ва ин вобастагӣ ҳангоми баррасии аломатҳои криминалистии як намуди ҷиноят муқаррар карда мешавад» [2,с.20].

А.С. Князков моҳияти аломатҳои криминалистии ҷиноят ва аҳаммияти амалии онро муайян намуда, чунин мешуморад, ки «ин мафҳуми илмӣ фарогири на ҳамаи ҳолатҳое мебошад, ки ба пурра ошкор ва тафтиш кардани ҷиноят мусоидат мекунанд, балки танҳо ҳамон ҳолатҳое мебошад, ки барои бомуваффақият ошкор ва тафтиш намудани ҷиноят мусоидат мекунанд.

Бо дарназардошти ин нукта, тавсифи хосси он дар тайёрӣ, содир намудан ва пинҳон кардани ҷиноят дар дигар ҷузъҳои ин раванд инъикос ёфта, дар шакли маълумот дар бораи ин ё он ҳолатҳои аз ҷиҳати судӣ муҳим бояд шакл гиранд.

Аз ин рӯ, дар раванди тафтишоти пешакӣ, аз нуқтаи назари судӣ на танҳо шахсияти ҷабрдида омӯхта мешавад, балки он объектест, ки метавонад аломатҳои усул, механизми ҷиноят, ҳолати ҷиноят, шахсияти ҷинояткорро инъикос намояд» [13,с.906].

Андешаи олими соҳа Игнашин В.И. дар ин хусус қобили қабул мебошад: «Хусусиятҳои криминалистии ҷиноятҳо маҷмуи иттилооти аз ҷиҳати судӣ муҳим дар бораи унсурҳои хос ва табиатан бо ҳам алоқаманди категорияҳои алоҳидаи ҷиноятҳо ва шартҳои содир намудани онҳо мебошад» [11,с.351].

Муқаррароти умумии аломатҳои криминалистӣ ва аломатҳои криминалистии ҷиноятҳои категорияҳои алоҳидаро бояд фарқ кард.

Хусусиятҳои криминалистии ҷиноятҳо ҳамчун системаи муқаррароти умумӣ маҷмуи донишҳоро дар бораи мафҳум, мазмун, маъно ва принсипҳои сохтани ин низом ифода мекунанд. Ин асоси ибтидоии назариявии инкишофи характеристикаҳои криминалистии ҷиноятҳои категорияҳои алоҳида мебошад.

Масъалаи баррасии аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо ва ногузории онҳо низ баҳсталаб мебошад. Барои равшанӣ андохтан ба ин масъалаҳои баҳсталаб ба андешаронихои олимони соҳа А.С. Князкова [13,с.868-869] (2008) ва В.Е. Корноухова [15,с.23] (1986) метавон такя намуд.

Дар ин маврид бояд дар назар дошт, ки «номгузории ҳолатҳои гуногун аз ҷониби ин ё он муаллиф ҳамчун унсурҳои тавсифи судии ҷиноятҳо бештар дар робита ба баррасии масъалаҳои тавсифи криминалистии ҷиноятҳо сурат мегирифт» [13,с.869].

Аз таҳлили ин гуфтаҳо метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки шумораи унсурҳои аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо афзудааст, номгузории унсурҳои нави аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо то ба имрӯз идома дорад, (шояд минбаъд низ чунин номгузориҳо зиёд шавад).

Бо дарназардошти ин омилҳо ҳангоми таҳқиқи характеристикаи криминалистии ҷиноятҳои соҳаи андоз В.А. Козлов чунин мешуморад, ки «унсурҳои асосии характеристикаи криминалистии ҷиноятҳои андоз инҳо мебошанд: заминаи қонунгузорӣ, андозсупоранда, андоз ва унсурҳои андозбандӣ, санаднигорӣ, усули содир намудан ва пинҳон доштани ҷиноят, механизми тафтиш, шахсияти ҷинояткори андоз, ҳолати хосси тафтишотӣ, ҳолатҳои ҷиноят, ки ба содир намудани ҷиноят дар соҳаи андоз мусоидат кардааст» [14,с.10-11].

Маҳз баррасии сохтори аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо омили муайян намудани шумораи зиёди унсурҳо буда, баъзе хусусиятҳои криминалистии ҷиноятҳо ҳамчун категорияи илмӣ аҳаммияти худро гум кардаанд.

Аз ин рӯ, «зиёд будани ҳолатҳое, ки ҳамчун унсурҳои аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо муайян карда мешаванд, боиси баррасии ғайрисистемавӣ гардида, дар илми муосири криминалистика назарияи тавсифи шумораи камтарини ҳолатҳо – унсурҳои ҷиноят мавқеи устувор пайдо кардааст, яъне хусусиятҳои криминалистии ҷиноят моҳиятан тавсифи зикршударо метавонанд инъикос кунанд» [1,с.43-45].

Бо дарназардошти таҳлилҳо оид ба мафҳуми аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо ва мазмуни сохтории он метавон муайян кард, ки унсурҳои умумии аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо фарогири усули тайёр кардан, содир намудан, пинҳон доштани ҷиноят, механизми ҷиноят, шахсияти ҷинояткор, шахсияти ҷабрдида ва баррасии ҳолати ҷиноят мебошад.

Пешгирӣ, ошкор ва таҳқиқи ҳодисаҳои одамкушӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мебошад. Бояд зикр кард, ки теъдоди ин ҷиноятҳо дар кишвар хеле зиёд боқӣ монда, тамоюли афзоиши бештарро дорад.

Хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ ҳамчун системаи маълумоти умумии ба ҳам алоқаманд дар бораи аломатҳои маъмултарини усул ва механизми одамкушӣ, муқаррароти содир намудани он, шахсияти қотил ва макони содир шудани ҷиноят, маълумот дар бораи ҳалли амалии масъалаҳо аҳаммияти зиёд доранд.

Хусусиятҳои криминалистии ҷиноят маънои бевоситаи методологӣ (усули тадқиқоти илмии коркардшуда дар асоси тавсифи далелҳо) ва тарбиявӣ (пешниҳоди ҳолати воқеии фаъолияти ҷиноятӣ, усулҳои пинҳон кардани он, инчунин усулҳои тафтиши ин навъи ҷиноятҳо) доранд [20,с.92-115].

Аз ин рӯ, дар ин самт ошкор сохтани сабабҳои асосии одамкушӣ аз вазифаҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб рафта, он метавонад ифодагари манфиати бевосита ё иродаи ноаён дар ошкорсозии қурбонии эҳтимолӣ бошад. Ба ин омилҳо метавон кӯшиши бартараф кардани норасоиҳои мавҷуда, пешгирии мушкилоти оянда молиявӣ, қатъи ҳолати майзадагӣ ва ғайраро ворид сохт [19,с.234].

Дар ин самт чор унсури бо ҳам алоқамандро метавон тасниф кард:

а) ҷинояткорон;

б) ҷабрдидагон;

в) силоҳ(ҳо)-и ҷиноят;

г) ҷойи ҷиноят.

Дар натиҷаи ин таъсири мутақобила алоқамандиҳои мураккаб ба амал омада, он ҳар як ҷузъи ҷиноят акси худро пайдо мекунад, ки аз мутахассисони соҳа омӯзиши амиқи назариявӣ ва амалиро талаб мекунад.

Аломатҳои криминалистии ин унсурҳои ҷиноят ва худи таркиби ҷиноят бо ҳамдигар алоқаи муайян доранд. Пас аз гирифтани маълумоти муайян дар бораи яке аз элементҳо метавон дар бораи хусусиятҳои хосси элементҳои дигар маълумоти мувофиқ пайдо кард.

Макони содир шудани ҷиноят ба хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ дахл дорад. Асосан ҷойи содир шудани ҷиноят ва ҷойи пайдо шудани ҷасад аксар дар як макон амалӣ мегардад. Ҳолатҳои дигар имкони зуд муайян кардани ҳолатҳои парвандаро мураккаб мегардонад.

Шумораи зиёди одамкушиҳо дар шаҳрҳо рух медиҳанд ва ҷойи маъмултарини одамкушӣ дохили биноҳо мебошад. Биноҳо аз сабаби маҳдуд будани ҳудуди худ шумораи бештари осори ҳодисаи рухдодаро дар бар мегиранд ва дар ин замина дар ҷараёни санҷиш ҳолатҳои ҳодиса пурра равшан карда мешаванд. Муносибати ҳодисаи ҷиноятӣ ба бинои мушаххас зарурати ҷустуҷӯи шоҳидон ва шахсони иштирокчии ҳодисаи тафтишшавандаро хеле кам мекунад.

Ҳангоми одамкушиҳое, ки дар шаҳрҳои хурд ба таври пинҳонӣ содир мешаванд, муайян мегардад, ки қотил дар наздикии ҷойи ҷиноят зиндагӣ мекунад. Ҷасадҳои порашуда, ки дар берун аз манзили истиқоматӣ ёфт шудаанд, тасдиқ мекунанд, ки одамкушӣ дар маҳаллаи истиқоматӣ аз ҷониби шахсе содир шудааст, ки ҷабрдидаро мешиносад ва одатан аз хешовандони ӯ мебошад [22,с.159].

Макони ҳодиса дорои хусусиятҳои асосии зерин аст:

а) ҷойгиршавӣ: дар дохили маҳаллаи аҳолинишин ё берун аз он, наздик ё дур аз роҳҳои нақлиётӣ, ҳузури одамон (камӣ ва ё зиёдии онҳо);

б) таснифот, яъне дохили бино, мошин ва ё майдони кушод;

г) мавҷуд будани осори таъсири мутақобилаи ҷабрдида ва қотил.

Дар аксари мавридҳо ҷинояткор ва қурбонии эҳтимолии одамкушӣ бо маҳалли ҷойгиршавии ҷиноят алоқаманданд. Онҳо ё дар наздикӣ зиндагӣ ва ё кор мекарданд. Дар баъзе мавридҳо дар байни қотилон ва қурбониёни онҳо шахсоне низ ҳастанд, ки ҷойи истиқомат надоранд, зеро ин тоифа шахсони одатан дар минтақаи зикршуда истиқомат менамоянд. Дар аксари мавридҳо одамкушӣ дар ҷойи истиқомати доимии ҷабрдида, инчунин дар маҳалли истиқомати якҷояи шахси қотил ва кушташуда содир мешавад.

Дар ҷойи истиқоматии ҷинояткор бисёр одамкушӣ содир мешавад. Одамкушиҳо дар манзилҳое сурат мегиранд, ки ба фоҳишахонаҳо мубаддал карда шудаанд ва дар ин макон қабл аз содир кардани ҷиноят ҷабрдида ва ҷинояткор якҷоя машрубот менӯшиданд. Дар даромадгоҳи хонаҳо ва ҳавлии хонаҳои шахсӣ одамкушӣ камтар рух медиҳад. Дар биёбон ва ҷойҳои серодами ҷамъиятӣ одамкушӣ хеле кам сурат мегирад.

Аз ин таҳлили ҳамаҷониба метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки, дар маҷмуъ, ҳамаи одамкушиҳои зикршуда асосан дар биноҳои гуногун содир карда шуда, танҳо 30 фоизи ин навъи ҷиноятҳо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ (берун аз биноҳои истиқоматӣ) содир мешаванд [5,с.198].

Методикаи тафтиши одамкушӣ маҷмуи усулҳо ва воситаҳоест, ки бо истифодаи маҷмуи амалҳои пешакӣ банақшагирифташуда дар содир кардан ва пинҳон кардани одамкушӣ анҷом дода мешавад. Ин омилҳо тавсифи криминалистии одамкушӣ мебошанд.

Ба андешаи В.А. Образсов, олоти ҷиноятро ҳама гуна унсури муҳити моддии дорои тавсифи табиӣ ё сунъӣ ташкил медиҳанд, ки қотил барои таъсири ғайриқонунии ҷиноятӣ ва анҷоми кирдорҳои ғайриқонунӣ нисбат ба субъекти ҷиноят аз онҳо истифода мебарад [17].

Амали одамкушӣ расонидани зарари ҷисмониро дар худ инъикос менамояд. Онҳо метавонанд тавсифи ашёӣ дошта бошанд ва ин кирдорҳоро бо ашёҳои тез, сӯрохкунанда, сахт, силоҳи оташфишон ва навъҳои дигари яроқ, воситаҳои нақлиёт анҷом диҳанд. Ин кирдор баъзан бо роҳҳои дигар, масалан, нафасгир кардан, дор кашидан, ғарқшавӣ, заҳролудсозӣ, сӯзондан, гипотермия, маҳрумият аз обу ғизо, аз баландӣ партофтан иҷро карда мешаванд.

Аксарияти одамкушиҳо бо истифода аз корд содир карда мешаванд. Дар ин маврид қотилон аз корди ошхона ё мизи корӣ, корди ёрирасон ё махсус, инчунин корди худсохт истифода менамоянд.

Ба андешаи Грибулин В.В., амалияи тибби судӣ нишон медиҳад, ки зарбаҳо бо асбобҳои сӯрохкунанда ва бурранда, ки боиси марг мегарданд, ба дил хеле кам (камтар аз 10%) расонида мешаванд ва қисми асосии ин зарбаҳо ба меъда ва гардан рост меоянд. Аз ин рӯ, барои ин намуди одамкушӣ кордҳои дарози дорои теғи кӯтоҳ бештар истифода мешаванд [9,с.31-33].

Инчунин, ҳангоми содир намудани одамкушӣ ашёи гуногуни рӯзгор, ки бевосита пеш аз содир намудани одамкушӣ ба дасти ҷинояткор афтодаанд, метавонанд ҳамчун силоҳ истифода гарданд, ки ба воситаи онҳо бо қувваи ҷисмонӣ ба ҷабрдида ҷароҳатҳои вазнини ҷисмонӣ расонида шуда, дар ин асос боиси марги ӯ шаванд.

Ҳангоми содир намудани одамкушӣ ҷинояткор метавонад нисбати қурбониён аз зарбаҳои такрории пой, сар ва қисмҳои гуногуни бадан истифода барад. Инчунин, силоҳи оташфишон, ба мисли милтиқ, барои одамкушӣ истифода мешавад [12,с.168-170].

Дар баробари ин, бисёр одамкушиҳоро метавон бидуни истифодаи ягон асбобу силоҳ анҷом дод. Тавсифи хосси ин одамкушиҳо расонидани ҷароҳатҳои марговар бо пой ва даст буда, дар ин маврид қотил пойафзолҳои сахту махсус дар пой дорад.

Аввалин тадқиқи ҳамаҷонибаи замони одамкушӣ ҳамчун яке аз ҷузъҳои хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ аз ҷониби В.М. Мешков сурат гирифт, ки он дар таҳкими «назарияи криминалистии робитаҳои муваққатӣ» заминаи илмиву амалӣ гузошт [16, с.145].

Таснифоти замони содиршавии ҷиноят дар соҳаи криминалистика дорои як қатор хусусиятҳост. Ҷинояткорӣ бештар пеш аз фаворасии рӯзҳои истироҳатӣ, дигар рӯзҳои ғайрикорӣ ва ё бевосита баъди ба охир расидани онҳо ҳангоми истеъмоли машрубот аз ҷониби шахсе, ки дорои мушкилоти моддиву маънавӣ мебошад, ба амал меояд. Дар байни ҷинояткорон инчунин шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ хавфнок низ ҳастанд, ки ба содиршавии ин навъи ҷиноятҳо боис мегарданд [4,с.145].

Ба назар гирифтани вақти содир намудани ҷиноятҳо, инчунин роҳҳои амалӣ кардани онҳо боис мегарданд, ки самаранокии чорабиниҳои пешгирикунанда баланд бардошта шавад, ки ин омил ба коҳиши чунин навъи ҷиноятҳо оварда мерасонад.

Ҳангоми тафтиши одамкушиҳо таснифи онҳо вобаста ба усулҳои пинҳон кардани ин навъи ҷииноятҳо нақши муҳим дорад. Бо дарназардошти он ки ин кирдор дар асоси робитаи мутақобилаи амалиёти пешакӣ ва роҳандозии кирдорҳои ғайриқонунӣ анҷом дода мешаванд, пас онҳо бояд ҳамчун унсури усули содир намудани ҷинояти одамкушӣ баррасӣ шаванд.

Тадбирҳои пинҳон кардани одамкушӣ усулҳои нест кардани чунин далелҳои шайъиро дар бар мегиранд: ҷасад, изи одамкушӣ ва аслиҳаи одамкушӣ дар ҷойи ҷиноят, либос, ҷасади қотил, инчунин тасаввурот дар бораи симои эҳтимолии қотил ва ғ.

Аз таҷрибаи судӣ бармеояд, ки дар одамкушиҳои ошкорношуда дараҷаи касбияти қотил баланд аст. Осори пинҳонкунӣ ҷузъи муҳимми исботи тарафи субъективии ҷиноят мебошад. Ҳолатҳое, ки дар онҳо амали пинҳон кардани осори ҷиноят аз ҷониби қотил бо

дарназардошти амалиёти омодагӣ ва усулҳои одамкушӣ пешакӣ пешбинӣ шудаанд, инҳоянд:

а) ҷинояткорон пешакӣ ҷамъ шуда, ҷабрдидаро берун аз шаҳр мебаранд ва дар он ҷой баъди зарбаи зиёд ба дасту по ба ҳавз мепартоянд, ки дар натиҷа ҷабрдида ҳалок мешавад;

б) ҷинояткороне, ки пешакӣ ҷамъ омадаанд, аз ҷабрдидаи эҳтимолӣ хоҳиш мекунанд, ки онҳоро аз шаҳр берун барад. Дар роҳ яке аз ҷинояткорон бо ҷабрдида муноқиша оғоз мекунад, ки дар натиҷа ҷабрдида дар мошини шахсии худ бо милтиқи милбурида кушта мешавад. Баъд аз ин ҷасад ҳамроҳи мошин дар ҷангал сӯзонда мешавад;

в) ҷинояткор ҷабрдидаи эҳтимолиро, ки дар вокзали роҳи оҳан ба гадоӣ машғул буд, барои ба деҳа рафтан ва нӯшидани машрубот дар ҷангал даъват менамояд. Дар натиҷаи ин навъи одамкушӣ ӯ ҷасадро ба хок месупорад;

г) ҷинояткор занашро ба бӯстонсарои беруназшаҳриаш даъват карда, дар он ҷой баъди якҷоя нӯшидани машрубот мунокиша мекунанд. Дар натиҷа ҷинояткор бо болға ба сари ҳамсараш зада, боиси марги ӯ мегардад. Ҷинояткор дар ин маврид ҷасадро ба макони дигар бурда, дафн мекунад.

Амалҳои пӯшонидани одамкушӣ порасозии ҷасад ва сӯзондани онро низ фаро мегиранд. Тавре аз амалия бармеояд, порасозии ҷасадро аксаран қотилони наздик ба қурбонӣ анҷом медиҳанд. Ин амалро бештар шахсони бо марҳум якҷоя зиндагидошта содир мекунанд. Порасозии ҷасади ҷабрдида бештар хосси қотили мард аст, сӯзондани ҷасад бештар барои зани қотил хос аст.

Нишонаи пинҳон кардани одамкушӣ ин аст, ки ҷойи одамкушӣ бо ҷойи пайдо шудани ҷасад мувофиқат намекунад [24,с.234].

Дар тавсифи криминалистии одамкушӣ муайян кардани шахсияти ҷабрдида ва қотили эҳтимолӣ нақши муҳим мебозад. Дар парвандаҳои одамкушӣ махсусан мардон қурбонӣ мешаванд. Дар ҳолатҳое, ки ҷабрдида зан аст, ангезаҳо аксаран дорои тавсифи шаҳвонӣ ё зархаридӣ ва инчунин рашк мебошанд.

Дар ин маврид байни қотил ва кушташуда робитаи муайяне вуҷуд дорад. Омӯзиши шахсияти ҷабрдида ва амалҳои ӯро бояд пеш аз одамкушӣ нишон дод, ки рафтори ҷабрдида аксар тавсифи иғвоангезӣ, саркашӣ ё сабукфикронаву беэҳтиётиро доро мебошад. Он метавонад дар муқовимати фаъол ба қотил ифода карда шавад ва ба рафтори ҷинояткор ва дар ин замина ба механизми ҷиноят таъсир расонад. Бо муайян кардани шахсияти кушташуда, рафтори ӯ пеш аз одамкушӣ ва ҳангоми одамкушӣ имкон фароҳам меояд, ки ҳадафи тафтишот дақиқтар муайян карда шавад.

Категорияҳои одамоне ҳастанд, ки бештар аз дигарон ба ҳолатҳои хатарнок дучор мешаванд ва қурбонии одамкушӣ мешаванд. Аксаран инҳо шахсоне мебошанд, ки масъулияти онҳо ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва сарватҳои моддиро дар бар мегирад. Инҳо кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, мақомоти амният, хадамоти муҳофиза, посбонҳо, муҳофизон ва дигарон мебошанд. Ба категорияи дигари он одамоне дохил мешаванд, ки рафтори дағалона ва саркашӣ доранд, онҳо дар мунокишаҳо зиёд иштирок мекунанд, майл ба шаробнӯшиву айш ва истеъмоли маводи мухаддир доранд. Ин категория одамкушиҳо асосан тавсифи тасодуфӣ доранд.

Категорияи дигарро рафтори одамоне ташкил медиҳад, ки дар муносибатҳои хонаводагӣ (издивоҷ) ё изҳори муҳаббат ихтилоф доранд. Дар ин тоифа ангезаҳои интиқом, рашк, ҳоҳиши аз одами озордиҳанда халос шудан ва ғ. ташаккул ёфта, оқибат нобасомониҳоро ба миён меорад.

Яке аз категорияҳои қурбониён ашхоси аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва маънавӣ камтар ҳифзшаванда – наврасон, духтарони ҷавон, инчунин кӯдакон, аз ҷумла кӯдакони навзод ва пиронсолон мебошанд. Сабабҳои одамкушӣ дар ин тоифа метавонанд озори шаҳвонӣ, ғаразҳои худхоҳона, авбошӣ бошанд ва дар робита ба афроди калонсол сабаби маъмултарини одамкушӣ гирифтани молу мулк ё қасос аз онҳост [19,с.149].

Дар ин маврид симои умумии қотилро чунин тасвир кардан мумкин аст: марди аз 18 то 50-сола, ки машрубот ё маводи мухаддир истифода мекунад. Ба рафтори ғайриҷамъиятӣ, дағалӣ, бераҳмӣ, аксаран баланд шудани эҳсоси шаҳвонӣ ва муносибати беэҳтиромона ба занон хос аст.

Дар байни қотилон, инчунин, одамони гирифтори бемориҳои руҳӣ низ мавҷуд мебошанд. Ҳангоми тафтишот маълум мешавад, ки онҳо аз майзадагӣ ё нашъамандӣ ба табобат ниёз доранд. Ин хусусият ба аксари ҳолатҳои одамкушиҳои хонаводагӣ ва баъзе ҳолатҳои одамкушии зархаридони кӯчагӣ дахл дорад [18,с.237].

Аксари одамкушиҳоро одамоне содир мекунанд, ки ҷабрдидаро хуб мешиносанд. Одамкушии шахсоне, ки тарзи ҳаёти зиддиҷамъиятиро пеш мебаранд, аз тарафи як тоифаи одамон содир карда мешаванд. Одамкушии ашхоси низоъҷӯй бештар ба назар мерасад. Истифодаи асбобҳои гуногуни ҷиноят аз мавҷудияти якчанд ҷинояткорон шаҳодат медиҳад, аммо аз ҷониби як ҷинояткор метавонад якчанд олот истифода шавад. Қотилони зан хеле кам ба рӯй мезананд, наврасон аксар вақт бо чӯбдаст, санг, ашёи рӯзгор ва аслиҳаи худсохт ба ҷабрдида осеб мерасонанд.

Маълумоте, ки ҳангоми азназаргузаронии маҳалли ҷиноят ё ҷойи пайдо шудани ҷасад дар бораи усули содир намудани ҷиноят ба даст омадааст, имкон баррасии шахсияти қотил ва тавсифи ӯро фароҳам меорад.

Ба ҷойи дигар интиқол додани ҷасад, бо хоку барг, алаф, шоха ва ғайра пӯшонидани он, ғарқ кардан, гӯр кардани мурда, осеби зиёд дидани рӯйи мурда аксаран воқеиятро аён месозад.

Баровардан ва пинҳон кардани либос, кӯшиши оташ задани ҷасад, ба қисмҳои хеле хурд тақсим кардани ҷасад ва ё ҷароҳатҳои зиёд ба қисмҳои гуногуни бадан хосси беморони рӯҳӣ мебошад.

Амалиёти қотилони соҳибтаҷрибаро, ки дар давраи хидмати ҳарбӣ ва ё дигар хидматҳои махсус, аз ҷумла дар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, аз омӯзиши махсус гузаштаанд, тафтиш кардан махсусан душвор мебошад. Ин категорияи қотилон тамоми осори ҷиноятро ба таври махсус рӯйпӯш месозанд. Аммо набояд фаромӯш сохт, ки дар ҳамаи навъҳои ҷиноят осоре гузошта мешавад [10,с.24-26].

Ҳамин тариқ, баррасии хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ дар илми ҳуқуқшиносии муосир мавқеи муҳимро касб намуда, таҳқиқи омилҳои сар задани он, мафҳумии ҳуқуқии истилоҳи мазкур, аломатҳои ин мафҳуми ҳуқуқӣ, иштирокчиёни ин раванди ҳуқуқӣ, пешгирии хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ ҳамоно таҳқиқталаб боқӣ монда, дар асоси дастовардҳои кишварҳои пешрафтаи олам ва омӯзиши ҷанбаҳои назариявию амалии ин соҳа метавон хулосагирии дақиқи илмӣ баровард.

Муқарриз: д.и.х, профессори ДМТ – Назаров А.Қ.

АДАБИЁТ

1. Ахмедшин Р.Л. Криминалистическая характеристика личности преступника: Монография / Р.Л. Ахмедшин. - Томск, 2005. – С.43-45.
2. Баев О.Я. И все же: реальность или иллюзия (еще раз о криминалистической характеристике преступления) / О.Я. Баев // Вестник криминалистики. Отв. А.Г. Филиппов. - М., 2002. -Вып. I (з) -С.20.
3. Белкин Р.С. Избранные труды / Р.С. Белкин. – М., 2008. -С.572.
4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р.С. Белкин. – М.: Юрист, 2001. – 145 с.
5. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – М.: Мегатрон, 2000. – 198 с.
6. Белкин Р.С. Модное увлечение или новое слово в науке? / Р.С.Белкин, И.Е.Быховский, А.В. Дулов // Социалистическая законность. -1987. -№9.
7. Бурданова В.С. Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков / В.С. Бурданова и др. -Спб, 1998 -С. 3-4.
8. Возгрин И.А. Основные положения учения о криминалистической характеристике преступлений / И.А. Возгрин // Криминалистика. Учебник под ред. Т.А. Седовой. –Спб, 2001. -С.73.
9. Грибулин В.В. Раскрытие умышленных убийств / В.В. Грибулин // Законность. – 2002. -№4. -С.31-33.
10. Игнатьев И.К. Расследование по горячим следам / И.К. Игнатьев // Судный день. – 2006. -№6. -С.24-26.
11. Игнашин В.И. Криминалистика. Уч.пос. / В.И. Игнашин. – Ростов н/Д Феникс, 2006. - С.351.
12. Казанцев С.Я. Проблема обеспечения общественной безопасности в связи со свободным оборотом холодного оружия и «опасных предметов» // Актуальные проблемы раскрытия и расследования преступлений по горячим следам: вопросы взаимодействия и применения современных технических средств / С.Я.Казанцев // Материалы Всероссийской научно–практической конференции. – Калининград: ОН и РИО КИЮ МВД России, 2004. – С.168 – 170.
13. Князьков А.С. Криминалистика. Курс лекций / А.С. Князьков. Под ред. проф. Н.Г.Ведерникова. - Томск, 2008. - С.868–869.
14. Козлов В.А. Научные основы криминалистической характеристики налоговых преступлений»: Автореф.дисс. д.ю.н./ В.А. Козлов. - Владимир, 2006. – С.10–11.

15.Корноухов В.Е. Предмет раздела науки «Методика расследования отдельных видов преступлений / В.Е. Корноухов. - Красноярск, 2007. -С.23.
16. Мешков В.М. Основы криминалистической теории о временных связях / В.М. Мешков. – Калининград: КЮИ МВД РФ, 1999. – 145с.
17.Образцов В.А. Проблемы раскрытия преступлений против здоровья населения, связанных с пищевыми отравлениями: Автореф.дис.к.ю.н./ В.А.Образцов. -М., 1976 с.8; Он же. К вопросу о методике раскрытия преступлений//Вопросы борьбы с преступностью. -М., 1977. -Вып. 27. - С.107.
18. Петров С.В. Способы саморегуляции сотрудниками ОВД эмоциональных состояний в экстремальных условиях деятельности / С.В.Петров. – Калининград: КЮИ МВД России, 2005. – 237 с.
19. Поврезнюк Г.И. Формы и стадии собирания и исследования личностной информации / Г.И. Поврезнюк. – М.: МГЮА, 2005. – 149с.
20. Полстовалова О.В. Кризис концепции криминалистической характеристики и современные тенденции персонификации в криминалистической тактике // Современные проблемы публичного-прававого и частно–правового регулирования / О.В. Полстовалова. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – С. 92 – 115.
21. Танасевич В.Г. Указ. соч. С.92.
22. Теория оперативно – розыскной деятельности. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 159 с.
23.Филиппов А.Г. Общие положения методики расследования отдельных видов и групп преступлений //Криминалистика. Учебник / А.Г. Филиппов. Под ред. А.Г. Филиппова. – М., 2004. -С.443.
24. Шошин С.В. Расследование умышленных убийств, совершенных на бытовой почве / С.В. Шошин. – Саратов: СГАП, 2000. -234 с.

ОМӮЗИШ ВА ТАСНИФИ ХУСУСИЯТҲОИ КРИМИНАЛИСТИИ ОДАМКУШӢ

Дар замони муосир усули тафтиши намудҳои алоҳидаи ҷиноятҳо яке мазуъҳои таҳқиқталаби илми ҳуқуқшиносӣ ба ҳисоб рафта, дар ин самт ҳар як ҷузъи методологияи криминалистӣ унсури нисбатан мустақил буда, вазифаҳои махсуси худро дорост. Дар мақола ба таври мухтасар хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ, омилҳои сар задани он, мафҳуми ҳуқуқии истилоҳи мазкур, аломатҳои ин мафҳуми ҳуқуқӣ, макон ва замони содир шудани ҷиноят, иштирокчиёни ин раванди ҳуқуқӣ, пешгирии хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, оид ба ҷанбаҳои назариявию амалии ин соҳа хулосаҳои илмӣ пешниҳод шудаанд. Дар ҷараёни содир намудани ҷиноят байни унсурҳои алоҳида робита ба вуҷуд омада, дар рафти тафтишоти пешакӣ зуҳуроти онҳоро ҷустуҷӯ бояд кард. Бо дарназардошти таҳлилҳо оид ба мафҳуми аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо ва мазмуни сохтории он метавон муайян кард, ки унсурҳои умумии аломатҳои криминалистии ҷиноятҳо фарогири усули тайёр кардан, содир намудан, пинҳон доштани ҷиноят, механизми ҷиноят, шахсияти ҷинояткор, шахсияти ҷабрдида ва баррасии ҳолати ҷиноят мебошад. Пешгирӣ, ошкор ва таҳқиқи ҳодисаҳои одамкушӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мебошад. Хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ ҳамчун системаи маълумоти умумии ба ҳам алоқаманд дар бораи аломатҳои маъмултарини усул ва механизми одамкушӣ, муқаррароти содир намудани он, шахсияти қотил ва макони содир шудани ҷиноят, маълумот дар бораи ҳалли амалии масъалаҳо аҳаммияти зиёд дорад. Аломатҳои криминалистии ин унсурҳои ҷиноят ва худи таркиби ҷиноят бо ҳамдигар алоқаи муайян доранд. Пас аз гирифтани маълумоти муайян дар бораи яке аз элементҳо метавон дар бораи хусусиятҳои хосси элементҳои дигар маълумоти мувофиқ пайдо кард. Макон ва замони содир шудани ҷиноят ба хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ дахл дорад. Асосан ҷойи содир шудани ҷиноят ва ҷойи пайдо шудани ҷасад аксар дар як макон амалӣ мегардад. Ҳолатҳои дигар имкони зуд муайян кардани ҳолатҳои парвандаро мураккаб мегардонад. Ҳамзамон, ҳангоми тафтиши одамкушиҳо таснифи онҳо вобаста ба усулҳои пинҳон кардани ин навъи одамкушиҳо нақши муҳим дорад. Ҳамин тариқ, баррасии хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ дар илми ҳуқуқшиносии муосир мавқеи муҳимро касб намуда, таҳқиқи омилҳои сар задани он, мафҳуми ҳуқуқии истилоҳи мазкур, аломатҳои ин мафҳуми ҳуқуқӣ, макон ва замони содир шудани ҷиноят иштирокчиёни ин раванди ҳуқуқӣ, пешгирии хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ ҳамоно таҳқиқталаб боқӣ монда, дар асоси дастовардҳои кишварҳои пешрафтаи олам ва омӯзиши ҷанбаҳои назариявию амалии ин соҳа метавон хулосаҳои дақиқи илмӣ баровард.

Калидвожаҳо: муфаттиш, коршинос (эксперт), мутахассис, ҷабрдида, қотил, шахсияти ҷинояткор, ҷиноят, одамкушӣ, авбошӣ, таркиби ҷиноят, парвандаи ҷиноятӣ, тафтиши ҷиноят, амалҳои тафтишӣ.

ИЗУЧЕНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК УБИЙСТВ

В современное время метод расследования отдельных видов преступлений считается предметом исследования юридической науки, и в этом направлении каждый элемент криминалистической методологии является относительно самостоятельным элементом и имеет свои особые задачи. В статье кратко рассматриваются криминалистические особенности убийства, факторы, его вызывающие, юридическое значение этого термина, признаки этого правового понятия, место и время совершения преступления, участники этого юридического процесса, предупреждение криминалистической особенности убийства, теоретические и практические аспекты этой области, представлены научные выводы по данному понятию. В процессе совершения преступления существует связь между отдельными элементами, и в ходе предварительного следствия следует добиваться их появления. С учетом анализа понятия криминалистических признаков преступлений и его структурного содержания можно определить, что к общим элементам криминалистических признаков преступлений относятся: способ приготовления, совершения, сокрытие преступления, механизм преступления, характер преступления, личность преступника, личность жертвы и изучение состояния преступления. Предотвращение, раскрытие и

расследование убийств является одной из важнейших задач правоохранительных органов. Имеют большое значение судебно–медицинские особенности убийства как системы общих взаимосвязанных сведений о наиболее общих признаках способа и механизма убийства, правилах его совершения, личности убийцы и месте совершения преступления, о практическом разрешении преступления. Судебно–медицинские признаки этих элементов преступления и состав самого преступления находятся в определенной взаимосвязи друг с другом. Получив определенную информацию об одном из элементов, можно найти соответствующую информацию о характеристиках других элементов. Место и время совершения преступления связаны с криминалистической характеристикой убийства. В основном место совершения преступления и место обнаружения тела зачастую находятся в одном и том же месте. Другие обстоятельства затрудняют быстрое определение обстоятельств дела. При этом при расследовании убийств важную роль играет их классификация в зависимости от способов сокрытия данного вида убийств.Таким образом, рассмотрение криминалистических особенностей убийства в современной юриспруденции приобрело важное положение, а исследование его причин, юридического значения этого термина, признаков этого юридического понятия, места и времени совершения процесса предупреждения криминалистических особенностей убийства, все еще нуждаются в исследовании. На основе достижений развитых стран мира и изучения теоретических и практических аспектов в этой области можно сделать точные научные выводы.

Ключевые слова: следователь, эксперт, специалист, потерпевший, убийца, личность преступника, преступление, убийство, хулиганство, состав преступления, уголовное дело, расследование преступления, следственные действия.

THE STUDY AND CLASSIFICATION OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF MURDERS

In modern times, the method of investigation of certain types of crimes is considered to be a subject of research in legal science, and in this direction, each element of forensic methodology is a relatively independent element and has its own special tasks. The article briefly examines the criminalistic features of murder, the factors that cause it, the legal meaning of this term, the signs of this legal concept, the place and time of the crime, the participants in this legal process, the prevention of the criminalistic features of murder, and the theoretical and practical aspects of this field. scientific conclusions on this concept are presented. In the process of committing a crime, there is a connection between individual elements, and during the preliminary investigation, their appearance should be sought. Taking into account the analysis of the concept of forensic signs of crimes and its structural content, it can be determined that the general elements of forensic signs of crimes include the method of preparing, committing, concealing the crime, the mechanism of the crime, the identity of the criminal, the identity of the victim, and examining the state of the crime. Prevention, detection and investigation of murder incidents is one of the most important tasks of law enforcement agencies. Forensic features of murder as a system of general interrelated information about the most common signs of the method and mechanism of murder, regulations for its commission, the identity of the killer and the place where the crime was committed, information about the practical solution of the issues are of great importance. The forensic signs of these elements of the crime and the composition of the crime itself have a certain relationship with each other. After obtaining certain information about one of the elements, it is possible to find relevant information about the characteristics of other elements. The place and time of the crime are related to the forensic characteristics of murder. Basically, the place where the crime was committed and the place where the body was found are often in the same place. Other circumstances make it difficult to quickly determine the circumstances of a case. At the same time, during the investigation of murders, their classification plays an important role depending on the methods of concealment of this type of murders. Thus, the examination of the criminalistic features of murder in modern jurisprudence has gained an important position, and the investigation of its causes, the legal meaning of this term, the signs of this legal concept, the place and time of the perpetrators of this legal process, the prevention of the criminalistic features of murder, are still in need of research, on the basis of the achievements of the developed countries of the world and the study of theoretical and practical aspects of this field, it is possible to draw accurate scientific conclusions.

Keywords: investigator, expert, specialist, victim, murderer, identity of the criminal, crime, murder, hooliganism, composition of the crime, criminal case, investigation of crime, investigative actions.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сафаров Зеваршо Сафарович –*** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **szevarsho96@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Сафаров Зеваршо Сафарович*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **szevarsho96@mail.ru**

Information about the author: ***Safarov Zevarsho Safarovich*** – Tajik national University, Ph.D doctoral student of the Department of Criminalistics and Forensic Expertise. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 17. E-mail: **szevarsho96@mail.ru**

ТДУ: 347.61/.64(575.3)

НИЗОМИ ҲУҚУҚИИ МОЛУ МУЛКИ ҲАМСАРОН

Аминжонов А.Х.
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муносибатҳои молумулкии ҳамсарон асосан бо қонунгузории оилавӣ ба танзим дароварда мешаванд, ки солҳои охир ба худ бештар хусусияти диспозитивӣ (иродавӣ)-ро касб намуда истодаанд. Муқаррар гардидани аҳдномаи никоҳ дар Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон далели ин гуфтаҳост, зеро он ба ҳамсарон имконият фароҳам овардааст, ки бо ихтиёри худ вазъи ҳуқуқии молу мулкашонро муайян намоянд. М.В. Антаколская муносибатҳои молумулкии ҳамсаронро, ки бо қонунгузории оилавӣ ба танзим дароварда мешаванд, ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо менамояд: а) муносибатҳои марбут ба молу мулки якҷояи умумии ҳамсарон (молу мулке, ки дар давраи ҳамзистии якҷоя ба даст овардаанд); б) муносибатҳои марбут ба таъминоти моддии ҳамсарон (уҳдадориҳои алиментӣ) [1,с.4]. Ба назари мо, ин муносибатҳо асосан аз се гурӯҳ иборат буда, илова ба ду гурӯҳи зикршуда, инчунин муносибатҳо вобаста ба молу мулки шахсии ҳамсаронро низ ворид намудан зарур аст, ҳамсарон тибқи аҳдномаи никоҳ тақдири молу мулки шахсии худро низ ҳал карда метавонанд.

Азбаски қонунгузории оилавӣ дар асоси шартнома (созишнома-аҳдномаи никоҳ) низ танзим намудани муносибатҳои молумулкии ҳамсаронро муқаррар намудааст, дар асоси он муҳаққиқон ду намуди асосии низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсарон (низоми қонунӣ ва низоми шартномавӣ)-ро фарқ менамоянд [6,с.32; 3;4]. Онҳо чунин мешуморанд, ки агар муносибатҳои молумулкии ҳамсарон дар асоси меъёрҳои қонунгузории оилавӣ танзим карда шаванд, низоми қонунии молу мулки ҳамсарон دониста шуда, дар асоси шартнома (созишнома)-и тарафҳо танзим шудани муносибатҳои молумулкии ҳамсарон низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқони ватанӣ (Маҳмудзода М.А. Худоёрзода Б.) чунин меҳисобанд, ки асоси ба ду гурӯҳ тасниф гардидани низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсарон ин пешбинии имконияти ҳам бо қонун ва ҳам бо шартнома танзим гардидани муносибатҳои молумулкии ҳамсарон дар қонунгузории оилавӣ мебошад. Онҳо аз ҷумла чунин қайд менамоянд: “Барои ба ду гурӯҳ тасниф гардидани низоми ҳуқуқии молумулкии ҳамсарон он чиз асос мегардад, ки қонунгузории оилавӣ ҳолатҳои алоҳидаву мушаххаси татбиқи меъёрҳои қонунгузорӣ ва ҳолатҳои алоҳидаву мушаххаси татбиқи муқаррароти шартномаро пешбинӣ менамояд. Масалан, дар мавриди тақсимоти молу мулки якҷояи умумии ҳамсарон муқаррароти қонунгузории оилавӣ татбиқ карда мешавад, агар дар ин хусус байни ҳамсарон созишнома дар бораи тақсимоти молу мулки якҷоя вуҷуд надошта бошад” [7,с.203]. Мавҷуд будани ин ду низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсаронро ин муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ пешбинӣ намудаанд. Мо низ ин андешаро ҷонибдорӣ намуда, илова менамоем, ки нисбат ба молу мулки ҳамсарон (махсусан ҳангоми тақсими он) ҳам меъёрҳои қонунгузории оилавӣ ва ҳам муқаррароти шартнома (созишнома)-и тарафҳо татбиқ шуданаш мумкин аст. Чунин ҳолат асосан вақте рух дода метавонад, ки ҳамсарон аҳдномаи никоҳ бастаанд, вале дар он вазъи ҳуқуқии як қисми молу мулкашонро муқаррар намуда, нисбат ба қисми дигар чизе пешбинӣ накардаанд. Масалан, ҳамсарон аҳдномаи никоҳ баста, дар он муқаррар менамоянд, ки тамоми молу мулке, ки онҳо минбаъд бас даст меоранд, чи бо роҳи туҳфа ё мерос ва чи бо роҳи дигар моликияти муштараки онҳо ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми тақсими молу мулк суд муайян менамояд, ки ҳамсарон тақдири ҳуқуқии моликияти то никоҳ бадастовардаи худро дар аҳдномаи никоҳ муайян накардаанд. Пас моликияти то никоҳ бадастовардаи ҳамсаронро суд мувофиқи меъёрҳои қонунгузории оилавӣ ва маданӣ (низоми қонунӣ) ва дигар моликияти онҳоро мувофиқи муқаррароти шартнома – аҳдномаи никоҳ (низоми шартномавӣ) тақсим менамояд. Ҳамчунин, бо сабаби дар аҳдномаи никоҳ пешбинӣ нагардидани ҳиссаи тарафҳо нисбат ба молу мулки муштарак суд тамоми моликияти бадастовардаи ҳамсаронро бо назардошти аҳдномаи никоҳ муштарак ҳисоб намуда (низоми шартномавӣ), ҳиссаи тарафҳоро мувофиқи қонунгузории оилавӣ муайян менамояд (низоми қонунӣ).

Бо назардошти гуфтаҳои боло, мо чунин меҳисобем, ки ҳуқуқи молумулкии ҳамсарон дар асоси низоми омехта низ ба танзим дароварда мешавад. Аз ин рӯ, дар баробари низоми ҳуқуқии қонунӣ ва шартномавии молу мулки ҳамсарон, низоми ҳуқуқии омехтаи онро низ эътироф намуда, паҳлуҳои ҷудогонаи онро таҳқиқу таҳлил намудан ба мақсад мувофиқ аст. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсарон аз низоми қонунӣ, шартномавӣ ва омехта иборат мебошад. Азбаски низоми қонунии молу мулки ҳамсарон дар боби 7 ва низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон дар боби 8 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим гаштаанд, Ҳиматов Ҳ.Н. пешниҳод менамояд, ки барои ба ҳам мутобиқат намудани бобҳои 7 ва 8 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон номи боби 7-ро аз "Ҳуқуқи амволии зану шавҳар" ба "Низоми қонунии молу мулки ҳамсарон" иваз намудан лозим аст [12,с.52]. Мо ба андешаи Ҳиматов Ҳ.Н. дар ин масъала қисман розӣ шуда метавонем. Дар масъалаи он ки боби 7 ва 8-и Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳам мутобиқат намекунанд бо Ҳиматов Ҳ.Н. ҳамфикрем, зеро дар боби 7 (ҳуқуқи амволии зану шавҳар) ва боби 8 (аҳдномаи никоҳ) як навъ пайдарҳамӣ вайрон гардидааст. Аммо оиди ба "Низоми қонунии молу мулки ҳамсарон" иваз намудани номи боби 7 бо Ҳиматов Ҳ.Н. розӣ шуда наметавонем. Аввалан, агар чунин бошад, бояд боби 8 на аҳдномаи никоҳ, балки "Низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон" номгузорӣ карда шавад, ки дар натиҷа зарурати тағйири номи фасли бобҳои мазкурро дарбаргиранда (фасли 3 "Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои зану шавҳар") ба вуҷуд меояд. Сониян, мо пайиҳам омадани истилоҳи "ҳуқуқ" ва "ӯҳдадори"-ро қабул медонем, паҳлуи дигари ҳамаи ҳуқуқ ӯҳдадорист ва дар фасли 3 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин пайдарҳамӣ риоя гардидааст. Аҳдномаи никоҳ ном гирифтани боби 8 ин пайдарҳамиро вайрон намуда, ба номи фасли 3 (Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои зану шавҳар) мутобиқат намекунад. Солисан, ҳуқуқи амволии зану шавҳар (боби 7) мафҳуми васеъ буда, муносибатҳои бо аҳдномаи никоҳ танзимшавандаро низ фаро мегирад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, мо чунин мешуморем, ки ба аҳдномаи никоҳ боби алоҳида бахшида нашуда, он дар доираи боби 7- "Ҳуқуқи амволии зану шавҳар" муқаррар гардад. Зеро, агар фасли 3 ("Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои зану шавҳар") ва бобҳои онро (боби 6 "Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои шахсии зану шавҳар", боби 7 "Ҳуқуқи амволии зану шавҳар", боби 8 "Аҳдномаи никоҳ", боби 9 "Масъулияти зану шавҳар аз рӯйи ӯҳдадориҳо") пайи ҳам гузорем, зиёдатӣ будани номи боби 8 баръало мушоҳида мегардад.

Доир ба он ки зери мафҳуми низоми қонунии молу мулки ҳамсарон кадом молу мулки онҳо: 1) молу мулки муштарак; 2) молу мулки шахсӣ; 3) ҳам молу мулки муштарак ва ҳам молу мулки шахсӣ фаҳмида мешавад, олимон андешаҳои гуногун доранд. Як гурӯҳи олимон бар он назаранд, ки низоми қонунии молу мулки ҳамсарон танҳо молу мулки муштараки онҳоро фаро мегирад (Кетско Е.В.) гурӯҳи дигари олимон ба мафҳуми низоми қонунии молу мулки ҳамсарон молу мулки муштарак ва шахсии онҳоро дохил менамоянд (Маҳмудзода М.А., Пчелинсева Л.М.). Масалан, Маҳмудзода М. қайд менамояд, ки ҳамчун низоми молу мулки муштараки ҳамсарон муайян карда шудани низоми қонунии молу мулки ҳамсарон қобили қабул набуда, таҳрири иловагӣ ва ҷиддиро талаб менамояд. Зеро ҳамсарон дар давраи ҳамзистии якҷоя ва пешбурди хоҷагии умумӣ на танҳо молу мулки муштарак, ҳамчунин молу мулки шахсиро низ ба даст меоранд, ки ин ҳангоми муайян намудани мафҳуми низоми қонунии молу мулки ҳамсарон ба инобат гирифта нашудааст.

Дар баробари молу мулки муштараки ҳамсарон, молу мулки алоҳидаи онҳо низ метавонад дар як вақт предмети низоми қонунии молу мулки онҳоро ташкил намояд. Аз ин хотир, дуруст мешавад, агар мо мафҳуми низоми қонунии молу мулки ҳамсаронро ба таври зерин муқаррар намоем: низоми қонунии молу мулки ҳамсарон гуфта, низоми молу мулки умумии якҷоя ва шахсии ҳамсаронро меноманд, ки тибқи қонунгузории оилавӣ муқаррар гардида, ҳангоми мавҷуд набудани аҳдномаи никоҳ татбиқ гардида, тақдири ҳуқуқии молу мулки ҳамсаронро муайян менамояд [8,с.123-124]. Ҳамсарон ҳуқуқ доранд, ки мувофиқи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон созишнома оид ба тақсими молу мулки муштарак (моддаи 38), аҳдномаи никоҳ (моддаи 40), созишнома оид ба таъминоти моддии ҳамдигар (моддаҳои 90, 100), созишномаи пардохти алимент (100) ва созишномаҳои дигари бо қонунгузории амалкунанда муқарраргардидаро банданд. Ин

маънои онро дорад, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳуқуқи оилавӣ низоми шартномавии молу мулки ҳамсаронро пешбинӣ намудааст. Яъне, ҳамсарон метавонанд дар асоси низоми шартномавии молу мулк вазъи ҳуқуқии молу мулки муштарак, молу мулки шахсӣ, тартиби таъминоти моддии ҳамдигарро бо ихтиёри худ, мустақилона ва албатта, бо риояи қонунгузории амалкунанда муайян ва ҳал намоянд. Қайд кардан бамаврид аст, ки институти аҳдномаи никоҳ дар қонунгузории Тоҷикистони шуравӣ мавҷуд набуд ва созишномаи пардохти алимент бошад ҳам, суд метавонист онро ба эътибор нагирад, аз ин рӯ ҳамсарон муносибатҳои молумулкии худро тибқи шартнома дар сатҳ ва шакли имрӯза танзим карда наметавонистанд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон падидаи нав мебошад.

Муҳаққиқони ватанӣ дуруст қайд намудаанд, ки падидаи низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон дар қонунгузории оилавӣ мафҳуми нав буда, ба ҳамсарон ҳуқуқи озодона муқаррар намудани тартиби ихтиёрдорӣ ва ҳал кардани тақдири ҳуқуқии молу мулки оилавиро медиҳад [7,с.205]. Табиист, ки агар созишномаҳои зану шавҳар меъёрҳои қонунро вайрон намуда бошанд, беэътибор диниста шуда, оқибати ҳуқуқиро ба вуҷуд намеоранд. Ҳарчанд тақсими моликияти муштараки ҳамсарон дар суд бештар баҳсҳоро ба вуҷуд меоранд ва аҳдномаи никоҳ имконияти фарохи танзими муносибатҳои молумулкии ҳамсаронро пешбинӣ менамояд, ба аҳдномаи никоҳ ва доираи моликияти муштараки ҳамсарон маҳдуд намудани мафҳуми низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон чандон дуруст нест. Зеро, аз як тараф, ҳамсарон дар давраи зиндагии якҷоя метавонанд соҳиби моликияти шахсӣ низ гашта бошанд ва аз тарафи дигар, созишномаҳо дар бораи тақсимоти молу мулки муштарак, таъминоти моддии ҳамдигар, пардохти алимент низ ба мафҳуми низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон дохил мешавад. Бо назардошти гуфтаҳои боло, мафҳуми зерини пешниҳодгардидаро ҷонибдорӣ менамоем: низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон гуфта, низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсаронро меноманд, ки дар асоси хоҳиш ва иродаи тарафҳо бо мақсади муайян намудани тақдири ҳуқуқии молу мулки оилавӣ ва ихтиёрдорӣ намудани он муқаррар карда шуда (бо аҳдномаи никоҳ, созишнома дар бораи тақсимоти молу мулки муштараки ҳамсарон, созишнома дар бораи таъминоти моддии ҳамдигар, созишномаи пардохти алимент ба манфиати фарзандон ва ғ. А.А.Х.), метавонад ҳам молу мулки умумии якҷоя ва ҳам молу мулки шахсии ҳамсаронро фаро гирад ва ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳамсаронро дар нисбати ин молу мулк муқаррар намояд [8,с.126]. Азбаски молу мулки муштарак ва молу мулки шахсии ҳамсарон дар низоми қонунӣ хусусиятҳои ба худ хосро доро мебошанд мо дар алоҳидагӣ омӯхтани низоми қонунии молу мулки муштарак ва низоми қонунии молу мулки шахсии ҳамсаронро зарур мешуморем.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ – Холиқзода А.Г.

АДАБИЁТ

1. Антакольская М.В. Семейное право. Учебник / М.В. Антакольская. -М.: Юрист, 2006. -С. 4.
2. Елисеева А.А. К вопросу о конституционных основах защиты семьи в Российской Федерации / А.А. Елисеева // Семейное и жилищное право. -2014. -№ 3. -С. 21 - 24.
3. Комментарий Семейного кодекса Российской федерации. Под. Ред. Борисова А.Б. -М.: Книжный мир, 2010. - 416 с.
4. Кецко Е.В. Правовое регулирование института собственности супругов: дис. кан. юрид. наук / Е.В. Кецко. - Москва, 2006. –С. 174.
5. Косова О.Ю. Семейный кодекс РФ и развитие семейного законодательства / О.Ю. Косова // Вест. Тв Гу. Сер. Право. -2014. -№ 2. -С. 135–136.
6. Максимович Л.Б. Брачный договор (контракт): правовые режимы имущества супругов. Понятие и сущность брачного договора. Порядок заключения, изменения и расторжения брачного договора / Л.Б. Максимович. –М.: Издательство Ось-89, 2001. –С.32.
7. Маҳкам Маҳмудзода, Бахтиёр Худоёрзода. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. –С. 203.
8. Маҳкам Маҳмудзода. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ (маҷмуи мақолаю маърузаҳо). – Душанбе: ЭР-граф, 2017. –С. 123-124.
9. Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв. Дисс. ... доктора юрид. наук / Н.С. Нижник. - СПб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России. -2003. -492 с.

10. Низамиева О.Н. Договорное регулирование имущественных отношений в семье. Учебное пособие / О.Н. Низамиева. - М., 2003. - 264 с
11. Низамиева О.Н. Правовое регулирование брачного договора и межотраслевое взаимодействие // Правовое регулирование экономических отношений / О.Н. Низамиева. Под ред. З.М. Фаткудинова, Н.Е. Карягина. Казань: Изд-во Институт экономики, управления права "Таглимат", 2000. С.83-112 (коллективная монография).
12. Химатов Х.Н. Проблемы правового регулирования имущественных отношений супругов (по материалом Республики Таджикистан): Дис. канд. юрид. наук / Х.Н. Химатов. – Д., 2008. –С.52.
13. Рудык О.И. Эволюция института брака в советском семейном праве (1917–1996 гг.): дис. ... канд. юрид. наук / О.И. Рудык. - Нижний Новгород, 2015. С. 51.
14. Тагаева С.Н. Коллизионные вопросы недействительности брака (на примере Республики Таджикистан) / С.Н.Тагаева // Международное публичное и частное право. -2014. -№ 3. -С. 45 - 48.
15. Хидая: Комментарии мусульманского права Т. 1. Перевод с английского. Отв. ред. Н.И. Гродеков, С.И. Лахтина. -Ташкент, 1893. -535 с.

НИЗОМИ ҲУҚУҚИИ МОЛУ МУЛКИ ҲАМСАРОН

Мақола ба баррасии мавзуи низоми ҳуқуқи молу мулки ҳамсарон бахшида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳамсарон ҳуқуқ доранд, ки мувофиқи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон созишнома оид ба тақсими молу мулки муштарак (моддаи 38), аҳдномаи никоҳ (моддаи 40), созишнома оид ба таъминоти моддии ҳамдигар (моддаҳои 90, 100), созишномаи пардохти алимент (100) ва созишномаҳои дигари бо қонунгузории амалкунанда муқарраргардидаро банданд. Ин маънои онро дорад, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳуқуқи оилавӣ низоми шартномавии молу мулки ҳамсаронро пешбинӣ намудааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки институти аҳдномаи никоҳ дар қонунгузории Тоҷикистони шуравӣ мавҷуд набуд ва созишномаи пардохти алимент бошад ҳам, суд метавонист онро ба эътибор нагирад, аз ин рӯ, ҳамсарон муносибатҳои молумулкии худро тибқи шартнома дар сатҳ ва шакли имрӯза танзим карда наметавонистанд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки низоми шартномавии молу мулки ҳамсарон дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон падидаи нав мебошад.

Калидвожаҳо: қонун, молу мулк, амвол, ҳамсарон, никоҳ, талоқ, моликият, зан, шавҳар, қонунгузории оилавӣ, моликияти шахсии ҳамсарон, моликияти муштараки ҳамсарон, Кодекси оила.

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ

В статье автором подвергнут рассмотрению правовой режим имущества супругов. Автор отмечает, что в соответствии с Семейным кодексом Республики Таджикистан супруги имеют право на соглашение о разделе совместного имущества (статья 38), брачный договор (статья 40), соглашение о взаимном материальном обеспечении (статьи 90, 100), соглашение об уплате алиментов (100) и другие соглашения, установленные действующим законодательством. Это означает, что законодательством Республики Таджикистан в сфере семейного права предусмотрена договорная система имущества супругов. Следует отметить, что института брачного договора в законодательстве Советского Таджикистана не существовало, и даже при наличии соглашения об уплате алиментов суд мог его проигнорировать, поэтому супруги не могли урегулировать свои имущественные отношения согласно договору на современном уровне и форме. Таким образом, можно сказать, что договорная система имущества супругов является новым явлением в законодательстве Республики Таджикистан.

Ключевые слова: закон, имущество, супруги, брак, развод, жена, муж, семейное законодательство, личное имущество супругов, совместное имущество супругов, Семейный кодекс.

LEGAL REGIME OF SPOUSES' PROPERTY

In the article, the author examines the legal regime of the property of spouses. The author notes that, in accordance with the Family Code of the Republic of Tajikistan, spouses have the right to an agreement on the division of joint property (Article 38), a marriage contract (Article 40), and an agreement on mutual material support (Articles 90, 100), agreement on the payment of alimony (100) and agreements on close others established by current legislation. This means that the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of family law provides for a contractual system of property of spouses. It should be noted that the institution of a marriage contract did not exist in the legislation of Soviet Tajikistan, and even if there was an agreement on the payment of alimony, the court could ignore it, so the spouses could not regulate their property relations in accordance with the contract at the modern level and form. Thus, we can say that the contractual system of property of spouses is a new phenomenon in the legislation of the Republic of Tajikistan.

Key words: law, property, property, spouses, marriage, divorce, property, wife, husband, family law, personal property of spouses, joint property of spouses, Family Code.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Аминжонов Абдураззок Худойшукурович*** **-** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатӣ. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Телефон: **(+992) 93-379-83-84**

Сведения об авторе: ***Аминжонов Абдураззок Худойшукурович*** **–** Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, кандидат юридических наук, доцент кафедры право и государственного управления. **Адрес**: 735140, г.Бохтар, Республика Таджикистан, улица Айни 67. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Телефон: **(+992) 93-379-83-84**

Information about the author: ***Aminjonov Abdurazzok Khudoishukurovich*** – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street 67. E-mail: **aabdurazzok@list.ru.** Phone: **(+992) 93-379-83-84**

ТДУ: 343.346

МАСОИЛИ ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ҶИНОЯТИ ВАЙРОН КАРДАНИ ҚОИДАҲОИ ҲАРАКАТИ РОҲ ВА ИСТИФОДАИ ВОСИТАҲОИ НАҚЛИЁТ

Нарзуллозода С.С., Сулаймонзода Р.Н.
Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ зери мафҳуми «тарафи субъективии ҷиноят» фаъолияти руҳии шахс, ки бевосита ба содир намудани ҷиноят алоқамандӣ дорад, фаҳмида мешавад [8,с.191-195; 17,с.88].

Зикр намудан бамаврид аст, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ миёни олимон доир ба масоили тарафи субъективии ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт (м. 212 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон – минбаъд КҶ ҶТ) андешаи ягона ҷой надорад. Масалан, С.А. Комарикова, қайд менамояд, ки тарафи субъективии ҷинояти мазкурро гуноҳ дар шакли қасдона дар бар мегирад [6,с.141-144].

Ба андешаи Е.С. Стешич, Л.А. Прохоров, Э.А. Саркисова, М.М. Нафиков, дар баъзе ҳолат ҷинояти баррасишаванда бо тарзҳое содир мегардад, ки он ба ҳеҷ ваҷҳ ба мазмуни мафҳуми «ҷиноятҳои беэҳтиётӣ» мутобиқ наомада, ҳамчун қасдан расонидани зарар ба саломатӣ ё одамкушӣ бо қасди бавосита маҳсуб меёбад [18,с.19-21; 15,с.33-35; 16; 12].

Собин Д.В., Коробеев А.И. ва Якушин В.А. бар он назаранд, ки тарафи субъективии ҷинояти таҳлилшаванда бо ду шакли гуноҳ содир мегардад [17,с.67; 6,с.135; 21,с.138].

Қонунгузории ҷиноятӣ бошад, вобаста ба ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт (м. 212 КҶ ҶТ) танҳо гуноҳро дар шакли беэҳтиётӣ муқаррар намудааст.

Ба андешаи мо, мазмуни тарафи субъективии ҷинояти пешбининамудаи м. 212 КҶ ҶТ сохти мураккаб дорад, чунки муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдор ва оқибати он хусусияти омехтагиро дорост. Аз ин лиҳоз, мо ҷонибдори он назарем, ки ҳангоми дар ҳолати мастӣ содир намудани ҷинояти тадқиқшаванда он сарҳаде, ки қасди бавоситаро аз беэҳтиётӣ дар намуди худбоварӣ ҷудо менамояд, аз байн меравад. Зеро дар ҳолати мастӣ содир намудани ҷинояти мазкур муносибати руҳии шахсро ба таври ҷиддӣ иваз намуда, далели муносибати беэътиноёнаи шахс нисбат ба фаророрасии оқибати ҷиноят мебошад.

Ба фикри мо, тарафи субъективии ҷинояти тадқиқшавандаро гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ дар намуди худбоварӣ ё бепарвоӣ ташкил медиҳад.

Мутобиқи қ. 2 м. 29 КҶ ҶТ, ҷиноят ҳангоме аз худбоварӣ содиршуда эътироф мешавад, ки агар шахс имконияти фаро расидани оқибатҳои барои ҷамъият хавфноки ҳаракати (беҳаракатии) худро пешбинӣ карда, вале бе асосҳои ба он кофӣ, худбоварона ҳисоб карда бошад, ки он оқибатҳоро бартараф мекунад.

Мутобиқи қ. 3 м. 29 КҶ ҶТ бошад, ҷиноят ҳангоме аз бепарвоӣ содиршуда эътироф мешавад, ки агар шахс имконияти фаро расидани оқибатҳои барои ҷамъият хавфнокии ҳаракати (беҳаракатии) худро пешбинӣ накарда бошад, ҳол он ки дар сурати бодиққатӣ ва дурандешии зарурӣ мебоист ва метавонист он оқибатҳоро пешбинӣ кунад» [3].

Тавре қаблан матраҳ намудем, тарафи субъективии ҷинояти тадқиқшаванда бо назардошти м. 212 КҶ ҶТ дар беэҳтиётӣ ифода мегардад. Аксари муҳаққиқон низ ин муқаррароти қонунро ҷонибдорӣ менамоянд. Аммо бояд зикр намуд, ки миёни онҳо доир ба масъалаи он ки ҷинояти баррасишаванда маҳз бо кадом намудҳои беэҳтиётӣ – худбоварӣ ё бепарвоӣ, содир мегардад, баҳсҳо мавҷуд аст. Масалан, ба фикри Б.А. Куринов ва П.С. Матишевский, ҷинояти мазкур дар намуди худбоварӣ [9; 11] ва ба андешаи Ф.Б. Мелников ва Е.В. Кичигина, дар намуди бепарвоӣ содир мегардад [12; 5]. Омӯзиши корҳои олимони номбурда нишон медиҳанд, ки сабаби чунин гуногунфаҳмии олимон дар муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдор ва оқибатҳои он ифода мегардад. Ба назари А.С. Кузмин, вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ танҳо дар намуди беэҳтиётии бепарвоёна содир мегардад. Назари худро ӯ бо он асоснок менамояд, ки ронанда наметавонад ба бартараф намудани вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ эътимод намояд, дар ҳоле ки ӯ аллакай ин қоидаҳоро вайрон кард, чунки худи қоидавайронунӣ

зуҳуроти бебозгашт мебошад. Бинобар ин, муносибати худбоварона мумкин аст, танҳо нисбат ба оқибати ҷиноят ҷой дошта бошад [1,с.76]. Ба фикри мо, андешаи А.С. Кузминро ҷонибдорӣ намудан танҳо ба шарте мумкин аст, ки агар сухан аз рӯйи фаҳмиши ҳуқуқӣ-маъмурии мафҳуми гуноҳ нисбати вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт равад.

Бархе аз олимон бар он назаранд, ки ҷинояти баррасишаванда аз беэҳтиётӣ дар намуди худбоварӣ содир мегардад. Мувофиқи мазмуни моддаҳои 29 ва 212 КҶ ҶТ, ҷинояти тадқиқшаванда дар намуди худбоварӣ дар ҳоле содир мегардад, ки агар шахс имконияти бавуҷудоии оқибати ба ҷамъият хавфноки дар натиҷаи вайронкунии қоидаҳои бехатарии ҳаракат ва истифодаи нақлиётро пешбинӣ намуда, лекин бе асосҳои кофӣ худбоварона ҳисоб карда бошад, ки он оқибатҳоро бартараф мекунад. Аз мафҳуми додашуда бармеояд, ки дар он лаҳзаи иродавӣ ва зеҳнии гуноҳи ҷинояти тадқиқшаванда муайян гардидааст. Лаҳзаи зеҳнии худбоварӣ дар ҷинояти мазкур он аст, ки шахс имконияти бавуҷудоии оқибати ба ҷамъият хавфноки кирдори худро пешбинӣ менамояд. Лаҳзаи иродавӣ бошад, бе асосҳои кофӣ худбоварона ҳисоб мекунад, ки он оқибатҳоро бартараф менамояд. Дар ҳолати худбоварӣ шахс мумкин аст ба таҷрибаи худ, собиқаи кории бисёр, боэътимодии техника ва дигар ҳолатҳои ҷойдоштаи объективӣ боварӣ кунад, дар ҳоле ки уҳдадор буд, оқибати ба ҷамъият хавфнокро пешбинӣ намояд ва чунин қоидавайронкуниҳоро пешгирӣ кунад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки қонунгузории ҷиноятӣ дар мафҳуми «беэҳтиётӣ» аломатҳои зеҳнӣ ва иродавиро дарҷ намудааст. Аммо қайд кардан бамаврид аст, ки дар мафҳумҳои «худбоварӣ» ва «бепарвоӣ»-и пешбининамудаи КҶ ҶТ қонунгузор аломатҳои зеҳнию иродавии шахсро танҳо дар муносибат ба оқибатҳои ҷиноят нишон дода, дарк намудани кирдори худро дарҷ накардааст. Чунин танзимнамоӣ замина фароҳам овард, ки имрӯз дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ саволе ба миён омадааст, ки оё дар ҳолати худбоварӣ шахс метавонад ба ҷамъият хавфнокии ҳаракат ва беҳаракатии худро дарк намояд, ё ин ки не? Доир ба ин масъала назари олимонро ба се гурӯҳи алоҳида ҷудо намудан мумкин аст.

Ба ақидаи гурӯҳи якуми муҳаққиқон, шахс наметавонад кирдори ба ҷамъият хавфноки худро дарк намояд [19,с.37; 3,с.117]. Тарафдорони ин мавқеъ назари худро бо он асоснок менамоянд, ки шахс эътимод дорад, ки оқибати ба ҷамъият хавфнок фаро намерасад. Нуқтаи назари мазкурро ҷонибдорӣ намудан мушкил аст. Чунки, ба андешаи мо, дар ин маврид фаъолияти дарккунии инсон вобаста ба кирдор ва аҳаммияти воқеии он истисно гардидааст. Дар баробари ин, шахс оқибатҳои хавфноки эҳтимолиро пешбинӣ намуда, кӯшиши бартараф намудани фарорасии онҳоро менамояд, ки ин аллакай пай дар пай наменамояд.

Гурӯҳи дуюми олимон бар он назаранд, ки шахси дар ҳолати худбоварӣ ҷиноят содирнамуда ҳама вақт кирдори ба ҷамъият хавфноки худро дарк менамояд [21,с.144-145; 20,с.64-65]. Асоси исботкунии ин назарро олимон дар он мебинанд, ки шахс ҳангоми худбоварӣ оқибати ба ҷамъият хавфнокии кирдори худро пешбинӣ намуда, кӯшиш менамояд, ки онҳоро бартараф созад ё эътимод ба он ҳолатҳои муҳимме дорад, ки онҳо фарорасии оқибатҳоро бартараф мекунанд. Яъне, пешбинии оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок танҳо дар ҳолати дарки кирдори худ имкон дорад. Вобаста ба ин, В.В. Лунеев қайд менамояд, ки бисёр вақт ҳуқуқшиносон хулосаҳои худро на бо асосҳои воқеияти иҷтимоӣ ё натиҷаҳои тадқиқоти психологӣ мебароранд, балки онҳо ба меъёрҳои КҶ такя мекунанд. Дар навбати худ, КҶ хусусиятҳои мухтасар дарҷ намудан ва ҳатто ба таври императивӣ маънидод кардани зуҳуроти психологиро доро мебошад. Ин ҳамон воқеияти ҳақиқие мебошад, ки ба ҳуқуқӣ-маҷозие, ки айни ҳол ба воқеият умумияти кам дорад, иваз шудааст. Чунончи, меъёрҳои КҶ вобаста ба гуноҳ аз пешравиҳо дар самти худмушоҳидакунӣ ва психологияи иҷтимоӣ ба таври назаррас ақиб мондаанд [2,с.348-387].

Сеюм гурӯҳ мепиндоранд, ки қонунгузор ҳангоми муайян намудани гуноҳи худбоварӣ диққати худро танҳо ба ҳолатҳои руҳии муносибати шахс нисбат ба оқибати ҷиноят равона карда, муносибати руҳии шахс нисбат ба ҳаракат ё беҳаркатии ба ҷамъият хавфнокро ба эътибор нагирифтааст [10,с.323]. Мо фикри гурӯҳи сеюмро ҷонидорӣ намуда, ҳамзамон, ба монанди А.И. Рарог [17,с.70] сабабҳои онро чунин меҳисобем:

- якум, ҷавобгарӣ барои ҷиноятҳои аз беэҳтиётӣ содиршаванда танҳо ҳангоми фаро расидани оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок ба вуҷуд меоянд. Аз ин бармеояд, ки муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдор на он қадар аҳаммияти муҳим дорад. Ҳамзамон, кирдор он нақшеро ҳангоми таҷовузи қасдона, ки ҷавобгарӣ барои онҳо бе фаросиси оқибатҳои пешбининамудаи қонун фаро мерасад, бозида метавонад;

- дуюм, маҳз оқибати ҷиноят чун аломати объективӣ хусусиятҳои ба ҷамъият хавфнокии ҷиноятҳои аз беэҳтиётӣ содиршударо муайян менамояд. Аз ин бармеояд, ки муносибат ба оқибат, ин дар асл муносибати шахси гунаҳгор ба кирдори ба ҷамъият хавфноки содиршуда мебошад.

Он тавр ки болотар қайд намуда будем, ҷинояти мазкур аз бепарвоӣ низ содир мегардад. Дар ҳолати бепарвоӣ шахс имконияти фаро расидани оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокии ҳаракати (беҳаракатии) худро пешбинӣ накарда, ҳол он ки дар сурати бодиққатӣ ва дурандешии зарурӣ мебоист ва метавонист он оқибатҳоро пешбинӣ кунад. Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ мазмуни аломатҳои зеҳнии бепарвоиро бо ду аломат – манфӣ ва мусбӣ тавсиф менамоянд.

Аломати манфии зеҳнии бепарвоӣ дар мавҷуд набудани пешбининамоии шахс нисбат ба фаросиси оқибати ба ҷамъият хавфнок зоҳир мегардад. Инчунин, он набудани дарки ба ҷамъият хавфнокии кирдор ва набудани пешбинии оқибати ҷиноятро дар бар мегирад.

Аломати мусбати зеҳнии бепарвоӣ дар он зоҳир мегардад, ки ронанда мебоист ва ё метавонист оқибатҳои ҷиноятии зарароварро пешбинӣ намояд. Барои ин шахс мебоист бодиққатӣ ва эҳтиёткории заруриро зоҳир менамуд. Дар ин радиф дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва амалияи судӣ барои ҳал намудани масъалаи он ки шахс мебоист ё метавонист фаро расидани оқибати ҷиноятро пешбинӣ намояд, ду меъёри зерин истифода бурда мешавад:

- якум, объективӣ – шахс мебоист пешбинӣ намояд;

- дуюм, субъективӣ – шахс метавонист пешбинӣ намояд.

Масъалаи дигаре, ки бевосита ба он бояд равшанӣ андохт, ҳолате мебошад, ки шахс имконияти фаро расидани оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокии кирдори худро вобаста ба ҳолатҳои кор намебоист ё наметавонист пешбинӣ намояд. Дар ин раванд бояд зикр намуд, ки тибқи қ. 2 м. 7 КҶ ҶТ (Принсипи ҷавобгарии фардӣ ва гунаҳгорӣ) ба ҷавобгарии ҷиноятӣ шахс танҳо барои он кирдори ба ҷамъият хавфнок ва оқибати бавуҷудомадаи он, ки гуноҳи ӯ нисбати он исбот гардидааст, кашида мешавад. Ин муқаррарот ба принсипи гунаҳгоркунии субъективӣ асос меёбад, ки он яке аз принсипҳои муҳимми қонуни ҷиноятӣ ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, қ. 3 моддаи болозикр истифодаи гунаҳгоркунии объективиро қатъиян манъ менамояд. Мақсади он пешгирии ба ҷавобгарӣ ҷалб намудани шахс ҳангоми бегуноҳона расонидани зарар аст. Лозим ба ёдоварист, ки натиҷаи тадқиқоти баъзе мутахассисон нишон медиҳад, ки дар амалияи судӣ ҳолатҳое ба чашм мерасанд, ки ҳангоми бегуноҳона расонидани зарар шахсро аз ҷавобгарии ҷиноятӣ озод намудаанд. Масалан, Б., ки ҳамчун ронандаи нақлиёти боркаш кор ва фаъолият менамуд, ҳангоми дар шаҳр ҳаракат намуданаш автомобилашро дар пиёдароҳа манъ намуд, то ин ки аз он одамонро фарорад. Мусофир Р. аз дохили автомобил фаромада, дари онро пӯшид ва садо зад, ки ронанда ҳаракат намояд. Б. 10 метр мошинро ронда ҳаракат намуд, ки овози «Исто» баланд шуд. Муайян гардид, ки Р. бо қисмати рости чархи автомобил пахш гардидааст. Дар вақти тафтишот муайян карда шуд, ки ҳангоми Р. аз автомобил фаромадан ва дарро пӯшидан аз борхалтаи ӯ картошкаҳо ба замин пош хӯрданд. Р. ба зери автомобил даромад, то ин ки онҳоро ҷамъ намояд ва дар ин замон автомобил ҳаракат намуда, ӯро пахш намуд.

Ҳамин тавр, бо назардошти муқаррароти болозикр ҳангоми мавҷуд набудани уҳдадорӣ ва ё имконияти пешбинӣ намудани оқибатҳои ҷиноят гуноҳи шахс истисно гардида, сарфи назар аз фаросиси оқибат, шахс на бояд аз рӯйи м. 212 КҶ ҶТ ба ҷавобгарӣ кашида шавад.

Аломатҳои иловагии тарафи субъективии ҷиноят (мақсад, ангеза, эҳсосот) аз рӯйи қоидаҳои умумӣ дар бандубасти ҷинояти мазкур таъсир намерасонад. Онҳо ҳангоми

таъини ҷазо метавонанд ҳамчун ҳолатҳои сабуккунанда ё вазнинкунандаи ҷазо ба инобат гирифта шаванд [2,с.350-351].

Ҳамин тариқ, дар асоси тадқиқоти тарафи субъективии вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт чунин хулосаҳо пешниҳод намудан мумкин аст:

1) тарафи субъективии ҷинояти пешбининамудаи м. 212 КҶ ҶТ аҳаммияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ дорад. Зеро дуруст муайян намудани он асоси ҷалб намудан ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ё озод кардан аз онро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, ҳангоми квалификатсияи ҷиноят мавҷудияти аломатҳои тарафи суъективии ҷиноят ҳатмӣ буда, он барои фарқ гузоштани ҷинояти мазкур аз дигар ҷиноятҳои ба ин монанд нақши калидиро мебозад. Илова бар ин, ҷиҳати муайян намудани хусусият ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдор заминаи муҳимро ташкил дода, ҳангоми фардикунонии ҷазо нақши ҳалкунанда мебозад;

2) тарафи субъективии ҷинояти тадқиқшавандаро гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ дар намуди худбоварӣ ё бепарвоӣ ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, ҷонибдорӣ намудани нуқтаи назари олимонеро, ки шакли гуноҳи ҷинояти мазкурро дар қасди бавосита низ эътироф намудаанд, бо асосҳои зерин мушкил мешуморем:

- тавре аз диспозитсия ва қисмҳои алоҳидаи м. 212 КҶ ҶТ бармеояд, дар он муносибати руҳии ронанда нисбат ба кирдори зиддиҳуқуқии худ ва оқибати фаворасии ин ҷиноят бояд дар беэҳтиётӣ зоҳир гардад;

- аз мазмуни Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №28, аз 18-уми декабри соли 2009 «Дар бораи таҷрибаи судӣ оид ба ҷиноятҳои вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт, инчунин, ғайриқонунӣ ҳай карда бурдани автомобил ё дигар воситаҳои нақлиёт бидуни мақсади тасарруф» бармеояд, ки дар он шакли гуноҳи ҷинояти м. 212 КҶ ҶТ танҳо беэҳтиётӣ тавсиф ёфтааст;

- агар вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт дар шакли гуноҳи қасдона содир гардад, пас, кирдори шахс мутобиқи моддаҳои дахлдоре, ки ҷавобгариро барои ҷиноятҳои қасдонаи муқобили ҳаёт, саломатӣ ё дигар арзишҳо муқаррар намудааст, бандубаст карда мешавад;

- қасдан содир намудани кирдори мазкур танҳо дар содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ аст, аммо оқибати ҷиноят, ки қонунгузор ба он такя менамояд, дар шакли беэҳтиётӣ содир мегардад;

3) шакли гуноҳи ҷинояти таҳқиқшаванда беэҳтиётӣ буда, қонунгузор аломатҳои зеҳнию иродавии шахсро танҳо дар муносибат ба оқибатҳои ҷиноят нишон дода, аммо дарк намудани кирдори худро пешбинӣ накардааст. Назари олимонро вобаста ба он ки оё дар ҳолати худбоварӣ шахс метавонад ба ҷамъият хавфнокии кирдори худро дарк намояд ё ин ки не, ба се гурӯҳи алоҳида ҷудо намудан мумкин аст: 1) шахс наметавонад кирдори ба ҷамъият хавфноки худро дарк намояд; 2) шахси дар ҳолати худбоварӣ ҷиноят содирнамуда ҳама вақт кирдори ба ҷамъият хавфноки худро дарк менамояд; 3) қонунгузор ҳангоми муайян намудани гуноҳи худбоварӣ диққати худро танҳо ба ҳолатҳои руҳии муносибати шахс нисбат ба оқибати ҷиноят равона карда, муносибати руҳии шахс нисбат ба ҳаракат ё беҳаркатии ба ҷамъият хавфнокро ба эътибор нагирифтааст;

4) омӯзиши нуқтаи назари олимон ва таҳлили меъёрҳои қонуни ҷиноятӣ нишон медиҳанд, ки дар КҶ ҶТ амалкунанда муносибати руҳии шахс танҳо нисбат ба оқибати ҷинояти м. 212 КҶ ҶТ муайян шуда, аммо муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдори ба ҷамъият хавфнок сарфи назар гардидааст. Инро метавон чунин шарҳ дод, ки ҷавобгарӣ барои ҷиноятҳои аз беэҳтиётӣ содиршаванда танҳо ҳангоми фаро расидани оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок ба вуҷуд меояд. Аз ин бармеояд, ки муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдор на он қадар аҳаммият дорад. Ҳамзамон, кирдор он нақшеро, ки ҳангоми таҷовузи қасдона, ки ҷавобгарӣ барои онҳо бе фаворасии оқибатҳои пешбининамудаи қонун фаро мерасад, бозида метавонад. Илова бар ин, маҳз оқибати ҷиноят, чун аломати объективӣ, хусусиятҳои ба ҷамъият хавфнокии ҷиноятҳои аз беэҳтиётӣ содиршударо муайян менамояд. Аз ин бармеояд, ки муносибат ба оқибат дар асл муносибати шахси гунаҳгор ба кирдори ба ҷамъият хавфноки содиршуда мебошад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсенти ДМТ – Раҳмонзода М.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Бохан А.П. Уголовная ответственность за нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств: дис. … канд. юрид. наук / А.П. Бохан. – М., 2003. – 211 с.
2. Кравцов А.Ю. Дорожно-транспортная преступность: закономерности, причины, социальный контроль / А.Ю. Кравцов, А.И. Сирохин, Р.В. Скоморохов, В.Н. Шиханов. Под ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Лунеева. – СПб.: Издательство «Юридический центр-Пресс», 2011. – 474 с.
3. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21-уми майи соли 1998, №574 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1998, № 9, мод. 68, мод. 69, №22, мод. 306.
4. Келина С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г.Келина, В.Н. Кудрявцев. -М.: Наука, 1988. -176 с.
5. Кичигина Е.В. Ответственность за нарушение безопасности движения городского транспорта / Е.В. Кичигина. - М., 1966.
6. Комарикова С.А. Уголовно-правовая оценка нарушения правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств (статья 264 УК РФ): дис. ... канд. юрид. наук / С.А. Комарикова. -Омск, 2018. -213 с.
7. Коробеев А.И. Транспортные преступления и транспортная преступность / А.И. Коробеев. -М., 2015. -488 с.
8. Кудратов Н.А. Квалификация «посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля» Республики Таджикистан по субъективным признакам / Н.А. Кудратов // Вестник Таджикского национального университета. - 2019. -№3. -Ч. I. -С.191-195.
9. Куринов Б.А. Ответственность за преступные нарушения правил безопасности движения и эксплуатации автомототранспорта / Б.А. Куринов // Советская юстиция. -1983. -№24.
10. Курс уголовного права: В 2 т. Т. 1: Учение о преступлении. -М., 1999.
11. Матышевский П.С. Ответственность за преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения / П.С. Матышевский. -М.: Юрид. лит., 1964. -233 с.
12. Мельников Ф.Б. Уголовно-правовая охрана безопасности движения на улицах и дорогах: дис. ... канд. юрид. наук / Ф.Б. Мельников // РГУ. – Ростов-на-Дону, 1964.
13. Нафиков М.М. Проблемы определения субъективной стороны преступления, предусмотренного ст. 264 УК РФ (вопросы теории и практики) // Мировой судья. - 2010. -№5. [Электронный ресурс]. URL: http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=21&art=60 (дата обращения: 16.01.2024 г.).
14. Прохоров Л.А. Актуальные вопросы противодействия преступным нарушениям правил дорожного движения в России / Л.А. Прохоров // Рос. Следователь. - 2012. -№23.
15. Саркисова Э.А. Нарушение правил безопасности движения и эксплуатации транспортных средств. [Электронный ресурс] URL: http://www.kaznachey.com/doc/7h30Dq Vea9A/text/ (дата обращения: 08.01.2024 г.).
16. Семернёва Н.К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): Научно-практическое пособие / Н.К. Семернёва. -М.: Проспект: Екатеринбург: Издательский дом «Уральская государственная юридическая академия», 2017. -296 с.
17. Собин Д.В. Противодействие нарушениям правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств (ст. 264, 264^1 УК РФ): проблемы построения составов преступлений, пенализации и предупреждения: дис. … канд. юрид. наук / Д.В. Собин. -Краснодар, 2019. -187 с.
18. Стешич Е.С. Ответственность за «опасное вождение»: нужны ли реформы? / Е.С. Стешич // Актуальные вопросы права и отраслевых наук. - 2015. -№1(1).
19. Тихонов К.Ф. К вопросу о разграничении форм виновности в советском уголовном праве / К.Ф.Тихонов // Правоведение. -1963. -№3.
20. Уголовное право (общая часть) в вопросах и ответах: Учеб. Пособие / Г.С. Гаверов, В.А. Авдеев, В.Г. Татарников и др. -2-изд., испр. и доп. Иркутск: Издание ГП «Иркутская областная типография №1», 2000.
21. Якушин В.А. Субъективное вменение и его значение в уголовном праве / В.А. Якушин. -Тольятти, 1998. -267 с.

МАСОИЛИ ТАРАФИ СУБЪЕКТИВИИ ҶИНОЯТИ ВАЙРОН КАРДАНИ ҚОИДАҲОИ ҲАРАКАТИ РОҲ ВА ИСТИФОДАИ ВОСИТАҲОИ НАҚЛИЁТ

Мақола ба масоили баҳсталаби тарафи субъективии ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт (моддаи 212 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон) бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи андешаҳои олимони ҳуқуқшиноси хориҷӣ ва ватанӣ, инчунин дар асоси муқаррароти қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҷинояти таҳқиқшаванда муаллифон ба хулосае омадаанд, ки тарафи субъективии ҷинояти мазкурро гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ ташкил медиҳад. Хулосаҳои асосноки муаллифон дар ин соҳа манзур карда мешаванд. Чунин хулосабарорӣ мешавад, ки муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдор на он қадар аҳаммият дорад. Ҳамзамон, кирдор он нақшеро, ки ҳангоми таҷовузи қасдона, ки ҷавобгарӣ барои онҳо бе фаровасии оқибатҳои пешбининамудаи қонун фаро мерасад, бозида метавонад. Илова бар ин, маҳз оқибати ҷиноят, чун аломати объективӣ, хусусиятҳои ба ҷамъият хавфнокии ҷиноятҳои аз беэҳтиётӣ содиршударо муайян менамояд. Аз ин бармеояд, ки муносибат ба оқибат дар асл муносибати шахси гунаҳгор ба кирдори ба ҷамъият хавфноки содиршуда мебошад.

Калидвожаҳо: тарафи субъективии ҷиноят, қоидаҳои ҳаракат дар роҳ, истифодаи воситаҳои нақлиёт, муносибатҳои руҳии шахс, гуноҳ, қасдона, беэҳтиётӣ, худбоварӣ, бепарвоӣ.

ПРОБЛЕМЫ СУБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЫ ПРЕСТУПЛЕНИЯ НАРУШЕНИЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ И ЭКСПЛУАТАЦИИ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ

В статье рассматриваются спорные вопросы субъективной стороны преступления, предусмотренного статьей 212 Уголовного кодекса Республики Таджикистан (Нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств). На основе комплексного анализа взглядов ведущих зарубежных и отечественных ученых-правоведов, а также положений уголовного законодательства Республики Таджикистан в области исследуемого преступления, авторы делают вывод о том, что субъективной стороной преступления является вина в форме неосторожности. Авторами представлены обоснованные выводы в этой области. Делается вывод, что психическое отношение человека к действию не столь важно. При этом деяние может играть ту роль, которую оно играет в случае умышленной агрессии, ответственность за которую наступает без последствий, предусмотренных законом. Кроме того, последствие преступления как объективный признак определяет особенности опасности для общества преступлений, совершенных по неосторожности. Из этого следует, что отношение к последствиям – это фактически отношение виновного к опасному для общества деянию.

Ключевые слова: субъективная сторона преступления, правила дорожного движения, эксплуатация транспортных средств, психическое отношение лица, вина, умысел, неосторожность, самонадеянность, небрежность.

PROBLEMS OF THE SUBJECTIVE SIDE OF CRIME VIOLATION OF TRAFFIC RULES AND OPERATION OF VEHICLES

The article discusses controversial issues of the subjective side of the crime provided for in Article 212 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan (Violation of traffic rules and operation of vehicles). Based on a comprehensive analysis of the views of leading foreign and domestic legal scholars, as well as the provisions of the criminal legislation of the Republic of Tajikistan in the field of the crime under study, the authors conclude that the subjective side of the crime is guilt in the form of negligence. The authors present substantiated conclusions in this area. It is concluded that a person’s mental attitude to action is not so important. In this case, the act can play the role that it plays in the case of deliberate aggression, responsibility for which occurs without consequences provided for by law. In addition, the consequence of a crime, as an objective sign, determines the characteristics of the danger to society of crimes committed through negligence. It follows from this that the attitude towards the consequences is actually the attitude of the perpetrator towards an act dangerous to society.

Keywords: subjective side of the crime, traffic rules, operation of vehicles, mental attitude of a person, guilt, intent, carelessness, arrogance, negligence.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Нарзуллозода Сухроб Саидаҳмад –*** Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, сардори кафедраи мурофиаи ҷиноятии факултети №2, майори милитсия. **Суроға:** 734012, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи М. Мастонгулов, 3. Телефон: **(+992) 918-18-68-63**. E-mail: **n.suhrob-92@mail.ru**

Сулаймонзода Рустам Неъматулло – Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи мурофиаи ҷиноятии факултети №2, лейтенанти калони милитсия. **Суроға:** 734012, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи М. Мастонгулов, 3. Телефон: **(+992) 939-96-75-62**

Сведения об авторах: ***Нарзуллозода Сухроб Саидахмад –*** Академия МВД Республики Таджикистан, кандидат юридических наук, начальник кафедры уголовного процесса факультета №2, майор милиции. **Адрес:** 734012, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица М.Мастонгулова, 3. Телефон: **(+992) 918-18-68-63**. E-mail: **n.suhrob-92@mail.ru**

Сулаймонзода Рустам Неъматулло – Академия МВД Республики Таджикистан, старший преподаватель кафедры уголовного процесса факультета №2, майор милиции. **Адрес:** 734012, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица М.Мастонгулова, 3. Телефон: **(+992) 939-96-75-62**

Information about the authors: ***Narzullozoda Sukhrob Saidakhmad –*** Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan, Candidate of Legal Sciences, Head of the Department of Criminal Procedure, Faculty No. 2, Police Major. **Address:** 734012, Dushanbe, Republic of Tajikistan, M. Mastongulov street, 3. Phone: **(+992) 918-18-68-63.** E-mail: **n.suhrob-92@mail.ru**

Sulaimonzoda Rustam Nematullo – Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan, senior lecturer of the Department of Criminal Procedure, Faculty No. 2, police major. **Address:** 734012, Dushanbe, Republic of Tajikistan, M. Mastongulov street, 3. Phone: **(+992) 939-96-75-62**

ТДУ: 343.1(575.3)

ШАКЛИ ОМЕХТАИ ГУНОҲ

Сабуров А.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ғояи асосии консепсияи шакли омехтаи гуноҳ (баъзан омехта ё мураккаб низ номида мешавад) дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ дар асри XIX пайдо шудааст. Он аввалин маротиба аз ҷониби криминалисти маъруфи олмонӣ А.Фейербах таҳқиқ карда шудааст, ки диққати худро ба қобилияти ҳаракати ҷиноятии инсон равона сохтааст, ки боиси оқибатҳои муайян ва баъзан боиси расонидани ин ё он зарар мегардад. Олим навишта буд, ки “ҳолате мешавад, ки нияти бад ва бепарвоӣ ба ҳам мепайванданд: вақте ки шахс дар назди худ мақсади муайяни дорои оқибати ғайриқонунӣ мегузорад, вале аз кирдоре, ки ба воситаи он ин мақсад бояд ба даст оварда мешуд, оқибати дигари ғайриқонунӣ ба миён меояд, ки шахс оқибати кирдори худро пешбинӣ мекард ё метавонист пешбинӣ намояд. Дар ин ҷо нияти нопок дар асоснок кардани он мақсаде, ки воқеан шахс ба он ноил шудан мехост ва бепарвоӣ оид ба оқибатҳои бавуҷудомада аз кирдоре, ки ба мақсади дигари ғайриқонунӣ нигаронида шудааст, ифода меёбад. Аз ин рӯ, иродаи шахс, ки асоси чунин вайронкунӣ мебошад, метавонад нияти бад, бепарвоӣ номида шавад” [19,с.56-57].

Имконияти дар якҷоягӣ мавҷуд будани ду шакли гуноҳ дар таркиби вазнинкунандаи ҷиноятҳо мафҳуми “шакли омехтаи гуноҳ”-ро ба вуҷуд овард. А.А. Пионтковский ҳанӯз соли 1925 навишта буд, ки мувофиқи м. 11 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Русия аз соли 1922, ки гунаҳгоркунии объективиро истисно мекунад, вазнин кардани ҷазо барои ба вуҷуд омадани оқибатҳои кирдори қасдона “бо шарти муайян кардани муносибати руҳии субъекти ҷиноят ба ҷинояти бандубастшаванда ва ба оқибати объективии ҷиноят дар шакли беэҳтиётӣ имконпазир аст” [12,с.138; 13,с.398]. Хеле дертар, вақте қонунгузории ҷиноятӣ шакли муосири худро соҳиб шуд, А.А. Пионтковский андешаи худро такмил дода, чунин навиштааст: “Дар қонун як қатор таркибҳои ҷиноятҳо тавре нишон дода шудаанд, ки ба аломатҳои тарафи объективии таркиб бевосита хосиятҳои муайяни ҳаракат (ё беҳаракатӣ) ва оқибати муайяни ҷиноятӣ дохил карда шудаанд. Вобаста ба ин, ҳангоми баррасии тарафи субъективии онҳо муносибати руҳии шахсро нисбат ба ҳаракат ё беҳаракатии содиршуда ва муносибати руҳии шахсро ба оқибатҳои ҷиноятии бавуҷудомада фарқ кардан лозим меояд. Дар чунин таркиби ҷиноятҳо мо ба истилоҳи гуноҳи омехта дучор мешавем”.

Ногуфта намонад, ки дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон соли 1961 меъёрҳо дар бораи бо ду шакл содиршавии гуноҳ мавҷуд набуд, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ барои ба вуҷуд омадани ақидаҳое, ки мавҷудияти онро тамоман рад мекунанд, мусоидат кард. Масалан, Н.Ф. Кузнетсова ақидаи худро чунин баён кардааст: “...ба кирдор ва оқибати ҷиноят муносибати дигари субъективӣ вуҷуд дошта наметавонад. Агар шахс хусусияти ба ҷамъият хавфнок будани кирдорашро пешбинӣ карда бошад, пас ӯ оқибатҳои зарарнокеро, ки ин кирдор ба он оварда метавонад, низ пешбинӣ мекунад. Фаъолияти ҷиноятӣ ҳамчун яке аз шаклҳои фаъолияти бошууронаи инсон, чун қоида, бо он фарқ мекунад, ки субъект пеш аз содир кардани баъзе кирдорҳои ба ҷамъият хавфнок аллакай аҳаммият ва натиҷаи онҳоро дар шакли идеалӣ ифода мекунад” [8,с.139]. Воқеияти объективӣ хеле мураккаб аст, аммо муносибати руҳии субъект ба кирдори содиршаванда боз ҳам мураккабтар аст. На ҳама вақт чунин аст, ки шахси гунаҳгор ҷиноятро танҳо қасдан ё танҳо аз беэҳтиётӣ содир мекунад. Ғайр аз ин, дар як қатор ҷиноятҳо инкишофи робитаи сабабӣ ба андозае мураккаб ва мушаххас аст, ки гунаҳгор оқибатҳои наздикро пешбинӣ карда истода, оқибатҳои нисбатан дуртар (аз рӯйи замон)-ро пешбинӣ карда наметавонад.

Г.А. Кригер хусусияти мураккаби омилҳои зеҳнӣ - иродавии фаъолияти руҳии шахсро қайд карда, вале дар айни замон ҷонибдори инкор кардани имконияти баҳодиҳии ҳуқуқӣ-ҷиноятии кирдорҳое, ки бо ду шакли гуноҳ содир шудаанд, боқӣ мемонад. Г.А. Кригер чунин қайд мекунад: «Шаклҳои гуноҳ ҳангоми мавҷуд будани оқибатҳои бевосита ва дигар оқибатҳои вазнин омехта нестанд, балки мустақилона муқаррар карда мешаванд.

Аз ин рӯ, дар бораи ягон шакли “омехта”-и гуноҳ сухан рондан мумкин нест. Мавҷудияти робитаи сабабӣ байни кирдор, оқибатҳои бевосита ва дигар оқибатҳо асос медиҳад, ки кирдори содиршуда ҳамчун як ҷинояти дорои тарафҳои мураккаби объективӣ ва субъективӣ баррасӣ карда шавад. Чунин ҳолате, ки тарафи субъективиро тавсиф мекунад, бояд гуноҳи мураккаб ё гуноҳи омехта (на шакли гуноҳ) номида шавад, дар ҳоле ки оқибати аз беэҳтиётӣ бавуҷудомада ба сифати аломат ё ҳолати вазнинкунанда ҳисоб карда мешавад” [7,с.4]. Барои чунин мавқеъ Г.А. Кригерро ба номувофиқатӣ танқид мекунанд, зеро вай ба тарафдорони шакли омехтаи гуноҳ на аз рӯйи моҳият эътироз мекунад, балки баҳсро ба соҳаи истилоҳот табдил медиҳад. Дар ин бора В. Григорев навиштааст [2,с.29], ки чунин танқидро дар мақолаи П.С. Дагел дидан мумкин аст [3,с.29]. Аммо ин тавр нест. Баҳс дар ин ҷо на дар бораи истилоҳот, балки дар бораи моҳият аст. Г.А. Кригер чунин мешуморад, ки гуноҳи омехта маҳз чунин робитаи қасд ва беэҳтиётӣ аст, ки ба пайдоиши шакли нави сеюми гуноҳ оварда намерасонад. Шаклҳои гуноҳ, ба ақидаи ӯ, дар сурати мавҷуд будани оқибатҳои вазнини бевосита ва дигар оқибатҳо омехта нестанд, балки мустақилона муқаррар карда мешаванд ва гуноҳи мураккаб ё омехта шакли махсуси гуноҳ нест.

Инкишофи назарияи гунаҳгоркунии субъективӣ боиси дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ пайдо шудани мафҳуми шакли омехтаи гуноҳ гардид. Ба назар чунин мерасад, ки шартҳои таҳиякардаи П.С. Дагел ва Д.П. Котов оид ба мавҷудияти шакли омехтаи гуноҳ асоснок ба ҳисоб мераванд. Онҳо чунинанд: а) дар як қатор таркиби мураккаби ҷиноятҳо раванди руҳие, ки мазмуни гуноҳро ташкил медиҳад, нисбат ба кирдор ва оқибатҳои он метавонад гуногунранг бошад; б) чунин тарафи субъективии гуногун аз ҷониби қонунгузор дар як қатор таркиби ҷиноятҳо муайян карда мешавад; в) шакли нави гуноҳ дараҷаи муайяни ба ҷамъият хавфнокии ин гурӯҳи ҷиноятҳоро инъикос менамояд. Аммо дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ оид ба моҳияти намуди гуноҳи таҳқиқшаванда ақидаи ягона вуҷуд надорад [4,с.160].

Дар замони худ, А.Я. Эстрин навиштааст, ки дар ҷиноятҳои мансабӣ аз ҷониби шахси мансабдор вайрон кардани уҳдадориҳояш танҳо дар шакли қасд содир карда мешавад ва муносибати ӯ ба оқибатҳо ҳамеша дар шакли беэҳтиётӣ зоҳир мегардад. Олим чунин ҷиноятҳоро “қасдона - беэътиноёна муносибат кардан ба хизмат” номид ва бар ин назар аст, ки онҳоро шакли қасдонаи гуноҳ эътироф кардан мумкин нест [25,с.46-48]. В.Ф. Кириченко, ки пайваста ҳуқуқи мавҷудиятро барои консепсияи шакли омехтаи гуноҳ ҳимоя мекард, ҳангоми омӯзиши сохтори ҷиноятҳои расмӣ аз нуқтаи назари муносибати руҳии шахси гунаҳгор чунин навиштааст: “Муносибати руҳӣ нисбат ба истифодабарии мавқеи хизматӣ аз ҷониби шахси мансабдор хилофи манфиатҳои хизматӣ аз ҷониби қонун ҳамчун муносибати руҳии қасдона ба оқибатҳои барои ҷамъият хавфноки баамаломада муайян карда мешавад, ки - расонидани зарари ҷиддӣ ба манфиатҳо ва ҳуқуқҳои дар боло зикргардида дар қонун муайян карда нашудааст. Назария ва амалияи судӣ аз он бармеояд, ки он метавонад қасдан ё аз беэҳтиётӣ бошад. Гузашта аз ин, қасди бавосита ва беэҳтиётӣ шаклҳои омехтаи гуноҳ мебошанд” [6,с.13-14]. Чунон ки дар адабиётҳо зикр шудааст, содир намудани кирдори бошуурона қасдан эътироф шуда, муносибат ба оқибаташ беэҳтиётӣ ҳисобида мешавад. Дар ин бобат андешаи А.Я. Светлов одилона ба назар мерасад, ки чунин аст: “Тарафдорони шакли омехтаи гуноҳ байни мафҳумҳое, ки ба ҳам зич алоқамананд, вале якхела нестанд - мафҳуми дидаю дониста (яъне дарки руҳии ҳаракатҳои худ, фаҳмиши паҳлуи воқеии онҳо) ва қасд (танҳо мафҳуми ҳуқуқӣ, ки дарки ба ҷамъият хавфнокии кирдор, пешгӯии оқибатҳои зарарноки он ва хоҳиш ё роҳ додан ба фаро расидани ин оқибатҳоро дар бар мегирад). Шахс метавонад дидаю дониста ҳаракатҳои муайянеро анҷом диҳад, ки аз рӯйи аҳаммияти ҳуқуқӣ мафҳуми қасдро фаро намегирад” [15,с.65-66]. Бо хулосаи оқилонаи В.А. Ширяев метавон розӣ шуд: “Вақте ки гуногунии муносибати руҳӣ ба кирдор ва оқибат ё оқибатҳои гуногуне, ки дар натиҷаи содир кардани як ҳаракати ҷиноятӣ ба вуҷуд омадааст, метавон дар бораи шакли омехтаи (мураккаб) гуноҳ сухан ронд, ки он на дар бораи «омехтани» шаклҳои гуногуни гуноҳ нисбат ба унсурҳои гуногуни таркиб, балки ҳамчун тавсифкунандаи ҳамаи кирдори ба ҷамъият хавфнок мебошад” [22,с.18].

Як қатор муаллифон чунин ибораҳоеро истифода мебаранд, ки имкон медиҳанд, то оид ба омезиши механикӣ дар доираи ҳамон як кирдори қасдона ва беэҳтиётӣ суҳбат кард. Н.А. Беляев ва М.П. Шаргородский формулаи зеринро пешниҳод мекунанд: «Шакли мураккаби гуноҳ ин дар як таркиб ҷамъ шудани ду шакли гуногуни гуноҳ мебошад, ки яке аз онҳо муносибати руҳӣ ба ҳодисаи бевосита ва дигаре ба натиҷаи дуюми ҷиноятро тавсиф мекунад» [11,с.436]. Т.С. Рашковская ба ин масъала низ ҳамин тавр муносибат мекунад. Ӯ пешниҳод менамояд, ки шакли омехтаи гуноҳ бояд ҳамчун «якҷоягии гуногуни шаклҳои гуноҳ нисбат ба кирдори ба ҷамъият хавфнок ва оқибатҳои барои ҷамъият хавфноки он» фаҳмида шавад [16,с.148]. В.Ф. Демин оид ба категорияи қасд ва беэҳтиётӣ чунин мафҳумро пешниҳод менамояд: «Гуноҳ ҳамеша ягона аст ва дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ зоҳир мешавад. Аммо ҳолатҳое ҳастанд, ки дар моддаҳои алоҳидаи Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд, ки фарорасии оқибатҳо ҷиноятро вазнин мекунанд ва намуди вазнинкунандаи ин ҷиноятро ташкил медиҳанд. Илова бар ин, агар таркиби асосии ҷиноят ба гуноҳи қасдона хос бошад, муносибат нисбат ба оқибатҳои вазнини дар таркиби вазнинкунандаи ин ҷиноят пешбинишуда беэҳтиётӣ мебошад. Дар чунин ҳолатҳо сухан дар бораи ҷиноятҳое меравад, ки бо ду шакли гуноҳ содир карда мешаванд” [5,с.3]. Бе инкор кардани имкониятҳои муносибатҳои алтернативии назариявӣ барои дарки моҳияти шакли гуноҳи баррасишаванда, бояд қайд кард, ки нуқсони асосии ҳамаи ин таърифҳо дар он аст, ки шакли омехтаи гуноҳ дар онҳо ҳамчун омезиши одии механикии шаклҳои гуноҳ дар доираи як таркиби ҷиноят баррасӣ карда мешавад.

Ақидаи алтернативӣ аз ҷониби В.А. Ширяев пешниҳод карда шудааст, ки чунин аст: “Ба андешаи мо, м. 27 КҶ ФР бе дастгирии консепсияи шакли омехтаи гуноҳ танҳо ҳудуди гунаҳгоркунии субъективии оқибатҳои ҷиноятиро ҳангоми содир кардани як ҷиноят муайян мекунад. Қонун ҳолатҳоеро танзим мекунад, ки ҳангоми содир намудани ҷинояти қасдона дар баробари оқибатҳои бевосита, инчунин, оқибатҳои вазнинтаре ба вуҷуд меоянд, ки қасди гунаҳгорро дар бар намегиранд. Мутобиқи принсипи гунаҳгорӣ, ки гунаҳгоркунии объективиро истисно мекунад, ҷавобгарӣ барои чунин оқибатҳо метавонад дар ҳолате ба миён ояд, ки агар дар кирдори шахс ҳадди ақал шакли беэҳтиётии гуноҳ мавҷуд бошад. Дар қонунгузории ҷиноятӣ мавҷуд набудани мафҳуми бо ду шакл содир шудани гуноҳ, албатта, онро аз имкони мавҷудияти он дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ маҳрум намекунад” [23,с.5-6]. Ва боз як мавқеи муаллиф оид ба ин масъала чунин аст: “Бо ду шакл содир шудани гуноҳ ин муносибати (омезиши) муайяни унсурҳои шуур ва иродаи шахси содиркунандаи ҷиноят ба ҳисоб меравад, ки тавсифкунандаи муносибати руҳии ӯ нисбат ба кирдоре мебошад, ки боиси дидаю дониста роҳ додан ба фаро расидани оқибат, ки шахс интизори он буд, ки ин оқибатҳоро метавонист пешбинӣ намояд ва ё мебоист пешбинӣ кунад. Умуман, кирдори асосӣ ҳангоми фаро расидани оқибатҳои вазнини ғайричашмдошт хусусият ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокиро тағйир дода, мазмуни дигар пайдо мекунад. Сухан аллакай дар бораи як ҷузъи дигари таркиби ҷиноят меравад ва мувофиқан, гуноҳ мазмуни дигар пайдо мекунад, ки аз таърифи қонунгузории қасд фарқ мекунад, вале ба мафҳуми беэҳтиётӣ низ мувофиқат намекунад” [24,с.6]. Ба назари мо дар ин ҷо В.А. Ширяев равишеро пешниҳод кардааст, ки «омезиши» одии шаклҳои қасд ва беэҳтиётиро дар як кирдор инкор намуда, таъсири мутақобилаи мураккаби унсурҳои зеҳнӣ ва иродавии шахсро дар фаъолияти руҳии ӯ ҳангоми содир намудани ҷиноятҳои мураккаб дар назар дорад. Чунин ба назар мерасад, ки ин равиш бештар ба назарияи психологии гуноҳ мувофиқат мекунад.

А.В. Куликов дар асоси назарияи психологии гуноҳ ба хусусиятҳои конструксияи таркиби ҷиноятҳо таваҷҷуҳ зоҳир намуда, бо ду шакл содиршавии гуноҳро чунин муайян мекунад: “Бо ду шакл содиршавии гуноҳ - ин маҷмуи сифатан муайяншуда дар доираи як раванди руҳии муносибати қасдона нисбат ба таркибҳои асосии ҷиноят ва муносибати беэҳтиётона нисбат ба оқибатҳои барои ҷамъият хавфноке мебошад, ки аз он ба вуҷуд меоянд” [10,с.20-21]. В.И. Ткаченко бо ду шакл содиршавии гуноҳро ба таркиби моддии конструктивӣ вобаста медонад [18,с.60-62].

Гурӯҳи дигари муаллифон мавқеи то андозае дигарро доир ба масъалаи шакли омехтаи гуноҳ ишғол мекунанд. П.С. Дагел ва Д.П. Котов, бо ду шакл содир шудани гуноҳро мустақил ном набурда, барои муқаррар кардани мавқеи он дар якҷоягӣ бо қасд ва

беэҳтиётӣ тавассути истилоҳи «мавқеи мобайнӣ» муроҷиат намуда, чунин менависанд: “Дар шакли омехтаи гуноҳ муносибати субъект ба манфиатҳои ҷамъият, ки тавассути ҷиноят вайрон шудааст, дорои аломатҳои умумии ҳам қасд ва ҳам беэҳтиётӣ мебошанд: дидаю дониста содир намудани кирдори барои ҷамъият хавфнок, ки субъект ба ҷамъият хавфнокии онро дарк намуда, рафтори худро бевосита ба манфиатҳои ҷамъияти сотсиалистӣ муқобил мегузорад ва дар баробари ин ба он манфиатҳои ҷамъиятие, ки бо оқибатҳои ин кирдор бевосита вайрон карда мешаванд, ба қадри нокифоя бодиққат муносибат мекунанд. Бо ҳамин, мавқеи мобайнии шакли омехтаи гуноҳ ба вуҷуд меояд” [4,с.160]. Бо назардошти ҳамин мантиқ, А.Д. Горбуза чунин таърифро пешниҳод мекунад: “Шакли омехтаи гуноҳ дар ҷиноятҳои мураккаб шакли мустақили ифодаи муносибати манфии шахс ба манфиатҳои ҷамъият мебошад, ки аз ҷиҳати дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣ мавқеи мобайниро дар байни қасд ва беэҳтиётӣ ишғол мекунад ва дараҷаи муайяни хавфи ҷинояти мураккабро тавсиф мекунад. Ин сеюмин шакли мустақили гуноҳ аст” [1,с.12]. Воқеан, А.Д. Горбуза шакли дугонаро (ба истилоҳи муаллиф омехта) ба дараҷаи шакли мустақил мерасонад, ки бевосита дар бораи он менависад. Ин мавқеъ, ҳам аз доираи равиши қонунгузорӣ, ҳам дар маънои Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон (соли 1961) ва ҳам Кодекси ҷиноятии ҶТ (соли 1998) берун аст, зеро дар Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон, умуман, бо ду шакл содиршавии гуноҳ зикр нашудааст ва гарчанде ки қонунгузори муосир кирдорҳои бо ду шакл содиршударо эътироф намояд ҳам, дар умум онҳоро қасдан тасниф мекунад. Аммо, сарфи назар аз вазъияти охирин, бешубҳа, ҳақ бар ҷониби А.Д. Горбуза аст, ки бо ду шакл содиршавии гуноҳ омехтагии одии қасд ва беэҳтиётӣ набуда, балки синтези ба қадри кофӣ мураккаби онҳоро ифода мекунад, ки ин имкон медиҳад, то аз нуқтаи назари расмӣ – ҳуқуқӣ аз нав ба шакли омехтаи гуноҳ баҳо дода шавад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар адабиётҳо нуқтаи назари пешниҳодкардаи П.С. Дагел, Д.П. Котов, А.Д. Горбуза дар бораи хусусияти хосси бо ду шакл содиршавии гуноҳ дар як қатор мавридҳо бо баҳои танқидӣ вомехӯрд. А.И. Рарог беасос будани кӯшишҳои тавсиф кардани ин падидаро ҳамчун як шакли мустақили гуноҳ, ки гӯё дар байни қасд ва беэҳтиётӣ мавқеи мобайниро ишғол мекунад, исбот мекунад. Ба ақидаи ӯ, омезиши ду шакли гуноҳ, ки ҳеҷ кадоми онҳо мазмуни мустақили худро гум намекунад, танҳо дар таркибҳои вазнинкунандаи ҷиноятҳо имконпазир аст ва аз хусусияти тарафи объективии чунин таркибҳо вобаста аст. Дар баробари ин, қасд дар таҷовуз ба объекти асосӣ зоҳир мешавад, ки он хусусияти қасдонаи ҷиноятро дар маҷмуъ муайян мекунад ва танҳо муносибат ба оқибатҳои вазнинкунанда метавонад беэҳтиётӣ бошад [14,с.284]. А.В. Куликов инчунин қайд мекунад, ки бо ду шакл содиршавии гуноҳро ҳамчун шакли мустақил ҷудо кардан лозим нест: “Кӯшиши исботи мустақилияти шакли омехтаи гуноҳ дар баробари қасд ва беэҳтиётӣ бо сабабҳои зерин комилан муваффақ ба назар намерасад: якум, дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии ҳар гуна ҷиноят, пеш аз ҳама, на аз рӯйи гунаҳгории шахс дар содир намудани он, гарчанде ки ин ҳам нишондиҳандаи муҳим аст, балки аз рӯйи аҳаммияти он муносибатҳои ҷамъиятие, ки мавриди таҷовуз қарор гирифтаанд ва ҳаҷми зарар муайян карда мешавад. Дуюм, гуноҳ ва шаклҳои он дар алоҳидагӣ аз воситаи моддӣ, ки кирдори ҷиноятӣ мебошад, умуман ягон хавфи ҷамъиятӣ надоранд. Ба ҷамъият хавфнокӣ - хусусияти умумии кирдорест, ки бо назардошти тамоми аломатҳои объективӣ ва субъективии он муайян карда мешавад. Ин аз мазмуни моддаи 7 Асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС бармеояд (мувофиқан м. 17 КҶ ҶТ), ки мафҳуми ҷиноятеро муайян мекунад, ки дар он ба ҷамъият хавфнокӣ ҳамчун яке аз аломатҳои он баромад мекунад. Гузашта аз ин, мафҳуми ба ҷамъият хавфнокӣ дар қонуни ҷиноятӣ ба ҷуз дар робита бо ҷиноят истифода намешавад. Сеюм, қасд ва беэҳтиётӣ мафҳумҳои универсалии ҳуқуқи ҷиноятии шуравӣ мебошанд, ки мазмуни он дар моддаҳои 8 ва 9 Асосҳои қонунгузории ҷиноятии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ (мутаносибан – бо моддаҳои 28, 29 Кодекси ҷиноятии ҶТ) сабт шудааст.

Бо вуҷуди ин, танҳо А.В. Куликов ҳуқуқи шакли омехтаи гуноҳро ба мавҷудияти мустақил асоснок мекунад. Мавқеи мухолифи муаллиф, бо истифода аз дастовардҳои муосири психология, аз ҷумла, назарияи тафаккури мукаммал дар заминаи мавҷуд набудани танзими қонунгузории бо ду шакл содиршавии гуноҳ (дар Кодекси ҷиноятии

ҶШС Тоҷикистон соли 1961) шарҳ дода мешавад. Агар ба фаҳмиши бо ду шакл содиршавии гуноҳ дар чунин шакле, ки П.С. Дагел, Д.П. Котов ва А.Д. Горбуза пешниҳод мекунанд, муносибат кунем, пас бартарият ба муҳокимаронии А.В. Куликов дар бораи аломатҳои асосии он (омилҳо) дода мешавад. Муаллиф навиштааст: "Дар асоси омилҳои сохтори тарафи объективии таркиби ҷиноятҳо, бо назардошти динамикаи тарафи субъективӣ хусусиятҳои тавсифкунандаи ҷиноятҳоро бо ду шакли гуноҳ, ки мазмуни онро ифода мекунанд, ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ мураттаб кардан мумкин аст. Онҳо чунинанд:

1) бо ду шакл содиршавии гуноҳ, танҳо дар таркиби моддии ҷиноятҳо мавҷуд аст, ки тарафи объективии он аз таркиби асосии ҷиноятҳо ва оқибатҳои хавфноки он бармеоянд;

2) бо ду шакл содиршавии гуноҳ маҷмуи унсурҳои сохторӣ, ки дар доираи як раванди руҳӣ омезиши сифатан муайяншудаи муносибати қасдонаи гунаҳгорро ба таркибҳои асосии ҷиноят ва муносибати беэҳтиётона нисбат ба оқибатҳои аз он бавуҷудомадаро инъикос менамояд;

3) оқибатҳои фаророасидаи барои ҷамъият хавфнок хавфи ҷамъиятии кирдорро зиёд мекунанд, барои фаро расидани онҳо ҷавобгарии вазнини ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст;

4) ин оқибатҳо ҳолатҳои вазнинкунанда мебошанд ва барои фарқ кардани ҷиноятҳо бо ду шакли гуноҳ аз ҷиноятҳои ҳаммонанд хизмат мекунанд" [9,с.12-13].

Мавқее, ки оид ба ин масъала, аз ҷониби В.А. Ширяев пешниҳод карда шудааст, ихтилофнок аст. Аз як тараф, муаллиф чунин мешуморад, ки ҳангоми бандубасти ҷиноятҳо "муқаррар намудани муносибати гуногуни руҳии шахс ба таркиби асосии ҷиноят ва ба оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок, ки аз он бармеояд, муносибати руҳӣ дар таркиби асосии он дар шакли қасд ва вазнинкунанда - дар шакли беэҳтиётӣ ифода меёбад. Ин омезиши қасд ва беэҳтиётӣ шакли мустақили бо ду шакл содиршавии (мураккаб) гуноҳ ҳисобида мешавад" [21,с.17]. Баъдан, мавқеи муаллиф "дар муайян кардани бо ду шакл содиршавии гуноҳ аз муқаррар кардани муносибати дигар дар доираи як раванди руҳӣ ба оқибатҳои иловагии ҷиноят ва оқибати ғайричашмдошт, ки як ҷиноятро ташкил медиҳанд, бармеояд. Дар ин маврид, қасд ва беэҳтиётӣ ҳамчун шаклҳои мустақили гуноҳ амал намекунанд, вале дар бораи онҳо ҳангоми тавсифи шакли омехтаи гуноҳ танҳо шартан сухан рондан мумкин аст, то нишон диҳад, ки муносибат ба оқибати асосӣ хосси қасд ва муносибат ба оқибати иловагии ғайричашмдошт барои беэҳтиётӣ хос мебошад. Ин аниқ аз мавҷудияти шакли омехтаи гуноҳ далолат мекунад, ки он ба қасд ва беэҳтиётӣ мубаддал нашуда, дар сатҳи субъективӣ падидаи воқеиро инъикос менамояд, ки дар баробари хоҳони фаро расидани оқибат нахостани фаро расидани оқибатро ҷалб менамояд, ки ҷинояткор мебоист ва метавонист онро пешбинӣ намояд". Аммо шакли омехтаи гуноҳро ҳамчун падидаи воқеие, ки онро ба қасд ва беэҳтиётӣ табдил додан мумкин нест, муҳокима намуда, мавқеи қонунгузорро зери шубҳа гузоштан мумкин нест, ки тибқи он ҷинояти бо ду шакли гуноҳ содиршаванда одатан қасдан содиршуда эътироф карда мешавад. Бо камоли боварӣ гуфтан мумкин аст, ки содир шудани як ҷиноят бо як гуноҳ мувофиқ аст. Дар акси ҳол ба принсипи адолат мухолифат мекунад: ҳеҷ кас наметавонад барои як ҷиноят ду маротиба ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шавад – қоидае, ки аллакай ба ҳуқуқи Римӣ маълум аст (non biz in idem). Ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки маҳз шакли омехтаи гуноҳ ягонагии гунаҳгориро дар ҷинояти содиршуда нишон медиҳад, ки хусусияти он тарафи объективӣ мебошад, ки бо фарорасии оқибати иловагӣ, вазнинтар, мураккаб мегардад. Чунин ба назар мерасад, ки қонунгузории муосири ҷиноятӣ (Кодекси ҷиноятӣ) дар боби 5 «Гуноҳ» м. 30 ҷавобгариро барои ҷинояте, ки бо ду шакли гуноҳ содир шудааст, пешбинӣ кардааст: «Ҷавобгарӣ барои ҷинояте, ки бо ду шакли гуноҳ содир шудааст» чунин пешбинӣ менамояд: «Агар шахс дар натиҷаи қасдан содир намудани ҷиноят аз беэҳтиётӣ дигар оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокро расонад, ки мувофиқи ҳамин Кодекс боиси таъини ҷазои сахттар мегардад, чунин ҷиноят қасдан содиршуда эътироф мешавад». Бештари ҷиноятҳои бо қонун пешбинишуда ё қасдона ва ё аз беэҳтиётӣ содир мешаванд. Вале баъзан ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои қасдан содиршаванда пурзӯр карда мешавад, агар аз беэҳтиётӣ зараре ворид шуда бошад, ки қонун он зарарро ҳамчун аломати вазнинкунандаи таркиби ҷиноят донистааст. Дар чунин маврид дар як ҷиноят мумкин аст, ду шакли гуноҳ вуҷуд дошта бошад. Ду шакли гуноҳ

танҳо метавонад, дар таркибҳои вазнинкунандаи ҷиноят баробар бо ҳам вуҷуд дошта бошанд; қасд чун аломати конструктивии таркиби асосӣ ва беэҳтиётӣ нисбати оқибати вазнинкунанда.

Вобаста ба оқибати содиршавии ҷиноятҳо бо ду шакли гуноҳ профессор Шарипов Т.Ш. ақидаи худро чунин пешниҳод намудааст: "Ҷиноятҳо бо ду шакли гуноҳ дар қонуни ҷиноятӣ башуморанд ва тамоми онҳо ба яке аз ду типҳои мавҷуда сохта шудаанд:

Типи аввалро ҷиноятҳое ташкил медиҳанд, ки бо ду оқибати дар қонуни ҷиноятӣ пешбинишуда ва ҳар яке аз ин оқибатҳо аҳаммияти гуногуни ҳуқуқиро соҳиб мебошанд. Дар ин ҷо, сухан дар бораи намудҳои вазниннашудаи ҷиноятҳое меравад, ки таркиби асосии онҳо моддӣ буда, аммо ба сифати аломати вазнинкунанда оқибати бештар вазнин, нисбати оқибате, ки аломати ҳатмии таркиби асосист, баромад менамояд. Ҳамчун қоида, оқибати вазнинкунанда дар расонидани зарар ба объекти дигар, на ба он объекти бевоситае, ки намуди асосии ҷинояти мазкур таҷовуз меоварад, таҷассум меёбад. Чунончи, қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ (қ. 1 м. 110 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба саломатии инсон таҷовуз меоварад, ки таркиби асосии он расмӣ буда, лекин агар қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ аз беэҳтиётӣ боиси марги ҷабрдида гашта бошад, ба сифати объекти чунин ҷинояти беэҳтиётона ҳаёт баромад мекунад.

Типи дуюми ҷиноят бо ду шакли гуноҳ бо муносибати гуногунхели руҳӣ ба ҳаракат ё беҳаракатӣ, ки новобаста аз оқибат ҷиноят маҳсуб мешаванд ва ба оқибатҳои вазнинкунанда тавсиф меёбад. Дар ин ҳолат, оқибати вазнинкунанда, чун қоида, аз расонидани зарар ба объекти иловагӣ, на ба оне, ки ҳамчун таркиби асосии ҷинояти мазкур бо меъёри расмикунонидашуда ҳифз карда мешавад, иборат аст. Ба ин тип намудҳои вазнинкунандаи ҷиноятҳое мансубанд, лекин таркибҳои вазнинкунанда оқибатҳои вазнини муайянро дар бар мегиранд. Онҳо метавонанд, дар диспозитсияҳои моддаҳо дар шакли мушаххас нишон дода шуда (марги инсон ҳангоми исқоти ғайриқонунии ҳамл (аборт) – қ. 3 м. 123 КҶ ҶТ, ҳангоми ғайриқонунӣ ҳай карда бурдан ё ғасби киштии ҳавоӣ, обӣ ё қатораи роҳи оҳан б. «б» қ. 3 м. 184 КҶ ҶТ ё аз нуқтаи назари вазнинии оқибати вазнин баҳо дода шаванд. Дар таркибҳои типи дуюм қасдона содиршавии ҳаракати (беҳаракат) ҷинояти бо муносибати беэҳтиётона ба оқибатҳои вазнинкунанда вобастаанд [20,с.145-147].

Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ гипотеза оид ба шакли омехтаи гуноҳ пешниҳод карда шудааст, ки мазмуни хосро доро буда, синтези мураккаби қасд ва беэҳтиётӣ мебошад ва метавонад иддао кунад, ки дар низоми дигар шаклҳои гуноҳ (қасд ва беэҳтиётӣ) ҷудо карда шудааст. Маҳз ҳамин гипотеза ба назари мо дуруст менамояд. Чунин ба назар мерасад, ки далелҳои асосие, ки пешниҳод карда мешавад, бояд ба хусусиятҳои тарафи объективии таркиби ҷиноятҳои дахлдор, хусусиятҳои гузоштани мақсади шахси гунаҳгор, низомнок будани таркиби шакли омехтаи гуноҳ алоқаманд бошанд.

Дар робита ба ин, талаб карда мешавад, ки барои кадом таркиби ҷиноятҳои мушаххас дар бораи шакли омехтаи гуноҳ сухан гуфтан лозим меояд? Чунин ба назар мерасад, ки он дар ҳолатҳое рух медиҳад, ки таркиби асосии ҷинояти қасдан содиршуда оқибатҳои иловагиро ба вуҷуд меорад ва муносибати шахси содиркунандаи он нисбат ба оқибатҳои он аз беэҳтиётӣ буда, барои содир шудани онҳо ҷавобгарии ҷиноятӣ пурзӯр карда шудааст. Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ таркибҳои ҷиноятҳо вобаста ба шумораи аломатҳо одатан ба сода ва мураккаб тақсим мешаванд. Ба таркиби сода онҳое дохил мешаванд, ки дар онҳо як объект, як кирдор, як оқибат ном бурда мешавад ва як шакли гуноҳ дар назар дошта шудааст. Таркибҳои мураккаб онҳое мебошанд, ки ду объект, ду кирдор, ду оқибат ва инчунин ду гуноҳро дар бар мегиранд. Таркибҳои мураккабе, ки аз рӯйи аломат ба ду оқибат асос ёфтаанд, дар як қатор муқаррароти Кодекси ҷиноятӣ номбар шудаанд. Дар асоси муқаррароти бевоситаи қонунгузорӣ, меъёрҳои зерин муайян карда шуданд: қ. 3 м. 110; қ. 3 м. 123; б. «д», қ. 3, м. 130; б. "в" қ. 3 м. 131; б. «а», қ. 3, м. 138; б. «а», қ. 4, м. 139; б. "б", қ. 2 м. 255; б. "б" қ. 3 м. 181; б. "б" қ. 4 м. 184; қ.қ. 2,3 м. 226; қ.қ. 2,3 м. 227 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. "Ин ҷиноятҳо ба саломатӣ зарар мерасонанд; аз озодӣ маҳрум мекунанд; ба молу мулк ва дар айни замон ба ҳаёт зарар мерасонанд - менависад В.И. Ткаченко. - Ва азбаски гуноҳ як ҷараёни руҳӣ аст, сухан дар

бораи ба вуҷуд омадани ду оқибати барои ҷамъият хавфнок ҳангоми содир намудани ин ҷиноятҳо меравад ва бояд таъкид кард, ки ду гуноҳ - яктогӣ барои ҳар оқибат мавҷуд аст. Қонунгузор барои он ки ҳангоми муайян кардани гуноҳ ба нофаҳмӣ роҳ надиҳад, ҳангоми тавсифи чунин таркибҳои мураккаб шакли онро равшан мекунад: қасд дар ҳолати оқибати якум, беэҳтиётӣ дар оқибати дуюм”. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо дар назди мо таркибҳои ба ном вазнинкунандаи ҷиноятҳо истодаанд. Аз ин рӯ, аломати вазнинкунанда оқибатҳои вазнинтареро нисбат ба оне, ки дар таркиби ҷиноятҳои дахлдор пешбинӣ шудаанд, фаро мегирад. Аз ин воқеан, ба хулосае омадан лозим аст, ки ҷиноятҳои дорои гуноҳи бо ду шакл содиршаванда танҳо аз пайвастагиҳои дорои сохти моддӣ ташаккул мeёбанд. Хусусияти хосси ин ҷиноятҳо дар он аст, ки тарафи объективии онҳо бо мураккаб гардонидани оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок мураккаб мегардад. Аммо оё ин чунин маъно дорад, ки ҷиноятҳои бо ду шакли гуноҳ содиршуда аз ҷиҳати сохти таркиб танҳо бо оқибатҳои хавфноки ҷамъиятӣ ва хусусияти сершумори онҳо мураккаб мешаванд? Ба гуфтаи В.И. Ткаченко, “маҳз ҳамин ҳолат имкон медиҳад, ки ҷиноятҳои дорои оқибатҳои мураккаб ва шакли мувофиқи омехтаи гуноҳ аз ҷиноятҳои мураккаби дорои объектҳои сершумори таҷовуз фарқ карда шаванд” [18,с.60-62]. Чунин андеша нодуруст ба назар мерасад. Оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок бо объекти кирдори ҷиноятӣ зич алоқаманданд, аслан онҳо бе он вуҷуд дошта наметавонанд. Ва агар оқибатҳои ҷиноят хусусияти чандинкаратаи мураккаб дошта бошанд, пас ин танҳо як чизро ифода мекунад - объекти ин ҷиноят низ хусусияти чандинкаратаи мураккаб дорад. Чунин муҳокимарониро иброз намуда, ба муқаррароти асосии назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ дар бораи оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок такя намудан лозим меояд. Ба чунин хулосае омадан мумкин аст, ки ҷиноятҳое, ки бо ду шакли гуноҳ содир шудаанд, на танҳо бо мавҷудияти оқибатҳои мураккаби барои ҷамъият хавфнок, балки бо сохтори мураккаби объект низ тавсиф мешаванд ва аз ин рӯ, зарар ба объекти асосӣ ва ҳадди ақал ба яке аз объектҳои иловагӣ ё факултативӣ расонида мешавад. Аслан, ин ҳолат бори дигар дар бораи хусусияти хеле мустаҳками муносибатҳои байниҳамдигарии аломатҳои таркиби ҷиноят шаҳодат медиҳад, ки ба тарафи объективӣ ва субъективии он дахл доранд.

Метавон тахмин кард, ки тарафи объективии ҷиноятҳои дорои ду шакли гуноҳ низ аз ҳисоби робитаи сабабӣ, ки хусусияти «пурзӯркунанда» - ро ба даст меорад, мураккаб аст. Ташаккули робитаи сабабӣ ҳангоми расонидани як зарар ба ду объект, дар баробарӣ пеш меравад.

Дар таркиби ҷиноятҳои дорои ду шакли гуноҳ фарорасии дигар оқибати вазнин дар натиҷаи инкишофи робитаи сабабӣ ба амал меояд, ки дар он таркиби асосии ҷиноят сабаби оқибати иловагӣ мебошад. Робитаи сабабӣ дар таркиби ҷиноятҳо бо ду шакли гуноҳ мураккаб аст. Он аз якчанд марҳила иборат аст, ки аксар вақт бо мурури замон дароз карда мешаванд. Дигар оқибатҳо метавонанд, пас аз муддати тулонӣ пас аз содир кардани таркиби ҷинояти асосӣ аз ҷониби гунаҳгор ба амал оянд.

Ғайр аз ин, мавқеи А.В. Куликов ва Е.Сухарев оид ба арзёбии бо ду шакл содиршавии гуноҳ ҳамчун низом вобаста ба хусусиятҳои робитаи сабабӣ дар кирдорҳои навъи мувофиқ чунин аст: “Таъсири мутақобила ва вобастагии унсурҳои низом ҳамчун шарти дигари ҳатмӣ барои мавҷудияти он, ҳамчунин дар ҷиноятҳои дорои ду шакли гуноҳ дида мешавад. Гузашта аз ин, ин гурӯҳи таркибҳо ба маҷмуи пурраи алоқаҳои бевосита ва бавосита хос аст, ки дар сатҳҳои гуногун - объективӣ ва субъективӣ, инчунин, байни онҳо зуҳур мекунанд. Яке аз нишондиҳандаҳои равшани ин алоқаҳои тартиби объективӣ, ки дар рӯйи замин хобидааст, робитаи сабабии байни таркиби асосӣ ва дигар оқибатҳо буда метавонад”. Албатта, дар чунин ҳолатҳо зарур аст, ки дигар оқибатҳо дар робитаи сабабӣ бо ҳаракати гунаҳгор бошад, на натиҷаи дахолати ҳар гуна ҳолатҳое, ки дар ин вазъият тасодуфӣ бошад. Талаботи робитаи сабабӣ байни таркиби асосӣ ва дигар оқибатҳои бавуҷудомадае, ки дар натиҷаи иҷрои он фаро расидааст, ба он ҷиноятҳое, ки дорои ду шакли гуноҳ мебошанд ва таркиби асосии қасдонаи онҳо, ки дар шакли расмӣ ифода ёфтааст, пурра татбиқ мешавад [17,с.22].

Вобаста ба гуфтаҳои боло, дар бораи хусусияти хосси робитаи сабабӣ дар кирдорҳои дорои ду шакли гуноҳ сухан рондан бамаврид аст. Агар ҷинояти одие, ки як оқибати ба ҷамъият хавфнокиро дошта бошад, кирдор - сабаб ва натиҷаи кирдор - оқибати он бошад,

пас дар гурӯҳи кирдорҳое, ки мавриди таҳқиқ қарор доранд, манзара то андозае дигар аст. Кирдор, пеш аз ҳама, ҳамчун сабаби тамоми дигаргуниҳои минбаъдаи манфии воқеияти объективӣ амал мекунад. Аммо он аввал, боиси оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокӣ мегардад, ки бо мурури замон зуд ба амал меоянд ва баъд, чун қоида, бо фосилаи назарраси вақт боиси оқибатҳои дуртар мегардад. Бо вуҷуди ин, ин оқибатҳои "дур" нисбат ба оқибатҳои "наздик" вазнинтар мешаванд. Пас, чӣ такони афзоиши оқибатҳои "дур" аст, ки зарари он дар муддати нисбатан тулонӣ ба амал меояд? Агар ба талаботҳои классикии назарияи робитаи сабабӣ такя кунем, пас сарчашмаи сабаби ба вуҷуд омадани ҳама гуна оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок танҳо кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) ба ҷамъият хавфнок буда метавонад, ки бешубҳа, ин ба кирдорҳое, ки бо ду шакл содиршавии гуноҳ ва хусусияти мураккаби оқибат доранд, низ дахл дорад. Вале чунин ба назар мерасад, ки ин гурӯҳи кирдорҳо аломатҳои хосе доранд ва хусусияти онҳо дар он ифода меёбад, ки робитаи сабабӣ байни кирдор ва оқибатҳои "дур" тавассути оқибатҳои "наздик" ба амал меояд. Оқибатҳои «бетаъхир» пайванди байни унсурҳои баррасишавандаи тарафи объективии таркиб мегарданд ва ҳамзамон инкишофи робитаи сабабӣ, ки боиси натиҷаи вазнинтар мегардад, дар қонунгузории ҷиноятӣ бо истифода аз категорияҳои «марги ҷабрдида» баҳо дода мешаванд (б. "в", қ. 3, м. 110; қ. 3 м. 123; б. «д» қ. 3 м. 130; б. "б", қ. 2 м. 255 КҶ ҶТ ва ғайра), «дигар оқибатҳои вазнин» (б. «в» қ. 3 м. 216; б. "в" қ. 3 м. 131; б. "б" қ. 2 м. 255; б. "б" қ. 2 м. 183 КҶ ҶТ ва ғ.), «оқибатҳои вазнин» (қ. 2 м. 303; қ. 3 м. 304 КҶ ҶТ). Ҳамин тариқ, робитаи сабабӣ дар ҷиноятҳои бо ду шакли гуноҳ содиршаванда бо нигоҳ доштани тамоми хусусиятҳои умумии худ, аломатҳои муайян дорад: оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок, ки аз рӯйи вақт ба кирдори содиршуда наздиктаранд ва бо қасди шахси гунаҳгор фаро гирифта шудаанд, зинаи пайвасткунандаи байни кирдор ва оқибатҳои ба ҷамъият хавфноке мегарданд, ки аз рӯйи вақт дуранд ва бо қасди шахси гунаҳгор фаро гирифта нашудаанд ва ба инкишофи робитаи сабабӣ такони нав бахшида, онро мустаҳкам менамоянд.

Як далели дигарро ба манфиати қарор дар бораи зарурати ҷудо кардани шакли омехтаи гуноҳ баррасӣ намуда, онро ҳамчун шакли мустақил нишон медиҳем. Дар сатҳи субъективӣ қасд ва беэҳтиётиро ҳамчун лаҳзаҳои ба ҳам алоқаманди афзоиши фаъолияти зеҳнӣ ҳисоб кардан комилан қонунист. Тағйир додани яке аз онҳо барои вайрон шудани тамоми низом кифоя аст. Коэффитсиенти инъикоси пешакии воқеияти объективӣ дар шуури шахс дар муқоиса бо кирдори аз беэҳтиётӣ содиршаванда ҳангоми содир кардани кирдори қасдона ба андозаи баландтар аст.

Кирдори шахсе, ки боиси расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ба ҷабрдида гардида, боиси марг шуда бошад, мутобиқи б. "в" қ. 3 м. 110 КҶ ҶТ танҳо вақте баҳо дода мешавад, ки дар сатҳи субъективӣ омезиши қасд нисбат ба расонидани зарари вазнин ба саломатӣ ва беэҳтиётӣ – ба дигар оқибатҳои вазнин (дар шакли маҳрум кардан аз ҳаёт) вуҷуд дошта бошад. Агар гунаҳгор ба таври объективӣ ҳамин гуна кирдорҳоро содир намуда, аз беэҳтиётӣ ба саломатӣ зарари вазнин расонида бошад, мақомоти тафтишотии судӣ бояд ҷинояти аз беэҳтиётӣ содиршударо дар асоси м. 108 КҶ ҶТ муқаррар намоянд. Ҳамин кирдорҳо метавонанд ҳамчун куштор (м. 104 КҶ ҶТ) эътироф карда шаванд, агар муқаррар карда шавад, ки шахс қасдан на танҳо барои расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, балки барои марг низ гунаҳгор аст. Бо вуҷуди ин, бандубасти ҷиноят тибқи қ. 3 м. 110 КҶ ҶТ танҳо вақте имконпазир аст, ки субъекти ҳуқуқтатбиқкунанда дар бораи мақсади шахси гунаҳгор фаҳмиши муайян (ва исботшуда) дошта бошад. Мақсад дар тарҳрезӣ ба қисми қасдан содир намудани кирдор метавонад, танҳо расонидани зарари вазнин ба саломатӣ бошад. Ба марг расонидан як мақсади барзиёди фаъолияти гунаҳгор мебошад.

Муқарриз: д.и.х., профессори ДМТ – Шарипов Т.Ш.

АДАБИЁТ

1. Горбуза А.Д. Смешанная форма вины по советскому уголовному праву: автореф. дис... канд. юрид. наук / А.Д. Горбуза. -М., 1972. -С. 12.
2. Григорьев В. С точки зрения практики / В. Григорьев // Советская юстиция. -1980. -№ 22. -С. 29.
3. Дагель П.С. Дискуссия не закончена / П.С. Дагель // Советская юстиция. -1980. -№ 22. -С. 29.
4. Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С.Дагель, Д.П. Котов. -Воронеж, 1974. -

С. 160.
5. Демин В.Ф. Социальная обусловленность законодательного конструирования единого сложного преступления и его квалификация: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.Ф. Демин. - М., 1989. -С. 3.
6. Кириченко В.Ф. Смешанные формы вины / В.Ф. Кириченко // Советская юстиция. -1966. -№ 19. -С. 13-14.
7. Кригер Г.А. Определение формы вины / Г.А. Кригер // Советская юстиция. -1979. -№ 20. -С. 4.
8. Кузнецова Н.Ф. Ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление по советскому уголовному праву / Н.Ф. Кузнецова. - М.: МГУ, 1958. -С. 139.
9. Куликов А.В. К понятию двойной формы вины / А.В. Куликов. - Свердловск, 1990. -С. 12-13.
10. Куликов А.В. Указ. соч. -С. 20-21.
11. Курс советского уголовного права. -Л., 1968. -Т. 1. -С. 436.
12. Пионтковский А.А. Уголовное право РСФСР. Общая часть/ А.А. Пионтковский. - М., 1925. -С. 138.
13. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А.А. Пионтковский. - М., 1961. - С. 398.
14. Рарог А.И. Теория вины в советском уголовном праве: дис. ... докт. юрид. наук / А.И. Рарог. - М., 1987. -С. 284.
15. Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления / А.Я. Светлов. - Киев, 1978. -С. 65-66.
16. Советское уголовное право. Часть общая. -М., 1982. -С. 148.
17. Сухарев Е. О двойной форме вины / Е. Сухарев, А.Куликов // Советская юстиция. -1990. -№18. -С. 22.
18. Ткаченко В.И. Преступления с двойной формой вины / В.И. Ткаченко // Законодательство. - 1998. -№5. -С.60-62.
19. Уголовное право. Сочинения доктора Павла Ансельма Фейербаха. -СПб., 1810. С.56-57. Цит.: Куликов А.В. К понятию двойной формы вины / А.В. Куликов. - Свердловск, 1990. -С. 1.
20. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: Китоби дарсӣ. Зери таҳрири Ҳ. С. Салимов, Н.А. Ғаффорова.-Душанбе, 2010. -С. 145-147.
21. Ширяев В.А. Двойная форма вины: за и против / В.А. Ширяев // Следователь. - 1998. -№ 7. -С.17.
22. Ширяев В.А. Двойная форма вины: за и против / В.А. Ширяев // Следователь. -1998. -№ 7. -С. 18.
23. Ширяев В.А. Преступление с двумя формами вины - фикция в уголовном праве России / В.А. Ширяев // Следователь. -1997. -№ 6. -С. 5-6.
24. Ширяев В.А. Указ. раб. - С. 6.
25. Эстрин А.Я. Должностные преступления / А.Я. Эстрин. – М., 1928. -С. 46-48.

ШАКЛИ ОМЕХТАИ ГУНОҲ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои таърихи пайдоиши шакли омехтаи гуноҳ, ақидаҳои олимон ҷиҳати муайян намудани мафҳум ва моҳияти он ва инчунин, танзими муосири қонунгузории мустаҳкам намудани падидаи мазкур баррасӣ карда шудаанд. Бештари ҷиноятҳои бо қонун пешбинишуда ё қасдона ва ё аз беэҳтиётӣ содир мешаванд. Вале баъзан ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои қасдан содиршаванда пурзӯр карда мешаванд, агар аз беэҳтиётӣ зараре ворид шуда бошад, ки қонун он зарарро ҳамчун аломати вазнинкунандаи ҷиноят донистааст. Дар чунин маврид дар як ҷиноят мумкин аст, ду шакли гуноҳ вуҷуд дошта бошад. Ду шакли гуноҳ танҳо метавонад, дар таркибҳои вазнинкунандаи ҷиноят баробар бо ҳам вуҷуд дошта бошанд; қасд чун аломати конструктивии таркиби асосӣ ва беэҳтиётӣ нисбати оқибати вазнинкунанда. Имконияти воқеӣ барои мавҷудияти ҷиноят бо ду шакли гуноҳ дар гуногунхелии конструксияи баъзе таркибҳои ҷиноят гузошта шудааст: қонунгузор гӯё ду ҷинояти мустақилро, ки яке аз онҳо қасдона ва дигаре аз беэҳтиётист, муттаҳид менамояд. Ҳар яке аз онҳо мустақилона вуҷуд дошта метавонанд, вале дар пайвастагӣ бо якдигар онҳо ҷинояти сифати навро бо мазмуни субъективии махсус доштаро ташкил медиҳанд. Одатан чунин ҷиноят ба объектҳои бевоситаи гуногун таҷовуз меоварад, вале мумкин аст, ба як объект низ таҷовуз оварад. Як далели дигарро ба манфиати қарор дар бораи зарурати ҷудо кардани шакли омехтаи гуноҳ баррасӣ намуда, онро ҳамчун шакли мустақил нишон медиҳем. Дар сатҳи субъективӣ қасд ва беэҳтиётиро ҳамчун лаҳзаҳои ба ҳам алоқаманди афзоиши фаъолияти бошууронаи дохилӣ ва зеҳнӣ ҳисоб кардан комилан қонунист. Тағйир додани яке аз онҳо барои вайрон шудани тамоми система кифоя аст. Мо тавассути таҳлили мазмуни ҷанбаи зеҳнии фаъолияти равонии субъект дар доираи шаклҳои қасд ва беэҳтиётии гуноҳ ба ин хулоса меоем. Коэффитсиенти инъикоси пешакии воқеияти объективӣ дар шуури шахс дар муқоиса бо кирдори аз беэҳтиётӣ содиршаванда ҳангоми содир кардани кирдори қасдона ба андозаи баландтар аст. Фаъолияти қасдона ҳамеша бо гузоштан ва ноил шудан ба ҳадафҳои муайян алоқаманд аст. Чизи дигар ин аст, ки гузоштани мақсад на ҳамеша барои баҳодиҳии ҳуқуқии ҷиноятии кирдори содиршуда аҳаммият пайдо мекунад.

Калидвожаҳо: шакли омехтаи гуноҳ, қасд, беэҳтиётӣ, кирдор, оқибат, объект, субъект, гунаҳгоркунии объективӣ, гунаҳгоркунии субъективӣ, робитаи сабабӣ, ба ҷамъият хавфнок, ҳолат ва аломати вазнинкунанда, фаъолияти рӯҳӣ, шуур ва ирода.

СМЕШАННАЯ ФОРМА ВИНЫ

В данной статье рассматриваются вопросы истории возникновения смешанной формы вины, мнения ученых по определению ее значения и сущности, а также современное регулирование законодательства по закреплению этого явления. Большинство преступлений, совершаемых по закону, совершаются либо умышленно, либо по неосторожности. Однако иногда уголовная ответственность увеличивается за умышленные преступления, если ущерб причинен по неосторожности, что закон рассматривает как отягчающее обстоятельство преступления. В таком случае в одном преступлении могут быть две формы вины. Две формы вины могут существовать в равной

степени только в отягчающих элементах преступления; умысел как конструктивный признак основного состава и неосторожность как отягчающее обстоятельство. Реальная возможность существования преступления с двумя формами вины заложена в многообразии конструкции некоторых составов преступления: законодатель объединяет два самостоятельных преступления, одно из которых является умышленным, а другое - по неосторожности. Каждый из них может существовать независимо, но в связи друг с другом образует преступление нового качества с особым субъективным содержанием. Обычно такое преступление вызывает агрессию к разным непосредственным объектам, но возможно вызвать агрессию и к одному объекту. Рассмотрим еще один довод в пользу решения о необходимости выделения смешанной формы вины и показать ее как самостоятельную форму. На субъективном уровне вполне правомерно рассматривать умысел и неосторожность как взаимосвязанные моменты повышенной внутренней сознательной и интеллектуальной активности. Изменения одного из них достаточно, чтобы разрушить всю систему. К такому выводу мы приходим, анализируя содержание психической стороны психической деятельности субъекта в рамках умышленных и неосторожных форм вины. Коэффициент опережающего отражения объективной реальности в сознании человека выше по сравнению с поступком, совершенным по неосторожности при совершении умышленного поступка. Умышленная деятельность всегда связана с постановкой и достижением определенных целей, которых хочет достичь человек. Другое дело, что постановка цели не всегда важна для правовой оценки совершенного преступления.

Ключевые слова: смешанная форма вины, умысел, неосторожность, деяние, последствие, объект, субъект, объективная сторона, субъективная сторона, причинная связь, общественная опасность, обстоятельство и квалифицированный признак, психическая деятельность, сознание и воля.

MIXED FORM OF GUILT

This article examines the history of the emergence of a mixed form of guilt, the opinions of scientists on determining its meaning and essence, as well as modern regulation of legislation to consolidate this phenomenon. Most crimes committed under the law are committed either intentionally or through negligence. However, sometimes criminal liability increases for intentional crimes if the damage is caused by negligence, which the law considers as an aggravating circumstance of the crime. In this case, there can be two forms of guilt in one crime. The two forms of guilt can exist equally only in the aggravating elements of the crime; intent as a constructive feature of the main composition and negligence as an aggravating circumstance. Much later, when criminal legislation acquired its modern form. The real possibility of the existence of a crime with two forms of guilt lies in the diversity of the design of some elements of the crime: the legislator combines two independent crimes, one of which is intentional, and the other through negligence. Each of them can exist independently, but in connection with each other they form a crime of a new quality with a special subjective content. Typically, such a crime causes aggression towards different immediate objects, but it is possible to cause aggression towards one object. Let's consider another argument in favor of the decision on the need to isolate the mixed form of guilt and show it as an independent form. At the subjective level, it is quite legitimate to consider intent and negligence as interconnected moments of increased internal conscious and intellectual activity. A change in one of them is enough to destroy the entire system. We come to this conclusion by analyzing the content of the mental side of the subject’s mental activity within the framework of intentional and careless forms of guilt. The coefficient of advanced reflection of objective reality in the human mind is higher compared to an act committed through negligence when committing an intentional act. Deliberate activity is always associated with setting and achieving certain goals that a person wants. Another thing is that setting a goal is not always important for the legal assessment of the crime committed.

Keywords: mixed form of guilt, intent, negligence, act, consequence, object, subject, objective side, subjective side, causal connection, social danger, circumstance and qualified attribute, mental activity, consciousness and will.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сабуров Абдузуҳур Азизмуродович*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: **lawyer290798@mail.ru**

Сведения об авторе: ***Сабуров Абдузухур Азизмуродович*** – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: **lawyer290798@mail.ru**

Information about the author: ***Saburov Abduzuhur Azizmurodovich*** – Tajik national University, Ph.D doctoral student of the Department of Criminal law and Combating corruption. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: **lawyer290798@mail.ru**

ТДУ:349.3(575.3)

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ФУНКСИЯИ ИҶТИМОИИ ДАВЛАТ

Шарипов А.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар назди давлат вазифаҳо ва ҳадафҳое меистанд, ки амалӣ намудани онҳо заминаи рушди босуботи ҷомеа ва боиси баланд шудани сатҳи зиндагонии мардум мегардад. Аммо давлат на ҳама вақт чунин вазифа ва ҳадафҳо дошт. Дар аввали пайдоишаш давлат танҳо таъмини ҳифзи манфиатҳои синфи ҳукмронро иҷро мекард. Дар он замонҳо дар давраи қаҳтӣ ва хушксолӣ дастгирии табақаҳои камбизоат ва дармондагон тавассути тақсимоти ғалла, нон ва дигар фаъолияти иҷтимоӣ аз ҷониби ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва муассисаҳои динӣ амалӣ карда мешуд.

Вобаста ба масъалаи пайдоиши функсияи иҷтимоии давлат зикр намудан лозим аст, ки пеш аз пайдоиши давлат шаклҳои фаъолияти иҷтимоӣ вуҷуд доштанд. Онҳо дар заминаи ду омили асосӣ вуҷуд доштанд. Якум, зарурияти воқеӣ, ки бо ҳаёти инсонӣ алоқаманд буда, аз ду ҷанба иборат аст: а) ҷанбаи беруна, ки бо ҳимояи авлод аз ҳуҷумҳои бегона ва офатҳои табиӣ алоқаманд аст; б) ҷанбаи дохилӣ, ки ҳифз ва кумаки аъзоёни авлодро дар назар дорад. Дуюм, омили равонӣ-иҷтимоӣ, ба мисли ҳамдардӣ, дилсӯзӣ ва ахлоқ.

Дар натиҷаи рушди давлатдорӣ омили якум боиси ташаккули функсияи иҷтимоӣ давлат мегардад. Омили дуюм бошад, бо давлат алоқамандӣ надошта, муддати зиёд бетағйир мемонад ва ба фаъолияти иҷтимоӣ дар ҷомеа таъсир мерасонад. Унсури асосии он ангезаи дилсӯзӣ мебошад. Функсияи иҷтимоии ҷамъият тавассути хайрия ба беморхонаҳо ва кумак ба бевазанон, камбизоатон ва барҷомондагон дар ҷамъият аз ҷониби сохторҳои динӣ амалӣ карда мешуд. Кумакҳое, ки ба ниёзмандон расонида мешуд, бо вазифаҳои давлат алоқаманд набуда, аз ангезаи ахлоқӣ ва динӣ маншаъ гирифта, хусусияти ихтиёрӣ доштанд.

Аввалин давлатҳое, ки дар ҷаҳон пайдо шудаанд, вобаста ба марҳилаҳои таърихӣ манфиатҳои гурӯҳи махсусро ҳимоя менамуданд. Масалан, дар давраи ғуломдорӣ моҳияти давлат барои ҳимояи синфи ғуломдорон нигаронида шуда буд. Дар ҷомеаи феодалӣ бошад, ҳуқуқҳои синфӣ мутеъ, яъне деҳқонон поймол карда шуда, ҳуқуқҳои синфи ҳоким – феодалон ҳимоя мегардид. Олимон ва донишмандон дар бораи давлате, ки барои ҳамаи шаҳрвандон принсипҳои адолат ва хайри умумро татбиқ менамояд, ибрози ақида менамуданд. Аз ҷумла мутафаккири Юнони қадим Афлотун назарияи давлати идеалиро пешкаш менамояд, ки ин аввалин кӯшиши бунёди сохтори идеалии иҷтимоӣ буд ва нақши асосии давлатро дар ҷомеа баланд мебардорад. Ӯ пешниҳод мекунад, ки роҳбари ин сохтори давлатӣ бояд инсони шарифу накукор бошад. Накукории вай дар ҳисси ҳамдардӣ ва ҳалли мушкилот ҳангоми ихтилофот байни гурӯҳҳои ҷомеа зоҳир мешавад. Мутафаккир аз сарватмандон умед дошт, ки онҳо бо камбизоатон муносибати хуб намуда, қисми молу мулкашонро байни онҳо тақсим менамоянд. Тибқи ақидаи Афлотун, сабаби камбизоатии одамон на дар кам кардани молу мулки сарватмандон, балки дар баднафсии худи сарватмандон аст [15,с.187-189].

Арасту ҳангоми муайян намудани мафҳуми давлат зикр намудааст, ки “беҳтарин давлат ҳамон давлатест, ки барои ҳар як шахс шароит барои ободӣ ва зиндагии хушбахтона фароҳам меорад” [2,с.830]. Инчунин, қайд менамояд, ки “ҳар як давлат ҳамчун як навъи муносибат барои ягон навъи неъмат (фоида) ташкил карда мешаванд (чунки, ҳар як фаъолият ба хотири расидан ба фоидае амалӣ мешавад), пас равшан аст, ки ҳамаи муносибатҳо барои ин ё он неъмат амалӣ мешавад ва бештар аз дигарон барои расидан ба неъматҳои олитарин ҳамон муносибате афзалият дорад, ки аз ҳама муҳимтар ва фарогирандаи дигар муносибатҳо мебошад. Ин навъи муносибат моҳияти давлатро муайян намуда, сиёсӣ номида мешавад”.

Дар марҳалаи ибтидоии инкишофи ҷомеа давлат танҳо вазифаи таъмини ҳадди минималии зиндагиро иҷро менамуд. Давлат барои истеҳсоли неъматҳо масъул набуд. Ҳамин тавр, ақидаҳои файласуфони Юнони қадим дар бораи давлат бо таъсири ҷомеаи

кадим ба вуҷуд омадаанд. Аз як тараф, манфиати одамон ба инобат гирифта мешуд, аз тарафи дигар, сиёсатмадорон уҳдадор буданд, ки санъати идоракунӣ дошта бошанд. Субъекти комилҳуқуқ на ҳамаи одамон, балки танҳо одамони озод буданд. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки Арасту тарафдори сохти ғуломдорӣ буд, ҳуқуқи ғуломонро ба таҳсил ва зиндагии босаодатона рад менамуд. Ҳуқуқҳои мазкур танҳо барои одамони озод дастрас буданд. Барои ғуломон бошад, имконияти омӯхтани касбҳое, ки барои хизматрасонӣ ба хоҷагонашон лозим буданд, фароҳам оварда шуда буд.

Донишмандони асри миёна бо ақидаҳои олимони давраи қадим шинос буда, ақадаҳои мутафаккирони аҳди қадимро дар робита бо нуфузи дин қисман дигаргун карда, ақидаҳои худро пешкаш мекарданд. Масалан, яке аз онҳо донишманди асри миёнаи Аврупо Фомаи Аквинӣ буд, ки консепсияи Афлотунро дар бораи рухи инсон пазируфта, ба он мутобиқ будани сохти нави синфиро таъкид мекард. Тибқи ақидаи ӯ, монархияи теократӣ (динӣ) бо дарназардошти нуфузи ҳокимияти калисо нисбат ба дигар шаклҳои идоракунӣ афзалият дорад. “Монарх дар давлати худ ба мисли мақоме, ки Худо дар замин ва руҳ дар бадан дорад, бояд нақш дошта бошад” [3,с.33] Ба андешаи ӯ, давлат барои расидан ба хушбахтии шаҳрвандони худ бояд мусоидат намояд. Фаъолият ва вазифаҳои давлат бояд тобеи ҳокимияти руҳониён бошад, чунки танҳо калисо салоҳияти ҷустуҷӯи ҳақро дошта, роҳҳои наҷотро муайян мекунад. Ӯ қонунҳои муқаррарнамудаи давлатро (ҳуқуқи позитивиро) эътироф менамуд, агар онҳо ба меъёрҳои илоҳӣ мухолиф набошанд [1,с.440].

Аврелий Августин бар ин назар буд, ки сохти иҷтимоии ҷомеаи инсониро Худо пешакӣ муайян кардааст ва аз ин рӯ, он комил ва ҳамоҳанг аст. Ин ҳамоҳангиро нобаробарии байни одамон халалдор намекунад, баробарӣ бошад, баръакс боиси бесарусомонӣ мегардад. Августин мавҷудияти нобаробарии иҷтимоиро дар ҷомеа эътироф карда, қашшоқӣ ва ғуломиро маҳкум намуд. Аз нуқтаи назари ӯ, нобаробарии иҷтимоӣ, ҷомеа ё давлат аз ҷониби Худо офарида нашуда, аз табиати гунаҳкоронаи худи инсон сарчашма мегиранд [14,с.8].

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар меъёрҳои динӣ арзишҳои ахлоқӣ ва гуманитарӣ бо функсияи иҷтимоӣ алоқамандӣ дорад. Аз ҷумла, дар китоби муқаддаси зардуштиён Авасто як навъи ниёше ҳаст бо номи Ята аху Ваирию. Олимон ниёиши мазкурро ба таври гуногун тарҷума мекунанд. Дар тарҷумаи Чарлз Дармстетер он ба таври чунин дарҷ гардидааст: “Ирода ва хоҳиши Худо некӣ ва беҳбудӣ мебошад”. Кӯшишҳои Ваҳоман барои корҳои хайр дар ҷаҳон бо номи Маздо анҷом дода шудааст. Шахсе, ки ниёзманд ва камбизоатонро дар вақтҳои муқарраршуда дастгирӣ менамояд, афзуншавии ҳокимияти Аҳуроро дар ҷаҳон таъмин менамояд. Ин ниёш шаҳодат аз он медиҳад, ки дар дини зардуштия ба саховатмандӣ, дасткушоӣ ва ёрӣ расонидан ба ниёзамандон диққати ҷиддӣ медиҳанд. Маздояснои хуб на онест, ки маъбадро зиёрат мекунад, балки шахсест, ки ҳамеша барои кумак ба камбағалон тайёр аст [11,с.231-242]. Шиори асосии зардуштиён ин пиндори нек, гуфтори нек ва кирдори нек аст. Бояд қайд намуд, ки дар Авасто ба шахсияти ҳоким ва шоҳ диққати ҷиддӣ дода шудааст. Шоҳон бояд ба талаботҳои дахлдор ҷавобгӯ бошанд. Яке аз онҳо ин ғамхорӣ дар ҳаққи халқи худ мебошад. Шоҳ уҳдадор буд, ки барои раияти худ шароит барои зиндагии хуб фароҳам созад [17,с.36-37]. Ҳамин тавр, дар Авасто принсипҳои асосии функсияи иҷтимоии давлат ифода ёфтаанд.

Сарчашмаи аввалиндараҷаи фиқҳи исломӣ Қуръони карим арзишҳои инсондӯтӣ ва ахлоқиро ифода мекунад. Тибқи ин арзишҳо, ба шахсони азияткашу ниёзманд кӯмаки ҳамаҷониба бояд расонида шавад. Меъёрҳо ва арзишҳои давлатдории иҷтимоӣ дар ҳадисҳои паёмбар Муҳаммад (с.а.в) низ ифода ёфтаанд. Яке аз онҳо закот мебошад [18,с.108-109].

Закот андозест, ки аз молу мулк ва ҳайвоноти мусалмонони сарватманд ба фоидаи камбизоатону ниёзмандон гирифта мешавад. Андози мазкур ба ҳамаи мусулмонони бабалоғатрасида ҳатмӣ мебошад. Паёмбари ислом фармудаанд: “Аллоҳ бе ибодат имонро ва бе закот ибодатро қабул намекунад. Пас, шахсоне, ки ба супоридани андози мазкур одат накардаанд, беимонанд”; “Дар молу мулке, ки закоташ супорида нашудааст, хайре нест” [12,с.32-37]. Дар ҳадисҳо зарурати супоридани закот ба таври равшан баён карда шудааст. Ҷамъоварӣ ва тақсимнамоии закот аз ҷониби давлат амалӣ карда мешавад.

Мутафаккирони форсу тоҷик, аз қабили Абунасри Форобӣ ва Абуали ибни Сино низ дар фаҳмиши давлат ва функсияи иҷтимоии он дар асрҳои миёна саҳми худро гузоштаанд [13,с.251].

«Ба қавли Ал-Форобӣ, хушбахтӣ - ин мақсадест, ки ҳар кас ба он кӯшиш мекунад, зеро он як навъи камолот аст. Ин сухан шарҳро талаб намекунад, зеро он падидаи аён аст» [13,с.251]. Ал-Форобӣ ҳадафи фаъолияти давлатро маҳз бо таъмини хушбахтии ҳар як инсон алоқаманд мекунад. Ӯ барои ифодаи сохтори давлати ормонӣ мафҳуми «шаҳр-давлат»-ро истифода мебарад. Шаҳр-давлат ба фозила ва ҷоҳилӣ ҷудо мешавад. Дар шаҳр-давлати фозила ҳокимятдорон баҳри манфиатҳои умум ва хушбахтии одамон амал мекунанд, дар шаҳр-давлати ҷоҳилӣ бошад, манфиатҳои шахсӣ афзалият доранд [16,с.135].

Мутафаккири дигари форсу тоҷик Абуалӣ ибни Сино оид ба нақши асосӣ доштани намояндагони тиб дар “шаҳр-давлати фозила” ибрози ақида мекунад [12,с.453]. Тибқи андешаи ӯ, дар шаҳри зикршуда бояд фонди махсусе таъсис дода шавад ва аз ҳисоби он барои ҳифзи саломатии аҳолӣ, хусусан шахсоне, ки аз бемории гуногун азият мекашанд, маблағ ҷудо карда шавад.

Мутафаккир ва сиёсатмадори намоёни форсу тоҷик Низомулмулк вазифаи асосии салтанатро дар ғамхорӣ ба раият, беҳтар намудани шароити зиндагӣ ва амнияти онҳо дарк менамояд. Адолатро ҳамчун аломати асосии давлат эътироф карда, аз ғояҳои “шоҳи одил” ва “давлати адолатпеша” пуштибонӣ мекунад, таъминоти иҷтимоии давлатро дар таъмини некуаҳволии ҷомеа мебинад [16,с.135].

Дар асрҳои миёна, аз як тараф, хайрияи ҷамъиятӣ инкишоф ёфта, аз тарафи дигар, давлат камбизоатӣ ва гадоиро ҳамчун манбаи бесарусомонӣ дар ҷамъият эътироф намуда, бо усулҳои маъмурӣ бо он мубориза мебурд. Масалан, дар кодексҳои Феодесия аз соли 438 ва Юстиниан аз соли 529 гадоӣ аз ҷониби одамони солим манъ карда шуда буд. Дар Англия бошад, аз соли 1531 сар карда, танҳо маъюбон ва пиронсолон ҳуқуқи гадоӣ карданро доштанд, пас аз соли 1536 барои камбизоатӣ ҷавобгарӣ муқаррар карда мешавад [6,с.53].

Дар замони нав нақши афкори фалсафии Аврупои Ғарбӣ дар инкишофи илм назаррас буд. Дар ин давраи таърихӣ масъалаҳои гносеологӣ ба миён меоянд, мутафаккирон масъалаҳои роҳ, усул ва шаклҳои донишро меомӯзанд. Ақли хирад меъёри волои арзишӣ ва сабаби ҳар кори инсонӣ мегардад. Ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ дар асоси принсипи хираднокӣ ва таъсири он ба ҷомеа шарҳ дода мешаванд. Пешравии иҷтимоӣ ва таърихӣ ҳамчун натиҷаи инкишофи қобилияти интеллектуалии одамон шарҳ дода мешавад. Муносибат ба давлат, ба мақсад ва функсияҳои иҷтимоии давлат тағйир меёбад. Мухолифат байни мақомоти давлат ва калисо тадриҷан аҳаммияти худро гум мекунад.

Аз асри XVII ва аввали асри XVIII сар карда, фаъолияти иҷтимоии давлат дар заминаи на танҳо арзишҳои ахлоқӣ ва динӣ, балки дар доираи ҷаҳонбинии нав, фалсафаи замони нав, назарияҳои ҳуқуқи фитрӣ, шартномаи ҷамъиятӣ, дар иртибот бо эҳсоси якдилӣ ва адолат вусъат меёбад.

Дарки нави моҳияти инсон боиси тағйири функсияҳои давлат гардид. Гегел моҳияти марҳалаи нави рушди инсонро дар робита бо тағйир ёфтани ҷаҳонбинӣ муайян мекунад. Аз нигоҳи файласуфи олмонӣ руҳи инсони нав дар ӯ ҳисси шаъну шарафро бедор мекунад. Тавре Гегел менависад: «Ҳаваси тобут, беҷонии руҳ ва дунёи дигар қатъ мегардад» [4,с.418].

Асари асосии Н. Макиавелли (1469-1527) «Ҳоким» аксаран хусусияти амалӣ дорад. Дар он ба функсияҳои махсуси ҳоким ва давлат, ки муносибатро бо аҳолӣ тағйир медиҳанд, таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад. Макиавелли қайд менамояд, ки роҳбари давлат бояд «халқро зери ҳимояи худ қарор диҳад», «дӯстии халқҳоро нигоҳ дорад» [10,с.328-331]. Ба фикри ӯ, иҷрои ин вазифа душвор нест, «...чунки халқ талаб мекунад, ки нисбати одамон зулм карда нашавад». Вале, агар ҳоким инро нафаҳмад ва дарк накунад, сарнагун карда мешавад. Давлат ва роҳбари он бояд ба аҳолӣ ҳамеша ғамхорӣ намояд. Аз ҳамин лиҳоз аҳолӣ бояд ба давлат ниёз ва эҳтиёҷ дошта бошад.

Асосгузори назарияи пайдоиши шартномавии давлат олими замони нав Ҷ. Локк чунин мешуморид, ки одамон бояд на дар байни худ, балки бо ҳокиме, ки қудраташ аз ҷониби қонуни табиӣ маҳдуд карда мешавад, муносибати судмандро ба роҳ монанд. Ин

қонун, ки тамоми одамон ба он итоат мекунанд, чаҳорчӯбаи ҳуқуқ, озодиҳо ва имкониятҳои ҳар як шахсро барои ихтиёрдории молу мулк муқаррар мекунад. Ҷомеае пароканда мегардад, ки дар он ҳар як шахс аз шахси дигар бо ҳуқуқ ва манфиатҳои худ, ки ба ҳуқуқи моликияти хусусӣ асос ёфтааст, ҷудо карда мешавад. Татбиқи ҳуқуқи фитрӣ аз ҷониби давлат ва муассисаҳои он ҳатмист. Конститутсия ифодаи расмии ин маҳдудият мебошад. Ӯ муътақид буд, ки одамон новобаста аз мавҷудияти ҳукумат, ҳуқуқҳо доранд. Вазифаи ҳукумат аз ҳифзи "ҳаёт, озодӣ ва моликияти" одамон иборат аст" [8,с.7-8].

Дар назарияи шартномаи ҷамъиятӣ давлат маҳсули оқилонаи фаъолияти бошуурона ва мақсадноки инсон мебошад. Барои намояндагони ин назария (Гоббс, Локк, Руссо) давлат ҳамчун маҳсули табиӣ ва таърихӣ ба вуҷуд наомада, натиҷаи созиши байни одамон дар бораи манфиати умум ва адолат мебошад. Ба даст овардани манфиати умум (хушбахтӣ) на танҳо мақсади давлат, балки муҳимтарин шарти шартномаи байни давлат ва халқ мебошад. Дар муносибатҳои шартномавӣ ҳарду тараф (аҳолӣ ва давлат) ҳуқуқу ӯҳдадориҳои худро доранд. Дар замони муосир вазифаи таъмини сатҳи шоистаи зиндагӣ ва маърифатнокии аҳолӣ дар конститутсияҳои давлатҳо муқаррар карда шудааст.

Лоренс фон Штейн аввалин бор соли 1870 истилоҳи "давлати иҷтимоӣ"-ро ба илм ворид намуд. Андешаҳои ӯ дар бораи моҳияти давлати иҷтимоӣ дар асари «Таърихи ҳаракати ҷамъиятии Фаросса аз соли 1789» пурратар ифода ёфтааст. Ба андешаи Лоренс фон Штейн, зиддияти синфӣ, ки дар ҷомеаи буржуазӣ ногузир буд, бо истифода аз воситаҳои давлат бартараф карда мешавад [7,с.69-79]. Олими олмонӣ чунин ақида дошт, ки зиддиятҳои синфиро бе зӯроварӣ, хунрезӣ ва инқилоб ҳал кардан мумкин аст. Давлат бояд нақши маркази як навъ «муросокунанда»-ро бозад. Давлати иҷтимоӣ бояд барои таъмини некуаҳволии ҳар як инсон шароит фароҳам оварад. Ғояи давлат бо тавозуни манфиатҳо, ҳамзистии созгор, муколамаи байнисинфӣ, ҳаракати амудии иҷтимоӣ, адолати иҷтимоӣ ва ғайра алоқаманд аст.

Сарфи назар аз он ки ғояҳои болозикр барои инкишофи шуури ҷомеа, арзишҳои иҷтимоӣ нақши босазое гузоштанд, дар ягон давлати ҷаҳон то солҳои 70-уми асри XVIII функсияи махсуси иҷтимоӣ пурра ташаккул наёфт.

Танҳо дар охирҳои асри XVIII қонеъ кардани талаботи иҷтимоии ҳар як фарди ҷомеаро давлат ба ӯҳдаи худ мегирад. Дар ҳамин давра дар давлатҳо функсияи иҷтимоӣ нуфуз пайдо мекунад. Низоми давлатии хайрияи ҷамъиятӣ ташаккул меёбад, ки он дорои махзани қонунгузории худ буд. Тарзи идоракунии он маъмурӣ буд ва қисман он аз ҳисоби давлат маблағгузорӣ карда мешуд. Гарчанде, ки давлат сиёсати иҷтимоиро бар дӯш мегирад, кӯшиши амалӣ намудани функсияи иҷтимоиро ба харҷ намедиҳад. Давлат барои амалӣ намудани функсияи мазкур ба фаъолияти ниҳодҳои дигар, ба мисли ташкилоти ҷамъиятии хайриявӣ, ташкилотҳои динӣ, суғуртаи корпоротивии иҷтимоӣ мусоидат менамояд.

Барои кормандони сехҳо ва иттиҳодияҳои соҳибкорон механизми рафъкунандаи ҳолатҳои форс-мажорӣ ташкил мешавад. Маблағи он барои бевазанон ва ятимони аъзои сех сарфа мешуд. Ғояи суғуртаи иҷтимоӣ дар асри XVIII инкишоф мёбад. Дар 15 шаҳр-давлатҳои олмонӣ ташкилотҳои рафоқатӣ амал менамуданд. Аввалин маротиба соли 1765 дар Англия ташкилоти суғуртаи ҳаёт таъсис дода мешавад. Пиярон де Шамусси "Нақшаи хонаи ассотсиатсияҳо"-ро соли 1754 чоп намуда, дар асари мазкур ақида пешниҳод мекунад, ки ҳар шахсе, ки маблағи муайяншудаи дахлдор ба фонд таҳвил додааст, ҳангоми беморӣ ҳуқуқи гирифтани кумакро дорад.

Дар марҳилаи мазкур функсияи махсуси иҷтимоӣ дар давлат ва нигаронии сиёсати иҷтимоӣ ба ҳар як фарди ҷомеа бо мақсади таъмини муттаҳидӣ ташаккул меёбад.

Нимаи дуюми асри XIX давраи таҳаввули фаъолияти иҷтимоии давлат гардид, чунки маҳз дар ҳамин давра тағйироти дахлдор дар муносибати давлат ва ҷомеа, давлат ва шахсият ба вуқуъ пайваст. Дар натиҷаи алоқамандии ҳадафҳои давлат ва принсипҳои ахлоқии ҷомеаи инсонӣ аввалин маротиба ҳадафҳои шахсӣ бо ҳадафҳои ҷомеа мувофиқ омада, боиси гузариши функсияи иҷтимоӣ аз ҷамъият ба давлат гардид. Олимони англис Иеремии Бентам ва шогирдаш Эдвин Чедвик ақидаҳои хаёлпарастонро дигаргун намуда, тезиси мақоларо бо номи "Дар бораи баҳогузории ҳамаи қонунҳо ва институтҳо аз нигоҳи принсипи "хушбахтии бештари одамони зиёд" нашр мекунанд [9, с.18]. Э. Чедвик аввалин

шуда зарурати тағйир додани муҳити иҷтимоиро бо ёрии фаъолияти давлат асоснок мекунад. Ба андешаи ӯ давлат “на танҳо функсияи расонидани кумак ба ниёзмандонро иҷро мекунад, балки барои инкишофи шаҳрвандонаш шароит фароҳам месозад” [9,с.23]

Давлат худро масъули шароити зиндагии мардум эълон мекунад, хайрия ҳамчун амали дилсӯзӣ ба функсияи иҷтимоии давлат табдил меёбад. Доираи кафолатҳои иҷтимоӣ ва шумораи гирандагони онҳо дар ҷамъият хеле зиёд мешавад. Ҳамаи ин боиси тағйироти ҷиддӣ дар нақши давлат гардид. Нуфузи ҳуқуқу манфиатҳои инсон баланд мешавад.

Ҳанӯз дар асри XIX аввалин маротиба ислоҳоти иҷтимоӣ дар империяи Олмон гузаронида мешавад. Дар Конститутсияи соли 1871 меъёрҳо оид ба ғамхории давлат “дар соҳаи накуаҳволии халқи Олмон” пешбинӣ мешаванд. Дар соли 1878 Канслери Олмон Отто фон Бисмарк ислоҳоти қонунгузориро оид ба масъалаҳои иҷтимоӣ бо мақсади кам кардани шиддати зиддияти иҷтимоӣ ва заиф намудани ҳаракатҳои иҷтимоӣ оғоз намуд. Дар ин давра кумакпулӣ барои беморӣ (соли 1883), суғурта дар ҳолатҳои садамавӣ дар истеҳсолот (соли 1884) ва низоми таъмини нафақавӣ (соли 1889) ҷорӣ гардид.

Дар ин давра ду раванди объективии бо ҳамдигар алоқаманд инкишоф меёбад. Якум, ташаккулёбии функсияи иҷтимоии давлат дар асоси инкишофи қувваи истеҳсолӣ. Дуюм, тағйирёбии нақши фард дар истеҳсолот ва ҷамъият.

Кафолатҳои иҷтимоии ҷамъиятӣ, ки дар шакли кумак расонидан ба шахсони камбизоат дар ҳама давра мавҷуд буданд, танҳо баъди инкишофи давлати муосири иҷтимоӣ таъмини накуаҳволии ҳар як инсон ҳадафи асосии давлат гардид.

Дар натиҷаи таҳлили суханҳои болозикр қайд намудан зарур аст, ки дар марҳалаҳои аввали инкишофи таърихӣ фаъолияти иҷтимоии давлат ҳадафи асосӣ ва афзалиятноки давлатӣ набуд. Дар натиҷаи инкишофи давлатдорӣ ҳадафҳои иҷтимоӣ муайян ва дар соҳаҳои гуногун амалӣ карда мешаванд. Ҳадафҳои иҷтимоӣ тавассути ҳавасмандгардонии фаъолияти иҷтимоии ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва дар шакли санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешаванд. Танҳо дар миёнаи асри XIX дар давлатҳои мутараққӣ фаъолияти иҷтимоии давлат хусусияти мақсаднок ва устувор пайдо намуда, дар низоми функсияи давлат ифодаи расмӣ пайдо мекунад. Функсияҳои дигари давлатӣ, ба мисли функсияҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳоказо хусусияти иҷтимоӣ пайдо мекунанд. Илм, экология, маориф, тандурустӣ, фарҳанг, варзиш, шароити зист, қонеъ намудани талабот ба кор, манзил, амният ва ҳоказо ҳам бо функсияи иҷтимоӣ ва ҳам бо функсияи иқтисодии давлат робита доранд.

Ҳамин тариқ, функсияи иҷтимоии давлат дар шароити муайяни таърихӣ пурра ташаккул меёбад. Давлат дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи таърихӣ вазифаҳои ҷамъиятиро якҷоя бо вазифаҳои дигар иҷро намудааст. Дар ҷомеаи қаблии синфӣ низ давлат якҷоя бо функсияҳои синфӣ, ки ҳукмронии синфиро таъмин менамуданд, ҳамчунин, функсияҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро амалӣ намудааст. Амалӣ намудани функсияҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ омилҳои объективӣ дорад. Бе иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ (дар соҳаи нақлиёт, алоқа, маориф, тандурустӣ ва ғайра) ягон давлат инкишоф ёфта наметавонад. Аммо моҳияти вазифаҳои чамъиятӣ ва функсияҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бо пешрафти ҷомеа тағйир меёбад. Чунончи, дар давлатҳои ғуломдории Юнон ва Рим вазифаҳо ва функсияҳои мазкур бо дарназардошти афзалияти манфиатҳои синфи ҳоким иҷро карда мешуданд. Танҳо дар замони нав, алалхусус, дар марҳилаи рушди босуръати ҳаёти иқтисодӣ барои амалӣ намудани функсияи иҷтимоии давлат шароит фароҳам оварда мешавад.

Амалӣ намудани функсияи иҷтимоии давлат захираҳои молиявӣ, моддӣ, энергетикӣ ва дигарро талаб мекунад. Дар ҳаёти имрӯза сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ барои амалӣ намудани функсияи иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Чунончи, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳаҷми маблағҳои буҷети давлатӣ барои соҳаи иҷтимоӣ сол аз сол зиёд мешавад.

Айни замон мебояд таъкид намуд, ки функсияи иҷтимоии давлат бо дарназардошти шароии таърихӣ дар ин ё он кишвар, сатҳи фарҳанг ва тамаддун ташаккул меёбад. Моҳияти функсияи иҷтимоии давлат дар минтақаи Ғарб ва Шарқ аз ҳамдигар фарк дорад. Шароитҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, тамаддунӣ, ки ба ташаккули функсияи иҷтимоии давлат мусоидат мекунанд, дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон аз ҳамдигар фарқи куллӣ

доранд. Таҳлили илмӣ, ки дар мақолаи мазкур гузаронида шуд, бори дигар ин нуктаи муҳимро собит менамояд. Чунончи, ақидаҳо ва ғояҳои мутафаккирони форсу тоҷик аз андешаҳои мутафаккирони Ғарб фарқ доранд. Илова бар ин, дар тамаддун ва фарҳанги миллии тоҷикон таърихан ғояҳои алоқию маънавӣ оид ба инсондӯстӣ, ғамхорӣ дар ҳаққи ятимон, дастгирии аҳолии камбизоат ва дигар инкишоф ёфтаанд. Ҳамин арзишҳои ахлоқию маънавӣ ҳоло дар фаъолияти мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ, ҳар як шаҳрванди Тоҷикистон, аз ҷумла дар фаъолияти ҳамарӯза ва иқдомоти Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зоҳир мешаванд.

Асарҳои мутафаккирони форсу тоҷик аз асарҳои мутафаккирони Ғарб фарқ доранд. Назарияҳои зиёд ва гуногуни давлати иҷтимоӣ вуҷуд доранд. Таҷрибаи давлатдории иҷтимоӣ дар кишварҳои ҷаҳон хусусиятҳои худро дорад. Таҷрибаи давлатдории иҷтимоӣ дар заминаи анъанаҳои давлатдории миллӣ, арзишҳои тамаддун ва фарҳанги миллӣ ташаккул ёфта, мунтазам инкишоф меёбад.

Муқарриз: н.и.ҳ., дотсенти Академияи ВКД ҶТ – Рустамзода А.К.

АДАБИЁТ

4. Аквинский Фома. Сумма против язычников. Книга первая / Ф. Аквинский. Перевод и примечания Т.Ю. Бородай. -М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2004. - 440 с.
5. Аристотель. Сочинения.В 4 т. Т. 4/ Аристотель. –М.: Мысль, 1983. -830 с.
6. Васильева Т.С. Социальная философия: Учеб. пособие. - 4-е изд., перераб. и доп./ Т.С. Васильева, В.В. Орлов. Перм. гос. ун-т. - Пермь, 2007. с. 33
7. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории / Г.В.Ф. Гегель. Пер. А.М. Водена. -СПб.: Наука, серия "Слово о сущем", 2000. -С. 418.
8. Ибн-Сина. Исцеление / Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. // Мусульманская философия. -С. 453.
9. Калашников С.В. Функциональая теория социального государства / С.В. Калашников. - М., 2002.-С.53.
10. Кочеткова Л.Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л.Н. Кочеткова // Философия и общество. -№ 3, июль - сентябрь 2008. - С. 69-79.
11. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк. Пер. с англ. Е. С. Лагутина и Ю. В. Семенова. –М.; Челябинск: Социум, 2014. -С. 7-8.
12. Македонская Ж.Х. Правовая природа Российской Федерации как социального государства: дис…канд.юрид.наук / Ж.Х. Македонская. -М., 1997. -С.18-23.
13. Макиавелли Н. Избранные сочинения / Н.Макиавелли; пер. Г.Д. Муравьевой. -М., 1982. -С.328-331.
14. Муминджанов Х.Х. Философские проблемы зороастризма / Х.Х. Муминджанов. -Душанбе, 2000. -С.231-242.
15. Мухтар С.А. Даконе ал-ахбор ва манокиб ал-аброр / С.А. Мухтар. -Бомбай, 1304. -ГЛ.16. -С32-37.
16. Об интеллектуальном счастье, о счастье гражданском и о счастье согласно «россказням и бредням старух» // Исследования по арабо-мусульманской культуре и философии. Избранные статьи А.В. Сагадеева. -М., 2009. -С. 251.
17. Олейникова, Е.Г. О-53 Основы социального государства [Электронный ресурс]: учебно-методическое пособие / Е.Г. Олейникова; Волгоградский филиал ФГБОУ ВПО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ». – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. требования: IBM PC с процессором 486; ОЗУ 64 Мб; CD-ROM дисковод; Adobe Reader 6.0. – Загл. с экрана.
18. Платон. Собр. соч.: В 4 т. Пер. А.Н. Егунова. -Т. 4. -М.: Мысль, 1994. -С. 187-189.
19. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. -Душанбе: Империал Групп, 2014. -С.135.
20. Халиков А.Г. Государственно-правовые идеи зороастризма / А.Г. Халиков. -М., 2004. -С.36-37.
21. Халиков А.Г. Хадис как источник мусльманского права(суннитское направление) / А.Г. Халиков. -Душанбе, 1998. -С.108-109.

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ФУНКСИЯИ ИҶТИМОИИ ДАВЛАТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи пайдоиш ва инкишофи функсияи иҷтимоии давлатро баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки дар давраи пайдоиши давлат функсияи мазкур аз ҷониби давлат амалӣ карда намешуд ва ягона кумак аз ҷониби институтҳои ҷамъиятӣ барои шахсони ниёзманд расонида мешуд. Дар натиҷаи инкишофи ғояҳои инсондӯстӣ ва ҷаҳонбинии фардони ҷомеа ва рушди давлатдорӣ давлатҳои муосир барои қонеъ намудани талаботи иҷтимоии шаҳрвандони худ тамоми чораҳоро меандешанд. Аз он ҷумла, барои ҳар фарди ҷомеа шароити зиндагии арзанда ва барои рушди шахсияти онҳо шароити мусоид фароҳам меорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз зумраи давлатҳое мебошад, ки худро давлати иҷтимоӣ эълон намуда, ҷиҳати амалӣ намудани он якчанд санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул кардааст.

Калидвожаҳо: давлат, давлати муосир, давлати иҷтимоӣ, функсияи давлат, функсияи иҷтимоии давлат, амалишавии функсияи иҷтимоии давлат, қонунгузори иҷтимоии давлат.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА

В данной статье автор рассматривает вопрос возникновения и развития социальной функции государства и отмечает, что в период возникновения государства эта функция не реализовывалась государством, а единственная помощь оказывалась со стороны государства общественным институтам для нуждающихся. В результате развития гуманитарных идей и мировоззрения людей, общества и развития государственности современные государства принимают все меры для удовлетворения социальных потребностей своих граждан. В том числе обеспечивают благоприятные условия для достойной жизни и развития личности для каждого члена общества, объявившего себя социальным государством и принявшего для его реализации ряд правовых актов.

Ключевые слова: государство, современное государство, социальное государство, функция государства, социальная функция государства, реализация социальной функции государства, социальное законодательство государства.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE

In this article, the author examines the issue of the emergence and development of the social function of the state and notes that during the period of the emergence of the state, this function was not implemented by the state, and the only assistance was provided by the state. public institutions for those in need. As a result of the development of humanitarian ideas and worldviews of the people of society and the development of statehood, modern states are taking all measures to meet the social needs of their citizens, including providing favorable conditions for a decent life and personal development for each member of society who has declared itself a social state and adopted a number of legal acts for its implementation.

Keywords: state, modern state, social state, function of the state, social function of the state, implementation of the social function of the state, social legislation of the state.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Шарипов Амирсаид Беҳрӯзович*** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 888999400.** G-mail: **sa4790783@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Шарипов Амирсаид Бехрузович*** - Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры теории и истории государства и права. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 888999400.** G-mail: **sa4790783@gmail.com**

Information about the author: ***Sharipov Amirsaid Behruzovich*** - Tajik National University, Ph.D. doctoral student of the department of theory and history of Government and Law. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue. Phone: **(+992) 888999400.** G-mail**: sa4790783@gmail.com**

ТДУ: 342.4(575.3)

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲО ДАР БОРАИ МАВЗУИ ШАРТНОМАИ ТАЪМИНОТИ ЯКУМРА БО САРОБОНӢ

Амонзода Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мавзуъ яке аз шартҳои муҳимми шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ маҳсуб мешавад. Номгӯйи шартҳои муҳимми шартнома ва аҳаммияти ҳуқуқии онҳо дар қисми 3 моддаи 498 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, №1918 [1] муқаррар гардидааст. Дар қисми 3 моддаи зикршуда оварда шудааст, ки "шартҳо оид ба мавзуи шартнома, шартҳое, ки дар қонунгузорӣ барои шартномаи намуди мазкур муҳим номбар шудаанд ё заруранд, инчунин, ҳамаи он шартҳое, ки нисбат ба онҳо тибқи аризаи яке аз тарафҳо бояд созиш ба даст ояд, шартҳои муҳим ба ҳисоб мераванд. Агар тарафҳо доир ба шартҳои муҳимми шартнома ба созиш наоянд, шартнома бастанашуда ҳисоб мегардад". Аз меъёри мазкур маълум мегардад, ки барои тамоми шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ, аз ҷумла шартномаи хариду фурӯши молу мулки ғайриманқул мавзуъ шарти муҳим ба ҳисоб меравад.

Тибқи андешаи муҳаққиқони ватанӣ ба шартҳои муҳими шартнома инҳо дохил мешаванд: 1) шарт нисбат ба мавзуъ (предмет)-и шартнома. Бе муайян кардани он ки предмети шартномаро чӣ ташкил медиҳад, ягон шартномаро бастан мумкин нест; 2) он шарте, ки бо қонун ва ё дигар санадҳои ҳуқуқӣ ҳамчун шарти муҳим эътироф шудааст; 3) шарте, ки барои шартномаи намуди додашуда зарур аст; 4) шарте, ки бо аризаи яке аз тарафҳо нисбати онҳо тарафҳо ба созиш омадаанд [13,с.40].

Мазмуни шартномаи таъминоти якумра бо саробониро шартҳои шартнома ташкил медиҳанд, ки тарафҳо вобаста ба онҳо ба созиш омадаанд. Дар шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ мавзуъ ва пардохти рентавӣ шарти муҳим ба ҳисоб мераванд.

Мустақилияти ҳама гуна шартномаҳо дар ҳуқуқи граждании пеш аз ҳама аз мавзуи он вобаста аст. Илова бар ин, мавзуи шартнома ифодагари мустақилияти он аст. Бинобар ин, муқаррар гардидани мавзуи шартнома дар ин соҳа аҳамияти муҳим дорад.

Бояд қайд намуд, ки сабаби шарти муҳим барои ҳамаи шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ эътироф намудани мавзуъ дар он мебошад, ки танҳо ҳангоми дар шартнома пешбинӣ шудани шарти мазкур хоҳишу иродаи тарафҳо мушаххас мегардад. Шартнома ҳамчун намуди аҳд амали ҳуқуқии мақсаднок мебошад ва танҳо дар сурати дақиқ будани мавзуи шартнома мақсади ояндаи онҳо муайян карда мешавад.

Дар қонунгузории маданӣ дар баъзе ҳолатҳо мавзуъ ва объекти шартнома истифода карда мешавад.

Дар адабиёти илмӣ низ тафовути категорияҳои зикршуда ба роҳ монда мешавад. Масалан, М.М. Соҳибзода ва Б.С. Шерзода қайд менамоянд, ки объект ва мавзуи шартномаи консессионӣ тафовут доранд. Объекти шартномаи консессионӣ молу мулки давлатӣ ва захираҳои табиие мебошанд, ки дар давоми муҳлати муқаррарнамудаи шартнома консессиядор нисбати онҳо ҳуқуқи анҷом додани амалҳои муайян (ба монанди бунёд ё таҷдид намудан, истифода кардан)-ро соҳиб мебошад. Мавзуи шартномаи консессионӣ бошад, пешниҳоди объекти шартнома аз тарафи консецедент ва анҷом додани амалҳои муайян нисбат ба ин объектҳо аз тарафи консессиядор маҳсуб меёбад [12,с.384].

Мавзуи шартнома ин объекти олами моддӣ мебошад, ки иродаи тарафҳои шартномавӣ бевосита ба он равона карда шудааст ё бевосита бо он алоқаманд аст ва барои ҷудо кардани он аз дигар объектҳо ба қадри кофӣ фардӣ карда шудааст. Хусусияти мавзуи шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ дар он аст, ки он аз ду унсур иборат аст. Барои пардохткунандаи рента, унсури ашё бешубҳа молу мулки ғайриманқул мебошад, ки бо шарти таъмини нигоҳдорӣ бегона карда мешавад. Барои гирандаи рента, унсури шабеҳи мавзуи шартнома пардохтҳои рентавӣ мебошад, ки дар шартномаи мазкур шакли таъминоти якумра бо саробонӣ доранд, ки ба гирандаи рента дода мешавад. Ҳангоми баррасии молу мулки ғайриманқул ҳамчун мавзуи шартнома, пардохтҳои рентавӣ бояд ҳамчун муодили хос баррасӣ карда шаванд. Ҳангоми баррасии пардохтҳои

рентавӣ ҳамчун мавзуи шартнома, молу мулки ғайриманқул бояд ба он баробар ҳисобида шавад.

Ҳамин тариқ, объект ва мавзуи шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ категорияҳои алоҳида буда, тафовут доранд. Объекти шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ тибқи муқаррароти моддаи 661 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон манзили истиқоматӣ ва молу мулки ғайриманқули дигар шуда метавонад. Мавзуи шартнома бошад, ин амалҳои тарафҳо мебошад, ки дар доираи объекти шартнома анҷом дода мешавад. Аз ҷумла аз ҷониби гирандаи рента ба ҳуқуқи моликияти пардохткунандаи рента додани молу мулк.

Тибқи моддаи 138 Кодекси мадании ҶТ ба ашёи ғайриманқул (молу мулки ғайриманқул, ғайриманқула) инҳо дохил мешаванд: қитъаи замин, бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмонашон нотамом, дарахтҳои бисёрсола ва молу мулки дигар, ки бо замин алоқамандии мустаҳкам доранд, яъне объектҳое, ки ҷойивазкуниашон бе расондани хисороти воқеии номутаносиб ба таъиноташон имконнопазир аст. Инчунин ба ашёи ғайриманқул инчунин киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, киштиҳои кайҳонӣ, истгоҳҳои кайҳонӣ, радифҳои маснуъ ва объектҳои дигари кайҳонӣ, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд, баробар эътироф карда мешаванд. Мувофиқи қонун, ашёи дигарро низ ба ҷумлаи молу мулки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст.

Бояд қайд намуд, ки дар низоми молу мулки ғайриманқул объектҳое ҷой дорад, ки объекти шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ эътироф намудани онҳо баҳснок мебошад. Бояд қайд кард, ки объекти шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ наметавонад ашёи ғайриманқул бошад, ки аз муомилоти озоди молумулкӣ гирифта шудааст ё дар чунин муомилот маҳдуд карда шудааст. Аз ҷумла қитъаи қитъаи замин тибқи талаботи Кодекси маданӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриманқул мебошад. Дар қисми 1, моддаи 661 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон “молу мулки дигари ғайриманқул” пешбинӣ гардидааст, ки тибқи он дилхоҳ молу мулк ҳамчун объекти шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ шуда метавонанд.

Қитъаҳои замин, биноҳо, ҷангал, ниҳолу дарахтони бисёрсола ва ба таври умум тамоми чизе, ки ба замин алоқаманду ғайриинтиқол аст, ба ашёи ғайриманқул дохил мешаванд. Илова бар ин, муассисаву корхона, объектҳои фазоӣ, киштиҳои фазоиву дарёии дорои сабти давлатӣ низ ҳамчун комплекси молумулкӣ ба ашёи ғайриманқул дохил мегарданд. Ашёи ғайриманқул дорои қобилият ва хусусияти мураккаби мубодидавӣ мебошанд, зеро анҷоми ҳар гуна муомилаи вобаста ба истифодаи амволи ғайриманқул ба танзими нотариалӣ ва сабти давлатӣ ниёз дорад [17,с.43-44].

Дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 138) қитъаи замин ҳамчун молу мулки ғайриманқул муаяйян шудааст. Аммо, муомилоти объекти мазкур дар шароити Тоҷикистон хусусиятҳои хоси худро дорад. Пеш аз ҳама, дар асоси моддаи 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон замин моликияти истисноии давлат мебошад. Дар ин замина, ҳуқуқи моликият ба қитъаи замин танҳо ба давлат тааллуқ дошта, танҳо бо ҳуқуқи истифодабарӣ ва иҷора ба шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ пешниҳод карда мешавад.

Ф.С. Сулаймонов қайд менамояд, ки “вақтҳои охир ба баъзе қонунгузории соҳавӣ як қатор тағйироту иловаҳо дохил карда шуданд, ки бо вуҷуди ҳамаи баҳсу мунозира ва беасос будани худ, мутаассифона, ба баъзе падидаҳои ҳуқуқи гражданӣ дахл мекунанд.... Ҳамин тариқ, аз 1 августи соли 2012 тағйироту иловаҳо ба Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон эътибор пайдо карданд, ки аз ҷумла ҳуқуқи истифодаи заминро ҳамчун объекти «махсус»-и ҳуқуқи гражданӣ пешбинӣ менамояд (моддаи 2.1). Аз ин рӯ, дар айни замон ҳуқуқи истифодаи замин объекти махсуси ҳуқуқи гражданӣ буда, он метавонад аз рӯйи муомилоти гуногун, аз ҷумла, фурӯш, ба иҷора, туҳфа ва ғайра дода шавад. Мутобиқи Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқи истифодаи замин ҳамчун ҳуқуқи субъективии маҳдуди ашёӣ эътироф карда мешавад (моддаи 241). Сарфи назар аз ҳама шартӣ будани ин ҳуқуқи маҳдуди ашёӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат молики (ба маънои ҳуқуқии гражданӣ) замин нест ва замин моликияти истисноии давлат мебошад (моддаи 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), ки аҳамияти ҳуқуқии байналмилалии

онро тавсиф мекунад, яъне хамчун ҳуддуди Тоҷикистон. Қонунгузор ҳуқуқи истифодаи қитъаи заминро объекти объекти ҳуқуқ эътироф намуда, онро объекти чунин аҳдҳое эълон намуд, ки онҳо ба чунин объект моҳиятан бегона мебошанд. Аз ҷумла, объекти шартномаи иҷора ҳуқуқи истифодаи замин буда метавонад, дар ҳоле ки Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ашёи инфиродиро ҳамчун объекти шартномаи зикршуда пешбинӣ намудааст (моддаи 626)” [15].

Ба андешаи А.Ш. Азимзода, “мутаассифона, то ҳол механизми амалишавии аҳдҳо вобаста ба бегона кардани ҳуқуқ ба замин ҳамчун объекти махсуси ҳуқуқҳои маданӣ коркард нашудааст ва дар таҷрибаи ҳуқуқтатбиққунӣ вобаста ба объекти мазкур муносибатҳои замин ягон аҳд амалӣ карда нашудааст. Маврид ба зикр аст, ки ҳуқуқи истифодаи замин объекти ҳуқуқҳои маданӣ буда, дар як вақт таҳти моликияти субъектони муносибатҳо оид ба замин қарор дорад. Дар ин замина, дар бозор фарқ намудани арзиши ибтидоии як қитъаи замин ва арзиши ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин ғайриимкон аст, дар натиҷаи фурӯхтан ё харидани на ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин, балки мавзуи аҳд қитъаи замин мешавад. Ғайриимкон будани муайян кардани сарҳади байни ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин ва худи қитъаи замин ба қоидаҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси замини Ҷумуҳурии Тоҷикистон, ки замин дар он моликияти истисноии давлат муайян шудааст, мухолифат менамояд” [4,с.22-23].

Дар робита бо ин, қитъаи замин объекти шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ баромад накарда, ҳуқуқи истифодаи қитъаи замини бо ҳуқуқи бегона намудани он ҳамчун объекти шартномаи мазкур метавонад бошад. Чунин кафолатро моддаи 2^2 Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудааст, ки тибқи он ҳуқуқи истифодабарии қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он объекти махсуси муносибатҳои ҳуқуқи гражданӣ буда, метавонад предмети хариду фурӯш, тӯҳфа, иваз, иҷора, гарав ва дигар аҳдҳо бошад ва инчунин ба тариқи мерос ва бо тартиби умумии ба даст овардани ҳуқуқ, ки Кодекси мазкур ва қонунгузории гражданӣ муқаррар намудааст, ба дигар шахс гузарад.

Бо ворид шудани моддаи мазкур ба Кодекси замин муомилоти ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин иҷозат дода шуд. Аммо то ҳол механизми амалишавии муомилоти мадани ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин дар мамлакат қабул нашудааст. Аз ҷумла зарур аст, ки қоидаҳои пайдо кардани ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин дар бозори ҳуқуқи истифодаи замин, тартиби бемузд ё музднок додани ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он, масъалаи баҳои ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин, муомилоти мадании ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он танзим карда шавад.

Дар Кодекси мадании мамлакат низ, ки аз 1 июли соли 2023 амал карда истодааст, дар низоми объектҳои ҳуқуқи маданӣ ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин муайян нагардидааст. Аммо, дар баъзе санадҳои қонунгузорӣ он ҳамчун объект муқаррар шудааст. Дар моддаи 14 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти баҳодиҳӣ” аз 7 августи соли 2020, №1720 [2] ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он объекти баҳодиҳӣ мебошад. Моддаи 1 Қонуни мазкур бошад, пешбинӣ менамояд, ки **объектҳои баҳодиҳӣ** ин объектҳои ҳуқуқи гражданӣ аст, ки нисбат ба онҳо фаъолияти баҳодиҳӣ амалӣ карда мешавад. Аммо, Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 136) дар низоми объектҳои ҳуқуқи маданӣ ҳуқуқи истифодаи қитъаи заминро муқаррар накардааст. Ҳамзамон, дар асоси қисми 2 моддаи 136 Кодекси мазкур номгӯйи неъмату ҳуқуқҳои молумулкӣ (ки ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин ба ин гуруҳ дохил мешавад) пӯшида мебошад, яъне дигар санадҳои қонунгузорӣ неъмату ҳуқуқҳои нави молумулкиро ҳамчун объекти ҳуқуқи маданӣ муайян карда наметавонанд.

Бояд қайд кард, ки таҳия ва ҷорӣ намудани пурраи механизмҳои муомилоти ҳуқуқи истифодаи қитъаи замин дар шароити муосири мамлакат ба манфиати шаҳрвандон ва давлат буда, ба истифодаи пурра, оқилона ва самараноки замин метавонад мусоидат намояд [14,с.195].

Бо сабаби дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд набудани ягон маҳдудият, бастани шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ на танҳо нисбати объекти молу мулки ғайриманқул ҳамчун як воҳид, балки қисми он, масалан, яке аз ҳуҷраҳо

имконпазир аст. О.С. Иоффе чунин мешуморад, ки бояд як қисми хонаи истиқоматӣ танҳо дар сурате ҳамчун мавзуи эҳтимолии шартнома эътироф карда шавад, ки худи бегона на дар маҷмӯъ, балки танҳо як қисми он дошта бошад, ё як қисми хона тибқи шартномаҳои дигар ва қисми дигар тибқи шартномаи таъминоти якумра бегона карда шавад. Зеро агар ба харидор як қисми хонаро дода шуда бошад ва қисме аз онро барои худ нигоҳ дошта бошад, дар ҳоле ки зарурати қонеъ кардани талаботи манзилро эҳсос накунад, ӯ метавонад ин қисми хонаро барои иҷора истифода барад, "бар хилофи таъиноти истеъмолии моликияти шахсӣ" мебошад [6,с.297].

Инчунин, шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ метавонад нисбат ба корхона ҳамчун маҷмааи молумулкӣ баста шавад, ки бо назардошти қисми 1 моддаи 142 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун молу мулки ғайриманқул эътироф карда мешавад. Хусусияти корхона дар он ифода меебад, ки он як маҷмааи молу мулкӣ мебошад, ки на танҳо молу мулки гуногун, балки ҳуқуқҳои ҳатмии талабкунӣ ва қарзҳо, инчунин ҳуқуқҳои истисноиро дар бар мегирад. Корхона молу мулки ғайриманқул аст, на аз сабаби робитаи ногусастании он бо замин, балки бо қарори қонунгузор ба ин объекти мушаххас хусусиятҳои реҷаи ҳуқуқии барои молу мулки ғайриманқул муқарраршударо паҳн мекунад. Ин гуна молу мулки ғайриманқул дар адабиёти илмӣ ҳамчун молу мулки ғайриманқул аз рӯйи таъинот [16,с.92], молу мулки ғайриманқул аз рӯйи қонун баррасӣ карда мешавад [7,с.19].

Тибқи қисми 2 моддаи 138 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон, киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои шиноварӣ-дохилӣ, объектҳои кайҳонӣ ҳамчун объекти ғайриманқул муайян карда шудаанд. Барои ба ғайриманқул дохил кардани ин гуна объектҳо алоқа бо қитъаи замини мушаххас талаб карда мешавад, ба ғайр аз ин, он ғайриимкон аст. Умумияти навъии киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои ҳаракаткунанда ва объектҳои кайҳонӣ бо молу мулки ғайриманқул бо арзиши назарраси "амволи ғайриманқули ҳаракаткунанда" ва зарурати баҳисобгирии давлатӣ, ки фардикунонии онро таъмин мекунад, вобаста аст. Ба андешаи андешаи Г.Б. Леонова [8,с.2], имкони бастани шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ нисбат ба киштиҳои ҳавоӣ ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар ҳаракаткунанда ва объектҳои кайҳонӣ дар робита ба набудани онҳо дар моликияти гирандагони эҳтимолии рента тибқи шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ хеле шубҳанок аст.

Қонунгузории мадании Тоҷикистон имконияти додани ашёи манқул, кор, хизмат ва дигар амалҳо таҳти пардохти рентавиро бо шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ пешбинӣ намекунад. Баръакс, дар Британияи Кабир, масалан, рента метавонад на танҳо ба ивази интиқоли ашё (ҳам манқул ва ҳам ғайриманқул), балки ба ивази амалҳои муайян пардохт карда шавад. Бо қатъи шартномаи шартномаи фаъолияти якҷоя, шарикони боқимонда бо узви ширкат, ки аз шартнома баромада буд, мувофиқа карданд, ки дар сурати вафоти ӯ онҳо ба зану фарзандони ӯ рентаи муайян пардохт мекунанд (парвандаи Miller's Agreement, соли 1947) [5,с.287]. Худи рента ва андозаи он метавонад бо ягон маҳдудият алоқаманд бошад. Масалан, бастани шартномае имконпазир аст, ки тибқи он ба зани танҳо то лаҳзаи издивоҷ рентаи солонаи андозаи муайян пардохт карда мешавад ва пас аз издивоҷ андозаи рента кам карда мешавад [11,с.429].

Қисми дуюми мавзуи шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ пардохтҳои рентавӣ мебошад, ки ба гирандаи рента дар шакли таъминот бо саробонӣ дода мешавад.

Дар банди 1 моддаи 661 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадории асосии пардохткунандаи рента ба таври васеъ ҳамчун таъминот бо саробонӣ баён карда шудааст. Уҳдадории зикршуда метавонад таъмини эҳтиёҷоти гирандаи рента ба манзил, хӯрок ва либосро дар бар гирад ва агар вазъи саломатии шаҳрванд талаб кунад, инчунин нигоҳубини онҳоро дар бар гирад. Илова бар ин, дар шартнома пардохти рентаи хизматрасониҳои расмӣ аз ҷониби пардохткунанда пешбинӣ шуда метавонад. Ин номгӯ намунавӣ аст ва бояд дар шартнома мушаххас карда шавад. Қонунгузор вобаста ба вазъият ба ихтиёри тарафҳо вобаста намудааст, ки уҳдадориҳои пардохткунанда дар шартнома мушаххас карда шавад. Тарафҳо ҳуқуқ доранд дар бораи ба шартнома дохил кардани шартҳои дигар ё баръакс, баъзе шартҳои дар қонун зикршударо истисно кунанд.

Азбаски дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадории пешниҳоди таъминот ба таври кофӣ нақшавӣ навишта шудааст, теъдоди зиёди шартномаҳо таъминоти якумра бо саробонӣ бо шароити хеле номуайян баста мешаванд, ки баъдтар боиси ихтилофоти байни тарафҳо ва афзоиши шумораи баҳсҳои судӣ мегардад. Аксари даъвоҳои гирандагони рента дар бораи бекор кардани шартнома бо он асос меебанд, ки гирандаи рента дар лаҳзаи бастани шартнома ба ҳаҷм ва хусусияти хизматҳое, ки баъдтар ба ӯ пардохткунандаи рента расонида мешуд, умед мебандад. Аксар вақт чунин ба назар мерасад, ки дар шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ ҳадди ақали уҳдадориҳо пешбинӣ шудааст, ки дар маҷмуъ талаботи гирандаи рентаро таъмин намекунанд. Аксар вақт дар чунин ҳолатҳо байни тарафҳо созишномаҳои шифоҳӣ ва уҳдадориҳо мавҷуд буданд, ки дар асоси онҳо шартномаи хаттӣ тартиб дода мешуд. Гирандаи рента чунин мешуморид, ки шартҳои шартнома бояд дар ҳаҷми пурратар амалӣ карда шаванд. Дар чунин ҳолатҳо, виҷдони пардохткунандаи рента ҳангоми бастан ва иҷрои шартнома зери суол гузошта мешавад. Барои роҳ надодан ба чунин бархӯрдҳо, бояд ба шартнома тамоми шартҳои муҳими таъминот ворид карда шаванд ва тартиби пешниҳоди он хеле муфассал шарҳ дода шавад. Ҳам хизматрасонии тиббӣ, ҳам реҷаи хариди маҳсулот, ҳам ассортименти тахминии маҳсулоти харидашуда ва ҳолатҳои таъминоти хонагӣ, бистарӣ шудан ва ғайра бояд дар шартнома муфассал танзим карда шаванд [10,с.120]. Шартномае, ки муфассал муносибатҳои байни тарафҳоро ба тартиб медарорад, минбаъд баҳсҳоро дар бораи ҳаҷми пешбинишудаи таъминот истисно мекунад.

Аммо, хоҳиши бастани шартномаи ба қадри имкон муфассал комилан аз виҷдони пардохткунандаи рента ва салоҳият ва виҷдони нотариуси тасдиққунандаи шартнома вобаста аст. Аз ин рӯ, қабули Низомнома дар бораи шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ зарур аст, ки номгӯйи пурраи уҳдадориҳои пардохткунандаи рентаро муқаррар мекунад, ки мушаххасоти он аз ҷониби тарафҳо дар шартнома бо назардошти ниёзҳои қабулкунандаи рента анҷом дода мешавад.

Ба манфиати пардохткунандаи рента, баҳисобгирии муқарраршудаи хизматрасониҳое, ки тибқи шартнома пешниҳод шудаанд, ки далели он аст, ки ҳаҷми таъминготи дар шартнома пешбинишуда воқеан пешниҳод карда мешавад. Баҳисобгирӣ метавонад бо якчанд роҳ анҷом дода шавад. Якум, тавре ки А.Пахомов [10,с.120] пешниҳод мекунад, бо роҳи таҳияи санадҳои дуҷониба дар бораи таъминоти пешниҳодшуда, ки аз ҷониби тарафҳо имзо шудаанд. Дуюм, бо навиштани рента аз ҷониби қабулкунанда дар бораи он, ки кадом хизматҳо ва чӣ қадар ба ӯ аз ҷониби пардохткунандаи рента дода шудаанд. Сеюм, агар тарафҳои шартнома якҷоя зиндагӣ кунанд ва хоҷагии умумиро пеш баранд, тавсия дода мешавад, ки китоби хароҷот оғоз карда шавад, ки дар он пардохткунанда бояд тамоми хароҷотро пардохт кунад, ҳамаи ҳисобҳо ва чекҳоро часпонад. Дар ин ҳолат ҳамаи хароҷотҳо бояд бо имзои ҳарду ҷониб тасдиқ карда шаванд. Чорум, агар муодили пулии таъминот пардохта шавад, пардохткунанда метавонад пулро ба суратҳисоби қабулкунанда интиқол диҳад ё тавассути почта фиристад.

Ҳамин тавр, тибқи қоидаи умумӣ, иҷрои уҳдадорӣ оид ба таъминоти якумра бо саробонӣ бояд дар шакли таъмини эҳтиёҷоти ҳаррӯзаи ҳаёти гирандаи рента сурат гирад. Ин хусусияти шартномаи баррасишаванда мебошад. Бо вуҷуди ин, таъминот, новобаста аз он ки дар кадом шакл пешниҳод карда мешавад, бояд дар шартнома ба миқдори муайяни пул, ки ба арзиши ҳаҷми умумии таъминот баробар аст, ифода карда шавад. Ҳангоми муайян кардани ҳаҷми умумии таъминот бо вобастагӣ бояд на танҳо хароҷоти воқеан бадастомада барои хариди ашё ва маҳсулоти зарурӣ ба назар гирифта шавад, балки хизматрасониҳои ба қабулкунанда расонидашуда, иҷрои корҳои муайян ва ғайра баҳо дода шаванд. Ва банди 3 моддаи 663 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад: арзиши ҳаҷми умумии таъминот дар як моҳ наметавонад аз бист нишондиҳанда барои ҳисобҳо камтар бошад. Аз сатҳи зикршуда, тарафҳо ҳуқуқ надоранд арзиши таъминотро муайян кунанд. Агар дар шартнома пардохти рентавии камтар нишон дода шуда бошад, он ба таври худкор ба бист нишондиҳанда барои ҳисобҳо баробар карда мешавад. Сабаби муқаррар кардани сатҳи ҳадди ақали таъминот дар он аст, ки барои гирандаи рента, таъминоти якумра манбаи асосии мавҷудият мегардад. Чунин танзими

императивӣ ба он равона карда шудааст, ки таъминоти якумра барои тарафҳо аҳаммияти воқеии иқтисодӣ дошта бошад ва ба мубодилаи арзишҳои ночиз байни онҳо табдил наёбад. Аён аст, ки ҳаҷми камтари таъминот ҳадафҳои шартномаро таъмин намекунад, онро ё ба қалбакӣ табдил медиҳад, ки созишномаи дигарро (масалан, ҳадия) ё шартномаи маҳдудкунанда барои қабулкунанда ҳисобида мешавад.

Дар қонунгузории ҶТ нисбат ба ҳолатҳои зикршуда муқаррароти моддаи 367 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ карда шавад. Тибқи меъёри мазкур маблағе, ки аз рӯйи уҳдадории пулӣ бевосита барои таъмини шахсони воқеӣ пардохт карда мешавад (ҷиҳати ҷуброни зарари ба ҳаёт ва саломатӣ расида, тибҳи шартномаи таъминоти якумрӣ бо саробонӣ ва ҳолатҳои дигари бо қонун пешбинишуда), бо зиёд шудани андозаи маоши ҳадди ақал мутаносибан меафзояд, агар дар қонун тартиби дигар пешбинҳ нашуда бошад.

Пайваст кардани андозаи таъминот ба ҳадди ақалли нишондиҳанда барои ҳисобҳо, ки давра ба давра зиёд карда мешавад, шакли махсуси индексатсия мебошад. Мақсади истифодаи чунин пайвастшавӣ аз он иборат аст, ки новобаста аз тағйирёбии сомонӣ ба уҳдадорӣ устуворӣ дода шавад. Афзоиши ҳадди ақали нишондиҳанда барои ҳисобҳо бо тартиби муқарраршуда боиси афзоиши мутаносиби андозаи таъминот дар шартнома мегардад. Ин қоида бо созишномаи тарафҳо тағйир ё бекор шуда наметавонад.

Аммо бояд ҳангоми муайян кардани андозаи таъминоти якумра аз андозаи нишондиҳанда барои ҳисобҳо муайян карда шавад. Чунин муносибати қонунгузор шубҳаҳои ҷиддиро ба бор меорад. Маълум аст, ки нишондиҳанда барои ҳисобҳо кам аст, гарчанде ки вақтҳои охир кӯшишҳо барои зиёд кардани он сурат мегиранд. Масалан, тибқи моддаи 23 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024” ва дурномаи нишондиҳандаҳои Буҷети давлатӣ барои солҳои 2025-2026” [3] аз 1 январи соли 2024 нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷиҳати ҳисобкунии андоз, боҷ, пардохтҳои дигари ҳатмӣ, муҷозоти ҷаримавӣ, пардохтҳои иҷтимоӣ, инчунин, барои ҳисобкунии ин ё он бузургиҳои арзишии ҳадди ниҳоӣ (поёнӣ ё болоӣ), ки мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ карда мешаванд, ба андозаи 72 сомонӣ муқаррар карда шуд. Ҳамин тариқ, сарфи назар аз афзоиши таваррум, андозаи маблағи таъминот бо саронӣ хеле паст аст.

Моддаи 663 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондоди махсусро дар бар мегирад, ки дар шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ имконияти иваз кардани таъминот бо таъминоти эҳтиёҷоти воқеии шахс бо пешниҳоди пардохтҳои даврӣ дар давоми ҳаёти шахс бо пул пешбинӣ карда мешавад. Дар чунин ҳолат, шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ амалан ба шартномаи рентаи якумра табдил меебад. Ворид кардани чунин банд ба шартнома имкон медиҳад, ки дар сурати ба миён омадани баҳсҳо байни тарафҳо дар асоси муносибатҳои шахсӣ, ки баъдан ба ихтилофҳо дар бораи ҳаҷми хизматрасониҳо табдил меёбанд, аз вазъияти номусоид пешгирӣ карда шавад. Талаботи муқобили пардохткунандаи рента дар бораи иваз кардани таъминои якумра ба пардохтҳои даврӣ аз ҷониби суд аксар вақт бо як қатор сабабҳо қонеъ карда намешавад. Пеш аз ҳама, ин ба хусусияти шартнома вобаста аст.

Барои пардохткунандаи рента, унсури ашё бешубҳа молу мулки ғайриманқул мебошад, ки бо шарти таъмини якумра бегона карда мешавад. Барои гирандаи рента, унсури шабеҳи мавзуи шартнома пардохтҳои рентавӣ мебошад, ки дар шартномаи мазкур шакли таъминот бо саробонӣ доранд, ки ба гирандаи рента дода мешавад. Ҳангоми баррасии молу мулки ғайриманқул ҳамчун объекти шартнома, пардохтҳои рентавӣ бояд ҳамчун муодили хос баррасӣ карда шаванд. Ҳангоми баррасии пардохтҳои рентавӣ ҳамчун мавзуи шартнома, молу мулки ғайриманқул бояд ба он баробар ҳисобида шавад.

Имрӯзҳо теъдоди зиёди шартномаҳои таъминоти якумра бо саробонӣ дар бораи манзилҳои истиқоматӣ ва хонаҳои истиқоматӣ мебошанд. Пешниҳод карда мешавад, ки бо сабаби дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд набудани ягон маҳдудият дар бастани шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ на танҳо нисбати объекти молу мулки ғайриманқул ҳамчун як воҳид, балки қисми он, масалан, яке аз ҳуҷраҳо имконпазир аст. Дар ин ҳолат бояд аз меъёрҳои шартномаи кироя манзили истиқоматӣ истифода бурда шавад, ки мувофиқи он объекти шартномаи кирояи манзили истиқоматӣ танҳо

бинои истиқоматии ҷудошуда буда метавонад. Ҳамин тариқ, ба назар мерасад, ки дар Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардани меъёре, ки бастани шартномаҳо оид ба додани қисми бинои истиқоматӣ ба моликият нисбат ба бинои истиқоматии ҷудогона иҷозат дода мешавад, мақсаднок аст. Дар акси ҳол, шартнома бояд танҳо нисбати молу мулки ғайриманқул ҳамчун як воҳид баста шавад.

Муқарриз: д.и.ҳ., профессори ДМТ - Ғаффорзода И.Ғ.

АДАБИЁТ

1. Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 18.02.2024).
2. Қонуни ҶТ “Дар бораи фаъолияти баҳодиҳӣ” // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 15.02.2024).
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024” ва дурнамаи нишондиҳандаҳои Буҷети давлатӣ барои солҳои 2025-2026” // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: http://www.adlia.tj (санаи муроҷиат: 15.02.2024).
4. Азимзода А.Ш. Правовое регулирование предоставления и изъятия земельных участков в Республике Таджикистан: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук / А.Ш. Азимзода.– М., 2017. – 195 с.
5. Ансон В. Договорное право/ В.Ансон. – М., 1984. – 287 с.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С.Иоффе. – М.: «Юрид., лит.», 1975. – 880 с.
7. Козырь О. Понятие недвижимого имущества в российском гражданском праве. Сделки с недвижимостью // Закон. 1999. – № 4. – С. 17-20.
8. Леонова Г.Б. Договор пожизненного содержания с иждивением // Законодательство. - 1999. -№8. -С.2-8.
9. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции: Книга 3/ Л.Ж.Морандьер. – М.: 1961. – 338 с.
10. Пахомов А. Купля-продажа с условием пожизненного содержания // Закон. 1998. -№7. -С.118-121.
11. Самонд и Вильяме. Основы договорного права. – М., 1955. – 704 с.
12. Соҳибзода М.М. Падидаҳои нави ҳуқуқи мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография / М.М.Соҳибзода, Б.С. Шерзода. -Душанбе: Меҳроҷ-граф, 2023. – 448 с..
13. Соҳибов М.М. Ҳуқуқи шартномавӣ / М.М.Соҳибов, Ҳ.М.Саидов, Д.Г.Хоҷамуродов, Ҳ.З. Бобохонов. – Душанбе: Андалеб Р, 2015. – 245 с.
14. Соҳибзода М.М. Кафолатҳои конститутсионӣ-ҳуқуқии амалишавии моликияти истисноии давлат ба замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: шаклгирӣ, вазъ ва дурнамои рушд / М.М.Соҳибзода, Б.С. Шерзода // Масоили мубрами такмили Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир: маводи конференсияи ҷумҳурявии илмию назариявӣ. – Душанбе: ВатанПринт, 2023. – С. 190-197.
15. Сулаймонов Ф.С. Проблемы цивилистической науки в Республике Таджикистан. [Электронный ресурс].URL: https://law.tnu.tj/index. php/ ru/nauka-top/39-stati/74 (дата обращения: 17.10.2023).
16. Сыродоев Н.А. Регистрация прав на землю и другое недвижимое имущество // Государство и право. 1998. – №8. – С. 90-97
17. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Воситаи таълимӣ/ Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент З.Х. Зокирзода. – Душанбе: Ашуриён, 2022. – 260 с.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲО ДАР БОРАИ МАВЗУИ ШАРТНОМАИ ТАЪМИНОТИ ЯКУМРА БО САРОБОНӢ

Тибқи қоидаи умумӣ, шартҳои шартномаҳои ҳуқуқи гражданӣ ба шартҳои муҳим, муқаррарӣ ва тасодуфӣ ҷудо карда мешавад. Шартҳои муҳим барои шартномаҳои ҳуқуқи гражданӣ аҳаммияти асосӣ дошта, аз риояи ин гурӯҳ шартҳо оқибатҳои ҳуқуқии оянда шартнома вобастагии зич дорад. Сабаби шарти муҳим барои ҳамаи шартномаҳои ҳуқуқи гражданӣ эътироф намудани мавзуъ дар он мебошад, ки танҳо ҳангоми дар шартномаи пешбинӣ шудани шарти мазкур хоҳишу иродаи тарафҳо мушаххас мегардад. Шартнома ҳамчун намуди аҳд амали ҳуқуқии мақсаднок мебошад ва танҳо дар сурати дақиқ будани мавзуи шартнома мақсади ояндаи онҳо муайян карда мешавад. Дар ҳуқуқи гражданӣ объект ва мавзуи шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ ҷудо карда мешавад. Хусусияти хоси шартномаи мазкур дар он аст, ки ҳамчун объекти он танҳо молу мулки ғайриманқул, аз ҷумла манззили истиқоматӣ баромад карда метавонад. Мавзуи шартномаи таъминоти якумра ба саробонӣ ин аз ҷониби гирандаи рента ба ҳуқуқи моликияти пардохткунандаи рента пешниҳод намудани объекти шартнома ва аз ҷониби охирин пешниҳод намудани пардохти рентавӣ ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои алоҳидаи мавзуи шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ бо истифода аз маводи илмӣ ва қонунгузорӣ таҳқиқ карда шудааст.

Калидвожаҳо: шартнома, шартномаи рента, шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ, мазмуни шартнома, шартҳои шартнома, мавзуи шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ, объекти шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ, молу мулки ғайриманқул, қитъаи замин, корхона, манзили истиқоматӣ, пардохти рентавӣ, унсурҳои шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ, пардохткунандаи рента, гирандаи рента.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О ПРЕДМЕТЕ ДОГОВОРА ПОЖИЗНЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ С ИЖДИВЕНИЕМ

По общему правилу условия договоров гражданских прав подразделяются на существенные, обычные и случайные. Существенное значение для договоров гражданского права имеют существенные условия, от соблюдения данной группы условий во многом зависят будущие правовые последствия договора. Следует отметить, что причина признания предмета важным условием для всех гражданских правоотношений заключается в том, что только тогда, когда в договоре предусмотрено это условие, воля сторон становится конкретной. Договор как вид сделки является целевым правовым актом, и только при точном понимании предмета договора определяется их будущая цель. В гражданском праве объект и предмет договора пожизненного содержания подразделяются на иждивенцев. Характерной особенностью настоящего Договора является то, что его объектом может выступать только недвижимое имущество, в том числе жилое помещение. Предметом договора пожизненного содержания на иждивении считается предоставление объекта договора получателем ренты на право собственности плательщиком ренты и предоставление последним рентной выплаты. В данной статье исследуются отдельные вопросы темы договора пожизненного содержания с иждивением с использованием научных материалов и законодательства.

Ключевые слова: договор, договор ренты, договор пожизненного содержания с иждивением, содержание договора, условия договора, предмет договора пожизненного содержания с иждивением, объект договора пожизненного содержания с иждивением, недвижимость, земельный участок, предприятие, жилое помещение, выплата ренты, элементы договора пожизненного содержания с иждивением, плательщик ренты, получатель ренты.

SOME QUESTIONS ON THE TOPIC OF A LIFETIME MAINTENANCE AGREEMENT WITH A DEPENDENT

As a general rule, the terms of civil rights contracts are divided into essential, ordinary and accidental. Essential conditions are essential for civil law contracts, and the future legal consequences of the contract largely depend on compliance with this group of conditions. It should be noted that the reason for recognizing the subject as an important condition for all civil relations is that only when this condition is provided for in the contract, the will of the parties becomes concrete. A contract as a type of transaction is a targeted legal act, and only with an accurate understanding of the subject matter of the contract is their future purpose determined. In civil law, the object and subject of a lifelong maintenance contract are divided into dependents. A characteristic feature of this Agreement is that its object can only be real estate, including residential premises. The subject of the contract of lifelong maintenance on a dependent is considered to be the provision of the object of the contract by the recipient of the rent to the right of ownership by the payer of the rent and the provision of rent payments to the latter. This article examines some issues of the topic of a lifelong maintenance contract with a dependent using scientific materials and legislation.

Keywords: contract, rent agreement, contract of lifelong maintenance with a dependent, the content of the contract, the terms of the contract, the subject of the contract of lifelong maintenance with a dependent, the object of the contract of lifelong maintenance with a dependent, real estate, land, enterprise, residential premises, rent payment, elements of the contract of lifelong maintenance with a dependent, the payer of rent, the recipient of rent.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Амонзода Баҳодур*** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи мадании факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиё. Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 900-93-33-33**

Сведения об авторе: ***Амонзода Бахадур*** – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры гражданского права юридического факультета. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 900-93-33-33**

Information about the author: ***Amonzoda Bahodur*** – Tajik National University, applicant for the Department of Civil Law, Faculty of Law. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, aven. Rudaki, 17. Phone: **(+992) 900-93-33-33**

УДК: 343.575(575.3)

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОГО МЕХАНИЗМА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ НАРКОТИКОВ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Мирзозода Шарифджон Бобоюнус
Академия Управления МВД России

Республика Таджикистан, как и многие другие страны, сталкивается с серьезными вызовами, связанными с незаконным оборотом наркотиков, контрабандой и распространением наркотических веществ. Эта проблема усугубляется тем, что Таджикистан является одним из основных маршрутов наркотрафика, который протекает через Центральную Азию в страны Европы и другие регионы. Это обусловлено тем, что Таджикистан имеет общую протяженную границу с Афганистаном, крупнейшим производителем опиатов и других наркотиков растительного происхождения. В такой ситуации изучение и анализ правовых аспектов, а также организационного механизма борьбы с этим негативным явлением становятся крайне важными задачами.

В этой связи особую актуальность приобретают вопросы взаимодействия между органами внутренних дел РТ и органами внутренних дел Российской Федерации (далее - РФ) в сфере оперативно-розыскной деятельности (далее - ОРД) по борьбе с НОНС, ПВ и их прекурсоров. Проблемы такого рода неоднократно выносились на рассмотрение совместных коллегий министерств внутренних дел, на заседания Совета министров внутренних дел (далее - СМВД) государств-участников СНГ. В принимаемых решениях подчеркивалась необходимость повышения эффективности мер оперативно-розыскного характера в рамках взаимодействия с уполномоченными органами и ведомствами других стран в сфере противодействия НОНС, ПВ и их прекурсоров. При этом особый акцент делается на одновременное проведение оперативно-розыскных мероприятий (далее - ОРМ) взаимодействующих государств, а также в рамках комплексных оперативно-профилактических операций (далее - КОПО), связанных с выявлением и пресечением каналов транспортировки наркотиков, задержанием и привлечением к уголовной ответственности лиц, к ним причастных.

Следует отметить, что за последние десятилетия органами внутренних дел РТ и органами внутренних дел РФ накоплен значительный опыт борьбы с НОНС, ПВ и их прекурсоров. Он является отправной базой для дальнейших научных исследований взаимодействия органов внутренних дел РТ и органов внутренних дел РФ в сфере ОРД по борьбе с НОНС, ПВ и их прекурсоров и выработки необходимых организационно-практических и нормативных правовых мер, направленных на повышение их эффективности в новых, более сложных условиях.

Для того чтобы противостоять этим вызовам, правительство Таджикистана активно сотрудничает с международными организациями и другими государствами, чтобы разрабатывать и реализовывать стратегии по борьбе с наркотической проблемой. Также проводятся образовательные кампании с целью повышения осведомленности населения об опасности наркотиков и способах их предотвращения.

На фоне усиливающейся борьбы с наркотиками, Таджикистан также сосредотачивает усилия на создании социальных программ, направленных на восстановление и реинтеграцию наркозависимых лиц в общество. Поддержка и помощь таким людям в их реабилитации и возвращении к нормальной жизни играют важную роль в преодолении наркотической зависимости в стране.

Наркотизация представляет собой крайне негативное социальное явление, заключающееся в неконтролируемом, противоправном распространении наркотиков. Это создает угрозу жизни и здоровью граждан, наносит ущерб экономике и политической стабильности. Такие ситуации чаще всего возникают из-за ослабления внимания государства к этой проблеме [4].

Республика Таджикистан играет стратегическую роль в транзитном пути наркотиков и постоянно сталкивается с острой необходимостью разработки и внедрения эффективных организационно-правовых мер противодействия незаконному обороту наркотиков.

Проблема наркотизации требует комплексного подхода, который будет включать в себя не только меры по недопущению контрабанды наркотиков, но и программы профилактики и реабилитации наркозависимых. Важно также обучать население антинаркотическим знаниям, чтобы они могли распознавать признаки наркомании у себя или у близких. Необходимо также сотрудничать с другими странами и международными организациями для более эффективной борьбы с наркотиками на мировом уровне.

В рамках этих стратегий предусмотрены меры по профилактике употребления наркотиков, реабилитации зависимых лиц, контролю за легальным оборотом наркотиков и обучению специалистов в сфере наркологии. Принятие данных стратегий позволяет эффективно бороться с наркотической проблемой и защищать население от негативных последствий незаконного оборота наркотиков.

В 1999 году было создано Агентство по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан. Это агентство признано одним из ключевых участников борьбы с незаконным оборотом наркотиков на законодательном уровне. Роль других правоохранительных органов, таможенной службы и других государственных структур определена Законом Республики Таджикистан «О наркотических средствах, психотропных веществах и прекурсорах», а также подведомственных Министерству здравоохранения и социальной защиты населения [1].

За годы своей работы Агентство по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан продемонстрировало высокий уровень профессионализма и достигнутые результаты в борьбе с незаконным оборотом наркотиков. Взаимодействие с другими органами государственной власти и международными партнерами способствует успешной реализации стратегий и достижению поставленных целей в области контроля над наркотиками.

Упомянутый закон устанавливает правовую основу противодействия незаконному обороту наркотиков, включая контроль и регулирование их производства, сбыта и использования. Кроме того, важными государственными актами стали Национальная стратегия борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республике Таджикистан на 2013-2020 годы и Национальная стратегия по контролю за наркотиками в Республике Таджикистан на 2021-2030 годы, которые были утверждены поэтапно Главой государства [3].

Были приняты меры организационного характера, направленные на улучшение системы контроля над производством и потреблением наркотиков. Эти действия также включали развитие сотрудничества между правоохранительными органами, специализированными структурами и учреждениями, а также повышение осведомленности населения о последствиях употребления наркотиков.

Реализация национальных стратегий привела к ряду достижений в борьбе с незаконным оборотом наркотиков. Это включает снижение уровня наркомании, предотвращение её роста и создание позитивного имиджа Таджикистана на международной арене.

Также было проведено обучение сотрудников правоохранительных органов по выявлению и пресечению незаконного оборота наркотиков. Совместные операции с международными партнерами позволили задержать крупные сети наркодилеров и конфисковать значительные объемы наркотиков, что существенно ослабило инфраструктуру наркобизнеса в стране. Усиление контроля над границами также способствует борьбе с незаконным перемещением наркотиков через территорию Таджикистана. Поэтому дальнейшее совершенствование системы контроля и координации действий позволит более эффективно противодействовать незаконному обороту наркотиков и защищать население страны от этой угрозы.

Отчет Агентства по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан отмечает снижение на 90% объема трафика наркотиков афганского производства по Северному маршруту. Это свидетельствует о значительном усилении контроля в этой области [2].

Большая часть контрабанды наркотиков, предназначенных для ввоза в Таджикистан, изымается на границе или в приграничных районах. В 2023 году в Таджикистане было изъято 5 282 кг наркотиков, преимущественно в приграничных районах. Это свидетельствует о наличии надежной защиты от ввоза наркотиков в Таджикистан и их дальнейшей переправки в другие страны [5].

Успех в борьбе против контрабанды наркотиков в стране был достигнут благодаря совместным усилиям правоохранительных органов и специализированных служб. Важное значение имеет также внедрение современных технологий для обнаружения и пресечения незаконных поставок наркотиков. Радикальное снижение объема торговли наркотиками по Северному маршруту свидетельствует о важности и эффективности проводимых мер по борьбе с этим негативным явлением.

В последние годы в зарубежных странах зафиксировано несколько случаев незаконной перевозки наркотиков автомобильным транспортом из Таджикистана. Выявлено более 5 случаев перевозки более 395 кг героина. В то время как 5-6 лет назад ежегодно фиксировалось 10-15 подобных случаев, особенно в крупных масштабах (100 кг и более), в основном на территории Российской Федерации, Республики Казахстан и других стран.

За первые три месяца 2023 года за совершение наркопреступлений за границей арестовано 308 граждан Таджикистана, сообщил директор агентства по контролю за наркотиками, Хабибулло Вохидзода. Несмотря на это, благодаря проводимой в Республике Таджикистан антинаркотической политике и активизации профилактической работы, сохраняется тенденция уменьшения числа фактов задержания за рубежом граждан Таджикистана за незаконный оборот наркотиков [6].

В связи с этим важно продолжать и усиливать борьбу с незаконным оборотом наркотиков, в том числе и на территории Таджикистана. Необходимо совершенствовать меры по предотвращению перевозки наркотиков автомобильным транспортом, а также повышать эффективность работы правоохранительных органов. Одновременно с этим важно проводить информационно-просветительскую работу среди населения о вреде потребления наркотиков и последствиях их распространения. Повышение осведомленности об опасности наркотиков может снизить спрос на них и содействовать борьбе с наркотической проблемой в целом.

Каждый год компетентные органы Республики Таджикистан выявляют от 500 до 1000 случаев незаконного оборота наркотиков. Например, в 2023 году было зарегистрировано 699 наркопреступлений, что немного больше, чем в 2022 году (688 случаев).

За период 2022-2023 годов было изъято около 10 тонн наркотиков. Объем изъятия наркотиков увеличился на 5,8%, по сравнению с предыдущим годом [7]. Большинство из них - наркотики афганского происхождения. Интересно, что количество изъятых наркотиков в Таджикистане превышает общее количество, изъятое в соседних странах Центральной Азии и в Российской Федерации.

Несмотря на усилия правоохранительных органов, проблема наркоторговли остается актуальной для Таджикистана. Международные организации по борьбе с наркотиками продолжают сотрудничать с республикой в разработке новых стратегий по противодействию этому злу. Вместе с тем, важным вопросом остается работа с населением по пропаганде здорового образа жизни и просветительской деятельности о вреде употребления наркотиков.

В Таджикистане за последние годы заметно снизился уровень наркомании среди населения. Число наркозависимых уменьшилось с 8645 человек в 2008 году до 4160 человек в 2024 году.

Только за 2023 год правоохранительные органы Таджикистана обнаружили и ликвидировали 41 организованную преступную группировку, а также задержали 77 их лидеров и активных членов. Это способствовало усилению борьбы с наркотрафиком в странах, находящихся на так называемом "Северном маршруте", включая Таджикистан. В последние годы количество случаев изъятия наркотиков афганского происхождения в Центральной Азии и Российской Федерации сократилось почти в 6 раз.

Это свидетельствует о эффективности мер, принятых правительством Таджикистана в борьбе с наркоманией и наркоторговлей. Кроме того, власти активно работают по

профилактике наркозависимости среди молодежи и предоставлению им альтернативных занятий и возможностей для самореализации. Поддержка со стороны международных организаций также играет важную роль в борьбе с наркотиками на этом регионе. В целом, ситуация с наркопреступностью в Таджикистане улучшилась, что благоприятно сказывается на обществе и экономике страны.

Агентство по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан и другие правоохранительные органы страны активно работают над предотвращением производства наркотиков внутри Таджикистана. Каждый год в республике изымается от 5 до 7 тысяч таблеток новых синтетических психотропных препаратов. Этот показатель вырос на 3,8% в 2023 году. В основном изымаются такие препараты, как МДМА, алпразолам, фенобарбитал, амфетамин и другие [8].

Интересно отметить, что в 2006 году в Таджикистане была изъята всего одна таблетка синтетического психотропного препарата. Затем это были единичные случаи, однако за последние пять лет изъятие синтетических психотропных веществ и наркотиков приобрело систематический характер, вызывая тревогу.

Власти Таджикистана работают над улучшением системы контроля и надзора за оборотом и распространением наркотиков в стране. Стратегия в рамках борьбы с наркотиками включает в себя не только их выявление и конфискацию, но также и профилактическую работу среди населения, особенно среди молодежи. Необходимо продолжать наращивать усилия для сдерживания распространения наркотиков и их производства на территории страны, чтобы обеспечить безопасность и благополучие граждан.

Вопреки принятым в Республике Таджикистан мерам правового и организационного характера, борьба с незаконным оборотом наркотиков остается актуальной проблемой. Это объясняется различными факторами, такими как транзитный характер страны, сложности в организации пограничного контроля, особенно в горной местности, а также наличие коррупции и организованной преступности в сфере наркоторговли, высокий спрос на наркотики по всему миру и другие аспекты.

Недостаточный уровень взаимодействия между различными государственными органами и другими структурами препятствует эффективному противодействию незаконному обороту наркотиков.

Необходимо разработать комплексную программу, которая объединила бы все усилия и ресурсы различных структур для более эффективной борьбы с наркотиками. Кроме того, важно проводить обучающие и просветительские мероприятия среди населения, чтобы повысить осведомленность о вреде наркотиков и их последствиях. Важна также международная координация усилий в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, так как это проблема, которая требует комплексного решения и сотрудничества на мировом уровне.

Организационно-правовой механизм противодействия незаконному обороту наркотиков в Республике Таджикистан находится на стадии формирования. Необходимо постоянно улучшать законодательные основы и модернизировать систему борьбы с наркотиками, учитывая современные вызовы и требования.

Важно обеспечить более эффективное взаимодействие между правоохранительными органами и другими государственными учреждениями, а также усилить превентивные меры для предотвращения незаконного оборота и потребления наркотиков. Организационные меры, основанные на законодательной базе, могут существенно снизить уровень незаконного оборота наркотиков и способствовать общественной безопасности и благополучию.

Помимо этого, необходимо также проводить образовательные кампании с целью просвещения населения о вреде наркотиков и их последствиях для здоровья. Важно уделить внимание работе с молодежью, предоставляя им информацию о вреде наркотиков на ранних этапах их жизни.

Профилактика наркомании среди молодежи должна стать одним из приоритетных направлений в борьбе с наркотиками. Кроме того, необходимо развивать сотрудничество с международными организациями и другими странами для обмена опытом и ресурсами в области противодействия незаконному обороту наркотиков. Все эти меры позволят создать

более эффективную систему борьбы с наркотиками и обеспечить общественную безопасность в Республике Таджикистан.

Необходимо также улучшить международное сотрудничество в этой области, укрепить контроль за легальным оборотом наркотиков, повысить квалификацию сотрудников правоохранительных органов, развивать систему информационных технологий в правоохранительной деятельности и продолжать образовательные программы.

Для более эффективной борьбы с незаконным оборотом наркотиков необходимо также создать международные базы данных о преступных группировках и расширить сеть оперативного обмена информацией между странами. Постоянное обучение и повышение квалификации сотрудников правоохранительных органов поможет им более успешно разобраться в сложившихся ситуациях и принимать обоснованные решения.

Программы по борьбе с наркоманией и пропаганда здорового образа жизни также играют важную роль в решении проблемы. Необходимо внимательно отслеживать тенденции наркотиков на рынке, эффективно реагировать на новые угрозы и принимать меры по предотвращению их распространения.

Рецензент: к.ю.н., доцент Академии МВД РТ – Рустамзода А.К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллозода Н.Р. Наркопреступность как фактор угрозы национальной безопасности Республики Таджикистан / Н.Р. Абдуллозода // Закон и право. -2021. -№4. -С.159-162.
2. Абдуллозода Н.Р. О формировании новых подходов в гармонизации и унификации законодательства Республики Таджикистан и Российской Федерации в отношении государственной регистрации новых потенциально опасных психоактивных веществ // Вестник ВИПК МВД России. - 2021. -№1 (57). -С.110-121.
3. Абдуллозода Н.Р. Сравнительный анализ законодательства Республики Таджикистан и Российской Федерации в сфере контроля над оборотом наркотиков // Вестник ВИПК МВД России. - 2020. -№3(55). -С.117-127.
4. Аламшозода А. А. Наркотрафик и наркоэкспансия как угроза миру и стабильности / А. А.Аламшозода, Х. Д.Мухаммадзода // Наркофронт. Научный и информационно-аналитический журнал. - 2019. -№1. -С.10-22.
5. Единая конвенция о наркотических средствах (вместе с «Перечнями наркотических средств, занесенных в списки I, II, III, IV», заключена в г. Нью-Йорке 30.03.1961 г.) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. XXIII. -М., 1970. Ратифицирована Указом Президиума ВС СССР от 14.12.1963 г. №1984-У1 «О ратификации единой конвенции о наркотических средствах 1961 г.» // Ведомости ВС СССР. - 1963. -№52. -Ст.546.
6. Конвенция о психотропных веществах (вместе с «Перечнями веществ, включенных в Списки I, II, III, IV», заключена в г. Вене 21.02.1971 г.) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. XXXV. М., 1981. С. 416-434. Ратифицирована Указом Президиума ВС СССР от 23.10.1978 г. № 8282-ГС «О ратификации конвенции о психотропных веществах от 21.02.1971 г.» // Ведомости ВС СССР. -1978 г. - № 44. - Ст. 717.
7. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ (заключена в Вене, 20.12.1988 г.) // Сборник международных договоров СССР и РФ. ХЬУП. М., - 1994. - С. 133 - 157. Ратифицирована Постановлением ВС СССР от 09.10.1990 г. № 1711-1 «О ратификации Конвенции ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ» // Ведомости СНД СССР и ВС СССР. - 1990. - № 42. - Ст. 842.
8. О наркотических средствах, психотропных веществах и прекурсорах: Закон Республики Таджикистан от 10.12.1999 № 837
9. Об утверждении Национальной стратегии по контролю за наркотиками в Республике Таджикистан на 2021-2030 годы: Указ Президента Республики Таджикистан от 20.03.2021 № 145.
10. Об утверждении Положения о Государственной комиссии Республики Таджикистан по контролю за наркотиками. Постановление Правительства РТ от 16.07.1997 г. № 322 // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://adlia.tj (дата обращения 15.10.2020).
11. Отчёт Агентства по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан о реализации Национальной стратегии борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республике Таджикистан на 2013-2020 годы. [Электронный ресурс] https://akn.tj/ru/ (дата обращения: 12.02.2024).
12. Рахимзода Р.Х. Международная контролируемая поставка. Монография. -Душанбе: ЭР-граф, 2017. -172 с.
13. Рахимов Р.Х. Стратегия политики государств-участников СНГ в сфере противодействия незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ: монография / Р.Х. Рахимов. -Душанбе: ЭР-граф, 2013. -288 с.
14. Хайров Ф.М. Уголовная ответственность за незаконный оборот прекурсоров и наркотических средств или психотропных веществ, а также растений, содержащих прекурсоры наркотических средств или психотропных веществ, по законодательству Российской Федерации и Республики Таджикистан: дисс. … канд. юрид. наук. - М.: Академия управления МВД России, 2017.
15. [Электронный ресурс]. https://akn.tj/2024/02/05/a-press-conference-was-held-in-the-agency (дата обращения: 14.04.2024).

16. [Электронный ресурс]. https://pressa.tj/opium-dlya-naroda-kak-tadzhikistan-boretsya-s-rasprostraneniem-narkotikov-iz-afganistana (дата обращения: 14.04.2024).
17. [Электронный ресурс]. https://tj.sputniknews.ru/20230203/narkotiki-tajikistan-borba-1054662118.html (дата обращения: 13.04.2024).
18. [Электронный ресурс]. https://www.vkd.tj/index.php/tj/2020-01-18-07-50-18/khabar-o-bojgon/37574-nishasti-matbuot-dar-vazorati-kor-oi-dokhil (дата обращения: 14.04.2024).

ТАШАККУЛИ МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛӢ-ҲУҚУҚИИ МУБОРИЗА БО ГАРДИШИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУХАДДИР ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масоили бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Асноди қонунгузорӣ ва дигар меъёрҳое, ки аз ҷониби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои махсуси давлатӣ қабул гардидаанд, мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Самаранокии кори онҳо арзёбӣ гардида, дар бораи зарурати такмили низоми мубориза бо гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир дар ҷумҳурӣ хулосаҳо бароварда шудаанд. Дар пасманзари шиддат гирифтани мубориза бар зидди маводи мухаддир, Тоҷикистон ҳамчунин талошҳоро барои эҷоди барномаҳои иҷтимоӣ, ки ба барқароршавӣ ва реинтегратсияи муътодон ба ҷомеа равона шудааст, равона мекунад. Дастгирӣ ва кумак ба ин гуна афрод дар барқароршавӣ ва бозгашт ба зиндагии одӣ дар рафъи нашъамандӣ дар кишвар нақши муҳим дорад. Кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ низ барои ошкор ва ҷилавгирӣ аз қочоқи маводи мухаддир омӯзишҳо мегузаронанд. Амалиёти муштарак бо шарикони байналмилалӣ имкон дод, ки шабакаҳои бузурги тоҷирони маводи мухаддир боздошт ва миқдори зиёди маводи мухаддир мусодира карда шаванд. Тақвияти назорати марзӣ низ ба мубориза бо интиқоли ғайриқонунии маводи мухаддир тавассути қаламрави Тоҷикистон мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, такмили минбаъдаи низоми назорат ва ҳамоҳангсозии амалҳо имкон медиҳад, ки бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир самараноктар мубориза баранд ва аҳолии кишвар аз ин хатар ҳифз карда шавад. Дар гузориши Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 90% коҳиши ҳаҷми қочоқи маводи мухаддири афғон дар масири шимолӣ зикр шудааст.

Калидвожаҳо: муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, мубориза, механизми ташкилӣ-ҳуқуқӣ, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, назорати маводи нашъаовар, қонунгузорӣ, қочоқи маводи мухаддир, тиҷорати маводи мухаддир.

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОГО МЕХАНИЗМА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ НАРКОТИКОВ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Статья рассматривает усилия, направленные на борьбу с незаконным оборотом наркотиков в Республике Таджикистан. Она анализирует законодательство и другие меры, принимаемые правоохранительными органами и специализированными структурами государства. Оценивается эффективность их работы, и делаются выводы о необходимости улучшения системы противодействия незаконному обороту наркотиков в стране. На фоне усиливающейся борьбы с наркотиками, Таджикистан также сосредотачивает усилия на создании социальных программ, направленных на восстановление и реинтеграцию наркозависимых лиц в общество. Поддержка и помощь таким людям в их реабилитации и возвращении к нормальной жизни играют важную роль в преодолении наркотической зависимости в стране. Также было проведено обучение сотрудников правоохранительных органов по выявлению и пресечению незаконного оборота наркотиков. Совместные операции с международными партнерами позволили задержать крупные сети наркодилеров и конфисковать значительные объемы наркотиков, что существенно ослабило инфраструктуру наркобизнеса в стране. Усиление контроля над границами также способствует борьбе с незаконным перемещением наркотиков через территорию Таджикистана. Поэтому дальнейшее совершенствование системы контроля и координации действий позволит более эффективно противодействовать незаконному обороту наркотиков и защищать население страны от этой угрозы. Отчет Агентства по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан отмечает снижение на 90% объема трафика наркотиков афганского производства по Северному маршруту.

Ключевые слова: незаконный оборот наркотиков, правоохранительные органы, противодействие, организационно-правовой механизм, трафик, перемещение наркотиков, борьба с наркотиками, законодательство, контрабанда, наркодилер, наркобизнес.

FORMATION OF AN ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM TO COUNTER ILLEGAL DRUG TRAFFIC IN TAJIKISTAN

The article examines efforts aimed at combating drug trafficking in the Republic of Tajikistan. She analyzes legislation and other measures taken by law enforcement agencies and specialized government agencies. The effectiveness of their work is assessed, and conclusions are drawn about the need to improve the system of combating drug trafficking in the country. Against the backdrop of an intensifying war on drugs, Tajikistan is also focusing efforts on creating social programs aimed at the recovery and reintegration of drug addicts into society. Support and assistance to such people in their rehabilitation and return to normal life play an important role in overcoming drug addiction in the country. Law enforcement officers were also trained to identify and suppress drug trafficking. Joint operations with international partners made it possible to detain large networks of drug dealers and confiscate significant amounts of drugs, which significantly weakened the drug trafficking infrastructure in the country. Strengthening border control also helps combat the illegal movement of drugs through the territory of Tajikistan. Therefore, further improvement of the system of control and coordination of actions will make it possible to more effectively counter drug trafficking and protect the country's

population from this threat. The report of the Drug Control Agency under the President of the Republic of Tajikistan notes a 90% decrease in the volume of drug trafficking of Afghan origin along the Northern route.

Keywords: drug trafficking, law enforcement agencies, counteraction, organizational and legal mechanism, traffic, drug movement, drug control, legislation, smuggling, drug dealer, drug business.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Мирзозода Шарифджон Бобоюнус*** – Академияи идоракунии ВКД Россия, адъюнкти кафедраи ташкили фаъолияти мақомоти корҳои дохилии маркази машқҳои назоратӣ-фармондеҳӣ, майори милитсия. **Суроға:** Федератсияи Россия, ш. Москва, кӯчаи Зоя ва Александр Космодемянскийҳо, хонаи №8. Телефон**: (+992) 93-124-19-19.** E-mail**: msharifdzhon@inbox.ru**

Сведения об авторе: Мирзозода Шарифджон Бобоюнус – Академия управления МВД России, майор милиции, адъюнкт кафедры организации деятельности органов внутренних дел Центра командно-штабных учений. **Адрес:** Российская Федерация, г. Москва, улица Зои и Александра Космодемьянских, дом № 8. Телефон**: (+992) 93-124-19-19.** E-mail**: msharifdzhon@inbox.ru**

Information about the author: ***Mirzozoda Sharifjon Boboyunus*** – Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia, police major, adjunct of the department of organization of activities of internal affairs bodies of the center of command and staff exercises. **Address:** Russian Federation, Moscow, Zoya and Alexandra Kosmodemyanskikh Street, building No. 8. Phone**: (+992) 93-124-19-19.** E-mail**: msharifdzhon@inbox.ru**

УДК: 34+323.28(575.3)

ПОНЯТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Хасанзода Парвиз Хасан
Академия Управления МВД России

В процессе глобализации развитие Республики Таджикистан характеризуется существенными изменениями в общественно-политическом, социальном и экономическом устройстве государства. В этих условиях актуализируются задачи, требующие принятия правоохранительными органами комплекса разноплановых мер, направленных на дальнейшее укрепление правопорядка и усиление борьбы с преступностью, особенно противодействие религиозному экстремизму.

Для более глубокого понимания условий существования религиозного экстремизма и радикализации в Республике Таджикистан, необходимо разобраться в самом понятии. Проведенный анализ политологической, религиоведческой и юридической литературы, выпущенной за последние десять лет, показывает, что у специалистов, занимающихся проблемами выявления, предупреждения и пресечения религиозной экстремистской деятельности, нет общего понимания этого термина. Это приводит не только к разногласиям на уровне теории, но и затрудняет эффективное противодействие со стороны правоохранительных органов. Понятие "религиозный экстремизм" объединяет в себе два компонента - сам экстремизм и религию.

Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, выступая 4 апреля 2018 г. на Международной конференции, посвященной противодействию терроризму и насильственному экстремизму, подчеркнул, что в наши дни «проявления терроризма и экстремизма, представляют собой беспрецедентную глобальную опасность, вызывают трагические долгосрочные общественно-политические и моральные последствия. Поэтому, с учетом реалий дня, в целях обеспечения всеобъемлющей безопасности посредством принятия совместных мер по борьбе с терроризмом и экстремизмом, устранения факторов их политической, военной и финансовой поддержки, мы считаем важным укрепление сотрудничества и партнерства на региональном и глобальном уровнях» [15,с.13].

В переводе с латыни «extremus» обозначает крайний, выходящий за пределы границ, т.е. в социальном контексте поведение физического лица, группы лиц, сообщества, противоречащее установленным в данной парадигме нормам морали, традициям, обычаям либо правоохраняемым отношениям [7]. Это может проявляться как в отношениях между людьми, так и в отношении к окружающей среде, политике, религии и других областях. Экстремизм, в отличие от агрессии или преступности, всегда имеет свою мотивацию и идеологию. Он является явлением, присущим только людям, и всегда имеет концептуальный характер. Нарушение установленных норм и правил ведет к возникновению экстремистских проявлений в обществе.

Экстремизм в поведении людей чаще всего обусловлен неправильным воспитанием, ориентацией на культ насилия и воздействием внешних факторов на личность. Современная наука выделяет три основные группы факторов: социально-экономические, культурно-образовательные и политико-правовые.

Согласно Эмилю Дюркгейму, религия представляет собой солидарную систему верований и практик, связанных с теми вещами, которые считаются священными и запретными. Эти верования и практики объединяют людей в моральную общность, известную как церковь. Религия всегда имеет два компонента: идеологию (мифологию) с ритуальной практикой и людей, которые поддерживают эти идеи и традиции. Если не будет носителей, религия умрет [16].

Наше исследование будет сосредоточено на понимании экстремизма в религии как деятельности сторонников крайних мер в отношениях между религиями, проявляющейся в

насильственных попытках навязать свои религиозные убеждения другим, часто с применением физического или психологического насилия.

С увеличением населения, уменьшением полезных ископаемых и интенсификацией климатических кризисов, вызывающих голод на обширных территориях, "мировые элиты" вынуждены искать или, скорее, захватывать территории, богатые природными ресурсами.

Так, например, один из видов религиозного экстремизма и радикализации является ваххабизм. В XIX веке ваххабизм возник как религиозно-фундаменталистское направление ислама. Его основной противник – Османская империя. Великобритания поддерживала ваххабизм из-за этой борьбы. Позднее, из-за открытия значительных запасов нефти, США начали сотрудничать с Саудовской Аравией. Американское военно-политическое сотрудничество с Талибаном направлено на борьбу за влияние в регионе в период противостояния со СССР.

Первоначально ваххабизм боролся за освобождение от имперского влияния. Позже его сторонники распространяли идеи на новые территории, чтобы увеличить свое влияние. Примером разрушительного воздействия радикального ваххабизма на постсоветском пространстве может служить гражданская война в Таджикистане и напряженная обстановка на Северном Кавказе, где боевые действия стали обычным явлением. Пропаганда и религиозная экспансия как способы утверждения господства над неверующими вызывают сопротивление и негативную реакцию.

Экстремизм в религии обусловлен конфликтом между модернистской и традиционной архаической культурами. В современном западном обществе произошел значительный отрыв от тысячелетних ментальных и социальных структур благодаря просвещению, гуманизму и рационализму. Были сформулированы ценности, многие из которых противоречат установкам традиционного общества.

Современный европейский подход строится на человеколюбии и защите прав человека, в то время как архаические общества допускают экстремистские и агрессивные проявления. Традиционное общество стремится сохранить свою идентичность и основы существования, поэтому выступает противоположно современным ценностям, иногда используя религию как регулирующий механизм.

Существует мнение, что радикализация и религиозный экстремизм часто связан с попыткой установить монополию на истину. Однако история показывает, что существует большое количество примеров мирного сосуществования различных религий и их конструктивного взаимодействия. Например, в СНГ православие и ислам сосуществуют и взаимодействуют, внося каждый свой значительный вклад в развитие общества.

Доктринальные принципы часто имеют значение в случаях религиозного экстремизма, где каждая конфессия стремится доказать свою правоту зачастую изощренными методами. В истории также присутствуют примеры религиозных войн, таких как конфликты между католиками и протестантами, христианами и мусульманами, или мусульманами и индуистами. Однако, несмотря на это, существуют истории мирного сосуществования различных религиозных течений, которые показывают, что диалог и взаимопонимание возможны даже при различиях в вероисповеданиях.

Религиозный экстремизм часто сочетается с политическим и националистическим экстремизмом в поддержку различных политических целей. Очень редко можно встретить чистую форму экстремистской деятельности, так как они часто смешиваются. Поэтому сейчас ученые все чаще говорят о таких понятиях, как этнорелигиозный и религиозно-политический экстремизм. Введено понятие криминального религиозного экстремизма [1].

Закон Республики Таджикистан о противодействии экстремизму не конкретизирует формы экстремистской деятельности, но опирается на общественную опасность деяния. Использование религиозных мотивов, таких как "борьба с иноверцами", может привести к вовлечению значительного количества верующих в деструктивные действия, придавая им агрессивный характер. Экстремистская деятельность может привести к совершению общественно опасных преступлений, включая терроризм, доведение до самоубийства,

незаконное лишение свободы, насильственный захват власти, возбуждение национальной, расовой или религиозной вражды.

4 сентября 2015 года в Республике Таджикистан произошло нападение на склад оружия, в результате которого погибли 26 человек, включая девять милиционеров. Правительство заявило, что это была попытка государственного переворота, организованного заместителем министра обороны Абдухалимом Назарзодой, бывшим оппозиционером времён гражданской войны, который является ярким примером религиозного экстремизма.

В сентябре 2015 года Верховный суд Таджикистана удовлетворил иск генерального прокурора о признании Партии исламского возрождения террористической и запретил ее деятельность на территории республики. Согласно заявлению генпрокурора, замысел переворота включал нападения на различные стратегически важные объекты, такие как Дворец нации, здание президентского аппарата, МВД, Госкомитет по национальной безопасности и другие.

При обыске в офисе партии было обнаружено 30 брошюр, призывавших к насилию и терактам во имя защиты прав мусульман. Органы власти утверждали, что руководство Партии исламского возрождения планировало серию нападений с использованием вооруженных сил для достижения своих целей.

Отсутствие единства в понимании проблемы экстремизма в религии объясняется тем, что стороны не могут договориться о единой системе ценностей, парадигме и системе координат для обсуждения данного явления.

Для верующего человека экстремизм в религии может казаться мифом, созданным атеистическим сознанием. В то время как в политологии и социологии для описания экстремальных форм религиозной активности используются термины «радикализация», «религиозный экстремизм», «религиозно-политический экстремизм» или «экстремизм на религиозной почве».

Религиоведческое сообщество само по себе не имеет единой позиции по данному вопросу. Некоторые признают термин «религиозный экстремизм» корректным, в то время как другие категорически его отвергают. Сторонники основных религиозных конфессий считают экстремистское поведение в религии «псевдорелигиозным».

Экстремистские проявления и радикализация, как подчеркивается, противоречат основным мировым религиям и осуждаются верующими.

На наш взгляд, наиболее объективное определение этому феномену дал А.П. Забияко. Экстремизм в религиозной сфере - это тип религиозной идеологии, характеризующийся крайним радикализмом и нацеленный на конфронтацию с существующими традициями. Экстремизм может проявляться как внутри конкретной религиозной группы, так и за ее пределами. Целью экстремизма является коренное изменение существующей религиозной системы.

Существуют два основных типа экстремизма в религиозной сфере - внутриконфессиональный и социально ориентированный. В результате экстремизма возникают конфликты внутри религиозной группы, что может привести к ее расколу или к изменениям в установленных доктринах.

Таким образом, экстремизм в религиозной сфере является серьезной проблемой, требующей внимания специалистов и компетентного подхода к решению.

Государство, общество и конфессии сталкиваются с проявлениями экстремизма в религиозной сфере и вынуждены искать на них ответы. Для верующих экстремизм часто не выглядит как экстремизм, а скорее, как вызов другой религии, пропаганда или внутренний конфликт внутри вероисповедания. Однако для государства и общества подобные деструктивные действия внутри религиозного сообщества или направленные наружу, нарушающие общественную и политическую стабильность, рассматриваются как радикализм или экстремизм.

Государство, основанное на секулярных принципах и ориентированное на социально-политический и правовой подход, не может функционировать в рамках религиозной

парадигмы. Если же государственные институты начинают оперировать религиозными принципами, это приводит к формированию клерикального государства.

Необходимо отметить, что это не оценка, а просто констатация факта: государство, действующее на основе религиозных убеждений, теряет свой светский характер. Многие государственные деятели утверждают, что в религии не может быть экстремизма, что является ошибочным иллюзией. Подобные дипломатические заявления только усугубляют проблемы, не приводя к их решению [4].

Медийные победы, достигнутые за счет такой политики толерантности, не могут перекрыть серьезные проблемы, присущие религиозному экстремизму. Не следует недооценивать влияние СМИ на общество, так как они способны формировать социокультурные стандарты и стереотипы.

Радикализм и экстремизм могут быть обусловлены своей инокультурностью. Например, ваххабизм признается в Саудовской Аравии и Египте, но запрещен у нас в республике и в СНГ из-за своего конфликта с местными религиозными традициями. В итоге, ваххабизм представлен как традиционный в одних местах и инновационный в других, что приводит к желанию пересмотреть установленные правила общества.

Инокультурные интервенции в форме импортных религиозных влияний могут привести к радикализации и политизации религии в любом государстве. Эти интервенции представляют собой формы политического влияния других стран на религиозную обстановку в данном государстве. Кроме того, они могут быть использованы как средство для продвижения политических интересов конкретной страны.

Религия как символ самобытности и средство самозащиты от угроз. В некоторых случаях сопротивление "духовной агрессии" выражается через вооруженную борьбу с иноверцами. Религия, как древний элемент культуры, играет ключевую роль в этом процессе, выступая символом самобытности народа и средством его защиты от любых угроз. Чем древнее и самобытнее общество, тем активнее функционирует охранительная роль религии, и тем настойчивее оно противостоит духовной экспансии извне (включая религию, культуру и язык). Экстремизм и эффект цепной реакции. В некоторых случаях сопротивление принимает экстремистские формы, что приводит к возникновению эффекта цепной реакции в виде этнорелигиозных конфликтов. Экстремистская деятельность одной группы порождает ответную экстремистскую реакцию со стороны других субъектов, что углубляет конфликт и увеличивает напряженность в обществе.

Президент Республики Таджикистан, Эмомали Рахмон, во многих своих выступлениях на конференциях, считает эту идею неприемлемой: «Терроризм, как и все подобные разрушительные явления, чужд человеческой природе и религиозным идеям. У него нет национальности и религии", - подчеркнул Президент страны. Одной из целей, подчеркиваемых Президентом Республики Таджикистан, Эмомали Рахмоном, на международных конференциях, является разъяснение отсутствия терроризма в исламе и защита религии от его политизации на мировом уровне. Эмомали Рахмон считает, что смешение религии с политикой, независимо от религии и в любом регионе мира, в первую очередь, запятнает религию. Соединение религии с политикой всегда вызывает волнения в обществе и возникновение различных конфликтов. Поэтому Президент призывал общество максимально укреплять принцип толерантности. В целом Республика Таджикистан представила множество региональных и международных инициатив по борьбе с терроризмом и экстремизмом, рассматривая их как важные глобальные проблемы, и внесла значительный вклад в предотвращение опасностей этих явлений.

Феномен экстремизма в религии в современном Таджикистане является результатом воздействия антитаджикских сил на духовные устои общества. Они активно используют кризисные явления в экономике, духовной сфере, культуре, образовании и науке, вызванные политическими изменениями в стране после гражданской войны.

В заключении важно отметить, что эти обстоятельства вызывают необходимость принятия дополнительных антитеррористических мер и требуют объединения усилий органов внутренних дел Республики Таджикистан и Российской Федерации, прежде всего, их оперативных подразделений по борьбе с преступлениями данного рода на территориях стран с

активным использованием имеющихся в их распоряжении сил, средств и методов, традиционно используемых в оперативно-розыскной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бурковская В.А. Актуальные проблемы борьбы с криминальным религиозным экстремизмом в современной России / В.А. Бурковская. -М., 2005.
2. Волков Р.А. Вербовочная деятельность международных террористических и экстремистских организаций как глобальная угроза безопасности стран Содружества / Р.А. Волков // Проблемы совершенствования сотрудничества правоохранительных и иных органов государств - участников СНГ в выявлении, раскрытии и расследовании коррупционных правонарушений: материалы секции Междунар. науч.-практ. конф. -М.: ИНФРА-М, 2017. -С.64-66.
3. Гундарь Е.С. Терроризм как форма политического экстремизма / Е.С. Гундарь // Антитеррор. - 2003. -№l. -С.18-22.
4. Забияко А.П. Экстремизм религиозный / А.П. Забияко // Религиоведение. Энц. словарь. -М., 2006.
5. Концепция сотрудничества государств-участников СНГ в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма одобрена Решением Совета глав государств СНГ от 26 августа 2005 г. // Бюро по координации борьбы с организованной преступностью и иными опасными видами преступлений на территории государств - участников Содружества Независимых Государств (БКБОП). [Электронный ресурс]: URL: http://www.bkbopcis.ru. - Доступ свободный.
6. Лапунова Ю.А. Распространение идеологии экстремизма и терроризма в киберпространстве / Ю.А. Лапунова, Н.П. Голяндин // Труды Академии управления МВД России. - 2017. -№3(48). -С.100-105.
7. Нуруллаев А.А. Религиозно-политический экстремизм / А.А. Нуруллаев, Ал.А. Нуруллаев // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Политология». - 2003. -№4.
8. О борьбе с экстремизмом: закон Республики Таджикистан от 8 декабря 2003 г. № 69 // Министерство внутренних дел Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]: URL: http://www.mvd.tj. - Доступ свободный.
9. Программа сотрудничества государств - участников Содружества Независимых Государств в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма на 2017-2019 годы (решение принято в г. Бишкеке 16 сентября 2016 г. // Бюро по координации борьбы с организованной преступностью и иными опасными видами преступлений на территории государств - участников Содружества Независимых Государств (БКБОП). [Электронный ресурс]: URL: http://www.bkbopcis.ru. - Доступ свободный.
10. Рахимзода Р.Х. Оперативно-розыскная деятельность: история и современность. -М.: Эр-граф, 2016. -320 с.
11. Рахмонов Э.Ш. Родина Заратустры и явление пророка / Э.Ш. Рахмонов // Зороастризм и его значение в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока. - Душанбе: ИРФОН, 2003. - С.161-174.
12. Сундиев И.Ю. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел Российской Федерации по предотвращению вербовки в экстремисткие и террористические организации с использованием сети Интернет. Монография / И.Ю. Сундиев. - М., 2009. - 43 с.
13. Сундиев И.Ю. Использование информационных сетей в экстремистской и террористической деятельности / И.Ю. Сундиев, А.А. Смирнов // Научный портал МВД России. – 2014. -№1(25). -С.84-91.
14. Хабибов С.А. Некоторые теоретические аспекты организации взаимодействия органов внутренних дел Республики Таджикистан и Российской Федерации в сфере оперативно-розыскной деятельности по борьбе с преступлениями террористического характера / С.А. Хабибов // Государственная служба и кадры. - 2017. - № 3. - С. 133-136.
15. Хабибов С.А. **О**рганизация взаимодействия органов внутренних дел Республики Таджикистан и Российской Федерации в сфере оперативно-розыскной деятельности по борьбе с преступлениями террористического характера: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12 / Хабибов Сайфулло Абдуллоевич. -М., 2021. -209 с.
16. Durkheim E. Les Formes elementaires de la vie religieuse... -P., Alcan. 1912, 4 ed. -P.: P.U.F., 1960. -P.65. (Цит. по: Арон Р. Этапы развития социологической мысли. Общ. ред. пер. с фр. П.С. Гуревича. -М.: ИГ «Прогресс-Универс», 1993).

МАФҲУМИ ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНӢ ВА ПАЙДОИШИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар Тоҷикистони муосир экстремизми динӣ як мушкили мубрами рӯз маҳсуб меравад. Мақолаи мазкур баррасии мафҳуми экстремизми динӣ, шароити пайдоиш ва робитаи он бо дигар шаклҳои ифротгароиро дар бар мегирад. Мафҳуми экстремизм аз лотинии «extremus» гирифта шуда, маънои аслиаш ифротгароӣ, тундравӣ, фикру андешаҳо ва амалҳои тундравона, аз ҳад гузаштан, аз андоза гузаштан аст. Экстремист шахсест, ки дар фаъолияти худ ҷонибдори амалҳои якравию тундравӣ аст. Ин амалу зуҳурот метавонад дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон – дар дин, сиёсат, идеология, илм ва ҳатто дар варзиш низ ба миён ояд. Ин метавонад ҳам дар муносибатҳои байни одамон ва ҳам дар муносибат бо муҳити зист, сиёсат, дин ва дигар соҳаҳо зоҳир шавад. Экстремизм бар хилофи таҷовуз ё ҷиноят ҳамеша ангеза ва идеологияи худро дорад. Ин як падидаи хосси инсон буда, ҳамеша табиати консептуалӣ дорад. Вайрон кардани меъёру қоидаҳои муқарраршуда боиси пайдо шудани зухуроти ифротгароӣ дар ҷамъият мегардад. Экстремизми динӣ дар рафтори одамон бештар аз тарбияи нодуруст, гароиш ба парастиши зӯроварӣ ва таъсири омилҳои беруна ба шахсият вобаста аст. Илми муосир се гурӯҳи асосии омилҳоро муайян мекунад: иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ-маърифатӣ ва сиёсию ҳуқуқӣ.

Калидвожаҳо: радикализатсия, экстремизми динӣ, ваҳҳобизм, радикализми сиёсӣ, суботи сиёсӣ, тартиботи ҳуқуқӣ, мубориза бо терроризм ва ифротгарой, дин, идеология, эътиқоди динӣ, самти фундаменталистии дини ислом.

ПОНЯТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В современном Таджикистане актуальной проблемой является религиозный экстремизм. Данная статья освещает понятие религиозного экстремизма, его условия возникновения и связь с другими формами экстремизма. В переводе с латыни «extremus» обозначает крайний, выходящий за пределы границ, т.е. в социальном контексте поведение физического лица, группы лиц, сообщества, противоречащее установленным в данной парадигме нормам морали, традициям, обычаям либо правоохраняемым отношениям. Это может проявляться как в отношениях между людьми, так и в отношении к окружающей среде, политике, религии и других областях. Экстремизм, в отличие от агрессии или преступности, всегда имеет свою мотивацию и идеологию. Он является явлением, присущим только людям, и всегда имеет концептуальный характер. Нарушение установленных норм и правил ведет к возникновению экстремистских проявлений в обществе. Экстремизм в поведении людей чаще всего обусловлен неправильным воспитанием, ориентацией на культ насилия и воздействием внешних факторов на личность. Современная наука выделяет три основные группы факторов: социально-экономические, культурно-образовательные и политико-правовые.

Ключевые слова: радикализация, религиозный экстремизм, ваххабизм, политический радикализм, политическая стабильность, правопорядка, религиозного экстремизма, борьба с терроризмом и экстремизмом, религия, идеология, религиозные убеждения, религиозно-фундаменталистское направление ислама.

THE CONCEPT OF RELIGIOUS EXTREMISM AND ITS MANIFESTATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In modern Tajikistan, religious extremism is an urgent problem. This article covers the concept of religious extremism, its conditions of emergence and connection with other forms of extremism. Translated from Latin, “extremus” means extreme, going beyond boundaries, i.e. in a social context, the behavior of an individual, group of persons, community, contrary to the moral norms, traditions, customs or legally protected relations established in a given paradigm. This can manifest itself both in relationships between people and in relation to the environment, politics, religion and other areas. Extremism, unlike aggression or crime, always has its own motivation and ideology. It is a phenomenon unique to humans and is always conceptual in nature. Violation of established norms and rules leads to the emergence of extremist manifestations in society. Extremism in people's behavior is most often due to improper upbringing, orientation towards the cult of violence and the influence of external factors on the individual. Modern science identifies three main groups of factors: socio-economic, cultural-educational and political-legal.

Keywords: radicalization, religious extremism, Wahhabism, political radicalism, political stability, law and order, religious extremism, the fight against terrorism and extremism, religion, ideology, religious beliefs, religious fundamentalist direction of Islam.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Ҳасанзода Парвиз Ҳасан*** – Академияи идоракунии ВКД Россия, адъюнкти кафедраи назария ва методологияи идоракунии давлатӣ, капитани милитсия. **Суроға:** Федератсияи Россия, ш. Москва, кӯчаи Зоя ва Александр Космодемянскийҳо, хонаи №8. Телефон**: (+992) 909-93-99-99.** E-mail: **parviz_sobirov@internet.ru**

Сведения об авторе: ***Хасанзода Парвиз Хасан*** – Академия управления МВД России, адъюнкт кафедры теории и методологии государственного управления, капитан милиции. **Адрес:** Российская Федерация, г. Москва, улица Зои и Александра Космодемьянских, дом №8. Телефон**: (+992) 909-93-99-99.** E-mail: **parviz_sobirov@internet.ru**

Information about the author: ***Khasanzoda Parviz Hasan*** – Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia, adjunct of the department of theory and methodology of public administration, police captain. **Address**: Russian Federation, Moscow, Zoya and Alexandra Kosmodemyanskikh Street, building No. 8. Phone**: (+992) 909-93-99-99.** E-mail: **parviz_sobirov@internet.ru**

ТДУ: 342.4(575.3)

ТАҒЙИРУ ИЛОВАҲО БА КОНСТИТУТСИЯ – АСОСИ ТАҲКИМ ВА РУШДИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ДАР ТОҶИКИСТОН

Шарифзода Л.Ш., Сафаров Ф.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода

Бояд зикр кард, ки баъд аз барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ дар аксари ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна равандҳои сиёсӣ мураккаб гардиданд. Дар ин давра таназзули истеҳсолот, паст шудани дараҷаи зиндагонии аҳолӣ, ихтилофҳои байни гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ ба рушди ҷамъиятию сиёсии ҷомеа таъсири бевосита расонданд. Дар баробари ин, бухрони умумии сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки дар солҳои 90-ум ҷомеаро фаро гирифта. Ин давраи бухрони ҳамаҷониба мебошад, ки дар сарнавишти кишварҳои Осиёи Миёна нақши ҳалкунанда бозид. Пеш аз ҳама, он ба сарнавишти 15 ҷумҳурии собиқ шуравиро, ки субъектҳои нави мустақили раванди сиёсии ҷаҳон гардиданд, тағйир дод. Дар натиҷа зарурати ба эътидол овардани вазъияти мураккаб ба миён омад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ роҳи бебозгашти эъмори давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи адолатпарварро интихоб намуд ва дар ин роҳ пайваста қадамҳои ҷиддӣ ва устувор гузошт. Барои ноил гардидан ба ин мақсад дар фазои ҳуқуқии кишвар аз рӯзҳои аввал тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал омаданд. Қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1994) гувоҳи ин гуфтаҳост. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки баёнгари иродаи халқи Тоҷикистон мебошад, дар ин самт беандоза муҳим аст. Дар он заминаҳои ҳуқуқӣ оид ба ташкил намудану фаъолияти ҳокимияти давлатӣ, аз қабили институти президентӣ, парламент, суди мустақил ва дар маҷмуъ таъмини амнияту оромӣ ва ташаккули ҷомеаи адолатпарвар таҷассум ёфтаанд [1].

Ин давраи дигаргунсозии куллии ҷамъият ва давлат, гузаштан аз низоми ҷамъиятию сиёсии шуравӣ ба шаклҳои муосири ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ мебошад, ки дар асоси он принсиипҳои сифатан нав: иқтисоди бозорӣ, демократия, плюрализми сиёсӣ, масъалаҳои озодӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Ин дигаргуниҳои куллӣ дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, ки бо пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ алоқаманданд, дар ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ ин равандҳои мураккаби сиёсиро ба амал оварданд [2].

Вобаста ба ин масъалаи муҳим қайд намудан зарур аст, ки ягона воситаи муҳим дар он давра барои мусоидат ва устувор сохтани асосҳои сохтори конститутсионӣ дар раванди муосири давлатдории Тоҷикистон, пеш аз ҳама, аз рушди конститутсионӣ, ислоҳоти конститутсионӣ, дар низоми давлатдорӣ вобаста буд. Вобаста ба ин масъалаи муҳим муҳаққиқ Ш.В. Жамалдаев чунин иброз намудааст: "Бояд қайд намуд, ки яке аз муваффақиятҳои муҳимтарини сиёсии давраи дигаргунсозиҳои демократӣ, ба вуҷуд омадани ислоҳоти конститутсионӣ мебошад. Таъсиси парламент ҳамчун институти муҳимми сиёсӣ, ки дар асоси принсипҳои воқеан демократӣ амал мекунад, дар шаклгирии рушди парламентаризм мусоидат кард. Муҳимтарин вазифа ин аст, ки парламентаризм ҳамчун як меъёр дар ҳаёти сиёсии ҷомеа дар устуворсозии низоми сиёсии ҷомеа нақши муҳим дорад" [3].

Бояд гуфт, ки бо қабули Конститутсия асосҳои сохтори конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон устувор шуд, волоияти қонун дар модди аввал гузошта шуд. Ин аст, ки Конститутсия тақсими вазифаҳои ҳокимияти мақомоти давлатиро пешбинӣ менамояд, ки аз рӯйи сохтори ҷории идораи давлатӣ сурат мегирад:

- мақоми конунгузор (намояндагӣ) дар симои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои ҳуқуқи таҳия ва эҷоди қонун мебошад;
- мақоми Ҳукумат – татбиққунандаи амали қонунҳост;
- мақоми судӣ бошад, танзимгари баҳсу мухолифатҳо буда, ҳамаи баҳсу мунозира ва мухолифатҳоро бо роҳи қонунӣ ҳал менамояд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун падидаи давлатӣ –ҳуқуқӣ ин нуктаро ҳамчун мақсади асосии худ қарор дода, дар меъёрҳои худ волотарин идеяҳои инсондӯстонаро инъикос ва мустаҳкам намудааст. Вобаста ба он ки Конститутсия дар низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи роҳбарикунанда, хусусияти амали бевоситаро доро мебошад, муқаррароти он оид ба ҳуқуқу озодиҳои инсон низ асосҳои бунёдии дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро ташкил медиҳанд.

Қабл аз ҳама, бояд хотирнишон сохт, ки давлати мо дар натиҷаи таъмини сулҳу оромӣ аз нигоҳи сиёсӣ ва иқтисодӣ рӯ ба беҳбудӣ оварда, барои фаъол шудани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмону ҳизбҳои сиёсӣ шароит фароҳам сохт, ки дар натиҷа ҷомеа ба таври зарурӣ барои қабули дастгоҳи нави давлатдорӣ омода гардид. Ҳамин нуктаро ба ҳисоб гирифта, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 фаъолияти се шохаи ҳокимияти давлатиро муайян намуд, ки яке аз онҳо мақоми қонунгузор (намояндагӣ) Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон гардида, вориси қонунии мақомоти олии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дониста мешавад.

Бояд қайд намуд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аввалин маротиба дар таърихи давлатдориамон дар баробари такмил додани сохти идоракунии давлатӣ ва масъалаҳои иҷтимоию сиёсӣ, инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро арзиши олӣ эълон кард, ки яке аз бузургтарин дастовардҳои давлатдории тоҷикон мебошад. Дар ин раванд ба Конститутсияи тағйиру иловаҳо дохил гардиданд, ки дар ҳаёти сиёсии мамлакат дигаргуниҳои муҳим ба миён омаданд. Дар асоси тағйироту иловаҳо ба Конститутсия, ташкил шудани ду маҷлис, яъне Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ва дар асоси принсипҳои бисёрҳизбӣ гузаронидани интихоботи озоди вакилон дар таърихи давлатдориамон падидаи нав гардид.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ ва қабул намудани қонунҳои миллӣ нақши арзишманд дорад, сарчашмаи аввалиндараҷаи соҳаҳои ҳуқукро ташкил медиҳад. Дар сурати рӯ овардан ба таърихи қонунэҷодкунии миллат дар замони соҳибистиқлолӣ, мушоҳида менамоем, ки мақомоти қонунбарори кишвар ба дастовардҳои бузург ноил гардида, қонунҳоеро қабул карда, мавриди амал қарор додааст, ки назирашонро ҷомеаи ҷаҳонӣ кам дар ёд дорад. Масалан, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» хусусияти миллӣ дошта, дар заминаи меъёрҳои Конститутсияи ҷумҳурӣ таҳия гардидаанд ва дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, баланд бардошти масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд, беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳолӣ ва расидан ба ҳадафҳои миллӣ саҳми бориз гузошта истодаанд. Аз ин ҷост, ки ҳоло таҷрибаи қонунэҷодкунии миллати тоҷик дар давлатҳои алоҳида мавриди омӯзиш қарор гирифта, аз ҷониби коршиносони сатҳи байналмилалӣ сазовори баҳои баланд гаштааст [4].

Ба андешаи муҳаққиқ Д.С. Раҳмон, "Конститутсияи кишвар на танҳо дар бунёди қонунгузории миллӣ, балки дар ташаккули соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ низ нақши назаррас гузоштааст. Зеро он пойдевори асосии муносибатҳо махсуб ёфта, дурнамои инкишофи давлату миллатро муайян менамояд. Дар натиҷаи дуруст ва сари вақт иҷро намудани меъёрҳои конститутсионӣ ба бузургтарин ҳадафҳои давлатдории миллӣ ноил гардида, тавонистем мавқеи сазоворро дар арсаи байналмилалӣ ба даст оварем» [4].

Конститутсия санади меъёрии ҳуқуқӣ аст ва дар фарқ аз дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қувваи олии ҳуқуқӣ дорад. Модом ки чунин аст, он бояд бо инкишоф ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ ба раванди бавуҷудомада мутобиқат намояд. Яъне, Конститутсия санади шахшуда нест ва бо гузашти айём он ба такмил ниёз пайдо менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо дарназардошти омилҳои гуногун ба Конститутсияи даврони соҳибистиқлолӣ бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид намудааст, ки дар натиҷаи онҳо моҳият ва мундариҷаи меъёрҳои конститутсионӣ боз ҳам такмил ёфтанд ва муносибатҳои нав дар сатҳи конститутсионӣ мавриди танзим қарор гирифтанд [4].

Қобили зикр аст, ки қабули Конститутсия дар ҳаёти сиёсӣ-ҳуқуқии кишвари мо дар устуворсозӣ ва шаклгирии низоми сиёсии ҷомеа, рушди муҳимтарин бахшҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ба танзим даровардани масъалаҳои муҳим нақши муассир гузошт.

Дар ин раванд дар баробари тағйиротҳои муҳимми сиёсӣ-ҳуқуқӣ дар раванди сиёсии ҷомеа зарурат ба миён омад, ки ба Конститутсия як қатор тағйиру иловаҳо ворид карда шаванд, ки заминаи асосиро дар рушди парламентаризм устувор намуданд.

Ба мақсади ташаккул додани сохтори идоравии давлатӣ, бо дарназардошти ниҳодҳои муҳимтарини демократӣ ва наздиксозӣ ба идоракунии давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон зарурати ташкили парламенти сифатан навро ҳамчун ҷузъи муҳимми сохтори сиёсӣ ва ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён гузошт. Вобаста ба ин, дар натиҷаи раъйпурсии умумихалқӣ 26-уми сентябри соли 1999 оид ба тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тарҳи парламенти думаҷлиса қабул гардид, ки боби сеюми он аз моддаи 48 то 63 ба Маҷлиси Олӣ бахшида шудааст. Мутобиқи он, Маҷлиси Олӣ, ҳамчун мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ду маҷлис - Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон иборат аст, ки ин барои дар сатҳу сифати баланд, мутобиқ ба меъёрҳои байналмилалӣ қабул гардидани қонунҳо ва асноди ҳуқуқӣ-меъёрӣ шароит фароҳам овард [5].

Ба андешаи муҳаққиқ Ашурбой Имомов: «Аввалин идеяи дупалатагии парлумон солҳои аввали соҳибистиқлолӣ пешниҳод шуда буд. Вале он вақт ин пешниҳод ба эътибор гирифта нашуд ва ин таклиф ҳам нагузашт. Баъдан ғояи дупалатагӣ дар ҳамон ҳолате ба вуҷуд омад, ки дар гуфтушунидҳои байни ҳукумат ва неруҳои опозитсионӣ тарҳи нави парлумонро муаяйн карданӣ шуданд. Азбаски яке аз шохаҳо шохаи вакилони халқӣ гардид, ҷониби Ҳукумат тарҳи палатаи дувумро пешниҳод кард. Вақте дар музокироти байни Ҳукумат бо намояндагони Комиссияи оштии миллӣ доир ба ин масъала ва даровардани ислоҳот ба чандин нуқтаҳои Конститутсия таклифҳо пешниҳод гашт ва созиш карда шуд. Соли 1999 ин пешниҳод ба овоздиҳӣ гузошта шуд ва қабул гардид» [6].

Ба андешаи коршинос Сайфулло Сафаров, «дар мавриди заминаҳо ва сабабҳои пайдоиши Маҷлиси дупалатагӣ, бахусус, Маҷлиси миллӣ, набояд омилҳои дохилӣ ба назар гирифта шаванд, балки таҷрибаи ҷаҳонӣ бештар маҳаки ин иқдом шудааст. Пас аз имзои Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ миёни давлат ва иттиҳоди мухолифини собиқ, ниёзе ба чунин ниҳоди қонунгузор ба вуҷуд омад. Сабаби аслии пайдо шудани Маҷлиси миллӣ дар Тоҷикистон он буд, ки баъд аз ҷанги шаҳрвандӣ бояд манфиатҳои минтақаҳо дар сатҳи олӣ риоя карда мешуд. Ин, пеш аз ҳама, аз ҷониби давлат ба вуҷуд омадааст, чунки ба ҳам овардани манфиатҳои минтақавӣ, миллӣ ва давлатӣ, албатта, пеш аз ҳама, аз тарафи давлат сурат мегирад. Чун, ҳизбҳои сиёсӣ ва гурӯҳҳои дигар манфиатҳои худашонро доранд. Ва манфиатҳои онҳоро наметавон гуфт, ки ҳамаи манфиатҳо пурра ба манфиатҳои милливу давлатӣ мувофиқат мекунанд. Аз ин сабаб ин бештар ба манфиатҳои давлатӣ асос ёфта буд ва ташаббускори ин, албатта, давлат аст» [7].

Дар натиҷа соли 1999 сулҳ парлумони Тоҷикистон ба низоми нав – дупалатагӣ гузашт, ки то имрӯз фаъолият мекунад ва парлумони касбӣ муаррифӣ мешавад. Он Маҷлиси Олӣ ном дорад ва палати поёниро Маҷлиси намояндагон ва болоиро Маҷлиси миллӣ мегӯянд.

Бо ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 26-уми сентябри соли 1999, дар кишвар низоми дупалатагии ҳокимияти қонунбарор, яъне Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ташкил карда шуд, ки дар самти ташаккул ёфтани фаъолияти ҳокимияти давлатӣ таъсири бевосита гузошт. Ҳоло Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар робитаи мустаҳкам қарор дорад, ки чунин муносибат сарчашмаи ҳуқуқиро аз меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мегирад.

Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун институти ҳокимияти давлатӣ аз қадамҳои аввалин мавқеи худро муайян кард. То соли 1999 ҳамаи санаду қонун ва дастурҳои лозимаро санҷида, таҳлил намуда, ҳамаҷониба ташаккул дод. 26 сентябри соли 1999 бо тариқи раъйпурсии умумихалқӣ ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, ки онҳо маҳз ба мақоми олии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон тааллук доштанд. Дар ин раванд бори нахуст, 26-уми сентябри соли 1999 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, ки дар

натиҷаи он парламенти доимоамалкунандаи касбӣ дар кишвар таъсис ёфта, мухлати ваколати Президент ба ҳафт сол ва мухлати ваколати судяҳо ба даҳ сол расонида шуд.

Табиист, ки баробари такмили ҳар як ҷомеа зарурати даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ба миён меояд. Бо тағйир ёфтани шароит чунин зарурат дар мамлакати мо низ ба миён омад ва хушбахтона, ин тағйиру иловаҳо дар асоси иродаи мардум бо раъйпурсии умумихалқӣ дароварда шуданд. Тағйиру иловаҳое, ки мутобиқи Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ соли 1999 ба Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуданд, ба таҳкими Ваҳдати миллӣ ва суботи ҷомеа мусоидат намуданд. Мувофиқи ин тағйиру иловаҳо, бори аввал дар Тоҷикистони соҳибистиқлол парлумони касбӣ арзи вуҷуд намуд, ки он дар инкишоф ва ба муносибатҳои сифатан нави ҷамъиятӣ мутобиқ сохтани қонунгузории мамлакат мусоидат намуд [8].

Вобаста ба ин тағйиротҳои муҳимми баамаломада дар низоми сиёсии кишвар назари ҳуқуқшинос Д.С. Раҳмон чунин аст: «Ҳадафҳои афзалиятноки сиёсати қонунгузорӣ ва ҳамчунин, дурнамои фаъолияти Маҷлиси миллиро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар нахустин Иҷлосияи Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон даъвати шашум (16 апрели соли 2020) хеле оқилона муайян намуданд ва фаъолияти аъзои ин ниҳод бояд, қабл аз ҳама, дар чаҳорчӯбаи маҳз ҳамин ҳидоятҳо сурат бигирад. Пешвои миллат барҳақ зикр намуданд, ки «аъзои Маҷлиси миллӣ бояд бо истифода аз ваколати конститутсионии худ, ҳамчун субъектҳои ташаббуси қонунгузорӣ, ба таҳияи қонунҳо диққати махсус зоҳир намоянд. Онҳо бояд қонунҳоеро таҳия ва пешниҳод намоянд, ки ба таҳкими истиқлолият, рушди соҳаҳои иқтисодиву иҷтимоии кишвар ва густариши муносибатҳои бозорӣ, аз ҷумла, пешрафти соҳибкорӣ, беҳдошти соҳаҳои маориф ва тандурустӣ, истифодаи самараноку сарфакоронаи замин ва дигар боигариҳои табиӣ, таъмини волоияти қонун, пешгирии ҷинояткорӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум равона шуда бошанд» [4].

Бояд гуфт, ки ҳар марҳилаи ислоҳоти конститутсионӣ хусусиятҳои хосси худро доро мебошад. Дар ин мақола тасмим гирифтем раванди ислоҳоти конститутсиониро дар соли 2003 мавриди омӯзиш қарор диҳем. 22-юми июни соли 2003, ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуд, ки онҳоро метавон ба чор қисмат ҷудо намуд: ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, низоми давлатӣ, муқаррароти интиқолӣ ва таҳриру тасҳеҳи Конститутсия. Дар асоси тағйиру иловаҳои мазкур, инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ба сифати арзиши олӣ эътироф карда шуд, раъйпурсии умумихалқӣ ва интихобот ҳамчун шакли олии ифодаи бевоситаи ҳокимияти халқ муқаррар гардид, ҳизбҳои сиёсӣ чун унсури низоми сиёсӣ пазируфта, салоҳиятҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мушаххас карда шуданд, ба низоми судӣ Суди иқтисодии ВМКБ, суди иқтисодии вилоятҳо ва Суди иқтисодии шаҳри Душанбе ворид карда шуданд. Дар баробари ин, тағйироти дигаре ворид гардиданд, ки барои такмил додани низоми қонунгузории кишвар ва рушди муносибатҳо дар ҷомеа нақши бузург доштанд [4].

Бо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷомеаи мо дигаргуниҳои куллӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятиву давлатӣ, ислоҳоти иқтисодиву сиёсӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ оғоз гардида, самтҳои пешрафти давлат ва ҷомеа барои имрӯз ва оянда муайян шуданд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба сифати қонуни асосии давлат баромад мекунад, қувваи олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақиман амал менамоянд. Яъне, санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки дар кишвар қабул карда мешаванд, бояд ба меъёрҳои Конститутсия мутобиқат намоянд.

Марҳилаи аз ҳама муҳим дар низоми муосири давлатдории Тоҷикистон тағйироти навбатӣ ба Конститутсия дар соли 2016-ум ба ҳисоб меравад. Дар натиҷа маротибаи чорум, яъне 22-юми майи соли 2016, ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, ки дар натиҷаи он истилоҳи «Сарқонун» аз номи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон гирифта, маблағгузории ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби субъектони хориҷӣ манъ карда шуд. Синну соли интихоб ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аъзои Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вакили Маҷлиси намояндагон аз 30-солагӣ муқаррар гардид. Инчунин, синну соли таъин

гардидан ба вазифаҳои судяи судҳои ҷумҳурӣ низ аз 30-солагӣ муайян карда шуд. Ба ҳамин монанд, тағйиру иловаҳои дигар ворид карда шуданд, ки барои татбиқи сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар нақши бениҳоят бузургро иҷро намуда истодаанд. Дар умум, тағйиру иловаҳои ба Конститутсия воридгардида мазмуну муҳтавои онро такмил дода, воқеияти замонро инъикос намуданд ва барои такомул додани низоми сиёсии ҷомеа заминаи устувор гузоштанд. Маҳз тағйиру иловаҳои воридгардида барои мукаммал намудани низоми қонунгузории кишвар замина гузошта, роҳи минбаъдаи давлатдориро муайян сохтанд [4].

Танзими вазъи ҳуқуқии мақомоти қонунбарори кишвар дар сатҳи санадҳои меъёрии ҳуқуқии гуногун имконият фароҳам овард, ки ин шохаи ҳокимияти давлатӣ ба таври амиқ рушд намояд ва дар бунёди қонунҳои миллӣ замина гузорад. Натиҷаи чунин фаъолият аст, ки алҳол муносибатҳои ҷамъиятӣ тавассути қонунҳои алоҳида мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифта, дурнамои рушди муносибатҳои ҷамъиятиро муайян менамоянд. Боварии комил дорем, ки минбаъд низ мақомоти қонунбарори кишвар барои қабул намудани қонунҳои сирф миллӣ талош намуда, манфиатҳои халқ ва миллатро дар онҳо ҷой медиҳанд [9].

Бояд зикр намуд, ки Конститутсия маҳсули тафаккури инсонӣ буда, дар давраҳои муайян ба тағйиру иловаҳо эҳтиёҷ пайдо мекунад. Ин ҳолат дар таҷрибаи давлатдории навини мо ба мушоҳида расид. Ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар замони бесарусомонӣ ва ноороміҳои мамлакат қабул гардида буд, бо гузашти давраи муайян чор маротиба (6 ноябри соли 1994, 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016) тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, ки онҳо барои боз ҳам мустаҳкам гардидани волоияти қонун, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона шуданд.

Бояд гуфт, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ босуръат рушд меёбад ва зуд-зуд тағйир ёфта, дигаргун мешавад. Ин рушду дигаргуниҳо ба зиндагии сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардуму мамлакати мо низ бетаъсир буда наметавонад. Вобаста ба ин, санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла Конститутсия, бояд ба чунин дигаргуниҳо созгор бошанд. Аз ин рӯ, солҳои 1999, 2003 ва 2016 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Тағйиру иловаҳое, ки 16-уми майи соли 2016 ворид карда шуданд, барои устувории сохтори давлативу ҷамъиятӣ, рушди мардумсолорӣ, нигоҳбонии марзу бум, оромиву осоиш, пуштибонӣ аз манфиатҳои кишвар, пешгирии қонуншиканӣ равона карда шудаанд [10].

Ҳамин тариқ, тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тақозои ҳаёти имрӯза буда, мақсади он сари вақт мутобиқ сохтани Конститутсия ба раванди инкишофи ҷомеа вобаста ба талаботҳои нави ҳаёти ҷомеа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Мавқеи ҳокимияти судӣ дар таҳкими давлати ҳуқуқбунёд // Садои мардум. - №149-150 (3450-3451). 05.11.2015.
2. Буранчин А.М. Общественно-политическое развитие Республики Башкортостан в конце 1980-х – 1990-е гг.: автореф. дис… канд. истор. наук/ А.М. Буранчин. – М., 2007. – С. 8.
3. Жамалдаев Ш.В. Российский парламентаризм в условиях посткоммунистической трансформации политической системы: автореф. дис… канд полит. наук / Ш.В. Жамалдаев. – М., 2006. – С. 6.
4. Раҳмон Д.С. Конститутсия ва сарнавишти миллати тоҷик // Садои мардум. - №138 (4244). 10.11.2020.
5. Аҳаммияти парламент дар ҳаёти ҷомеа. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
6. Имомов А. Маҷлиси миллӣ моли давраи гузариш аст. [Манбаи электронӣ]. URL: www.ozodi.org. (санаи муроҷиат:. 21.12.2023).
7. Поёни пешбарии номзадҳо ба узвияти Маҷлиси миллӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: www.ozodi.org. (санаи муроҷиат:. 21.12.2023).
8. Қувватов Ф. Конститутсия ва таҳкими Ваҳдати миллӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
9. Конститутсия ва пойдории кишвар // Садои мардум. - №138 (4244). 10.11.2016.
10. Нақши ҷомеаи шаҳрвандӣ дар татбиқи Стратегияи миллии рушд. [Манбаи электронӣ] sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
11. Фарҳанги ҳуқуқӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).

12. Санади барномавии давлат ва ҷомеа [Манбаи электронӣ] sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
13. Конститутсия: ҳуҷҷате, ки дар он иродаи мардум ифода ёфтааст. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
14. Конститутсия (Сарқонун) ба талаботи замон мувофиқ мегардад. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
15. Таҳкимбахшандаи пояҳои ҳуқуқии давлатдорӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
16. Зариф Ализода. Конститутсия – ифодагари ормону мақсадҳои ҷомеаи навин. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).

ТАҒЙИРУ ИЛОВАҲО БА КОНСТИТУТСИЯ - АСОСИ ТАҲКИМ ВА РУШДИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои муҳимми тағйиротҳои сиёсӣ, ислоҳоти конститутсионӣ, раванди конститутсионӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудаанд. Бояд гуфт, ки ин тағйиротҳои муҳимми баамаломада, дар низоми сиёсии кишварҳои Осиёи Маркази боиси густариш ва рушд ёфтани низоми сиёсӣ-ҳуқуқӣ, бисёрҳизбӣ демократия, институти таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, парламент ва парламентаризм гардиданд. Вобаста ба ин, бояд қайд намуд, ки дар раванди ин дигаргуниҳои муҳимми сиёсӣ-ҳуқуқӣ, ҳар як кишвар дар асоси раъйпурсии умумихалқӣ Конститутсияи худро қабул намуданд. Мавриди зикр аст, ки Конститутсия дар раванди давлатдории Тоҷикистон ба сифати санади асосии муайянкунандаи самтҳои муҳимтарини ҷомеа эътироф шуда, дар мустаҳкам намудани давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд нақши муҳим гузошт. Метавон гуфт, ки имрӯз Конститутсия ба сифати санади ягонаи меъёрӣ ҳуқуқӣ баромад намуда, дар танзими масъалаҳои муҳимтарини раванди давлатдорӣ мақоми арзишмандро доро мебошад. Қобили зикр аст, ки қабули Конститутсия дар ҳаёти сиёсӣ-ҳуқуқии кишвари мо дар ташаккули институти парламентаризм ва шаклгирии низоми сиёсии ҷомеа ва рушди муҳимтарин бахшҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ба танзим даровардани масъалаҳои муҳим нақши муҳим гузошт. Дар баробари тағйиротҳои муҳимми сиёсӣ-ҳуқуқӣ дар раванди сиёсии ҷомеа зарурат ба миён омад, ки ба Конститутсия як қатор тағйиру иловаҳо ворид карда шаванд. Дар натиҷа, дар мақолаи мазкур кӯшиш кардем, ки дар мавриди тағйиру иловаҳо ба Конститутсия, ҳамчун омили муҳимми рушди парламентаризм дар Тоҷикистон, фикру назари коршиносонро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Калидвожаҳо: Конститутсия, ислоҳоти конститутсионӣ, низоми интихобот, парламент, парламентаризм, Маҷлиси Олӣ, демократия, Ҷумҳурии Тоҷикистон, плюрализми сиёсӣ.

ПОПРАВКИ В КОНСТИТУЦИЮ – ОСНОВА УКРЕПЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье анализируются и обсуждаются важные особенности политических изменений, конституционных реформ и конституционного процесса. Следует отметить, что эти важные изменения, произошедшие в политической системе стран Центральной Азии, привели к расширению и развитию политико-правовой системы, многопартийной демократии, института разделения государственной власти, парламента и парламентаризма. Что касается этих важных изменений, следует отметить, что в процессе этих важных политико-правовых изменений каждая страна приняла новую Конституцию на основе всенародного референдума. Стоит отметить, что после реализации этих изменений Конституция была признана основным документом, определяющим важнейшие направления деятельности общества в процессе становления государственности в Таджикистане, и сыграла важную роль в укреплении демократического, правового государства. Можно сказать, что сегодня Конституция выступает как единый документ правовых норм и играет важную роль в регулировании основных государственных вопросов. Стоит отметить, что принятие Конституции в политико-правовой жизни нашей страны заложило важный фундамент в становлении института парламентаризма, формировании политической системы общества, развитии важнейших экономико-социальных сфер, сектора культуры и регулировании важных вопросов. Наряду с важными политико-правовыми изменениями в политическом процессе общества возникла необходимость внесения ряда изменений в Конституцию. В результате в данной статье мы попытались проанализировать мнения экспертов относительно внесения изменений в Конституцию как важный фактор развития парламентаризма в Таджикистане.

Ключевые слова: конституция, конституционные реформы, избирательная система, парламент, парламентаризм, демократия Маджлиси Оли, Республика Таджикистан, политический плюрализм.

AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION ARE THE BASIS FOR STRENGTHENING AND DEVELOPING PARLIAMENTARISM IN TAJIKISTAN

This article analyzes and discusses important features of political change, constitutional reform and the constitutional process. It should be noted that these important changes that occurred in the political system of the countries of Central Asia led to the expansion and development of the political and legal system, multi-party democracy, the institution of division of state power, parliament and parliamentarism. Regarding these important changes, it should be noted that in the process of these important political and legal changes, each country adopted a new Constitution based on a popular referendum. It is worth noting that after the implementation of these changes, the Constitution was recognized as the main document defining the most important directions of society's activities in the process of establishing statehood in Tajikistan, and played an important role in strengthening a democratic, rule-of-law state. It can be said that today the Constitution acts as a single document of legal norms and plays a valuable role in regulating the most important issues of

the statehood process. It is worth noting that the adoption of the Constitution in the political and legal life of our country laid an important foundation in the establishment of the institution of parliamentarism and the formation of the political system of society and the development of the most important economic and social spheres. , cultural sectors and regulation of important issues. Along with important political and legal changes in the political process of society, the need arose to introduce a number of changes to the Constitution. As a result, in this article we tried to analyze the opinions of experts regarding amendments to the Constitution as an important factor in the development of parliamentarism in Tajikistan.

Keywords: constitution, constitutional reforms, electoral system, parliament, parliamentarism, democracy of the Majlisi Oli, Republic of Tajikistan, political pluralism.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарифзода Лоҳутӣ Шариф*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 919896569**
Сафаров Фарҳод Шарифович **-** Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, унвонҷӯйи кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ. **Суроға**: 734019, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Ф. Муҳаммадиев, 17/6

Сведения об авторах: ***Шарифзода Лохути Шариф*** - Таджикский национальный университет, доктор политических наук, доцент. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон:**(+992) 919896569**
Сафаров Фарход Шарифович - Таджикский международный университет иностранных языков имени С. Улугзода, соискатель кафедры философии и политологии. **Адрес:** 734019, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Мухаммадиева 17/6

Information about the authors: ***Sharifzoda Lokhuti Sharif*** **-** Tajik National University, candidate of political sciences, associate professor. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919896569**
Safarov Farhod Sharifovich - Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzoda, applicant for the Department of Philosophy and Political Science. **Address**: 734019, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Muhammadiev street, 17/6

ТДУ: 327(075.8)

СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ НАВИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Комилбек Амид Ёрбек, Зарифов Ҳ.Р.
Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Муносибатҳои байналхалқӣ соҳаи муҳимтарин ва мураккабтарини инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд. Муносибатҳои байналхалқӣ системаи мукаммали баҳамтаъсиррасонии иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ҳарбӣ, сиёсӣ ва фарҳангии байни давлатҳоро дар бар мегирад, ки моҳияти асосии онро ташкил медиҳанд.

Муносибатҳои байналхалқӣ аз замонҳои қадим дар ҳаёти ҳар ҷамъият нақши махсусро бозӣ мекарданд. Зуҳури ин ё он ҷамеаҳои сиёсӣ, ташаккулёбии институтҳои иҷтимоӣ, рушди маданияти моддӣ ва маънавӣ бо мубодилаи тиҷоратӣ, фарҳангӣ, дипломатӣ, низоъҳои сиёсати берунӣ, ҷангҳо ва забткориҳо сахт алоқаманд будаанд. Дар маркази он бошад, муносибатҳои байни халқҳо, давлатҳо ва дигар акторҳо қарор доранд [10,с.4].

Сиёсати хориҷӣ самти афзалиятноки сиёсати ҳар як кишвару мамлакат ба шумор меравад, зеро маҳз тавассути он давлатҳо аз ҳастии худ дар арсаи байналмилалӣ дарак додаву муносибатҳои дуҷонибаву бисёрҷонибаи худро ташаккул медиҳанд. Дуруст муайян намудан ва ба ҷомеаи ҷаҳонӣ муваффақона расонидани ҳадафҳои сиёсати хориҷии давлат яке аз вазифаҳои асосии муассисаҳои дар ин самт фаъолияткунанда иборат мебошад.

Сиёсати хориҷӣ маҷмуи мақсад ва воситаҳои фаъолияти давлат дар соҳаҳои муносибатҳои якҷояи он бо дигар давлатҳо, халқу миллатҳо ва созмонҳои байналхалқӣ мебошад.

Сиёсати хориҷии Тоҷикистон - самти инкишоф ва роҳи муайяншудаи давлатро дар фаъолияти байналхалқӣ зоҳир мекунад, ки ин муносибатҳо бо давлатҳои дигар вобаста ба принсип ва манфиатҳои он ба воситаи шаклҳо ва методҳои гуногун ба амал баровварда мешавад.

Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон гуногунҷанба буда, масъалаҳои зеринро дар бар мегирад:

- афзудани мақом ва саҳми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷаҳони имрӯза;
- робитаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои хориҷӣ;
- эҳё ва густариши робитаҳои Тоҷикистони соҳибистиқлол бо тоҷикони бурунмарзӣ.

Дар ҷаҳони муосир суръати рушди соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ бесобиқа мебошад, ки ба раванди муносибатҳои байналмилалӣ таъсири бузург мерасонанд. Махсусан, рушди технологияҳои рақамию иттилоотӣ ва дар заминаи он густариш ёфтани акторҳои нави фаромиллӣ мебошад, ки фаъолияти муносибатҳои байналмилалиро мураккаб менамояд. Низоми мавҷудаи муносибатҳои байналмилалӣ, ки баъди Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ бунёд гардид, бо барҳам хӯрдани низоми сотсиалистӣ ҷуғрофияи худро васеъ намуда, ба мушкилотҳои нав дучор гардидааст. Вазъияти байналмилалӣ дар даҳсолаи охир собит сохтааст, ки механизмҳои мавҷуда минбаъд пурра раванди байналмилалиро танзим карда наметавонанд. Вобаста ба шароити бавуҷудомада дар Паёми худ ба мақоми қонунбарори кишвар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иброз доштанд, ки “... мураккабшавии авзои сиёсии байналмилалӣ, шиддат гирифтани вазъи геосиёсиву низомӣ, таҳдидҳои амниятӣ, бӯҳронҳои молиявию иқтисодӣ, инчунин, мушкилоти марбут ба тағйирёбии иқлим, норасоии ғизою оби ошомиданӣ дар ҷаҳону минтақа ва пайомадҳои онҳо зимни пешбурди сиёсати хориҷии Тоҷикистон моро ба андешидани тадбирҳои зарурӣ водор месозанд” [8].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми нави муносибатҳои байналмилалӣ ба шарофати сиёсати хориҷии мутавозин, ки меҳвари онро сиёсати «дарҳои боз» ташкил медиҳад, тавонист бо кишварҳои ҷаҳон, созмонҳои байналмилаливу минтақавӣ ва ниҳодҳои бонуфузи молиявӣ ҳамкорӣ ва муносибати ҳасанаро ба роҳ монад.

Дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ гузариш ба низоми нави ҷаҳонӣ нақши муҳим доранд, ки асоси онро ҳамкории кулли кишварҳои ҷаҳон баҳри сулҳу субот ва инкишоф ташкил менамояд. Марҳилаҳои муосири муносибатҳои байналхалқӣ баҳамалоқамандӣ ва баҳамтаъсирбахшию ҳамкории кулли ҷомеаи ҷаҳонро тақозо менамояд. Зеро танҳо дар якҷоягӣ ва ҳамкории доимӣ инсоният қодир аст ба ҳалли масъалаҳои мураккаби глобалӣ ноил гардад [12,с.85].

Бо чунин назардошт сиёсати беруна самти инкишоф ва роҳи муайяннамудаи давлат дар фаъолияти байналхалқӣ мебошад, ки ин муносибатҳоро бо дигар давлатҳо вобаста ба принсип ва манфиатҳои худ ба воситаи шакл ва усулҳои гуногун ба амал мебарорад.

Мақсади асосии сиёсати хориҷии ҳар як давлат дар он зоҳир мегардад, ки бехатарии онро таъмин созад, шароити мусоиди сиёсати хориҷиро барои инкишофи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва мадании мамлакат фароҳам оварад, ба ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд кафолат дода, онҳоро ҳифз намояд. Самтҳои сиёсати хориҷии ҷумҳурии мо дар марҳилаи кунунӣ дар паёмҳои ҳамасолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии кишвар муайян мегарданд. Чунончи, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид намудаанд: “...Асоси сиёсати хориҷии имрӯзаи кишварро сиёсати “дарҳои боз”, омодагӣ барои хамкорӣ бо ҳама субъектҳои муносибатҳои байналмилалӣ дар заминаи эҳтироми усулу меъёрҳои пазируфташудаи ҳуқуқи байналхалқӣ ташкил медиҳад” [14].

Ҳамзамон, таҳлили адабиёти илмӣ нишон дод, ки дар рушду инкишофи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хеле бузург аст. Барои нишон додани нақши Пешвои миллат дар рушди сиёсати хориҷии Тоҷикистон як қатор муҳаққиқон асарҳои таҳлилӣ ва сиёсӣ таҳия намудаанд, ки дар онҳо самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фаъолияти хориҷии Президенти мамлакат нишон дода шудаанд.

Татбиқи стратегияи минтақавӣ ва байналмилалии Тоҷикистон дар шароити ниҳоят ҳассос, мураккаб ва зудтағйирёбандаи ҷаҳон дар оғози асри XXI ҷараён мегирад, ки равандҳо ва тамоюлоти он ба мазмуни таҳаввули ҳастии иҷтимоии кишвар таъсири амиқу рӯзафзун доранд.

Бо вуҷуди мушкилоти дохилӣ ва таъсири харобиовари вазъи маълуми минтақавӣ мо дар муқобили ин таҳдиду хатарҳо мавқеъи усулӣ ва қатъӣ гирифта, кишвари худ ва амнияту суботи минтақаро аз оқибатҳои фалокатбори онҳо то ҳадди имкон ҳифз кардем. Дар иртибот ба ин, ҳаёт дурустии мавқеи роҳбарияти Тоҷикистонро собит сохт [2,с.158].

Хатарҳои вобаста ба равандҳои ҷаҳонишавӣ, даҳшатангезию ифротгароӣ, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, ҷинояткории фаромиллӣ, офатҳои табииву техногенӣ ва мавқеъгириву таъсиррасонии на ҳама вақт мусбати абарқудратон барои Осиёи Марказӣ возеҳанд, зеро ин минтақа дорои сарватҳои бузурги ҳаётан муҳимми иқтисодӣ ва мавқеи геостратегию геополитикӣ мебошанд. Табиист, ки қудратҳои асосии ҷаҳонӣ барои ҳузур ва таъмини нақши худ дар минтақаи мо талош доранд.

Ин тамоюлоти асосии ҷаҳони муосир ва равандҳои пайваста бо онҳо зарурати дарки масъулона ва пешбурди созандаи манфиатҳои глобалиро ба миён мегузоранд.

Дар чунин шароит ба роҳ мондани ҳамкории судманди байналмилалӣ ба хотири коҳиш ва рафъи хатарҳои асосии глобалӣ самти муҳимтарини амалиёти муштараки ҷомеаи башарӣ мебошад. Пешгирии оқибатҳои ниҳоят хатарноки тамоюлоти дигари рӯз, қабл аз ҳама “бархӯрди тамаддунҳо” низ аз вазифаҳои муҳимтарини инсоният аст.

Тоҷикистон дар таҳия ва татбиқи стратегияи комплексӣ ва санҷидаи сиёсати хориҷӣ дар даврони истиқлолият, бахусус солҳои охир, ин тамоюлоту равандҳо ва ҷиҳатҳои дигари муҳимми ҷаҳонӣ дар ҳоли тағйиру таҳаввули босуръатро мадди назар дошт ва пайваста кӯшиш дорад, ки манфиатҳои стратегии кишвар ва мардуми худро дар чаҳорчӯбаи сиёсати “дарҳои боз” дар сатҳи шоиста таъмин намояд [6].

Барои ҷалби бештари ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳамкорӣ, аз ҷумла, дар самти табодули мол, татбиқи лоиҳаҳои муштарак ва ғайра охири соли 2002 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон сиёсати “дарҳои боз”-ро эълон дошт. Равиши минбаъдаи ҳамкориҳо бо ҷомеаи ҷаҳонӣ дурустӣ ва манфиатнок будани ин самтро нишон дод. Тоҷикистон дар доираи ин сиёсат метавонад бо тамоми кишварҳои узви СММ дар асоси

баробарӣ, дахолат накардан ба корҳои дохилии ҳамдигар ва умумияти манфиатҳо ҳамкорӣ намояд.

Тоҷикистон ҳамчун узви фаъоли эътирофшуда ва соҳибэҳтироми ҷомеаи ҷаҳонӣ мақоми шоистаи худро дар олами зудтағйирёбандаи муосир таҳким бахшида, ҳама гуна ҳамкориҳои судмандро бо кишварҳои минтақа ва ҷаҳон ҷонибдорӣ менамояд [1,с.185].

Тоҷикистон ҳар сол бо беш аз сад кишвари ҷаҳон ҳамкориҳоро ба роҳ монда, доираи ҳамкориҳоро дар самтҳои дигар, қабл аз ҳама, дар бахши иқтисод, ҷалби сармоягузорӣ, илм, маориф, фарҳанг, сайёҳӣ ва ғайра тадриҷан васеъ мекунад.

Ҳоло дар Тоҷикистон бо иштироки сармояи хориҷӣ даҳҳо иншоотҳои бузургу миёна, аз қабили неругоҳҳои барқӣ, хатҳои интиқоли неруи барқ, роҳу пулҳо сохта мешаванд, ки дарояндаи наздик имкониятҳо ва иқтидори иқтисодии кишварро бамаротиб боло хоҳанд бурд.

Тоҷикистон аз дидгоҳи сиёсати хориҷии «дарҳои боз» омодагии худро ба густариши бештари муносибатҳои ҳамкорӣ бо кишварҳои Ғарбу Шарқ ва олами ислом таъкид намуда буд. Тоҷикистон барои афзоиши ҳаҷми сармоягузориҳои кишварҳои Россия, Хитой, Амрико, Аврупо, ҷаҳони ислом ва дигар давлатҳо саъю талош намуда, хоҳони густариши равобити устувори дуҷониба ва бисёрҷонибаи байнидавлатӣ бар пояи прагматизми иқтисодӣ ва ҳусни тафоҳум мебошад.

Ҳамкориҳои марҳилаи сифатан нави Тоҷикистон бо кишварҳои пешрафта ва босуръат рушдёбандаи Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубу Шарқӣ - Ҷопон, Ҷумҳурии Корея, Сингапур, Малайзия, Индонезия, Тайланд ва Бруней, Доруссалом тавсеа ва густариш меёбанд. Тоҷикистон талош меварзад, ки аз тариқи эҳёи равобити суннатӣ ва қадим бо кишварҳои мусулмонӣ, мамолики араб ва манотиқи дигари дунё муносибатҳои хуб дошта бошад [1,с.115].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Рахмон ба Маҷлиси Олӣ дар Паёми солонаи худ (соли 2002) изҳор намуд, ки сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар пояи сиёсати “дарҳои боз” барои ҳамкорӣ бо ҳамаи субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ дар заминаи эҳтироми усулу меъёрҳои пазируфташудаи ҳуқуқи байналхалқӣ устувор мебошад [11,с.145].

Маҳз ба туфайли сиёсати мазкур имрӯз Тоҷикистон бо мақсади васеъ намудани ҳамкориҳои муфид ва самаранок бо кишварҳои ИДМ, Осиёи Марказӣ, Ҷумҳурии Мардумии Чин, як қатор давлатҳои ҷанубу шарқии Осиё, Ҳиндустон, Туркиё, давлатҳои араб, давлатҳои Иттиҳоди Аврупо ва созмонҳои бонуфузи мухталифи ҷаҳон робитаҳои худро дар асоси баробарӣ, дахолат накардан ба корҳои дохилии давлатҳои дигар ва эҳтироми мустақилият густариш дода истодааст.

Маҳз ба шарофати сиёсати муваффақонаи Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмон ҷомеаи ҷаҳонӣ ба Тоҷикистон ва азму ҷасорати қавӣ, талошҳои пайвастаи Сарвари давлат дар роҳи ободиву осоиштагии кишвар, арҷгузорӣ ба таърихи пурғановати миллати бостонии тоҷик ва ташаббусҳои созандаву некбинонаи ӯ бо нигоҳи боэътимод ва хайрхоҳона назар дорад. Ин аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муддати кӯтоҳ аз минтақаи даргир ба маркази баргузории чорабиниҳои минтақавию ҷаҳонӣ табдил ёфтааст.

Сиёсати “дарҳои боз”, ки дар паёми солонаи Президенти кишвар (2003) эълон гардида буд, бо тавсеаи ҷуғрофӣ ва доираи масъалаҳои фарогир, беш аз пеш ба дараҷаи сифатан нав мерасад. Сиёсати мазкур ифодагари алоқамандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳандозӣ ва инкишофи муносибатҳои дӯстона бо тамоми кишварҳои дунё, сарфи назар аз низоми давлатдорӣ, сатҳи пешрафту мавқеи ҷуғрофии онҳо буда, ба ибораи дигар, баёнгари сиёсати бисёрсамтаи хориҷии кишвар аст.

Дар ин қарина зарурати баланд бардоштани обрӯи байналмилалии ҷумҳурӣ ва пайдо намудани мавқеи арзандаи он дар арсаи ҷаҳонӣ дар фаъолияти Эмомалӣ Раҳмон аз оғоз мавқеи марказиро ишғол менамояд. Ӯ дар нахустмуроҷиатномаи худ ба мардуми ҷумҳурӣ оид ба ҳадафи ниҳоии ҷомеаи кишвар сухан ронда, онро чунин арзёбӣ намуда буд: «Дар ниҳояти кор куҳандиёри мо, Тоҷикистони азиз, бояд дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷойи худро ёбад» [13,с.7].

Тайи бистсолаи охир ба шарофати сиёсати “дарҳои боз” ва ҷалби кишварҳои гуногун ба ҳамкории судманд дар кишвар лоиҳаҳои зиёде дар соҳаҳои саноат, энергетика,

коммуникатсия амалӣ шуданд, ки барои рушди устувори давлати мо заминаҳои мустаҳкам гузоштаанд.

Сиёсати “Дарҳои боз” ба мо имкон дод, ки доираи робитаҳоро бо кишварҳои хориҷӣ васеъ намуда, сафи ҳамёрони анъанавӣ ва доимиамонро афзоиш диҳем. Дар ин росто корҳои зиёде дар пешанд ва дипломатияи иқтисодии мо бояд нақши фаъолтар дошта бошад [7,с.205].

Дар марҳилаи кунунӣ принсипҳои асосӣ ва анъанаҳои сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба ҳалли масъалаҳои боафзалияти рушди кишвар, аз ҷумла таҳкими сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ, тақвияти ислоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ равона шуд. Дар ин муддат сиёсати «дарҳои боз», чун фарҳанги ҳамзистӣ бо олами имрӯз аз ҷониби роҳбарияти кишвар муаррифӣ гардида, дар асоси он сиёсати хориҷии бисёрсамта, ботавозун ва прагматикӣ тарҳрезӣ шуд ва тавсеаву таҳкими робитаҳои дӯстона ва ҳамкории судманд бо кишварҳои гуногуни олам роҳандозӣ гашт. Ба шарофати ин сиёсат Тоҷикистон мавқеи худро дар сиёсати байналмилалӣ мустаҳкам сохта, бо назардошти манфиатҳои миллӣ тавозуни муносибат ва манфиатҳои худро таъмин кард. Сиёсати “дарҳои боз” меҳвари сиёсати хориҷии Тоҷикистонро таҷассум мекунад. Бархе аз натиҷаи ин сиёсатро метавон чунин баршумурд.

То имрӯз Тоҷикистон бо кишварҳои гуногуни олам беш аз 2100 ҳуҷҷати дуҷониба ба имзо расонидааст, ки масъалаҳои муносибату ҳамкории дуҷонибаро дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, тиҷоратӣ, ҳарбӣ-техникӣ, амният, илм, фарҳанг, маориф, тандурустӣ, сайёҳӣ ва дигар самтҳо фаро мегиранд.

Дар назария ва амалияи сиёсати хориҷӣ дар баробари муносибатҳои дуҷониба имрӯз дипломатияи бисёрҷониба, ки роҳандозӣ ва тавсеаи муносибатҳо бо созмону ниҳодҳои минтақавию байналмилалиро ифода мекунад, аҳаммияти беш аз пеш касб намудааст. Равандҳои бесобиқаи ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии сиёсиву иқтисодӣ дар ҷаҳон, инчунин зуҳури хатару чолишҳои гуногун ҳамкориву иқдомҳои муштарак ва ҳамоҳангиҳои фарогири кишварҳоро дар чаҳорчӯбаи созмонҳои минтақавию байналмилалӣ ҷиҳати эҷоди низоми пойдору одилонаи байналмилалӣ, мубориза бар зидди таҳдиду хатарҳо ва рафъи мушкилоти глобалии ҷаҳони муосир талаб мекунад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳайси узви фаъоли анҷумани давлатҳои мутамаддин иштироки фаъолона ва саҳми созандаро дар фаъолияти ин созмонҳои минтақавию байналмилалӣ аз ҳадафҳои авлавиятноки сиёсати хориҷии худ меҳисобад. Ин нукта дар фасли "Дипломатияи бисёрҷониба"-и Консепсия мавриди тазаккур қарор гирифта, тавсеаи ҳамкориҳо бо Созмони Милали Муттаҳид, Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Ҳамкории Шанхай, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ, Созмони Ҳамкории Исломӣ, Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ, Муколамаи Ҳамкории Осиё, Машварати ҳамкорӣ ва тадбирҳои боварӣ дар Осиё ва ниҳодҳои минтақавиву байналмилалии молиявӣ ҷавобгӯ ба манфиатҳои миллии кишвар дониста шудааст [9,с.160].

Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ, минтақавӣ, институтҳои молиявии ҷаҳонӣ сарфи назар аз дастовардҳои қаблӣ, муносибати ҷиддитар ва назари фарохтарро тақозо дорад. Мо бояд иқтидори бузурги ин созмонҳоро ба эътибор гирифта, низоми самараноки ҳамкорию ҳамёриро ба роҳ монем. Дар ин маврид ба эътибор гирифтани вазъи тағйирпазири ҷаҳон ва бархӯрди манфиатҳо, тавозуни қувваҳо ва дигар зуҳуроте, ки ба равандҳои ҷаҳонӣ таъсиргузор мебошанд, дар ҳамоҳангӣ бо манфиатҳои миллии кишвари мо зарур аст.

То имрӯз Тоҷикистон бо зиёда аз 184 кишвари хориҷӣ муносибати дипломатӣ барқарор кардааст, ки бо аксари онҳо созишномаҳои дуҷониба ба имзо расонида, ҳамкориҳоро фаъолона ривоҷ медиҳад, бо қисми дигар робитаҳо дар ҳолати ташаккулёбӣ қарор доранд. Ҳоло дар шаҳри Душанбе сафоратҳои зиёда аз 30 кишвари хориҷӣ фаъолият намуда, зиёда аз 65 давлати дигар сафирони худро дар Тоҷикистон тариқи ғайримуқимӣ таъин кардаанд, намояндагиҳои аксари созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ ва институтҳои молиявии ҷаҳонӣ дар кишвари мо амал мекунанд.

Дар навбати худ, дар кишварҳои хориҷӣ 29 сафорати Тоҷикистон, 8 консулгарии генералӣ ва намояндагиаш дар назди СММ, САҲА, ИДМ, СҲШ, СААД, Иттиҳоди

иқтисодии АвруОсиё, СҲИ ва дигар созмонҳо мебошанд. Ба хотири таҳкиму тавсеа бахшидан ба ҳамкориҳо ва дар тамоси доимӣ қарор доштан бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, Тоҷикистон мақсад дорад, ки тадриҷан теъдоди намояндагиҳои хориҷии худро зиёд намояд [4].

Бояд гуфт, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони соҳибистиқлолӣ дар раванди татбиқи сиёсати хориҷӣ талошҳои бесобиқа дорад. Тоҷикистон дар амалияи сиёсати хориҷиаш ҳамкориҳою муносибатҳои байналмилалиро бо кишварҳо ва созмону ташкилотҳои ҷаҳонию минтақавӣ ба роҳ монда, мунтазам фаъолияташро тақвият бахшида истодааст.

Фаъолияти сиёсии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳам барои дурнамои наздик ва ҳам барои ояндаи дур ҷавобгӯи манфиатҳои аслии мардуми он аст. Аз ин хотир сиёсати хориҷии сулҳхоҳона, сареҳ, возеҳ, пешбинипазир, созанда ва амалгарои моро аксарияти мутлақи аҳолии кишвар пуштибонӣ намудааст ва он ҳамчунин аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ пазируфта шудааст.

Дар вазъияти пуртазоди байналмилалӣ пас аз фурӯрезии Иттиҳоди Шуравӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муҳлати бисёр кӯтоҳ сиёсати хориҷии худро шакл бахшид ва дар ҷаҳони муосир ҷойи худро ҷӯст. Ин ҷустуҷӯ одӣ набуд.

Тайи солҳои истиқлоли давлатӣ сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба таври консептуалӣ ташаккул ёфт. Обрӯи байналмилалии он афзуд. Давлати мо узви комилҳуқуқ ва фаъоли ҷомеаи ҷаҳонӣ шуд, ки ибтикороту ташаббусҳои сиёсати берунии он, аз ҷумла, дар сатҳи СММ, ҳамеша ҳамовозии зарурӣ ва васеъ пайдо мекунанд [5,с.5].

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба арсаи байналмилалӣ чун давлати соҳибистиқлол қадам ниҳода, дар баробари ҳаллу фасли мушкилоти дохилӣ тадриҷан таваҷҷуҳи ҷаҳониёнро ба масъалаҳое ҷалб намуд, ки дар таъмини амният ва сулҳу суботи ҷаҳон, вазъи муҳити зист, пешомадҳои рушди иқтисод ва дигар самтҳои ҳаёти умумибашарӣ аз аҳаммияти хосса бархӯрдоранд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ барои ҳаллу фасли мушкилоти глобалӣ чунин ташаббусҳоро пешниҳод намудааст:

- Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон 1 октябри соли 1999 дар Иҷлосияи 54-уми МУ СММ зимни суханронии худ пешниҳод кард, ки соли 2003 - Соли оби тоза эълон гардад. Дар асоси ин ташаббус 20 сентябри соли 2000 дар Иҷлосияи 55-уми МУ СММ соли 2003 ҳамчун Соли байналмилалии оби тоза эълон карда шуд.
- Пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба элон намудани солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои ҳаёт”. 23 декабри соли 2003 МУ СММ дар асоси Эъломияи Душанбе Қатъномаи дахлдорро қабул карда, солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои ҳаёт” эълон кард.
- Пешниҳод оид ба таъмин намудани кишварҳои Осиёи Марказӣ бо оби тоза тавассути таъсис додани Консортсиуми байналмилалӣ доир ба истифодаи оби кӯли Сарез.
- Ташаббус оид ба Бунёди байналмилалии ҳифзи пиряххо. Ин масъала аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Форуми 3-юми Ҷаҳонӣ доир ба иқлим 31 август - 4 сентябри 2009 дар ш. Женева, сипас дар Конфронси 15-уми ҷонибҳои Конвенсияи СММ оид ба тағйироти иқлим дар Копенгаген 7-8 декабри соли 2009 пешниҳод гардида буд.
- Ташаббусҳои Тоҷикистон оид ба ҳалли масъалаҳои амниятӣ, мубориза бо терроризм, экстремизм ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир. Дар ин самт яке аз масъалаҳои муҳим – таъмини амният ва сулҳу субот дар Афғонистон мебошад.
- Эълон намудани соли 2013 – Соли байналмилалии ҳамкориҳо дар соҳаи об (20 декабри 2010). Тибқи ташабусси мазкур 20-21 августи 2013 Конфронси байналмилалии сатҳи баланди ҳамкорӣ дар соҳаи об дар ш. Душанбе баргузор гардид.
- Таъсис додани маркази минтақавӣ оид ба масъалаи минаҳо [3].

Бояд гуфт, ки 14 декабри соли 2022 МУ СММ зимни иҷлосияи 77-уми худ қатъномаи “2025 соли байналмилалии ҳифзи пиряххо”, ки аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбарӣ шуда буд қабул кард. Иқдоми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо пуштибонии 153 кишвари узви СММ пазируфта шуд.

Мақсад аз чунин ташаббусҳо, пеш аз ҳама, ба вуҷуд овардани шароити хуби зист барои башарият, таъмини сулҳу субот ва амният дар кишварҳо, ривоҷ додани ҳамкориҳо ва муносибатҳои самарабахш, саривақт ҷилавгирӣ намудан аз зуҳуроти манфии равандҳои иҷтимоӣ ва табиӣ ва ғайра мебошад. Шоёни зикр аст, ки аксари кулли ташаббусҳои Тоҷикистон аз ҷониби кишварҳои дигар дастгирӣ ёфтаанд ва амалӣ мешаванд. Беҳуда нест, ки 20 сентябри соли 2010 дар шаҳри Ню-Йорк дар Маҷлиси умумии сатҳи олии Маҷмаи Кулли Созмони Милали Муттаҳид бахшида ба масъалаҳои Ҳадафҳои Рушди Ҳазорсола пас аз суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон муовини Дабири Кулли СММ Ша Тсу Кан бо назардошти дастовардҳои намоёни Тоҷикистон ва ташаббусҳои ҷаҳонии роҳбари он оид ба масоили об чунин изҳор дошт: «Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – чемпиони ҷаҳон дар ҳалли масоили глобалии вобаста ба об аст».

Дар давоми се даҳсола, ки солҳои ҳифзи истиқлолияти воқеӣ, поягузорӣ ва таҳкими рукнҳои давлатдории миллӣ, ташаккули ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд, роҳандозии рушди устувори кишвар тавассутиислоҳоти фарогири сиёсиву иҷтимоӣ, эҳёи миллӣ ва фарҳангии халқи тоҷик буданд, ҷумҳурӣ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ бемайлон сиёсати бисёрсамтаро амалӣ месозад. Дар натиҷаи татбиқи стратегияи санҷидашудаи сиёсати хориҷии Сарвари давлат, ки бо унвони сиёсати "дарҳои боз" маълум аст, имрӯз Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ мақоми сазовори худро пайдо намудааст [13,с.6].

Ҳамин тавр, таҳлили сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити нави муносибатҳои байналмилалӣ собит месозад, ки маҷрои он созанда буда, баҳри татбиқи ҳадафҳои стратегии кишвар, густариши ҳамкориҳои минбаъда ва баланд бардоштани нуфузи кишвар дар арсаи байналмилалӣ мусоидат менамояд. Дар ин росто ташаббусҳои бесобиқаи байналхалқии Пешвои миллат шоистаи таҳсин мебошанд, ки дар муддати кӯтоҳ ба мақом ва нуфузи кишвар дар арсаи байналмилалӣ такони ҷиддӣ бахшиданд. Яке аз хусусиятҳои асосии сиёсати хориҷии Тоҷикистон такя ба дипломатияи бисёрҷониба мебошад, ки мавқеъ ва муносибати кишвари моро бо ҷомеаи ҷаҳонӣ дар сатҳи мутаъдил нигоҳ доштааст. Дар паёмҳои солона Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мазмуну муҳтаво ва самтҳои сиёсати хориҷиро пайваста ёдовар мешаванд.

Дар маҷмуъ, таҳия ва татбиқи усуливу пайгиронаи стратегияи ҳамаҷониба асоснок ва санҷидаи байналмилалӣ бо дарназардошти ҳадафҳо ва манфиатҳои олии кишвар, ҳамчунин ҳамоҳанг сохтану омезиш додани онҳо бо ниёзҳо ва манфиатҳои глобалӣ сабабгори узви мустақил, фаъол, ташаббускор ва соҳибэҳтироми ҷомеаи ҷаҳонӣ гардидани Тоҷикистони соҳибистиқлол мебошад.

АДАБИЁТ

1. 25 Қадам дар паҳнои олам. Силсила: Сиёсати хориҷии Тоҷикистон / Зери таҳрири С. Аслов. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 220 с.
2. Бунёди давлатдории навин. Монография. Зери таҳрири Убайдуллоев М. – Москва, 2002. – 158 с.
3. Вазорати корҳои хориҷии Тоҷикистон. Ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: https://mfa.tj/tg/main/view/199/tashabbushoi-bainalmilalii-tojikiston (санаи истифодабарӣ 14.02.2024).
4. Вазорати корҳои хориҷии Тоҷикистон. Тоҷикистон ва сохторҳои байналмилалӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: https://mfa.tj/tg/main/sijosati-khoriji/tojikiston-va-sokhtorhoi-bainali (санаи истифодабарӣ: 17.01.2024).
5. Дипломатияи Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Силсила: Сиёсати хориҷии Тоҷикистон. Зери таҳрири Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе: Ирфон, 2009, – 296 с.
6. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332). [Манбаи электронӣ]. URL: https://mfa.tj/tg/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston (санаи истифодабарӣ: 13.02.2024).
7. Назаров Т. Дипломатияи муосири тоҷик. Китоби дарсӣ / Т. Назаров, А. Сатторзода. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 224 с.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2023. [Манбаи электронӣ]. URL: http://prezident.tj/node/32191(санаи истифодабарӣ: 13.02.2024).
9. Саидов З. Таджикистан – надежный партнер в международных отношениях. Монография / З. Саидов. – Душанбе: Авеста, 2003. – 160 с.
10. Сайнаков С.П. Таърихи муносибатҳои байналхалқӣ. Китоби дарсӣ, Қисми I / С.П. Сайнаков, А.Ё. Комилбеков, Н.Ҳ. Воҳидов. – Душанбе, 2020. – 650 с.
11. Ҳамрохон З. Многовекторная дипломатия Таджикистана. Монография. – Душанбе: Изд во ОФСЕТ,

2010. – 352 с.
12. Эмомалӣ Р. Тоҷикистон: дар роҳи демократия ва ҷомеаи мутамаддин.– Душанбе, 1996. – 312 с.
13. Эмомалӣ Раҳмон – бунёдгузори сиёсати хориҷии Тоҷикистон. Зери таҳрири Ҳ. Зарифӣ. -Душанбе: Ирфон, 2012. – 272 с.
14. Wikipedia - Сиёсати хориҷии Тоҷикистон (санаи истифодабарӣ 18.01.2024).

СИЁСАТИ ХОРИҶИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақолаи мазкур раванд, самт, масир ва мавқеи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити нави муносибатҳои байналмилалӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар мақола муаллифон оид ба муваффақиятҳои сиёсати хориҷӣ изҳори назар карда, ҳимояи манфиатҳои миллӣ, ҳамкориҳои байналмилалиро барои ояндаи дур ва наздик дар меҳвари сиёсати "дарҳои боз" нишон додаанд. Масъалаи меҳварии мақола он аст, ки сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар равобиту ҳамкориҳои судмандаш бо ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва эҳтироми арзишҳои умумибашарӣ асос ёфтааст. Инчунин, муаллифон густариши сиёсати хориҷии Тоҷикистон ва пайваст шудан бо ҷомеаи ҷаҳонӣ бахусус созмонҳову ташкилотҳои байналмилалиро дар шароити нави муносибатҳои байналмилалӣ ба таври мантиқӣ таҳлил намудаанд. Ҳамчунин, доир ба ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон, мавқеъ ва нуфузи кишвар дар арсаи байналмилалӣ изҳори назар намудаанд. Ин рӯйдодҳои назарраси сиёсати хориҷӣ дар замони соҳибистиқлолӣ ба миён омадаанд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба минтақа ва ҷаҳон пайваст менамоянд.

Калидвожаҳо: истиқлолият, сиёсати хориҷӣ, сиёсати "дарҳои боз", муносибатҳои байналмилалӣ, ҷомеаи ҷаҳонӣ, созмонҳо, равандҳо, ташаббусҳои байналмилалӣ, ҳамкориҳои бисёрҷониба, таҳдидҳои ҷаҳонӣ, амнияти минтақавӣ, мавқеи геополитикӣ.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТАДЖИКИСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье анализируются и обсуждаются процесс, направление, и положение внешней политики Республики Таджикистан в новых условиях. В статье авторы высказали свое мнение об успехах внешней политики и показали важность защиты национальных интересов, международного сотрудничества на ближайшую и далекую перспективу на оси политики «Открытых дверей». Центральным вопросом статьи является выяснение того факта, что внешняя политика Таджикистана в его взаимовыгодных отношениях и сотрудничестве с международным сообществом основана на защите национальных интересов и уважении общечеловеческих ценностей.Также авторы логически проанализировали развитие внешней политики Таджикистана и связи с международным сообществом, особенно международными организациями в новых условиях. Они также прокомментировали международные инициативы Таджикистана, положение и влияние страны на международной арене. Эти значимые для нашей страны события внешней политики произошли в период независимости, что связывает Республику Таджикистан с регионом и миром.

Ключевые слова: независимость, внешняя политика, политика «Открытых дверей», международные отношения, международное сообщество, организации, процессы, международные инициативы, многостороннее сотрудничество, глобальные угрозы, региональная безопасность, геополитическое положение.

FOREIGN POLICY OF TAJIKISTAN IN MODERN CONDITIONS OF INTERNATIONAL RELATIONS

In this article, the process, direction, direction and position of the foreign policy of the Republic of Tajikistan in the new conditions of international relations are analyzed and discussed.In the article, the authors expressed their views on the successes of foreign policy and showed the protection of national interests, international cooperation for the near and far future in the axis of the "Open doors" policy. The central issue of the article is the clarification of the fact that the foreign policy of Tajikistan in its beneficial relations and cooperation with the international community is based on the protection of national interests and respect for universal values.Also, the authors logically analyzed the development of Tajikistan's foreign policy and connection with the international community, especially international organizations in the new conditions of international relations.They also commented on Tajikistan's international initiatives to the international community, the country's position and influence in the international arena. These significant events of foreign policy for our country occurred in the period of independence, which connects the Republic of Tajikistan to the region and the world.

Keywords: independence, foreign policy, "Open door" policy, international relations, international communities, organizations, processes, international initiatives, multilateral cooperation, global threats, regional security, geopolitical position.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Комилбек Амид Ёрбек*** - Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев, доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, ректор. **Суроға:** 736000, шаҳри Хоруғ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Шириншоҳ Шоҳтемур, 28. E-mail: **amid.komilbek@mail.ru**. Телефон: **(+992) 935 57 58 55**
Зарифов Ҳабибулло Раҳматуллоевич - Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ассистенти кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735360, шаҳри Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. E-mail: **zarifov1995@list.ru**. Телефон: **(+992) 944 88 88 68**

Сведения об авторах: ***Комилбек Амид Ёрбек*** - Хорогский государственный университет имени Моёншо Назаршоева, доктор политических наук, профессор, ректор. **Адрес:** 736000, город Хорог, Республика Таджикистан, улица Шириншаха Шотемура, 28. E-mail: **amid.komilbek@mail.ru**. Телефон: **(+992) 935 57 58 55**
Зарифов Хабибулло Рахматуллоевич - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки,

ассистент кафедры политологии. **Адрес:** 735360, город Куляб, Республика Таджикистан, улица Сангака Сафарова, 16. E-mail: **zarifov1995@list.ru**. Телефон: **(+992) 944 88 88 68**

Information about the authors: ***Komilbek Amid Yorbek*** - Khorug State University named after Moyonsho Nazarshoev, doctor of political sciences, professor, rector. **Address:** 736000, Khorug city, Republic of Tajikistan, Shirinshah Shahtemur street, 28. Email address: **amid.komilbek@mail.ru**. Phone: **(+992) 935 57 58 55**
Zarifov Habibullo Rahmatulloevich - Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki, assistant of the Department of Political Science. **Address:** 735360, Kulob city, Republic of Tajikistan, Sangak Safarov street, 16. E-mail: address: **zarifov1995@list.ru**. Phone: **(+992) 944 88 88 68**

ТДУ: 316(575.3)

ИНТЕРНЕТ ҲАМЧУН ФАЗОИ МУОШИРАТ ДАР МАРҲИЛАИ МУОСИРИ ИНКИШОФИ ҶОМЕАИ ҶАҲОНӢ

Одинаев У.Ғ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди интернет ҳамчун воситаи муошират ва табдили он ба фазои ҷаҳонӣ барои татбиқи сиёсати муосир ба мундариҷа ва дигаргуниҳои технологӣ дар соҳаи менеҷменти сиёсӣ вобаста ба тағйирёбии хусусиятҳои муошрати сиёсии амалӣ бевосита таъсир мерасонад.

Имрӯз, интернет ҳамчун фазои мустақил ва дорои хусусиятҳои вижаи муошрати сиёсӣ амал мекунад, ки дар он лоиҳаҳо дар соҳаи менеҷменти сиёсӣ фаъолона амалӣ мешаванд ва аз ин рӯ, таҳлили он хусусиятҳои интернет зарур аст, ки моделҳо ва форматҳои фаъолияти шабакавии сиёсиро бештар муайян мекунанд.

Дар маҷмуъ, падидаи фазои муоширатӣ яке аз объектҳои асосии таҳлили бисёр илмҳо, аз ҷумла фалсафа, ҷомеашиносӣ, сиёсатшиносӣ, психология, забоншиносӣ, муоширатшиносӣ (коммуникативистика) ва ғайра мебошад.

Дар баробари ин, имрӯз шумораи зиёди равишҳо барои дарки падидаи фазои муоширатӣ вуҷуд доранд.

Ҳамин тариқ, дар маҷмуъ, фазои муоширатӣ метавонад ҳамчун муҳити ҷудонашавандае муайян карда шавад, ки дар доираи он ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ байни субъектҳои гуногуни иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад.

Инчунин, фазои муоширатиро метавон ҳамчун як навъи махсуси фазои иттилоотӣ муайян кард, ки бо маҷмуи усулҳо ва воситаҳои фаъолияти мутақобилаи коммуникатсионӣ, ки дар он истифода мешаванд, фарқ мекунад.

Дар ҷомеашиносӣ равише васеъ паҳн шудааст, ки мувофиқи он фазои муошират шакли махсуси воқеияти иҷтимоӣ мебошад. Дар осори Н.Луман, Ҷ.Хабермас ва дигар классикони маъруфи илмҳои ҷомеашиносӣ равишҳо ба ин гуна фаҳмиши фазои муошират муфассал баррасӣ шудаанд.

Дар шароити муосир фазои муоширатиро метавон яке аз шаклҳои асосии мавҷудияти ҷомеаи иттилоотӣ арзёбӣ кард.

Дар асоси таҳлили асарҳои чомеашиносон ва коммуникативистҳо, ки хусусияти виртуалии муошрати муосирро таъкид мекунанд, инчунин зарур аст, ки чунин бархӯрди дарки фазои муоширатиро ҷудо кард, ки мувофиқи он воқеияти виртуалӣ барои субъектҳои муошират, ки ба ин фазо дохил карда шудаанд, муҳити махсуси васатии ташаккул ва мавҷудият мебошад.

Ба ақидаи П.Бурде, фазои иҷтимоӣ системаи мушаххаси робитаҳои объективии байни шахсоне мебошад, ки мавқеъҳои гуногуни иҷтимоиро ишғол менамоянд ва дар шаклҳои гуногун бо ҳамдигар муносибат мекунанд [1].

Тавре ки мебинем, барои дарки мазмуни падидаи фазои муоширатӣ як равиши дурусти ягона вучуд надорад ва баробари пешравии илми чамъиятшиносӣ, идеяи фазои муоширатӣ низ инкишоф меёбад ва пурра мегардад.

Дар ҳар сурат, падидаи фазои муоширатӣ, сарфи назар аз норавшании тафсирҳои он, имрӯз яке аз воситаҳои асосии татбиқи сиёсат буда, воқеан ҳамчун омили бунёдии таъсиргузор ба хусусиятҳои фаъолият ва рушди ҷомеаи муосири иттилоотӣ амал мекунад.

Вобаста ба ин, зарур аст, ки мазмун ва вижагиҳои фазои муошрати сиёсиро, ки мавзуи як қатор корҳои назариявии коршиносони хориҷӣ мебошад, мавриди баррасӣ қарор диҳем [10,с.13].

Пеш аз ҳама, муайян кардан лозим аст, ки дар кадом маврид фазои муоширатӣ сиёсист.

Бо дарназардошти фаҳмиши он, ки сиёсат ба маънои амалӣ низоми муносибатҳоест, ки дар робита ба ғасб, нигоҳдорӣ, тақсим ва татбиқи қудрат ба вуҷуд меоянд, мо таҳти мафҳуми фазои муошрати сиёсӣ чунин фазои муоширатиро дар назар дорем, ки дар доираи он чунин ҳадафҳо амалӣ мешаванд.

Ба иборои дигар, мо навъи фазоро аз рӯйи намуди ҳадафҳое, ки дар доираи он ба даст меоянд, муайян мекунем.

Аз ин бармеояд, ки мо фазои муоширатии сиёсиро ҳамчун як намуди мустақили фазо мефаҳмем, ки татбиқи муошират дар доираи он ба ноил шудан ба доираи васеи ҳадафҳои сиёсӣ нигаронида шудааст.

Ба назари мо, интернет умуман фазои сиёсӣ нест. Бо вуҷуди ин, вақте сухан дар бораи татбиқи ҳадафҳои марбут ба қудрат меравад, фазои муошırати сиёсиро дар интернет таъкид кардан бамаврид аст [10,с.13].

Интернет, ки дар ибтидо ҳамчун воситаи муошират амал мекард, дар ҷараёни таҳаввулоти худ ба фазои муошırати сиёсӣ табдил ёфта, ҳамчун заминаи онтологии ташаккули воқеияти виртуалӣ хизмат мекунад ва аз воқеияти анъанавӣ-медиавии ВАО, ки нақши онҳо дар ташаккули тасаввуроти ҷамъиятӣ дар аксари маҷаллаҳо, асарҳои илмии мавҷуда оид ба муоширатҳои сиёсӣ тавсиф шудааст, фарқ мекунад.

Воқеан, дар чаҳорчӯбаи интернет имрӯз на бештар дар бораи воқеияти медиавии ВАО, балки дар бораи воқеияти коммуникативӣ, аз сабаби вижагиҳои ташкили ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ байни корбарон ҳарф задан бамавридтар аст.

Сарфи назар аз он ки қариб ҳар як манбаи фазои интернетӣ, воқеан, расонаӣ мебошад, вале имрӯз хусусиятҳои ташаккули ақидаҳо дар бораи воқеияти сиёсӣ дар тафаккури ҷомеа на он қадар тавассути мундариҷаи ВАО, чуноне ки хосси фазои анъанавии расонаӣ мебошад, балки тавассути он механизмҳо, технологияҳо ва моделҳои коммуникатсионӣ муайян карда мешаванд, ки имрӯз аҳаммият ва мундариҷаи сиёсии худро доранд ва дарки мундариҷаи ВАО-ро аз ҷониби корбарони ниҳоӣ бештар муайян мекунанд.

Ҳамзамон, захираҳои шабакавӣ, ки дар раванди ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ истифода мешаванд, дорои як қатор мундариҷаи бунёдӣ, сохторӣ ва технологӣ буда, аз захираҳои анъанавии ВАО ба таври назаррас фарқ мекунанд. Мавҷудияти чунин тафовут ба мо имкон медиҳад, то дар бораи дар интернет ташаккул ёфтани як намуди махсуси фазои муошират сухан ронем, ки дорои вижагиҳои ба худ хос буда, аз фазои анъанавии ВАО, имкониятҳои амалисозии таъсироти идоракуниро дар соҳаи кор бо шуури ҷамъиятӣ фароҳам меорад [4,с.242].

Яке аз чунин хусусиятҳо аудиторияи сохторӣ мебошад. Дар бораи вижагиҳои интернет ҳамчун фазои муошırати сиёсӣ ҳарф зада, чунин як далели муҳим, яъне тафовути ҷиддӣ байни телевизион, матбуот ва радио ва аудиторияи оммавии фазои интернетро бояд қайд намуд.

Дар доираи равишҳои анъанавӣ, омма маҷмуи аз ҷиҳати иҷтимоӣ номутафарриқ ва бесохтори одамон мебошад, ки таркиби номуайян дорад.

Дар баробари ин, намояндагони аудиторияи омма дар фазои анъанавии ВАО, чун қоида, иттилоотро ба таври инфиродӣ, ҷудо аз ҳамдигар, дар асоси принсипи «аз камӣ ба зиёдӣ» истеъмол ва дарк мекунанд.

Дар мавриди ҷомеаҳои муосири интернетӣ бошад, метавон гуфт, ки онҳо сохторҳои хеле равшан доранд, ки пеш аз ҳама, бо мавҷудияти алоқаҳои уфуқии фаъолона инкишофёфтаи муоширатӣ муайян карда мешаванд.

Илова бар ин, аксарияти ҷомеаҳои интернетӣ корбарони онлайнро мувофиқи параметрҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз ҷумла демографӣ, динӣ, касбӣ, сиёсӣ ва дигар хусусиятҳо муттаҳид мекунанд ва ин моро ба чунин хулоса мерасонад, ки андешаҳо ва тасаввуроти классикӣ дар бораи омма дар сатҳи ҷомеаҳои онлайн бояд бо сабаби дар байни аъзои аз интернет истифодабарандаи чунин ҷомеаҳо мавҷуд будани сохтор ва робитаҳои зичи муоширатӣ, аз нав дида баромада шаванд.

Воқеан, ҷомеаҳои интернетӣ як падидаи нави сиёсати муосир дар заминаи фаъолияти интернет ҳамчун фазои муошırати сиёсӣ мебошанд. Дар маҷмуъ метавон қайд кард, ки фарқи асосии аудиторияи оммавии классикӣ, ки дар чаҳорчӯбаи назарияҳо ва моделҳои анъанавӣ тавсиф шудааст, мавҷуд набудани робитаҳои уфуқии мутақобила ва ҳамкории мунтазами иттилоотию муоширатӣ байни шаҳрвандони ҷудошуда мебошад.

Гиранда ё қабулкунандаи иттилоот бо тамошои барномаи телевизионӣ ё гӯш кардани радио, аз манзили ҷудогонаи худ набаромада, бо миллионҳо дигар

қабулкунандагони анъанавӣ муошират намекунад. Аксари назарияҳои классикии муоширати оммавӣ маҳз тибқи чунин фаҳмиши омма сохта шудаанд.

Ҳамзамон, дар доираи ҷомеаҳои шабакавӣ намояндагони аудиторияи оммавӣ бо ҳамдигар ҳамкории устувор ва мунтазами иттилоотию муоширатиро дар сатҳи робитаҳои уфуқӣ ба роҳ мемонанд, ки албатта, ҷомеаҳои шабакавиро аз оммаи классикӣ дар фазои офлайн фарқ мекунанд..

Худи принсипҳои паҳнкунии иттилоот дар фазои интернет аз усулҳои дар моделҳои анъанавӣ истифодашаванда фарқ мекунанд ва ин имкон медиҳад, ки дар фазои мазкур муносибатҳои «аз як кас ба ҳама», «аз як кас ба як», «аз бисёрӣ ба як кас» ташаккул ёбанд [9,с.85-93].

Дар ин росто мавқеи назарияшиноси маъруфи ҷомеаи иттилоотӣ Ё.Масъуд хеле ҷолиб аст. Тибқи фарзияи пешниҳодкардаи ин муҳаққиқ, дар ҷомеаи муосир ҷамъиятҳои иттилоотӣ, ки тафриқаи иҷтимоӣ надоранд, ҷойи синфҳои анъанавиро ишғол менамоянд.

Таҳлили фазои интернет имкон медиҳад, ки имрӯз ин равишро мукаммал созем ва дар бораи мавҷудияти «ҷомеаҳои иттилоотӣ»-и аз ҷиҳати иҷтимоӣ тафриқаёфта сухан ронем, ки ба ғайр аз сохтори шабакавии уфуқии рушдёфта, инчунин дорои хусусиятҳои хосси иҷтимоие мебошанд, ки устувории чунин ҷомеаҳоро муайян мекунанд, инчунин ба ташкили фазоҳои «дохилӣ»-и нимпӯшида, фазоҳое, ки дастрасиашон аз берун маҳдуд ва танзим карда мешавад, имконият медиҳанд.

Ҳамин тариқ, мо метавонем тахмин кунем, ки ҷомеаҳои шабакавӣ оммаро ба маънои анъанавии худ намояндагӣ намекунанд ва аз ин рӯ, моделҳои классикии муоширати оммавии сиёсӣ дар фазои шабакавӣ аз сабаби мавҷудияти алоқаҳои уфуқии муоширатӣ байни намояндагони ҷомеаи шабакавӣ ба таври дигар, бо эффектҳои гуногун ва аз рӯйи мантиқи дигар кор хоҳанд кард.

Масалан, модели дусатҳаи муошировати Лазарсфелд дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, дар интернет акси садои нав пайдо мекунад. Баръакси ғояҳое, ки дар чаҳорчӯбаи модели классикии Лазарсфелд ташаккул ёфтаанд, корбарони шабака барои интихоби мустақил ва озоди пешвоёни афкори ҷамъиятӣ, новобаста аз хусусиятҳои иҷтимоӣ-демографӣ ва касбии худ, мансубият ба қаламрав, гурӯҳ, мазҳаб имкониятҳои васеъ доранд.

Дар баробари ин, корбарони шабака метавонанд ҳар миқдор пешвоёни афкори ҷамъиятиро интихоб кунанд, ки минбаъд ба дарк ва арзёбии воқеияти иҷтимоию сиёсӣ таъсир мерасонанд. Таъсир расонидан ба ин гуна интихоб аз ҷиҳати маъмурӣ ё технологӣ кори чандон ҳам осон нест.

Ҳамчунин, бар хилофи модели классикии Лазарсфелд, ҳамчун пешвои афкори ҷамъиятӣ, на шахсияти воқеӣ, балки як фарди маҷозӣ бо сатҳи баланди маъруфият дар шабака метавонад баромад кунад. Ҳамзамон, ҳисобҳои чунин аломатҳои виртуалӣ метавонанд аз ҷониби тамоми гурӯҳҳои одамоне, ки дар шабака намояндагии ягонаи маҷозӣ дар шакли як аломати виртуалӣ доранд, нигоҳ дошта шаванд.

Воқеан, дар шароити муосир метавон дар бораи мавҷудияти пешвоёни маҷозии афкори ҷамъиятӣ дар фазои сиёсӣ сухан гуфт, ки ба шуури ҷамъиятӣ таъсири назаррас расонида метавонанд.

Илова бар ин, агар дар модели классикии Лазарсфелд маълумот аз ВАО ба пешвоёни афкори ҷамъиятӣ равона карда шавад, пас дар фазои шабакавӣ аксар вақт вазъияти баръакс мушоҳида мешавад - захираҳои онлайн ва пешвоёни афкори ҷамъиятӣ, аз ҷумла маҷозӣ, худашон ба рӯзномаи ВАО таъсир мерасонад.

Ҳамин тариқ, модели классикии Лазарсфелд дар бисёр мавридҳо барои истифода дар фазои интернетии сиёсати муосир мутобиқатро талаб мекунад. Муошировати "уфуқӣ" яке аз муҳимтарин вижагиҳои фарқкунандаи захираҳои муосири интернетӣ аз расонаҳои анъанавӣ мебошад.

Моделҳои муошировати классикӣ одатан татбиқи иртиботи амудии асинхронӣ "аз боло ба поён" -ро дар бар мегиранд, то аз ҷониби коммуникатор мундариҷа ва маънои заруриро ба намояндагони аудиторияи мақсаднок расонанд [5,с.53-56].

Чунин шакли муошират вобастагӣ ва нобаробарии субъектҳои иртиботро дар назар дорад, ки баъзеи онҳо иттилоотро тавлид ва интиқол медиҳанд, дигарон онро қабул мекунанд.

Дар ин маврид бештар дар бораи равандҳои иттилоотӣ дар шаклҳои гуногун, аз ҷумла истифодаи технологияҳои маъмурӣ барои паҳн кардани иттилоот аз боло ба поён сухан меравад, ҳатто агар иртибот бо мақсади худ боварибахш бошад. Ҳамин тавр, реклама, пропаганда, агитатсия дар аксар мавридҳо, ба фикри мо, шаклҳои алоқаи асинхронии боварибахш мебошанд.

Баръакси фазои анъанавии ВАО, дар интернет, аксарияти кулли захираҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар ҳолати иртиботи уфуқии проактивӣ байни корбарон амал мекунанд, вақте ки ҳар як корбари шабака ташаббускори баробар ва мустақили иртибот, манбаи иттилоот, тарҷумони андешаи худ, иштирокчии мубоҳисаҳо ва мусоҳибаҳо, инчунин гирандаи иттилоот аз дигар истифодабарандагон мебошад, ки дар маҷмуъ масъалаи муайян кардани субъект ва объекти ҳамкории шабакавиро актуалӣ месозад [5,с.53-56].

Раванди муошират дар ин маврид синхронӣ ва интерактивӣ буда, сатҳи ба таври назаррас баландтари эътимодро ба иттилооти қабулкунандае, ки иштирокчиёни озоди ҳамаҷонибаи ҳамкории ташаббускори иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ мебошанд, муайян мекунад. Дар натиҷа, дар раванди мазкур сохтори иттилоотии мустақили уфуқии шабакавӣ ба вуҷуд меояд, ки он ба пахши мундариҷаи "боло ба поён" алоқаманд нест.

Ҳар яке аз корбарони шабака имкони муошират мустақими субъектро бо дигар корбарони шабеҳ дорад, дар ҳамкории уфуқии иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ҳам дар сатҳи интиқол ва қабули мундариҷа ва ҳам дар баҳсу мусоҳибаҳо, ки дар ҷараёни он ҳам маълумоти шахсӣ ва ҳам шахс иштирок мекунанд ва андешаву афкори дастаҷамъона дар бораи воқеияти иҷтимоию сиёсӣ, равандҳо ва рӯйдодҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим, ҳамчун алтернативаи ғояҳое, ки аз ҷониби субъектҳои гуногуни идоракунии сиёсӣ тавассути истифодаи схемаҳои классикии асинхронии коммуникатсияи оммавӣ, аз ҷумла воситаҳои ахбори омма пешниҳод шудаанд, ташаккул меёбанд.

Дар натиҷа, дар байни муносибати корбарони интернет ба воқеияти иҷтимоию сиёсӣ, шахсиятҳои мушаххаси сиёсӣ, институтҳои сиёсӣ ва равандҳои сиёсӣ ва муносибати шабеҳи намояндагони ҷомеа, ки иттилооти сиёсиро тавассути васоити анъанавии офлайнӣ тавассути каналҳои амудии иртиботи оммавӣ истеъмол мекунанд, фарқияти назаррас ба вуҷуд меояд.

Ба ибораи дигар, бар хилофи моделҳои муошират классикӣ, ҷузъи семантикии дар ибтидо додашудаи мундариҷаи пахш дар фазои шабакавӣ метавонад дар раванди ҳамкории уфуқии иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ байни корбарони шабака ба таври шадид тағйир ёбад ва ҳар як баҳс ё муҳокимаи шабакавӣ ба воситаи табдили хусусиятҳои ибтидоии семантикии мундариҷаи пахшшаванда ба ақидаи коллективии баъзан комилан нави корбарони шабака мубаддал гардад.

Дар натиҷа, кори иттилоотие, ки аксар вақт аз рӯйи нақшаҳои анъанавӣ аз ҷониби субъектҳои идоракунии сиёсӣ анҷом дода мешавад, дар фазои интернетӣ самараи дилхоҳ намедиҳад ва маъноҳои ибтидоии аз ҷониби ташаббускори иртибот дар паём гузошташуда дар раванди муошират шабакавӣ ва ҳамкории коммуникатсионӣ тағйир ёфта, аз мазмуни пешинаашон ба таври назаррас фарқ мекунанд.

Дар ин ҷо мо бояд як аҳаммияти муайяни назарияи интерактивизми иҷтимоии Г.Блумерро қайд кунем, ки мувофиқи он, маънои семантикии ҳар мафҳум ё предмет на бештар аз рӯйи хосиятҳои он, балки аз рӯйи натиҷаҳои таъсири мутақобилаи иҷтимоӣ муайян карда мешавад [2,с.173-179].

Бо дарназардошти он ки шабакаҳои иҷтимоии шабакавӣ, пеш аз ҳама, ба ташкили ҳамкории иҷтимоӣ дар доираи фазои шабакавии байни корбарони интернет нигаронида шудаанд, назарияи Блумер дар заминаи рушди интернет ҳамчун фазои иртиботи сиёсӣ мазмуни нав пайдо мекунад.

Намояндагони ҷамоатҳои шабакавӣ дар ҷараёни ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, ки мо онро ба як шакли фаъолияти иҷтимоӣ нисбат дода метавонем,

хусусияти маънои равандҳо ва падидаҳои сиёсиро, ки аз мазмуни объективии онҳо фарқ мекунанд, фаъолона ташаккул медиҳанд.

Вобаста ба ин, субъектҳои идоракунии сиёсӣ бо мақсади ташаккули маъноҳои семантикӣ дар шуури ҷамъиятӣ, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсии худ, ба даст овардани садоқат ва эътимод заруранд, дар бораи сиёсатмадорон, ҳизбҳои сиёсӣ, институтҳои сиёсии ҳокимият тасаввуроти мусбӣ эҷод мекунанд, маҷбуранд, ки дар фазои интернет, пеш аз ҳама, дар фазои шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун иштирокчиёни баробарҳуқуқи иртиботҳои уфуқӣ баромад кунанд.

Яке аз мисолҳои ҷолибтарин аккаунти Instagram-и раиси Ҷумҳурии Чеченистон Рамзан Қодиров аст, ки ба шарофати он Қодиров тавонист сатҳи хеле баланди эҳсосоти интиқодии қаблан дар фазои ВАО ва шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ дар бораи шахсияташ мавҷудбударо заиф созад ва эҳсосоту дарки мусбатро нисбат ба шахсияташ ташаккул диҳад.

Дар бораи иртибототи уфуқӣ дар фазои интернет сухан ронда, инчунин бояд истифодаи фаъол дар амалияи муосири муошират ҳисобҳои виртуалӣ - ботҳоро, ки тавассути онҳо иттилооти зарурӣ ба ҷомеаҳои шабакавӣ аз номи аъзоёни ҷомеа партофта мешавад, инчунин иртиботи уфуқӣ бо истифодабарандагони дигарро зикр кунем.

Баръакси фазои муоширати анъанавӣ, ин намуди ҳисобҳои виртуалӣ дар миқёси васеъ истифода мешаванд ва баъзан дар ташаккули тасаввурот ва руҳияи корбарони шабака фаъолона иштирок намуда, ба мубодилаи иттилооти шабакавӣ ҳамчун гиреҳҳои пуркунӣ ва паҳнкунии иттилоот дохил мешаванд. Бесабаб нест, ки дар чанд соли охир дар сайтҳои машҳуртарини интернетии мавзуъҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар байни гурӯҳҳои тамоюли муҳофизатӣ ва либералӣ зиддият ба вуҷуд омада, дар фаъолияти худ даҳҳо ҳазор ботҳоро истифода мебаранд.

Инчунин, хусусияти уфуқии иртибот дар фазои интернет таъсири вирусиро ба вуҷуд меорад: вақте ки сели иттилоот аз ҷониби худи корбарон тавассути захираҳои шабакавӣ паҳн карда мешавад, истифодаи захираҳои анъанавӣ бо модели тақсимоти амудии интишори мундариҷа хеле мушкил мегардад ва дар сурати набудани захираҳои маъмурӣ хароҷоти зиёди ресурсро талаб мекунад.

Дарвоқеъ, "кишти вирусҳо" ба яке аз технологияҳое табдил ёфтааст, ки дар фазои интернет фаъолона истифода мешаванд ва дар асоси мавҷудияти пайвастҳои уфуқии хуб инкишофёфта, дар доираи он ҳар як корбар ҳамчун гиреҳи шабакавӣ қодир аст, ки иттилоотро дар байни доираи худ паҳн кунад.

Тавлиди мундариҷаи истифодабарӣ. Баръакси фазои ВАО-и анъанавӣ, ки истеъмолкунандагон танҳо тавассути шабакаҳои коммуникатсионии оммавӣ иттилоотро қабул мекунанд, дар интернет синфи алоҳидаи захираҳои ВАО ташаккул ёфтааст, ки истифодаи онҳо ба иштироки худи истифодабарандагон дар тавлиди мундариҷаи иттилоотӣ асос ёфтааст.

Ин синфи захираҳои ВАО, ки ВАО-и истеъмолкунанда номида мешавад, дар фазои интернетӣ бо ҷорӣ намудани технологияи Web 2.0 ба шабака васеъ паҳн шудааст.

Аксари захираҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, ки ҳоло дар фазои интернет мавҷуданд ва пеш аз ҳама, васоити ахбори иҷтимоӣ, аз ҷумла блогосфера, форумҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, маҳз дар формати ВАО-и истеъмолкунанда фаъолият мекунанд, зеро мундариҷаи блогҳо, гурӯҳҳои шабакавӣ, риштаҳои мубоҳисавии форум мустақиман аз ҷониби корбарони онлайн худ тавлид мешаванд.

Аксарияти васоити ахбори оммаи муосир ба фаъолият ҳамчун платформае нигаронида шудаанд, ки дар доираи он мундариҷаи иттилооти иҷтимоию сиёсии корбар тавассути иштироки ҷомеа ташаккул меёбад.

Ин хусусияти васоити ахбори оммаи истеъмолкунанда дар раванди идоракунии сиёсӣ фаъолона истифода мешавад.

Масалан, дар соли 2008, дар давраи маъракаи интихоботи президентии ИМА, дар муқоиса бо мундариҷаи анъанавии видео, видеоҳое, ки мустақиман аз ҷониби корбарони интернет ва меҳмонони сайтҳои видеохостинг таҳия шудаанд, маъруфияти зиёд пайдо карданд.

Ҳамин тариқ, маъруфтарин наворҳои бахшида ба Обама, ки даҳҳо миллион тамошобин ҷамъ овардаанд, аз ҷониби аъзои фаъоли сиёсии ҷомеаи интернетӣ сохта ва дар YouTub ва дигар сайтҳои видеохостинг гузошта шудаанд [3].

Ҳамзамон, паҳн кардани ин гуна мундариҷаи видеоии сиёсӣ дар блогҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ ва форумҳо аз ҷониби худи корбарони онлайн дар сатҳи уфуқии коммуникатсия фаъолона сурат гирифт, ки имкон дод, ки таъсири вирусӣ таъмин карда, ба натиҷаҳои назаррас ноил гарданд ва шумораи ҷамъияти истеъмолкунандагони онлайни ин маҳсулоти таблиғотӣ афзоиш ёбад.

Маълум аст, ки бо ёрии штаби танҳо интихобкунандагон ба чунин натиҷа ноил шудан барои мо ниҳоят душвор аст.

Бояд тазаккур дод, ки бар хилофи фаъолияти расонаҳои анъанавӣ паҳн кардани иттилоот дар интернет аз ҷониби миллионҳо корбарони шабака як раванди хеле душвор барои танзими мақомот буда, дар фазои шабакавӣ таъсири маъмурӣ ба ин гуна фаъолиятҳои иҷтимоиву сиёсӣ қариб ғайриимкон аст.

Назорати захираҳои интернетӣ барои тавлиди мундариҷаи аз ҷониби корбарон тавлидшуда, бар хилофи васоити ахбори омма, низ ниҳоят душвор аст. Аксар вақт онҳоро танҳо бо ёрии воситаҳои техникӣ ё маҳдудиятҳои қонунӣ аз ҷониби давлат, чунонки вақтҳои охир дар бисёр мамлакатҳо рӯй дода истодааст, назорат кардан мумкин аст.

Бо вуҷуди ин, ин навъи захираҳои ВАО дар муқоиса бо дигар намудҳои захираҳои ВАО бо як қатор сабабҳо, пеш аз ҳама, бо назардошти мафҳуми «бетарафӣ» ва «мустақилияти» васоити ахбори омма, инчунин аҳаммияти назарраси афкори дастаҷамъонаи ташаккулёфта дар раванди ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ бо истифодабарандагони мустақил, сатҳи баланди эътимод ба иттилооти пахшшавандаро дар бар гирифтан, дар раванди идоракунии сиёсӣ дар робита бо кор бо намояндагони ҷомеаҳои интернетӣ имкони бештари таъсиррасонӣ доранд.

Падидаи раҳбарияти шабакаҳо шоёни таваҷҷуҳи вижа аст, ки дар он пешвоёни афкор дар шабакаҳои иҷтимоӣ аз ҷониби худи ҷомеаи шабакавӣ аз ҳисоби намояндагони худ ташаккул меёбанд, ки ин ҳам сатҳи эътимодро ба андешаи баёнкардаи онҳо ва иттилооти сиёсии пахши онҳо меафзояд. Тавре ки таҷрибаи муосири сиёсӣ нишон медиҳад, нашрияҳо ва шарҳҳои блогнависони бонуфуз, ки алтернатива ба ВАО-и анъанавӣ мебошанд, резонансҳои бештари ҷамъиятӣ доранд, дар натиҷа ақидаҳои пешвоёни афкори шабакавӣ сатҳи ба таври қобили мулоҳиза баланди эътимоди корбарони интернетро ноил мешаванд. Дараҷаи самаранокӣ қодир аст ба ташаккули эҳсоси ҷомеа дар шабака, инчунин ба дарки оммавии воқеияти иҷтимоию сиёсӣ дар фазои интернет таъсир расонад.

Дар натиҷа, дар фазои интернет як шабакаи паҳншудаи захираҳои ВАО-и новобаста аз мақомоти давлатӣ ва субъектҳои анъанавии идоракунии сиёсӣ ва таҳти таъсири мустақими онҳо аз ҷониби онҳо захираҳои ВАО ва шабакаҳои мувофиқи афкори ҷамъиятии онҳо, ташаккул ёфтаанд, ки аз сабаби иқтидори назарраси таъсиррасонӣ ба аудиторияи ҷамъиятӣ барои режимҳои сиёсӣ хатари муайян доранд [12,с.79-82].

Таъсири рейтингҳои корбарон ба дарки паёмҳо. Дар бораи захираҳои иттилоотии шабакавӣ ва пеш аз ҳама, дар бораи шабакаҳои иҷтимоӣ сухан ронда, бояд чунин як хусусияти ниҳоят муҳимро, ба мисли паҳншавии шарҳҳои субъективӣ, андешаҳо, арзёбиҳои аз ҷониби корбарони интернет тавлидшуда ҳам дар бораи худи паём ва ҳам рӯйдодҳо, падидаҳо ва равандҳоеро ҷудо кард, ки дар он аз ҷузъҳои мустақими пурмазмуни паёмҳо дар ҷараёни дарк ва арзёбии онҳо аз ҷониби иштирокчиёни алоқа тавсиф мешаванд.

Мундариҷаи паём назар ба расонаҳои анъанавӣ аҳаммияти камтар пайдо мекунад. Муносибат ба паём, «ранг»-и он бештар аз ҳама аз он вобаста аст, ки худи корбарон ба паём чӣ гуна баҳо додаанд. Агар моделҳои классикии муошировати сиёсӣ дар аксар маврид имкони фарогирии интерактивии истеъмолкунандагони иттилоотро ба раванди коммуникатсия ва инчунин шарҳҳои корбаронро ҳамчун омили муҳимми ба ташаккули муносибати корбарони дигар ба муҳтавои паёмро дар назар надошта бошанд, пас дар фазои интернет ҳам хусусиятҳои сифатӣ ва ҳам миқдории вокуниши шарҳи корбарон ба мундариҷаи паёми интишоршуда аҳаммияти аввалиндараҷа доранд, ки дар натиҷа барои татбиқи самараноки иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба шуури ҷамъиятӣ дар шабака на

худи паёмҳо, балки шарҳҳои корбарони дахлдор аҳаммияти бештар пайдо карда, стратегия ва тактикаи сохтани шабакаҳои шабакавиро ба таври назаррас тағйир медиҳанд.

Дар баробари ин, агар хусусиятҳои сифатии шарҳҳои корбарони шабака қодир ба дарк ва арзёбии паёмҳои иттилоотӣ таъсир расонанд, маънои аслии онҳоро тағйир диҳанд, пас хусусиятҳои миқдории фаъолияти шарҳу эзоҳ аҳаммияти субъективии иҷтимоии паёмро дар зеҳни корбарон, ки паёмро мехонанд, баланд мебардорад. Ва агар сатҳи миқдории фаъолияти тафсирӣ нисбат ба як паём нокифоя бошад, пас чунин паём ночиз ҳисобида мешавад ва баръакс - шумораи зиёди шарҳҳои корбарон метавонанд тасаввуроти паёмро ҳамчун бениҳоят муҳим ва муҳим барои ҷомеаи онлайн ташкил кунанд.

Дар натиҷа, барои дарки муассири паём, ба миқдори кофӣ пешниҳод кардани шарҳҳои мусбати муҳим, ки дорои мазмуни зарурии семантикӣ мебошанд, инчунин барҳам додани дарки муассири манфии паём зарур аст.

Ин хусусияти дарки паёмҳо дар фазои интернетӣ ва пеш аз ҳама, дар шабакаҳои иҷтимоӣ, фаъолона истифода мешавад, ки таҳиягарони онҳо абзорҳои арзёбии иҷтимоии паёмҳоро ба вазифаҳои функсионалии захираҳои худ татбиқ кардаанд.

Ҳамин тавр, дар шабакаи иҷтимоии Фейсбук имрӯз яке аз василаҳои муҳимтарини арзёбии аҳаммияти паём ва садоқат ба он тугмаи Like аст. Шабакаҳои дигари иҷтимоӣ, инчунин сайтҳои блогосфера, аллакай абзорҳои шабеҳ барои арзёбии мундариҷаи паёмҳо ва аҳаммияти онро доранд (Share, Favorite, Retweet, Comment, +1). Ва ин шарҳҳо, ки "ретвитҳо" ва ғайра мебошанд, имрӯз яке аз воситаҳои асосии арзёбии ҷамъиятии паёмҳо, инчунин нишондиҳандаҳои аҳаммияти иҷтимоӣ ва аҳаммияти ин паём барои аудиторияи интернетӣ ба шумор мераванд.

Дар бисёре аз сайтҳои интернетӣ шумораи диданҳо, шарҳҳо, "лайкҳо" асос барои ҳисоб кардани сармояи ба истилоҳ иҷтимоӣ мегардад, ки имкон медиҳад, ки муаллифони постҳои "боло" ҷудо карда шаванд.

Ин хосияти захираҳои иттилоотии шабакавӣ ба корбарон имкон медиҳад, ки тавассути идоракунии фаъолияти тафсирӣ дарки мундариҷаро фаъолона идора кунанд ва ба шуури ҷамъиятӣ таъсир расонанд.

Инчунин бояд гуфт, ки воқеан китобхонӣ дар фазои интернетӣ ба як шакли фаъолияти иҷтимоӣ табдил ёфта истодааст. Баръакси истеъмоли инфиродии иттилоот дар фазои анъанавӣ, барои фазои интернетии муошират сиёсӣ қобилияти таъсир расонидан ба аҳаммияти иҷтимоии маводи мухталифи дар шабака нашршуда, дарки мундариҷаи ин мавод аз ҷониби корбарони дигар бо боздидҳо, шарҳҳо ва арзёбиҳо хос мебошад.

Бесабаб нест, ки имрӯз дар амалияи сиёсӣ нисбат ба мутахассисони соҳаи менеҷменти васоити ахбори иҷтимоӣ (SMM) талабот вуҷуд дорад, ки фаъолияти худро дар фазои интернетии муошират сиёсӣ дар самти пуркунӣ, тафсир, дастгирӣ ва таблиғи маводи зарурӣ барои субъектҳои идоракунии сиёсӣ дар фазои шабакавӣ тақвият бахшанд;

Бояд қайд кард, ки имкониятҳои сафарбаркунии самараноки омма дар фазои интернет на танҳо бо хусусияти уфуқии муошират байни аъзоёни ҷомеаҳои шабакавӣ, балки инчунин бо самаранокии ин намуди алоқа ва хусусияти ҳамаҷонибаи онҳо аз ҳисоби пайдоиши дастгоҳҳои муосири мобилӣ, низ вобаста аст, ки имкон медиҳад ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар ҳар вақт ва ҳар макон амалӣ гардад [6,с.34-36].

Мавҷудияти воситаҳои алоқаи мобилӣ издиҳоми анъанавиро ба "анбӯҳи доно" табдил медиҳад, ки байни аъзои он робитаҳои возеҳи сохторӣ вуҷуд дошта, дар он ақидаҳои анъанавӣ дар бораи издиҳом корашонро қатъ мекунанд ва оқибатҳое, ки ҳангоми эътирозҳои оммавии шабака ба вуҷуд меоянд, шарҳ дода мешаванд, дар натиҷа истифодабарандагон офлайн аз таъсири манфии иттилооти хатарнок эмин нигоҳ дошта мешаванд.

Дар баробари ин, агар ин намуди муошират оммавӣ бошад ва таваҷҷуҳи аудиторияи васеи интернетро ба худ ҷалб кунад, пас фарогирии коммуникативӣ ба таври назаррас меафзояд, ки дар натиҷа на танҳо намояндагони ядрои мухолифин аз ҳисоби аъзоёни ҷомеаҳои интернетӣ, балки истифодабарандагони одӣ ба таври ғайримустақим ба раванди

муоширати онлайни фаъолони шабака бо сабаби таблиғ будани муоширати онҳо шомил мешаванд.

Таъсири интернет ба фазои муоширати анъанавии сиёсӣ. То ба наздикӣ дар илми сиёсат ақидае бартарӣ дошт, ки фазои интернетӣ ҳосили фазои офлайнӣ буда, муҳтаво ва хусусиятҳои семантикии онро равандҳои анъанавии офлайнӣ мустақиман муайян мекунанд.

Бо вуҷуди ин, дар солҳои охир, тамоюли возеҳ ба тағйирёбии муносибатҳои байни офлайн ва фазои интернет аз ҷиҳати таъсири онҳо ба ҳамдигар мушоҳида мешавад. Ҳамин тариқ, захираҳои шабакавӣ ва равандҳое, ки дар интернет ба амал меоянд, бештар ба фазои анъанавии сиёсӣ таъсир мерасонанд. Ин ҳолат натиҷаи чанд сабаб аст.

Аввалан, фаъолтарин бахши сиёсии намояндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ имрӯз корбарони фаъоли интернет буда, дар фазои шабакавӣ фаъоланд. Принсипи таҳиякардаи В.Парето, ки ба номи ӯ гузошта шудааст, дар робита ба масъалаи таъсири мутақобилаи фазои классикии офлайн ва интернет маънои нав пайдо мекунад.

Намояндагони қисми фаъоли шаҳрвандон ҳамчун корбарони шабака метавонанд ва аллакай ба равандҳои дар фазои офлайнӣ ҷараёндошта таъсири мустақим дошта бошанд [15,с.99-118]. Бисёре аз пешвоёни афкори шабакавӣ, ки аз ҷониби корбарони интернет пуштибонӣ мешаванд, дар фазои сиёсӣ фаъол шуданро оғоз мекунанд ва худи ҷомеаҳои шабакавӣ ба ниҳодҳои суннатии қудрат таъсир расонда, ба онҳо фишори ҷамъиятӣ меоранд [11,с.126-136].

Илова бар ин, рӯйдодҳои дар шабака рухдода ва мундариҷаи пахши он дар фазои интернетӣ ба кори ВАО-и суннатӣ ҳарчи бештар таъсир расонида, рӯзномаи ВАО-и анъанавӣ, муҳтаво ва ҷузъҳои семантикии фаъолияти ВАО-ро муайян мекунанд ва аз ин рӯ, ба раванди ташаккули воқеият дар фазои ВАО-и анъанавӣ барои қисми бештари аҳолӣ, ҳатто барои истифодабарандагони ғайриинтернетӣ таъсир мерасонанд.

Ҳамин тариқ, яке аз намунаҳои таъсири Интернет ба фазои офлайнӣ-иҷтимоиву сиёсӣ интишори як силсила мавод дар бораи фаъолияти сиёсатмадорони маъруф дар манбаи WikiLeaks.org буд. Ва ҳарчанд маводҳо дар интернет нашр шуда буданд, онҳо дар фазои анъанавии сиёсӣ резонансҳои васеъеро ба бор оварданд. Ҳамзамон, доираи фарогирии иттилоотӣ дар фазои анъанавии ВАО-и бисёр давлатҳо густариш ёфта, расонаҳои калидии ҷаҳон ба матолиби муташаккил таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир карданд ва теъдоди қобили мулоҳизаи сиёсатмадорон, намояндагони бонуфузи мақомоти давлатӣ ва рӯзноманигорон дар муҳокима ва шарҳи муҳтавои маводи дар WiliLeaks нашршуда фаъолона ширкат варзиданд.

Ҳамин тариқ, имрӯз рӯйдодҳои зиёде дар фазои интернетӣ ба як ҷузъи рӯзномаи иттилоотии фазои анъанавии ВАО табдил ёфта, ба равандҳои сиёсии оффлайн таъсири назаррас доранд.

Бесабаб нест, ки мундариҷаи дар интернет ҷойгиршуда барои таҳлилгарони сиёсӣ ва хадамоти машваратие, ки мавзуъҳои сиёсиро дастгирӣ мекунанд, аҳаммияти зиёд дорад.

Ҳамин тариқ, бо анҷоми баррасии хусусиятҳои воқеии захираҳои муосири шабакавӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар ҳоли ҳозир интернет як фазои ягонаи муоширати сиёсӣ буда, падидаи мустақили дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, аз фазои сиёсии анъанавии офлайнӣ хеле фарқ мекунад.

Ин фазо дар системаи менеҷменти сиёсии муосир дар ҷанбаҳои гуногун: пеш аз ҳама, барои тавлиди мундариҷаи иттилооти шабакавӣ ва паҳнкунии вирусии он дар байни корбарони интернет бо мақсади ташаккули маъноҳои коллективӣ дар раванди ҳамкории уфуқии иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, инчунин ҳамчун сафарбар намудани ҷомеаи шабакавӣ, дорои потенсиали баланди фаъолияти сиёсӣ фаъолона истифода мешавад ва ин имкон медиҳад, ки интернет ба равандҳои сиёсӣ дар фазои анъанавии офлайнӣ таъсири назаррас расонад.

Имкониятҳои технологии алоқаи интернетӣ барои татбиқи раванди идоракунии сиёсӣ дар фазои шабакавӣ иқтидори назаррас фароҳам оварда, инчунин пайдоиши форматҳо ва моделҳои комилан нави фаъолияти сиёсиро муайян мекунанд.

Муқарриз: д.и.с., профессори ДМТ – Маҳмадизода Н.Д.

АДАБИЁТ

1. Бурдье П. Социология политики: Пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. [Электронный ресурс]. URL: http://bourdieu.name/content/shmatko-vvedenie-v-socioanaliz-pera-burde (дата обращения 30.04.2014)
2. Блумер, Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология: тексты. Под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С. 173-179.
3. Видеоролик "Yes We Can".[Электронный ресурс]. URL: http://www.YouTube.com/watch?v=jjXyqcx-mYY; видеоролик «Obama and McCain - Dance Off!": www.youtube.com/watch?v=wzyT9-9lUyE
4. Володенков С.В. Управление современными политическими кампаниями / С.В. Володенков. -М.: Издательство Московского университета, 2012. -С. 242.
5. Горшкова В. Проблема идентификации субъекта и объекта в сети интернет / В.Горшкова // Законодательство и экономика. -2005. -№ 5. - С. 53-56.
6. Засурский Я.И. От электронного общества к мобильному / Я.И. Засурский // Информационное общество. -2008. -№ 5/6. -С. 34-36.
7. Каас М. Политическая наука и интернет / М.Каас // Полит. наука. -2002. -№ 1. -С. 145-147.
8. Казаков В.П. Интернет как информационное пространство взаимодействия политического лидера и общества / В.П. Казаков // Информатика и образование. - 2007. -№ 2. -С. 28-31.
9. Корытникова Н.В. Интернет как средство производства сетевых коммуникаций в условиях виртуализации общества / Н.В. Корытникова. - 2007. -№ 2. -С. 85-93.
10. Лекторова Ю.Ю. Политическая коммуникация в информационном пространстве: опыт теоретико-методологического осмысления / Ю.Ю. Лекторова // Вестник Пермского ун-та. Сер. политологии. -2011. -№ 1. -С. 186-196.
11. Ненашев Д.А. Лоббирование посредством компьютерных сетей: новый инструмент политического влияния / Д.А. Ненашев // Политическая наука. – 2002. –№1. –С.126-136.
12. Роменков А.В. Интернет-блог как инструмент политической борьбы / А.В. Роменков // Власть. -2008. -№ 7. -С.79-82.
13. Соловьев А.И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи //Лекторова Ю.Ю. Политическая коммуникация в информационном пространстве: опыт теоретико-методологического осмысления / А.И. Соловьев // Вестник Пермского ун-та. Сер. политологии. -2011. -№ 1. -С. 186-196.
14. Туронок С.Г. Интернет и политический процесс / С.Г. Туронок // Общественные науки и современность. -2001. -№ 2. -С. -51-63.
15. Чернышев Ю.Г. О влиянии блогосферы на российскую публичную политику / Ю.Г. Чернышев // Политическая наука. – 2008. – № 2. – С.99-118.

ИНТЕРНЕТ ҲАМЧУН ФАЗОИ МУОШИРАТ ДАР МАРҲИЛАИ МУОСИРИ ИНКИШОФИ ҶОМЕАИ ҶАҲОНӢ

Дар мақолаи мазкур сухан оиди интернет ҳамчун фазои муошират дар марҳилаи муосири инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ меравад. Муаллиф қайд менамояд, ки рушди интернет ҳамчун воситаи муошират ва табдили он ба фазои ҷаҳонӣ барои татбиқи сиёсати муосир ба мундариҷа ва дигаргуниҳои технологӣ дар соҳаи менеҷменти сиёсӣ вобаста ба тағйирёбии хусусиятҳои муошири сиёсии амалӣ бевосита таъсир мерасонад. Имрӯз, интернет ҳамчун фазои мустақил ва дорои хусусиятҳои вижаи муоширати сиёсӣ амал мекунад, ки дар он лоиҳаҳо дар соҳаи менеҷменти сиёсӣ фаъолона амалӣ мешаванд ва аз ин рӯ, таҳлили он хусусиятҳои интернет зарур аст, ки моделҳо ва форматҳои фаъолияти шабакавии сиёсиро бештар муайян мекунанд. Дар маҷмуъ, падидаи фазои муоширатӣ яке аз объектҳои асосии таҳлили бисёр илмҳо, аз ҷумла фалсафа, ҷомеашиносӣ, сиёсатшиносӣ, психология, забоншиносӣ, муоширатшиносӣ (коммуникативистика) ва ғайра мебошад.Дар баробари ин, имрӯз шумораи зиёди равишҳо барои дарки падидаи фазои муоширатӣ вуҷуд доранд.Ҳамин тариқ, дар маҷмуъ, фазои муоширатӣ метавонад ҳамчун муҳити ҷудонашавандае муайян карда шавад, ки дар доираи он ҳамкории иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ байни субъектҳои гуногуни иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад.Инчунин, фазои муоширатиро метавон ҳамчун як навъи махсуси фазои иттилоотӣ муайян кард, ки бо маҷмуи усулҳо ва воситаҳои фаъолияти мутақобилаи коммуникатсионӣ, ки дар он истифода мешаванд, фарқ мекунад.

Калидвожаҳо: интернет, фазои муошират,марҳилаи муосири инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ, рушди интернет ҳамчун воситаи муошират, фазои ҷаҳонӣ, татбиқи сиёсати муосир.

ИНТЕРНЕТ КАК КОММУНИКАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье говорится об Интернете как коммуникационном пространстве на современном этапе развития мирового общества. Автор отмечает, что развитие Интернета как средства коммуникации и его трансформация в глобальное пространство реализации современной политики оказывает непосредственное влияние на содержательные и технологические изменения в сфере политического управления в зависимости от изменений, особенно в практической политической коммуникации. Сегодня Интернет выступает как самостоятельное пространство с особыми характеристиками политической коммуникации, где активно реализуются проекты в области политического управления, в связи с чем необходим анализ тех характеристик Интернета, которые определяют модели и форматы активности политической сети. В целом феномен коммуникативного пространства является одним из основных объектов анализа многих наук, в том числе философии, социологии, политологии, психологии, лингвистики, коммуникативистики (коммуникативоведения) и

др. В то же время сегодня существуют большое количество подходов к пониманию феномена коммуникативного пространства, который харктеризует ее как особый тип информационного пространства, набор методов и средств коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: Интернет, пространство коммуникации, современный этап развития мирового общества, развитие Интернета как средства коммуникации, мировое пространство, реализация современной политики.

INTERNET AS A COMMUNICATION SPACE AT THE PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT OF WORLD SOCIETY

This article talks about the Internet as a communication space at the present stage of development of world society. The author notes that the development of the Internet as a means of communication and its transformation into the global space for the implementation of modern politics has a direct impact on substantive and technological changes in the field of political management, depending on changes, especially in practical political communication. Today, the Internet acts as an independent space with special characteristics of political communication, where projects in the field of political management are actively implemented, and therefore it is necessary to analyze those characteristics of the Internet that determine the models and formats of political network activity. In general, the phenomenon of communicative space is one of the main objects of analysis of many sciences, including philosophy, sociology, political science, psychology, linguistics, communication studies (communication studies), etc. At the same time, today there are a large number of approaches to understanding the phenomenon of communicative space, which characterizes it as a special type of information space, a set of methods and means of communicative interaction.

Keywords: Internet, space of communication, modern stage of development of world society, development of the Internet as a means of communication, world space, implementation of modern politics.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Одинаев Убайдулло Ғуломалиевич*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ,17. Телефон: **909-32-52-52**

Сведения об авторе: ***Одинаев Убайдулло Гуломалиевич*** – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **909-32-52-52**

Information about the author: ***Odinaev Ubaydullo Gulomalievich*** – Tajik National University, applicant for the Department of Political Science. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of IT-Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **909-32-52-52**

ТДУ: 327(575.3)

РАВАНДИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАДӢ ДАР ҶОМЕАИ ТОҶИКИСТОН

Шарифзода Лоҳутӣ Шариф, Шкраллоҳи Хабибуллои Зардизода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Равандҳои демократӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити буҳрони тулонии иҷтимоию иқтисодӣ, аз охири солҳои 80-ум дар аксари кишварҳои собиқ шуравӣ ба амал омаданд. Муносибатҳои ҷамъиятӣ, мақомотҳои давлатӣ, институти таҷзияи ҳокимияти давлатӣ босуръат тағйир ёфта, ниҳодҳои нави ҷамъиятию сиёсӣ ба вуҷуд омаданд. Дар баробари ин, дар роҳи барпо намудани давлати ҳуқуқии иҷтимоӣ, ки асоси онро ҷомеаи шаҳрвандӣ ташкил медиҳад, дар асоси санадҳои меъёри ҳуқуқӣ ба фаъолият шуруъ намуд. Пеш аз ҳама, бояд гуфт, ки ташаккулу рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳам ба моҳияти раванди сиёсӣ ва ҳам ба механизмҳои амалисозии тағйироти сиёсӣ дар раванди ҷомеа мусоидат кард.

Бояд зикр намуд, ки раванди ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон ба сифати муҳимтарини институти муҳимми сиёсӣ, аз солҳои 90-уми асри XX оғоз гардид. Дар ин раванд, вобаста ба танзими пурраи фаъолияти он, аз ҷониби субъектҳои дахлдор санадҳои меъёрӣ–ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки дар рушду нумуи онҳо мусоидат кард. Дар натиҷаи таҳаввулот ва тағйиротҳои муҳимми сиёсии баамаломада ҷомеаи шаҳрвандӣ ба сифати субъекти асосии сиёсат эътироф гардида, заминаи муҳимро дар рушди демократикунонии ҷомеа гузошт.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷомеаи ҳуқуқӣ, либералӣ, кушод, плюралистӣ, худташкилшаванда ва худидорашаванда аст. Вобаста ба ин масъала назари муҳаққиқ Ҷ. Акбарализода чунин аст: «Ҷомеаи шаҳрвандӣ дар шароити ривоҷи муносибатҳои хусусӣ, эътирофу кафолати моликияти хусусӣ, ташаккули фарди озоду дорои ҳуқуқҳои фитрӣ ташаккул меёбад. Барои дарки робитаи ҷомеаи шаҳрвандӣ бо ҳуқуқи инсон, зарур мешуморем, то баъзе аз хусусиятҳои ҷомеаи шаҳрвандиро баррасӣ намоем. Аз ҷумла:

- ҷомеаи шаҳрвандӣ дар заминаи эътирофу эҳтиром ва таъмину ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои фитрӣ ва позитивии инсону шаҳрванд, баробарии шаклҳои моликият, истифодаи озоди моликияти хусусӣ, шаклҳои имконпазир ва муфиди фаъолияти озоди иқтисодӣ, рақобати озод ташаккул меёбад;
- ҷомеаи шаҳрвандӣ – ҷомеаи ҳуқуқӣ буда, таҳкурсии давлати ҳуқуқбунёд аст. Бе ҷомеаи шаҳрвандӣ давлати ҳуқуқбунёд арзи вуҷуд надорад» [1].

Ба андешаи муҳаққиқ С. Каримова, «ҷомеаи шаҳрвандӣ ин ҷомеаи ҳуқуқӣ, демократӣ, инсондӯст ва сулҳдӯстона буда, дар он зӯроварӣ нисбати шахсият дида намешавад, баръакс, адолат, баробарӣ ва озодии пурра ҳукмрон аст. Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандиро мақсади ояндаи инкишофи худ қарор додааст, ки дар раванди ташаккули чунин давлат ва ҷомеа ҳуқуқ нақши бузург дорад. Аз ин рӯ, донистани ҳуқуқ қарзи шаҳрвандӣ, нишонаи фарҳанг ва неруи ақлонии аҳли ҷомеа дониста мешавад» [5].

Ба андешаи ҳуқуқшинос Ш. Исмоилов, «масъалаи баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва дар ин замина ташаккули фарҳанги баланди ҳуқуқӣ, мубориза бар зидди нигилизми ҳуқуқӣ, рушди институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таҳкими принсипи волоияти қонун ҳамеша аҳаммияти хосса доштанд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, печидатар шудани муносибатҳои иқтисодӣ, равандҳои афзояндаи иттилоот ва рақамикунонӣ масъалаҳои маърифати ҳуқуқӣ, тарбия ва таълим на танҳо муҳим боқӣ мондаанд, балки мазмуни нав пайдо кардаанд. Аён аст, ки дар шароити имрӯза талаботи риояи қатъии қонун як тамоюли муайяни меъёриро ифода мекунад, ки дар атрофи худ сохторҳои ҳокимиятӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, воситаҳои ахбори омма, табақаҳои иҷтимоӣ ва қувваҳои ҷамъиятӣ–сиёсиро муттаҳид менамояд» [4].

Ба таъкиди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, «Роҳ кушодан ба ҷомеаи шаҳрвандӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини раванди демократикунонӣ дар кишвар ба шумор рафта, барои ҳамкории ниҳодҳои ғайриҳукуматӣ бо давлат мусоидат менамояд ва ҷиҳати ҳаллу фасли муҳимтарин масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ имкон фароҳам меорад. Бо ҳамин мақсад, мо Шурои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъсис додем, ки он дар даврони Истиқлолият ба яке аз ниҳодҳои муассири ҳамгироии ҷомеаи шаҳрвандӣ мубаддал гардида, то ҳол ҳамчун мактаби бузурги таҳлиливу машваратӣ хизмат мекунад» [9].

«Ҷомеаи шаҳрвандӣ зодаи давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёду дунёвӣ мебошад ва дар навбати худ, ҳар қадаре ки ҷомеаи шаҳрвандӣ инкишоф ёбад, давлати демократӣ ҳам ба ҳамон андоза пеш меравад». Дар ҳамин асос мо дар Тоҷикистон заминаи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандиро гузоштем ва масъалаи таъсиси ниҳодҳои онро дар доираи Конститутсия ва дигар қонунҳои кишвар ба танзим даровардем. Дар ин замина аз муколама бо ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ истифода намуда, доир ба ҳалли як зумра масъалаҳои марбут ба сулҳу субот, ваҳдати миллӣ ва рушди мамлакат ба натиҷаҳои назаррас расидем ва пояҳои давлатдориро дар кишвар боз ҳам устувор гардонидем [9].

Ҳамин муносибати некбинонаи давлат ба ниҳодҳои сиёсӣ ва ҷамъиятии мамлакат буд, ки дар кишвар ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилот, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои ғайриҳукуматӣ ташкил ёфта, ба раванди эъмори давлати демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявӣ таъсири мусбат расониданд ва барои амалӣ шудани вазифаҳо ва барномаҳои Ҳукумати мамлакат нақши муассир бозиданд. Ба ҳама маълум аст, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун ниҳоди муҳимми сиёсӣ, дар раванди сиёсии ҷомеа нақши муҳим гузошта, аз субъектҳои фаъоли низоми сиёсии ҷомеа ба ҳисоб рафта, дар шаклгирӣ ва рушди муносибатҳои демократӣ мақоми муҳимро доро мебошад.

Ҷомеаи шаҳрвандӣ воситаи муҳимми таъсиррасонӣ ба раванди ислоҳоти сохтори давлатдорӣ ва такмили қонунгузорӣ буда, барои бартараф кардани камбудиву мушкилоте, ки дар сохтори идораи давлат ба назар мерасанд, кумак мекунад. Аз ин лиҳоз, созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҷараёни муколама бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар доираи қонунгузории мавҷуда ва меъёрҳои байналмилалӣ амал карда, назару андешаи худро ба ниҳодҳои давлатӣ воқеъбинона ва бо дарназардошти манфиатҳои давлату миллат пешниҳод менамоянд. Қисми зиёди ташкилоту созмонҳои ғайриҳукуматӣ дар доираи ҳамин талабот дар ҷараёни муҳокимаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, баргузории раъйпурсиву интихобот, ислоҳоти сохторӣ ва дигар чорабиниҳои сиёсиву фарҳангӣ мунтазам иштирок менамоянд ва то ба имрӯз як қатор ташаббусу пешниҳодҳои онҳо амалӣ гардидаанд, ки онҳо, дар маҷмуъ, ба таҳкими пояҳои давлатдорӣ, суботи сиёсӣ, тавсеаи фарҳанги сулҳ ва такмили қонунгузорӣ мусоидат намуданд [9].

Воқеан, дар ҷомеаи демократӣ афзудани таваҷҷуҳи аҳолӣ ба ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ ва кӯшиши иштирок дар дигаргунсозиҳои ҳаёти ҷомеа яке аз шартҳои ноил шудан ба пешрафту тараққиёт ва суботу амният мебошад. Дар шароити кунунӣ масъулияти ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ тақозои замон ба ҳисоб меравад, ки барои дарёфти роҳҳои беҳтару муассири мушкилоти мубрами ҳаёти ҷомеа, дар баробари мақомоти давлатӣ, масъулиятро ба зимма гиранд. Ин таҷриба дар мамлакатҳое, ки ба сатҳи баланди тараққиёт расида, сифати зиндагии аҳолиро таъмин намудаанд, собит гардидааст. Ҳоло дар мамлакат 7 ҳизби сиёсӣ ва қариб дуюним ҳазор созмони ҷамъиятӣ бо дархосту пешниҳодҳои созандаи худ таъсиргузоранд. Онҳо дар доираи талаботи оинномавии худ ба хотири пешрафти соҳаҳои гуногуни сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии мамлакат саъю талош мекунанд. Имрӯз дар кишвар барои фаъолияти васеи созмонҳои ғайриҳукуматӣ заминаҳо муҳайё мебошанд. Танҳо ташаббускорӣ, ҳамкорӣ бо ҷомеа, ҷалби ҳар чӣ бештари қишрҳои гуногун ба корҳои созанда омили пешрафти ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар мегарданд [9].

Бояд гуфт, ки яке аз хусусиятҳои муҳимми фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандиро дар раванди давлатдории муосири Тоҷикистон иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, омӯзиши афкори ҷомеа вобаста ба фаъолияти қонунгузорӣ, таклифу пешниҳодҳои судманд вобаста ба такмили низоми қонунгузорӣ, ташкил медиҳанд. Дар баробари ин, яке аз хусусиятҳои муҳими ҷомеаи демократиро, пеш аз ҳама, иштироки фаъоли ҷомеаи шаҳрвандӣ, дар

муҳокимаи масъалаҳои муҳим, хусусан қабули қарорҳои дурусту самаранок дар самтҳои гуногуни ҷомеа ташкил менамояд.

Мавриди зикр аст, ки шарти асосӣ ва зарурии бунёди демократия мавҷудияти ҷомеаи шаҳрвандии инкишофёфта мебошад. Ҷомеаи шаҳрвандии комил танҳо дар натиҷаи рушди ҳамкориҳо, муносибатҳои байниҳамдигарии ниҳодҳои сиёсӣ ва муносибатҳои бозори озод имконпазир мегардад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ сохтори худидоракунӣ ва кушодаи муносибатҳои байни одамон аст, ки дар асоси арзишҳои фарҳанги умумӣ, иқтисоди бозорӣ, шаклҳои ихтиёрии ниҳодҳои шаҳрвандӣ муттаҳид гашта, дар ташкили демократияи устувор нақши муҳим мебозад. Мавқеи он, пеш аз ҳама, бо пайдоиши шаҳрванди озод, узви мустақили ҷомеаи дорои як қатор ҳуқуқ ва озодӣ, инчунин, масъули маънавӣ барои амалҳо дар назди ҷомеа алоқаманд аст, чунки рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар бисёр ҳолат аз пайдоиши иттиҳодияҳои гуногуни одамон вобастагӣ дорад [2].

Вобаста ба ҷойгоҳи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳаёти сиёсӣ-ҳуқуқии ҷомеа, ҳамкорӣ, бо сохторҳои давлатӣ, дар нишастҳои илмӣ, аз ҷониби коршиносон ба муҳиммияти ин масъалаи муҳим, мавзуъҳои муҳим мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, ки метавон номҳои онҳоро дарҷ кард: «Ҳамкории мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Аҳаммияти тавсеаи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳамкорӣ бо сохторҳои ҳокимияти давлатӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ», «Асосҳои ҳамкории сохторҳои ҳокимияти давлатӣ ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ»,«Шаклҳо ва механизмҳои ҳамкории сохторҳои ҳокимияти давлатӣ бо ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Намунаҳои ҳамкориҳои самараноки сохторҳои ҳокимияти давлатӣ бо ҷомеаи шаҳрвандии хориҷ аз Тоҷикистон» [14].

Бояд зикр намуд, ки ҳамкории ҷомеаи шаҳрвандӣ бо дигар ниҳодҳои давлатӣ дар конфронсҳои илмию амалӣ, байналмилалӣ, аз ҷониби коршиносон мавриди баррасӣ қарор мегирад. Дар раванди ин чорабиниҳои илмӣ коршиносон вобаста ба самту фаъолияти ҳамкориҳои ду ниҳод таклифу пешниҳодҳои судманд манзур кардаанд, ки дар сурати ба эътибор гирифтани онҳо, раванди демократӣ инкишоф ёфта, дар таҳкими давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд дунявӣ мусоидат хоҳад кард. Дар ин замина, ниҳодҳои давлатӣ, бояд иқдомоти ҷомеаи шаҳрвандиро мавриди омӯзиш қарор дода, вобаста ба масъалаҳои муҳимтарини ҷомеа ҳамкориҳоро ба роҳ монанд.

Бояд қайд намуд, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ яке аз институтҳои муҳимми сиёсӣ дар ташаккул ва рушди демократия, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба ҳисоб меравад. Вобаста ба рушду нумуи ин ниҳоди муҳим намояндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ Ёдгор Файзов, Бахтиёр Абдуҷабборов, Санавбар Раҳимова, Шаҳло Акобирова ва дигарон дар бораи роҳҳои беҳтар намудани нақши созмонҳои ғайридавлатӣ дар рушди устувори кишвар пешниҳодоти ҷолиб баён намуданд. Ҳамчунин, дар бораи монеаҳои рушди фаъолияти созмонҳои ғайридавлатӣ сухан ронда, таъкид карданд, ки ташкилотҳои ҷамъиятӣ, новобаста аз хусусияти ғайритиҷоратӣ доштан, ҳанӯз ҳам маҷбуранд, ки барои аз қайди давлатӣ гузаштан маблағи муайянеро пардохт намоянд. Тибқи тағйирот ба Кодекси андози ҷумҳурӣ, то 10 фоизи даромади соҳибкорон ва шахсони алоҳида аз фоида ба ҳисоби созмонҳои ғайридавлатӣ ҷиҳати дастгирии онҳо ба таври мақсаднок гузаронида бояд шавад [6].

Ҳамин тариқ, ҳамкории самаранок бо созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ муфид аст, бояд бештар рушд ёбад. Вобаста ба ин масъалаи муҳим назари коршинос Олимҷон Салимзода чунин аст: «Дар ҷумҳурӣ раванди демократикунии ҷомеа ва давлатдории миллии нав хуб ҷараён дорад. Дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таҳкими низоми демократӣ, дар баробари ниҳодҳои давлатӣ, саҳми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ низ хеле калон аст. Муносибати зичи давлат бо ҷомеаи шаҳрвандӣ гарави устуворӣ ва фаъолнокии рушди Истиқлолияти давлатӣ мебошад. Ҳамкории самаранок бо созмонҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ муфид аст, бояд бештар рушд ёбад. Қайд гардид, ки мувофиқи таҳқиқот дар ҷумҳурӣ беш аз 14 ҳазор институти гуногуни ҷомеаи шаҳрвандӣ амал мекунад ва муносибати давлат бо онҳо хуб ба роҳ монда шудааст. Онҳо ба фаъолияти мақомоти давлатӣ кумак намуда, дар омода намудани лоиҳаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатиро баррасӣ намуда, барои такмили онҳо пешниҳодҳо мекунанд” [6].

Бинобар ин, ҳамкории наздики ҷомеаи шаҳрвандӣ бо ниҳодҳои давлатӣ дар шароити муосир яке аз роҳҳои самараноки амалигардонии масъалаҳои муҳим, тарҳрезӣ ва банақшагирии масъалаҳои муҳим эътироф мегардад. Дар ин раванд ҳарду ҷониб бояд дар раванди муҳокима масаълаҳоеро мавриди назар қаророр диҳанд, ки барои таҳкими рушди плюрализми сиёсӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, демократия, фаъолияти қонунгузорӣ, баланд бардоштани фарҳанги сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷомеа қарорҳои мушаххас ва судмандро роҳандозӣ намоянд.

Вобаста ба таҳким ва шаклгирии ҷомеаи шаҳрвандӣ дар раванди давлатдории муосири Тоҷикистон назари коршинос Муҳаббатшо Рӯзадоров чунин аст: «Дар ҷумҳурӣ алҳол 2500 ташкилоти ғайридавлатӣ ба қайд гирифта, барои иҷрои мақсадҳои оинномавиашон шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Аз солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ аксарияти ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳамкории зич бо Ҳукумати мамлакат бо мақсади таъмини сулҳу ризояти миллӣ дар кишвар, тавсеаи арзишҳои демократӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсону шаҳрванд фаъолияти худро оғоз намуданд. Дар шароити демократия татбиқи ҳадафҳои сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ бе ширкати фаъоли ҷомеаи шаҳрвандӣ аз имкон берун аст. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки ҳанӯз мафҳуми ҷомеаи шаҳрвандӣ дар шуури сиёсии қишрҳои гуногуни ҷомеа мақоми зарурӣ пайдо накардааст. Гузашта аз ин, масъалаи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, бо дарназардошти хусусиятҳои милливу этникӣ ва омилҳои дигари мусоидаткунанда барои густариши фаъолияти он пурра омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ, мутахассисону коршиносон бояд роҳҳои ҳалли ин мушкилро пайдо намуда, дар шаклгирии ин институти муҳимми сиёсӣ, дар раванди сиёсии ҷомеа тадбирҳои муҳимро роҳандозӣ намоянд [6].

Ба андешаи муаллиф, яке аз вазифаҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ, дар ҳамкорӣ бо сохторҳои давлатӣ, иштироки ниҳодҳои он дар омӯзишу амалӣ сохтани барнома ва лоиҳаҳои афзалиятноки мамлакат ба ҳисоб меравад. Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳамкориҳои судманду созандаи сохторҳои давлатӣ бо институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ мутобиқи талаботи замон ҳадафмандона буда, ба таҳкими ҳамаҷонибаи Истиқлолияти давлатӣ, ваҳдати миллӣ, баланд бардоштани обрӯву нуфузи кишвар дар арсаи байналмилалӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ташаккули шуури худогоҳии миллӣ ва баланд бардоштани фарҳанги сиёсии қишрҳои гуногуни ҷомеа, бахусус ҷавонони кишвар равона гардидааст [6].

Вобаста ба мавқеъ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ назари роҳбари Ассотсиатсияи миллии созмонҳои ғайридавлатии Тоҷикистон Ш. Каримов чунин аст: «Яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти ташкилотҳои ҷамъиятии Тоҷикистон ҳамкориҳои иҷтимоӣ барои ҳаллу фасли босамари масъалаҳо, мушкилоти ҷомеаи кишвар ва боз ҳам баландтар бардоштани некуаҳволии шаҳрвандон аст. Фароҳам сохтани шароити мусоид барои шаҳрвандон ҷиҳати ширкат дар ҳаёти сиёсию иҷтимоии ҷомеа ва ташаккули ҷаҳонбинии солим, ба роҳ мондани назорати ҷамъиятӣ, баррасӣ ва арзёбии муҳимтарин барномаҳои давлатии инкишоф дар ҷараёни таҳия ва татбиқи онҳо, иштироки бевосита дар барномаҳои иҷтимоии давлат, ки ба инкишофи устувори ҷомеа нигаронида шудаанд, аз ҷумлаи ин ҳамкориҳо буда метавонанд. Дар баробари ин, бояд изҳор намуд, ки имрӯз соҳае нест, ки намояндагони созмонҳои ғайридавлатӣ дар ҳаллу фасли мушкилоти он ширкат наварзанд. Ҳиссаи онҳо, махсусан дар бозомӯзӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии шаҳрвандони мамлакат, назаррас аст” [6].

Ба андешаи ӯ, “аввалин марказҳои бозомӯзии замонавӣ, кор бо занону кӯдакон, маъюбону барҷомондагон, таъсиси корхонаҳои хурди тиҷоративу ғайритиҷоратӣ, ҳамкориҳо дар соҳаи тандурустӣ ва маорифи кишвар, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, фароҳам сохтани кумакҳои моливу пулӣ ва марказҳои таълимӣ барои насли нави соҳибкорон, ташкили курсҳои махсуси кӯтоҳмуддат бо истифода аз васоити муосир барои кормандону хизматчиёни давлатӣ, муҳайё сохтани имконот ва ҷойҳои нави корӣ барои ҷавонон ва соҳибхоназанҳо, мусоидат ба истифодаи комил аз манбаъҳои алтернативии неруи барқ ва беҳдошти муҳити зист дар кишвар

номгӯйи нопурраест, ки ташкилотҳои ҷамъиятии Тоҷикистон дар давоми 25 соли охир бо онҳо сарукор доранд» [6].

Дар шароити имрӯзаи давлатдории муосири Тоҷикистон яке аз вазифаҳои хеле муҳимми ҷомеаи шаҳрвандӣ муҳокимаи санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, дар қабули онҳо фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ бо дигар ниҳодҳои давлатӣ яке аз масъалаҳои асосӣ эътироф мегардад. Ин масъала бозгӯкунандаи он аст, ки фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ дар сатҳи баланд арзёбӣ гардида, дар азнавсозии низоми сиёсии ҷомеа, аз фаъолияти асосӣ ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки самаранокии фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ ё ҳамкории онҳо бо мақомоти қонунгузори кишвар, хусусан, вакилони парламент яке аз хусусиятҳои муҳимми ҷомеаи демократӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин раванд ташаббуси ҷомеаи шаҳрвандӣ, бояд дар омӯзиш ва қабули қарорҳои муҳимми сиёсӣ, дар сатҳи муайяншуда дар раванди сиёсии ҷомеа устувор гардад.

Дар баробари ин, бояд зикр намуд, ки шарти асосӣ ва зарурии бунёди муваффақонаи идораи демократӣ мавҷудияти ҷомеаи шаҳрвандии рушдёфта мебошад. Ҷомеаи шаҳрвандии комил танҳо дар натиҷаи рушди ҳамкориҳо, муносибатҳои байниҳамдигарии ниҳодҳои сиёсӣ ва муносибатҳои бозори озод имконпазир мегардад. Дар Тоҷикистон давлат риояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иттиҳодияҳои ҷамъиятиро таъмин мекунад ва тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити иҷрои вазифаҳои оинномавиашонро кафолат медиҳад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ, дар навбати худ, воситаи таъсиррасон ба раванди ислоҳоти сохтори давлатдорӣ ва такмили қонунгузорӣ буда, метавонад барои бартараф кардани мушкилоте, ки дар сохтори идораи давлат ба назар мерасанд, кумак намояд [14].

Қисми бештари созмонҳои ғайридавлатӣ дар доираи ҳамин талабот дар ҷараёни муҳокимаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, баргузории раъйпурсиву интихобот, ислоҳоти сохторӣ ва дигар чорабиниҳои сиёсиву фарҳангӣ иштирок мекунанд. Бояд гуфт, ки то ба имрӯз як қатор ташаббусу пешниҳодҳои онҳо амалӣ гардидаанд, ки дар маҷмуъ, ба таҳкими пояҳои давлатдорӣ, суботи сиёсӣ, тавсеаи фарҳанги сулҳ ва такмили қонунгузорӣ мусоидат намудаанд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ ҳафт ҳизби сиёсӣ ва зиёда аз 2500 созмони ҷамъиятӣ бо дархосту пешниҳодҳои созандаашон дар доираи талаботи оинномавии худ ба хотири пешрафти соҳаҳои гуногуни сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии давлат фаъолият доранд [14].

Давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд. Давлати ҳуқуқбунёдро он ҷое барпо намудан мумкин аст, ки ҷомеаи шаҳрвандии инкишофёфта ва пурқувват мавҷуд бошад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ чунин ҷамъиятест, ки дар он қонун ҳукмрон буда, озодии шахс, ҳуқуқ, шаъну шараф, қадру қимати он, инчунин ҷавобгарии тарафайни шахс ва давлат кафолат дода мешавад. Яке аз нишонаҳои асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷомеаи дорои муносибатҳои иқтисодии инкишофёфта будани он мебошад. Дар чунин ҷомеа шахс аз моликият ҷудо набуда, баръакс, имконият дорад, ки ҳама гуна шакли моликиятро интихоб намояд. Нишонаи дигари ҷомеаи шаҳрвандӣ эътирофи ҳуқуқу озодиҳои табиии инсон ва ҳифзи самараноки он мебошад [5].

Бояд қайд намуд, ки дар шароити муосири давлатдории Тоҷикистон яке аз институтҳои хеле муҳимми низоми сиёсии ҷомеа ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб рафта, бо имконият ва иқтидори худ яке аз институтҳои муҳимми сиёсӣ дар таҳкими раванди демократикунонии ҷомеа эътироф карда шудааст. Дар ин замина, ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун институти муҳимми сиёсӣ дорои вазифаҳои муайяну мушаххаси худ аст. Яке аз вазифаҳои асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ дар шароити имрӯзаи давлатдории Тоҷикистон мусоидат ба таҳкими низоми сиёсии ҷомеа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Акбарализода Ҷ. Мафҳуми ҳуқуқи инсон дар давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ. [Манбаи электронӣ]. URL: mmk.tj (санаи истифодабарӣ. 12.03.2023).
2. Дар Тоҷикистон беш аз 14 ҳазор институти ҷомеаи шаҳрвандӣ амал мекунад. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи муроҷиат: 21.12.2023).
3. Доманов В.Г. Гражданское общество: современный концепт и перспективы его реализации в России / В.Г. Доманов: автореф. дис. д.-ра. полит. наук. – М.,2010. – 461 с.
4. Исмоилов Ш. Давлати ҳуқуқбунёд ва тақозои таҳкими фарҳанги ҳуқуқӣ дар замони муосир / Ш. Исмоилов // Ҷумҳурият. - №16. 23.01.2024.

5. Каримова С. Давлати ҳуқуқбунёд ва ҷамъияти шаҳрвандӣ бо ҳам тавъаманд. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи истифодабарӣ 21.12.2023).
6. Нақши ҷомеаи шаҳрвандӣ дар татбиқи Стратегияи миллии рушд // Садои мардум. - №152 -153 (3789 - 3790). 23.12.2017.
7. Нахустин вокунишро ҷомеаи шаҳрвандӣ кард. Ба қадраш хоҳанд расид? [Манбаи электронӣ]. URL: www.ozodi.org. (санаи истифодабарӣ 21.01.2024).
8. Нақши номуассири ниҳодҳои мадании Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: www.ozodi.org. (санаи истифодабарӣ 21.01.2024).
9. Пешвои миллат: «Шурои ҷамъиятӣ барои ба эътидол овардани вазъи сиёсии кишвар мусоидат намуд» // Садои мардум. - №9-10(3646-3647) 31.01.2017.
10. Пас аз «қазияи Интернет». Садои мардум ҳамеша ба Ҳукумат хоҳад расид? [Манбаи электронӣ]. URL: www.ozodi.org. (санаи истифодабарӣ 21.01.2024).
11. Ҷомеаи шаҳрвандӣ – воситаи таъсиррасон ба раванди ислоҳоти сохтори давлатдорӣ ва қонунгузорӣ // Садои мардум. - №67. 30.11.2019.
12. Стратегияи миллии рушд // Садои мардум. - №152 -153 (3789 -3790). 23.12.2017.
13. Федорова Е.А. Взаимодействие государственной власти и формирующегося гражданского общества в современной России / Е.А. Федорова: автореф. дис. канд. полит. наук. -М., 2006. – 156 с.
14. Ҳамкориҳо бо ҷомеаи шаҳрвандӣ баррасӣ шуд. [Манбаи электронӣ]. URL: sadoimardum.tj (санаи истифодабарӣ 21.12.2023).
15. Шубина Н.В. Гражданское общество и местное самоуправление: Взаимосвязь становления и развития: автореф. дис. канд. полит. наук / Н.В. Шубина. -М., 2006. -168 с.

РАВАНДИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАДӢ ДАР ҶОМЕАИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муаллиф хусусиятҳои муҳимми фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, қайд менамояд, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ба сифати институти муҳимми сиёсӣ заминаи муҳимро дар таҳкими низоми сиёсии ҷомеа мегузорад. Бояд зикр намуд, ки раванди ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, дар ҳаёти сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон аз солҳои 90-уми асри XX оғоз гардид. Охири асри 20 давраи тағйиротҳои куллӣ дар ҷаҳон гардида, дар баробари пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба мисли дигар давлатҳои собиқи шуравӣ соҳибистиқлол гардид. Дар давраи гузариш дар ҳаёти иҷтимоию сиёсии кишвар як қатор дигаргуниҳо ба амал омад, ки кулли ҷумҳуриро фаро гирифт. Аз ҷумлаи чунин дигаргуниҳо гузариш аз сохти тоталитарӣ ба демократия, аз иқтисодиёти нақшавӣ ба иқтисодиёти бозоргонӣ, болоравии худшиносии миллӣ, мустаҳкамнамоии истиқлолияти давлатӣ ва ғайра мебошанд. Бояд эътироф кард, яке аз хусусиятҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандиро дар раванди давлатдории муосири Тоҷикистон иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, омӯзиши афкори ҷомеа вобаста ба фаъолияти қонунгузорӣ, таклифу пешниҳодҳои судманд вобаста ба такмили низоми қонунгузорӣ ташкил намуда, ҳамчун воситаи муҳимми рушди давлати демократӣ баромад мекунад. Дар баробари ин, яке аз хусусиятҳои муҳими ҷомеаи демократиро, пеш аз ҳама, иштироки фаъоли ҷомеаи шаҳрвандӣ дар муҳокимаи масъалаҳои муҳим, хусусан, қабули қарорҳои дурусту самаранок дар самтҳои гуногуни ҷомеа ташкил менамояд. Бояд тазаккур дод, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ бояд дар ҳама самти ҷомеа фаъол ва дар баробари ниҳодҳои давлатӣ ҷойгоҳи худро дошта бошад. Таҷриба собит менамояд, ки ҳамкории наздики ҷомеаи шаҳрвандӣ бо сохторҳои давлатӣ бояд дар сатҳи баланд ба роҳ монда шаванд. Онҳо бояд дар раванди муҳокимаи санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқӣ фикру назари худро дошта бошанд, фаъолияташон баланд арзёбӣ карда шавад. Ба ҳама маълум аст, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун ниҳоди муҳимми сиёсӣ, дар раванди сиёсии ҷомеа нақши муассир, аз субъектҳои фаъоли низоми сиёсии ҷомеа ба ҳисоб рафта, дар шаклгирӣ ва рушди муносибатҳои демократӣ мақоми хосса дорад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ, равандҳои демократӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ТАДЖИКИСТАНЕ

В статье автор анализирует и определяет главные важные особенности деятельности гражданского общества и отмечает, что гражданское общество как важный элемент политического института закладывает важную основу для укрепления политической системы общества. Следует отметить, что процесс формирования гражданского общества в политической жизни Таджикистана, как важнейшего политического института, начал работать еще в 90-е годы прошлого века. Стоит отметить, что конец 20 века стал периодом радикальных перемен в мире, вместе с распадом Советского Союза Республика Таджикистан получила независимость, как и другие бывшие советские государства. В переходный период в общественно-политической жизни страны произошел ряд изменений, охвативших всю республику. К числу таких изменений относится переход: от тоталитарной системы к демократии; от плановой экономики к рыночной; подъем национального самосознания; укрепление государственной независимости и т. д. Следует признать, что одной из важных особенностей деятельности гражданского общества в процессе современной государственности в Таджикистане является: участие в политической жизни общества и изучение общественного мнения, которое связано с законотворческой деятельностью, полезные предложения и предложения, связанные с совершенствованием законодательной системы, ставшией в итоге важным инструментом развития демократического государства. При этом одной из важных характеристик демократического общества является, прежде всего, активное участие гражданского общества в обсуждении важных вопросов, в частности, принятие правильных и эффективных решений в различных сферах жизни

общества. Следует подчеркнуть, что гражданское общество должно быть активным во всех аспектах жизни и должно занять определенное место наряду с государственными институтами. Как показывает опыт, тесное сотрудничество гражданского общества с государственными структурами должно быть на высоком уровне, так как они должны иметь возможность собственного мнения в процессе обсуждения нормативно-правовых актов, а их деятельность высокую оценку. Всем известно, что гражданское общество как важный политический институт играет важную роль в политическом процессе общества, считается одним из активных субъектов политической системы и играет главную роль в становлении и развитии демократических отношений в обществе.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, институты гражданского общества, гражданское общество, общественные организации, демократические процессы, политические партии, деятельность гражданского общества.

THE PROCESS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN TAJIKISTAN

In the article, the author analyzes and defines the main important features of the activities of civil society and notes that civil society, as an important element of a political institution, lays a significant foundation for strengthening the political system of society. It should be noted that the process of forming civil society in the political life of Tajikistan, as the most important political institution, began to work back in the 90s of the last century. It is worth noting that the end of the 20th century was a period of radical changes in the world, along with the collapse of the Soviet Union, the Republic of Tajikistan gained independence, like other former Soviet states. During the transition period, a number of changes took place in the socio-political life of the country, sweeping the entire republic. Such changes include the transition: from a totalitarian system to democracy; from a planned economy to a market economy; rise of national consciousness; strengthening state independence, etc.It should be recognized that one of the important features of the activities of civil society in the process of modern statehood in Tajikistan is: participation in the political life of society and the study of public opinion, which is associated with legislative activity, useful proposals and suggestions related to improving the legislative system, which ultimately became important tool for the development of a democratic state. At the same time, one of the important characteristics of a democratic society is, first of all, the active participation of civil society in discussing important issues, in particular, making correct and effective decisions in various spheres of society. It should be emphasized that civil society must be active in all aspects of life and must take a certain place along with government institutions. As experience shows, close cooperation between civil society and government agencies should be at a high level, since they should have the opportunity to have their own opinion in the process of discussing normative legal acts, and their activities should be highly appreciated. Everyone knows that civil society as an important political institution plays an important role in the political process of society, is considered one of the active subjects of the political system and plays a major role in the formation and development of democratic relations in society.

Keywords: Republic of Tajikistan, civil society institutions, civil society, public organizations, democratic processes, political parties, civil society activities.

Маълумот дар бораи муаллифон: ***Шарифзода Лоҳутӣ Шариф*** **-** Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент. **Суроға**: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистонхиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон**: (+992) 919896569**
Шкраллоҳи Хабибуллои Зардизода – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедари сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 7351040, ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Айнӣ, 67. Телефон**: (+992) 905403737**

Сведения об авторах: ***Шарифзода Лохути Шариф*** - Таджикский национальный университет, доктор политических наук, доцент. **Адрес**: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 919896569**
Шкраллохи Хабибуллои Зардизода — Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, кафедра истории таджикского народа, соискатель кафедры политологии. **Адрес**: 7351040, г. Бохтар, Республика Таджикистан, улица С.Айни, 67. Телефон**: (+992) 905403737**

Information about the authors: ***Sharifzoda Lohuti Sharif*** - Tajik National University, Doctor of Political Sciences, Associate Professor. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 919896569**
Shkrallohi Habibulloi Zardizoda – Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, Department of History of the Tajik People, applicant for the Department of Political Science. **Address:** 7351040, Bokhtar, Republic of Tajikistan, S. Aini street, 67. Phone: **(+992) 905403737**

ТДУ: 321.01 (575.3)

ДАВЛАТИ МИЛЛӢ: МОҲИЯТ ВА РАВАНДИ ТАШАККУЛИ ОН

Маҳмадёрзода Исфандиёр Бахтиёр
Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Манфиатҳои миллӣ ҳамчун ифодагари ниёзҳои муҳимми ҳаёт, ҷомеа ва давлат баромад карда, таҷассумгари мушкилоти ҳаёти мамлакат мебошанд. Дар дарк ва ташаккули манфиатҳои миллӣ неруҳои гуногуни сиёсӣ: ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ ва албатта давлат – унсури марказии низоми сиёсии ҷамъият иштирок мекунанд. Манфиати давлатро зарурати ҳалли масъалаҳои фаъолияти механизми давлатии идоракунӣ бо назардошти манфиатҳои гурӯҳҳо ва табақаҳои иҷтимоие, ки манфиатҳои онҳоро тавассути иштироки намояндагонашон дар ҳаёти сиёсии ҷамъият ифода мекунанд, муайян менамоянд. Аз ин рӯ, манфиатҳои миллӣ ва давлатӣ ба мисли мафҳумҳои «давлат» ва «миллат» бо ҳам пайванди ногусастанӣ доранд.

Мафҳуме, ки айни замон яке аз категорияҳои асосӣ дар илми сиёсатшиносӣ ва назарияи муносибатҳои байналмилалӣ ба ҳисоб меравад, «давлати миллӣ» мебошад. Этимологияи ибораи «давлати миллӣ» пеш аз ҳама аз забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла англисӣ (nation-state) ва фаронсавӣ (etat-nation) сарчашма мегирад. Истилоҳи «давлати миллӣ» ба давлати соҳибихтиёр ҳаммаъно мебошад, ки дорои ҳудуди муайяну назоратшаванда ва аҳолии доимӣ аст.

Истифодаи мафҳуми «давлати миллӣ» пас аз пайдоиши системаи Вестфалии муносибатҳои байналмилалӣ дар миёнаи асри XVII шуруъ шуда, маҷмуи принсипҳоро вобаста ба соҳибихтиёрии давлат муайян намуд, ки баъзеи онҳо то ҳол амал мекунанд. Дар ин бобат К. Янг чунин қайд кардааст: «Дар пайдоиши давлати миллӣ ягон хусусияти табиӣ ва ё пешакӣ бо амри таърих муайяншуда ҷой надорад. Ин падидаи нисбатан нав дар таърихи Аврупо аст, ҳукуматҳои миллӣ дар давраи Инқилоби Фаронса ташкил карда шуданд ва ҷараёнҳои зеҳнии маърифат дар ташаккули онҳо нақши муҳим бозиданд. Вақте ки ҷомеаи муосири шаҳрвандӣ ташаккул ёфт, мафҳуми миллат (nation) бо мафҳуми шаҳрвандӣ ва мансубият ба давлат ҳамгиро карда шуд. Одамон, ба монанди давлатҳо, на ба зарурати умумӣ, балки ба шароит вобастаанд, аммо айни замон боварӣ доранд, ки онҳо барои ҳамдигар пешбинӣ шудаанд ва яке бе дигаре нопурра ва фоҷиабор аст» [21].

Дар забони тоҷикӣ мафҳуми «давлати миллӣ» ҳамчун муродифи ибораи англисии «давлат - миллат» истифода бурда шуда, пайдоиши он дар илми ватанӣ ба замони пасошуравӣ ва истиқлоли давлатӣ рост меояд, ки аллакай рӯзҳои аввали истиқлолият раванди омӯзиш ва муайянкунии моҳияти мафҳуми мазкур оғоз ёфт. Дар баробари ин, дар замони муосир дар чаҳорчӯбаи мушкилоти ҷаҳонӣ ҳам дар илми ватанӣ ва ҳам дар илми хориҷӣ тамоюли дар маҷмуъ наздиккунии мафҳуми «давлати миллӣ» ва мафҳуми «давлат» мушоҳида карда мешавад. Вобаста ба ин К. Гоулдман – яке аз назариячиёни муосири муносибатҳои байналмилалӣ изҳор медорад, ки «давлат, ба маънои давлати миллӣ – ин ҷузъи асосии тамоми «байналмилалӣ» мебошад, зеро бе давлат муносибатҳои байналмилалӣ низ вуҷуд надоранд» [14].

Тибқи матлабҳои зикршуда, давлат натиҷаи олӣ ва ҳадафи рушди ҷамъиятӣ мебошад, ки чунин муносибат ба давлати миллӣ дар илми сиёсатшиносӣ равиши этатистӣ ном дорад. Аз рӯйи равиши мазкур давлати миллӣ давлати навъи муосир мебошад. Мавқеи мазкурро Э. Гидденс – сотсиологи маъруфи англис ба таври возеҳу равшан баён кардааст: «Ҳамаи давлатҳои муосир миллӣ мебошанд, зеро онҳо дорои дастгоҳи ҳукуматӣ, ҳудуди муайян ва маҷмуаҳои расмии қонунҳо буда, қувваҳои мусаллаҳро назорат мекунанд. Аммо, аз рӯйи баъзе хусусиятҳои назаррас, давлатҳои муосир аз давлатҳои анъанавӣ куллан фарқ мекунанд» [9]. Маҳз дар чунин маъно ҳамчун муродиф мафҳумҳои «давлат» ва «миллат» на танҳо дар асри гузашта, балки дар замони муосир низ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ истифода мешаванд, ки яке аз намунаҳои равшани гуфтаҳои мазкур номи созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ, ба монанди Лигаи Миллатҳо ва Созмони Милали Муттаҳид мебошанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар назарияи муносибатҳои байналмилалӣ ва илмҳои сиёсӣ таърифҳои гуногун вобаста ба истилоҳи «давлат» мавҷуданд. Вале, барои муайян намудан ва фаҳмидани он, ки давлат дар ҳақиқат давлати миллӣ аст, мо бояд аввал ба вуҷуд доштан ва ё надоштани ғояҳои ҳувияти миллӣ дар он назар афканем. Агар чунин ғояҳо мавҷуд бошанд, он гоҳ бо боварии комил метавон ин давлатро давлати миллӣ номид.

Ҳамзамон, пажуҳишгарон пайдоиши идея ва ё ғояҳои давлати миллиро посух ба ғояҳои давлати ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби идеологҳои либерализми классикии аврупоӣ ва индивидуализм ҳимоя ва рушд карда мешавад, меноманд. Дар ин ҳолат, ба ақидае омадан мумкин аст, ки ғояҳои давлати миллӣ натиҷаи бартарафкунӣ, идомадиҳӣ ва ё рушди ғояҳои либералӣ-ҳуқуқии давлат аст.

Дар маҷмуъ, ғояҳои миллат ва давлати миллӣ маҳсули фалсафаи танҳо як равиши сиёсӣ нестанд, зеро дар ташаккул ва рушди онҳо аксари равишҳо саҳми босазо доранд. Аз ҷумла, фалсафаи классикии аврупоӣ аҳаммияти фардият ва озодии ҳар як шахсро дарҷ намуда, ҳуқуқи онро вобаста ба худмуайянкунӣ ва изҳори манфиатҳову ғояҳои худ эътироф мекунад, ки дар навбати худ, ин заминаро барои ғояҳои миллате, ки даъвои «ҳар як миллат ба давлати худ ва худмуайянкунӣ ҳуқуқ дорад»-ро гузошт. Либерализм яке қувваҳои асосии пешбарандаи мубориза вобаста ба озодихоҳии миллӣ ва таъсиси давлатҳои миллӣ гардида, ба мафҳуми соҳибихтиёрии миллат ҳамчун арзиши асосии сиёсӣ замина гузошт. Фалсафаи романтикии олмонӣ ба фарҳанг, забон ва таърихи миллат аҳаммияти калон дода, оид ба хусусияти беназирӣ ва муҳиммияти он таъкид менамояд. Намояндагони ин равиш ғояҳои ваҳдати миллатро дар доираи давлате пешниҳод мекунанд, ки дар он ҳар як аъзо дорои арзишҳо ва манфиатҳои муштарак мебошад [19]. Индивидуализм бошад, пайваста вокуниши хос ба нобудшавии хусусият ва қадри шахс карда, дар асл худ ғояи талош ба тартиботи идеалӣ аст, ки манфиатҳои он то дараҷае ба ғояҳои давлати миллӣ ҷавобгӯ мебошанд.

Дар баробари равишҳои зикршуда, ҷиҳати муайян намудани маънои дақиқу мушаххаси мафҳуми «давлати миллӣ», ки дар ҳақиқат мафҳуми мураккаб аст, зарурати муроҷиат ба назарияи раванди рушд ва асосҳои таркибии он, ки аз калимаҳои «давлат» ва «миллат» иборат аст, ба миён меояд.

Раванди рушди тасаввурот дар бораи «давлат» ва «миллат» муддати тулонӣ зери таъсири рӯйдодҳои гуногуни сиёсати дохиливу хориҷӣ мустақилона ва дар алоҳидагӣ сурат мегирифт, ки ин бори дигар аҳаммияти дар алоҳидагӣ баррасӣ намудани истилоҳоти мазкурро исбот мекунад.

Мувофиқи назари муҳаққиқ ва файласуфи англис Квентин Скиннер, бори аввал истифода бурдани истилоҳи «давлат» дар маънои ҳозираи он ба эҳёи ҳуқуқи римӣ рост меояд ва калимаи лотинии «status», ки дар Италия дар асрҳои миёна истифодабариаш оғоз ёфт, эҳтимолан ҳаммаъно ба он буд. Зеро, дар он вақт калимаи мазкур ва решаҳои таркибии он, ба монанди «state», «estat», «etat»ва ғайраҳо баробармаъно ба калимаҳои тоҷикии «мавқеъ», «истодан», «мақомоти ҳуқуқӣ» ва «шаъну шараф» буда, аллакай дар охири асри XIV он барои ишораи мақоми умумии салтанат ё ҷумҳурӣ ифода карда мешуд. Барои тасдиқи ин К. Скиннер ибораи итолиёвии «lo stato de`Neri»-ро мисол меорад, ки дар забони тоҷикӣ ҳамчун «ҳукмронии ҳизби Неро» тарҷума мешавад [16].

Аз рӯйи маълумоти таърихӣ, истилоҳи «давлат»-ро маротибаи аввал мутафаккир ва нависандаи итолиёвӣ Никколо Макиавелли ва сиёсатмадор, файласуф ва иқтисодчии фаронсавӣ Ҷан Боден дар тадқиқоти худ мавриди истифода қарор додаанд. Н. Макиавелли, ки орзуи муттаҳид кардани Италия ва таъсиси давлати миллиро дошт, истилоҳи давлатро ҳамчун ҳолате шарҳ медиҳад, ки ҷиҳати расидан ба он кишвараш бояд талош кунад. Ба ақидаи ӯ, давлат ин шакли ҳукуматест, ки соҳибихтиёр аст, яъне ҳокимияти олӣ дорад ва аз ин ё он идоракунанда ва барандаи сиёсат ҷудо мебошад. Ҷ. Боден бошад, истилоҳи давлатро ҳамчун «идоракунии одилонаи бисёр оилаҳо ва манфиатҳои умумии онҳо аз ҷониби ҳокимияти соҳибихтиёр» шарҳ медиҳад. Аз нигоҳи ӯ, нишонаи асосии давлат ин ҳокимияти соҳибихтиёр мебошад ва идоракунӣ дар он бояд дар асоси адолат амалӣ карда шавад. Ба андешаи Ҷ. Боден, маҳз идоракунии одилонаи давлат

ҳадафи асосӣ аст, зеро он барои ба даст овардани неъмати олии шахс равона карда шудааст, ки дар навбати худ, ба неъмати олии давлат баробар аст [8].

Аз ин бармеояд, ки мафҳуми давлат на танҳо мураккаб аст, балки қадимӣ низ мебошад. Масъалаи мазкурро аз замонҳои қадим файласуфон, таърихнигорон, сиёсатшиносон ва ҳуқуқшиносон мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода, таъриф ва муқаррарот роҷеъ ба табиат ва нақши он дар ҳаёти ҷомеа аз нигоҳу равишҳои гуногун таҳия шудаанд, ки баъзеи онҳоро дида мебароем.

Афлотун – файласуфи Юнони қадим, яке аз мутафаккиронест, ки мафҳуми давлат ва ғояҳои онро ба таври муайян рушд додааст. Ба ақидаи ӯ, давлат субъекти комил, пайдоиши он ба натиҷаи амалишавии некӣ дар муносибатҳои инсонӣ иртибот дорад. Ҳамзамон, ӯ иброз медорад, ки «давлат, ба гумони ман, вақте ба вуҷуд меояд, ки ҳар яки мо худамонро қонеъ карда наметавонем, аммо ба бисёр чизҳои дигар низ ниёз дорем. Ҳамин тариқ, ҳар як шахс барои қонеъ кардани ин ё он ниёз яке ё дигареро ҷалб мекунад. Аз сабаби ниёзмандӣ ба бисёр чизҳо, аксари одамон якҷо ҷамъ мешаванд, то зиндагии якҷоя ба сар бурда, ба ҳамдигар кумак расонанд: чунин ҷойгиршавӣ дар мо номи давлатро мегирад» [12]. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки мувофиқи суханҳои Афлотун давлат – ин гурӯҳи муайяни одамон мебошад, ки барои расидан ба ҳадафи муайян – қонеъ гардонидани ниёзҳои худ якҷо шудаанд.

Файласуфи дигари юнонӣ – Арасту, ки тадқиқоташ қуллаи рушди афкори сиёсии замонаш ба ҳисоб меравад, давлатро ҳамчун як навъи манзили умумии шаҳрвандони озод барои ба даст овардани зиндагии беҳтар шарҳ медиҳад [11,с.154]. Ӯ дар рисолаи худ, ки «Сиёсат» номгузорӣ шудааст, доир ба назарияи патриархалии пайдоиши давлат навиштааст, ки моҳияти он дар пеш аз давлат пайдо шудани дигар шаклҳои умумишавӣ – оила ва деҳа зоҳир мешавад. Ба ақидаи ӯ, оила – аввалин шакли тағйирнаёбандаи якҷояшавӣ, деҳа – гурӯҳи оилаҳо ва давлат, дар навбати худ, маҷмуи деҳаҳо мебошад. Ҳамин тариқ, давлат маҳсули пайдоиши табиӣ ба монанди шаклҳои аввалини якҷояшавӣ мебошад.

Конфутсий, файласуф ва мутафаккири чинӣ, ки дар тули солҳои ҳаёташ сохтори давлатии Чини қадим монархияи мутлақ буд ва он вақтҳо аз сабаби тақсимшавӣ ба бисёр салтанатҳои хурд, ҷангҳои зуд-зуд, нобарибариҳо ва камбизоатии мардум суст гардида буд, ба фарқ аз олимони юнонӣ на шаклҳои нави давлатдорӣ, балки роҳҳои такмил намудани сохтори давлатӣ- монархияро пешниҳод мекунад. Ба назари ӯ, давлат ҳамчун оилаи калонест, ки дар он ҳама бо ҳам наздиканд, аммо калонсолон ба хурдсолон роҳбариву ғамхорӣ ва хурдсолон, дар навбати худ, ба калонсолон итоат ва эҳтиром мегузоранд [7].

Аз сабаби он ки ҳар як олим ба ҳалли мушкилоти назариявӣ ба таври гуноргун муносибат мекунад, ҳамгоми муайянсозии мафҳуми «давлат» тафаккури илмӣ бо фаҳмиши гуногуни он рӯ ба рӯ мешавад. Аз ин рӯ, зарурати баррасии мафҳуми «давлат» аз нигоҳи навъҳои гуногуни муносибат ба миён меояд.

Муносибати фалсафӣ. Луғати фалсафӣ давлатро чунин муайян мекунад: «Давлат – институти асосии сиёсӣ мебошад, ки ҷомеа, шаҳрвандон, арзишҳои моддӣ ва фарҳангиро дар ҳудуди муайян идора мекунад. Давлат созмони сиёсиест, ки манфиатҳо ва ҳадафҳои муайяни умумиро пайгирӣ мекунад»[20]. Пайдоиши давлат бошад, тибқи луғати мазкур, аз нигоҳи назарияи шартномаи ҷамъиятӣ ҳамчун натиҷаи бастани шартнома оид ба ташкили давлат байни аъзои ҷамъият, аз нигоҳи назарияи ҳукмронӣ ҳамчун натиҷаи ғасби қаламрави дигар ва тобеъгардонии аҳолии он аз тарафи гурӯҳ ё кишвари муайян ва аз нигоҳи назарияи органикӣ ҳамчун натиҷаи рушди қадам ба қадами оилаҳо ва қабилаҳо муайян карда шудааст.

Муносибати сиёсӣ. Дар луғати сиёсӣ истилоҳи давлат чунин шарҳ дода шудааст: «давлат – мақоми марказии системаи сиёсии ҷомеа мебошад, ки барои ташкил ва таъмини фаъолияти ҳаётии аҳолӣ дар қаламрави муайян бо ёрии ҳокимияти ҷамъиятӣ, ки хусусияти умумӣ-ҳатмӣ дорад, таъсис дода мешавад» [13]. Ғайр аз ин қайд карда мешавад, ки давлат муҳимтарин ниҳоди иҷтимоӣ-сиёсии ҷомеа буда, амаликунандаи ҳокимияти сиёсӣ дар раванди танзими рафтори одамон (аз ҷумла гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳои онҳо) ва

муносибатҳои байни онҳо, инчунин ҳифзкунандаи сохторҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии он мебошад.

Муносибати иқтисодӣ. Дар луғати иқтисодӣ «давлат - маҷмуи мақомот ва шахсоне мебошад, ки ҳокимияти иқтисодиро дар дасти худ мутамарказ мекунад, қарорҳои иқтисодиро дар миқёси давлат қабул ва моликияти давлатро соҳибӣ менамояд» [5].

Муносибати ҳуқуқӣ. Дар луғати ҳуқуқӣ таърифи мафҳуми давлат аз нигоҳҳои зерин оварда шудааст: 1) назарияи ҳуқуқ – давлат институти асосии системаи сиёсии ҷомеа мебошад, ки фаъолияти якҷоя ва муносибатҳои байни одамон, гурӯҳҳо, синфҳо, ташкилотҳо ва ғайраҳоро ташкил, роҳнамоӣ ва назорат мекунад; 2) ҳуқуқи байналмилалӣ – давлат субъекти ибтидоӣ ва асосии ҳуқуқи байналмилалӣ ва иштирокчии муносибатҳои байналмилалиест, ки омезиши унсурҳо, ба монанди қаламрави муайян, аҳолии дар он зиндагикунанда ва ҳокимиятро ифода мекунад; 3) ҳуқуқи конститутсионӣ – давлат маҷмуи мақомоти расмии ҳокимият (ҳукумат, парлумон, суд ва ғайраҳо) мебошад, ки дар миқёси кишвар (ё субъекти федератсия ва ё ҷомеаи ҳудудӣ) аз мухторияти қонунгузории ҷомеаи ҳудудӣ бо намояндагони маҳаллии ин мақомот истифода мебарад [6].

Омӯзиши навъҳои гуногуни муносибат, аз қабили фалсафӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки дар ҳамаи онҳо мафҳуми давлат ҳамчун ҷомеае муайян шудааст, ки дар асоси сохтори он қаламрав, мардум ва ҳокимияти давлатӣ ҷой доранд. Ҳамзамон, аз таҳлили гузаронидашуда бармеояд, ки дар замони муосир дар доираи таълимоти мавҷуда ва рушдёфтаистода вобаста ба мафҳуми давлат мазмуни нав ворид карда нашудааст. Ғайр аз ин, таҳлили нигоҳу равишҳои гуногун нишон медиҳанд, ки дар таҳлилҳои назариявӣ на дар бораи фарқиятҳои куллӣ дар мазмуни таъриф ва моҳияти давлат, балки дар бораи номувофиқати таснифҳо аз ҷониби равишҳои гуногун сухан меравад.

Раванди рушди мафҳум ва моҳияти «давлат» вобаста ба шароити таърихӣ нишон медиҳад, ки аввалан, он ибтидои синфӣ ё ибтидои умумииҷтимоӣ дорад ва муттаҳидсозии ин ду ибтидо имкон медиҳад, ки хусусияти пурраи давлат муаяйн шавад. Аз ин бармеояд, ки ҳар як давлати ҳуқуқбунёд ва демократии муосир аз нуқтаи назари мафҳум ва моҳият метавонад ҳамчун воситаи ҳамдигарфаҳмии иҷтимоӣ аз рӯйи мундариҷа ва ҳуқуқ аз рӯйи шакл баррасӣ карда шавад.

Ҳамин тариқ, мувофиқи ин пажуҳишҳо метавон гуфт, ки дар замони муосир давлат – ташкилоти сиёсии ҷомеа мебошад, ки ҳокимияти олиро дар ҳудуди қаламрави муайян паҳн мекунад ва фаъолияти худро тавассути дастгоҳи идоракунӣ ва нашри меъёрҳои ҳуқуқӣ амалӣ мегардонад.

Дар баррасии манфиатҳои миллӣ мафҳуми «миллат» мавқеи марказӣ ишғол менамояд, вале истилоҳи мазкур бисёрмаъно буда, дорои фаҳмиши гуногун аст, ки он бо анъанаҳои гуногуни таърихӣ, сиёсӣ ва забонӣ ва инчунин, равишҳои мухталифи назариявӣ алоқамандӣ дорад.

Пайдоиши вожаи «миллат» аз забони лотинӣ («natio» – қабила, халқ) сарчашма гирифта, таърихан бо решаи «nat» алоқаманд мебошад ва аслан дар таркиби калимаҳои маънояшон ба «пайдоиш» рабтдошта мавҷуд аст. Мисол, калимаи лотинии «natura» дар забони тоҷикӣ ҳамчун табиат ва ё таваллуд тарҷума мешавад.

Истилоҳи номбурдаро яке аз аввалинҳо шуда, дар тадқиқоти худ мутафаккирони Рими қадим фаъолона истифода бурдаанд. Дар он замон салтанатҳои масеҳӣ ва ҳалқиятҳои аввалҳои асри миёнаро бо калимаи лотинии natio ва инчунин, гурӯҳи варварҳоро, ки пайдоиши умумӣ дошта, дар қаламрави Рим умр ба сар мебурданд, бо калимаи лотинии gens, ки ҳамчунин ифодагари маънои миллат аст, ном мебурданд. Дар охирҳои асри миёна бошад, истилоҳи мазкур дар шаклҳои ҷамъи худ – «nationis» ва «gentes» ба мақсади ишора ба забон – яъне ба одамоне, ки ба забонҳои гуногун суҳбат мекунанд, истифода мешуд. Ҳамзамон, дар ҳамаи ҳолатҳои истифодашавӣ вожаи «natio» ба ин ё он хусусияти хосси одамон ишора намуда, дар худ нишона оид ба пайдоиши умумии онҳоро дорад.

Ҳамин тариқ, дар асрҳои миёна истилоҳи миллат на барои ишораи аҳолии давлати муосир – маҷмуи гурӯҳҳои экникӣ ва қавмҳои дар ҳудуди муайян зиндагидошта, балки барои ишораи сохтори дар он замон таснифшуда мавриди амал қарор гирифтааст.

Дар маънои муосири худ истилоҳи «миллат» эҳтимолан асри XV бори аввал дар Фаронса истифода шуда буд, зеро маҳз ҳамон вақт он ба луғати коршиносони фаронсавӣ ворид гардид. Фаронсавиҳо мафҳуми «миллат»-ро бо мафҳумҳои «ҳудуд» ва «шоҳ» ҳаммаъно шумурда, бар он ақида буданд, ки сокинон ҷони худро дареғ надошта, сарфи назар аз равобити авлодӣ ва оилавӣ бояд шоҳигариро ҳимоя кунанд.

Ақидаи мазкур то давраи Инқилоби бузурги Фаронса арзи вуҷуд дошт. Зеро, аллакай дар давраи инқилоб мафҳуми «миллат» танҳо бо мафҳуми «ҳудуд» ҳаммаъно шуморида мешуд. Аз ин рӯ, истилоҳи мазкур тафсири навро касб намуд, ки тибқи он миллат – таҷассумгари давлат ҳисобида мешуд. Дар он давра вожаи «миллат» ҳалқро ҳамчун субъекти соҳибихтиёри сиёсӣ низ ифода мекард, ки вобаста ба ин дар ҳуҷҷати муҳимми Инқилоби Фаронса – «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» аз 26 августи соли 1789 чунин омадааст: «асоси ҳар як соҳибихтиёрӣ, аслан, дар миллат аст. Ҳеҷ як иттиҳод ва ҳеҷ як фард наметавонад манбаи қудрат бошад, ки он дар навбати худ, танҳо аз миллат сарчашма мегирад».

Тафсири сиёсии мутамарказонидашудаи мафҳуми «миллат»-ро нависандаи сиёсӣ ва назариячии асосии Инқилоби Фаронса – Эммануэл-Ҷозеф Сийес дар таҳқиқоти худ дарҷ намудааст. Ба тафсири ӯ, «миллат – иттиҳодияи одамонест, ки ҳама ба қонунҳои умумии аз ҷониби қонунгузори умумӣ пешниҳодгардида итоат мекунанд» [1,с.21].

Баъдан, дар аввали асри XVI истилоҳи «миллат» зери истифодаи фаъол дар Британияи Кабир қарор гирифт. Ин мафҳум ҳамчун ҳаммаъно ба калимаи «ҳалқ» нисбат ба аҳолии давлат истифода мешуд. Бояд қайд намуд, ки то замони пайдо шудани мафҳуми мазкур калимаи «халқ» дар Британия бештар барои ишораи табақаҳои поёнии аҳолӣ истифода мешуд. Вале пас аз ҷорӣ намудани мафҳуми нав – «миллат» ва ҳамгиро бо мафҳуми «халқ», мафҳуми дуюм хусусияти таҳқиромези худро аз даст дод, ки дар натиҷа дар симои мардум асоси ҳамбастагии сиёсӣ ва садоқату вафодориро эҷод намуд [3,с.88].

Дар қиёс бо Фаронса ва Британия Кабир, дар Олмон истифодаи манфҳуми «миллат» нисбатан дертар, дар асрҳои XVII-XVIII шуруъ шуд, ки ин, пеш аз ҳама, бо парокандагии сиёсии худи давлат алоқаманд аст. Зеро дар он вақт на танҳо табақаҳои поёнии аҳолӣ, балки табақаи болоӣ – элита низ, ки тарафдорони асосии «миллат» маҳсуб меёфтанд, аз ҷиҳати худшиносӣ на хусусияти миллӣ, балки маҳаллӣ доштанд. Ягона чизе, ки аҳолии аз лиҳози ҷуғрофӣ парокандаро муттаҳид сохта, асоси худшиносии миллии онҳо гардид, ин забон буд. Ҳамин тавр, дар охирҳои асри XVIII филологи олмонӣ Иоганн Кристофер Аделунг дар луғати нашрнамудаи худ мафҳуми миллатро ҳамчун «сокинони табиии кишвар, ки пайдоиши умумӣ дошта, бо як забон ҳарф мезананд ва бо рафтор, тафаккур ва руҳияи миллии худ аз дигарон фарқ мекунанд», шарҳ додааст [4,с.403].

Дар асри XIX истилоҳи «миллат» дар тамоми ҳудуди Аврупо паҳн гардида, берун аз он низ мебарояд ва мавриди истифодаи таърихнигорон, сиёсатшиносон ва этнологон қарор мегирад. Дар натиҷа, дар охири асри мазкур тасаввурот вобаста ба миллат ҳамчун ҷамъият, ки бо роҳҳои гуногун ташкил ва тавсиф шуда, муҳиммияташ аз тарафи аъзоён эҳсос мегардад, пайдо мешавад.

Дар илми ватанӣ замони мавриди истифода қарор гирифтани мафҳуми «миллат»-ро метавон ба давраи шуравӣ алоқаманд намуд. Котиби Генералии Комитети Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ – Иосиф Виссарионович Сталин истилоҳи миллатро баррасӣ намуда, чунин шарҳ додааст: «миллат – ҷомеаи устувори таърихан ташаккулёфтаи одамон мебошад, ки дар заминаи умумияти забон, қаламрав, ҳаёти иқтисодӣ ва ҳолати равонӣ, ки дар умумияти фарҳангӣ зоҳир мешавад» [17]. Ҳамзамон, ӯ иброз медорад, ки танҳо дар якҷоягӣ аломатҳои зикргардида метавонанд мафҳуми «миллат»-ро ифода кунанд. Гузашта аз ин, ба ақидаи ӯ, ҳеҷ яке аз аломати зикршуда дар алоҳидагӣ наметавонад барои муайянсозии мафҳуми «миллат» кофӣ бошад.

Ҳамин тариқ, пас аз омӯзиши хронологияи пайдоиши мафҳуми «миллат» ҷиҳати таҳия намудани таърифи ягона ва тавсифи он, таҳлили навъи консепсияҳои мавҷуда вобаста ба фаҳмиши истилоҳи мазкур мувофиқи мақсад ҳисобида мешавад.

Навъи якум – консепсияи табиӣ. Ба ақидаи тарафдорони ин консепсия, ки яке аз онҳо файласуфи варзидаи фаронсавӣ – Шарл Луи де Монтескё аст, пайдоиши миллат маҳсули таъсири муҳити табиӣ, аз ҷумла хусусиятҳои ҷуғрофӣ ва иқлимие мебошад, ки дар он

умумияти муайяни одамон умр ба сар мебаранд. Бояд тазаккур дод, ки копсепсияи мазкур аз лиҳози мантиқ ба пуррагӣ мукаммал нест. Гарчанде ки хусусиятҳои ҷуғрофӣ ва иқлимӣ ба ҷудо намудани одамон ба гурӯҳҳои алоҳида таъсир мерасонад, аммо натиҷаи он на ба пайдоиши миллатҳои нав, балки қабилаҳои нав бурда мерасонад.

Навъи дуюм – консепсияи асотирӣ. Ба ақидаи намояндагони ин консепсия, асоси пайдоиши миллатро як навъ асотир ташкил медиҳад, ки ба воситаи он мардум сарҷамъӣ ва устувории доимиро ба даст меоранд. Мафҳуми миллатро яке тарафдорони консепсияи мазкур – файласуфи британиёи Бенедикт Андерсон чунин шарҳ додааст: «Ин ҷомеаи тасаввуротии сиёсӣ мебошад ва ҳамчун чизи ногузир маҳдуд тасаввур мешавад, аммо соҳибихтиёр аст». Албатта, аз як ҷиҳат консепсияи асотирӣ метавонад асос дошта бошад, чунки мо гузаштагони худро ба таври тасвирӣ медонем ва гарчандеки хусусиятҳои онҳоро дар асл надида бошем ҳам, онҳоро аҷдодон ва саркардагони миллати худ шуморида, кӯшиши ба онҳо ва одату рафтори онҳо баробар шуданро мекунем.

Навъи сеюм – консепсияи забонӣ. Тибқи консепсияи мазкур дар ташаккул, рушд, ҳифз ва пойдории миллат забон нақши ногусастанӣ дорад. Вобаста ба ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид кардаанд: «Таърихи башар гувоҳ аст, ки халқҳо, миллатҳо ва давлатҳо танҳо бо доштани забони миллии худ устувору пойдор мемонанд. Яъне, забони ҳар миллат шарти муҳимтарини пойдории он дониста мешавад» [15,с.128]. Барҳақ, дар маҷмуъ забон ҳамчун воситаи муҳимми муошират ва интиқоли иттилоот омили заминавӣ дар раванди ташаккули миллат мебошад. Ба шарофати ягонагии забон халқият фарҳангу тамаддуни худро паҳн мекунад, бегонагиро паси сар карда, рушди миллатро таъмин менамояд.

Навъи чорум – консепсияи психологӣ. Тарафдорони ин консепсия пайдоиши миллатро на ба омилҳои беруна, балки ба омилҳои дохилаи ҷомеа, ба монанди хислат ва ҳиссиёти миллӣ, алоқаманд медонанд. Вобаста ба ин Владимир Петрович Ступишин – мутафаккири рус, ки намояндаи консепсияи мазкур ба ҳисоб меравад, чунин иброз намудааст: «Халқе, ки дорои хислати миллӣ аст – миллат мебошад, ки он аз гузаштагон забон, урфу одат, ҳолати маънавӣ, ваҳдати иқтисодӣ ва албатта, қаламравро, ки танҳо дар он қобилияти ӯ барои миллат шудан - яъне халқи дар давлат ташкилшуда, амалӣ мешавад, мерос мегирад» [18,с.19]. Дар ин бобат бояд гуфт, ки консепсияи мазкур низ аз ҷиҳати методологӣ нисбатан заиф мебошад. Зеро, дар он танҳо нақши хислати миллӣ дар нигоҳдории ваҳдат ва суботи миллат дарҷ шуда, омили таъсиррасон ба пайдоиши хислати ягонаи миллӣ сарфи назар боқӣ мемонад.

Навъи панҷум – консепсияи фарҳангӣ. Тарафдорони он фарҳангро ҳамчун омили асосии таъсиррасон ба ташаккули миллат медонанд. Ба ақидаи онҳо маҳз фарҳанг ба рушди тасаввуроти ягона оид ба меъёрҳо, арзишҳо ва одобу рафтор мусоидат намуда, муноқишаву нофаҳмиҳоро байни одамон ва гурӯҳҳои онҳо ба таври назаррас коҳиш медиҳад, ки он ба муттаҳидшавии аъзои ҷомеа оварда мерасонад. Дар ин бобат мутафаккири немис – Освалд Шпенглер дар асари худ, ки бо номи «Ғуруби Ғарб» (Der Untergang des Abendlandes) машҳур аст, чунин қайд кардааст: «Халқи аз рӯйи услуб ба як фарҳанг тааллуқдоштаро ман миллат меномам ва аллакай бо ин калима таҳияшудаҳои пеш ва баъд аз фарҳанг ҷойдоштаро фарқ мекунам». Албатта, фарҳанг нақши нишонаи асосии миллатро мебозад. Азбаски танҳо он аз ҳаёти ботинии ҷомеа сарчашма мегирад, дар ҷараёни мавҷудияти якҷояи одамон ба вуҷуд меоянд ва як навъ заминаест баҳри пайвастани унсурҳои алоҳида ва ба даст овардани ваҳдату ягонагӣ.

Навъи шашум – консепсияи иқтисодӣ. Намояндагони консепсияи мазкур, ки барҷастатарини онҳо тарафдорони марксизм маҳсуб меёбанд, асоси ташаккули миллатро дар муносибатҳои иқтисодӣ мебинанд, ки меъёри асосии ин муносибатҳоро тарзи мавҷудаи истеҳсолот ташкил медиҳад. Дар бобати нишонаҳои асосии миллат пажуҳигари рус – Эдуард Александрович Баграмов чунин изҳор доштааст: «Хусусияҳои асосии миллатро умумияти ҳаёти иқтисодӣ ва бо он умумияти забон, қаламрав, фарҳанг ва симои аҳолӣ ташкил медиҳанд» [10,с.19]. Маврид ба зикр аст, ки консепсияи мазкур низ ба қадри кофӣ мантиқӣ нест. Албатта, дарки худшиносии миллат дар давраи капиталистӣ оғоз шуд, вале ба ҳеҷ ваҷҳ ин тасдиқи он аст, ки капитализм миллатро офаридааст. Ғайр аз ин, агар

ҳамчун омили асосии пайдоиши миллат омили иқтисодиро, ки аслан дар муносибатиҳои бозорӣ ифода меёбад, ҳисоб кунем, пас дар натиҷаи рушди ҷаҳонишавӣ ва бозор бояд миллати нав пайдо шавад.

Навъи ҳафтум – консепсияи сиёсӣ. Ҷонибдорони консепсияи мазкур, ки яке аз онҳо мутафаккири варзидаи олмонӣ – Иммануил Кант мебошад, асоси пайдоиши миллатро дар ягонагии таърих, институти ҳокимият ва инчунин, қаламрави давлат мебинад. И. Кант оид ба нақши омилҳои сиёсӣ дар ташаккули миллат дар пажуҳишҳои илмии худ ҳамчун омили асосӣ умумияти қаламравиро оварда, чунин ифода намудааст: «Муттаҳидии халқ аз рӯйи аломатҳои ҳудудӣ ва авлодӣ дар тамомияти шаҳрвандии худшинос, ба ақидаи ӯ, миллат мебошад» [10,с.12]. Консепсияи мазкур дар як сатҳи муайян мантиқан дуруст аст, зеро, ҳар як давлати муосир, ки дорои қаламрави муайяни худ аст, дар асоси миллат бунёд шудааст. Аммо ҳолатҳои истисноие мавҷуданд, ки миллат бо тамоми хусусиятҳои хосси худ вуҷуд дорад, вале дорои давлати мустақил – қаламрави ягонаи худ нест.

Навъи ҳаштум – консепсияи омехта. Тарафдорони консепсияи омехта бар он назаранд, ки дилхоҳ омил дар алоҳидагӣ ҳеҷ гоҳ наметавонад барои ташаккули миллат замина шавад. Дар баробари ин, онҳо мафҳуми миллатро ба системае, ки бо фарсуда шудани ин ё он узв фаъолияташ боз мешавад, монанд намуда, гурӯҳи омилҳои таркибии онро дарҷ мекунанд, ки дар он қисми аввал ташкилкунандагони моҳияти миллат ва боқимонда мундариҷаи он мебошанд. Дар робита ба ин, метавон андешаи мутафаккири рус – Наталия Козловскаяро овард, ки ба назари ӯ миллат ин «маҷмуи шахсоне мебошад, ки бо шуури ягона, умумияти пайдоиш, забон, ақидаи динӣ, ҳаёти ҳаррӯза, ахлоқ, урфу одат, гузаштаи таърихӣ ва ҳамбастагии манфиатҳои иҷтимоиву сиёсии ҳозираи худ алоқамананд» [2]. Қобили қайд аст, ки консепсияи омехтаи пайдоиши миллат мантиқан ба қадри кофӣ дуруст ҳисобида мешавад. Миллат падидаи мураккаби иҷтимоиест, ки раванди ташаккули он дарозмуддат аст, аз ин рӯ, барои пайдоиш ва ташаккули он на ин ки як омил, балки маҷмуи омилҳо дар ҳамбастагӣ заруранд.

Ҳамин тавр, омӯзиши хронологияи пайдоиш ва консепсияҳои мавҷудаи мафҳуми миллат гувоҳӣ аз он медиҳад, ки айни замон дар илми сиёсатшиносӣ вобаста ба ташаккули истилоҳи мазкур ақида ва консепсияҳои зиёд мавҷуданд, ки ҳар кадом онро аз нуқтаи назари худ баррасӣ намуда, шарҳ медиҳад ва дар як сатҳи муайян дуруст буда, ҳуҷуқи ҷой доштанро дорад.

Вале, чолишҳои замони муосир, ҷаҳонишавии босуръат ва шароити кунунӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ таҳияи мафҳуми ягонаи миллатро тақозо мекунанд. Ба ин хотир, бо назардошти таҳлили гузаронидашуда, ба хулосае омадан мумкин аст, ки миллат – умумияти таърихан ба ҳам омадаи мустаҳками одамон мебошад, ки дар асоси ягонагии фарҳанг, забон, марзу бум, урфу одат, ниёзҳо ва хусусиятҳои хосси биологӣ ташаккул ёфтааст.

Метавон қайд намуд, ки таҳлили раванди ташаккули истилоҳи «давлати миллӣ» ва унсурҳои таркибии он, ба монанди «давлат» ва «миллат» имкон медиҳанд, ки пажуҳишгар ба ҷаҳони мураккаб ва гуногунҷанбаи назарияи илми сиёсатшиносӣ ворид шавад. Таҳқиқи истилоҳи мазкур ва ҷузъҳои он на танҳо барои омӯзиши заминаи таърихии онҳо ёрӣ мерасонад, балки барои дарки равандҳои сиёсӣ ва мушкилоти замони муосир низ, ки бо он имрӯзҳо давлатҳои миллӣ рӯ ба ру мешаванд, кӯмак мекунад.

Табиати мафҳуми «давлатимиллӣ» ва ташаккули он бо таҳаввули вожаҳои «давлат» ва «миллат» зич алоқаманд аст. Аммо, бо вуҷуди гуногунии тафсирҳо ва назарияҳои онҳо, хусусиятҳои умумии онҳоро низ ҷудо кардан мумкин аст. Давлати миллӣ одатан ҳамчун давлате муайян карда мешавад, ки ба принсипҳои ҳувияти миллӣ ва худмуайянкунии миллат асос ёфта, дорои тамомияти ҳудудӣ ва соҳибихтиёрӣ мебошад.

Таҳлили ва омӯзиши амиқи ташаккули истилоҳи мазкур ва вожаҳои таркибии он ҳамчунин аҳаммияти омилҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва сиёсиро дар таъсис ва фаъолияти давлатҳои миллӣ инъикос мекунад. Гузашта аз ин, бо назардошти мушкилоти замони муосир, аз қабили ҷаҳонишавӣ, ҷараёни муҳоҷират ва низоъҳои этникӣ, дар шароити кунунӣ таҳлил ва дарки консепсияи давлати миллӣ аҳаммияти махсус пайдо намудааст.

Муқарриз: н.и.ф., дотсенти ИОМОА АМИТ – Ҳайдаров Р.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Аббат Сиейс. От Бурбонов к Бонапарту / А. Сиейс. Сост. и пер. с фр. П. Певзнер. –М., 2003. -С. 222.
2. Азимова М.М. Нация: философско-лингвистический и социологический анализ / М.М. Азимова //Международный научный журнал «Вестник науки». - № 3 (36). - Т.2. -С. 13.
3. Алексеева М.Ю. Англия: формирование нации, национализм, национальная идентичность (культурологический анализ теорий примордиализма, модернизма и постмодеонизма) / М.Ю. Алексеева, О.В. Сизова //Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. -№3 (35).- 2020. -С. 88.
4. Бондарчук В. Национальная идея в Западной Европе в Новое время: очерки истории / В. Бондарчук. –М., 2005. -С. 495.
5. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б.Борисов. - М., 2003. -С. 895.
6. Борисов А.Б. Большой юридический словарь / А.Б. Борисов. –М., 2010, -С.137.
7. Бутов А.В. Вклад Конфуция в совершенствование системы государственного управления / А.В. Бутов //Вестник Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова.– М., 2017. -С.196.
8. Bodin J. Les six livres de la Republique. [Манбаи электронӣ]. URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/121448/btv1b86268103 (санаи муроҷиат: 01.11.2023).
9. Гидденс Э. Социология / Э.Гидденс.– М.: Эдиториал УРСС, 1999. -С. 290.
10. Ибрагимов Р.Ю. Русская рулетка? Национальный вопрос и судьба России / Р.Ю. Ибрагимов.– М., 2009. -С. 216.
11. Лазарев В.В. Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. / В.В. Лазарев С.В. Липень. - 2001. -Т. 1. -С. 640.
12. Платон, Аристотель. Политика. Наука об управлении государством. – М., 2017. -С. 861.
13. Погорелый Д.Е. Новейший политологический словарь / Д.Е.Погорелый, Ю.В.Фесенко, К.В. Филиппов.– Ростов-на-Дону, 2010. -С. 70-72.
14. Политическая наука: новые направления. Пер. с англ. науч. ред. Шестопал Е. Б. – М., 1999. -С. 389.
15. Сайидзода З.Ш. Суханҳои ҳикматомӯзи Президенти Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: ЧДММ “Контраст”, 2017. -С.128.
16. Скиннер К. TheState // Понятие государства на четырех языках: Сб. статей. Под ред. О. Хархордина. – СПб., 2002. -С. 26.
17. Сталин И. Марксизм и национальный вопрос / И.Сталин. –М., 1946. -С.296-297.
18. Тадтаев Х.Б. Этнос. Нация. Раса. Национально-культурные особенности детерминации процесса познания / Х.Б. Тадтаев. Под ред. С.И. Замогильного. – Саратов, 2001. -С. 248.
19. Тащиян А.А. Право народов на самоопределение: Учебное пособие / А.А.Тащиян, С.А. Янжинов. –Ростов-на-Дону, 2006. -С.11.
20. Фролова И.Т. Луғати фалсафӣ / И.Т. Фролова. – М., 2001. - С. 132-133.
21. Янг К. Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность: Этничность и власть в полиэтнических государствах: Сборник статей / К. Янг Под ред. В.А. Тишкова. – М., 1994. -С. 92–93.

ДАВЛАТИ МИЛЛӢ: МОҲИЯТ ВА РАВАНДИ ТАШАККУЛИ ОН

Дар мақола раванди ташаккул ва таҳаввулоти истилоҳи «давлати миллӣ» ҳамчун яке аз категорияҳои асосӣ дар илми сиёсатшиносӣ ва назарияи муносибатҳои байналмилалии замони муосир бо таваҷҷуҳ ба вожаҳои таркибии он – «давлат» ва «миллат» мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар заминаи пажуҳиш рушди таърихии мафҳумҳои мазкур, алоқамандӣ, омезиш ва таъсири баҳамдигарии онҳо баррасӣ гардидааст. Барои пайгирии раванди таърихии ташаккули истилоҳи «давлати миллӣ» дар тадқиқоти илмӣ ғояҳо, консепсияҳо ва равишҳои гуногуни илми сиёсатшиносӣ мавриди омӯзиш ва таҳлили амиқ қарор дода шудаанд. Муаллиф бар он назар аст, ки «давлат» ҳамчун ташкилоти сиёсии ҷомеа сохтори институтсионалии идоракуниро таҷассум мекунад, ки механизмҳои ҳокимият ва соҳибихтиёриро дар қаламравҳои муайян инъикос менамояд. Вожаи «миллат» бошад, ҳувияти умумии гурӯҳи таърихан ба ҳам омадаи одамонро, ки дар қаламрави ягона зиндагӣ карда, дорои фарҳанг, забон, марзу бум, урфу одат, ниёзҳо ва хусусиятҳои хосси биологии умумианд, таҷассум мекунад. Дар баробари ин, ба тағйироти дар дарки ин истилоҳҳо, ки бо мурури замон ба амал меояд ва нақши онҳо дар ташаккули илми муосири сиёсӣ диққати махсус дода мешавад. Натиҷаҳои таҳлили илмӣ имкон медиҳанд, ки моҳият ва аҳаммияти истилоҳи «давлати миллӣ» ва вожаҳои таркибии он «давлат» ва «миллат» дар заминаи назария ва амалияи сиёсии замони муосир амиқтар дарк карда шаванд.

Калидвожаҳо: давлат, миллат, давлати миллӣ, таҳаввули истилоҳот, амалияи сиёсӣ, заминаи таърихӣ, таҳлили мафҳумҳо, муносибатҳои байналмилалӣ.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО: СУЩНОСТЬ И ПРОЦЕСС ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

В статье рассматривается процесс формирования и эволюции термина «национальное государство» как одной из основных категорий в политологии и теории международных отношений современности с акцентом на составляющие его слова – «государство» и «нация». В контексте исследования обсуждается историческое развитие этих понятий, их связь, сочетание и взаимовлияние.С целью проследить исторический процесс становления термина «национальное государство» в данном научном исследовании подробно изучаются и анализируются различные идеи, концепции и подходы политической науки. Автор считает, что «государство» как политическая организация общества воплощает в себе институциональную структуру управления, отражающую механизмы власти и суверенитета на определенных территориях. Слово «нация» как общая идентичность представляет собой исторически единую группу людей, живущих на единой территории и имеющих общую культуру, язык, границы, обычаи, потребности и биологические особенности. При этом особое внимание уделяется происходящим с

течением времени изменениям в понимании этих терминов и их роли в становлении современной политической науки. Результаты научного анализа позволяют понять сущность и значение термина «национальное государство» и составляющих его слов «государство» и «нация» в контексте современной политической теории и практики.

Ключевые слова: государство, нация, национальное государство, эволюция терминов, политическая практика, историческая основа, анализ концепций, международные отношения.

THE NATION STATE: THE ESSENCE AND PROCESS OF ITS FORMATION

The article examines the process of formation and evolution of the term «national state» as one of the main categories in political science and the theory of international relations of our time, with an emphasis on its constituent words – «state» and «nation». In the context of the study, the historical development of these concepts, their connection, combination and mutual influence is discussed. In order to trace the historical process of formation of the term «nation state», this scientific study studies and analyzes in detail various ideas, concepts and approaches of political science. The author believes that the «state» as a political organization of society embodies the institutional structure of governance, reflecting the mechanisms of power and sovereignty in certain territories. The word «nation» as a common identity represents a historically unified group of people living in a single territory and having a common culture, language, borders, customs, needs and biological characteristics. At the same time, special attention is paid to changes occurring over time in the understanding of these terms and their role in the development of modern political science. The results of the scientific analysis make it possible to understand the essence and meaning of the term «national state» and its constituent words «state» and «nation» in the context of modern political theory and practice.

Keywords: state, nation, nation state, evolution of terms, political practice, historical basis, analysis of concepts, international relations.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Маҳмадёрзода Исфандиёр Бахтиёр*** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи дипломатия ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға**: 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон. Телефон: **(+992) 50-119-66-66.** E-mail: **imahmadiyorov@gmail.com**

Сведения об авторе: ***Махмадёрзода Исфандиёр Бахтиёр*** - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант Ph.D кафедры дипломатии и международных отношений. **Адрес**: 734003, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. Телефон: **(+992) 50-119-66-66.** E-mail: **imahmadiyorov@gmail.com**

Information about the author: ***Mahmadyorzoda Isfandiyor Bakhtiyor*** - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Ph.D doctoral student of the Department of Diplomacy and International Relations. **Address**: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir street, 33. Phone: **(+992) 50-119-66-66.** E-mail: **imahmadiyorov@gmail.com**

УДК: 327(51)

СПЕЦИФИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сироджиддин Сорбон

Национальная Академии наук Республики Таджикистан

В современных реалиях мировой политики «мягкая сила» преобразовалась в один из самых эффективных инструментов реализации внешнеполитических целей ведущих держав. Руководство Китайской Народной Республики (КНР), разделяя данную мысль, считает «мягкую силу» важным аспектом, активно работает над улучшением имиджа Китая на международной арене, а также уделяет большое внимание развитию инструментов «мягкой силы». Существуют различные причины, которые могут объяснить интерес Китая к «мягкой силе».

Среди них главное – стремительное экономическое развитие и прогресс военно-промышленного комплекса Китая, которое привело к негативному восприятию Пекина на международном уровне. Китай очень чувствительно относится к вопросу своего имиджа за рубежом и осознает возросшее восприятие угрозы его роста. В частности, восприятие угрозы роста Китая усилилось в соседних странах. Многие восточноазиатские государства испытывают геополитический дискомфорт, имея в регионе сильный Китай как в военном, так в экономическом отношении вынуждены заниматься контрбалансом. Поэтому, признавая этот факт, китайское руководство, а также академические круги начали разрабатывать различные стратегии, среди которых развитие «мягкой силы» рассматривается как эффективная стратегия в уменьшении воспринимаемой угрозы.

Для уменьшения предполагаемой угрозы в Пекине был введен новый внешнеполитический дискурс. Если в конце 1990-х годов в официальном дискурсе Китай описывался как ответственная держава, то в 2000 году была введена концепция «мирного подъема», а в конце 2000-х годов была разработана еще одна концепция, которая объясняла подъем Китая как «гармоничный», подразумевая, что Китай будет стараться избегать любых военных конфликтов со своими соседями [1,с.14]. Этот дискурс был разработан с целью убедить соседей Китая в мирном характере китайского подъема и в том, что Поднебесная будет уважать международное право и не будет участвовать в военных конфликтах по мере их возрастания.

Кроме того, помимо внешнеполитического официального дискурса, между КНР и его восточноазиатскими и центральноазиатскими соседями была инициирована «политика добрососедства», чтобы заверить их в дружественных и кооперативных намерениях Пекина. Эта политика направлена на поддержание гармоничных отношений с соседями, как и китайская попытка к более тесной региональной интеграции [2,с.26].

С тех пор как концепция «мягкой силы» была впервые представлена Джозефом Найем, в китайских академических кругах также начал зарождаться дискурс «мягкой силы». К примеру, количество научных публикаций и выступлений, посвященных китайской «мягкой силе», увеличилось с 11 в конце 1990-х годов до 518 в 2007 году [3,с.24]. Аналогичным образом, в мае 2004 года во время тринадцатой сессии Политбюро Коммунистической партии Китая были опубликованы две статьи, в первой из которых «мягкая сила» определялась как международная привлекательность и притягательность модели развития страны, культуры, ценностей, а во второй подчеркивался тот факт, что Китай должен культивировать свою «мягкую силу» [4,с.11]. Целью стратегии «мягкой силы» считалось получение международного признания. С тех пор как концепция была представлена в Китае в 1993 году, китайский профессор Ван Хунин предположил, что культура может быть основным источником китайской «мягкой силы». В результате появляется всё больше работ, указывающих на уникальность китайской культуре, которая подчеркивает доброжелательное правительство, мир и гармонию, и уважение к различиям. Поэтому многие китайские ученые рассматривают культуру как инструмент, который может быть использован Китаем для культивирования своей «мягкой силы». Кроме

того, многие китайские ученые подчеркивают китайскую модель развития, которая также может быть полезна соседним государствам.

Между тем политическая система в Китае сильно централизована, и несмотря на то, что академические круги внесли свой вклад в развитии стратегии «мягкой силы», тем не менее большинство прямых инициатив исходит от партии. Для того чтобы понять, что такое «мягкая сила» в Китае, необходимо определить, что она значит для китайского руководства и какая роль ей отводится.

Одним из первых китайских лидеров, отметивших важность «мягкой силы», был Председатель Ху Цзиньтао. В своей программной речи на 17-м съезде Коммунистической партии Ху подчеркнул важность стратегии «мягкой силы». Китайское руководство признало точку зрения, сформулированную в академических кругах, что культура может быть основным инструментом китайской стратегии «мягкой силы». В результате, в своем программном выступлении на съезде партии Ху подчеркнул: «Культура становится все более важным источником национальной сплоченности и творчества, а также фактором растущей значимости в конкурентной борьбе в общей национальной мощи» [5].

Поэтому Ху признал необходимость укрепления китайской культуры, как и «мягкой силы» страны, чтобы лучше продвигать интересы государства. Это мнение также поддерживал китайский премьер Вэнь Цзибао, который утверждал, что «мягкую силу» в Китае можно культивировать, делая акцент на гармонии, которая выделяется в традиционной китайской культуре. В дополнение к этому, в 2010 году в ходе 22-го Политбюро ЦК КПК, Ху Цзиньтао настоятельно призвал партию провести реформы культурных учреждений в целях развития культуры и, таким образом, укрепления «мягкой силы». В результате все попытки культивирования «мягкой силы» включали государственные расходы на программы культурного и образовательного обмена, интернационализацию китайской прессы и радио, создание Института Конфуция с целью продвижения хорошего имиджа Китая и ознакомления мира с китайской культурой и языком [6,с.7].

Кроме того, в декабре 2012 года была создана Ассоциация публичной дипломатии, в которую вошли ученые, эксперты, работающие в области публичной дипломатии. Целью Ассоциации является укрепление взаимопонимания и дружбы между Китаем и остальным миром, создание позитивного имиджа Китая и создание международной среды, способствующей мирному развитию Китая.

Исходя из вышеизложенного, мы можем сказать, что в Китае большинство попыток продвижения «мягкой силы» проводятся со стороны руководства КНР, сама «мягкая сила», как нам видится, тесно связана с китайской культурой. Китайская мягкая сила в основном опирается на источники публичной дипломатии, которая является одной из форм культурной дипломатии, потому что в Китае многие аспекты, которые охватывает публичная дипломатия: телевидение, радио, культурные и образовательные обмены, научные и газетные публикации классифицируются как культура. Очевидно, что, используя китайскую культуру, руководство в Пекине надеется устранить негативное международное восприятие, с которым Китай сталкивается в процессе своего развития. Между тем стоит отметить, что роль гражданского общества в продвижении «мягкой силы» остается ограниченной.

Такой подход Пекина часто подвергается критике. Например, Мин Цзян Ли в своей книге «Мягкая сила: Стратегия развития Китая в международной политике» утверждает, что связь между «мягкой силой» Китая в его стремлении к всеобъемлющей национальной мощи остается слабой, поскольку она в основном рассматривается как инструмент обороны, который направлен на изменение ошибочных представлений о Китае и на создание лучшего имиджа страны [7,с.22]. Кроме того, китайская стратегия «мягкой силы» подвергалась критике со стороны Джозефа Ная. Най критиковал усилия Пекина, направленные на усилие «мягкой силы» централизованными способами. В статье «Дефицит мягкой силы Китая», которую Най написал для Wall Street Journal, он отметил, что на самом деле все усилия правительства по укреплению стратегии «мягкой силы» Китая находят ограниченный успех, и все еще существует ограниченная отдача от его инвестиций [8]. Аналогичным образом, в журнале Foreign Affairs Journal Най опубликовал еще одну статью «Что Китай и Россия не понимают в мягкой силе», в

которой он указал, что на самом деле российские и китайские лидеры не правы насчет того, как они выбирают путь достижения «мягкой силы» [9]. Най писал, что Китай ошибается, считая, что «правительство является основным инструментом мягкой силы», потому что инициативы по созданию мягкой силы должны исходить от гражданского общества, частных лиц и государственного сектора. В результате Най посоветовал Пекину не смотреть на развитие «мягкой силы» с точки зрения логики нулевой суммы, а настоял на самокритике и попытке сопоставить слова и дела, а также позволить своему гражданскому обществу процветать.

В свою очередь китайское руководство хорошо осведомлено о настороженности соседей Китая, именно поэтому администрация Си признала необходимость более эффективной соседской дипломатии, которая будет включать в себя «мягкую силу». В результате, в 2013 году Си Цзиньпин выступает с важной речью на Конференции по работе с периферийной дипломатией, где он отмечает, что периферийная дипломатия жизненно важна, так как она позволит Китаю «достичь целей двух веков и осуществить великое обновление китайской нации» [10]. Помимо изменения более тесных политических и экономических отношений, один из аспектов этой периферийной дипломатии включает в себя увеличение культурных обменов между Китаем и его соседями, потому что Китай видит в этом способ борьбы с воспринимаемой угрозой. В результате Си подчеркнул необходимость усиления рекламы, расширения культурных, образовательных и научных обменов, что в свою очередь позволит Китаю установить долгосрочные дружественные отношения с соседями. Таким образом, речь Си является доказательством того, что Пекин рассматривает публичную и культурную дипломатию как инструмент, который позволит ему изменить восприятие соседних государств.

До официального визита Си в четыре центральноазиатских государств, где он презентовал инициативу «Один пояс – один путь», китайская «мягкая сила» в Центральной Азии была очень ограничена. В 2007 году Никлас Сванстрём, программный директор Института Центральной Азии и Кавказа и Программы исследований Шелкового пути, опубликовал статью, в которой он указывает, что вовлеченность Пекина в Центральную Азию значительно ниже, по сравнению с восточноазиатским регионом [11]. Однако ситуация меняется в сентябре 2013 года, когда Си посещает четыре из пяти центральноазиатских государств и выступает с важной речью в Университете Назарбаева в Казахстане. Речь, которую Си Цзиньпин произнес в Университете Назарбаева, была озаглавлена «Продвижение дружбы между народами и создание лучшего будущего». Этот ключевой доклад важен по двум основным причинам. Первая причина заключается в том, что в ней четко освещается внешняя политика Китая в Центральной Азии, в которой Си представляет инициативу Один пояс – один путь. Вторая причина заключается в том, что Си Цзиньпин излагает китайское видение того, что достижение дружественной среды в этом районе, будет выполняться путём расширения контактов между людьми, а также с помощью общественной и культурной дипломатии. В своей программной речи Си сказал: «Более чем двухтысячелетняя история обменов (между Центральной Азией и Китаем по Древнему Шелковому пути) показывает, что на основе солидарности, взаимного доверия, равенства, инклюзивности, взаимного обучения и взаимовыгодного сотрудничества страны различных рас, вероисповеданий и культур в полной мере способны к совместному миру и развитию» [12].

Следовательно, используя такие ключевые слова, как «беспроигрышная ситуация» и «мирное сосуществование», Китай сделал послание жителям стран Центральной Азии и заявил о том, что КНР является дружественным государством, а также озвучил тезис о том, что отношения с ними выгодны всем сторонам. В заключительной части своей речи Си указал, что Китай стремится более активно участвовать в своей общественной и культурной дипломатии: «В ближайшие десять лет Китай предоставит 30 000 правительственных стипендий государствам-членам ШОС и пригласит 10 000 преподавателей и студентов из институтов Конфуция в Китай для ознакомительных поездок. Я также хочу пригласить 200 преподавателей и студентов Университета Назарбаева поехать в Китай в следующем году и принять участие в летних мероприятиях».

Кроме того, на заседании ШОС в сентябре 2013 года Си предложил инициативу из четырех пунктов, которое должно помочь членам ШОС способствовать развитию и

продвижению «Шанхайского духа». Четвертый аспект инициативы подчеркивает необходимость, которую видит Китай в укреплении «коммуникаций между людьми и неправительственных обменов, закладывании прочного общественного мнения и социальных основ для развития ШОС» [13]. Таким образом, все попытки, отмеченные выше, указывают на то, что «мягкая сила» будет основным инструментом для проектирования хорошего имиджа Китая в Центральной Азии.

Институт Конфуция является основополагающим звеном культурной дипломатии Китая. Начиная с 2004 года, Институт Конфуция функционируют по всему миру, первый институт был открыт в Южной Корее, в городе Сеуле. Институт Конфуция является государственным учреждением, связанным с Министерством образования Китая, и занимается обучением китайскому языку и культуре за рубежом. Они частично финансируются Государственной канцелярией по распространению китайского языка за рубежом, а также управляются китайскими университетами, с которыми связаны. На официальном сайте Института указано, что его основной целью является преподавание китайского языка и представление культуры на международной арене, что в свою очередь будет способствовать достижению следующих целей – «развитие мультикультурализма и построение гармоничного слова». Институт опирается на конфуцианское учение и его основные принципы, которые подчеркивают гуманность, образование и гармонию. Считается, что эти принципы обладают добродетельной притягательностью и вызывают у иностранных граждан чувство притяжения. Таким образом, стратегическая цель инициативы в области коммуникации и информации заключается в том, чтобы «подчеркнуть благоприятный глобальный имидж Китая».

Институт Конфуция служит культурной платформой для взаимодействия Китая с миром. Деятельность Института включает в себя: преподавание китайского языка иностранцам, проведение языковых конкурсов, организацию недель культуры и фестивалей и, самое главное – помощь молодым людям в процессе подачи заявок в летние лагеря, чтобы провести две недели в Китае, где студенты практикуют китайский язык и знакомятся с культурой. Кроме того, поскольку Институт частично управляется университетами Китая, квалифицированные студенты (те, кто сдал тест по китайскому языку) имеют право на годичный академический обмен для обучения в Китае. Однако, если политика открытия Институтов Конфуция во всем мире была принята в 2004 году, то в Центральной Азии такие институты появились совсем недавно.

К 2021 году в четырёх государствах Центральной Азии – Казахстане, Кыргызстане, Узбекистане и Таджикистане функционируют 13 Институтов Конфуция. По неофициальным данным, в странах Центральной Азии, чуть более 30 тысяч местных жителей посещали Институты Конфуция. Наибольшее количество Институтов и классов Конфуция открыто в Казахстане. Китай и Казахстан имеют очень тесные торговые отношения. В настоящее время в Казахстане действуют 5 Центров Конфуция и около 12 тысяч студентов и школьников изучали там китайский язык. Стоит отметить, что каждый год около 50 молодых носителей мандаринского наречия финансируются Пекином за счет грантов ШОС для поездки на один год в Китай по обмену. Также есть возможность отправиться на годичный обмен для студентов, которые не говорят на мандаринском наречии китайского языка.

Тем не менее число посетителей Институтов Конфуция, по мнению экспертов, должно увеличиться. Интересная корреляция прослеживается в том, что Институты Конфуция очень активно работают в городах Ош и Джалал-Абад, которые Китай считает важными торговыми городами, расположенными на юге Кыргызстана. Кроме большого рынка Дордой, расположенного в столице Кыргызстана, есть еще один большой рынок, который импортирует китайские товары в Кыргызстан под названием Кара-Суу. Многие антикитайские настроения возникают среди работников этих рынков, как правило, из-за того, что китайцев обвиняют в том, что они занимают рабочие места местных жителей. В результате, Институты Конфуция очень активны на юге Кыргызстана и охватывают не только города, к которым они приписаны, но и сельскую местность. Например, Институт Конфуция, расположенный в Гуманитарном университете в Бишкеке, не раз организовывал «недели китайской культуры» в Джалал-Абаде. Во время этих «недель культуры» посетители знакомились с китайской культурой, а в статьях,

размещённых на сайтах Института Конфуция, говорилось, что посетители принимали активное участие во всех мероприятиях и проявляли заинтересованность китайской культурой. Пекин считает, что такая практика полезна для изменения представлений местных жителей о Китае. Другими словами, Китай считает, что чем лучше и глубже понимание Китая, тем больше шансов для Пекина снизить уровень недоверия среди кыргызов.

В Казахстане Китай тоже очень активен в данном вопросе, это объясняется наличием огромных природных ресурсов, которыми располагает Казахстан. Самый большой Центр Конфуция в Казахстане был открыт в Актюбинском государственном педагогическом институте. Актобе – богатый нефтью город Казахстана, где китайское присутствие ощущается больше всего, а местные антикитайские настроения наиболее сильны. Благодаря наличию огромных запасов нефти среди всех иностранных компаний, Китайская национальная нефтяная корпорация (CNPC) считается крупнейшим игроком в городе. Нанимаемые компанией казахстанцы часто жалуются и протестуют против ужасных условий труда и низких зарплат, которые китайская компания обеспечивает своим работодателям.

В результате Пекин открыл в Актобе Институт Конфуция и провел много культурных мероприятий, в которых приняли участие студенты и рабочие. Например, из 38 студентов Регионального государственного университета, подавших заявки на гранты для обучения в Китае, 35 были отобраны на 2018-2019 учебный год. В 2019 году 21 студент и преподавател вузов Актобе и Атырау были отобраны для участия в летних лагерях в Урумчи. Тем не менее не только студенты и преподаватели получают спонсорскую поддержку для участия в программах по обмену, но и работники китайских компаний. Стипендии предоставляются потенциальным работникам, которые сначала проходят языковые курсы в Институтах Конфуция, а затем имеют возможность поехать в Китай по обмену. По возвращении работники часто нанимаются такими китайскими компаниями, как: Актюбинский филиал «КННК», проект «Синопек», китайско-казахстанская компания «Greatwall Drilling Co., Ltd.», «CNPC Xibu Drilling Dongfang Petroleum Technology Service Co., Ltd.». Эти компании ежегодно принимают на работу около сорока местных студентов. По данным Министерства образования Казахстана, в настоящее время в Китае обучаются порядка 14 тысяч казахстанских студентов. Таким образом, это говорит о том, что многие молодые люди из Центральной Азии считают Китай привлекательным местом для получения образования, что, в свою очередь, свидетельствует о частичном успехе публичной дипломатии Пекина. Более того, данные, приведенные выше, указывают на то, что в городах, которые Пекин считает важными для своего развития, он очень активно решает проблему воспринимаемой угрозы среди местного населения посредством образовательного и культурного обмена.

Между тем Таджикистан является страной с наименьшим количеством Институтов Конфуция в регионе. В Таджикистане открыто только два Института Конфуция. Институты плохо управляются и не имеют вспомогательных учебных материалов, сайт пуст. Например, есть только один таджикско-китайский словарь, а остальные материалы на английском, русском и китайском языках, что усложняет процесс обучения местных студентов. Многие ученые, изучающие регион, утверждают, что Институты Конфуция не пользуются особой популярностью среди местного населения и не имеют большого количества посетителей. Исследование, проведенное таджикским аналитиком, в котором он сравнивает английские и китайские культурные центры показывают, что, по сравнению с английскими культурными центрами, китайские центры менее популярны. Эксперт пишет, что местное население смотрит на Китай с подозрением, в частности, из-за возможных долгосрочных амбиций Китая. Чувство негатива у местных жителей возникло из-за ощущения экономической экспансии Китая.

Таджикистанцы считают, что китайцы намеренно отдаляются от местных жителей. Например, местные жители жалуются, что в китайских ресторанах, медицинских центрах никто не говорит на местных языках, что делает их доступными только для китайцев. На общественном уровне Китай менее заметен в Таджикистане, по сравнению с Казахстаном и Кыргызстаном, а на культурном уровне деятельность Китая также ограничивается двумя Институтами Конфуция. Сайт китайского посольства пишет, что в течение года в Таджикистане

проводится только 6 культурных мероприятий. Несмотря на воспринимаемую угрозу, участие Китая в культурной деятельности Таджикистана ограничено.

Вышесказанное также свидетельствуют о том, что Институты Конфуция ориентированы в основном на молодых жителей Центральной Азии, что подразумевает участие Пекина в формировании будущей элиты региона, которая будет знакомиться с Китаем в наиболее благоприятной для Пекина форме. Также важно отметить, что китайская культурная дипломатия в регионе не является в полной мере двусторонним диалогом, так как местные жители все еще негативно относятся к Китаю.

Помимо образовательных обменов и культурных мероприятий, организуемых Институтами Конфуция, которые рассматриваются как один из основных инструментов культурной дипломатии Китая в регионе, есть и другие попытки, которые Пекин предпринял для усиления своей «мягкой силы» в регионе. Китай понимает, что в полной мере не располагает информацией о регионе, и признает, что Синофобия нуждается в более глубоком изучении. Таким образом, для лучшего понимания природы местных антикитайских настроений и того, как их можно сдержать, Китай профинансировал многих исследователей в Казахстане и других странах [14]. Кроме того, ещё в 2013 году было открыто пять отдельных научно-исследовательских центров в Синьцзяне, которые осуществляют исследовательскую, прогностическую и консультативную деятельность по отношению к региону и каждому из центральноазиатских государства в отдельности. Аналогичным образом, на политическом уровне китайское руководство инициировало парламентский обмен между китайскими и центральноазиатскими властями. В частности, организуются обмены между представителями Синьцзянского отделения КПК, которые принимают центральноазиатские делегации, а также совершают поездки в центральноазиатские столицы для наблюдения и ознакомления с их процедурной практикой. Таким образом, Китай стремится не только познакомить своих соседей со своей политической системой, но и узнать больше о них. Однако эти попытки двустороннего диалога незначительны и не включают в себя большинство инициатив гражданского общества.

Еще одна попытка Китая увеличить свою «мягкую силу» предпринимается путем увеличения доступности китайских средств массовой информации для местных жителей Центральной Азии. Например, казахстанский аналитик Руслан Изимов опубликовал статью о китайской «мягкой силе», в которой он поделился тем, что китайская «мягкая сила» в Центральной Азии постепенно увеличивается не только за счет образовательных и культурных обменов, но и за счет доступности китайских средств массовой информации [15]. Две самые известные газеты «Синьхуа» и «Жэньминь Цзибао» имеют издательства в Казахстане и с 2013 года количество новостных статей увеличилось. Также в Центральной Азии на регулярной основе вещают «Синьхуа Радио Интернешнл» и «CCTV», в частности, в последние годы увеличилось количество программ, многие из которых «направлены на завоевание сердец и умов казахстанского населения».

Кроме того, в 2009 году правительство Кыргызстана согласилось с предложением Китая принять 20.000 телевизионных приемников для жителей Баткенской области [16]. Так как область изолирована горами от центра, местное население использовало свои старые телевизионные приемники для подключения к таджикскому телевидению. Кроме того, в 2013 году многие жители города Ош, с которыми были проведены интервью, заявили, что они смогли принять Синьцзянское телевидение на своих приемниках без пакета кабельного телевидения на кыргызском языке. Таким образом, СМИ сыграли одну из важных ролей в распространении информации о Китае и его культуре.

Другим способом повысить привлекательность делается посредством финансовой помощи, которую Китай оказывает центральноазиатским государствам. Кредиты, которые Китай предоставляет развивающимся центральноазиатским государствам, часто называют «мягкими», их можно отличить от твердых займов (которые должны быть возвращены в течение определенного периода, как правило, в валюте) с гибкими условиями оплаты и низкими процентными ставками. Во время посещения Си четырёх государств Центральной Азии, Кыргызстан получил льготный кредит на развитие инфраструктуры в размере 3 млрд. долларов США. Кроме того, после анонсирования инициативы «Один пояс – один путь», Китай

приступил к укреплению своей культурной дипломатии в регионе с целью решения местных проблем [17]. Одной из ключевых инициатив стало открытие в 2014 году Первого ежегодного Международного культурного форума «Шелковый путь», который состоялся 9 декабря в Астане. Целью Форума является предоставление «платформы для различных стран, расположенных вдоль древнего Евразийского торгового пути, для обмена идеями с целью более эффективного продвижения сотрудничества и координации в области культуры и изучения долгосрочного многостороннего механизма в этой области». Культурный форум предоставит возможность политикам, аналитикам, предпринимателям и художникам из разных государств обменяться мнениями [18]. Три государства Центральной Азии – Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан являются странами-участницами вместе с Россией и Китаем. Инаугурация этого ежегодного форума является свидетельством того, что культура стала очень важной опорой китайской дипломатии и инструментом, который Китай будет использовать для повышения восприятия ее как надежного, мирного партнера, который имеет дело с соседями на равноправной основе и уважает различия.

Аналогичным образом китайские журналисты снимали фильмы о «новом Шелковом пути», о коридорах и городах и странах-участницах.

Можно сказать, что по мере того, как Китай все больше ориентируется в своих внешнеполитических приоритетах, его политика в отношении Центральной Азии распространяется на многие области взаимодействия. Так как «Один пояс – один путь» считается основным внешнеполитическим приоритетом Китая и одним из потенциальных препятствий к его реализации может привести растущая Синофобия, администрация Си уделила пристальное внимание этой проблеме. В результате Китай инвестирует в образовательные и культурные обмены для студентов и работодателей, спонсирует культурные мероприятия, открывает культурные форумы и делает средства массовой информации Китая доступными для жителей Центральной Азии. В китайских источниках, упомянутых выше, эти попытки рассматриваются как «мягкие», Пекин считает, что это будет способствовать уменьшению воспринимаемой угрозы в отношении Китая.

В то же время также описаны источники, которые Китай использует для усиления своей «мягкой силы» в регионе, поскольку Пекин воспринимает их как «мягкие», в данной статье очерчены пределы «мягкой силы» Китая. Большая часть политики, которую Пекин проводит для того, чтобы культивировать привлекательность и создавать положительный имидж страны, в большинстве случаев противоречит его действиям у себя на родине. Одним из ярких примеров являются проблемы, с которыми сталкивается Китай в своей западной провинции Синьцзян, а также меры, принимаемые правительством для решения этой проблемы. Например, в июле 2009 году китайская полиция начала массовые уйгурские репрессии, в результате которых после беспорядков в Урумчи погибло 200 человек. Более того, в инциденте 2013 года, когда джип врезался в толпу на площади Тяньаньмэнь, уйгуры были обвинены на следующий день без подробного расследования [19]. Также стоит отметить, что основные религиозные и культурные обычаи были признаны «экстремистскими», а их исполнение становилось основанием для взятия под стражу, с 2017 в Синьцзяне активно идет строительство новых тюрем. Таким образом, многие жители Центральной Азии, имеющие крупнейшие уйгурские диаспоры (в частности, в Казахстане и Кыргызстане), чувствительны к подобным действиям Пекина в отношении уйгуров. Поэтому, когда действия противоречат словам, Пекину трудно преподносить свой образ гармоничного и мирного соседа, уважающего свои различия.

Кроме того, основные представители китайской культуры – Институты Конфуция нелегкодоступны для центральноазиатских студентов, ученых, проводящих исследования в области культурной дипломатии Китая в регионе. Прежде всего, официальные веб-сайты институтов, которые представлены на официальных страницах Институтов Конфуция по всему миру, пусты, и на веб-страницах центральноазиатских университетов, в которых работают институты, можно найти лишь ограниченные данные. Во-вторых, контактные лица каждого института, указанные на официальном веб-сайте, недоступны.

В-третьих, точные статистические данные о количестве студентов и школьников Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана, посещающих институты Конфуция, также

отсутствуют. Таким образом, доступ к веб-сайтам, телефонам и электронной почте для сбора данных для жителей Центральной Азии, заинтересованных в проведении исследования о Китае и его культурной дипломатии, ограничен. Поэтому доверие к китайской дипломатии в том смысле, что она не работает как двусторонний диалог, должно быть поставлено под сомнение.

И последнее, но не менее важное: одним из наиболее важных аспектов публичной дипломатии являются группы гражданского общества. Исследования, проведенные в данной статье, показывают, что большая часть китайской «мягкой силы» производится китайским руководством. Политолог Хокинг утверждает, что в связи с тем, что политическая система в Китае сильно централизована, а публичная дипломатия находится под контролем правительства, эту модель можно назвать государственной иерархической дипломатией [20,с.89]. Партия не позволяет другим акторам принимать самостоятельное участие в ее внешней политике. Поэтому, если гражданскому обществу в Китае будет предоставлено больше пространства и независимости, попытки Китая культивировать свою «мягкую силу» могут увенчаться определенным успехом.

Можно также обозначить, что китайская стратегия «мягкой силы» в настоящее время в Центральной Азии весьма ограничена, так как она часто зациклена на концепции субъективности и часто игнорирует другую сторону. Поэтому, если дипломатия не будет основана на двустороннем диалоге, то попытки Китая не могут гарантировать то, что воспринимаемая угроза будет устранена.

Также стоит сказать, что чем больше Пекин ориентируется во внешней политике, тем больше возрастает его вовлеченность в регион. В настоящее время инициатива «Один пояс – один путь» рассматривается как один из основных внешнеполитических приоритетов Китая, что делает центральноазиатский регион стратегически важным регионом для реализации экономического коридора, который свяжет азиатские рынки с европейскими. Кроме того, интересы Китая в регионе обусловлены проблемами региональной безопасности, стабильностью в его западной провинции Синьцзян и растущим спросом Китая на энергоносители. Как отмечалось в статье, Пекин активно инвестирует значительные средства в региональную инфраструктуру, крупные энергетические проекты и укрепляет двусторонние связи и торговые связи с каждым из центральноазиатских государств. Когда официальные лица Центральной Азии и Китая рассматривают эти тесные отношения как взаимовыгодные, исследования местных экспертов показывают, что жители менее позитивно относятся к расширению участия и роли Китая в регионе.

Среди пяти центральноазиатских республик антикитайские настроения в основном наблюдаются в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане. Основными причинами местных тревог являются: опасения китайской миграции, территориальные и экологические проблемы, а также недоверие к долгосрочным амбициям Китая. Для решения проблемы предполагаемых угроз Китай усилил свою «мягкую силу» в регионе. В этом тезисе рассматривался вопрос о том, как Китай концептуализирует «мягкую силу» и как он применяет ее в Центральной Азии.

«Мягкая сила» в Китае тесно связана с культурой. В результате, среди многих ресурсов для культивирования «мягкой силы» Пекин в основном полагается на свою культурную дипломатию. Следовательно, для решения проблемы воспринимаемой угрозы в Центральной Азии Пекин открыл Институты Конфуция, увеличил доступность средств массовой информации на местных языках, профинансировал Форумы по культурному обмену и оказал помощь центральноазиатским государствам в получении льготных кредитов. В китайских источниках эти попытки воспринимаются как «мягкие». Однако проведенный анализ, показывает, что Китай субъективно понимает «мягкую силу» и часто не принимает во внимание другую сторону.

По мнению Яниса Маттерна, «мягкая сила» – это межсубъективное понятие, которое подразумевает, что для того, чтобы «мягкую силу» можно было считать «мягкой», обе стороны должны смотреть на нее именно так. Тем не менее, анализ данных показывает, что на самом деле не все граждане государств центральноазиатского региона убеждены в таких попытках и воспринимают действия Китая как «мягкие». Некоторые из этих инициатив жители Центральной Азии могут не рассматривать как «мягкие», а вместо этого смотреть на эти

действия, как на шаги, предпринимаемые Пекином для усиления своей региональной гегемонии, делая регион более зависимым. Для того чтобы определенная политика была успешной, другая сторона должна аналогичным образом подходить к этому вопросу.

Более того, «мягкая сила» Китая в Центральной Азии имеет свои пределы. Самым большим ограничением «мягкой силы» Китая является то, что большая часть политики, которую Пекин берет на себя, чтобы культивировать привлекательность и проецировать позитивный имидж страны, часто противоречит его действиям у себя дома. В частности, в двух центральноазиатских государствах – Казахстане и Кыргызстане, где проживает большое количество уйгурских меньшинств, жители очень чувствительны к действиям китайского правительства в отношении уйгуров, проживающих в Синьцзяне. Таким образом, когда уйгуры подвергаются жестокому обращению со стороны китайского правительства, многие жители Центральной Азии ставят под сомнение имидж Пекин как гармоничного и мирного соседа, уважающего различия. Кроме того, основные послы китайской культуры – Институты Конфуция нелегкодоступны для центральноазиатских студентов, которые самостоятельно пытаются проводить исследования по Китаю. Например, веб-сайты, доступные в Интернете, в большинстве случаев пусты или не работают. В случаях, когда с контактными лицами связывались по телефону, они не говорил ни на одном из местных языков, что затрудняло общение.

Кроме того, исследование представлений населения государств Центральной Азии о Китае показало, что многие таджики считают, что китайцы намеренно отдаляются от местных жителей, так как ни один из людей, работающих в китайских медицинских центрах и ресторанах, не говорит на местном языке, что делает их доступными только для китайцев. Наконец, большая часть усилий по укреплению мягкой силы Китая в Центральной Азии осуществляется под руководством правительства, которое было названо Хокингом дипломатией, сосредоточенной на государстве, и, таким образом, не имеет инициатив гражданского общества. Все приведенные выше примеры показывают, что Китай сосредоточен на определенных ресурсах, которые, по его мнению, привлекательны, в то время как «мягкая сила» может добиться успеха, когда культурная дипломатия или публичная дипломатия проводятся как двусторонний диалог. Поэтому выводы показывают, что Китай зациклен на субъективном понимании «мягкой силы», которое не учитывает местную перспективу, следовательно, может не устранить воспринимаемую угрозу.

К тому же, отличительной чертой публичной дипломатии является то, что она прислушивается к тому, что говорит другая сторона. До какой степени публичная дипломатия Китая заслуживает доверия и прислушивается к тому, что говорят жители центральноазиатских государств, нуждается в дальнейшем изучении.

В заключении следует отметить, что по мере того, как Китай становится важным игроком на международной арене, все более активным и напористым становится Пекин в отношении восприятия его роста как на международном, так и на региональном уровне. Кроме того, по мере того, как Центральная Азия становится все более важной для Пекина, в частности, с реализацией Один пояс – один путь, попытки Китая уменьшить воспринимаемую угрозу будут возрастать. Конечно, следует признать, что Китай добился частичного успеха в своей публичной дипломатии, так как все больше молодых людей смотрят на него и ищут возможности получения образования в Китае. Кроме того, другие попытки Пекина усилить свою «мягкую силу», такие как открытие исследовательских центров для получения знаний о каждом центральноазиатском государстве и открытие ежегодного Форума по культурному обмену, должны быть признаны жизненно важными шагами. Однако, как показывает анализ данных, Китай зациклен на субъективном понимании «мягкой силы», которое не учитывает межсубъектность. В результате, некоторые попытки Китая могут не увенчаться успехом в устранении проблемы воспринимаемой угрозы.

Рецензент: д.п.н, профессор ИФПП им. А.Баховаддинова НАНТ – Искандаров А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hongyi Lai and Yiyi Lu. China’s Soft Power and International Relations // New York: Routledge. - 2012.

2. Tsai Tung-Chieh, Hung Ming-Te and Tai-Ting Liu. China's foreign policy in Southeast Asia: Harmonious worldview and its impact on good neighbor diplomacy // Journal of Contemporary Eastern Asia 10. -№1.-2011. -P. 25-42.
3. Mingjiang Li. Soft Power: China's Emerging Strategy in International Politics // Lanham: Lexington. -2009.
4. Lai and Lu. China's Soft Power and International Relations. Routledge. -2012.
5. Ху Цзиньтао призывает усилить «мягкую силу» китайской культуры // Специальный отчет: 17-й Национальный конгресс КПК. 15 октября 2007 года. [Электронный ресурс]. URL: http://www.china.org.cn/english/congress/228142.htm
6. Shaun Breslin. The Soft Notion of China's Soft Power // Asia Program Paper: ASP PP // London: Chatham House. 2011.
7. Mingjiang Li. Soft Power // Lexington Books. 2009.
8. Joseph Nye. China's Soft Power Deficit // Wall Street Journal. May 8. 2012. [Электронный ресурс]. URL: http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304451104577389923098678842.
9. Joseph Nye. What China and Russia Don't Get About Soft Power // Foreign Affairs Journal. April 29. 2013. [Электронный ресурс]. URL: http://foreignpolicy.com/2013/04/29/what-china-and-russia-dont-get-about-soft-power/.
10. «Важная речь Си Цзиньпина на конференции по периферийной дипломатии» // Китайский совет по международному сотрудничеству в области окружающей среды и развития, 30 октября, 2013 год. [Электронный ресурс]. URL: http://www.cciced.net/encciced/newscenter/latestnews/201310/t20131030_262608.html
11. Niklas Swanström. China's Role in Central Asia: Soft and Hard Power // Centre for World Dialogue 9. №1. 2007. [Электронный ресурс]. URL: http://www.worlddialogue.org/print.php?id=402.
12. Содействие дружбе между Китаем и странами Евразии // ИА CNTV, 7 Сентября, 2013. [Электронный ресурс]. URL: http://english.cntv.cn/program/newsupdate/20130907/102421.shtml.
13. Си Цзиньпин выступает на саммите ШОС и выдвигает предложение из четырех пунктов // Министерство иностранных дел Китайской Народной Республики, 13 сентября 2013 год. [Электронный ресурс]. URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzysiesgjtfhshzzfh_665686/t1077762.shtml.
14. Niklas Swanström. China's Role in Central Asia: Soft and Hard Power // Centre for World Dialogue 9. №1. 2007. [Электронный ресурс]. URL: http://www.worlddialogue.org/print.php?id=402.
15. Руслан Изимов. «Мягкая сила» Китая – на прицеле Центральная Азия // ИА REGNUM. [Электронный ресурс]. URL: https://regnum.ru/news/economy/1759411.html
16. Pantucci and Petersen. Beijing Lays the Groundwork in Tajikistan // China Brief Volume: 12 Issue: 11. [Электронный ресурс]. URL: https://jamestown.org/program/beijing-lays-the-groundwork-in-tajikistan-a-view-from-the-ground/
17. Loro Horta. Central Asia's New Silk Road, Paved by China // East Asia Forum, October 26, 2013. [Электронный ресурс]. URL: http://www.eastasiaforum.org/2013/10/26/central-asias-new-silk-road-paved-by-china/.
18. Wang Kaihao and Liy Fang. Silk Road International Cultural Forum Held in Kazakhstan. [Электронный ресурс]. URL: http://www1.chinaculture.org/info/2014- 12/11/content_584962.htm.
19. В Урумчи взрыв автомобиля и бомбы унесли жизни десятков человек // The Guardian, May 22, 2014. [Электронный ресурс]. URL: http://www.theguardian.com/world/2014/may/22/china-urumqi-car-bomb-attack-xinjiang.
20. Jan Melissen. The New Public Diplomacy – Soft Power in International relations // Palgrave Macmillan. -New York, 2005.

МАХСУСИЯТҲОИ «НЕРУИ НАРМИ» ҶУМҲУРИИ ХАЛҚИИ ЧИН ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақолаи мазкур махсусиятҳои «неруи нарми» Ҷумҳурии Халқии Чин (ҶХЧ) дар Осиёи Марказӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, ки тибқи гуфтаҳои муаллиф, имрӯз яке аз мавзуъҳои мубрами муносибатҳои байналмилалии минтақавӣ мебошад. Қайд карда мешавад, ки Чин «неруи нарм»-ро яке аз василаҳои муассиртарин барои татбиқи ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ, аз ҷумла баланд бардоштани нуфузи Чин дар арсаи байналмилалӣ эътироф мекунад. Сабаби асосии таваҷҷуҳи Чин ба «неруи нарм» рушди босуръати иқтисодӣ ва пешрафти низомии Чин, ки метавонад боиси изтироб аз Пекин дар арсаи байналмилалӣ, аз ҷумла дар кишварҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ гардад, тавсиф шудааст. Дар мақола, инчунин, оғози пайдоиши мубоҳисаи «неруи нарм» дар доираҳои академии Чин баррасӣ гардида, мисоли афзоиши шумораи нашрияҳои илмӣ ва суханрониҳои бахшида ба «неруи нарми» чинӣ оварда шудааст. Муаллифи мақола инчунин зикр намудааст, ки низоми сиёсӣ дар Чин хеле мутамарказ аст ва бо вуҷуди он ки ҷомеаи илмӣ дар таҳияи стратегияи «неруи нарм» саҳм гузоштааст, аксари ташаббусҳои мустақим аз ҷониби Ҳизби коммунистии Чин роҳандозӣ шудаанд. Муаллиф нақши Институти Конфутсийро, ки ҷузъи бунёдии дипломатияи фарҳангии Чин мебошад, ҳамчун платформаи фарҳангӣ барои ҳамкорӣ бо ҷаҳон тавсиф менамояд. Дар қисмати ниҳоии мақола муаллиф қайд менамояд, ки Чин дар дипломатияи ҷамъиятии хеш ба як қатор комёбиҳо ноил шудааст, аз ҷумла бештари ҷавонони кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҷустуҷӯи имконияти таҳсил дар Чин ҳастанд. Илова бар ин, кӯшишҳои дигари Пекин барои баланд бардоштани «неруи нарми» худ, аз қабили ифтитоҳи марказҳои тадқиқотӣ барои маълумот дар бораи ҳар як кишвари Осиёи Марказӣ ва ифтитоҳи Форуми солонаи табодули фарҳангӣ бояд ҳамучун қадамҳои муҳим эътироф карда шаванд. Аммо, чунонки таҳлил нишон медиҳад, Чин ба фаҳмиши субъективии «неруи нарм» банд буда, дар натиҷа, Чин дар ҳалли баъзе мушкилоти эҳтимолӣ муваффақ намебошад.

Калидвожаҳо: Чин, Осиёи Марказӣ, неруи нарм, Институти Конфутсий, СҲШ, Як камарбанд – як роҳ, дипломатияи ҷамъиятӣ, сиёсати ҳамсоягии нек, Шинҷон.

СПЕЦИФИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье анализируются особенности концепции «мягкой силы» Китайской Народной Республики (КНР) в Центральной Азии, которая, с точки зрения автора, на сегодняшний день является одним из актуальных вопросов региональных международных отношений. Отмечается, что КНР признаёт «мягкую силу» как один из самых эффективных инструментов для реализации внешнеполитических целей, в том числе для улучшения имиджа Китая на международной арене. Описывается главная причина интереса Китая к «мягкой силе» – быстрое экономическое развитие и военное продвижение Китая, которое привело к негативному восприятию Пекина на международной арене, в том числе в соседних центральноазиатских государствах. В статье также освещено начало зарождения в китайских академических кругах дискурса «мягкой силы, приведён пример увеличения количества научных публикаций и выступлений, посвященных китайской «мягкой силе». Автором статьи также приводится тезис о том, что политическая система в Китае сильно централизована, и несмотря на то, что академические круги внесли свой вклад в развитие стратегии «мягкой силы», большинство прямых инициатив исходит от партии. Указывается, что многие китайские ученые рассматривают культуру как инструмент, который может быть использован Китаем для продвижения своей «мягкой силы». Также исследуется роль Института Конфуция, обозначенного основополагающим звеном культурной дипломатии Китая, который служит культурной платформой для взаимодействия с миром и в том числе с государствами Центральной Азии. В заключительной части статьи констатировано, что Китай добился частичного успеха в своей публичной дипломатии, так как все больше молодых людей ищут возможности получения образования в Китае. Кроме того, другие попытки Пекина усилить свою «мягкую силу», такие как открытие исследовательских центров для получения знаний о каждом центральноазиатском государстве и открытие ежегодного Форума по культурному обмену, должны быть признаны важными шагами. Однако, как показывает проведённый анализ, Китай зациклен на субъективном понимании «мягкой силы». В результате, некоторые попытки Китая могут не увенчаться успехом в устранении проблемы воспринимаемой угрозы.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, мягкая сила, Институт Конфуция, ШОС, Один пояс – один путь, публичная дипломатия, политика добрососедства, Синьцзян.

THE SPECIFICITY OF "SOFT POWER" OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN CENTRAL ASIA

The article analyzes the specifics of the "soft power" of the People's Republic of China (PRC) in Central Asia, which, according to the author, is one of the most pressing topics of regional international relations today. It is noted that the PRC recognizes "soft power" as one of the most effective tools for realizing foreign policy goals, including improving China's image in the international arena. The main reason for China's interest in "soft power" is the rapid economic development and military advancement of China, which led to a negative perception of Beijing in the international arena, including in neighboring Central Asian states. The article also highlights the beginning of the emergence of the “soft power” discourse in Chinese academic circles, gives an example of an increase in the number of scientific publications and speeches devoted to Chinese “soft power”. The author of the article also cites the thesis that the political system in China is highly centralized, and despite the fact that the academic community has contributed to the development of the "soft power" strategy, most of the direct initiatives come from the party. It is pointed out that many Chinese scholars consider culture as a tool that can be used by China to cultivate its "soft power". It also highlights the role of the Confucius Institute, which is a fundamental element of China's cultural diplomacy, including serving as a cultural platform for interaction with the world. In the final part of the article, the author notes that China has achieved partial success in its public diplomacy, as more young people are looking for educational opportunities in China. In addition, Beijing's other attempts to enhance its soft power, such as opening research centers to learn about each Central Asian state and launching an annual Cultural Exchange Forum, should be recognized as vital steps. However, as the analysis shows, China is obsessed with the subjective understanding of "soft power". As a result, some of China's attempts may not be successful in addressing the perceived threat problem.

Keywords: China, Central Asia, soft power, Confucius Institute, SCO, One Belt – One Road, public diplomacy, neighborhood policy, Xinjiang.

Маълумот дар бораи муаллиф: ***Сироҷиддини Сорбон*** – Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, унвонҷӯйи шуъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға**: 734025, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. E-mail: **sorboni.sirojiddin@gmail.com**. Телефон: **(+992) 888-08-83-38**

Сведения об авторе: ***Сироджиддин Сорбон*** – Институт философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Национальной академия наук Таджикистана, соискатель отдела политических проблем международных отношений. **Адрес**: 734025, г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 33. E-mail: **sorboni.sirojiddin@gmail.com**. Телефон: **(+992) 888-38-83-38**

Information about the author: ***Sirojiddin Sorbon*** – Institute of Philosophy, Political Science and Law named after. A. Bakhovaddinova National Academy of Sciences of Tajikistan, applicant in the department of political problems of international relations. **Address**: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 33. E-mail: **sorboni.sirojiddin@gmail.com**. Phone**: (+992) 888-38-83-38**

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

Низамова Т.Д., Мададхонов М.Б. Ҷалби сармоягузории хориҷӣ барои саноатикунонии минтақаи Рашт…………… **5**

Мирбобоев Р.М. Масоили рушди динамикии иқтисодиёти миллӣ дар шароити ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ.............. **13**

Одинаев М.А., Давлатов Н.А., Раҷабов Т.Б. Баҳодиҳии оморӣ захираҳои молиявию қарзии бахши субъектҳои кишоварзӣ дар минтақаҳо.............. **21**

Искандаров Ҳ.Ҳ. Равишҳои методии баҳогузории арзишҳои сармояи инсонӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт.............. **29**

Аҳмади Зоҳидҷон. Омилҳои рушди маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар инфрасохтори сайёҳӣ.............. **38**

Исхаков Д.И. Тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ.............. **48**

Алимардонов Т.А., Набиев Б.А., Шоймардонов Ҳ.Қ. Даромади аҳолӣ ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи зиндагӣ.............. **57**

Ҳикматов С.Ҳ., Амонова Д.А. Масъалаҳои такмили баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳолии кишвар дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ.............. **68**

Рустамова Х.Р., Комилов О.О. Автоматикунонии коркарди ҳуҷҷатҳо бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ…………… **76**

Ҷалолзода Муҳаммад Шарафҷон. Низоми банақшагирии стратегӣ ва дурнамосозии давлатӣ дар даврони соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон.............. **85**

Одинаев Э.С. Масоили монетизатсиякунонии иқтисодиёт дар меҳвари сиёсати монетарӣ **93**

Қурбонзода Абдулло Абдуҷалол. Таҳлили раванди истеҳсолоти воридотивазкунанда дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ Тоҷикистон…………….. **101**

Ҳазраткулов А.Р. Муқаррароти консептуалӣ ва алоқамандии самаранокии меҳнат ва ҳавасмандгардонии коргарони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ…………….. **109**

Одинаев Ш.Т., Аюбҷони Саломудин. Хусусиятҳои назариявии таъмини иттилоотии идоракунии амнияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти аграрӣ.............. **117**

Имомов М.Қ. Иқтисоди рақамӣ ҳамчун модели нави иқтисодӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва имкониятҳои рушд.............. **125**

Усмонзода Ф.Б. Бунёди миллати мутамаддин аз маориф оғоз меёбад…………… **132**

Камолзода Ю.О. Менеджмент инновационной активности на промышленных предприятиях в условиях индустриально-инновационного развития…………… **139**

Рустамова Х.Р. Моделирование управления образовательными процессами в высшем профессиональном образовании…………….. **145**

Турсунов Р.Р. Тенденции мобильности труда в условиях глобализации экономики…………… **154**

Сафаров К.А., Убайдзода К.Н. Безопасность обеспечения конкурентоспособности электроэнергетики – фактор стабильного развития маркетинговой экономики…………… **166**

Абдулоев Э.К. Некоторые аспекты инноваций и формирования инновационного потенциала **173**

Икроми Н.К. Вопросы использования банковских кредитований в сельскохозяйственном секторе в странах Центральной Азии... ***178***

Шарипов И.О. Регулирование производственного процесса инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве: опыт развитых стран………………………………………………………… ***185***

Мирсаидов А.Б., Муродов М.Ф. Институциональная инфраструктра и ее роль в принятии и реализации управленческих решений органов государственной власти……………………….. ***192***

Собирова Ш.Р. Роль маркетинговой деятельности в обеспечении устойчивого развития горнорудной промышленности……………………………………………………………… ***200***

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Идрисзода Илёс Мумин. Оид ба криминализатсияи қонунигардонии (расмикунонии) даромадҳое, ки бо роҳи ҷиноят ба даст оварда шудаанд... ***206***

Сафаров З.С. Омӯзиш ва таснифи хусусиятҳои криминалистии одамкушӣ……………….. ***216***

Аминжонов А.Х. Низоми ҳуқуқии молу мулки ҳамсарон... ***225***

Нарзуллозода С.С., Сулаймонзода Р.Н. Масоили тарафи субъективии ҷинояти вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт................................. ***230***

Сабуров А.А. Шакли омехтаи гуноҳ... ***236***

Шарипов А.Б. Ташаккул ва инкишофи функсияи иҷтимоии давлат.............................. ***246***

Амонзода Б. Баъзе масъалаҳо дар бораи мавзуи шартномаи таъминоти якумра бо саробонӣ.. ***253***

Мирзозода Шарифджон Бобоюнус. Формирование организационно-правового механизма противодействия незаконному обороту наркотиков в Таджикистане…………………………… ***261***

Хасанзода Парвиз Хасан. Понятие религиозного экстремизма и его проявления в Республике Таджикистан…………………………………………………………………………………… ***268***

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

Шарифзода Л.Ш., Сафаров Ф.Ш. Тағйиру иловаҳо ба конститутсия – асоси таҳким ва рушди парламентаризм дар Тоҷикистон... ***274***

Комилбек Амид Ёрбек, Зарифов Ҳ.Р. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар шароити нави муносибатҳои байналмилалӣ.. ***281***

Одинаев У.F. Интернет ҳамчун фазои муошират дар марҳилаи муосири инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ.. ***289***

Шарифзода Лоҳутӣ Шариф, Шкраллоҳи Хабибуллои Зардизода. Раванди ташаккул ва рушди ҷомеаи шаҳрвадӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон.. ***299***

Маҳмадёрзода Исфандиёр Бахтиёр. Давлати миллӣ: моҳият ва раванди ташаккули он.... ***306***

Сироджиддин Сорбон. Специфика «мягкой силы» Китайской Народной Республики в Центральной Азии…………………………………………………………………………… ***3015***

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук

2024. №5.

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К. Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А. Назарова
Редактор таджикского языка: Ш. Абдуллоева
Редактор русского языка: О. Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г.Душанбе, ул.Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70х108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 41,12 усл. п.л. 41,12.
Подписано в печать 16-05-2024